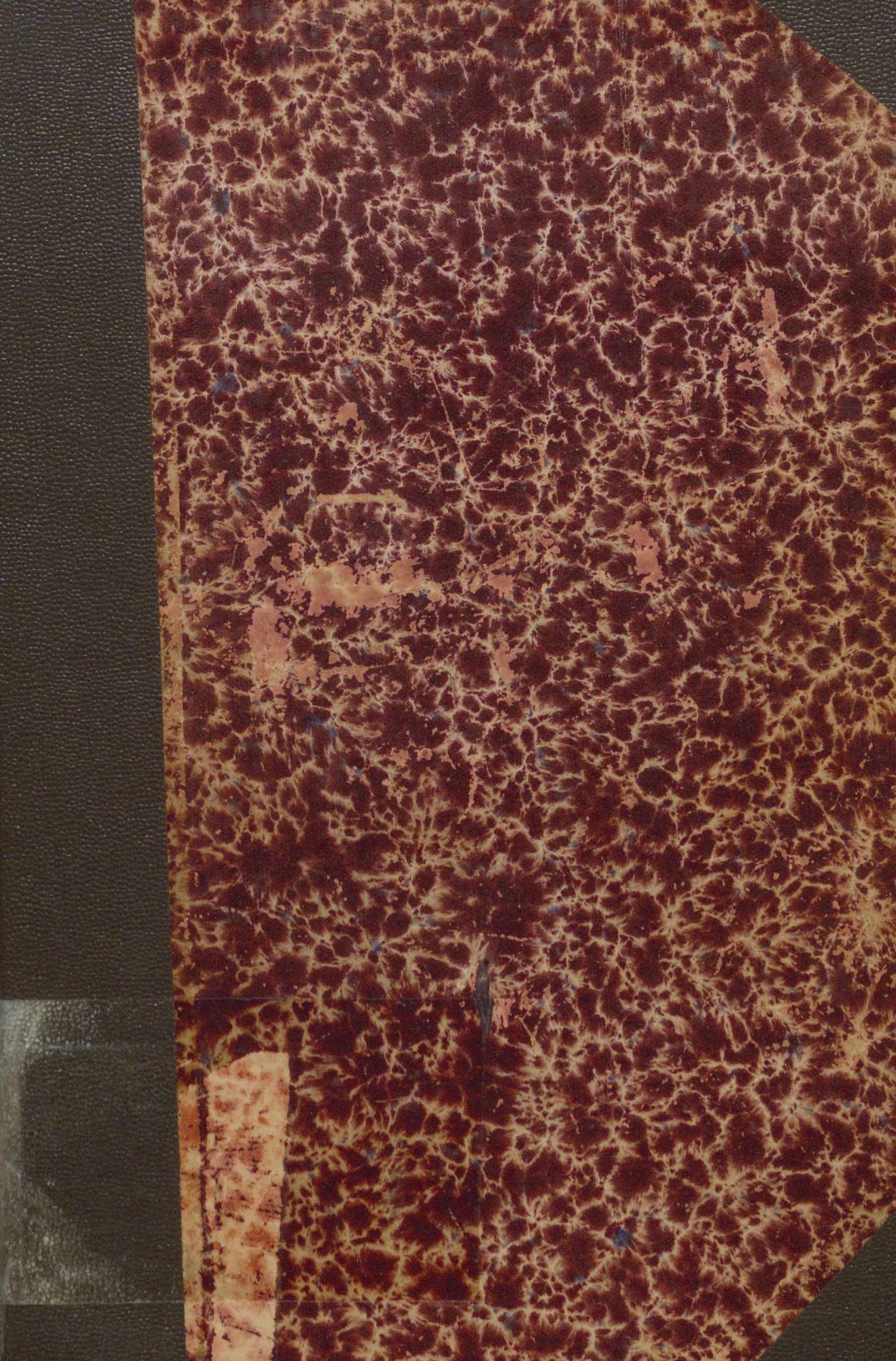

624.
21.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
21. SZÁM. KIADVÁNYAI 21. SZÁM.

27-30.

1052202

A SOPRONI MAGYAR-LATIN SZÓJEGYZÉK

KÖZZÉTETTE, BEVEZETÉSEL ÉS MAGYARÁZATOKKAL ELLÁTTA

DR. VITÉZ HÁZI JENŐ

(A SZÓJEGYZÉK HASONMÁSÁVAL)

MTA
KIK

BUDAPEST 1924.

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

ALAPÁR 1'5 K.

81.98
873192

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

buidat abduya berem cap dny pinal
 maculato alux migena Engg r. d. yella
 bouer totam porachoda dlat m. h. p.
 Cutis rupa Caracillago laty com. f. y. bilas
 gat m. ch. idan gombt hach. v.
 vent. r. u. s. alius Stomachos r. y. la lo
 m. b. l. e. c. l. e. s. gay onder gay alia
 nefale d. i. o. d. i. n. o. s. a. i. a. u. n. a. p. a. g. n. i. a. t. e.
 m. a. y. a. t. e. d. i. d. e. l. e. p. v. e. s. g. a. t.
 t. u. p. l. e. x. e. p. a. r. p. u. l. m. o. s. p. l. e. n. r. e. n. d. o. r. p. u.
 h. u. e. c. o. r. d. o. r. a. l. i. z. y. r. e. n. e. s. b. e. l. l. e. t.
 p. u. n. d. e. q. u. E. g. u. r. g. d. e. c. u. r. l. u. b. g. c. o. m. b. i. d. u. s.
 t. o. g. o. n. d. e. r. p. e. r. a. p. o. t. e. n. d. e. r. p. o. r. i. d. e. n. i. d. e. n.
 a. c. t. y. f. e. m. o. r. f. e. m. o. y. n. a. t. e. s. a. u. l. l. y. a. m. u. s.
 m. i. n. g. a. r. i. d. e. l. a. t. y. c. o. p. a. r. d. e. s. v. e. l. y.
 p. u. l. l. u. s. p. u. r. a. p. o. l. l. e. s. t. e. a. u. s. p. e. s. m. i. n. a.
 l. a. r. a. p. a. d. e. l. a. p. o. r. t. c. a. p. a. l. l. y. l. a. b.
 a. l. b. i. a. C. a. l. y. a. l. y. p. l. a. n. t. a. p. a. p. p. o. v. e. s. t. a. v. e.
 m. o. n. i. a. b. e. l. a. l. g. o. l. f. a. l. a. b. C. a. p. i. a. l. c. a. p. i. n. g.
 t. u. g. u. i. p. o. d. i. p. a. g. l. a. l. o. p. e. s. t. o. m. p. e. s. t. i. m. o.
 c. a. p. m. e. l. y. p. r. e. c. e. g. i. i. d. y. i. d. e. n. i. d. y. p. o. b.
 t. u. m. o. l. y. p. u. d. o. r. p. u. d. o. t. u. t. a. l. l. a. v. o. l. i. n. g.
 b. o. l. e. s. e. y. p. r. a. i. z.
 p. l. o. g. f. a. m. e. l. e. s. e. q. u. e. n. o. r. a. v. e. g. y. p. i. n. a. y. i.

^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
Regula regalis regalitas rega
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 Cesar in pac² in pac² palatium
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 palatium bang Banat bang Banissa dux
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 Ducat² iudex iudicat² iudiciu² variuoda
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 variuodat² Comes comat² comissa
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 Capellang² archiep² ep² p²ont² Ex
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 mita vicariu² por² muralis Banat
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 nobilis ignobilis vilis villa villang
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 obsequio Civitas unat² Bequept² p²on
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 p²stall² p²o p²ub²at² // Scat² rionad² p²o
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 Ungar² ungaria² Grece² g²ia p²o p²oia
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}
 Lombard² lubardia² Galice² galicia²
^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi} ^{et alibi}

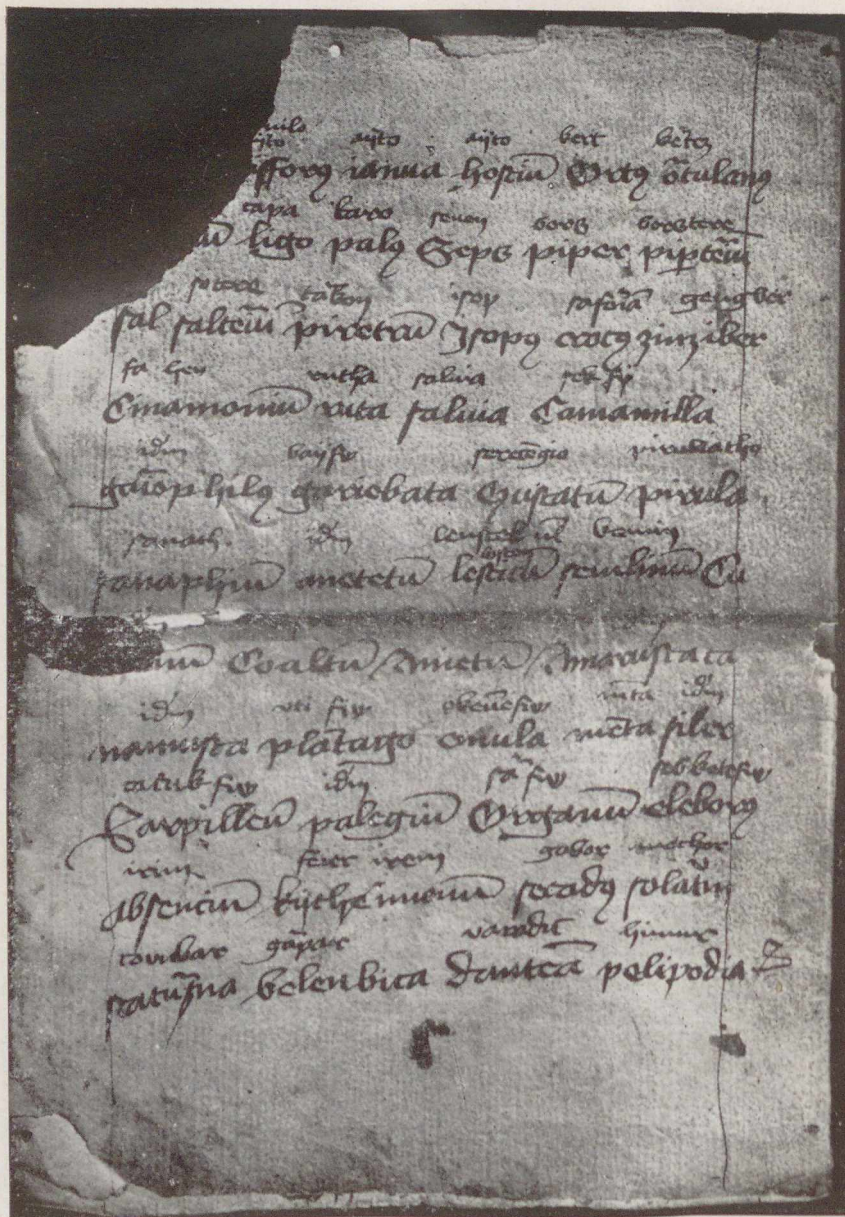
Σ
TARA

SORSZÁM 63—118.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

^{font}
^{aspila}
qab qaly par fajo
fluty flutyosy claspis ab alu
Eac perunt noia pisan x riu
^{halo qab kishal viza qab}
Dyina pisan pisanus vpo baba
^{qmo qab pice qot idy papor vana}
delphim piao foica tinea poman capio
^{qqua kcheg idy pille pisan woulhel}
lucius luby thamo paca tua guncula
^{duulhel idy balen cany qab}
pcting plemis baling pavalens ang
^{ing vabro qaly qalo}
villa can Camerall p
^{idy qab qalo viza idy viza}
plaza pectulz pagona luyin latina
^{viza qong qab qab qab qab qab qab}
nuay hamy panna bramy exata
^{qchad qab qab pice qab qab qab}
pcty pecty pistoria Scant noia diupong

^{qmo qab pice qot idy papor vana}
Nroity oxity viat pponou pota

A Soproni magyar-latin szójegyzék.¹

(A Szójegyzék hasonmásával.)

Sopron sz. kir. város levéltárában a régi okleveles anyag rendezgetése közben még az elmúlt év március 14-én került a kezünkbe egy 1459-ből származó és adókiivetés céljából készült vagyonbecslési összeírás,² amely elsősorban régiségénél, majd pedig tartalma érdekességénél és várostörténeti szempontból való fontosságánál fogva azonnal felkeltette a kíváncsiságunkat. Ahogy ezt a 11 cm. széles és csaknem 30 cm. hosszú, 40 írott és 4 üres oldalt magában foglaló papirosfüzetet jobban szemügyre vettük és az egyik sarkán csonka, de ugyancsak papiros fedelét kezdtük vizsgálgatni, meglepetve vettük észre, hogy az tulajdonképen egy magyar-latin szójegyzéktöredék, vagyis egy újabb magyar nyelvmélék.

E felfedezésről sokáig nem szoltunk senkinek sem, mert éltetett a remény, hogy e töredéknek talán még sikerül egyéb részeit is feltalálni, miért is több, mint félévnél hosszabb ideig tovább kutattunk Sopron város gazdag levéltárában, de mindedig sikertelen maradt a fáradozásunk. Az a lehetőség azonban még mindig nincs kizárva, hogy esetleg idővel valami előkerül. A hosszas kutatásaink eredménytelensége végre meggyőzött arról, hogy nincs semmi célja annak, ha a felfedezésről tovább is hallgatunk, ezért a szükséges vizsgálódások, összehasonlítások stb. elvégzése után a jelen alkalmat kerestük és használjuk fel arra, hogy a Soproni Szójegyzéket ismertessük. Mély hálával mondunk köszönetet a tek. Akadémiának, hogy ennek a szójegyzéknek — melynek feltalálása oly nagy örömet szerzett nekünk — a bemutatását és ismertetésünk felolvasását számunkra lehetővé tette. Előre is hangsúlyoznunk kell, hogy miután nem vagyok módszeresen képzett nyelvész, ismertetésünk ezirányú hiányait pótolják ki utánunk az arra hivatottak.

Miként a vagyonbecslési összeírás egyes lapjait, úgy a fedőlapul szolgáló szójegyzéket is finom fogású, vékony kenderfonál tartotta egybe, mely két helyen, fent és lent volt áthúzva az egyes lapokon és a füzet belső részében csomóra kötve.

¹ Felolvasztatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1924 márc. 31-iki rendes ülésén.

² Az összeírás évét az 1. oldal élén azonos kéztől származó és ez egykorú feljegyzés mondja meg: *Schätzung der güter ze Ödenburg Anno etc. LVIII^{to}, wievil jeder versteuert.* Az írás és a polgárok névsora kétségtelenül bizonyítja, hogy csak 1459-ről lehet szó.

A fedőlap óvatos lefejtése után a szójegyzék tulajdonképeni alakját és nagyságát megállapítani könnyű volt, mert eredeti összehajtási vonala oly élesen és erőteljesen húzódik még most is, mintha sohasem lett volna a szójegyzék keresztben összehajtva. Ilyenformán megállapíthatjuk, hogy a szójegyzék írására 30'5 cm. széles és 22'3 cm. hosszúságú papiroslapokat használtak, melyeket közepén összehajtva 15'2 cm. széles és 22'3 cm. hosszú oldalak jöttek létre, vagyis a Soproni Szójegyzék a Besztercei, Schlägli és Königsbergi Szójegyzékkel már külső nagyságában és alakjában is hasonlóságot mutat. Meg-egyezik a Soproni Szójegyzék az említett szójegyzékekkel abban is, hogy kétoldalt vékony tintavonal jelzi a széleket és így az egyes sorok szélességét, de a Besztercei és a Königsbergi Szójegyzékkel ellentétben, miként a Schlägli Szójegyzéknél, úgy a Soproninál sem vonalazták meg az egyes sorok között és innen van, hogy azok egymástól való távolsága kisebb-nagyobb. A Soproni Szójegyzéken azonban még egyéb is észlelhető: nevezetesen úgy a felső, mint az alsó lapszélek mind-egyikén két-két tűszúráshoz hasonló átlukasztás látható, melyek az 1. és 2. lapnál pontosan fedik egymást, vagyis az író az írás előtt a lapot négy apró szeg segítségével meg-rögzítette és ilyen módon sikerült elérnie, hogy sorai meg-lehetősen egyenesek. Ezt az eljárást minden oldalnál pontosan megismételte, mert csak így fejthető meg az, hogy a lyukak kerületei annyira szabálytalanok.

Eme külsőleges sajátosságok megemlítése után rátérhe-tünk a Soproni Szójegyzék szókincsének felsorolására abban a sorrendben, ahogy az egyes szavak egymás után követ-keznek.*

1. Auricula(r)is — *bis iudak* — kis újjad.
2. alux — **labadvja** — lábadd újja.
3. vngwis — *kerem* — köröm.
4. Corp(us) — *teft* — test.
5. ca(r)o — *idem*.

* A Szójegyzék magyar szavainak betűhű közlése után e szavak jelen-legi alakjának közlését szintén tanácsosnak véltük, azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ezzel nem óhajtottuk még a látszatát sem kelteni annak, mintha e szavakat a Szójegyzék írása idejében is *így* ejtették volna ki. Ott, ahol a jegyzetekben a Besztercei és a Schlägli Szójegyzékekre utalunk, rövidség céljából csak B. vagy Sch. betűket használjuk. E szójegyzékeknek magyará-zatait a latin szavakra nézve mi nem ismételgetjük. Általános tájékoztatás végett már itt megemlítjük, hogy a Soproni Szójegyzék 1—118. szavai a B.-ben nincsenek meg. A B. vagy Sch. melletti számok azt a sorszámot mutatják, mely alatt a B. vagy Sch.-ben megfelelő azonos szó fellelhető. A vastagon szedett szavak úgy B., mint Sch.-ben hiányzanak, vagy más szót használnak.

1. bis iudak feltétlenül elírás *kis uia*d vagy *kis uia*k helyett. Sch.-ben (403.) *kis vj.* — 2. Sch.-ben (404.) *lab hruelk.* — 3—5. Sch.-ben (405—407.)

6. Afell(us) — **hanal** — hónalj.
7. Cuttis — *beuer* — bőr.
8. cofta — *tetem*.
9. Cartillago — *porchogo* — porcogó.
10. lat(us) — *oldal*.
11. *co(r)ruff(er)t(us)* — **iuobel** — johbél.
12. bilis — *fiu* — szív.
13. vent(er) — *has*.
14. vt(er)us — *mech* — méh.
15. aluus — *idem*.
16. Stomachos — *gomor* — gyomor.
17. ext(er)a — *hatek* — háték.
18. longale — *remes*.
19. dirod(er)nos — *kereles*.
20. Aruina — *haj* — háj.
21. pagime(n) — *ember haj* — emberháj.
22. centuplex — *filuan(us)*.
23. epar — *maja* — mája.
24. pulmo — *tide* — tüdő.
25. fplen — *lep* — lép.
26. ren — *vese* — vese.
27. dorfu(m) — *hat* — hát.
28. fpindorfu(m) — *hat or* — hátorr.
29. T(re)gur(us) — *derek* — derék.
30. gecur — *zuz* — zúz.
31. lu(m)b(us) — *remes*.
32. vmbic(u)lus — *keldek* — köldök.
33. art(us) — *tog* — tag.
34. femor — *ember for* — emberfar.
35. *femen* — **afon ember for** — asszonyember-far.
36. nates — *feg* — segg.
37. cull(us) — *idem*.
38. anus — *idem*.
39. Testic(u)lus — *mon* — mony.
40. fura — *far* — szár.

6. axilla, a franciában aisselle (Du Cange). — 7. Sch.-ben (409.) *bwr.* — 11. A latin szót nem ismerjük. — 12. Sch.-ben (415.) *ziw.* — 14. Sch.-ben (419.) *meh.* — 16–17. Sch.-ben (421–2.) e kettő helytelenül fel van cserélve és *extera* helyett *extar* latin szót használja. Mindkettő *exta* elferdített alakjának látszik. — 18. Sch.-ben (423.) *largaon.* — 19. noha görög szó lehet, mint fentebb σρούατος, nem ismeretes. Sch.-ben (424.) *duodemis* — *kerekes.* — 22. E két szó összefüggését nem tudjuk megmagyarázni. Sch.-ben (416.) csak *centuplex* fordul elő magyar jelentés nélkül. — 23. Sch.-ben (427.) *maj.* — 24. A magyar szó előtt *ted* áthúzva. Sch.-ben (428.) *tidew.* — 27. Sch.-ben (431.) *hath.* — 28. Összevont szó *spina* + *dorsum*-ból, Sch.-ben (432.) *spicium.* — 29. Sch.-ben (433.) *dorsitergum.* Eltorzított szó lehet a *tregurus.* — 30. helyesen *iecur*, Sch.-ben (434.) *iecor.* — 31. Sch.-ben (435.) *lombus.* — 32. Sch.-ben (436.) *kedek.* — 33. Sch.-ben (437.) *tag.* — 34. helyesen *femur*, Sch.-ben (438.) *femeor* — *far.* — 36. Sch.-ben (440.) helytelen mind a latin, mind a magyar szó írása: *vates* — *zep.*

41. polles — *terd kalach* — térdkalács.
 42. crus — **es far** — es-szár.
 43. pes — *lab* — láb.
 44. medu[la] — *velej* — velő.
 45. tibia — *boca* — boka.
 46. Calx — *fork* — sark.
 47. cal(us) — **lab fork** — lábsark.
 48. planta — *talp*.
 49. paff(us) —
 50. vestigi(u)m — **lab nomadek** — lábnyomadék.
 51. pedicu(us) — *lab hel* — lábhely.
 52. kalopes — *fa lab* — faláb.
 53. konpos — **capta** — kapta.
 54. timo — *caf(m)us* — kozsmós.
 55. Timol(us) — *caf(m)oh* — kozsmó.
 56. p(re)ndor — **vifceteg** — viszketeg.
 57. p(re)ndo — id(e)m.
 58. cutella — idem.
 59. p(ru)rit(us) — id(e)m.
 60. wln(us) — *seb* — seb.
 61. vle(us) — *keles* — kelés.
 62. fanies — *eu* — ev.
 Sequ(un)t(ur) no(m)i(n)a regu(m), p(ri)ncipu(m):
 63. **Rex** — *keral* — király.
 64. regul(us) — *kif keral* — kis király.
 65. regalis — *ke(r)alij* — királyi.
 66. regalitas — *kiral fag* — királyság.
 67. regi(n)a — *keral ne a fon* — királyné asszony.
 68. Cefar — *cafar* — császár.
 69. in p(er)at(or) — idem.
 70. in p(er)atrix — **casar ne affon** — császárné asszony.
 71. palatin(us) — *nodo(r)span* — nádorispán.
 72. palatinat(us) — **nodo(r)span fag** — nádorispánság.
 73. ban(us) — *ban* — bán.
 74. Banat(us) — *ban fag* — bánság.

42. Sch.-ben (449.) csak *zar*. — 44. Sch.-ben (451.) *velu*. — 45. Sch.-ben (452.) helyesen *tibia*. — 46. Sch.-ben (453.) *sark*. — 48. előtte: *talp* áthúzva. — 49. Sch.-ben (455.) elírással *pansus*. — 50. előtte: *vestiv* áthúzva. Sch.-ben (456.) *lab nom*. — 51. helyesen *pedisequus*. Sch.-ben (457.) *pedissecus*. — 52. Sch.-ben (459.) *calupes*. — 53. először *konpos* áthúzva. A latin szót nem ismerjük. — 54. Sch.-ben (460.) *kozmo*. — 55. Sch.-ben (461.) *timosus* — *kozmus*. — 56. Sch.-ben sem *prendor*, sem *prendo* nem fordul elő, hanem csak (462.) *prurit* — *vizketh* alakban. — 59. Sch. Hortulariumban (2268.) *pruritus* — *viskethes*. — 60. Sch.-ben (1968.) *vulus*. — 61. Sch.-ben (1970.) *wlcus*. — 62. Sch.-ben (466.) *ew*. — 63. Sch.-ben (468.) *kiral*. — 64. Sch.-ben (469.) helytelenül *regulo* — *kis kiral*. — 65. Sch.-ben (470.) *kiralij*. — 66. Sch.-ben (471.) egybeírva: *kiralsag*. — 67. Sch.-ben (472.) egybeírva: *kiralne*. — 68. Sch.-ben (473.) *chasar*. — 70. Sch.-ben (475.) *felsege*. — 71. Sch.-ben (476.) *nadruspan*. — 74. Sch.-ben (478.) egybeírva: *bansag*.

75. baniffa — *ban ne affon* — bänné asszony.
 76. dux — *he(r)cheg* — herceg.
 77. ducat(us) — *he(r)cheg feg* — hercegség.
 78. Judex — *biro* — bíró.
 79. iudicat(us) — *biro sag* — bíróság.
 80. iudiciu(m) — *itelek* — ítélet.
 81. važuoda — *vajda* — vajda.
 82. važuodat(us) — **vajda sag** — vajdaság.
 83. Comes — *espan* — ispán.
 84. comat(us) — *espan sag* — ispánság.
 85. comitiffa — *ispan ne affon* — ispánné asszony.
 86. Castellan(us) — *po(r)cholab* — porkoláb.
 87. archiep(iscop)us — *herfeg* — érsek.
 88. ep(iscop)us — **pifpek** — püspök.
 89. p(re)po(f)it(us) — *p(re)poft* — prépost.
 90. Eremita — *remete*.
 91. vica(r)iu(s) — *remethe*.
 92. p(ri)or — **barath feýelmec** — barátfejedelem.
 93. munalis — *apach* — apáca.
 94. Benege — *foft(ra)* — szesztra.
 95. nobilis — *nemes*.
 96. ignobilis — **porembor** — pórember.
 97. vilic(us) — *folnag* — folnagy.
 98. villa — *falv*.
 99. villan(us) — **falus** — falusi.
 100. v(r)bs — *varas* — város.
 101. ciuis — **varas biro** — városbíró.
 102. Ciuitas — *varas* — város.
 103. iurat(us) — **es pulgar** — es-polgár.
 104. Sequeste(r) — *tur wenerte, effes* — törvényértő, esses.
 105. p(re)diu(m) — **lok** — lak.
 106. p(ri)ltald(us) — *po(r)ofto* — porosztó.
 107. p(re)co — **be(r)ten** — börtön.
 108. lubu(r)ban(us) — **varalat valo varos** — vár alatt való város.
 Secu(n)t(ur) no(m)i(n)a diu(er)fo(rum) g(e)ne(rum):
 109. Ungar(us) — *magar* — magyar.

75. Sch.-ben (479.) egybeírva: *banne azon*. — 76. Sch.-ben (481.) *herceg*. — 77. Sch.-ben (480.) egybeírva: *hercegseg*. — 79. Sch.-ben (483.) egybeírva: *birosag*. — 80. elírás *itelet* helyett. Sch.-ben (484.) helyesen *iteleth*. — 83. Sch.-ben (486.) *ispan*. — 84. elírás *comitatus* helyett. Sch.-ben (487.) egybeírva: *ispansag*. — 85. Sch.-ben (488.) egybeírva: *ispanne azon*. — 86. Sch.-ben (489.) *parcalab*. — 87. Sch.-ben (491.) *erseg*. — 91. a magyar jelentése elírás. Sch.-ben (501.) helyesen *vicaris*. — 93. Sch.-ben (503.) *apachia*. — 94. Sch.-ben (504.) helyesen *begena* — *zeztra*. — 98. Sch.-ben (507.) *falv*. — 100. Sch.-ben (508.) *vilag varas*. — 101. elírás. Sch.-ben (511.) helyesen: *polgar*. — 103. Sch.-ben (512.) *eses*. — 104. Sch.-ben (513.) csak *terven ertu*. — 105. Sch.-ben (514.) *telek*. — 106. Sch.-ben (515.) *porozlo*. — 107. Königsbergi Szójegyzékben (87.) *bertyn*. — 109. Sch.-ben (517.) *magiar*.

110. vnga(r)ia — *magar o(r)fag* — Magyarország.
 111. Grec(us) — *gereg* — görög.
 112. g(re)cia — *o(r)faga* — országa.
 113. faxo — *fafu* — szász.
 114. faxo(n)ia — *o(r)faga* — országa.
 115. lombard(us) — *lu(m)bard* — lombard.
 116. lu(m)bardia — *o(r)faga* — országa.
 117. Galic(us) — *olas* — olasz.
 118. galicia — *o(r)faga* — országa.
 119. fluct(us) — *hab*.
 120. flutioff(us) — *hab(us)* — habos.
 121. *rescicla* — **chont** — csont.
 122. *claffis* — **foc hajö** — sok hajó.
 123. *alut*... — **fa[j̃ca]**? — sajka.
 Tu(n)c secunt(ur) no(m)i(n)a pifciu(m) et reciu(m) ...
 124. Pifcina — *halas to* — halastó.
 125. pifeis — *hol* — hal.
 126. pifcic(u)lus — *kif hol* — kis hal.
 127. vfio — *viza*.
 128. ba(r)bo[ta] — *ho[rcha]* — harcsa.
 129. delphin — *gifno hal* — disznóhal.
 130. ftu(r)io — **figer** — sügér.
 131. do(r)ica — *thoc* — tok.
 132. tinca — id(e)m.
 133. pofard(us) — *posar* — pozsár.
 134. capito — *varade* — varja.
 135. luceus — *chuca* — csuka.
 136. lu(m)b(us) — *kechege* — kecsege.
 137. *thranis* — id(e)m.
 138. pa(r)ca — *fille* — süllő.
 139. tu(r)a — *pift(ra)ng* — pisztráng.
 140. Mune(r)ula — *men hol* — menyhal.
 141. pet(ri)n(us) — *kiuihal* — kövi hal.

110. Sch.-ben (518.) *magarorzag*. — 112. Sch.-ben (520.) *vrzaga*. —
 113. Sch.-ben (522.) *zaz*. — 114. Sch.-ben (523.) *vrzaga*. — 115. Sch.-ben
 (524.) *lambard*. — 116. Sch.-ben (525.) *vrzaga*. — 118. Sch.-ben (527.) *vrzaga*. —
 120. elírás *fluctuosus* helyett. B.-ben (283.) *habos*. — 121. Du Cange-ban
rescella (= parva res) és *rescula* (= res parvi momenti) szavak hasonlítanak
 hozzá. — 123. előtte *ab*, melyet *al*-ra javítottak ki, áthúzva. A csonka latin
 szót kiegészíteni nem tudjuk, a magyar szó megfejítése is kérdéses. — 124. B.-ben
 (285.) és Sch.-ben (782.) *halastho*. — 125. B.-ben (286.) és Sch.-ben (781.) *hal*. —
 126. B.-ben (287.) és Sch.-ben (783.) *kis hal*. — 127. helyesen *huso*. —
 128. B.-ben (289.) *harg*a, Sch.-ben (786.) *harcha*. — 129. B.-ben (290.) *dizno*
hal, Sch.-ben (788.) *dizo hal*. — 130. B.-ben (291.) *seureg*, Sch.-ben (789.) *sereg*.
 Helyes a *siger*. — 131. B.-ben (292.) *doricha* — *thok hal*, Sch.-ben (784.) *toc*. —
 132. B.-ben (293.) *tincha*, Sch.-ben (787.) *chompo*. — 133. B.-ben (294.)
pasardus — *pasar*. — 134. B.-ben (295.) *varja*, Sch.-ben (793.) *verian*. — 136.
 Sch.-ben (795.) *kechige*. — 137. Görög szó. — 138. B.-ben (299.) *parcha* —
scilew. — 139. Sch.-ben (799.) *turtula*. — 140. B.-ben (301.) *manerula* — *mench*
hal, Sch.-ben (800.) *kw men hal*. — 141. B.-ben (302.) *keuŋ hal*, Sch.-ben (801.) *kwŋ*.

142. fillenis — id(e)m.
 143. balin(us) — *balen* — balin.
 144. scarabeus — *caraz* — kárász.
 145. angwilla — *chik* — csík.
 146. can(er) — *rag* — rák.
 147. Cancerat(or) — *rakešo* — rákászó.
 148. piscat(or) — *halaz* — halász.
 149. reth[e] — *halo* — háló.
 150. plaga — id(e)m.
 151. Reticul(us) — *kif halo* — kis háló.
 152. fagena — *varsa* — varsa.
 153. luf(uf)t(iu)m — id(e)m.
 154. lac(u)na — *ve[ŷz]* — vész vagy vejsze.
 155. viua(rum) — *va(r)sa* — varsa.
 156. ham(us) — *horog*.
 157. scauma — *hol hew* — halháj.
 158. branc(us) — *hol copolto* — halkopoltyú.
 159. exat(er)a — *hol ho(r)las* — halhorlás.
 160. Cet(us) — *chetol* — cethal.
 161. ceteg(us) — **kifeb hol** — kisebb hal.
 162. filcolla — **figer** — sügér.
 Secunt(ur) no(m)i(n)a diu(er)fo(rum) e(r)ba(rum)
 et fpecie(rum):
 163. Introit(us) — *bemenet*.
 164. exit(us) — *kimenet*.
 165. viat(or) — *vti* — úti.
 166. ascenfo(r)iu(m) — *hacfo* — hágesó.
 167. po(r)ta — *kapu*.
 168. [b]iffor(us) — *[ket fele] nilo [a]jto* — kétfelé
 nyíló ajtó.
 169. ianua — *ajto* — ajtó.

142. B.-ben (303.) *sillunis*, Sch.-ben (801/a.) *silunis*. — 143. B.-ben (304.) *balyn hal*, Sch.-ben (803.) *balin*. — 144. B.-ben (305.) és Sch.-ben (804.) *karaz*. — 145. B.-ben (306.) *angila* — *chuk hal*. — 146. B.-ben (307.) és Sch.-ben (807.) *rak*. — 147. B.-ben (308.) *rakozav*, Sch.-ben (808.) *racazo*. — 152. B.-ben (313.) *versse*. — 153. B.-ben (314.) *lugostium* — *kwthew* és (315.) *gurgustium*, Sch.-ben (814.) *gurgustium* — *kwerte* alakban fordul elő. — 155. B.-ben (317.) *vivartum*, Sch.-ben (816.) *varium*. — 156. B.-ben (318.) *hanus*, Sch.-ben (817.) *horg*. — 157. B.-ben (319.) helytelenül *kayalthow*, Sch.-ben (818.) *scama* — *hal he*. — 158. B.-ben (320.) *hal kopothow*, Sch.-ben (819.) *brancia* — *hal kopolte*. — 159. B.-ben (321.) *ezantera* — *hal horlaz*. — 160. B.-ben (322.) és Sch.-ben (821.) *chet hal*. — 161. B.-ben (323.) helytelenül *ketenus*, — Sch.-ben (822.) *kezeg*. — 162. B.-ben (324.) *filschela* — *zothior hal*, Sch.-ben (824.) *fiscellus* — *zatyor*. — 163. B.-ben (325.) *ben meneth*. — 164. előtte *ku* áthúzva. B.-ben (326.) *ki meneth*. — 165. B.-ben (327.) *wt yaro*, Sch.-ben (830.) *vtj*. — 166. B.-ben (328.) *hagzov*, Sch.-ben (831.) *hagso*. — 167. B.-ben (329.) *kapw*.
 168. bizonyos, hogy előtte a leszakított részen *foris* — *ajto* állott, mint B.-ben (330.) és Sch.-ben (833.). Tulajdonképpen *biforis*, csak a rövidítés alkalmazása helytelen. B.-ben (331.) *keth fele nilou aythou*, Sch.-ben (835.) *ket fele nyjlo*. — 169. B.-ben (331.) *aythou*, Sch.-ben (836.) *capu*.

170. *hostiu(m)* — *ajto* — ajtó.
 171. *Ort(us)* — *kert*.
 172. *o(r)tulan(us)* — *ke(r)tez* — kertész.
 173. *[foffori]u(m)* — *[afo]* — ásó.
 174. *ligo* — *capa* — kapa.
 175. *pal(us)* — *karo* — karó.
 176. *Seps* — *seuen* — sövény.
 177. *piper* — *bors*.
 178. *pip(er)te(r)iu(m)* — *bors tere* — borstörő.
 179. *fal* — *[fo]* — só.
 180. *falte(r)iu(m)* — *fo tere* — sőtörő.
 181. *piretru(m)* — *ta(r)kon* — tárkony.
 182. *Ífop(us)* — *ifop* — izsóp.
 183. *croc(us)* — *fafo(r)ia(n)* — sáfrán.
 184. *zinziber* — *gengber* — gyömbér.
 185. *Cinamoni(u)m* — *fa hev* — fahéj.
 186. *ruta* — *rutha* — rúta.
 187. *faluia* — *faluia* — zsálya.
 188. *Camamilla* — *sek fy* — székfű.
 189. *ga(r)iophil(us)* — *id(e)m*.
 190. *gariobaca* — *bay fw* — bájfű.
 191. *Mufcatu(m)* — *serece(n)gio* — szerecsendió.
 192. *pirula* — *piruliatho*.
 193. *fanaphiu(m)* — *fanath* — zanót.
 194. *anecetu(m)* — *id(e)m*.
 195. *lefticu(m)* — *leuftek u(e)l leften* — levestikom.
 196. *femlinu(m)* — *kemin* — kömény.
 197. *Cu[mi]nu(m)* — *[i]d(e)m*.
 198. *Coaltu(m)* — *copor* — kapor.
 199. *Anietu(m)* — *eb copor* — ebkapor.
 200. *Amarufca* — *id(e)m*.

170. B.-ben (332.) *aythou* — 171. B.-ben (333.) *kerth*, Sch.-ben (837.) *ortulus* — *kerth*. — 172. B.-ben (334.) *kerthez*. — 173. B.-ben (335.) *assow*. — 175. B.-ben (337.) *karou*. — 176. B.-ben (338.) *sepis* — *seuin*. — 178. B.-ben (340.) *bors-therew*, Sch.-ben (844.) *piperiterium*. — 179. B.-ben (341.) *sov*. — 180. B.-ben (342.) *sow therev*. — 181. B.-ben (343.) *tarchon*, Sch.-ben (897.) *piretum*. — 182. B.-ben (345.) *ysopus* — *ysip*, Sch.-ben (848.) *ysopus* — *ysop*. — 183. B.-ben (346.) *saphran*, Sch.-ben (849.) *safran*. — 184. B.-ben (347.) *zinziberium* — *genber*, Sch.-ben (850.) *zinziberim*. — 185. B.-ben (348.) *cinamomam* — *fa hew*, Sch.-ben (851.) *cinamonum* — *fa hey*. — 188. B.-ben (351.) *kamamila* — *zek phiw*, Sch.-ben (854.) *zek fiw*. — 189. B.-ben (352.) *gariofolus*, Sch.-ben (855.) *zeg fiw*, vagyis székfű és nem *szegfű*, mint Szamota írja. — 190. B.-ben (353.) *grariobacca* — *bay phjw*, Sch.-ben (856.) *gariopaca* — *bay fiw*. — 191. B.-ben (361.) *scerechendjo*, Sch.-ben (898.) *zerechen dio*. — 192. B.-ben (362.) *pirulua*, Sch.-ben (858.) *purula* — *pirula*. — 193–199. B.-ben nincs meg. — 193. Sch.-ben (857.) *sanapum* — *sanap*. — 194. Sch.-ben (859.) *anacetum* — *eb capor*. — 195. Sch.-ben (860.) *leusticum* — *leusticum*. — 196. Sch.-ben (861.) *fenicillinum* — *kemen*. — 197. Sch.-ben (862.) *comenum*. — 198. Sch.-ben (863.) *capor*. — 199. Sch.-ben (866.) *anetum* — *eb capor*. — 200. B.-ben (363.) *amaruscha* — *pirulua*, *idem*. Világos másolási hiba. A másoló *pirula* latin

201. canamuſca — id(e)m.
202. pla(n)tago — *vti fiw* — útifű.
203. emula — **ekeue(n) fiw** — örvényfű.
204. me(n)ta — *m(en)ta* — ménta.
205. filer — id(e)m.
206. Sarpilleu(m) — *cacuk fiw* — kakukfű.
207. palegiu(m) — id(e)m.
208. Organu(m) — **la(r) fiw** — szárfű.
209. elebor(us) — **leb kete fiw** — sebkötőfű.
210. abſentiu(m) — *irim* — üröm.
211. Rythimenu(m) — *feier irem* — fejér üröm.
212. fecad(us) — *gabor* — gyopár.
213. folat(ru)m — *mochor* — mohar.
214. ftatu(r)na — *combar* — csombor.
215. belenbica — *ga(m)par* — csombor.
216. dante(n)a — *varadic* — varádics.
217. pelipodia — *himur* — hunyor.¹

A Soproni Szójegyzék szókincse és a szavak sorrendje alapján megállapíthatjuk, hogy a Besztercei és a Schlägli Szójegyzékkel a legszorosabb kapcsolatban áll, amennyiben mindhárom szójegyzék egy közös eredetre mutat.² Kísértsük

szó után inkább tévedésből mint szándékosan *amaruscha* szót írta, vagyis 193—9. közti latin szavakat kihagyta és midőn a magyar szavak leírására került a sor, a *pirulia* szó helytelen megisméltése után hűen lemásolta az *idem* szót is és nem gondolt arra, hogy *anetum* — *eb capor* nélkül az *idem* értelmetlen. — 201. B.-ben (364.) *cacamuscha*, Sch.-ben (368.) *cacamusca*. — 202. B.-ben (365.) *vtj fiw*, Sch.-ben (369.) elírásból *viz fiw*. — 203. *ekeuen fiw* vagy elírás, vagy kihalt szó. B.-ben (366.) *vruen fiw*, Sch.-ben (370.) *enula* — *wruen fiw*, Sch. Hortulariumban (2240.) *enula* — *eruen*, a római Casanate-könyvtár Korvin-kodexében (Magy. Könyvszemle 1904. évf. 456. l. 34. sz.) *emula* — *eurwen*. — 204. B.-ben (367.) elírásból *manta*. — 206. B.-ben (369.) *kakuc fiw*, Sch.-ben (373.) *sarphileum* — *kakuc fiw*. — 207. B.-ben (370.) *pollegium*, Sch.-ben (374.) *pellegium*. — 208. úgy a B., mint a Sch. Szójegyzék a latin és magyar szót rosszul, eltorzítva másolta. B.-ben (371.) *honganum* — *hor fiw*, Sch.-ben (376.) *ariganum* — *sax fiw*. A római Casanate-könyvtár Korvin-kodexében (M. Könyvsz. 1904. évf. 458. l. 64. sz.) *organum* — *fekete gyopar*. — 209. szintén jellemző eset a gondatlan másolásokra, mert B.-ben (372.) *es ketheu fiw*, Sch.-ben (377.) *zektete fiw*. A római Casanate-könyvtár Korvin-kodexében (i. m. 456. l. 32. sz.) *eleborum album* — *hunyor fiw*. — 210. B.-ben (373.) *absintium* — *feketeu fiw* helytelenül, Sch.-ben (378.) *absentium* — *vrem*. — 211. A latin szóból *e* hangzó kihúzva. B.-ben (374.) csonkán kiírva: *fer jrem*. — 212. B.-ben (375.) *secatus* — *gyopar*, Sch.-ben (381.) *cicadus* — *gopar*. — 213. B.-ben (376.) *mochar*, Sch.-ben (382.) *mostar*. — 214. úgy a latin, mint a magyar szó leírása habozásra mutat. A latin szóban *n* előtt elhibázott vonás, a magyar szóban pedig az *m* betű indult először *v*-nek. B.-ben (377.) *chombor*, Sch.-ben (383.) *staturnea* — *chombor*. — 215. B.-ben (378.) *bolembica*, Sch.-ben (384.) *bolerbita*. — 216. B.-ben (379.) és Sch.-ben (385.) *varadich*. — 217. B.-ben (380.) *polipodia* — *humior*, Sch.-ben (387.) *polipondia* — *hunior*.

¹ A Soproni Szójegyzék összeolvasását dr. Jakubovich Emil úrral végeztettem, kinek e helyütt mondok köszönetet.

² Ha a Schlägli Szójegyzéket teljesnek feltételezzük, ami valószínűnek is látszik, mert legfeljebb csak a végéből hiányozhatik a folytatás, elég pontosan

meg tehát meghatározni azt az időt, amelyben a Soproni Szójegyzék iratott, mert ez a legfontosabb, de egyúttal a legnehezebb kérdés és ettől függ minden többi, felmerülhető kérdésre adandó válasz is.

Egy keltezetlen és semmiféle korhatározó jellel nem bíró nyelvemlék korának megállapításánál nyelvi és paleographiai sajátságaira támaszkodhatunk. E kettőnek egymással nem szabad ellentétbe kerülni, azonban, hogy melyiket tekintsük fontosabbnak, bajos eldönteni. Mégis azt hisszük, hogy általában véve a legrégebb magyar könyvet, az Ehrenfeld-kódexet megelőző időkben a paleographiai jellegzetességek alapján szűkebb időközbe határolhatjuk az egyes nyelvemlékek iratásának korát, mint nyelvtörténeti okokból, de majd csak akkor, ha az írás fejlődését tüzetesen ismerjük nemcsak az egyes királyok kancelláriájában, hanem a hiteles helyek és a városok területein is és ebből a szempontból nem hagyhatjuk figyelmen kívül a XIV. század vége felé egyre gazdagodó missilis anyagunkat sem. Ettől a lehetőségtől még igen messze állunk és éppen ezért a paleographusok, miként a Königsbergi Szójegyzék esete bizonyítja, éppúgy ingadoznak, mint a nyelvészek, akiknek pedig ezekből az időkben kevesebb az összehasonlításokra felhasználható anyaguk.

A Besztercei és Schlägli Szójegyzék korára nézve egyik nyelvészünknek az a véleménye, hogy mindkettő 1415. év előtti időből való, de a Besztercei egy-két évtizeddel régebb a Schläglinél.¹ Ha ezt a megállapítást elfogadjuk kiinduló alapul és a Soproni Szójegyzéket összehasonlítjuk velük, akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a Soproni Szójegyzék nyelvészeti szempontból régebbi állapotot tüntet fel, mint akár a Schlägli, akár a Besztercei Szójegyzék. E felfogásunkat az alábbiakban bizonyítjuk:

1. A Soproni Szójegyzékben az egyes szavak tőhangzója egy fokkal zártabb, mint a Beszterceiben vagy a Schlägliben, nevezetesen a Soproni Szójegyzékben még *ihhbel, tog, for, sork, nodorspan, pulgar, tur wenerte, lok, lumbard, hol, kis hol, horchha, men hol, hol hew, hol copolto, hol horlas, chetol, ki-*

megállapíthatjuk, hogy mi nincs meg a S.-ban. Miután 1. a. oldal 1. szava a Sch.-ben 403. szó, ezért elől 8 oldal, vagyis 4 lap veszett el. Az 1. b. oldal utolsó szava a Sch.-ben 527. szó, míg a 2. a. oldal 1. szava a Sch.-ben 776. szó, ezért az 1—2. lap között még két lap, vagyis 4 oldal lehetett, összesen tehát 24 oldalból, azaz 12 lapból állott a S. az a része, melyből a jelen töredék — az 5. és 8. lapok — fennmaradtak. Ez a 12 lap középen lehetett kenderfonállal egybefűzve, erre enged következtetni a töredék közepén látható hosszanti szakítás. Hogy volt e 24 oldalnak folytatása, valószínűnek látszik. Erre a 24 oldalra kb. annyi szó férhetett, mint amennyi jelenleg a B.-ben van. Ugyanilyen összehasonlítás alapján megállapíthatjuk, hogy a B. írója egy töredékes szójegyzékről másolt, mert csak így érthető, hogy dos (74.) után *Komenus* (75.) szó következze, mely szavak a Sch.-ben 257. és 577. számok alatt találhatók.

¹ *Melich*, A magyar szótáriródlom, 24—5.

seb hol, copor és *ebcopor* formában írott szavak a Schlägli Szójegyzékben már *ioj, tag, jar, sark, nadruspan, polgar, terven ertw, lambard, hal, kis hal, harcha, kw men hal, hal he, hal kopolte, hal horlas, chet hal, capor* és *eb capor* alakban, végül a Besztercei Szójegyzékben *hal, kis hal, hargá, mench hal, hal kopothow, hal horlaz, chet hal* formában jönnek elő. Hogy a magánhangzók e zártabb alakja régebbi állapotot tüntet fel, ehhez kétség nem férhet.

2. A Soproni Szójegyzék *gisno hal* és *serecengio* szavaiban a *g* betűvel való írás régebbi állapotot (*g=gy*) tüntet fel, mint a Schlägli Szójegyzék *dizo hal* és *zerechen dio*, vagy a Besztercei Szójegyzék *dizno hal* és *scerechen djo* szavaiban a *d* betű használata. A tővégi rövid magánhangzó tekintetében pedig megemlítést érdemel a Soproni Szójegyzék *sasu* adata a Schlägli *zaz* adatával szemben.

3. A Soproni Szójegyzék arra vonatkozólag, hogy *-ság, -ség* képző eredetileg önálló szó volt, újabb *határozott* bizonyítékot nyújt, mert e képzőt, ahol előfordul, mindenütt külön szónak írja, de sajátos és figyelemreméltó, hogy miként az itt előforduló: *kiral sag, nodorspan sag, ban sag, hercheg seg, biro sag, vajda sag* és *espan sag* szavak tanúsítják, a S.-ban már illeszkedés van.¹

4. A Soproni Szójegyzék a *né* szócskát eltérőleg a mai használattól, szintén külön írja, vagyis még önálló szónak veszi, miként *keral ne ason, casar ne asson, ban ne asson* és *ispan ne asson* szavak írása bizonyítja.²

Mindezek a nyelvi sajátosságok kétségtelen bizonyossággal igazolják azt, hogy a Soproni Szójegyzék régebbi keletű akár a Schlägli, akár a Besztercei Szójegyzéknél.

E viszonylagos értékű megállapítás után a Soproni Szójegyzék paleographiai jellegzetességei alapján próbáljuk megírásának idejét — amennyiben lehetséges — közelebről meghatározni.

Mindenekelőtt az írástól függetlenül egy felső és egy alsó *biztos* korhatárt vonhatunk meg a Soproni Szójegyzék keletkezésére nézve: az *alsó* korhatárt megadja a nyelvelmé papíros anyaga. Sopron sz. kir. város levéltárában a legelső papíros oklevél Erzsébet királyné 1345 júl. 12-én kelt oklevele³ és noha számuk a XIV. század második felében állandóan nő, mégis a kártya-oklevelekkel szemben Sopronban ez irányban

¹ *Zolnai*: Nyelvelméink a könyvnyomtatás koráig 5. l. Egyébiránt a Schlägli szójegyzék *kiralsag, bansag, hercegseg, birosag, ispansag* szavaiban a *-ság, -ség* képző már nem különállóan van írva.

² A Nyelvtörténeti Szótár szerint *nő, né* szó alatt pl. az Erdy C. *aghne*, a DebrK. *cazarne azon* és a DomK. *polgarne azon* szavaiban már egybeírva találjuk. A Sch.-ben szintén: *kiralne, banne azon, ispanne azon*, valamint a Sopronvárosi oklevéltár III. 64. l-on közölt, 1434-ből való oklevélben is: *matrona Sentelne* vocata.

³ Ez oklevél, miután újabban került elő, még kiadatlan.

végzett vizsgálataink szerint csak a XV. század első évtizedében vergődik túlsúlyra. A papíros használatának terjedését figyelembe véve, biztosan állíthatjuk, hogy Sopronban 1345. év előtt papírosra egyáltalában nem írtak.

A Soproni Szójegyzék írásának másik, *felső* korhatárát a vagyonebecslési összeírás 1459-ik éve szolgáltatja. Ezen a *Ziegler János* városi jegyző¹ kezeírásával készült összeírás fedőlapjául szolgáló szójegyzék 1. lapjának *a* és *b* oldalain, valamint a 2. lap *a* oldalán ugyancsak *Zieglertől* származó, sebtiben odavetett feljegyzések találhatók. A meglehetősen kúrsa írású feljegyzések megfejtése csakis az összeírás gondos áttanulmányozása után sikerült.² Ilyenformán megállapít-

¹ Neve előfordul az összeírás 39. oldalán: *Im rathaus Hans Cziegler, dieczet statschreiber LVI talenta denariorum*. Kezeírását nagyon jól ismerjük és számos oklevél birunk, melyeket ő írt.

² Nevezetesen a szójegyzék 1a oldalának alsó szélén e feljegyzés olvasható: *Embreich Vischer, Hüeter Philipp, Gelman, Gotsman, Hueter, Altenburger*, míg az összeírás idevonatkozó részei így hangzanak: 6. old. *Item Embreich Vischer XC talenta denariorum*. 8. old. *Ibidem Hüeter Philipp V tal. den.* Gelman többször is előfordul: 3. old. *Item Gelman X tal. den.*, 19. old. *Item Gelman XIII tal. den.*, 38. old. *Ibidem Gelman X tal. den.* 30. old. *Item Gotsman Andre inter muros*. 37. old. *Ibidem Gotsman Andre LVI tal. den.* Hueter-nek ismét több polgárt hívtak: 8. old. *Item Lienhart Hueter XLI tal. den.*, 16. old. *Item Lienhart Hueter CV tal. den.*, 32. old. *Item Niclas Hüetter XIX tal. den.*, *Item Hüetter Hanns XXI tal. den.* Altenburger néven nem találtunk az összeírásban egy nevet sem, de egy oklevél segítségével kiletét mégis meg tudjuk állapítani. A soproni városi levéltárban 1454 jan. 9.-ről kelteztve egy adóslevél található *Orbán Pétertől*, „den man nennet von Altenburg.“ Orbán Péter neve az összeírásban valóban elő is fordul a 29. old.-on: *Item Urban Peter LXIII tal. den.* Altenburger névvel való megkülönböztetést megértjük, ha meggondoljuk, hogy Orbán László (1. old.) és Orbán István (33. old.) nevű polgára is volt Sopronnak.

Az 1b oldal alsó szélén e feljegyzések találhatók: *Sleiher V talenta, Gengel Wagner 2 tal. den.*, *Vreich in hospitali, die Schottel 9 tal.*, *Gabrielen V tal.*, *Gelman X tal. den.*, *der Wolfs 8 tal. 60.*, *Kacz Nickel 2 tal. II sol. 24.*, *Parginnsnit 2 tal. 60.*, *Niclas Haberleiter 3 tal.*, *N(ciclas) von Gersten III¹/₂ tal. den.*, míg az összeírásban a következő részek vonatkoznak ide: 14. old. *Ibidem Sleiher Liendel III tal. den.* 20. old. *Item Peter Sleiher X libra den.*, *Ibidem Gengel Wagner II tal. den.*, *Vreich in hospitali* = a kórházban lakó Ulrik ugyanolyan megkülönböztetés lesz kétségkívül, mint Altenburger. Egyébiránt Ulrik keresztnévre *Pair, Swab, Schöttel, Leitgeb, Wildung* és *Puhel* családnévű polgárok hallgattak és volt még egy molnár is és egy lakatos ilyen keresztnévű. Hogy ennyi Ulrik közül melyik lehetett a kórházban lakó, nem tudhatjuk. 14. old. *Ibidem Mert Schottel VII tal. den.*, *Ibidem Vreich Schöttel II tal. den.*, 3. old. *Item Gabriel XX tal. den.*, *Gelmanra* nézve l. fentebb. 16. old. *Ibidem Niclas von Wolfs XI tal. den.*, 21. old. *Item Gabriel von Wolfs LIX tal. den.*, 23. old. *Item Kacz Nickel CIX tal. den.*, 31. old. *Ibidem Lassla von Wolfs XV tal. den.*, 31. old. *Item Michel Parginnsnit LXXXIII tal. den.*, 34. old. *Item Lienhart Parginnsnit Vc XL tal. den.*, 37. old. *domus Parginnsnit nichil.*, 22. old. *Item Niclas Haberleiter CCLXIII tal. den.*, 5. old. *Item Niclas von Gersten CXVIII tal. den.*

A 2a oldal jobb felső szélén látható feljegyzéseket csonkaságuk miatt megfejteni nem tudjuk, míg az alsó szélén ez áll: *X tal. Kastner, X tal. Gelman, V tal. Rettenhengst, V tal. Rettenhengst, 18 tal. Sighart hold, abgan-*

hatjuk, hogy a szójegyzéken olvasható nevek kivétel nélkül előfordulnak és megegyeznek az összeírásban található polgárnevekkel és ez a körülmény azt bizonyítja, hogy a fedőlapot nem később, hanem *egyidejűleg* helyezték az összeírás céljaira szánt tiszta papíros füzetre, míg Ziegler feljegyzéseinek a szójegyzék margóira vetése azt igazolja, hogy a szójegyzék már akkor, mikor fedőlapul használták, rá volt a papírosra írva.

Ezek után az a kérdés, hogy 1459. évet megelőzően mikor írhatták a szójegyzéket? Erre a kérdésre csak a szójegyzék írásának beható tanulmányozása után válaszolhatunk, miután a szójegyzék papírosának vízjegye alapján — amely szemjelzésű ökörfej, szarvai közt négyszirmú virággal — csak annyit állapíthatunk meg, hogy ez az említett vízjegy az eddigi ismereteink szerint csak még egyszer, 1402-ben fordul elő és hozzá hasonlatos vízjegyek is a XV. század első negyedében jönnek elő néhány esetben.¹ Ez a körülmény egyáltalában nem jelenti azt, hogy korábbi évtizedekre esetleg ne gondolhassunk, épp ezért ma már nem kétséges, hogy egy keltezetlen papíros oklevél dátumát a vízjegy segítségével megoldani nem tudjuk. Sopron város levéltárában 1345—1400. évek között mindösszesen csak 58 darab papírosra írt oklevél található és e csekély számból is 37 darab elesik, mert részint nincs rajt vízjegy, részint a vízjegy csonkasága miatt nem határozható meg, hogy mi akar lenni. Marad tehát hátra 21 darab vízjeggyel bíró oklevél és ebből az elenyészően kevés számból is 5 darab oklevélnek olyan a vízjegye, melyeknek mását *Szőnyi I. László*: „XIV. századbeli papíros-okleveleink vízjegyei“ c. gondos tanulmányában hiába keressük. Mindezt annak igazolására hoztuk fel, hogy a vízjegy alapján egy keltezetlen írás korát csak nagyon is hozzávetőlegesen határozhatjuk meg.

A Soproni Szójegyzék írására nézve két szakértő, kiknek megtekintésre eredetben átadtuk,² úgy nyilatkozott, hogy annyira újabb keletű, hogy XV. század első negyedénél régebbi időre kora nem tehető. Ezt a véleményt kezdetben magunk is vallottuk, de amidőn Sopron város levéltárában található oklevelek írásával összehasonlítottuk, nagyon figyelemreméltó megállapításokra jutottunk.

gen X solidi List Gengeln. Az összeírásból az alábbiakat sorolhatjuk fel: 1. old. *Item Peter Kastnër LXX tal. den.*, 11. old. *Item Mathes Kastner XLI tal. den.*, Gelmanra vonatkozólag 1. fent. 4. old. *Item Hanns Rettenhengst XXXXIII tal. den.*, *Item Gilig Rettenhengst XXXIII tal. den.*, *idem III tal. den.*, *Item Steffel Rettenhengst VII tal. den.*, *Item Wolfgang Rettenhengst XX libra den.*, 14. old. *Item Andre Sighart XXXVIII tal. den.*, *Ibidem Steffan sein hold XVIII tal. den.*, 16. old. *domus List Gängel L tal. den.*

¹ *Briquet*: Les filigranes IV. k. 14708 sz. alatt található a rajza, míg előfordulására nézve u. o. ezt olvashatjuk: Zurich 1402. Staatsarch., Steuerbuch No. 5. Var. simil. Schaffhouse 1424. Lucerne 1424. Hongrie 1427. St. Gall. 1465?

² Dr. Varjú Elemér és Dr. Jakubovich Emil.

A Soproni Szójegyzék betűi közül jellegzetesek az *a*, *r* és a szóvégi *s* betűk alakjai, ezenkívül a *g* és a *d* betűk vonalvezetése is figyelmet érdemel. A legrégibb oklevél a soproni levéltárban, amelynek írásában a szójegyzék írásához hasonlóságot lehetett feltalálni, II. Albert osztrák herceg 1352 máj. 12-iki oklevele. Ebben az oklevélben az *r* és a szóvégi *s* betűk formája már azonos a szójegyzékünk megfelelő betűivel, azonban az *a* betű használatában azt tapasztaljuk, hogy a szójegyzék mai írott *a*-hoz hasonló *a* betűje váltakozva fordul elő a régibb típusú *a* betűvel együtt, mely inkább a mai nyomtatott *a*-hoz hasonlít. A *g* betű is még a régi alakjában, vagyis zárt alsó szárral, mely a mai írott *g*-hez hasonlít, fordul elő, míg a *d* betű ductusa csak elvétve azonos a szójegyzék *d*-jének vonalvezetésével. II. Albert herceg oklevelében tehát a régi és új betűformák küzdenek egymással, ugyanilyen átmeneti állapotot mutat N. Lajos király 1371 nov. 11-iki oklevele is még, vagyis az írásfejlődés tekintetében, miként ismeretes, a magyar kir. kancellária néhány évtizeddel hátrább van a jelen esetben is, mint a nyugatibb osztrák hercegi kancellária. IV. Rudolf osztrák herceg 1362 jún. 25-iki és 1365 jan. 31-iki okleveleinek betűtípusa már teljesen azonos a szójegyzékünk minden betűjével és a betűk szárainak ductusa is minden tekintetben teljes hasonlóságot mutat.

Kérdés már most, hogy vajjon Sopronban, a szójegyzék írása helyén, mikor találhatjuk fel ezt az új típusú, humanista írást, mely IV. Rudolf osztrák herceg 1362-iki oklevelében teljesen kialakult és következetesen használt és valóban szép formában lép elénk? Sopronvárosi oklevelek e kérdéses időből 1351-ből, 1353-ból, 1354-ből, 1361-ből, 1375-ből kettő, 1376-ból és 1379 ápr. 17-ikéről kezdve maradtak fenn, de ezek írása nagyjában megegyezik az akkori kir. kancellária és a hiteles helyek írásával, vagyis a szójegyzék írásával hasonlóságot nem mutat, azonban 1379 ápr. 10. és máj. 29-ike közti időben elkészített első városi telekkönyv írása viszont annyira azonos a szójegyzék írásával, hogy különbséget csak abban vehetünk észre, hogy a telekkönyvet és a szójegyzéket nem egy kéz írta le.¹ A telekkönyv írása u. i. gyakorlottabb,

¹ Ez a telekkönyv egyúttal a soproni származású írásos emlékek közül a legelső *papirosra* írott emlék, melynek vízjele: ökörfej, a szarvak közt hétszirmú virággal, vagyis némileg hasonló a szójegyzék vízjegyéhez.

A vízjegyekről lévén szó, itt említhetjük meg, hogy a B. vízjegyét *Findly* Henrik: „A beszercei szöszedet“ c. művében 4. l.-on így írja le: „A vízjegy áll egymás mellett álló két, egyenszárú háromszögből, amelyek mindenikébe a szöveget felező vonalak a találkozásuk pontjáig vannak behúzva.“ Miután e leírás alapján magunknak e vízjegyet elképzelni nem tudtuk, megnéztük az Akadémiában őrzött eredetit és azon láttuk, hogy a vízjegy: *kétkarú mérleg*, de a csészéi már nem vehető ki, hogy háromszögűek vagy gömbölyűek-e, mert a vízjegyek csonkák. E vízjegy a XIV. század 2. felében elég korán előfordul hazánkban (l. *Szőnyi* i. m.), de gyakori hasz-

határozott és biztos vonalvezetésű kézre vall, míg ezzel szemben a szójegyzék írása külsőségeiben olyan benyomást kelt, mintha az a betűvetésben már járatos, de még ingadozó kezű, némileg gyakorlatlan fiatal ember írása lenne.

E telekkönyv után a legközelebbi sopronvárosi oklevél csak 1389 márc. 15-éről való és ennek írása a szójegyzék írásával mindenben megegyezik és a későbbi évekből való oklevelek természetesen szintén azonos típust mutatnak. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy ezt a humanista írásmódot abban az időben csak Sopronban használták volna. Lassan kezdett az mindenfelé elterjedni. 1385 jan. 2.-ról van a soproni levéltárban pl. Erzsébet királynének, 1388 máj. 8.-ról a győri káptalannak, 1396 jan. 6.-ról Zsigmond királynak oklevele hasonló írással. Zsigmondnak, mint még őgrófnak 1386. és 1387. évi oklevelei, kapitányának Tluxa Hinkó 1387 márc. 22-i levelének betűformái szintén azonosak, ha mindjárt gótikus jellegűek is.¹

Az elmondottak alapján a Soproni Szójegyzék korát illetőleg végső következtetéseink szerint arra az eredményre jutunk, hogy nyelvi szempontból esetleg akár a XIV. század közepére is egész nyugodtan tehetnők, de paleographiai sajátosságai miatt azt kell mondanunk, hogy a XIV. század 70-es vagy 80-as éveiből származhat, pontosabban kifejezve 1375—1385. évek közé tesszük magunk részéről az iratását. Korábbi időre írása miatt nem tehetjük, későbbi időre pedig szintén nem gondolhatunk a már részletezett *nyelvi* okok miatt, amelyeket még újabb szempontokkal is bizonyíthatunk, melyekre későbben fogunk kiterjeszkedni.

Nem kevésbé fontos kérdés annak eldöntése is, hogy vajjon a Soproni Szójegyzék csak másolat-e egy régebbiről, miként a Besztercei és a Schlägli, avagy esetleg eredeti-e, amelynek valamelyik másolatáról írták le a Besztercei és a Schlägli Szójegyzéket. Ebben a kérdésben végleges megállapításra a szójegyzék csonkasága miatt nem igen juthatunk. Nincs kizárva az a lehetőség, hogy a Soproni Szójegyzék is másolat, még pedig gondos másolat egy, számításaink szerint a XIV. század közepe táján készíthetett eredetiről, a magunk részéről azonban inkább annak a másik valószínűségnek vagyunk

nálata *csak* a XV. századra esik, éppen ezért *Tagányi* megállapítása (Századok 1893. évf. 308. l.) e papírfajtáról, hogy használata „jóval 1440 előtt végképen kiment a forgalomból”, egyáltalában nem helytálló, mert hogy mást ne említsünk meg, a soproni okleveleken éppen 1440. év után igen gyakori e vízjegy előfordulása.

Az összeírás papírlapjainak vízjegye: *üllő*, melynek mását Briquet i. m. 2. köt. 5958. szám alatt találhatni meg.

¹ A felsorolt oklevelek Tluxa levelén kívül, mely még kiadatlan, megjelentek a Sopronvárosi oklevéltár I. kötetében, ahol a közelebbi levéltári jelzésük is megtalálható.

a hívei, hogy a Soproni Szójegyzékben az *eredeti* töredékét bírjuk. Erre vall elsősorban a magyar szavak csaknem hibátlan írása és ezzel kapcsolatban a latin szavak értelmének helyes visszaadása. Ilyen elírások e részben, mint *bis iudak*, és *itelek*, *kis uiad*, és *itelet* helyett közönséges tollhibák, melyek elkerülhetetlenek. Két súlyosabb természetű elírásra mégis találunk, mégpedig *vicarius* — *remethe* és *ciuis* — *varas biro* egymást nem fedő fogalmak összekapcsolásában. Messze-menő következtetést azért ebből, a szórákozottságra valló két hibából nem szabad vonnunk, ha meggondoljuk, hogy e szójegyzék hogyan készült, mire később térünk ki. Az, aki a szójegyzéket írta és akinek a keze akaratlanul is rájárt az előző magyar szó megismétlésére, nem tartotta szükségesnek az elírás kijavítását, mert úgy a *vicarius*, mint *ciuis* szavak valódi jelentése nagyon is ismeretes lehetett előtte.

A szójegyzék eredetisége mellett szól feltalálásának már a helye is. Az nem lehet kétséges, hogy a nyugati hatások, művelődési mozzanatok, eszmeáramlatoknak útja ebben az időben már legalább, — vagyis a XIV. század második felétől kezdődően különösen, — Ausztrián át vezetett hazánkba és természetesen elsősorban érintették azokat a helyeket, melyek az ország legnyugatibb részében a legközvetlenebb és állandó összeköttetést tartották fenn Ausztriával. Ebből a szempontból főleg két város jöhet tekintetbe: az egyik *Pozsony*, a másik *Sopron*. Pozsony középkori írásbeli emlékeiből sokkal kevesebbet ismerünk, semhogy ezek nyomán közelebbi véleményt mondhatnók, de Sopronra nézve már az eddig megjelent okleveles anyag is és a még kiadásra várók nagy tömege kétségtelen bizonyossággal igazolja ennek a magátólértetődő, de különben is régi megállapításnak igaz voltát. A Besztercei és a Schlägli Szójegyzékben található német szavak osztrák-bajor eredetűek, ennélfogva e két szójegyzék eredetijére nézve csak az lehet a helyes álláspont a mi meggyőződésünk szerint is, hogy „valaki a németországi, elsősorban osztrák-bajor nomenclaturák hatása alatt egy latin-német szójegyzékből készített egy latin-magyart, amelyből való másolatok a Besztercei és a Schlägli szójegyzék”.¹ A fentebb elmondottak alapján nem kételkedhetünk abban, hogy egy ilyen compilatióra Sopron fekvésénél és összeköttetéseinél fogva különösen alkalmas hely volt. Az írótól az erdetiséget azért el nem vitathatjuk. A Soproni Szójegyzék töredékes volta ellenére is bizonyítja, hogy az osztrák nomenclatura latin szóanyagát nem rabszolga-módra, hanem a magyar viszonyok sajátosságaihoz ügyesen alkalmazva vette alapul az író, ki bizonyára sok szót kihagyott az előtte levő osztrák szójegyzékből és helyette viszont más szavakat betoldott az így készített szójegyzékébe, mert hogy az osztrák

¹ Melich i. m. 23. lap.

szójegyzékben ilyen szavak, mint *palatinus*, *palatinatus*, vagy *banus*, *banatus*, *banissa*, avagy *važuoda*, *važuodatus*, benn lettek volna, nem tudjuk elképzelni, valamint azt sem, hogy a *rex* stb. megelőzze a *cesar* és *imperator* szavakat és hogy *Ungarus*, *Ungaria* szók ott is, ha egyáltalában előfordultak, a többi nemzeteket és országokat megelőzték volna. Vagyis a magyar szójegyzék írója nem betűről-betűre, de még szóról-szóra sem másolta az osztrák szójegyzék latin szavait, hanem csak szócsopotról-szócsopotrara, melyeken belül egyes szavakat kihagyott és másokat betoldott.

A Soproni Szójegyzék eredetijén kétségtől megállapíthatjuk, hogy az író először leírta a latin szavakat egy-egy oldalra és csak mikor az oldalt teleírta, akkor egy *másik* lúdtollal, mely vékonyan fogott, írta a latin szók fölé a magyar szavakat apróbb betűkkel. A latin szavak leírásánál válogatott, a magyar szavak fölébe írásánál pedig a megfelelő magyar szó után kellett keresnie. A Soproni Szójegyzék magyar szavai alapján állíthatjuk, hogy a szójegyzék írója jól tudott magyarul. Sem a Besztercei, sem a Schlägli Szójegyzék íróiról ezt már nem mondhatjuk el ily határozottsággal. A latin szavak írásában mindhárom szójegyzék sok hangtani különbséget mutat fel. Ez gondatlan másolásra, de nem nagy latin tudásra is vezethető vissza és végül azt sem feledhetjük el, hogy abban az időben a latin nyelv még élő nyelv volt és így könnyen lehetséges, hogy amely szót mi eltorzított szónak tekintünk, akkor az valóságban használatos szó volt.

Ahogy a Soproni Szójegyzék az osztrák szójegyzék latin szóanyagának lemásolásában önállóságot tanúsított, úgy a Soproni Szójegyzék további másolói is bizonyos eredetiséggel, ha szűk korlátok közt is, feltétlenül bírhattak, mely főleg abban nyilatkozott meg, hogy egyes szavakat kihagytak, máshol viszont, főleg hasonló értelműeket betoldottak. Ezt bizonyítja, hogy a Soproni Szójegyzékben vannak egyes szavak, melyek sem a B.-ben, sem az Sch.-ben nincsenek meg, viszont több szó a S.-ból hiányzik.

Ahogy a S. nem másolhatta betűhíven a mintául szolgáló osztrák szójegyzék latin szavait, ugyanezt elmondhatjuk a B. és a Sch.-ről is. Így érthetjük meg az ilyen különbségeket az egyes szavak írásában, mint pl. *longale* — *largaon*, *dirodernos* — *duodermis*, *pediscuus* — *pedissecus*, *sillen* — *silunis*, *lusustium* — *gurgustium* — *lugostium*, *fiscolla* — *fiscellus* — *filshela*, *semelinum* — *fenicillinum*, *canamusca* — *cacamuscha* — *cacanusca*, *belenbica* — *bolebica* — *bolerbita* stb. szavak eltérő, de mégis hasonló alakjai mutatják.

A nem betűhív másolásból következik, hogy mindegyik másoló a maga korabeli kiejtés és írásnak megfelelő, de egyúttal az író egyéni sajátosságára is bizonyos fokig jellemzőnek

tekinthető hangokat írta le egy és ugyanazon szavakban és innen van, hogy a S. zárt magánhangzói helyett a B. és Sch. már nyíltakat használ, és erre vezethető vissza a mássalhangzók jelölésében is a három szójegyzék közti sok eltérés.¹

Sch. helytelen másolásának bizonyosságát nyújtja pl. a *stomachus* és *extar* szavak értelmének felcserélése, regulus szóban az *us* rövidítési jelének *o*-ra olvasása stb., végül igen jellegzetes és lényeges bizonyítékot még arra nézve, hogy úgy B., mint Sch. tulajdonképen, ha nem is közvetlenül, hanem közvetve a S.-ből erednek, az alábbi szavak nyujtanak: S. *sturio* — *siger*, *organum* — *sar fiw*, *eleborus* — *sebkete fiw* szavai, melyeknek B.-ben *seureg*, *hor fiw*, *esketeu fiw*, míg Sch.-ben *sereg*, *sax fiw*, *zektete fiw* eltorzított formáival találkozunk.

Mindezek alapján a három szójegyzék között az alábbi kapcsolatot állapíthatjuk meg: eredetinek tekinthetjük a S.-t, korra nézve a B. közelebb áll hozzá, mint a Sch., azonban az utóbbi jobb másolat. A három szójegyzék közt legfeljebb félszázad különbség lehet. Úgy a B., mint a Sch. nem közvetlen, hanem csak másod- vagy harmadkezű másolatok másolatai.

Legvégül röviden még azzal a kérdéssel óhajtunk foglalkozni, hogy ki lehetett a S. írója és hogy kerülhetett a városi levéltárba?

A szójegyzékeinket a legrégebb iskolai tankönyveinknek kell tekintenünk, vagyis keletkezésüket az iskolai szükséglet magyarázza meg. Sopronban legrégebb adatunk a városi iskola fennállásáról 1354-ből való,² de biztos, hogy már jóval korábban is kellett Sopronban iskolának lenni. Az első iskolamester, akit névleg is ismerünk, *Vilmos* 1358-ból, aki *együttal* városi jegyző is volt.³ 1366-ban *Bertram* volt a városi jegyző,⁴ de hogy ő iskolamester is lett volna, nem tudjuk. 1400-ig sem iskolamesterről, sem városi jegyzőről nincs tudomásunk. *Védényi Orbán*, a soproni Krisztus teste oltárának papja végrendeletében 1400-ban felemlíti János iskolamestert, ki neki egy könyvét bekötötte és akinek ő könyveket hagyományozott⁵ és ezután újból nem szólnak forrásaink az iskolamesterről. Mindez ismeretes adatok alapján azonban teljes joggal állíthatjuk, hogy a XIV. század második felében a soproni iskolamester a város írásbeli munkáiban segédkezett és mint János, úgy

¹ Ugyanezt a jelenséget tapasztalhatjuk pl. az Árpád-kori okleveleknek a XIV. sz. végéről való, vagy még későbbi átírásaiban is, ahol a zárt magánhangzók helyett nyíltakat írnak a másolók pl. az Árpád-kori *Suprun* helyett egyszerűen *Sopron* íratik a legtöbb esetben.

² Sopronvárosi oklevéltár I. 103.

³ Uo. 115. l.

⁴ Uo. 136. l.

⁵ Magy. Könyvsz. 1890, 51.

az elődei is az akkori viszonyokhoz képest képzett és tanult emberek voltak. A Soproni Szójegyzéket tehát egy ilyen fiatal, nagy munkakedvű, törekvő, feltétlenül magyar iskolamester írhatta egy osztrák szójegyzék mintájára, miként kimutattuk, az 1375—1385. évek között, aki a város írásbeli munkáinál is közreműködött és e kapcsolata révén, vagy talán halála után került a szójegyzék a városi levéltárba, ahol, mint annyi más értékes anyag, idővel csaknem az egész megsemmisült, de szerencsés véletlen folytán egy töredéke, melyet a jelen esetben ismertettünk, mégis fennmaradt, hogy ezekben a válságos időkben mindennél világosabban hirdesse azt, hogy sok századdal előbb, amikor már Sopron lakói túlnyomó részben németek voltak, ezek már akkor érezték és szükségesnek vélték, hogy gyermekeik az iskolában a latin nyelven kívül a nemzet nyelvét is elsajátítsák, melynek megtanulását egyébiránt gyakorlati szempontok is megkívánták.

A Soproni Szójegyzék, mint töredék, szóanyagának bőségével nem versenyezhet sem a B., sem a Sch.-el, de koránál és eredetiségénél fogva értéke és jelentősége mindig megmarad és remélhetőleg ez újabb szójegyzék felfedezése hatékonyan közre fog működni abban, hogy nyelvészeink közül valaki mindhárommal szakszerűen és behatóan foglalkozzék, mert a fáradságot megérdemlik.

Szómutató.

Ajtó 169, 170, 1. még kétféle.
alatt, 1. vár alatt.
apáca 93.
asszony, 1. bänné, császárné, ispánné, királyné asszony.
asszonyember far 35.
ásó 173.

Balin 143.
barátfejedelem 92.
bájfű 190.
bán 73.
bänné asszony 75.
bánság 74.
bemenet 163.
bél, 1. johbél.
bíró 78, 1. még városbíró.
bírótság 79.
boka 45.
bors 177.
borstörő 178.
börtön 107.
bőr 7.

Cethal 160.
császár 68.
császárné asszony 70.
csik 145.
csombor 214, 215.
csont 121.
csuka 135.

Derék 29.
dió 1. szerecsendió.
disznóhal 129.

Ebkapor 199.
ember, 1. asszony-, pór-ember.
emberfar 34.
emberháj 21.
es-polgár 103.
es-szár 42.
esses 104.
ev 62.
érsek 87.

Fahéj 185.
faláb 52.

halu 98.
falusi 99.
far, 1. asszony-, emberfar.
fehér üröm 211.
folnagy 97.
fű, 1. báj, örvény, sebkötő, szár, szék, útifű.

Görög 111.
gyomor 16.
gyopár 212.
gyömbér 184.

Hab 119.
habos 120.
hajó, 1. sok hajó.
hal 125, 1. még cet, disznó, kis, kisebb, kövi, menyhal.
halastó 124.
halász 148.
halháj 157.
halhorlás 159.
halkopoltyú 158.

harcsa 128.
 has 13.
 hágszó 166.
 háló 149, l. még kis háló.
 haj 20, l. még emberhaj.
 hát 27.
 háték 17.
 hátorr 28.
 hely, l. lábhely.
 herceg 76.
 hercegség 77.
 héj, l. fa, halhéj.
 horlás, l. halhorlás.
 horog 156.
 hónalj 6.
 hunyor 217.
 Ispán 83.
 ispánság 84.
 ispánné asszony 85.
 itélet 80.
 izsóp 182.

Johbél 11.

Kakukfű 206.
 kapa 174.
 kapor 198.
 kapta 53.
 kapu 167.
 karó 175.
 kárász 144.
 kecsge 136.
 kelés 61.
 kereles 19.
 kert 171.
 kertész 172.
 kétfelé nyíló ajtó 168.
 kimenet 164.
 király 63.
 királyi 65.
 királyné asszony 67.
 királyság 66.
 kis hal 126.
 kis háló 151.
 kis király 64.
 kis ujjad 1.
 kisebb hal 161.
 kopoltyú, l. hal.
 kozmó 55.
 kozmós 54.
 köldök 32.
 kömény 196.
 köröm 3.
 kövi hal 141.

Lak 105.
 láb 43, l. még faláb.
 lábado ujj 2.
 lábhely 51.
 lábnyomadék 50.
 lábsark 47.
 levestikom 195.
 lép 25.
 lombard 115.

Magyar 109.
 Magyarország 110.
 mája 23.
 menyhal 140.
 méh 14.
 ménta 204.
 mohar 213.
 mony 39.

Nádorispán 71.
 nádorispánság 72.
 nemes 95.
 nyíló, l. kétfelé.
 nyomadék, l. lábnyomadék.

Olasz 117.
 oldal 10.
 orr, l. hátorr.
 ország, l. Magyarország.
 országa 112, 114, 116,
 118.
 örvényfű 203.

Piruliatho 192.
 pisztráng 139.
 polgár, l. es-polgár.
 porcogó 9.
 porkoláb 86.
 porosztó 106.
 pozsár 133.
 pórember 96.
 prépost 89.
 püspök 88.

Rák 146.
 rákászó 147.
 remes 18, 31.
 remete 90, 91.
 rúta 186.

Sajka 123.
 sark 46.
 sáfrán 183.

seb 60.
 sebkötőfű 209.
 segg 36.
 sok hajó 122.
 só 179.
 sőtörő 180.
 sövény 176.
 sügér 130, 162.
 süllő 138.
 szár 40, l. még es-szár.
 szárfű 208.
 zász 113.
 szerecsendió 191.
 szesztra 94.
 székfű 188.
 szív 12.

Tag 33.
 talp 48.
 tárkony 181.
 test 4.
 tetem 8.
 térdkalács 41.
 tok 131.
 tó, l. halastó.
 törvényértő 104.
 tudó 24.

Ujj, l. kis ujjad, lábado
 ujj.
 úti 165.
 útifű 202.
 üröm 210, l. még fehér
 üröm.

Vajda 81.
 vajdaság 82.
 való, l. vár.
 varádics 216.
 varja 134.
 varsa 152, 155.
 vár alatt való város 108.
 város 100, 102, l. még vár.
 városbíró 101.
 vejsze 154.
 velő 44.
 vese 26.
 vész 154.
 viszketeg 56.
 viza 127.

Zanót 193.
 zúz 30.
 zsálya 187.

4.
22
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

22. SZÁM.

~~KÖZLEMÉNYEI~~

22. SZÁM.

Kiadványai.

1052208

A
SZAMOSHÁTI NYELVJÁRÁS
HANGLEJTÉSFORMÁI

ÍRTA

DR. CSÚRY BÁLINT

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1925.

S

016.561/

22

I. Bevezetés.

1. A magyar hanglejtésről szóló régibb fejtegetések részben hiányosak, részben tévesek.¹ GOMBOCZ ZOLTÁN tűz ki újabban szabatos programot az e téren végzendő feladatokról s cikkében a magyar hanglejtés fontosabb kérdéseiről is tanulságos megjegyzéseket tesz.² TOLNAI VILMOS tüzetes vizsgálat alá veszi a magyar köznyelv hanglejtésének kérdését s a kérdő mondat hanglejtésformáiról részletes fejtegetést közöl, szabályszerűségeket állapít meg s róluk szemléltető schemarajzokat is mutat be.³ Fejtegetésében vázolja a hanglejtés kérdésének nyelvtudományunkbeli irodalmát is. TOLNAI találó műszavai vannak az egyes, itt fölmerülő hangtani jelenségekről s ezeket alkalmazzuk a jelen fejtegetésben is az itt-ott szükséges kiegészítésekkel. TOLNAI említett értekezésében a magyar köznyelvnek mutatja be néhány hanglejtésformáját. Én az alábbiakban egy nyelvjárás hanglejtésének összes formáit be fogom mutatni a TOLNAIéhoz hasonló eljárással. Ezt a hanglejtésmódot a szatmármegyei számosháti nyelvjárásban figyeltem meg, melyben évek óta végzek gyűjtéseket. E hanglejtésmód földrajzi határait megállapítani nem tudom, mert nemcsak a saját nyelvjárásomra szorítkozik. Ez van meg Szatmár megye északnyugati szögletének és Bereg megye déli részének palócos nyelvjárásában. Ez van meg Ugocsa megye déli részében, a szatmárnémeti és szatmárhegyi *i-ző* szigetben s a Nagykaroly környéki falvakban kezdődő *i-ző* nyelvjárásban. A debreceni híres „éneklő hangsúly”⁴ sem egyéb, mint nyelvjárásunk hanglejtésmódjának egyik formája (44., 45.).⁵ Mielőtt azonban a kérdés részletesebb fejtegetéséhez fognék, néhány bevezető megjegyzést bocsátok előre részben kiegészítésül a TOLNAI elméleti fejtegetéseivel.

¹ MNy. XI, 55. kk. — Nyk. XXXIV, 239.

² A mondat zenei hangsúlyáról. Uránia, VIII, 129. kk.

³ Adatok a magyar hanglejtéshez. MNy. XI, 51., 108., 152.

⁴ Nyr. XIX, 70.

⁵ MOLECZ B. megjegyzése (A magyar szórend történeti fejlődése, 15), hogy ilyen „éneklő hangsúlyozás” minden magyar vidéken hallható, aligha helyes, mert pl. a székely hanglejtés egészen elüt a mienktől s talán Dunántúl sincs meg, legalább ottani nyelvjárás tanulmányban nem találtam róla említést. Mindenesetre szükséges volna a hanglejtésformák határait megállapítani és más nyelvjárásokbeli típusokkal összehasonlítani.

2. Mellőzve a beszéd optikai tényezőinek jellemzését, fejtegetéseink csak az akusztikai tényezőkre, ott is csak a beszéd hangzó vagyis zöngés (zenei) elemeire vonatkoznak. Az emberi beszéd zöngés elemei a hangszalagok periodikus rezgéseiből keletkeznek a szájüregben mint resonatorban történő megfelelő módosításokkal és mint minden zenei hangnak, négy tulajdonságuk van: 1. *hangszínük*, 2. *tartamuk*, 3. *erősségük* és 4. *magasságuk*. Ez a négy tulajdonság háromféle szempontból vizsgálható: fizikai, beszédmechanikai és lélektani szempontból. A nyelvtudós a fizikai szempontot sem hagyhatja figyelmen kívül, de főként mégis a beszédmechanikai vagy hangképzési meg a lélektani szempont érdekli. A fizikai hangban és ennek beszédhanggá való képzésében mindig valami lelki hatás fejeződik ki, mint a beszéd igazi tartalma. Ha képekben szólva az első kettőt a beszéd testének neveznök, az utóbbi a beszéd lélkének volna nevezhető.

3. A *hangszín* fizikailag függ a hangzótest anyagától és a hang összetételétől. Ugyanaz a *c* hang más színű, ha acél, más, ha üvegrudacska adja, más a hegedűnek, fuvolának vagy az embernek a *c* énekhangja. A hangot, amint az a fülünkbe jut, hajlandók vagyunk egyszerű jelenségnek felfogni, pedig az egyszerű hang igen ritka. A legközönségesebben előforduló hangok, tehát a zenei hangok és a beszédhangok több egyszerű hang összetételéből származnak. Azok a részhangok (partialis hangok), melyekből egy összetett, tehát zenei vagy beszédhang áll, magasságuk sorrendjében a természetes számsor szerint viszonylanak egymáshoz. A legmélyebb részhangot nevezik alaphangnak. Ez határozza meg az egész hang magasságát. A többi részhang az alaphangnál magasabb, ezért felhangoknak vagy harmonikus hangoknak hívják őket. Az alaphang viszonylagos rezgési számát 1-gyel jelölve, a magasságban fölötte következő felhangok 2, 3, 4 stb. arányában csatlakoznak az alaphanghoz. A hangszín most már attól függ, milyen rendű és erősségű részhangok egyesülnek a létrehozott hangban.

4. Az előbbieken jellemzett hang az illető hangforrásnak *sajáthangja*. A zenében az ilyen saját hangok is ritkák. Hangszalagjainknak saját hangját pedig sohasem halljuk. A fuvola, zongora, hegedű stb. hangjai resonatorral vannak kapcsolatban. Ilyen resonator szerepe van az emberi beszédhang képzésében a garatnak, az orrüregnek s különösen a szájüregnek. Ezeket együttvéve toldalékesőnek nevezik. A resonator nem hangforrás, de az egyes részhangokat erősítheti vagy tompíthatja s ezzel a hangszínre állandóan módosító befolyást gyakorol. Minden üregbe zárt levegő resonator gyanánt szerepelhet egy hangforrás számára s minden resonator bizonyos magasságra van hangolva, mely alkalmas eszközökkel meg is állapítható. A resonator a vele egymagasságú vagy harmonikus hangokat erősíti, a tőle különbözőket gyöngíti. Ha pl. egy resonator

saját hangja c^2 , erre nemcsak egy c^2 hang lehet indító hatással, hanem — bár gyöngébben — mindazon hangok, melyeknek a c^2 harmonikus felhangja, tehát c^1 , f vagy e stb. is (JESPERSEN: *Phonetische Grundfragen*, 70. l.). A szájüregnek, illetőleg az egész toldalékcsoőnek mint resonatornak tehát a hangszínre fontos befolyása van. A szájüreg alakja sokféleképen módosítható s ennyiféleképen változhatik mint resonatornak saját hangja is. BREMER tüzetesen foglalkozván e kérdéssel, a resonator alakja szerint változó sajáthangról azt állapítja meg, hogy ez annál magasabb, minél rövidebb a resonáló üreg, minél nagyobb a nyílása, minél tágabb a resonator a nyílás felé és minél szűkebb a hátsó része (BREMER: *Deutsche Phonetik*, Leipzig, 1893. 117. kk.).

5. A hangszín fiziológiai alapja a beszélő egyén szervi sajátágaiban van. Nemcsak a férfi, nő, gyermek, ifjú és öreg ember hangszíne különbözik egymástól, hanem az egyes egyéneké is. Ezért ismerhet meg pl. a vak ember valakit a hangjáról. A hangszín tehát valamely egyén hangjának állandó jellemzője. Állandósága azonban alapul a beszéd mechanikáján is. Az egyes beszédhangoknak megvan a maguk határozott hangszíne. Az *á* hangnak pl. más a hangszíne, mint pl. az ugyanazon magassággal és erővel ejtett *i* hangnak.

A szervezet okozta állandóságon belül lelki hatások következtében a hangszín folyton módosulhat. Különböző lelki állapotok következtében a beszélő szervezet egyes részeinek helyzete, állapota éppúgy változhatnak s az így módosult helyzetben létrejött módosult hangszín éppoly állandó és fontos kísérője a beszédnek, mint pl. az arcjáték. Ily módon a hangszínek a beszédben jelentéstani szerepe is van. A beszélő embernek már a hangszínéből kiértjük, hogy rosszkedvű-e vagy jókedvű. A hangszínből az is kiérti a beszélő lelki állapotát, aki nem érti az illető nyelvét. A neheztelés takarójába öltözött, jóindulatú korholásnak más hangszíne van, mint a csipkelődő gúnynak; a száraz, rideg beszédnek más, mint a szeretet meleg, érzelmes hangjának. Minden ember egyéni hangszíne lelki hatások következtében számtalan módosulásra képes a jókedvű teleszájúságtól le a düh sziszegő rekedtségéig. Most kenetesen vibráló, majd hízelgően fuvolázó. Sem írásban, sem képben nem lehet szemléltetni a hangszínek ezt a nevezetes beszédbeli szerepét. Ezért értelmezhetette más-másképen az apa és a fiát kényeztető anya az egyszeri diáknak e rövid, de velős levelét: „Apám, pénzt. Fiad János.“

6. A hang másik tulajdonsága a *tartama*. A rezgések egymásutánja időben történik s a hangbenyomás addig tart, ameddig a hangzó test megfelelő számú rezgést végez. A beszédről szólva a hang tartamának hangképzésbeli értéke is van. Az *akol* szóban az *a* hang rövidebb tartamú, mint az *alma* szó első tagjában. Az *utas* szó *u* hangja rövidebb, mint

a *kút* szóé. Minden egyes beszédhangnak megvan a maga jellemző viszonylagos időtartama. Az egyes hangoknak ez a viszonylagos hosszúsága a beszéd tempójának változásaiban is állandó marad.

Az egyes emberek beszédgyorsaságának is általában megvan a maga egyéni, állandó tempója. Sőt néprajzi sajátosság is fejeződik ki a beszéd gyorsaságában vagy lassúságában. Egy-egy nyelvjárásnak jellemzője a lassú, a másiknak a szaporább beszéd. De nemcsak nyelvjárások, hanem egész nyelvek is különbözhetnek egymástól e tekintetben.

7. Miként a hangszínek, a hangtartamnak módosulásai-ban is fejeződhetnek ki lelki hatások. Az öröm gyorsabb, a szomorúság, fájdalom lassúbb, vontatottabb beszédben nyilvánul. Az összefüggő beszédben a fontosabbnak tartott mondatokat lassabban ejtjük ki, mint a kevésbé fontosakat. De a beszéd tempója nemcsak a lelki állapottól függ. Egyes mondatokon belül is folyton változhatnak. Ha igen hosszú hangsort kell egymásután (egy szuszra) kiejteni, a beszéd tempója gyorsabbá válik. Időtartam tekintetében a mondatok s az egész beszéd egyes, többé-kevésbé egyenlő tartamú szakaszokra oszlanak, melyeket a szólam-hangsúly kapcsol egybe s kisebb-nagyobb szünetek választanak el egymástól. Ez a beszédbe bizonyos időbeli ritmust hoz, melyet művészi formájában az időmértékes költemények ritmusa állít elénk. Versek felolvasásánál a szótagok tartamára a ritmus észrevehető befolyást gyakorol. Ha pl. a ritmus szerint olvasom e népdalt:

Erik a szöllő, hajlik az ága, fodor a levele;

Két szegény legény szántani menne, de nincsen kenyere

a második sor első ütemének *gény* szótagjában az *é* hang észrevehetően rövidebb, mint a *két* szó *é*-je. A második ütem (legény) *le* szótagja pedig hosszabb, mint az első ütem *szegény* szavában a *sze* szótag.

8. A *hangerősség* a beszédben a kilehelés erőbeli változásaitól függ. A hang erőssége a beszéd hallhatóságát mozditja elő. Ebben van artikulatorikus szerepe. A beszédnek általában van egy bizonyos viszonylagos erősségi foka, mely legkisebb a közönséges beszélgetésnél. Ha nehéz hallású emberrel beszélgetünk vagy ha valaki tágas teremben nagy közönségnek szónokol, nagyobb erővel kell kiejtenie a beszédhangokat. A szabadban nagy közönség előtt szónokló, a távolba kiabáló, vagy segítségért kiáltozó ember a legnagyobb hangerősséget fejt ki. Rendesen azonban minden ember beszédének van bizonyos átlagos, egyénileg jellemző erősségi foka, mely függ főként az illetőnek testi szervezetétől, de a megszokástól is. A rendes férfihang erősebb, mint a nőké, a fiataloké erősebb, mint az öregeké.

9. A beszéd erősségi fokának változásaiban lelki tényezők is igen fontos szerepet játszanak. Az indulatos beszéd természeténél fogva erősebb hangejtéssel jár, mint a nyugodt közlés. De a nyugodtan közölt mondatokban is sok fokozaton mehet át a hang erőssége. Vannak egyes szótagok, melyeket jóval hangosabban ejtünk a többinél. Ezt a szótagot hangsúlyos szótagnak, magát a jelenséget pedig hangsúlynak nevezzük. A hangsúlynak többféle magyarázata lehet. JESPERSEN négyféle hangsúlyt különböztet meg: *történeti hangsúlyt* (traditioneller Druck), *értékhangsúlyt* (Wertdruck), *szólamhangsúlyt* (Einheitsdruck) és *ritmikai hangsúlyt* (rhythmischer Druck) (Lehrbuch der Phonetik², 220.). a) A hangsúlynak a jelenségek egy részében sem lélektani, sem fiziologiai magyarázata nincs, tisztán hagyományos, *történeti hangsúly*. A magyarban pl. a szó első tagjának hangsúlyozása vált történetivé. A franciában megmaradt a latin hangsúlyozás helye s az utána következő szótag vagy szótagok eltűnésével a szó hangsúlya a végső szótagon maradt meg. Eredetileg a történeti hangsúlynak is bizonyára meg volt a maga (lélektani vagy fiziologiai) magyarázata. — b) Az *értékhangsúly* a mondatban lélektani, még pedig értelmi szerepet tölt be: t. i. vele valamit kiemelünk. A kiemelés szükségét legtöbb esetben valami ellentét okozza. Pl. *Nem·ki·ment belőle, benn·szorult a pá·ra. Te·csaltál: meg. Pé·ter volt az el·ső.* — c) Másik lélektani szerepe a hangsúlynak az, hogy a mondat egyes szavait egymáshoz való viszonyuk szerint egy csoportba fűzze vagy szétválassza, vagy, hogy egyszerűen a mondat egy szakaszát megjelölje: ez a *szólamhangsúly*. Az összetartozó szavakban a hangsúlyos szótag mintegy jelzi a csoport egységét. Ezt nevezhetnők alárendelő hangsúlynak. Pl. *Nyolc·századoknak vérzivatarja közt rongált Budának tornyai ál·lanak. Szép·magyar leventék, a·ranyos vitézek! I·hol jön szár·nyas lovon szép·piros hajnal.* — Ha egyenrangú bővítmények vannak valamely kifejezésben, szétválasztás a hangsúly szerepe. Ez esetben a mellérendelt bővítmények mindegyikének van hangsúlya. E hangsúly a mellérendelő hangsúly. Pl. *Lel·kemtől lelkezett gyö·nyörű magzatom* (= lelkektől lelkezett és gyönyörű...). *E·zer ki·lencszáz ti·zenhat. Ta·nulságos és szép·könyv.* — d) A *ritmikai hangsúly* a ritmusnak fiziologiai elvön alapul. Ritmusa lassankint mindenféle munkának formálódik, amint szabályossá és végül gépiessé válnak az egyes munkamozdulatok. A munka ritmusa a szervezetre nagy erőmegtakarítást jelent, a gépiessé, szabályossá vált munkamozdulatok végzése sokkal könnyebb, mint a szabálytalanoké. (V. ö. BÜCHER: Arbeit und Rhythmus.) A beszéd ritmikus tagozódása is erőmegtakarítást jelent a szervezetre. Innen van, hogy versek felolvasása kevésbé fárasztó, mint a prózáé. (JESPERSEN, I. m. 219.) Azt a hangsúlyt, melyet a szervezet

természetes ritmusösztöne teremt a beszédben, ritmikai hangsúlynak nevezzük. Versek olvasásakor önkénytelenül is a ritmikai hangsúly kerül uralomra. A gyermek nem is tud ellentállni a ritmus befolyásának s nagy kedvet is talál benne. Gyakran hallottam Egriben a kántálóktól a következő verset a megjelölt hangsúlyozással:

*El-jött már kará: csony || bor-zos szakállá: val, ||
 Ki-szakadt a csiz:mám, || nem-győzőm kapcá: val. ||
 Ad-janak egy ga:rast, || a-kar egy petá:kot, ||
 Hadd-tétessek a:lá || egy-nagy bolond tá:kot.*

De nyelvjárásunkban a prózában is észrevehető a ritmus befolyása. A nyomatékos mondatoknak van egy befejező hangsúlya, mely szabályosan mindig az utolsó, illetve az utolsó-előtti szótaghoz van kötve tekintet nélkül arra, hogy e szótag szóközépen van-e vagy szó kezdetén vagy szó végén. A hangsúlynak e szabályos helyhezköttöttsége a ritmus elvére utal bennünket. Pl. *Meg-mondalak édesapám:nak.* A *meg* szótag hangsúlya értékhangsúly, a *pám* szótagé ritmikai hangsúly. Ilyen ez is: *Te-csáltál: meg.* E mondatokban a nyomatékos rész a mondat élén áll értékhangsúllyal s a nyomatéktalan részeknek ritmikai hangsúlya van az utolsó-előtti szótagon. Ha a nyomatékos rész a mondat végére kerül, a ritmikai hangsúly az utolsó szótagon van, a nyomatéktalan előkészítő résznek pedig szólamhangsúlya van. Pl. A gyer-mek a két-szemed legyen:. Az első hangsúly szólamhangsúly, a második értékhangsúly, az utolsó pedig ritmikai hangsúly. A háromféle, nyelvünkben szokásos hangsúly közül a szólamhangsúly nyelvjárásunkban (s az egész magyar nyelvben) a nyomatéktalan mondatok uralkodó hangsúlya. A nyomatékos mondatok előkészítő részében is szólamhangsúly van. Értékhangsúly a nyomatékos mondatok nyomatékos részén van. A ritmikai hangsúly pedig nyelvjárásunk nyomatékos mondatainak végén szabályszerű. Legerősebb nyomatékkal jár az értékhangsúly, leggyöngébbel a ritmikai hangsúly.

Általános törvényül föllátható, hogy a hangsúly helye s az egyes szótagoknak egymáshoz való erősségi viszonyai a beszéderősség bármily fokán állandók maradnak.

A mondatoknak erősség szerint való ritmikus tagozódása művészivé fejlődött formájában a hangsúlyos vers ritmusában áll előttünk.

10. A *hangmagasság* fizikailag a rezgések számától függ. Minél több a rezgés egy másodpernyi idő alatt, annál magasabb a hang, minél kevesebb, a hang annál mélyebb. A hangmagasság artikulátorikus szerepe is, mint a hangerősségé, a

hallhatóság előmozdításában van. Felelés közben nem értem jól, hogy mit válaszol a tanuló a kérdésemre. Mondom neki, hogy ismétlje hangosabban. Erre ő az előbbi választ nemcsak erősebb, hanem jóval magasabb hangon is ismétli. BREMER beszéli el a következő jellemző, idevonatkozó esetet. „Társaságban mesélem, hogy Párisba akarok menni („nach Paris“: *terz*). Nehéz hallású szomszédom azonban nem értette. „Nach Paris“ (*quint*), felelem érthetőbb hangon. Mivel azonban még most sem értette meg, még nyomatékosabban ismétlem: „nach Paris“, s hangom egy egész *oktávával* emelkedik.“ (Deutsche Phonetik, 195. l.) A magasság a beszédben igen gyakran módosul: hol fölemelkedik, hol leszáll, mint az énekben. Beszéd és ének közt csak fokozati különbség van. WUNDT szerint a közönséges beszéd melódiája úgy viszonylik az ének melódiájához, mint a beszéd természetes ritmusa a költészet ritmusához: a művészi formák mindkét esetben csak továbbfejlődései a nyelvben meglevő sajátságoknak. (Völkerpsychologie, I., 2.: 146.)

A hangmagasságnak általában a beszédben való változásait *hanglejtésnek* nevezzük (TOLNAI, KUNOSS: MNy. XI, 54., 57.). Az egyes mondatoknak már viszonylag állandóbb, schemába foglalható hanglejtésük van, melyet *mondathanglejtésnek* nevezhetünk. Az elszigetelt, magában álló szó határán belül történő magassági változásokat *szóhanglejtésnek* mondjuk.

11. A hangmagasság és hangerősség, „zenei hangsúly“ és „erősségi hangsúly“ egymáshoz való viszonyukat tekintve, a legtöbb esetben párhuzamosak egymással. JESPERSEN a hangsúlyt azon tényezők közé számítja, melyek befolyással vannak a hanglejtésre. A legtöbb nyelvre vonatkozólag azt lehet mondani: minél erősebben ejtünk ki valamely szótagot, annál inkább hajlunk annak emeltebb hangon való ejtésére. (C. JESPERSEN: Lehrbuch der Phonetik², 226.) E. A. MEYER mérései szerint a hangerősségnek jelentékeny befolyása van a magasságra (JESPERSEN, 239). Viszont SIEVERS azt a tételt állítja fel, hogy a nyelv magassági és erősségi változásai egymástól függetlenek. Összefüggésük, ahol megvan, nem szükségszerű, belső összefüggés, hanem tisztán megszokás (Grundzüge der Phonetik⁶, 244.). Valóban, az említett kétféle hangminőség keresztezheti egymást, vagyis ejthetünk hangsúlyos szótagot mélyen s nála kisebb erősségű szótagot magasabban vagy megfordítva. Nyelvjárásunkban azt a szabályszerűséget figyelhetem meg, hogy a hangsúlyos szótag lehet ugyan mély is, magas is, de rendszeren a mondathanglejtés hangterületének két széle felé hajlik, tehát a mondathanglejtés középmagasságától vagy feljebb, vagy lejjebb. Különben a két sajátságnak egyező artikulátorikus szerepe is összefüggésük mellett bizonyít.

12. A hanglejtés lelki tényezői közül JESPERSEN az érzelmi oldalt emeli ki: a kedély elevenségét (i. m. 226.). Az eleven,

friss kedélyállapot gyors izommozdulatokat eredményez s a hangszalagokat is készebbé teszi egyrészt magasabb hangfekvés, másrészt változatosabb hanglejtés és nagyobb hangközök létrehozására. Hasonlítsuk össze pl. egy eleven kedélyű gyermek beszédét egy lomha, közömbös, nehézkes észjárású emberével. Érdekes adalékok a nyelvész számára az orvosi megfigyelések a különböző elmebajokban sínylő betegek hanglejtéséről (JESPERSEN i. m. 227.). TOLNAI a hangsúly és hanglejtés lelki tényezőiről azt jegyzi meg, hogy „míg a hangsúly lelki okát az *értelemben* kell keresnünk, addig a hanglejtését az *érzelemben* van.” (MNY. XI, 54.) A tapasztalat azt mutatja, hogy az erősségi és magassági változásokban egyaránt szerepelnek értelmi és érzelmi tényezők. Amint a hangsúly egyes formáihoz a mondatnak bizonyos állandó jelentései kapcsolódtak, úgy kapcsolódott egy-egy hanglejtésformához a mondatnak egy-egy állandó jelentése. A magassági különbségek WUNDT szerint is határozott jelentésmódosulásokkal kapcsolódnak, épúgy mint sok esetben az erősségi hangsúlynál (Vp. I., 2:420.).

13. JESPERSEN a hanglejtés tényezői között etnográfiai különbségek kifejeződését is említi. (i. m. 229.) STORM szerint a franciák többnyire tenorszerű hangon, a germán népek basszusszerű hangon beszélnek. Az olasz viszont gazdagabb modulációval, nagyobb hangközökkel beszél, mint a francia. Az olasz mondatmelódia egy germán előtt természetellenesen élénk, a francia sajátzerűen túlfínomodott. A spanyol beszéd mélyebb, méltóságosabb, férfiasabb és határozottabb intervallumokkal történik, mint a többi román nyelveké. (Idézi JESPERSEN 230.) Különben ez nyelvjárások szerint is változik. A székelyt a hanglejtéséről első hallásra föl lehet ismerni. Sokkal magasabb hangfekvéssel és nagyobb hangközökkel beszél, mint a kevésbé temperamentumos, nyugodtabb alföldi. (A hanglejtésnek dialektusok szerinti különbségeiről v. ö. még BREMER: Deutsche Phonetik, 1893. 195. l.)

14. A *hangfekvés* egy mondat határain belül határozott, de az összefüggő beszédben mondatonként ingadozhatik, lehet magas, közepes vagy mély. A lelki tényezők itteni szerepéről már volt szó (12.). Az öröm általában magasabb hangfekvésű beszédben, a fájdalom, szomorúság mély hangfekvésű beszédben nyilvánul.

15. A *hangmenet*, vagyis a mondat hangmagasságának egymásutánja lehet: a) *Egyenletes*, ha az egymásután következő hangok magassága változatlan. b) *Emelkedő és ereszkedő*: az egymásután következő szótagok lassú emelése vagy lebecsátása. c) *Szökő és eső*: hirtelen, közbeeső hang nélkül való emelkedés vagy esés. d) *Sikló* hangmenet: egy szótagban történő le- vagy felsiklása a hangnak, mint a zenében a glissando. (V. ö. TOLNAI, MNY. XI, 115.) (V. ö. még 24—29.)

16. *Szóhanglejtés*, mint említettük, a különálló, egyes szó hangfekvése és hangmenete. SIEVERS szerint a nyelveket két csoportra oszthatjuk aszerint, amint határozottan vagy határozatlanul kifejeződő szóhanglejtésük van. (i. m. 246.) A magyar nyelvnek nincs határozottan kifejeződő szóhanglejtése. A többtagú szavaknál az első szótagot rendszeren kissé emeltebb hangon ejtjük, mint a következőket. Ilyen határozatlan szóhanglejtésű nyelv pl. a német, angol és francia is. Mindenikben a hangsúlyos szótag a magasabb hangú. Viszont pl. a svéd és norvég, a szerb és horvát meg a japán és chinai a határozott szóhanglejtésű nyelvek közé tartoznak. Az olyan nyelvekben, ahol ilyen határozott, modulációban gazdag szómelódia fejlődött ki, ott a szóhanglejtésnek jelentéstani szerepe is van. Pl. a japánban vannak olyan szavak, melyeknek jelentése a magasság szerint kétféle. A *su* japán szó más-más magassággal ejtve jelenthet „madárfészket” és „ecetet”. Sőt ERNST A. MEYER a kyotoi japán dialektusból olyan szót is mutat be, melynek három különböző hanglejtés szerint három jelentése van. A *tsuru* japán szó aszerint, hogy milyen hanglejtéssel ejtjük, ezeket jelentheti: „íjhúr”, „horgászás”, „daru”. (E. A. MEYER: Der musikalische Wortakzent im japanischen. Le Monde Oriental, I: 77.) (E téren a kutatás főbb eredményeit közli ROUSSELOT: Principes de Phonétique Experimentale, II, 1010 kk.)

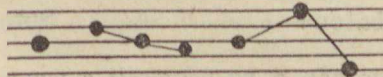
17. A *mondathanglejtés* egyes formáihoz is bizonyos jelentés van kötve. Egy mondat két különböző hanglejtésformában különböző jelentésű lehet. „Minden rendben van” e mondat ereszkedő hangmenettel ejtve állítást jelent, emelkedővel s az utolsó szótagban eséssel pedig kérdést. A mondat-hanglejtés kétféle lehet: *tiszta* és *vegyes* (ideeller und empirischer Satzaccent, SIEVERS: 243). *Tiszta mondathanglejtés* az, melynek egységét előkészítő rész, kereszteződés, toldódás meg nem zavarja. Szórendi eltérések a mondathanglejtés formájának egységét megbontják s ekkor áll elő a *vegyes mondathanglejtés*. A döntő (névmástalan) kérdés tiszta hanglejtése:

Behozzam az üveget?

Vegyes hanglejtés:

a) a tárgy mint előkészítő rész a mondat élén:

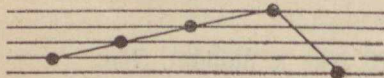
Az üveget behozzam?

b) a tárgy hangsúlyos:

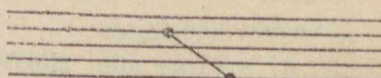

Az üveget hozzam be?

18. Említettük, hogy a hangfekvés egy mondat határain belül határozott, de az összefüggő beszédben mondatonként is ingadozhatnak (14.). A hangfekvésnek ez az ingadozása azonban a tulajdonképpeni mondathanglejtést, ill. annak szerkezetét nem változtatja meg. A kérdő mondathanglejtés formája pl. bárminő hangfekvésben változatlan marad. Feladatunk megoldásában a hangfekvésre nem leszünk tekintettel, hanem csak a nyelvtudományi tekintetben elsősorban fontos hanglejtésformák megállapítására és szemléltetésére szorítkozunk. A szemléltetést a TOLNAI módszeréhez hasonlóan vonalakkal végezzük. A vonalak a hangmenet irányát jelölik, a kövér pontok a mondat egyes szótagjainak egymáshoz viszonyított magasságát. A vonal megszakadása a nyomatékalan mondatban hangmeneteket választ el egymástól (szakaszelőzők, szakaszok szerint), a nyomatékos mondatban szakaszelőzőt a szakasztól, előkészítő részt és toldódást a nyomatékos rész melódiájától. A nyomatékos tiszta hanglejtésformákat könnyebb szemlélet kedvéért felbontatlanul ábrázolom. A magassági viszonyok pontosabb szemléltetése végett segítségül vettünk öt vonalat. Megjegyezzük azonban, hogy a vonalra jegyzett pontokat nem szabad hangjegyeknek tekinteni. Az egész jelzés csak schematikus és a szótagoknak csak egymáshoz viszonyított magasságát tünteti fel. Tehát sem a pontos zenei magasságot, sem a szótagok közt levő pontos hangközt nem tüntetik föl. Maga az öt vonal azt az átlagos hangterületet képviseli, melyen a nyugodt közlés mondathanglejtései lefolynak, tekintet nélkül a mondat hangfekvésére. Az öt vonalon nyelvjárásunk mondat-hanglejtéseinek öt tipikus hanghelyzetét jelöljük. Az ötödik vonalon van a magas hang: a tiszta kutató (névmásos) kérdőhanglejtés kezdő, illetőleg a döntő (névmástalan) kérdőhanglejtés záró magassága az utolsóelőtti szótagon (36. kk.). A kérdőhanglejtés legmagasabb hanghelyzeténél valamivel mélyebb, de mindjárt utána következik a közép magas hang: a nyomatékos közlő mondat kezdő magassága.

Sütöl szombaton?

Sütök.

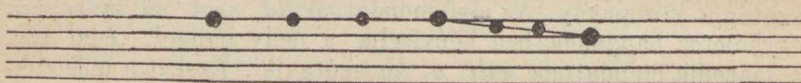
Az első mondatban, a *ba* képviseli a magas hangot. A reá felelő közlő mondat *sü* szótagja a közép magas hanghelyzetet.

könyvet DANIEL JONES: Intonation Curves (Leipzig and Berlin, 1909) című könyvecskéjét, melyben angol, francia és német szövegek melódiagörbéit kottavonalakra alkalmazva mutatja be.

II. Érzelmi tényező a hanglejtésben.

20. A kedélyállapot mind hangfekvés, mind a hangközök nagysága tekintetében módosító hatással van a hanglejtésre (12). Vannak nyelvjárásunkban tisztán érzelmi hanglejtésformák, melyeknek típusait a nyugodt közlés hanglejtésformáiban nem találjuk föl. Feltűnő közös jellemvonásuk a tisztán érzelmi hanglejtésformáknak, hogy a modulatio majdnem teljesen hiányzik belőlük. Vagy egyenletesen magasak, vagy egyenletesen mélyek, vagy lassan emelkedők, vagy hullámzatosak, vagy ellentétesek.

A bámulat, csodálkozó felkiáltás egyenletesen magas hangmenetben nyilvánul, az utolsó szótagokban a hang kissé leereszkedik:

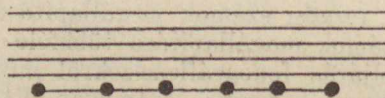
Hogy megnőtt ez a kis jány!¹

Mijen szép lett ez a búza!

Mijen fekete ez a széna!

Hogy észáratt ez a kis almafa!

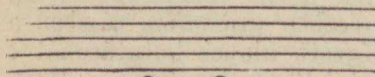
Az elszörnyűködés ellenkezőleg igen mély egyenletes hangmenetben nyilvánul:

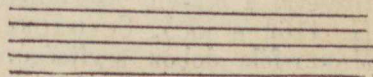
Nahát ez borzasztó!

Nahát eszt nem hittem vóna!

A hitetlenkedés szintén egyenletes mély hangon, csak más hangszínezéssel történik:

Hôgynê!

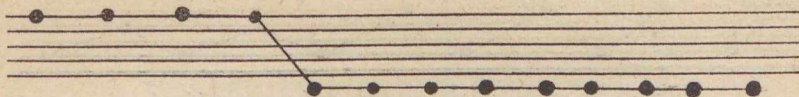

Â pêrsze!

Ha a csodálkozásba elégedetlenkedés, szomorú töprengés

¹ Könnyebb megértés kedvéért példáinkat csak nagyolt fonétikus írással közöljük.

vegyül, a mondat első része magas, második része mély egyenletes hangmenetű:

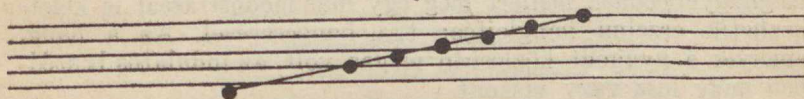

Milyen gyenge ez a buza, kegyelmes isten!
 Énnye hallod ez a kémény! [Nem akarja ez fel fele szijni
 a füstöt egy cseppet se!]

A megbotránkozással vegyült feddés emelkedő hangmenetben nyilvánul:

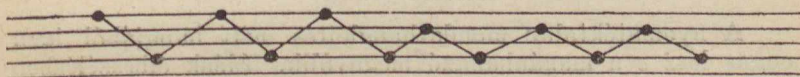
Énnye!

Mijen sáros a csizmád!
 Mijen sáros ez a kerek!

21. Magasfokú indulat esetén, még pedig kétségbeesés, türelmetlen kifakadás, vagy rajongó szeretet nyilvánulása alkalmával figyeltem meg a következő sajátságos hullámzatos hanglejtésformát:

Kétségbeesés:

Micsinájjak uramisten micsinájjak!

Türelmetlen kifakadás:

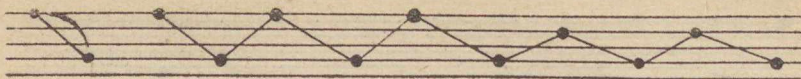
Ne egyél meg, hallod, ne egyél meg!
 En nye disz nó te remtette! [Hát nem fogadol szót?]

A következő mondatoknak csak első része hullámzatos, a második része ereszkedő:

A kutya mindenit neki!
 Az isten fáját neki!

Nagy öröm, rajongó szeretet kifejezése (egészen hullámzatos):

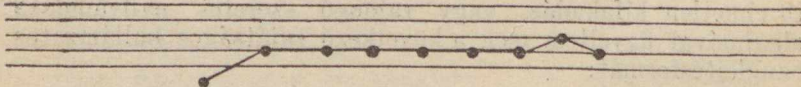
Jâj! Mi csináj-jak ve-led drá-ga pu-jám!

A hullámzatos hanglejtés már nem tisztán érzelmi hanglejtés. Részből a nyomatékos mondat, részből a találkozó kérdés hanglejtésén alapul (41, 45) azzal a módosulással, hogy a hanglejtés hangközei igen megnagyobbodnak és a szótagok e nagy hangközű két magasság közt hullámzanak, csupán az utolsó néhány magas szótagnak van némi lehajlása. Ez az egy magas és egy mély hang szabályos cseréje, illetőleg hullámzása teszi a hanglejtést dallamtalanabbá az eredeti típusokhoz képest.

Az értelmi hanglejtés egy-egy típusából a hangközők megnagyobbodása mellett még egy más módosítással is keletkezhetik érzelmi hanglejtés; t. i. hangcserével. Az a hang, amelyik a nyugodt közlésben magas volt, az indulatos beszédben mély lesz vagy viszont.

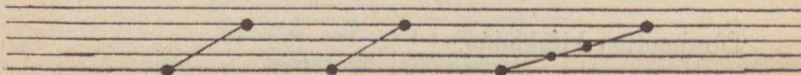
A nyomatékos mondathanglejtés magas hangjából igen mély hang lesz:

(Valaki fel akarta húzni a csizmáját, de nem ment. Hosszas erőlködés után a következő hanglejtésű mondatban fakadt ki:)

Nem akar e fel-fele jön-ni!

A nyomatéktalan mondathanglejtés mély hangjából igen magas lesz s a magánhangzó megnyúlik. Élénk elbeszélésben hallottam:

Szidótt, mocskólt, káronkodótt!
Perelték, veszekették!

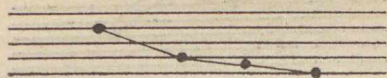
22. E helyen szólunk a megszólítás hanglejtéséről is. Ennek négy faja van. Az egyikkel csak azt jelöljük, hogy az illetőhöz intézzük a beszédet. Ez az egyszerű *megjelölő megszólítás*. Kezdő magassága középmagas, a hanglejtés alaphangon záródik, hangmenete ereszkedő, illetőleg két tagú szóban eső. Pl.:

Miklós!

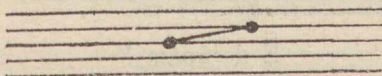

Kádár úr!

Édesapám!

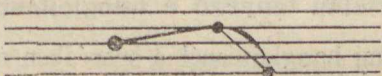
A másíkfajta megszólító hanglejtéssel azt is kifejezzük, hogy az illető figyeljen arra, amit neki mondani akarunk. Ez a *figyelemkeltő megszólítás*. Kezdő magassága közép mély s az utolsó szótagban közép magasra emelkedik. Ha az utolsó szótag magánhangzója hosszú, akkor glissando hangmenet, hangsiklás áll elő e helyen. Példák:

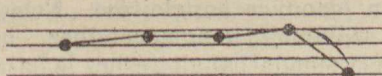
Pista!

Mariska!

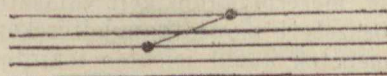

Miklós!

Édesapám!

Ha a figyelemkeltő megszólítás zárómagassága a magas hangnak megfelelő fokra emelkedik, akkor e hanglejtéshez bizonyos fenyegető jelentés csatlakozik s a figyelemkeltő megszólításból *fenyegető megszólítás* lesz. Pl.:

Pista! (Vigyázz magadra!)

Ismét más lesz a hanglejtés, ha tőlünk távol levő embereket szólítunk meg, midőn a nagy távolság miatt kiáltásra

van szükség, hogy magunkat megértessük. Ez a *kiáltó megszólítás*. A kezdő és záró magasság igen magas, a megfelelő szótagok hangsúlyosak. A szótagok időtartama a rendesnél hosszabb. Példák:

Pis-tá!

Klá-ri!

É-desápám!

Megjegyzendő, hogy a megjelölő és figyelemkeltő megszólítást is ejthetjük kiáltva, csak hogy természetesen a rendesnél erősebb hangon, magasabb hangfekvéssel és a szótagok megfelelő nyújtásával.

III. Értelmi tényező a hanglejtésben.

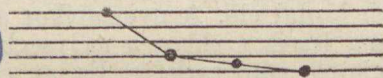
23. Az érzelmi hanglejtésnél a beszédben nagyobb szerepe van annak a hanglejtésnek, melyhez bizonyos értelmi jelentés fűződik. Minden egyes hangsoportnak, mely a beszéd szolgálatában áll, van bizonyos hanglejtése. Nemcsak a mondat-szakaszok vagy szólamok hangmeneteihez, hanem a hangmenetekből összetett mondathanglejtéshez is határozott jelentés fűződik. JESPERSEN szerint az ereszkedő hangmenet a befejeződés jele, az emelkedő pedig annak, ami még nem kész, ami befejezetlen. Innen magyarázza a kérdés emelkedő és a felelet ereszkedő hangmenetét. (Lehrbuch d. Ph.² 231.) Csakhogy a legtöbb esetben nem egyetlen hangmenetből áll egy mondat, hanem vagy ugyanannak ismétléséből, vagy többféle hangmenetből. A hangmenet legtöbbször csak a mondat egy szólamának hanglejtése, melytől külön kell választanunk az egyes hangmenetekből összetett mondathanglejtéseket.

24. A hangmenetek közül jelentés tekintetében az ereszkedő, emelkedő és az egyenletes hangmenetek jöhetnek tekintetbe. A szökő és eső hangmenetek végeredményben nem egyebek, mint két szótagra, a sikló hangmenet pedig egy szótagra korlátozódó emelkedő, illetőleg ereszkedő hangmenet. Úgyhogy igazában csak a fenti három hangmenet van (15.).

25. Az ereszkedő hangmenetnek ugyanaz a szerepe van, mint a szólamhangsúlynak (9.) pl. a nyomatéktalan mondat szólamaiban. Ereszkedő hangmenetű a kutató (névmásos) kérdés hanglejtése is (38.). Csakhogy különbség van a kettő között. Az ereszkedő hangmenetben ugyanis nem egyenletes az ereszkedés, mert a hangmenet első szótagját a másodiktól mindig nagyobb hangköz választja el, itt az ereszkedés esés-szerű, míg — ha a szólam kettőnél több szótagú — a későbbi szótagok ereszkedése lassú, fokozatos. Ez a hangmenetet kezdő esés kisebb hangközű a nyomatéktalan mondatszólamban, mint a kutató (névmásos) kérdés ereszkedő hangmenetében. Megjegyzendő, hogy ez a nagy hangközű esés akkor is megvan a szólamban, ha csak két szótagból áll. Példák:

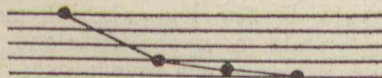
Pé·ter vót az el·ső.

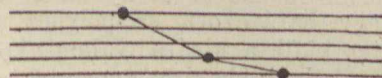
Ho·va megyen?

26. Tekintetbe kell venni ezenkívül az ereszkedő hangmenet záró magasságát is. Mert nem mindenik ereszkedő hangmenet végződik ugyanazon mélységű hangon. A mondatközi szólamok hangmenetei egy bizonyos viszonylagos mélységű hangban végződnek, de a befejező hangmenet záró szótagja az előbbieknél mélyebb. Ez a mondat legmélyebb hangja: az alaphang. Tehát az alaphangon végződő ereszkedő hangmenet a mondat befejezését jelenti. Minden nyomatéktalan mondat hanglejtése alaphangon végződik. A nyomatékos mondathanglejtések nem mind végződnek alaphangon.

27. A rendes körülmények közt alaphangon végződő mondathanglejtés nem száll le a szokott alaphang mélységnyire, ha utána még valami következik. Pl. a kutató (névmásos) kérdés hanglejtése alaphangon végződik:

Ho·va megyen?

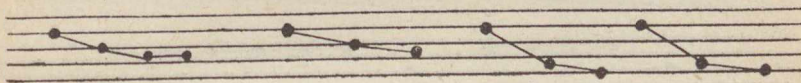
Mi·ért sirsz?

lános érvényű, logikai köntösében és színtelen, recitáló hanglejtésében történik. A nyomatéktalan mondatban a hangsúly is, a hanglejtés is, a szórend is annak a kifejezője, hogy a mondat szólamai logikai egyensúlyban, mintegy mellérendeltségben vannak egymás mellett. A mondat súlya, fontossága megoszlik az egyes szakaszok között. Nem így a nyomatékos mondatoknál. Itt a súlypont nem ily egyenletes elhelyeződésű, hanem a mondat egy szólamára tolódik, a többi szólam a mellékes körülmények elmondására való.

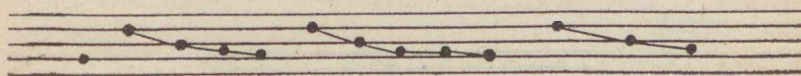
32. A nyomatéktalan mondat hanglejtése szakaszonként ismétlődő, ereszkedő hangmenetű. A mondatzáró hangmenet mindig alaphangon végződik.

Példák:

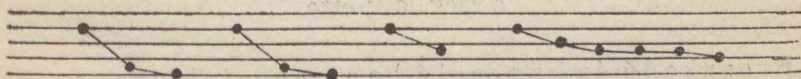
(A bakter dobolta a következőket:)

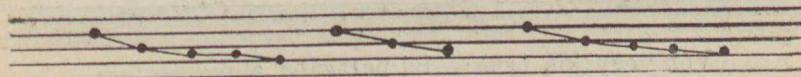
Min·denkinek tut·tára a·datik. Elő·ször.

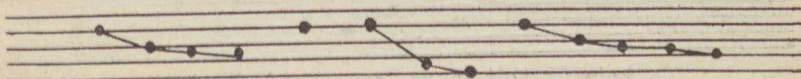
A te·kéntetes kör·orvos ur a kös·ségbe

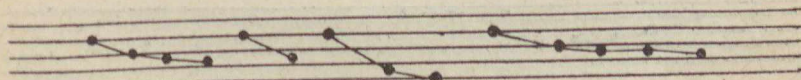
meg·jelent. Má·soccor. Es·te lám·pagyútáskor a

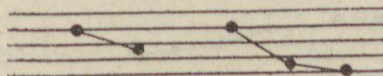
kös·ségházán a for·dullós bir·tokosságnak

köz·gyűlése lesz·. Har·maccor. Kó·sa Károly egy

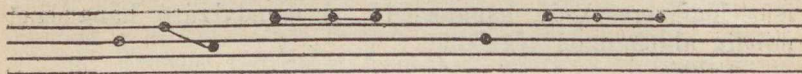
más·félèves ti·nót le·vágott. Negy·ven krajcár·r

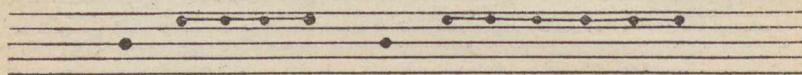
mé·ri ki·láját.

33. A nyomatéktalan mondathanglejtésnek van egy sajátos fajtája, mely felsorolásokban fordul elő: a kapcsoló hangmenetű hanglejtés. A kapcsoló hangmenetről már volt szó (29). Láttuk, hogy a szólamkezdő szótaggal egyenletes magasságú s a következő szakaszra való előkészítést jelöl. Ilyen hangmenetű pl. a számlálás egészen az utolsó tagig, mely záró hangmenetű.

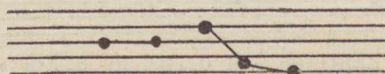
Példa a kapcsoló hangmenetre:

Ez el·ment va·dászni, e meg·lütte,

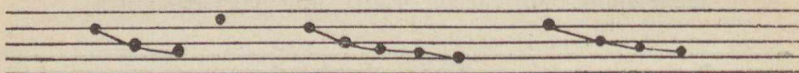

e ha·za hozta, meg·sütötte-főzte,

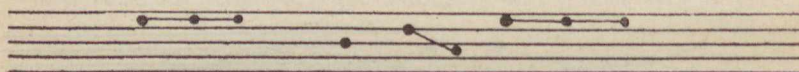

e meg meg·ette.

Ereszkedő és kapcsoló hangmenetek vegyesen:

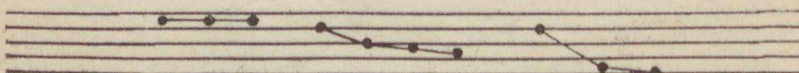
Vót · egy kis tyuk · . Bá·nattyába a re·kesz alá

ket·tőt tojt, a re·kesz meg·hajlott,

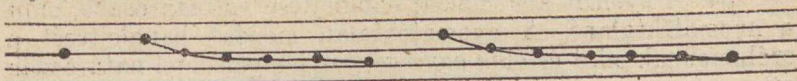

szar·ka a farkát ki·tépte, nyár·fa az ágát

le·hánta, nyul· a fiát meg·ölte.

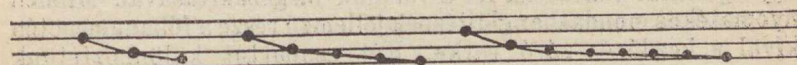
Egyházi beszéd részlete a falumbeli (Egri) pap hang-
lejtése szerint:

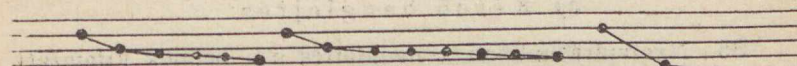
Hogy mi-képpen szerzette U-runk Jézus Krisztus a

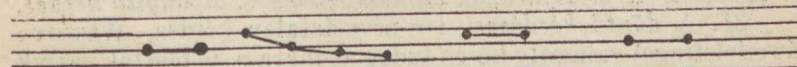
szent-séges vég-vacsorát, leg-bővebben

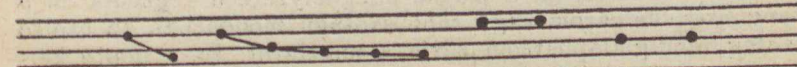
meg-írta Pál-apostol a ko-rinthusbeliekhez írt

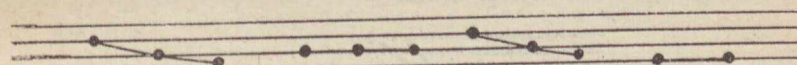
el-ső levelének ti-zenegyedik részében e-képpen.

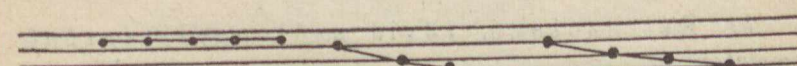
Én az Ur-tól vettem ugy-mond, amit

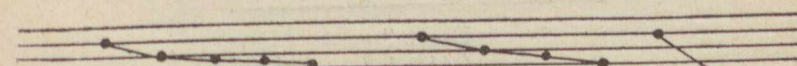
nék-tek e-lőtökbe is ad-tam, hogy az

Ur-Jézus a-zon az éj-szakán, melyen

el-árultaték, vet-te a ko-nyeret és

há-lákat adván meg-szegte és mon-dá...

B) A nyomatékos mondathanglejtés.

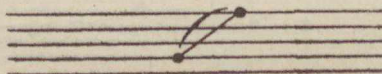
34. A nyomatékos mondat hanglejtése változatosabb, mint a nyomatéktalané. A nyomatéktalan mondat hanglejtését a szólamoknak mint értelmi egységeknek hangmenetei határozzák meg, míg a nyomatékos mondatok mindenik fájának van egy jellemző mondathanglejtése, hozzáfűződő jelentéssel. E hanglejtés a mondat nyomatékos szólamában fejeződik ki, vagy pedig a tiszta hanglejtésben áll elő. Mivel e hanglejtés hangmenetei nem a szólamok értelmi egységének felelnek meg, hanem e hanglejtésbe a nyomatékos szólam mint egy formába tagolódik bele, de a könnyebb szemlélés végett is, e hanglejtésformák egységét nem bontottuk fel a vonalak megszakításával. Minden nyomatékos mondathanglejtésnek jellemző része a főhangmenetén kívül a kezdő és záró sarka. Két csoportot különböztetünk meg: a kérdő mondatok és a nyomatékos közlő mondatok hanglejtését.

a) Kérdő hanglejtés.

35. Nyelvjárásunkban a hanglejtés s a bennök kifejezett jelentés szerint a következő hat kérdésfajtát találtam: 1. *döntő kérdés* (= névmástalan k.), 2. *kutató kérdés* (= névmásos k.), 3. *ismételt*, 4. *találgató*, 5. *csodálkozó* és 6. *bizonyító kérdés*.

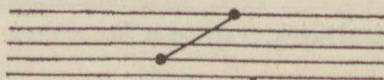
36. A *döntő kérdéssel* (= névmástalan kérdés, WUNDT: Zweifelsfrage) valamely kétes tudomásunkra a felelettől várjuk a döntést. Hanglejtésében jellemző az emelkedő hangmenet, mely a magas hanghelyzetben éri el tetőpontját. Egy és két szótagú mondatokban a magas hanghelyzetben végződik is a hanglejtés, de három vagy több szótagú mondatban az utolsó szótag mindig alaphangon zárja a mondatot. Ez a döntő kérdés tiszta hanglejtése.

a) Tiszta hanglejtés egy szótagú mondatban. A hangmenet fölfelé sikló.

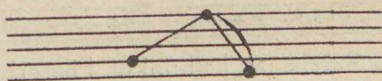
En·? Te·? Vót·? Ott·? Sirt·?

b) Két szótagú, rövid szótaggal végződő mondatokban:

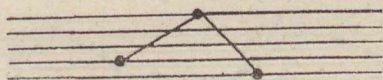
Esett·?
Láttad·?
Nekem·?
Beteg·?

c) Két szótagú, hosszú szótaggal végződő mondatokban:

Vótál·?
Sírtál·?
Tanált·?
Sütöl·?

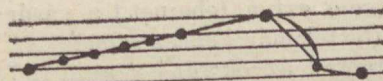
d) Három és több szótagú mondatokban.

Kese·rü? Felkő·ttél? Nem sír·tál?

Sü·töl szomba·ton?

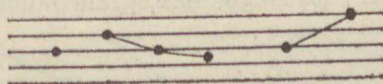

Nem· láttátok a pipá·mat? Ki·ment a fi·ju a mén·es·re?

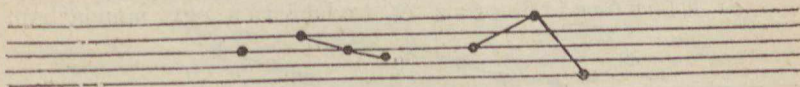
37. Vegyes hanglejtés:

a) A mondat egy része a nyomatékos szólam zárt egységéből kiemelve a mondat élén áll mint *előkészítő rész*.

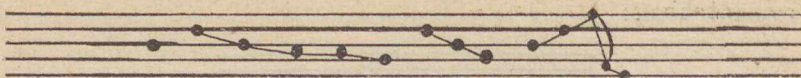
a₁) Egy előkészítő résszel:

A fél·vékást | hozod·?

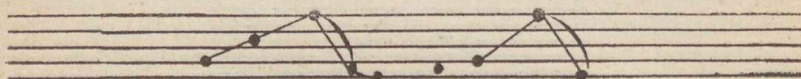

Az ü·veget | behoz·zam?
O·daátal | otthon van·nak?
Nagy·apád | nem jött még ha·za?
Az asz·tagon | van elég szal·ma
É·desanyátok | nem beteg·má?

a₂) Két előkészítő résszel:

Az el-sőházba az | ab-lakot | betetté-tek?
 Az ü-lést | Ká-dárnól | hazahoztá-tok?
 A kis-tyukot a | lá-dábul | kieresztet-ted?
 Ezt a pi-ros rózsát a | po-hárba | nekem hoz-tad?

b) A mondat egy része a szólam zárt egységéből kiszakadva a mondat végén áll mint *toldódás*. Benne az egész kérdőhanglejtés megismétlődik.

b₁) Egyes toldódás.

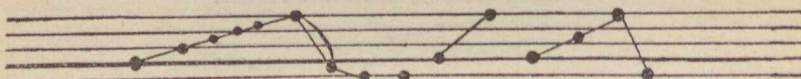
Elment Sán-dor | a lúér?

Felszántottátok a lapos-sát | egész-szen?
 Elment ědesa-pám | szánta-ni?
 Beletőtötted a vi-zet | a válu-ba?
 Elhajtsam ezt a tehe-net | a vásár-ra?
 Elfelejtettél már | egész-szen?
 Kihajtottad az ök-röt | a gujá-ra?

b₂) Kettős toldódás.

Kiment a ma-lom | az erdő-re | eprész-ni?
 Elment anyá-tok | a mező-re | enni vin-ni?
 Elmen-nél | fársángos-nak, | falu bolondjá-nak?

Mindég be fele bűj-nál | a házba | meleged-ni?

c) Előkészítő rész és toldódás egy mondatban.

Ne-ked má | nem vesszük-ma | semmi hasz-nod?
 Ez a lú-má | kódsz-lett | egész-szen?
 Ezt a kis é-telt | itt hagynád-má | a legyen-nek?
 Ettűll a kisdó-logtul | somfordálsz-má | haza fe-le?

38. A *kutató kérdés* (=névmásos kérdés, Tatsachenfrage, WUNDT) hanglejtésének jellemző sajátsága az ereszkedő irány. A hanglejtés magas hangon kezdődik s a második szótagban nagy hangközzel mélyre esik s a következő szótagokban lassan, egyenletesen ereszkedik a mondat végén az alaphangig. Az ember futólagos megfigyeléssel hajlandó volna egyenletes hangmenetnek elfogadni.

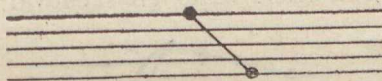
Tiszta hanglejtés:

a) Egy szótagú mondatok.

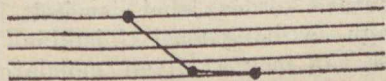
Ki? Hun? (= hol?) Hogy? Mi?

b) Két szótagú mondatok.

Ki-nek? Mê-re? Mi-jen? Ho-vá? Mi-kor?

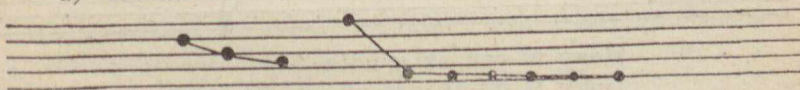
c) Három és több szótagú mondatok.

Ki-járt itt? Hány-óra?
Ho-va akarsz menni?
Men-nyi pénz van nálad?
Mit-adtak ott fíjam?
Mit-fogózik egy cigányjánynyal?

39. Vegyes hanglejtés.

a) Előkészítő részszel:

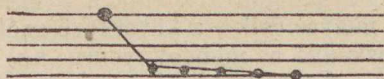

Ma-ga meg | mit-kezd ki a pu-jával?
A ka-szát | ho-vá akasztottad?
A ke-ze | hun-jár magának?
A zse-bembe | mit-dugtál?

b) Kiemeléssel:

Kiemelés esetén a kiemelt mondatrész kezdődik magas

hangon, a második szótag mélyre esik s a kutató mondat hanglejtése belesimul az e szótagon kezdődő lassú ereszkedésbe.

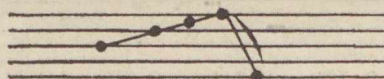

(Ma tudom, hol volt, de) ten·nap hun járt maga?

(Az ásó megvan, de) a ka·pa hun van?

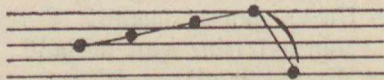
(Más minden megvan, de) a kó·csot hova tetted?

40. Az *ismételt kérdés* (névmásos) akkor áll elő, ha nem értettük a feleletet s a kérdést másodszor is feltesszük nagyobb nyomatékkal, sürgetően. Kérdés: *Hogy híjnak?* Felelet: *Miklós.* Kérdés: *Mijen Miklós?* Felelet: *Kósa Miklós.* Nem érti s ismét kér: *Mijen Miklós?* Az utolsó kérdés az ismételt kérdés, melynek hanglejtése emelkedő hangmenetű, az utolsó szótagban lefelé hajló glissandóval:

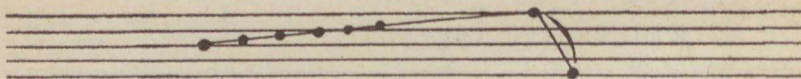

Mijen Miklós?

Bármelyik kutató kérdés lehet ismételt kérdés is. Ha a mondat egyszótagú, a hangmenet fölsiklás. — Az ismételt kérdés hanglejtése van meg az ilyen mondatokban is (mikor nem akar valami az eszünkbe jutni):

Mit is mondtál·?

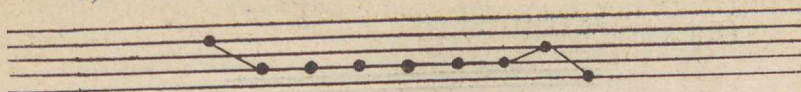
Hogy is van az a nóta·?

Hogy is híjták azt az embert·?

Mijen fábull is vót a templom·?

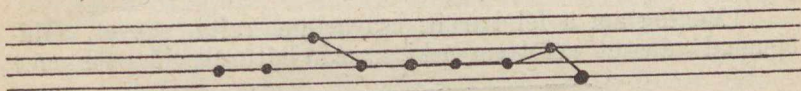
41. A *találgató kérdés* (névmásos és névmástalan) a döntő és kutató kérdésnél határozatlanabb kérdésjellegű. Annak a kijelentése, hogy nem vagyunk bizonyosak a kérdéselt dolog felől. Hanglejtése teljesen megegyezik a nyomatékos közlő mondat eső zárású hanglejtésével (45. b.).

a) Tiszta hanglejtés.

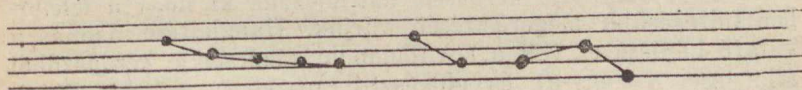
Tudjátok-é a leckéte:ket?
 Van-é mán elég tojás:sa?
 Vót-é a barázdába sok:viz?

b) Vegyes hanglejtés szakaszelőzővel:

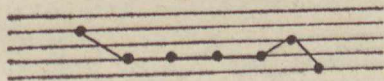

Vajon | ki · sült-é már a ka:lács?
 Osztán | jól · viseltétek-é magato:kat?
 Vajon | hun · lehet a kamora kócs:csa?

c) Előkészítő résszel:

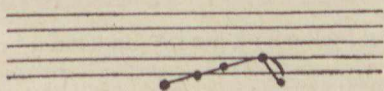
Hát · vajon ezek | mit · akarná:nak?
 A kis · csikónak vajon | hogy · van a lá:ba?
 A kis · sebbik földet | fel · szántottátok:-é?

d) Ugyanez a hanglejtése van a *találtató kérdésnek*:

Mit · hallottam felől:led? (találd ki)
 Mi · van né:kem? (ha tudnád)
 Mi · jen szépet hoztam én né:ked? (ha tudnád)

42. A *csodálkozó kérdés*ben valami meglepetés, megütődés van kifejezve. Társalgás közben azt a mondatot, amely a megütődést keltette, még egyszer ismétlik e hanglejtésformában. Felkiáltás jellegű kérdés. Emelkedő hangmenetű, de alacsony hangfekvésű. Pl.:

(Gyenge má kend a zsákhöz.)

Gyenge vagyok? (Még ugyan is erős vagyok.)

Más:

(Hogy van, hogy van, tanító ur?)
(Küzködök.)

Küzködik? (Sz nem küzködés az élet ijen fiatal embernek.)

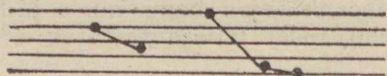
Elbeszélésből:

(Megfogtam a fél kariját, csavartam rajta egyet, a lálá-
bommal gáncsot vetettem neki, azután hátúrull előre löktem.)

Micsoda? (Ojat esett az a nagy mahomed ember stb.)

43. A *bizonyító kérdéssel* azt fejezzük ki, hogy a felelet-
ben föltevésünk megerősítését várjuk. Hanglejtése azonos a
kutató kérdéssel. (39. a.) A főmondat rendesen e kérdőszó-
ból áll: *ugyi (= ugy-e)* és előkészítő részként szokott állani.
A mellékmondatot a kutató kérdés hanglejtésén ejtik.

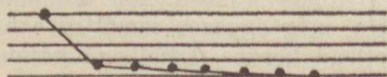
Ugy-i | megmondtam?

Ugy-i, hogy | nem köszönte meg?

Ugy-i, hogy | el-veztették?

Tiszta hanglejtésben (38c):

Ugy-i mennyire biztatott?

b) A nyomatékos közlő mondatok hanglejtése.

44. Ezek között mindenekelőtt a *nyomatékos kijelentő*

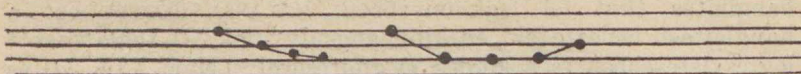
mondat hanglejtése kelt figyelmet, mint a közönséges beszéd leggyakoribb mondataé. A nyelvjárástanulmányozóknak ez a hanglejtés tűnt fel legkönnyebben. BALASSA JÓZSEF ezt a hanglejtést nevezte el „éneklő hangsúly“-nak. Ő foglalkozott legrészletesebben is e kérdés megfigyétével. (Nyr. XIX, 70 és Magyar Fonétika²: 149.) Helyesen különbözteti meg e hanglejtés két fajtát, de csak a hangsúlyt figyelte meg pontosan. A hanglejtés megfigyelésében téved, mikor azt mondja az eső zárású hanglejtésről, hogy ejtésekör az ember „az utolsó előtti szóttagot ... erős hangon ejti; az utolsó szóttagon pedig fölviszi a hangját“, mert az erősség és magasság fokozatai közt szoros párhuzam van. Az a megfigyelése is téves, hogy e hanglejtés használatára nem lehet szabályt felállítani, hogy ez az illetőnek egyéni hajlandóságától függ. OLÁH GÁBOR megfigyelése és leírása pontosabb, de ő csak az eső zárású hanglejtést figyelte meg, a szökő zárásúról nem tesz említést. Helyesen mondja az eső zárású hanglejtésről, hogy „a mondat utolsóelőtti szótagjában a hang erősödik és emelkedik, az utolsó szótagban pedig meggyöngül és alászáll“. (A debreceni nyelvjárás. NyF. XXVI, 21.) OLÁH GÁBORnak példái is helyes megfigyelésről tanuskodnak, csak abban téved, hogy e hanglejtést érzelmi hanglejtésnek tartja. BARTHA JÓZSEF a palóc nyelvjárásban¹ megfigyelt „emelkedő és szálló éneklést“. A „szálló éneklés“-ről való leírása és példái a Szamosháton pontosan megfelelnek az eső zárású hanglejtésnek. Az „emelkedő éneklés“-re fölhozott példák közt már keveset találtam olyat, amelyet a Szamosháton is szökő zárású hanglejtéssel ejtenének.² Több nyelvjárástanulmány is említi még az „éneklő hangsúly“ kifejezést (BERZE NAGY JÁNOS, NyF. XVI, 39, BÖSZÖRMÉNYI GÉZA, NyF. XXIX, 16, 28), de pontos leírását ezekben nem olvastam.

45. A nyomatékos mondat azon szakasza, melyen a mondat súlypontja van, értékhangsúlyos. Az értékhangsúllyal mindig ritmikailag hangsúly párosul a mondat utolsó vagy utolsóelőtti szótagján (9. d.). A hanglejtés a nyomatékos mondatokban az erősségi fok változásaival mindig párhuzamos, vagyis erősebb kiejtésnek magasabb hangfok felel meg és viszont. A mondatnak értékhangsúlyos szólama: a „mondatzöm“ kétféle elhelyeződésű lehet: vagy a mondat végén áll, vagy nem. Aszerint, hogy a nyomatékos mondat végén értékhangsúlyos szólám, illetőleg szó áll, vagy nem értékhangsúlyos, a hanglejtés is kétféle lehet: a) *szökő zárású* és b) *eső zárású* hanglejtés. a) Ha a mondat értékhangsúlyos szóval vagy szólammal végződik, a hanglejtés

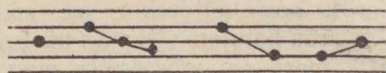
¹ A palóc nyelvjárás. Budapest, 1893. 69. l.

² A székely éneklő hangsúlyról v. ö. STEUER JÁNOS megjegyzéseit. Nyr. XIX, 317.

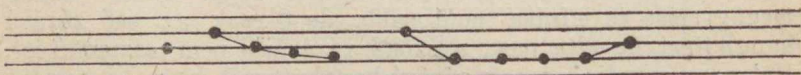
szökő zárású. Pl. (a szökő zárású hanglejtést a nyomatékalan szólam mint előkészítő rész megelőzi):

Hó·napután | la·kadalmazunk:

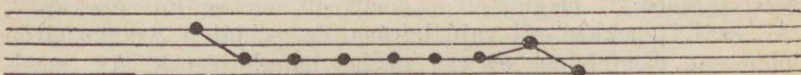

A cson·todat | ősz·szetöröm:

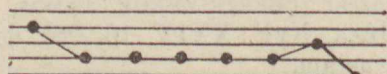

Az o·jan embert | a·kasztani kéne:

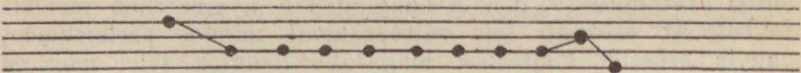
b) Ha a mondat nyomatékalan szólammal vagy szóval végződik, a melódia eső zárású. Pl.

La·kadalmazunk hónapu:tán.

Ősz·szetöröm a cson·to:dat.

A·kasztani kéne az o·jan em:bert

Tehát az első esetben az utolsó szótag, a másodikban az utolsóelőtti szótag magas, vagyis a hangemelkedés a ritmikai hangsúllyal esik egybe.

46. Miután tisztában vagyunk a kétféle hanglejtés különbségével, vizsgáljuk most egyenkint őket.

Szökő zárású tiszta hanglejtés akkor áll elő, ha a mondat egyenlő egy nyomatékos szólammal vagy szóval.

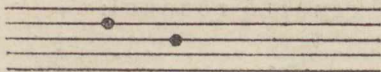
a) Egy hosszú szótagú mondat:
(Osztán elgyere!)

Jó.
(Nem sírsz tán?)
(De) sîr.

b) Két szótagú mondat. b₁) Rövid kezdő taggal. Az első szótag hangsúlya értékhangsúly, a második ritmikai hangsúly:

(Nem láttátok az első ház kócsát?)

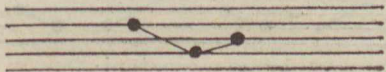
Meg·van:
(Itthun van a gazda?)
Benn·van:

b₂) Hosszú kezdő szótaggal:
(Ugyi hogy nem vótál a kovácsnál?)

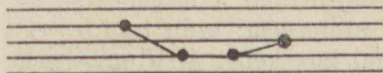

Vó·tam:
(Vigyázzatok,) lát·nak:

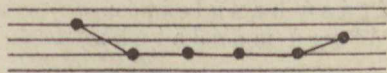
c) Három és több szótagú mondat.

Ke·resem:
Meg·merült:

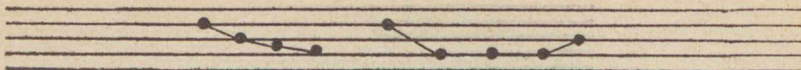
Majd·megkerüll:

Be·szélgetni vótam:
Te·rebesrül hozattam:
Av·val is kevesebb lesz:
Mik· is hazakerültünk:
Min·gyá megatakérozlak:
Mind· a hármát elharangozták:

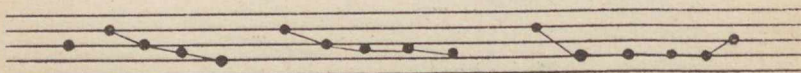
47. Szökő zárású vegyes hanglejtés.

a) Egy előkészítő résszel:

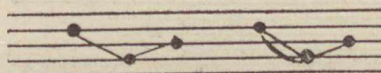
Hóna·pután | ka·lácsot sütök:
 Ne·kem azt még | sen·ki se monda:
 A két·asszony | csak·ott veszekedett:
 Az o·jan embert | a·kasztani kéne:
 Ab·ba maga | nem·parancsol:
 Én· | vá·t·híj·tam:
 A szép·szó | nem·használt:

b) Két előkészítő résszel:

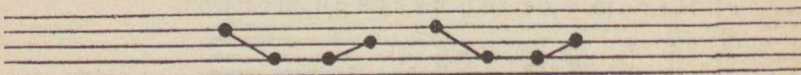

A ka·tona a | ci·gány·purdékat | jól·megtanította:
 A lá·bodat a | há·zamba | be·nem teszed:
 Töb·bet én | ve·letek | nem·jáccok:

c) Toldódással:

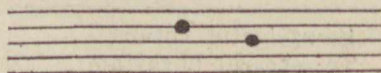
A·szaltam: kör·tét:
 Főz·tem: lek·várt:

Visz·sza kéne: ereszt·eni:
 Men·ni akar: az any·nyához:
 A bi·rónál mentek: pa·naszra:
 Ki·hajtottam: a le·gelőre:
 Fel·szeretném: szán·tani:
 A fal·hoz kéne: ál·litani:
 Egy kis bort·hozattam: Te·rebesrüll:

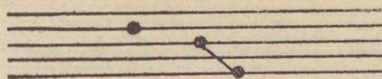
48. Eső zárású hanglejtés.

a) Két szótagú mondatok:

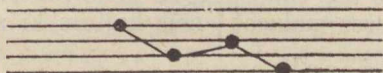
Van·már:
 Lessz·a:
 Jó·a:
 Jön·má:

b) Három szótagú mondatok (az érték- és ritmikai hangsúlyok szomszédos szótagokban vannak).

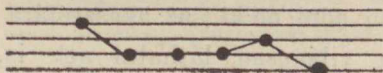

Nem·jött: el.
Ka·szált: ú.
Ez·a: mejj.
Bán·ja: már.
Men·nék: én.

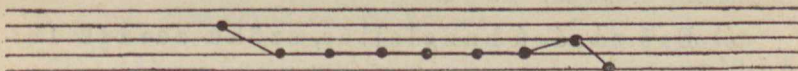
c) Négy és több szótagú mondatok:

Bá·nom is: én.
Tud·ja is: ú.
Nem·veszi: fel.
Azt·viszi: ki.

El·felejtettem: már.
Ki·ódta a zsá·kot.
Jól·elhánta a pa·pot.
Ki·sült a kalá·csom.
Ro·kont illet a:juss.
Rosz·szul csinálta a dó:gát.

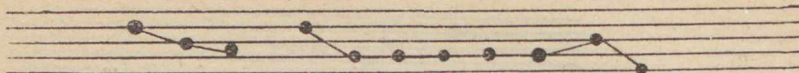

Job·ban köt¹ tülle az ugor·ka.
Nem·igen tanálni:most.
Nem·sok jót tanulsz:ott.
É·rem mán a fene:kit.
Fár·kas van a hid a:latt.
Na·gyon kéne egy kis e:ső.
Na·gyon jó ez a pogá:csa.
Ne·ked van igassá:god.
Nem·fuj a szél zugat:lan.
Én·se hattam annyi:ba.
Az Is·ten se veszi ki a kezem:büll.
Jól·lessz ez majd otthun a kutyákat hajigál:ni.
Nem·kén ide ereszteni az ijen izgága embere:ket,
Meg·mondtam én oszt a nevit az akasztófára való zshiván:nak.

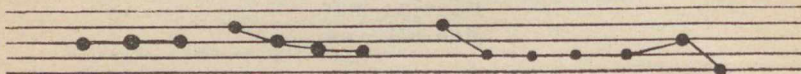
¹ Termő rügyet hajt.

49. Vegyes hanglejtés.

a) Előkészítő résszel:

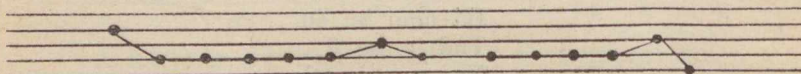

Farkasnak | nem-kell az erdőt mutat:ni.
 György-bácsi | két-kézzel tapogatja az u:tat.
 Lágypásztor alatt | gyap-jat szarik a far:kas.

Azt a kis be:teg tinót | ha:za kéne hajta:ni.
 Ezt a kis rossz-malacot | nem-hajtom ki a csürhé:re.

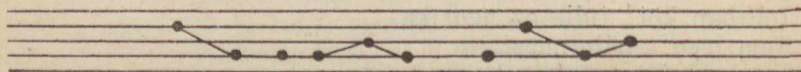
b) Toldódással:

Jobb-széna szokott itt len:ni | ezenn a kis ré:tenn.
 A-gyig sijjedt a szekér a sár:ba | a mult szere:dánn.
 Nem-kén enni adni ne:ki | az akasztófára való:nak.

E példákön világosan láthatni azt is, amit különben minden egyes alkalommal megfigyelhet az ember: hogy a toldódás néha lélektani értelemben is veendő. A mondat legelső születésekor olyan szűkre szabott formájában keletkezik, amilyen a toldódásig. Csak a kimondása közben vagy után érezzük szükségét, hogy a mondatot még megtoldjuk azzal a határozott névszóval, melyre a hanglejtésben esetleg csak egy névmással utaltunk.

c) Eső zárású hanglejtés, szökő zárású toldódás:

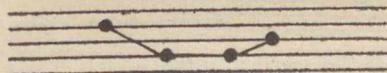
Men:ni akarna:az | az any-nyához:
 Fel:kén az olyan em:bert | a-kasztani:
 Meg-mondta ne:ki | ma-gyarán:
 El:kén ezt az ökröt hajta:ni | a vá-sár-ra:
 Nincs-azon:má | egy csepp-fedel se:
 Meg-döglik ez a csir:ke | még é:letlen:
 Ki-fűlik:a | ma-gátull is:
 El-szeretném ezt a bor:nyut | ad:ni:
 Men-tem:én | az ö-kör után:
 É-viszik azt lá:tom | ű-tet is:

Kettős toldódás:

Vó-tam én:má | zsák-ba is: | ta-risznyába is:

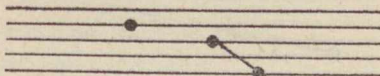
50. A nyomatékos kijelentő mondatok hanglejtésének mindkét faja használatos a *fölszólító* vagy *parancsoló* és *tiltó* mondat *hanglejtése* gyanánt is.

a) Tiszta hanglejtés szökő zárással:

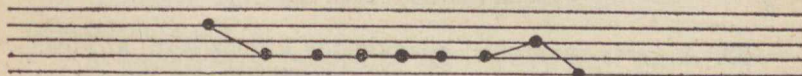

El·takarodj:
I·de ne jöjj:
El·ne vedsztesd:
Ösz·sze ne zavad:
Ha·za gyertek:

b) Tiszta hanglejtés eső zárással:

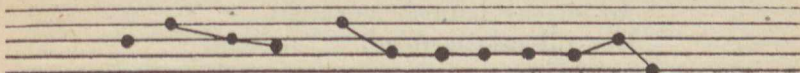

Azt·mondd·meg.
Ezt·bontsd·ki.
Nyisd·ki az aj·tót.
El·menj a szemem e:lől.

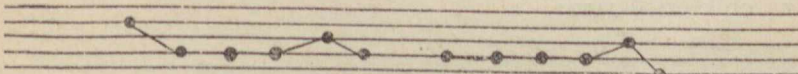
Be·ne tedd ide a lábo:dat.
El·takarodj a házam:bull.
Ne·ereszszétek ide a csirké:ket.
Tes·sék adni egy vëka má:lét.
Hoz·zatok be egy kis:fát.

c) Vegyes hanglejtés előkészítő résszel:

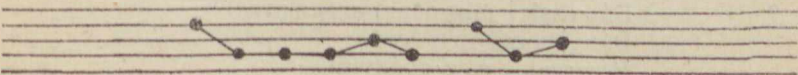

A szer·számot | rak·játok fel a nyerges:re.
Egy kis ab·rakot | ad·játok annak az ökör:nek.

d) Vegyes hanglejtés toldódással:

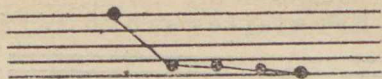

Ne·rakjátok so:kat | első járásdi: bull.

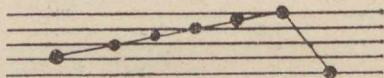
Rak·játok a tűz:re | eleget:

51. A *parancs szigorúságának* fokozására a kutató kérdés hanglejtése használatos (38. c), csak sokkal erősebb hangon ejtve:

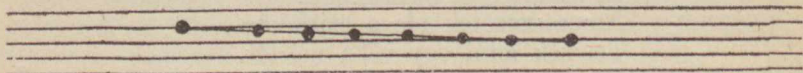
Ta·karodj innen!
Ne·resteskedjete·k itt!
Ke·féld meg a ruhádat!
Vidd·innen azt a gereb·jét!

52. A *legenyhébb felszólítás* a döntő kérdés hanglejtésében történik (36. d), de olykor kisebb hangközzel:

Hoz·zál csak egy kis vi·zet.
Add·csak azt a darab·fát.
Vedd·le csak rullam ezt a gu·bát.
Vidd·el csak a kezem aló·ll ezt a tá·lat.

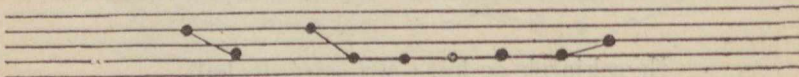
53. A *kérés, unszolás, rimánkodás* kifejezésére a következő, lassan ereszkedő hanglejtés használatos az egyes szótágok nyújtott ejtésével:

Tes·sék adni még egy kis hust.
Ad·jál még egy körtét.
Ad·jál egy harapás pogácsát.
Hoz·zál nekem abbul a rózsábul.

54. Az *óhajtó mondat* is a nyomatékos közlő mondat kétféle hanglejtésében jelenik meg:

a) Szökő zárású hanglejtés, az óhajtó határozószó előkészítő rész:

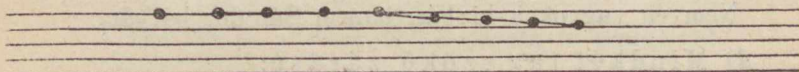
Bár·csak | min·denki megmaradna:
Bár· | mind·ijen lenne:
Bár·csak | meg·gyógyulna:
Bár·csak | jó·idő lenne:

b) Eső zárasú hanglejtés, az óhajtó szócska szakaszolózó:

Csak hall·gatná meg a jó is·ten
Csak el·ne pusztulna ez a szegény fi·ju.
Csak az is·ten | hoz·ná vissza szegénye·ket.
Csak az is·ten | tar·taná meg má ú·köt.

55. Erősebb vágyat, óhajtást az érzelmi hanglejtések egy fajával: a felkiáltó mondat hanglejtésével (20 a.) fejez ki:

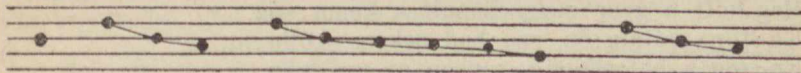
Be·szeretnék egyet aludni!
Be·jó vóna megfíridni!
Hogy·szeretnék én ennek párját venni!

C) Az összetett mondatok hanglejtése.

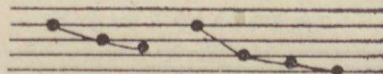
56. E fejezetben azt a kérdést vizsgáljuk, minő módosító befolyása van az összetett mondatviszonynak az egyes hanglejtésformákra.

A *mellérendelt mondatoknak* egymáshoz való viszonya általában nem módosít az eddig tárgyalt mondathanglejtéseken. A mellérendelt mondatok mindegyike abban a hanglejtésben jelenik meg, melyben mint önálló mondat megjelent volna, tehát a nyomatékos tagmondat nyomatékos hanglejtésben, a nyomatéktalan tagmondat nyomatéktalanban.

a) Mind a két tagmondat nyomatéktalan:

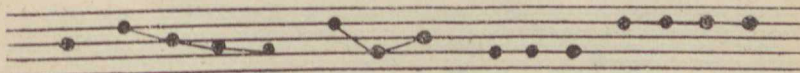

A gu·bámat ma·gamra húztam, oszt ê·kezdtam

hor·kolni is·tenesenn.

b) Az első tag nyomatékos, a második nyomatéktalan:

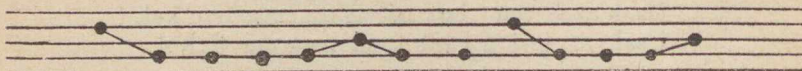

A kis·sebbiket nem·adom:, hanem a na·gyobbikat

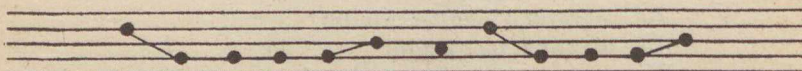
azt ad·hatom.

c) Mindkét tag nyomatékos, az első eső, a második szökő zárású hangletetésben:

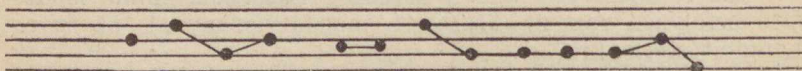
Had ugasson a ku:tya, csak meg·ne harapjon:
Ű·ellenkedett ve:lem, oszt még ű·haragszik:
Nem·én vagyok a hi:bás, hanem Sán·dor bátyám:

d) Mindkét tag szökő zárású:

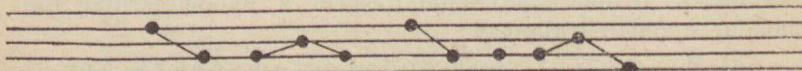
Min·dent elkövettünk:, de sem·mi se használt:
Sem·mit se mondott:, azt·is lassan mondta:

e) Az első szökő, a második eső zárású:

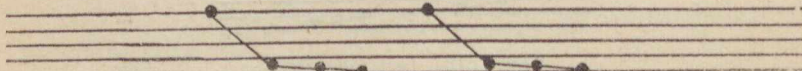
Én vá·t·híjtam:, de ű nem·akart velem jön:ni.
Nin·csen sem·mi baja:, csak a fe·je vé:res.
Ne· csak mindég bolondoskodj:, hanem csi·nájj is va:la:mit.

f) Mindkét tag eső zárású:

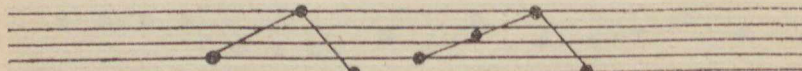
Meg·hótt a gyer:mek, el·mult a koma:ság.
Ka·tona vótam:én, sza·bad nekem szólla:ni.
Fo·rog a bolond:ság, tegyen az ura:ság.
Ki·csi vót ott a:Tur, oszt még·is belehótt az a nagy em:ber.

g) Mindkét tag kutató kérdés:

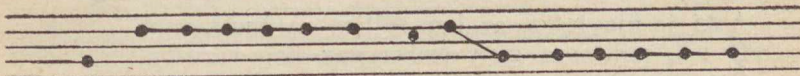
Mi·csinájjak, ho·va legyenek?

h) Mindkét tag döntő kérdés:

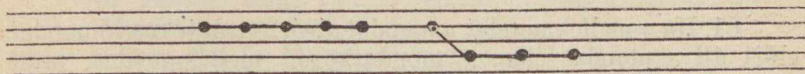

Megve·gyem, ne vegyem·meg?

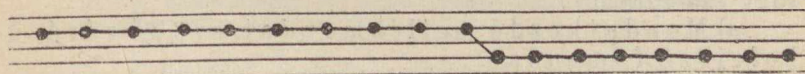
57. Azonban mégis van egy hanglejtésfajta, mely az összetett mondatoknak egymáshoz való viszonyán alapul. Ha két tagmondat párhuzamban vagy ellentétben áll egymással, az első rendesen egyenletesen magas, a második egyenletesen mély hangmenetű. Megjegyzendő, hogy az egyenletes mély hangmenet mindig az első hangsúlyos utáni szótaggal kezdődik, az első hangsúlyos szótag az első mondattaggal egy magasságú. Ezt a hanglejtésfajta nevezhetjük *ellentétes hanglejtésnek*. A páros kötőszavú összetett mondatok rendesen ilyen hanglejtésűek.

A kecs·ke is jóllakik, a ká·poszta is megmarad.

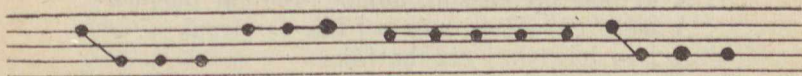
Te·is hibás vagy, ű·is hibás.

A·kar a követ a fejemhez, a·kar a fejemet a kűhöz.
Nagy·apám is elment, nagy·anyám is itt hagyott.
Vagy·én megyek el hozzád, vagy·te jössz el hozzám.
Te·is hibás vagy, ű·is hibás.
Se·olvasni nem tudok, se·írni.

Ha nem tartjuk szükségesnek az ellentétességet vagy párhuzamot kiemelni, akkor a fenti elvek szerint (56.) énekeljük.

58. Ezekben csak *két*, az alábbi érdekes hanglejtésű mondatokban már *négy* tagmondat, illetőleg mondatszakasz van ellentétbe, illetőleg párhuzamba állítva:

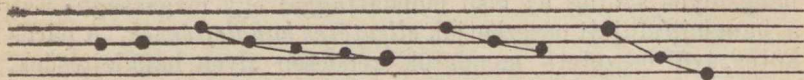

A·ki fizet, be·jöhét, a·ki nem fizet, ha·za mehet.
Ha·megveszem, az·is baj, ha·meg nem veszem, az·is baj.
É·desapám dó·gozik, a·cseléd meg res·teskedik.
Ha·adnak, vedd·el, ha·ütnek, sza·ladj el.
Ha·jősztek, lesz·tek, ha·hoztok, esz·tek.
Ha·akarom, ki·csapom, ha·akarom be·csapom.

59. Az *alárendelő mondatviszonynak* a mondathanglejtésre való hatását illetőleg általában a következő törvényszerűséget állapíthatjuk meg: Minden mellékmondat olyan szerepet tölt be a mondathanglejtésben,

amelyet mint egyszerű mondatrész — szó vagy kifejezés — betöltene. A szórendi elhelyezkedés szerint a mellékmondat is, ha mondatkezdő vagy közbevetett mellékmondat, akkor előkészítő rész, ha pedig befejező mellékmondat, akkor vagy belesimul a mondathanglejtésbe, vagy pedig toldódásként szerepel.

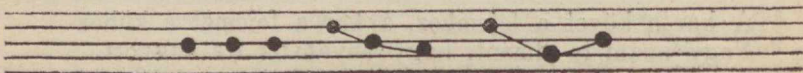
60. Nyomatéktalan fő- és mellékmondat:

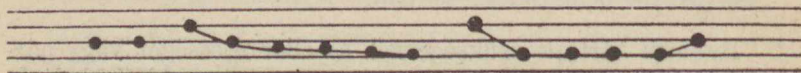
A ki jó·fi·ju lessz, az kap·tüllem va·la·mit.
 É·lek, mint sze·gény ember gaz·dag vá·rosba.
 Ősz·sze·visz·sza, mint a zab·a zsákba.
 Csend·, rend·, fi·gyelem, a ki rossz·lessz, meg·verem.

61. Ha a mellékmondat a mondatzáró, nyomatékos főmondat előtt áll a mondat élén, a mondatkezdő mellékmondat, mint az egyszerű mondatoknál az őt helyettesítő mondatrész: pusztá előkészítő rész. A főmondat hanglejtése lehet szökő vagy eső zárású.

a) Mondatkezdő mellékmondat, szökő zárású befejező főmondat:

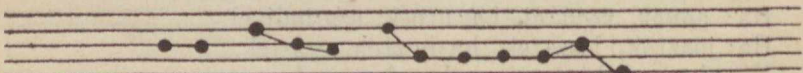

A kinek nem·bornya, | nem·nyajja:

A ki fa·rát emelinti, | szá·ját vendégeli:
 Kinek mije·n ka·lapja van, | o·jannal köszön:
 A ki fi·zet, | a·petyegtet:
 A ki bot·tal köszön, annak | rud·dal felelnek:
 A mére én·járok, még a | fák·is sirnak:
 A hun lel·ték, | ott·hatták:

b) Mondatkezdő mellékmondat, eső zárású befejező főmondat:

A hogy dó·gozol, | ugy·kapod a fi·ze·tést.
 A ki jól·köt, | jól·ód·az.
 A ki más·nak vermet ás, | ma·ga esik be·le.
 A kinek a fo·ga fáj, | tart·sa rajta a nyel·vit.
 A kinek nem·inge, | ne·vegye magá·ra.

A mi·jen a mos·dó, | o·jan a türül·kö:ző.
 A ho·vá nem·tettél, ott | nincs·keresni va:lód.
 Mikor oszt lát·tam, hogy több kettőnél, | én·se
 hattam an·nyi:ba.
 Mikor a kis·asszonyék Szak·már-ra jártak, | ak·kor
 vótak itt a cigá:nyok.

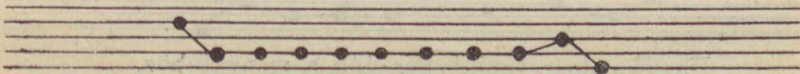
62. Közbevetett mellékmondat: második előkészítő rész:

Az o·jan ember, a ki | nem·ért hozzá, | ne·szójjon
 a dógom:ba.
 Én·osztán, hogy | te·is elmentél, hát | ma·gam
 marattam ve:le.
 A kecs·ke, ha | csu·pa faggyu is, | csak·kecske:
 Ha még o·jan ember vónék, a ki hogy | i·szik,
 hát | nem·szólnék:
 A ku·kukkmadár, ha | cse·resznyemaggal jóllakik, |
 meg·némull:

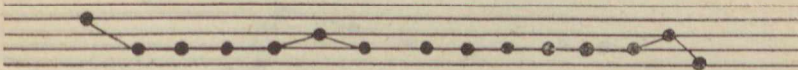
63. A *befejező mellékmondat* vagy nyomatéktalan, vagy nyomatékos.

A nyomatéktalan befejező mellékmondat rendszeren egy tiszta, mindig eső zárású hanglejtésben egyesül a főmondattal:

Nincs·, a ki learassa a buzá:mat.
 Rossz·ju az, a ki a maga gyapját el nem bir:ja.
 Ne·héz ott lopni, a hun a gazda is tol:vaj.
 Lát·tam, kit késérgetett tennape:lőtt.
 Tud·ja az isten, kinek kell a nagy fej:sze
 Nem·a rakja a kazlat, a ki fenn:van.
 Mond·tam, hogy adjuk:el.
 Ne·kereskedj ott, a ho·vá nem tet:tél.
 Nem·ugy van a, hogy csak kenjük be sár:ral.

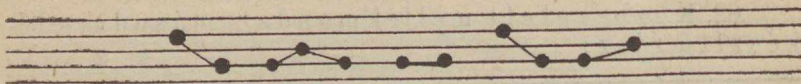
A hanyag gondolkozásnak már fennebb említett esetében (49. b) a nyomatéktalan mellékmondat, mint toldódás is csatlakozhatik a zárt hanglejtésű főmondathoz.

Má·sat beszél Bodó:né, | mikor a bor árát ké:rik.
 E·gyél még, | ha szere:ted.

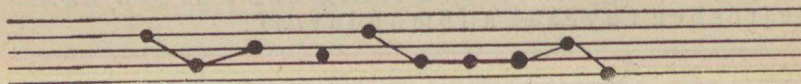
64. A nyomatékos befejező mellékmondat a főmondat zárt hanglejtéséhez mindig toldódásként járul. Itt két eset lehetséges: a) a mellékmondat *nyomatékos résszel*, vagy b) *nyomatéktalan résszel* végződik.

a) Ha a mellékmondat nyomatékos résszel végződik, a hanglejtés szökő zárású:

Ugy·bá·nok ve:led, | a ho·gy meg·ér·dem·led:
É·ta·ka·ro·dj elő:l:em, | mi·g szé·pen va·gy:
Ugy·mon·dta a lee:két, | mi·nt a ka·ri·ka·csa·pás:
O·jan si·ket:a, | mi·nt a se·tét é·cca·ka:
O·jan vót a kar:ja, | mi·nt a ké·k po·sz·tó:
A·zér men·tél o:da, | mer ű·is ott vót:
Jó·dó·ga van:, | mi·nt a mó·nár tyuk:jának:
A·ki·já·ból leg·job:ban, | a ki·nek a há·za ég:
Ugy·szu·szog:, | mi·nt a dü·gott li·ba:
Ott·szakad el a kö:tel, | a hun leg·vé·konyabb:
Ugy·fé·ru·glak:, | ho·gy ha·tot hen·de·redel:
Ak·kor vót:a, | mi·kor Zsi·ga it·hun vót:

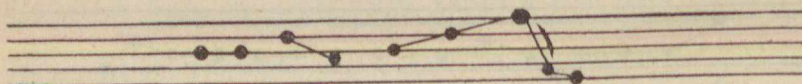
b) Ha a mellékmondat nyomatéktalan résszel végződik, a hanglejtés eső zárású:

Ugy·kap·dos:, | mi·nt Ber·tók a me·nykü:höz.
Spe·ku·lál:, | mi·nt Ka·bai az á·rok:ba.
Meg·ad·ta a mód:ját, | mi·nt a pa·tai as·szony a tá·nc:nak.
O·jan sze·re·n·csés:, | ho·gy a kü:is a·ra·ny·nyá vá·llik a ke·zi:be.
Ak·kő sze·re·tlek:, | ha nem·bos·szan·tol min·dē:ti·g.
A·zér jöt·tem:, | ho·gy kér·jem el azt a kis é·le:tet (- bú·zát).
Ko·csi kel·lett ne:ki, | mē már nem·fért a bú·ri:be.
Ugy·ér·zem ma·gam, | mi·nt a ku·tya a karó:közt.
Ugy·él·ünk:, | mi·nt a hal·a ho·r:gonn.

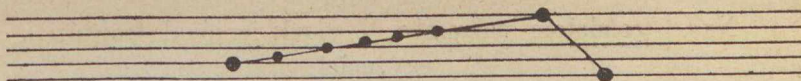
65. Ugyanezek a szabályok érvényesek a *döntő kérdés mellékmondatára* is.

a) Ha elől áll, előkészítő rész:

A mit kér·tem, | el·ho·z·tá·tok?

b) Ha a mondat végén áll és nyomatéktalan, beletagolódik a kérdőhanglejtésbe:

Meglelted, a mit keres-tél?

Nem megmondtam, hogy ne jácc a más pu-já-já-val?
Te vagy az, akivel anyád a többit ijesztget-te?

c) Ha a mondat végén áll és nyomatékos, akkor mint toldódás fölveszi a kérdés hanglejtését:

Ugy csinál-tad, | ahogy megbeszél-tük?
Akkor jössz-má, | mikor el fele me-gyünk?

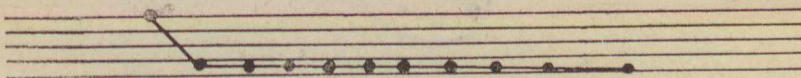
66. A *kutató kérdés* eseteiben:

a) A bevezető mellékmondat előkészítő rész:

Mikor hi-j-talak, | mi-j-ér nem jöttél?
Ha eccer nem-akar jönni, | mit-csinájjak vele?

b) A befejező mellékmondat a kutató kérdés tiszta hanglejtésébe tagolódik:

Hun-jársz itt, ahun még a madár se jár?
Hogy-ne fájt vón, mikor majd megszakadott?
Mij-jér rimáinkodsz neki, ha eccer látod, hogy nem akarja?

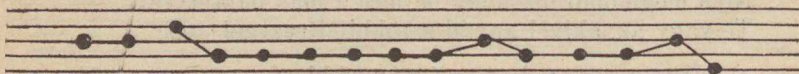
67. Befejezésül még egy hanglejtés-jelenségre mutatok rá. Annak a tagmondatnak a hanglejtésére, melyet *közbevetésnek* nevezhetünk. Rendesen az egyenes idézet főmondata s írásban vesszővel vagy gondolatjellel választjuk el az összefüggő mondatszakasztól. Ennek a hangmenete egyenletes mély hangmenet, a végén kissé lehajlik. Pl.:

Uram,		hászén ne-kem
	azt mondja az egyik, adta az igazságot.	

De u·ram, | azt mondja a másik asszony, | ne·kem is igassá·
got adtál:

Na·, | gondolom magamba, | e·zek is jóval traktájják
egy:mást.

Mondat végén az ilyen idéző főmondat nyomatékos hang·
lejtésű toldódás.

Vajon ho·va csavarodjak má ve:le, így magam:ba.

Be'szélhetsz:má, gondolom magam:ba.

624.3
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
23. szám. KIADVÁNYAI. 23. szám.

1052212
A
HALOTTI BESZÉD
HANG- ÉS ALAKTANA

ÍRTA
SZINNYEI JÓZSEF

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 2 6.

ÁRA: 0'60 p

A
HALOTTI BESZÉD
HANG- ÉS ALAKTANA

ÍRTA
SZINNYEI JÓZSEF

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 2 6.

016.561 / 23

A HALOTTI BESZÉD HANG- ÉS ALAKTANA.¹

I.

Hangtan.

Innen-onnan négy évtizede lesz annak, hogy a Halotti Beszéddel és a vele kapcsolatos kérdésekkel foglalkozom. Egyéb tanulmányaim közben vissza-visszatértem rájuk. E kérdések megfejtésében MELICH JÁNOSnak és GOMBOCZ ZOLTÁNNak is része van, mégpedig jelentékeny része, és az ő vizsgálódásai eredményei hozzájárultak az én régibb fölfogásom módosításához. Most tanulmányaim annyira-mennyire nyugvóponttra jutottak, azért elérkezettnek látom annak az idejét, hogy az elért hangtörténeti eredményeket összefoglaljam.

I. Hangjelölés.

A HB. hangjelölését a következő két táblázat mutatja:

1.

Betű	Hang	P é l d á k
a	à	achscin, angelcut, archangelt, paradisumfa, odutta, vola, munda, zocoztia, ivtua halal-, hadlaua
	á	halal-, choltat, muncas, foianec, mia
aa	á	ysaac
o	o	odutta, vogmuc, chomuv, holz, hotolm
	? ó	tilutoa, mundoa, hazoa
u	u	uromc, utot, pur, munda, latiatuc
	ú	mulchotia

¹ E tanulmány hangtani része a KLEBELSBERG KUNÓ gr. vallás- és közoktatás-ügyi miniszter tiszteletére kiadott emlékkönyvben jelent meg először, s itt az emlékkönyv szerkesztőjének szíves engedelmével tesszük újra közzé. A szerző egyet-mást belepótol és változtatott rajta. A szerk.

Betű	Hang	P é l d á k
u	ü	urdung, zumtuchel, isemucut, num
	ű	gimilciutul
	ű	eleut
v	u	ozvc
	ű	vr
	ü	tumetive
	ű	gimilce töl, isten töl
	u	ordonia, bordug, uolov, iov, chomuv
	ű	lern, mir, tiv, iv, keseruv
w, uv	u	wl
	űű	w, wt, gimils twl, uvt
e	e	ember, feleym, testet, mente, elnie
	ě	evéc, ember, peter, nemenec, mēd
	ê	peter
	é	elnie, erette, evéc, rezet, testet
i	i	isten, igg, mic, gimils-, milost, ki
	í	scegin, ilezie
	î	foianec, helhezie, ilezie
y	i v. í	ysa, bratym, feleym
	î	eneyc

2.

Betű	Hang	P é l d á k
b	b	bodug, bratym, iovben
c	k	muncas, isemucut, uromchuz, kie

Betű	Hang	P é l d á k
<i>c</i>	<i>c</i>	timnucebelevl
	<i>cs</i>	gimilcietul, gimilce tvl
<i>ch</i>	<i>χ</i>	chomuv, choltat, achscin, mulchotia
	? <i>χχ</i>	zoboducha
	<i>k</i> ¹	turchucat, michael, archangelt
<i>d</i>	<i>d</i>	munda, emdul, seged, mend
<i>f</i>	<i>f</i>	feleym, fa, feledeve, feze
<i>g</i>	<i>g</i>	mige, engede, horoguvec, urdung
	<i>gy</i>	ge, gimils-, legenec, kegiggen, igg ovga, vogmuc, oggun, hug
<i>h</i>	<i>h</i>	halalnec, holz, hotolm, helhezie
	? <i>χ</i>	uromchuz
		[gemináció jele]: zumtuchel, szumtuchel
<i>i</i>	<i>j</i>	iarov, iorgossun, iochtotnia, iov
<i>k</i>	<i>k</i>	ketnie, kie, kinec, neki, lilki ert
<i>l</i>	<i>l</i>	latiatuc, feleym, milostben, felevl
	<i>ly</i>	wl, helhezie
<i>m</i>	<i>m</i>	mend, miv, nemenec, vogmuc, num
<i>n</i>	<i>n</i>	nopun, neki, mend, munda, levn
	<i>η</i>	muncas, engede, urdung
	<i>ny</i>	nugulmabeli
<i>nh</i>	<i>ny</i>	<u>munhi</u>
<i>ny</i>	<i>ny</i>	menyi

¹ L. MELICH, SzJöv. I:2, 226; NyK. XLIV, 334, 342.

Betű	Hang	P é l d á k
<i>p</i>	<i>p</i>	<i>pur, puculnec, nopun, birsagnop</i>
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>rezet, urot, vermut, ember</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>isemucut, testet, muncas, vezesse</i>
	<i>cs</i>	<i>paradisum-, gimils-, bulsassa, keassatuc</i>
	<i>sz</i>	<i>milostben</i>
	<i>zs</i>	<i>ysaac</i>
<i>sc</i>	<i>sz</i>	<i>scerelmes, scegin, scine, achscin</i>
	<i>cs</i>	<i>bulscassa -</i>
<i>sz</i>	<i>sz</i>	<i>szumtuchel, szentucut, szentii</i>
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>tiv, teremteve, utot, odutta</i>
<i>ti</i>	<i>ty</i>	<i>zocoztia</i>
	<i>tty</i>	<i>latiatuc, mulchotia, tumetive</i>
<i>u</i>	<i>v</i>	<i>uogmuc, uolov, uimaggonoc, hadlaua</i>
<i>v</i>	<i>v</i>	<i>vilag, vezesse, eleve, intetvinec</i>
<i>w</i>	<i>v</i>	<i>wimagguc</i>
<i>z</i>	<i>z</i>	<i>hazoa, vize, oz, ez</i>
	<i>sz</i>	<i>zumtuchel, zocoztia, rezet, holz</i>

Betű fölötti vonás = *m : nū*, *paradisū*.

II. Magánhangzók.

1. HANGÁLLOMÁNY. — A régi vokalizmusból megvan még:

a) Az illabiális *ā* hang (*a* betűvel jelölve), mégpedig: α) jövevényszavakban, amelyeknek *ā*-ja megmaradt: *paradisumut, paradisumben, paradisū, achscin, abraam, michael, archangelt, angelcut* (? *adamut, ? bratym*, vö. EtSz.); — β) *ā*-ból rövidült szóvégi *ā*, pl. *fa, odutta, vola, zocoztia, mulchotia, ordonia, ivtua*; — γ) *ā*-hangzós szótag előtt *o*-ból fejlődött *ā*: *halalnec* (kétszer), *halalaal, halalut* (kétszer) [vö. *holz, choltat*], *hadlaua*; — δ) az *e*-nek illeszkedés útján létrejött

párja: *halalaal*, amely talán a megelőző *á* hatása alatt maradt meg (vö. *syrolmol*, *buol* ~ *ualallal*, *kynzassal*, *halallal*, *kynaal*, *fyaaal* ÓMS.).¹

b) Az *o*, amely később *a*-vá fejlődött, pl. *α*) *chomuv*, *uolor*, *uola*, *vogmuc*, *holz*; *zoboducha*; — β) [nyílt *e*-nek megfelelő *á*-ból fejlődött *o*], pl. *hotolm*, *mulehotia* (~ későbbi, ill. egykorú *-het* és *=elm*), *zocoztia*, *kinzotv*-, *iochtotnia* (~ egykorú és későbbi *=eszt*, *=et*, *-tet*).² A palatális alakok nyílt *e*-jéből, amelyről NyK. XLIV, 116 kimutattam, hogy eredeti (vagyis nem *ē*-ből fejlődött), azt kell következtetnünk, hogy szabályos veláris megfelelője *á* volt, s az *o* ebből fejlődött. (A *hotolm* szó első tagjának magánhangzójára a *-chot* képzőéből következtetünk.)

c) Az *u*, amelynek *o* a későbbi fejleménye, pl. *pur*, *munda*, *nopun*, *hug*, *puculnec*, *muganec* (vö. *mogomnok* ÓMS.).

d) Az *i*, amelyből később egyrészt *ē*, másrészt *ü* lett, pl. *gimils*-, *mige*, *lelic ert*, *cuzicun*.

e) Az *ü*, a későbbi *ö* előzője, pl. *zumtuchel*, *szumtuchel*, *vermut*, *cuzicun*.

f) Nyilván az *é* hang is (noha az *é*-től nincs megkülönböztetve) ebben a szóban: *peter* < lat. *Petrus* (elvonás utján).³ A vulg. latinságban u. i. a név első szótagjának *é* volt a magánhangzója. Később is előfordul nyílt *é*-vel: *pèter* MünchK. 88, 103 (háromszor), 163 (hatszor), 214 (háromszor), 215 (négyyszer) stb., s a Palócság egy részében ma is *Pètër* (Nyr. XXI, 217).

g) Néhány kettőshangzó, mégpedig: 1. *ou*: *uolor*, *iarov*, *ioy*; *bovdug*, *ovdonia*, *ovga* (> *bódog*, *ód*-> *boldog*, *old*-); — 2. *ux*: *chomuv*; — 3. *ëü*: *levn*; — 4. *eü*: *eleut*, *felevl*, *-belevl*; — 5. *iü*: *miv*, *tiv*, *iv*; — 6. *üü*: *keseruv*, *gimilstwl*, *uvt*,⁴ *wt*, *w*; — 7. *ëi*: *enyc* (l. *emdul*).

Az *emdul* szó m-je (amint Nyr. XXXII, 485 kimutattam) másolási hiba *u* helyett. Tehát helyreigazítva: *emdul*, olv. *ëindül*. Az *ëv* ~ *ëi*-tőváltakozás olyan, mint a *sava* ~ *sajtalan* NySz., MTsz., *óvni* ~ *ójni* (*oyni*, meg-*ójták*, *ojd* NySz.), *ëv* 'nox' (*evnec* Jókai-kód. 74, *ewnek* WinklK. 101, *ewzac* 'aquilo' Serm. Dom. II, 483, *euiuariw*, *ewywariv* 'noctua' uo. 543) ~ *éj*. — Az *ëi*-tőből *é*-lett (észen, *észik*, *észed*, *észnek*, *észem*, *étet* NySz., *ét* 'etet; méreggel etet, mérgez' MTsz.) — Nem az *ëind*-fejleménye a későbbi *eend*-, *eiend*-, *eyend*- (kódexekben: NyK. XLII, 213).

¹ Az *á*-nak egykori általános megvoltára nézve l. két értekezésemet: Nyr. XXIV, 145; NyK. XLII, 1; a γ) alatti *á*-ra nézve l. GOMBOCZ Z. Klebelsberg-Emlékkönyv 155.

² Az *á* > *o* hangváltozásáról MELICH: NyK. XXXV, 113; SZINNYEI: MNy. XXI, 62; GOMBOCZ: Klebelsberg-Emlékkönyv 158.

³ L. MELICH: MNy. X, 249.

⁴ L. MELICH: MNy. IX, 340.

Nincsen még a HB.-ben: *a*) *a* hang; ez (az *o*-betűs adatokat fölváltó *a*-betűsekből következtetve), úgy látszik, csak a XIII. század második felében fejlődött ki, vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy abban a korban kezdett terjedni; a HB.-ben nincsen egy olyan *o* vagy *a* betű sem, amelyről teljes joggal tehetnők föl, hogy *a* hangnak a jele; — *b*) *ö* hang; erre az oklevelekbeli első biztos adatok a XIII. század második tizedéből valók (*Nomuolou* 1211, *orduksara* 1075/1217);¹ meglehetett már korábban is (mint *ü*-ből vagy *ë*-ből fejlődött hang ezeknek a betűivel, *u*-val, *v*-vel vagy *e*-vel írva),² de a HB.-nek semelyik *u*, *v* vagy *e* betűjéről sem lehet bebizonyítani, hogy *ö* hangnak a jele; — *c*) *ő* hang.

Nem lehetetlen, hogy *ó* hang már van, de nem *ou* kettőshangzóból, hanem *ā*-ból fejlődött *ó*.³ Ilyennek tarthatjuk a rejtelmes *tilutoa*, *mundoa* és *hazoa* alakoknak *o* betűvel irt hangját. Ezek az alakok sokat foglalkoztattak minket nyelvészeket, de teljesen kielégítő magyarázatuk mai napig sincsen. Bármily merész is, mégis legvalószínűbb MELICHNEK az a föltevése, hogy itt *ā* > *ó* változással van dolgunk.⁴ Ilyenre nincs ugyan kétségtelen adatunk (mert a MELICHÉIT sem fogadhatjuk el kétségteleneknek), de hiszen a HB.-ben más olyan nyelvi jelenségek is vannak, amelyek sehol másutt nem fordulnak elő (*vogmuc*, *isemucut*, *hadlaua*, *feledeve*, *veteve*, *feze*, *iorgossun*, *birsagnop*, *unuttei*, *iochtot*- stb.). Az *ā* > *ó* változás az én nézetem szerint az *ā* > *o* hangfejlődés megfelelője lehet, azért a szóbanforgó alakokat talán így olvassuk: *tilutóá*, *mundóá*, *házóá*.

2. IDŐMÉRTÉK. — A magánhangzók hosszúsága nincsen megjelölve (az *ysaac* névbeli betűkettőzés, amely oklevelekben is előfordul,⁵ a Vulgátából van átvéve). Azonban a legtöbb esetben a jelöletlenség ellenére sem kétséges, hogy a magánhangzó rövid-e vagy hosszú. A szókezdők és a szóbelseiek közül az időmértéke csak egynéhány olyannak bizonytalan, amely korábban vagy későbbben megnyúlt vagy megrövidült, nevezetesen: *ā* vagy *á*: *adamut*, *bratym* (l. EtSz.), *latiatuc* (vö. *Lotomas* ~ *Latamas* 'Látomás' XIII. sz.d.: VReg., OklSz.)⁶, *charmul* (vö. *harmad*, *harminc*), *hazoa* | *ë* vagy *é*: *feze* (l. az alaktant), *legenec* | *e* vagy *é*: *neki* | *i* vagy *i*: *bratym*, *kinzotvratwl*, *szentii*, *feleym* (kettőshangzóból); *intetvinec* (az első

¹ SZINYEI: NyK. XLIII, 118, 122; MELICH: MNy. XIII, 2.

² SZINYEI: MNy. XIII, 65.

³ Az *ou* > *ó* hangfejlődésnek (legalább szó végén) oklevelekben már a XII. század második felében vannak nyomai (*zamto* 1157—58 táján, *abazo*, *haio* 1181, *aldo cut* 1193, l. NyK. XXXIV, 139; MNy. XIX, 82). A HB.-ben azonban, mint fönnebb láttuk, még a kettőshangzós állapot van meg.

⁴ MNy. IX, 398.

⁵ L. MELICH: SzlJöv. I: 2, 49, 175.

⁶ L. GOMBOCZ: Klebelsberg-Emlékkönyv 161.

szótágbelire nézve vö. *entez* NySz., olv. *éntéz*), *ildetuitvl* (kettőshangzóból való többesjel + kettőshangzóból való személyrag) | *ü* vagy *ű*: *bunet* (l. ezt és még egynéhányat az alaktanban a hangnyújtó tövek között). Hogy a megnyúlás vagy a megrövidülés végbement-e már vagy sem, azt nem áll módunkban megállapítani. — Bizonytalan még a *charmul* szó *u*-jának (l. az alaktant) s az ismeretlen eredetű és másutt elő nem forduló *ysa* szó kezdőhangjának időmértéke is.

A szóvégi *á*-nak és *é*-nek megrövidülése s az így előállott *ë*-nek *e*-vé változása (mint NyK. XLIII, 124 kimutattam) már régebben megtörtént, tehát a *fa*, *odutta*, *vize*, *scine*-félék szóvégi *a*, ill. *e* betűjét *á*-nak, ill. *e*-nek kell olvasnunk. Csak háromra nézve lehet kétségünk; ezek:

a) *-bele* (*vilagbele*, *uruzagbele*), olv. *-bele* v. *-belé*? A rövidség mellett az szól, hogy a) a határozószó raggá vált és így gyengébb nyomatékú hangtani helyzetbe került; β) két más latívus-ragnak (*-nec* és *-chuz*, *-huz*) már nemesak megrövidült, hanem azután el is vészett a véghangzója.

b) *mige zocoztia*, olv. *mige* v. *migé*? A hangtani helyzet az *é*-vel olvasás mellett szól,¹ de az sem lehetetlen, hogy az enklízisben *mige*-vé rövidült alak a proklízisben is kiszorította a *migé*-t.

c) *eleve*, olv. *eleve* v. *elevé*? Azonos a későbbben előforduló *elëvé*, *elövé* 'prae-; primitus, antiquitus, prius' (írva kódexekben: *eleve*, *elöwe*, később nyomtatványokban: *elevé* és *elëvé* NySz.) szóval, tehát eredetileg *-é*-ragos latívus; de a fönnebbiek szerint ez a latívusi *-é* is megrövidülhetett és nyiltabbá válhatott már, annál is inkább, minthogy a szó jelentésénél fogva el volt szigetelődve az azonos-végű világos latívusoktól.

A szóvégi *á*-val és *é*-vel minden valószínűség szerint egy időben rövidült meg a szóvégi *i* is, tehát rövidnek vehetjük a következők véghangját: *menyi*, *neki*, *munhi*, *szentü*, *unuttéi*, *nugulmabeli* (vö. fönnebb *-bele*). — Alkalmasint szóvégi, tehát rövid volt a *lilki ert*-beli *i* is. Nem azért, hogy az *-ért* külön van írva, éppen úgy, mint ebben: *lelic ert*, mert az egybe- vagy külön-írás magában lényegtelen;² de számba kell venni azt, hogy a *lelic ert*-ben a *k* hang *c* betűvel van írva. Ez a hangjelölés szó végén általános; szó belsejében csakis *a* és *u* betű meg mássalhangzó előtt fordul elő, ellenben *e* és *i* előtt nem (ezek előtt *k* van). Ez arra mutat, hogy a HB. írója a *lelic ert*-et két külön szónak érezte s így minden bizonnyal a *lilki ert*-et is, vagyis az *ért* neki még nem rag

¹ L. MELICH: MNy. VI, 154.

² Vö. *foianec*, *halalnec*, *puculnec*, *nemenec*, *kinec*, de: *muga nec*; egybeírva: *uimadsagucmia*, de kettészakítva: *horogu nec*, sőt kétbetűs szavak betűi között is találunk a rendesnél nagyobb közt: *i v*, *El* (nem is szólva a legelső szónak utólag odafestett vörös *L*-jéről, amely jó távolacska talált esni a második betűtől).

volt, hanem névutó. Ezért sorozhatjuk a szóbanforgó *i*-t a szóvégiek közé.

(A rövidség valószínűsége vagy lehetősége ellen nem szabad azzal érvelni, hogy egyik-másik esetben a hosszúság még később is megvan, pl. *elvé, men* NySz. [vö. *annyi* EtSz.]. — Ez módszerbeli hiba volna.)

3. MAGÁNHANGZÓ MEGVOLTA ÉS ELVESZTE. — a) Megmaradt magánhangzó van a következőkben: *halalut, rezet, uruzag, odutta, meret, isemucut, vogmuc, uogmuc, uimaggomuc, horoguvec, tilutoa, kebeleben; mige*.

b) Hiányzik egy megvolt magánhangzó: *zumtuchel, szumtuchel* (vö. *bennetur*), *vogmuc, uogmuc* (vö. *uimaggomuc*), *uromc, uromchuz* (vö. *isemucut*), *lilki ert* (vö. *lelic ert*), *tilut* (olv. *tilrut*, vö. *tilutoa* és *tilovec* NádK. 155, *tylocek* WinklK. 144), *angelcut* (vö. *szentucut*), *lelic ert, lilki ert* (vö. *meret*); — egybeolvadás: *meret* (vö. *mic, meny*i és *erette*); — egybeolvadás vagy haplológia: *intetvinec, ildetuitol* (vö. *szentii*).

A ragtalan alakok végén tövéghangzók nincsenek: *pur, oz, hotolm, vilag, isten* stb. (*munhi*-nek *i*-je képző). Ebben a korban összefüggő beszédben talán már sehol sem ejtettek tövéghangzót az alanyesetben.

4. NYILTSÁG ÉS ZÁRTSÁG. — Ahhoz, amit fönnebb (1.) megállapítottam, még a következőket kell hozzátennem:

Az *e* és az *ē* közötti különbség a rokon nyelvek tanúsága szerint finnugor alapnyelvbeli kétféleségnek maradványa. Hogy a HB. korában már lett volna olyan nyelvterület, amelyen az *ē* hang általában *e*-vé fejlődött, annak föltevésére nincsen semmi okunk. A ragok és a képzők hangrendi párhuzama arra mutat, hogy ez a hangváltozás, amely a mai magyarság egyhatod részének nyelvében van meg, csak újabb korban ment végbe.¹ Ennélfogva a rövid hangot jelölő *e* betűket a HB.-ben általában úgy kell olvasnunk, ahogy az *ē*-zō nyelvjárást beszélők olvassák, vagyis pl. ezeket: *evec, nemenec, ember, erette* így: *ēvék, nēmének, embēr, érētte*. — A nyelvtörténet tanúsága szerint *ē* van ezekben is: *menyi, mend, archangelt, angelcut* (vö. *angol*- KTSz. 12., 17., 29. sor), *ketnie, keassatuc*.

Csupán az *ez* névmás magánhangzójának minősége kétséges. A távolabbra és a közelebbre mutató névmás alakjai között hangrendi párhuzamosság van: *az : ott, onnan, oda : uly* (vö. HB., *wly* NySz., *ujan, ullan* MTsz.), *oly : úgy* ~ *ez : ett, ennen, ēde* MTsz. (*ett, ennen, ede* NySz.) [*itt, innen, ide*]: *ily, ēly* (vö. *ely* NySz., *ējen, ellen* MTsz.): *igy*. Ebből azt lehet következtetni, hogy a HB.-beli *oz*-nak megfelelője *ēz* volt, s a nyílt *e*-vel való alak későbbi fejlemény.² Mégis számba kell itt vennünk valamit, t. i. azt, hogy a névmásnak *ō*-vel való

¹ L. SIMONYI: Nyr. XVI, 356.

² Az első szótagbeli szórványos *ē* > *e* hangváltozásról szóltam NyK. XLIV, 116.

változata nem fordul elő. Ennek talán az az oka, hogy a névmás magánhangzója mégsem *ē* volt. Lehetséges u. i., hogy az *oz*-nak *o*-ja *ā*-ból fejlődött, s akkor a közelebbre mutató névmás nem *ēz*, hanem *ez* volt. Meg kell tehát engednünk a HB.-beli *ez*-nek a mai kiejtés szerinti olvasását is.

5. VÁLTAKOZÁSOK. — Tőszavakban: *halal*- (ötször) $\sim$ *holz*, *choltat*; — *elnie* $\sim$ *ilezie*; — *lelic ert* $\sim$ *lilki ert*; — *b*) ragokban: *vilagbele*, *uruzagbele* $\sim$ *nugulmabeli*; — *vize*, *scine*, *feze* stb. $\sim$ *lilki ert*, *szentii*.

A későbbi *ē* $\sim$ *ö*-nek háromféle előzője van: *a*) *i*: *gimils*-, *gimile*- (hatszor), *ig*, *igg*, *mige*, *lelic*, *lilki*, *timnuc*-, *cuzicun*; — *b*) *ü*: *zumtuchel*, *szumtuchel*, *terumteve* (kétszer), *num* (*nu*) (háromszor), *urdung*, *munhi*, *tumetivc*, *timnuc*-, *cuzicun*; *isemucut*, *emdul*, *vermut*, *szentucut*, *bennetuc*; — *c*) *ē*: *menyi*, *mend* (tízszor), *eneyc*, *evec* (háromszor), *nemenec*, *ember* (kétszer), *kegilm*- (kétszer), *kegiggen*, *peter*, *ketnie*, *scegin*, *legenec* (ha az első szótag magánhangzója rövid); *erette*, *meret*, *helhezie*. (Hasonló elegyesség [*i* $\sim$ *ü* (*ö*) $\sim$ *ē*] van az ÓMS.-ban s a KT.-ben és szalagjaiban.)

6. HANGREND ÉS ILLESZKEDÉS. — Eredetibb hangállapot van még a következő tőszavakban: *a*) egynemű hangokkal: *iochtot*- (> *iktat*), *iorgossun* (vö. *irgalom*); — *b*) illeszkedés nélkül: *angel*-, *archangel*-, *milost*- (< szl. *andēl*, *arkandēl*, *milost*), *achscin* (< oszét *axsin* 'königin, herrin'). — Talán a *homus* 'hamis' szóban is eredetibb hangállapot van, de az is lehetséges, hogy **homis*-ból való.¹

Meg van romolva a hangrend a *keassatuc* (< **kajáltsátuk*) szóban.²

A formansok közül a régiek illeszkedése már megtörtént, pl. *terumteve*: *hadlaua*; *engede*: *munda* (csupán *horoguvec*, éppúgy, mint még most is, illeszkedés nélkül); — *hazoa*; — *bunet*: *choltat*; *elnie*: *ordonia*; *cuzicun*: *uimadsaguc*; — *vezesse*: *bulscassa*; — *legenec*: *uimaggonoc*. — Kétségtelen dolog, hogy a *-muc*, *-tuc* és *-ivc* (*-uc*) személyragok (pl. *isemuc*: *vogmuc*; *bennetuc*: *latiatuc*; *tumetivc*: *vimagguc*) magánhangzója is kétféle, azaz egyrészt *ü*, másrészt *u* volt, noha palatális- vagy veláris-volta nincs megkülönböztetve.

Az újabb formansok közül már illeszkedett a *-ség* képző és a *-vel* rag: *uimadsag*-, *birsag*-, *uruzag*-, *halalaal*.

Nem illeszkedett a *-ben*, *-bele* (*-beli*) és a *-nec* rag: *milostben*, *paradisumben*, *iovben*; *vilagbele*, *uruzagbele*, *nugulmabeli*; *halalnec*, *muganec*, *foianec*, *puculnec*.

Csak palatális szóhoz függesztve fordul elő a *-belevl* rag

¹ Vö. **Moris* (Μορῖς KONST. PORPH., *Moriscus* $\sim$ *Morus* ANON.), *Baluanis*, *Baluanis*, *Saris*, *Horogis*, *Joannis* $\sim$ *-us* (JAKUBOVICH: MNy. XIX, 97; XX, 19; MELICH: MNyKéz. I₆, 53, 62).

² L. SZINNYEI: MNy. XVIII, 147.

(*timnucebelevl*), de kétségtelen, hogy úgy mint *-ben* és *-bele* (*-beli*), ez sem illeszkedett.

Hogy a *-tül* (*-tüül*) rag (írva: *-tul*, *-trl* és *-twl*) illeszkedett-e vagy sem, azt nem lehet eldönteni. Veláris szóhoz függesztve egyszer fordul elő: *kinzotvriatul*, s itt a *w* betű palatális hangot is, velárist is jelölhet. A *-tüül* olvasás mellett az szól, hogy az újabb ragok közül még csak a *-vel*-t találjuk kétségtelenül illeszkedve.

Csak veláris szóhoz csatolva találjuk a *-chot* képzőt (*mulchotia*) és a *-chuz*, *-huz* ragot (*ozchuz*, *uromchuz*). Hogy tehát ezek illeszkedtek-e már vagy sem, azt nem tudhatjuk. (Az utóbbinak illeszkedése vagy nem illeszkedése akkor is kétséges volna, ha palatális szóhoz függesztve is előfordulna, mert akkor is *u* vagy *v* betűvel volna írva.)

III. Mássalhangzók.

1. HANGÁLLOMÁNY. — A *h* hang mellett megvan még az előzője, a *χ* (írva *ch* és egy kétes esetben *h*) ezekben: *chomuv*, *choltat* (de: *halal*- [ötször] és *holz*), *charmul*; *mulchotia* (de: *hotolm*), *ozchuz* (vö. *uromchuz*, olv. *uromkχuz* v. *uromkhuz*?); — olyan *χ*, amely későbbben másképp fejlődött: *achscin*, *zoboducha*.

2. IDŐMÉRTÉK. — Az egybetűs rövid mássalhangzóknak megfelelő gemináció minden biztos esetben meg van jelölve. Rendes jelölése a betű megkettőzése: *wimagguc*, *vimagguc* (kétszer), *uimagguc*, *uimaggomuc*, *uimaggonoc*, *oggun*, *kegiggen*; *igg ember*; *iorgossun*, *vezesse*, *bulsassa*, *bulscassa*; *odutta*, *erette*, *unuttei*; *keassatuc*; — a *k* hang geminált volta a *c* betű után tett *h* betűvel van megjelölve: *zumtuchel*, *szumtuchel*.

Ebből a jelölésbeli pontosságból azt lehet következtetni, hogy amely magánhangzók közötti egybetűs mássalhangzónak a betűje nincsen megkettőzve, az nem geminált, hanem rövid, tehát *eneye* rövid *n*-nel olvasandó. Ugyanerre a jelölésbeli pontosságra támaszkodva föltehetjük, hogy az *ovga* szó *gy*-je rövid volt, tehát hogy eső kettőshangzó után abban a korban sem ejtettek geminált mássalhangzót (vö. **od-iun* > *oggyun* [írva: *oggun*], ellenben **oud-iä* > *ougyä* [írva: *ovga*]).¹

Kétbetűs mássalhangzó, amelynek rövid vagy geminált volta kérdés tárgya lehet, három van: *ty* (írva: *ti*), *χ* (írva: *ch*) és *ny* (írva: *ny* és *nh*).

A *ti*-vel jelölt hang időmértékének kérdését egy másik kérdés előzi meg, t. i. az, hogy *ti* nem *t-j* (vö. *t-i*)-t jelöl-e. A *ti* jelölés u. i. négy esetben fordul elő, mind a négyben *t*-végű tőszó és *j* (vö. *i*)-kezdetű formans határán (pl. *zocoztia*). A kérdést az dönti el, hogy a *d-j* (vö. *d-i*) hangkapcsolat már

¹ Vö. ma : (bot, lát) *bottya*, *láltya*, de : (rojt, fojt) *rojtya*, *fojtya*.

gy-vé és *ggy*-vé fejlődött, mint az *ovga* és az *oggun* stb. (l. fönnebb) írás kétségbevonhatatlanul bizonyítja. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a *t-j* (: *t-i*) hangkapcsolatból is minden bizonnyal már *ty* és *tty* lett.¹ És ezzel el van döntve az időmérték kérdése is. Ha az *ovga* szóban rövid, az *oggun*, *kegiggen*-félékben pedig geminált volt a *gy* hang, akkor *zocoztia* így hangzott: *szokosztjá*, ellenben a *latiatuc*, *mulchotia*, *tumetirc* szavakban *tty*-t kell olvasnunk, tehát: *lattyátuk* v. *lattyátuk*, *mülchottjá*, *tümettyük*.

A *zoboducha*-féle imperatívusok *χ* hangja valamikor hosszú (geminált) volt (*-χtχ->*-χχ-),² de később megrövidült. Hogy mely nyelvtérületeken mikor tájban történt meg a megrövidülés, azt nem tudhatjuk. Lehet, hogy a HB. írója már így ejtette a szót: *szoboduxá*. De ha tekintetbe vesszük, hogy a kétbetűs mássalhangzók geminációját nem jelölte meg, továbbá azt, hogy az ÓMS.-ban 'kinyújtsd' így van írva: *kyniuhhad*, meg kell engednünk a *szoboduxá* olvasást is, sőt ez talán valószínűbb is.

A *mennyi* szó *ny* hangja eredetileg rövid volt s még a XVI. század vége felé is előfordul rövidnek jelölve, ennél fogva semmi okunk sincs arra, hogy a HB.-beli *menyi*-t ne *mënyi*-nek, hanem *mënni*-nek olvassuk.

Az *ny* vagy *nyy* hangnak másik kétbetűs jelölése a *munhi* 'mennyei' szóban van. A *menny* szónak a régieknél előforduló írása részint *mëny*, részint *mënn* kiejtésre vall.³ Azonban a *mennyország* összetételnek a NySz. adatai szerint — úgy látszik — régebben is *mënyország* volt az általános kiejtése, aminthogy ma is az. Ennél fogva nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a HB.-beli *munhi uruzag*- is így hangzott: *münyi* (nem pedig: *münni*) *uruzág*.

Abszolút szóvégi (vagyis szünet előtti) hosszúság a HB.-ben nincsen. Az *igg ember ~ ig fa* írásból azt lehet következtetni, hogy mássalhangzó előtt akkor sem ejtettek hosszú mássalhangzót, ennél fogva egészen rendjénvaló ez az írás: *meret nū...*, *tiluvt gimilstwl*, *odut hotolm*, *eleut hug...*, mert a szóvégi hang mássalhangzó-előtti helyzetben nem volt hosszú. Ebből az írásból azonban nem szabad azt következtetni, hogy a *-t* formások magánhangzós-kezdetű szó és szünet előtt is rövidek voltak még.⁴

¹ Vö. ZOLNAI, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 53.

² L. SZINNYEI, NyH^o. 109.

³ L. *menyun* KTSz.; *men*; *meney* SchlSzj. 44, 45, 47; *menny* MURM. 228; *mëni*, *menyebelei*, *meennyey*, *mënni* stb. NySz.

⁴ Annyi bizonyos, hogy ezek a *t* hangok valamikor minden hangtani helyzetben rövidek voltak, és hosszúságuk későbbi (magánhangzók közötti) fejlemény s ebből a hangtani helyzetből terjedt át az abszolút szóvégre, pl. (te) **melleted*, (a fal) **mellet* áll, (ő áll a fal) **mellet* > (te) *melleted*, (a fal) *mellett* áll > (ő áll a fal) *mellett*. — A szóbelsei *tt* írás mellett nagyon sokáig közönséges, ha nem is általános volt a szóvégi *t* írás (vö.

3. MÁSSALHANGZÓ MEGVOLTA ÉS ELVESZTE. — a) Megmaradt mássalhangzó van a következőkben: a) szó elején: *uimad-* (*uimadsag-, uimagguc* stb.); *iorgossun, iochtotnia* (vö. *irgalom, iktat*);¹ — β) szó belsejében: *hadlaua*,² *ozchuz, achscin; terumteve* 'teremtője', *intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl; helhezie, ilezie; ?urdung* (eredete ismeretlen; a *g* előtti mássalhangzó járulékhang is lehet).

b) Hiányzik egy megvolt mássalhangzó: (l): *keassatuc* (<*kēált-);³ — (v): *halalaal*; járulékhanggal: *kegilmehel* (<*kēgylméel); a megelőző mássalhangzó megnyúlásával; *zumtuchel, szumtuchel*; — ?*heon* (vö. *hewon* stb. NySz.; a szó eredete ismeretlen, a későbbi alakok *v*-je járulékhang is lehet); — (t): *ilezie* (vö. *éleszt*), *zoboducha* (<*szoboduxtχā); — (h): *abraam*.

4. JÁRULÉKHANGOK. — a) *v*: *hadlaua, terumteve* 'teremté', *veteve, feledeve* (<*hādlaū, *terūmtée stb.);⁴ — b) *h*: *kegilmehel* (<*kēgylméel); — c) *l*: *gimils, gimile-* (<ócsuv. *džimiš v. *dimiš), *bulsassa, bulscassa* (<ócsuv. *bošat-).⁵

Nincsen még *v* járulékhang az -á rag előtt a *hazoa* szóban, s a *hadlaua*-félék mellett is van két *v* nélküli alak: *tilutoa* és *mundoa*.

5. ÉREDETIBB HANGÁLLAPOT van még — a fönnebb más rovat alatt fölhozott eseteken kívül — a következőkben:

a) *ge* (olv. *gye*); csak a HB.-ben előforduló alak, később depalatalizálással: *de*;⁶

b) *uromc, uromchuz* (vö. -*muc*); később -*nk* (vö. -*ηk*);

c) *timnuc-* 'tömlőc' (<szl. *tmnica*);

SÁGI: MNy. XXI, 65), pl. *hallotta* ~ *hallot, mellette* ~ *mellet*. Ez azonban szerintem csak helyesírási sajátosság. A *t* geminálódására nézve közömbös volt az, hogy az utána következő magánhangzó ugyanabban a szóban volt-e vagy a vele egybeejtett következő szó elején. A lényeg a magánhangzók közötti helyzet volt. A szóbelsei *tt* írással szemben vagy azért volt szokásos a szóvégi *t* írás, mert a szóvégi *tt* hang helyett gyakran ejtettek *t-t* (mint-hogy gyakran következett utána mássalhangzó), vagy azért, mert a latinban sohasem láttak szó végén megkettőzött *t* betűt.

¹ Nem tartozik ezek közé a *vize* szó, mert nem az *íze*-nek teljesebb alakja, mint némelyek gondolták, hanem a későbbi és a mai *vize*-vel azonos; jelentése: 'succus ejus' (NySz.); vö. Serm. Dom. II, 258: succus ejus (*vize*) (i. e. aqua ejus).

² L. SZINYEI: MNy. XXI, 132.

³ L. SZINYEI: MNy. XVIII, 147.

⁴ Vö. SZINYEI: MNy. XI, 6. Illabiális magánhangzók közötti *v* járulékhangra idéztem példákat: MNy. XI, 49; ilyenek: *divák, livány, ivándék* (<*diák, liány* 'leány', *iándék* 'ajándék'), *mivēn* (<*miēn*). 'mélyen' N. stb.; az ott idézettekhez most még hozzácsatolhatom ezeket is: *dvit* (<*áitt) 'áhit' NySz., *mēvet* (<*méet) 'méhet' Kórógy (Szlav.) Nyr. XLV, 43, *mivēn* (<*miēn*) 'min' Szalonta (SZENDREY ZSIGMOND közlése). — A *hadlaua*-féle alakoknak az az analógiás magyarázata, amelyet MNy. XI, 51. adtam, aligha állhat meg.

⁵ Vö. GOMBOCZ, BtűrkL. 47, 81; PAASONEN NyK. XLII, 62.

⁶ A *gy-* > *d-* változásra példák: GOMBOCZ, BtűrkL. 68.

d) két-mássalhangzós szókezdet: *bratym* (< szl. *brat*).¹

Kérdés, hogy szabad-e eredetibb hangállapot megvoltára következtetni a *uimadsag*, *milostben*, *ig ja* stb. eff. írásból. Igaz, hogy az egymást követő zöngés és zöngétlen mássalhangzók egyikének a másikhoz (a magyarban legtöbbször a megelőzőnek a következőhöz) hasonulása, mint más nyelvek példája mutatja,² nem fiziológiai kénytelenség. Meg kell engedni, hogy a magyar nyelv életében lehetett olyan kor, amikor részleges hasonulás még nem történt. Ha csakugyan volt (amit nem tudunk), akkor az a kérdés, hogy a HB. nyelvjárása ezen a fokon állott-e még. Annyi bizonyos, hogy részleges hasonulást egyetlen-egy esetben sem találunk nyelvemlékünkben jelölve (l. a fönnebbieken kívül: *gimilsben*, *tilvot gimils-*, *iacob kebeleben*, *mend szentucut*).³ Ebből az írásmódból azonban csak akkor volna szabad a kiejtésre következtetnünk, ha bizonyos volna, hogy a HB. írója teljesen a kiejtés szerint írt. Azt pedig nem állíthatjuk. A mi helyesírásunk később sem volt soha teljesen kiejtés szerinti, hanem mindig nagy szerepe volt benne a szóelemzésnek (vagy helyesebben mondva: annak a törekvésnek, hogy a szó törzsközsége — amennyire lehet — minden kapcsolatban épen maradjon). Minden valószínűség szerint így volt kezdetől fogva. Ha még hozzáesszük, hogy már megtörténtek az olyan hangváltozások, mint *dj* (o: dī) > *gy*, *ggy* (pl. *ovga*, *oggun*), *tj* (o: tī) > *ty*, *tty* (pl. *zocoztia*, *mulchotia*), *tχ* > *cs* > *ccs* (*keassatuc*), *tχ* > *ss* (pl. *vezesse*), akkor szinte lehetetlennek kell tartanunk, hogy részleges hasonulás még ne lett volna. Nekem tehát az a nézetem, hogy a *uimadsag*, *milostben*, *ig ja* stb. eff. írásból nem szabad régibb hangállapot megvoltára következtetnünk.

A HB. valószínű olvasása.⁴

Látjátuk,⁵ *feleim*,⁶ szümtükkel, mik *vogymuk!* Isü⁷ pur és *xomun vogymuk!* Mēnyi *milosztben* terümtēve *eleve*⁸ *miū isemüküt*, *Adámüt*⁹ és *oduttā volā neki*¹⁰ *pārādicsumut házóá*.¹¹ *Es mēnd pārādicsumben volox gyimilcsiktūl mundā neki*¹⁰ *ēlnie*. *Hēon tilutā űt ig ja gyimilcsētūl*. *Gye mundōā neki*¹⁰ *mērēt nūm ēnēik*: »Isü,⁷ ki *nopun* *ēindūl oz gyimilcsētūl*,¹² *hālālnek hālālāl holsz*«. *Hādlovā xoltāt terümtēve Istentūl*, *gye feledēve*. *Engede űrdūng intetvīnek*¹³ és *ēvék oz tilvutt*

¹ Több ilyen (másutt találhatót) közöl MELICH: MNy. II, 55.

² L. Nyelvtudomány V, 241; VI, 129.

³ Nem jöhetnek tekintetbe: *ozchuz*, *ez scegin*, *ez homus*, *scerelmes bratym*, mert a *z* és az *s* betű zöngés hangot is, zöngétlent is jelölhet.

⁴ Irodalmi helyesírással írva, kivéve az *ā*, *ē*, *é* és a *χ* hangot meg az *eső* kettőshangzókat. Jegyzetbe tettem a többi megengedhető olvasatot.

⁵ *lātjátuk*. — ⁶ *feleim*. — ⁷ *Isü*. — ⁸ *eleve*. — ⁹ *Adámüt*. — ¹⁰ *nēki*. — ¹¹ *házóá*. — ¹² *-tūl*. — ¹³ *intetvīnek*, *intetvīnek*, *intetvīnek*.

gyimilestüül¹ és oz gyimilecsben hálálut évék. És oz gyimilecsnek uly keserüi volá vize, huty turk(uk)át² migészokosztja³ volá. Nüm héon mugának, gye mēnd üi fojánék hálálut évék. Horoguvék Isten és vetēve üit ez⁴ munkás világbele, és lēün hálálnék és pukulnek fēsze⁵ és mēnd üi nēmének. Kik ozuk? Miü vogymuk. Huty és tiü látjátuk⁶ szümtükkel, isá⁷ és nüm iggy embēr mülxotja ez⁸ vermüt; isá⁷ mēnd ozxuz járou vogymuk. Vimádjuk Uromk Isten kēgyilmēt ez⁴ lélikért, huty jorgossun üüneki⁹ és kēgyidjēn és bulcsássá mēnd üi bünét.¹⁰ És vimádjukszén[t]¹¹ áxszin Máriát és boydug Mikáél árkingyēlt és mēnd ängyēlkt, huty vimádjonok érētte. És vimádjuk szent Pētēr urot, kinek odutt hotolm oydoniä és kētnie, huty oydjä mēnd üi bünét.¹⁰ És vimádjuk mēnd szentüküt, huty légyenek¹² neki¹³ segéd Uromk szine eleütt,¹⁴ huty Isten iü vimádságuk miä bulcsássá üi bünét.¹⁵ És szoboduxxä¹⁶ üit ürdüng ildetvitül¹⁷ és pukul kinzotviätüül¹⁸ és vezesse üit pärädicsum nyugulmábeli és odjun neki¹⁴ münyi uruszágbele utot és mēnd joyben részt. És kēätsátuk Uromkxuz¹⁹ xärmul.²⁰ Kyrie eleison! Szerelmes brátim!²¹ Vimádjomuk ez²² szēginy embēr lilkiért, kit Ür ez²³ nopun ez³² homus világ timnücébeleül³² mente, kinek ez³² nopun testét tümetjük, huty Ür üit kēgyilméhel Abráám, Izsák, Jákob kebelében helyhēzje, huty bírságnop jutvá mēnd üi szentii²⁴ és ünüttei küzikün joy feleül²⁵ joktotniä²⁰ ileszje üit. És tiü bennetük! Clamate ter: Kyrie eleison!

¹ -tül. — ² írva: turchucat, de ez íráshiba e h.: turchat. — ³ mige. — ⁴ Ez. — ⁵ fēsze. — ⁶ látjátuk. — ⁷ isá — ⁸ Ez. — ⁹ üüneki. — ¹⁰ bünét. — ¹¹ szén az eredetiben íráshiba. — ¹² légyenek. — ¹³ neki. — ¹⁴ eleütt. — ¹⁵ bünét. — ¹⁶ szoboduxxä. — ¹⁷ ildetvitül. — ¹⁸ kinzotviätüül, -tül, -tül. — ¹⁹ -huz. — ²⁰ xärmul, -ül. — ²¹ brátim, -fm. — ²² Ez. — ²³ -belēül. — ²⁴ szentii. — ²⁵ feleül. — ²⁶ joxtotniä.

II.

Alaktan.

I. Összetett szavak.

Összetett szó csak egynéhány van a HB.-ben. Jelöletlen birtokos összetétel: *birsagnop* 'dies iudicii' (így az eredetiben, l. RÉVAI, Antiqu. 42; RMNy. I. k. I. db. XCIX. l.; ZOLNAI, Nyelveml. 52), azaz 'ítéletnap'.¹ Más nyelvemlékeinkben nem fordul elő. — A NySz. összetételnek veszi a *mige zocoztia* határozós igét, és a mai nyelvérzéknek csakugyan az is; de hogy a HB. korában annak érzett-e már, azt természetesen nem tudhatni. (A külön-írás nem szól ellene).²

Elhomályosult összetételek: *meret* (vö. *mic*, *menyi* és *erette*) | *oz* (*ozvc*), *ez* (vö. *voj*, *o-tj* ebben: *otjn* 'ott' stb., zürj. *e-ta* 'ez' stb. NyH.^o 55; — máskép: EtSz. az a.)

II. Szótövek.

Tővéghangzók, amilyeneket oklevelekben és krónikákban ragtalan alakok végén 1251-ig találunk, a HB.-ben nincsenek. Az alanyesetek véghangjai: 1. mássalhangzók: *isten*, *ember*, *urdung*, *ur*, *pur*, *vilag* stb.; — 2. félhangzók: *uolov*, *iarov*, *iov*, *chomuv*, *kесeruv* stb.; — 3. rövid magánhangzók, amelyek hosszúkból fejlődtek: *ja*, (személyragos alanyesetek végén) *vize*, *scine* stb.

A képzők, a jelek és a ragok előtt a következő rövid tővéghangzók fordulnak elő: *u*, *ü*, *i*, *o*, *ë*, *e*, pl. *odut*, *ozvc*, *nopun*; *vermut*; *lelic*, *kegilmet*; *zocoztia*, *ovdonia*, *utot*, *uromc*; *erette*; *scerelmes*, *scerelmes*. (Az *utot* és a *scerelmes* szóban régebb hangállapot van, mint a tihanyi apátság 1055-ből való alapítólevelének *utu* [NyK. XXV, 144] és az ANONYMUSNAK [17. f.] *zerelmu* szavában.)

Megvan még a rövid tővéghangzó képző, jel *v*. rag előtt néhány szóban (szóalakban), amely később *e* nélkül fordul elő; ilyenek: *uruzag* (vö. *vrzaga* SchlSzej. 520, 523, 525, 527, 533. sz.; a moldvai csángó *uruszág* [egyetlen adat: Nyr. XXXI, 87] aligha régi maradvány), *tilutoa*, *odutta*, *halalut* (kétszer),

¹ Máskép R. PRIKKEL M.: NyK. XXVI, 89, de vö. ZOLNAI no. 216.

² Az egybe- és a külön-írásra nézve l. a fönnebb (9. l.) mondottakat.

rezet. A *tilutoa*-beli teljes *tilu-* tő mellett előfordul a *csonka til-* tő is ebben: *tiluvt*, olv. (magában ejtve) *tilvut* v. *tilvutt*.

Csonka tő van képző, jel v. rag előtt olyan szavakban (szóalakokban), amelyekben később sem találunk teljes tövet (korábban pedig nem fordulnak elő), pl. *ketnie*, *irtua*, *helhezie*, *mulchotia*, *birsag-*; *helhezie*; *vilagbele*, *isten tvl*, *halalnec* (kétszer), *zumtuchel*, *szumtuchel*, *ozchuz*, *holz*, *mulchotia*, *tumetive*.

A HB.-nek más (megfelelő) szóalakjai és a később előfordulókkal mellett szűrnak a következő csonkatövéket: *zumtuchel*, *szumtuchel* (vö. *bennetuc*), *vogmuc* (3-szor), *uogmuc* (vö. *uimaggomuc*).

A jövevényszavak tőalak tekintetében az eredeti szavakhoz igazodtak. Amelyek mássalhangzós végű alakban kerültek bele a nyelvünkbe, azok ebben az alakjukban vannak meg a másodlagos ragok előtt: *milostben*, *paradisumben*, *gimilsben*, *gimilsnec*, *puculnec*, *gimils twl*, *gimilstwl* (vö. *vilagbele*, *halalnec*, *isten tvl*) és egy esetben a tárgyrag előtt: *archangelt* (vö. VReg.: *Zemert*, *Monost*). — Két más szó a -t rag előtt, és másik kettő a többes szám -k jele előtt rövid tövéghangzót vett föl: *adamut*, *paradisumut*, *szentucut*, *gimilcic-*. — Nincs ilyen tövéghangzó az *angelcut* szóban, de valószínű, hogy ez korábbi **angelcut*-ból lett (vö. a harmadik nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesésére: szl. *kiselica* > *keszölce*¹ > *keszőce*; szl. *kobylica* > **kabolca* > *kabóca*; szl. *medenica* > *medēnce*; szl. *pijavica* > *pióca*; szl. *opatica* > *apáca* stb. HORGER: NyF. 65:3; vö. még: *chudaltus* KT.) Képző előtt van meg az eredeti mássalhangzós-végű tőalak a *kinzigében* (ennek *kinzotv-* származékában). — A szóvégi *a* helyett képző és rag előtt analógia útján létrejött *a* van: *muncas*, *mariat* (vö. *choltat*, *foianec*, *halalaal*).

Minthogy mostani fölfogásunk szerint valószínű, hogy a többeli rövid magánhangzó megnyúlása (ott, ahol megtörtént) a tövéghangzó lefokozódásának és aztán teljes elveszésének velejárója volt, a hangnyújtó tövek közül az *urot*, *uromc* (kétszer), *uromchuz*, *uruzag* ~ *ur*, *vr*-ban *u* ~ *ü* váltakozást tehetünk föl. Valószínű, hogy a *lilki* ~ *lelic*-ben is különböző időmértékű volt az első szótag magánhangzója, vagyis *i* ~ *é*. A két alak nem egymásnak a változata, hanem a viszonyukat úgy foghatjuk föl, hogy volt egyrészt *lélik* ~ **lélki*, másrészt **lilik* ~ *lilki* váltakozás; vö. *elnie* ~ *ilezie*. (A *lelic* ~ *lilki* szó a hangvesztők csoportjába is tartozik.) — Azok közül a hangnyújtó tövek közül, amelyek csak egy alakban fordulnak elő, a rövidhangzósat láthatjuk a következőkben: *feleym*, *isemucut* (vö. *ős* NySz. MTsz.), *vize*, *scine*, *utot*, és a hosszúhangzósat ezekben: *elnie* (> *ilezie*), *mulchotia*. Bizonytalanok:

¹ Vö. 1452: Stephanum *Kesewlczes* stb. OklSz.

hazoa (vö. *haza* ~ *házat*), *charm*ul (vö. *harmad*, *harminc* ~ *hárman*; ez a hangtoldók közé is tartozik), de talán ezekben is inkább hosszúnak tarthatjuk a magánhangzót, mint rövidnek. — A *fészék* szó *é*-je *ē*-ből való (vö. f. *pesä* 'fészek' stb. NyH⁶. 42),¹ tehát a *feze* szó többeli hangzója is bizonytalan: **fészü* v. **fészi* ~ *fésze* > **fész* ~ *fésze* vagy **fész* hatása alatt *fésze*. — Az igetövek közül a HB. korában már valószínűleg hangnyújtó volt a **lät* ~ *lät* (*latiatuc*, kétszer),² de még semmiesetre sem az *od*- 'ad' (*odutta*, *odut*, *oggun*).³

Nem sorozhatjuk a hangnyújtók közé a *bün* szót (*bunet*, 3-szor). THOMSENNEK⁴ és NÉMETH GYULÁNAK⁵ az a fölvetése, hogy e szavunk török jövevényszó (vö. uigur *mün* 'crime, péché; schuld, sünde' < östörök **bün*), nagyon tetszetős ugyan, de három kódexünknek ilyen alakjai: *byñnec*, *byñbe*, *byñnös-sők*- stb. (EtSz.) és az ÓMS.-beli *byuntelen* ellene szólnak. — Lássuk a dolgot kissé közelebbről.

Az ómagyar korbeli *ü* és *ű* hangnak közönséges jele az *u*, *v* és *w* betű volt. A mai *ü* és *ű* hang előzőjét az ómagyar és a középmagyar korban *iu*-val és változataival (*iv*, *yu*, *yv*, *yw* stb.) is találjuk jelölve. Ezeket a betűpárokat régebben az *ü* és az *ű* hang jeleinek s ezt a hangjelölést német eredetűnek tartottuk (l. MELICH, SzlJöv. I: 2, 49; magam: MNy. XII, 254). Ettől a fölfogástól azonban eltértünk, mert némely esetben a szó eredete az *iu* betűpárnak és egyértékeseinek határozottan *iü*, ill. *iű* olvasását javallotta, pl. HB.: *miv*, *tiv*, *iv* 'mi, ti, ő'; 1240 táján: *Numhiv*, 1334: *Hywseg* 'hű, hü'; 1248 táján: *fiu*, 1297: *fyu*, *Fyunwztas*, 1327: *fyuketel*, 1328: *fiuketel*, 1332: *fyuketel* 'fű, fű-' (OkLSz.), BesztSzi.: *fiu*, *fiw* 'fű', SchlSzi.: *fiw* 'fű', *ziw* 'szű'. Azt természetesen nem lehet minden egyes esetben megállapítani, hogy az *iu* stb. betűpár még kettőshangzónak a jele volt-e vagy már a kettőshangzóból fejlődött *ű* (>*ü*)-t jelölte-e. Csak annyi bizonyos, hogy a mai *ű* (*ü*) előzőjének *iu* stb. betűpárral írása nem német eredetű, hanem itthon termelt hangjelölés. Mármost az eredetüknél fogva biztos esetekből következtetve föl kell tennünk, hogy az *iu* stb. betűpár kettőshangzónak a jele lehetett olyan szavakban is, amelyeknek ómagyar és középmagyar korbeli magánhangzója ismeretlen eredetű. De meg kell engednünk azt is, hogy az *iu* stb. betűpár két külön szótagba tartozó *i* (*i*?) és *ü* (*ü*?) magánhangzót is jelölhetett, azért pl. ezeket: *fyuz* 1295, *Fyuz* 1299 'fűz' OkLSz., *Sciukse*g- 'szűkség' GylS., *sciul*- 'szül' KT., *Fyur* 1364 'fűrj'

¹ A rokon nyelvek egynémelyikében található félhosszúság másodlagos; a zürjén nyelvjárásokban az általános alak *poz* (vö. *voj*, *puz*, *piz*), a NyH.-ban idézett *pōz* zürjI. alak.

² L. GOMBOCZ: Klebelsberg-Eml. 161.

³ L. MELICH: EtSz. I, 14.

⁴ Turcica (= SUS. Toim. XXXVII) 59. l. jegyzet.

⁵ KCsomaArch. I, 73.

OklSz., *sciuz*, *syúz* 'szűz' KSzj., minthogy magánhangzójuk eredete ismeretlen, olvashatjuk *fiüz*, *sziükség*, *sziül*, *fiür*, *sziüz*-nek is, de *fiüz*, *sziükség*, *sziül*, *fiür*, *sziüz*-nek (sőt esetleg *iü*-vel vagy *iü*-vel) is. A 'bűn' szónak ÓMS.-beli *byun*-alakjában a *b* és az *n* között mindenesetre kettős elemet kell látnunk, mert e nyelvemlékben az *ü* hang *u*-val van írva: *Tuled*, *kunnel*, *Scegenul*, *buthuruth*, *kyul* (< *kivül*), *hyul* (< **hivül*);¹ az *ü*-nek is, ha ugyan még nem vált *ö*-vé, mindig *u* a jele, pl. *werud*, *wirud*, *scepségud*, *engumet*, *kegulum* stb. Hogy az *yu* betűpár kettőshangzót jelöl-e vagy két külön szótagba tartozó magánhangzót, arra a kérdésre megfelel maga az ÓMS. A ritmusa oly meglepően jó, hogy erre támaszkodva a *byuntelen* szót kétségtelenül négytagúnak kell vennünk, tehát: *biüntelen* (v. *biün*- v. *biüntelen*).²

A 'bűn' szó magánhangzójának két betűvel jelölése — mint fennebb említettem — a kódexek közül háromban fordul elő. A PeerK.-ben [2. kéz] nem sokszor (pl. *bivn*- 207, *biñn*- 209; közönségesen: *bin*-, *bñn*-, *bñn*-, *bun*-, *bñn*-); a TelK.-ben [1. kéz] jóval többször, mindig *byñn*-nek írva (pl. 70, 83, 105, 148, 194, 209, 230 stb.), s *yñ*-vel ezenkívül csak *hyñn*, olv. *hiñn* 'credit' fordul elő (32), de kétségtelen *ü* vagy *ü* egyszer sincs így jelölve. A SzékelyudvK. második kezének írásában (233—312) nyolcvanszor fordul elő (pl. 233, 236, 245, 252, 277, 286, 299 stb.) a *byvn*- hangjelölés (a *v* fölött ékezettel vagy ponttal,³ amely csak egynéhány esetben hiányzik), és csupán ötször van a szó *byn*-nek írva, de *bun*-, *bvn*- vagy *bwn*- egyszer sem fordul elő; viszont kétségtelen *ü* vagy *ü* egyszer sincs *yv*-vel (a *v* fölött ékezettel v. ponttal vagy a nélkül) jelölve.

Az elmondottak után nem kételkedhetünk abban, hogy a *bűn* szó *ü*-je megelőző kettőshangzóból (ez meg két külön szótagba tartozó magánhangzóból) fejlődött, tehát a hosszúság eredetibb, mint a rövidség, e szerint a *büne*, *bünös*, *büntet* stb. eff. alakokban analógiás megrövidülést kell föltennünk. Hogy ez a megrövidülés megvolt-e a HB. nyelvjárásában, azt természetesen nem tudhatjuk, azért a *bunet* szót olvashatjuk *ü*-vel is, *ü*-vel is, de a fennebbiek szerint a *bünét* olvasás valószínűbb.

A hangrövidítő tövekben megvan már a szóbelsei hosszú magánhangzónak szóvégi röviddel való váltakozása, pl. -á- ~ -a: *choltat*, *halalaa*, *foianec* ~ *fa* | -é- ~ -e: *kegilmet*, *nemenec* ~ *vize*, *scine*.⁴

¹ Az *urume(m)tuul* és a *mezuul* szóban az *uu* betűpár még *üü*-t jelölhetett.

² *Sydou myth thez* | *turuentelen* || *fyom merth hol* | *byuntelen*. — Már GRAGGER is mondta, hogy „a ritmus a *biüntelen* ejtést kívánja“ (MNy. XIX, 9; — Ung. Jahrb. III, 39 így: *biüntelen*).

³ A Nyelvemléktárban átírva: *yñ*.

⁴ Vö. SZÍNNYEI: NyK. XLIII, 124.

Későbbi hangtoldó tövek vannak a következő szavakban: a) *kegilmehel*, *kegilmet*, *nugulmabeli*, *scerelmes*; az *lm* hangpár szó végén is előfordul: *hotolm* (< **hotolmu*; vö. *almu*, *zerelmu* ANON. 3, 17. f.); b) *charmul* (vö. *harmu* 1055 OklSz.); — c) *kinzotviatwl* (vö. *kynzathul*, *kynzassal* ÖMS.; *meg keenzattathnanak* ÉrdyK. 338; *kenzaticuoth* 'torquebatur' Serm. Dom. II, 465; *kenzatot* 'tortus' CAL.; *kinzottac* 'kínozták' BORN., *kénzanac* MEL., *kénzották* GKAT. NySz.)

Hangvesztő¹ tövük a következő szavaknak van: *lelic* ~ *lilki* | *vermut* (vö. Mez *werum* 1222 OklSz.) | *turchucat* (vö. *byktorok* 1274 OklSz. | *tiluvt*, olv. (magában ejtve) *tilvut* v. *tilvutt* < **tiluvut* (vö. *tilutoa* és NádK. 155: *tilovek*, WinklK. 144: *tylocek*). — Nem egészen bizonyos, hogy a *pucul* szó is hangvesztő volt, mert az átvett szláv alak nemcsak **pɔkɔl*, hanem esetleg **pɔkl* is lehetett;² ez esetben **puklu* lett belőle s aztán hangtoldó tő: **puklu* > **pukl* > *pukul*. — Nem volt még hangvesztő a *kebel* szó, amelynek *kebeleben* alakja fordul elő. Ez a szó csak a legújabb korban illeszkedett bele a hangvesztők sorába. A legelső *bl*-es alak már 1503-ból van ugyan kimutatva (OklSz.), de a hangvesztés századokon át csak szórványos lehetett, mert a NySz.-ban idézett sok adat között csupán négy *bl*-es van. (Ma is váltakozik még pl. *kebelében*, *bekebelez* és *keblében*, *bekebelez*). — A *kebel* szó nemcsak a hangvesztők, hanem a hangnyújtók közé is besorakozott: *kebelt*, *kebéllal* NySz., *kebél* MTsz.

A *v*-tövek közül *v*-vel³ van: *terumteve* 'teremtője', *horoguvec* és *tiluvt*, olv. (magában ejtve) *tilvut* v. *tilvutt* | *v*-vel és *ü*-vel: *eleve* ~ *eleut* | *v*-vel és *i*-vel meg mássalhangzó nélkül: *evec* (3-szor) ~ emdul *o*: *eindul* (7. l.) ~ *eneyc* | *u*-val, ill. *ü*-vel: *uolov*, *iarov*, *iov*, *iovben*, *chomuv*; *keseruv*, *w* (7-szer), *wt* (5-ször), *uvt*, *miv* (kétszer), *tiv* (kétszer), *iv*.

III. Származék-igék.

1) Igéből képzettek.

1. GYAKORÍTÓ KÉPZŐKKEL: a) -*l* képzővel: *hadl* - : *hadlaua*, olv. *hădlăvă* 'hallá'. — Alapszava *hăd* (< **hod*-),⁴ amelynek megfelelője a vog. *χōnt*-, *kōnt*-, és a f. *kuunte*- (? **kuunta*-v. **kuunto*-) ezekben a származékokban: vog. *χōntal*-, *χōntl*-, *kōntl*-

¹ A hangtoldó és a hangvesztő tövek különválasztására nézve l. GOMBOCZ, M. tört. nyelvtan. III. Alaktan. (Könyomat). 39–45. §.

² MELICH: MNy. VI, 444.

³ Nem lehetetlen, hogy az ómagyar korban még megvolt nyelvünkben a bilabiális β hang (mint KRÄUTER F. vitatja NyF. 44: 17 kk.), s hogy a HB. *v*-i is ilyenek voltak. Ezt azonban éppen csak lehetőségként fogadhatjuk el. Kényszerítő okunk nincsen erre a föltevésre, mert ami elfogadhatót KRÄUTER előhoz, az csak annyit tesz valószínűvé, hogy a magyar nyelvben valamikor megvolt a β hang.

⁴ Vö. GOMBOCZ: Klebelsberg-Eml. 158.

'hall, hallgat, hallgatódzik', *χōntaml-* '(fülével) figyel', *χōntaml-* 'egyszerre hall' | f. *kuuntele-* '(meg)hallgat, hallgatódzik'. A vog. *χōntal-*, *χōntl-*, *kōntl-* és a f. *kuuntele-* képzője azonos a *hadl-* képzőjével. — A *hadl-* és a *hall* viszonyára nézve l. amit MNy. XXI, 132 írtam.

b) -d képzővel: *mund-* *munda*, olv. *mundá* 'monda', *mundoa*, olv. *mundóa* 'monda' (u-val még jóval később is: *mudut* GyulS., *Igazmundo* 1348 OklSz., *mundattatul* PeerK.: Nytár II. k. XI. l.) — Alapszava más fgr. nyelvek és a szamojéd nyelvcsalád tanúsága szerint *mun-*; vö. cser. *man-* 'dicere, loqui, nominare' stb.; szam. *mān-* 'sagen' (BUDENZ, MUSz. 628; PAASONEN, Beiträge 21; SZINNYEI, NyH.⁶ 60, 146) || *feled-*: *feledere*, olv. *feledéve* 'feledé' a *fele-* alapszóból, amelynek másik származéka *felejt* || *enged-*: *engede*; származék-voltára vall a műveltető-gyakorító *engesztel*. (A NySz. ennek *engeszt* alapszavát is idézi a BécsiK. 157. lapjáról a Nytárból, de itt *engesztesselmeg* hiba e h. *engëzteltëssëlmeg*, l. RMNy. I. k. II. db. 124 és MÉSZÖLY kiad. 120) || **kegid-*: *kegiggen*, olv. *këgyidjën* 'kegyelmezzen'. Alapszava: *kegi-*, olv. *këgyi-* 'kegyelmez', amelynek HB.-beli másik származéka a *kegilm-* (kétszer) 'kegyelem' főnév. A *kegiggen* párja az ÓMS.-beli *keguggethuk*, olv. *këgyüdjetük* v. *këgyödjetök* 'kegyelmezzetek' (vö. uo. *kegulm* 'kegyelem'). Másutt nem fordul elő a **kegid-* ~ **kegüd-* ige. — A fönnebbi alapszónak származékai még: *këgyës* és *këgyetlen* (*kegussege* GyulS., *këgyös*, *këgyötlen* NySz.). MOLNÁR ALBERT szótárában van *kegy* 'suavitas, gratia' főnév is, s ezt aztán megtaláljuk PPB.-ban ('lieblichkeit') és ADÁMIBAN ('gnade, genehmheit') is. A négy származék közül **këgyid* (**këgyüd* v. **këgyöd*) határozottan deverbális; *këgyilm* (*këgyülm* v. *këgyölm*)-ról azt kell tartanunk, hogy minden valószínűség szerint szintén az (mert az ismeretes -*lm* [*>* -*alom*, -*elëm*] képzősek mind deverbálisak), de elvégre lehetne denominálisnak is tartani; *këgyetlen* lehet deverbális is, denominális is; *këgyës* olyan denominális származéknak látszik, mint *szemes*, *véres*, *széles*. (Történt ugyan már utalás arra, hogy az -s képzős mellékevek között deverbálisak is vannak [MELICH: MNy. XXI, 52], de ez eddigelé nincsen bebizonyítva.) A származékok tehát arra látszanak mutatni, hogy a *këgy* szó igefőnév (verbo-nomen) volt. De az volt-e valóban? SIMONYI Nyr. XXXII, 542 a *kegy* főnévről úgy vélekedik, hogy MOLNÁR ALBERT vonta el a *kegyes*-ből. Ebben nincsen semmi lehetetlenség, hiszen irodalmi elvonással már sokkal régebben is találkozunk (l. **besze* < *beszëll*: acc. *bëzet* 'sermonem' BécsiK. 157, 158; pelda *bëzet* MünchK. 39, peldabëzet uo. 59, pelda *bëzet* uo. 154). Sőt valószínűnek is tarthatni, hogy elvonás, mert szótáron kívül a nyelvújítás kora előtt nem találkozunk vele, s MA. latin-magyar részében sincs sem a *suavitas*, sem

a *gratia* szó *kegy*-nek fordítva.¹ De ha elvonás is, lehet, hogy helyes elvonás. Számtalan hasonló szópárból azt lehet következtetni, hogy a *kegyes* melléknév *kegy* főnévnek a származéka. De azért mégsem bizonyos, hogy volt valamikor *kegy* főnév. SZILY KÁLMÁN Akad. Értes. XV, 498 kimutatta, hogy az *állhatatlan*, *alkalmatlan*, *szemérmetlen*-félék mellett az ellentét alapján keletkeztek az *állhatatos*, *alkalmatos*, *szemérmetes*-félék. Szerintem így keletkezhetett a számtalan *denom.* -*atlan*, -*tlen* képzős melléknév² és -*s* képzős ellentétesüknek analógiájára a deverb. *kégyetlen* (**kégyitlen*, **kégyütlen*) mellett is *kégyös* (**kégyis*, *kégyüs*). Tehát mind a négy származéknak ige lehet az alapszava, e szerint nem kell föltennünk, hogy a *kégy* szó ige főnév volt.

2. MOZZANATOS -*t* KÉPZŐVEL: *tilut* - : *tilutoa*, olv. *tilutóá* 'tiltá'. — Nem műveltető, hanem mozzanatos (intenzív) -*t* képzővel valónak kell tartanunk, mert az alapszava (*tilu*-) átható volt, amint *tilos*, *tilalom* és *tilov*- (24. l.) származékai mutatják || *tumet* - : *tumetivc*, olv. *tümetjük* 'temetjük'. — Alapszava: *tume* - , olv. *tüme* - > (későbbi) *töm*, *tem* NySz. MTsz. (Vö. OTROKOSI, Orig. Hung. 308: „Hinc [a *töm*] verbum Hung. *temi* vel usitatus *temeti*: sepelít, eo quod fossa in sepeliendo terra compleatur.“ Idézve: NySz.). A *tem* (< *tēm*)³ ige jelentései a régi nyelvben: 1. 'stipo'; 2. 'sepelio' NySz.; a nép nyelvben is: 1. 'töm (pl. ludat)'; 2. 'temet', pl. *Temik* a halottat. (MTsz.) Viszont *temet* előfordul 'töm' jelentésben is, pl. Két ludat *temettem*. *Megtemeti* [a] csizmáját szalmával. (MTsz.) Ezek az adatok kétségtelenné teszik a *temet* és a *töm* ige összetartozását.⁴ || **iorgot* - : *iorgossun*, olv. *jorgossun* 'irgalmazzon'. — Alapszava *iorgo* - , olv. *jorgo* - , amelynek későbbi fejleménye az *irgalm* NySz. > *irgalom* főnévben van meg || **vezet* - : *vezesse*. — Alapszava *veze* - , amelynek másik származéka: *vezér* (*vèzèr* BécsiK. 17, 129, 157 stb., MünchK. 42, 56; *vezér* SYLV., idézve: MNyszet V, 394; *vezér* HELT. stb., idézve: NyK. XXXVIII, 16). A *veze*- alapszónak megfelelői a rokon nyelvekben: cser. *βìd*- 'fűhren, tragen; leiten'; mdM. *veda* - , mdE. *veda*- 'fűhren, leiten'; fÉ. *veda*- 'fűhren, anführen, ziehen, schleppen', fS. *vetä*- 'húz' (BUDENZ, MUSz. 579; SZINNYEI, NyH.⁶ 67; — máskép, de helytelenül GENETZ: SUS. Aik. XXIII₁₁. 2); vö. *szam*, *wadā-u*, *wādā-u* 'ziehen, schleppen'; *wādālpū* 'ich führe' (PAASONEN, Beiträge 72); vö. továbbá: av. *vādāyeiti* 'führt, führt heim' stb., idg. **uedh*- 'fűhren' (MUNKÁCSI, ÁKE. I, 630; PAASONEN: FUF. VII, 22) || **keat* - : *keassatuc*, olv. *kéátsá*-

¹ *Suāvitās*, Edesség, kedvesseg. *Grátia*, Kedv, kegyelem. (1611-i kiad.)

² Ilyen a régi nyelvben több volt, mint most; 1. *szagotlan*, *számotlan*, *szinetlen*, *istenetlen*, *hasznotlan*, *eszetlen*, *helyetlen*, *szemetlen* stb. NySz.

³ Vö. *tēm* 'temet' (Barkóság Nyr. XXXII, 525).

⁴ SZINNYEI: NyK. XXIX, 476.

tuk 'kiáltsátok'; — **keat*-, olv. *kéát* < **kéált* (vö. *kealciaak* NySz.; *keált* MTsz., nyilván o: *kéált*, vö. uo. *kéájt*) < **kájált* (vö. *kajalt*, *kajaltas* BesztSzj., SchlSzj., *kajált* MTsz.); — **kájált* alapszava **kájál* volt (vö. *kaiálni baiálni*, *kajalnak bayalnak* NySz.; *kajál* 'kiabál' MTsz.), gyakorító -*ál* képzős származéka annak a **káj*- (**koj*-?) alapszónak, amelynek más származékai: *kajdász* 'kiáltoz, tele torokkal kiabál' (MTsz., SzD.) és *kajdácso* 'kiabál, éktelenül énekel' (MTsz.). Az is lehetséges, hogy a **káj*- (**koj*-?) alapszónak volt olyan mozzanatos -*lt* képzős származéka, amilyen *sikolt*, *rikolt*, *süvölt*, *üvölt* (vö. *sikít*, *rikít*, *süvit*), vagyis **kájolt* (**kojolt*?), és ebből **kájál* hatása alatt fejlődhetett **kájált* (**kéjált*)¹ || ? *ivt*:- *ivtua*, olv. *jutvá* 'jutva'. — A *jut* (*jút*, *jutt*-NySz.) ige megfelelői: oszjtj. *ioyât* - 'kommen, eintreffen'; vog. *ioxt*- 'megjön, jut'. BUDENZ MUSz. 159 mind a háromnak -*t*-jét mozzanatos képzőnek veszi, s alapszavuk az ő föltevése szerint fgr. **joge*-, **jog*- 'fluere, currere' (vö. cser. *joy*-, *ioy*- 'fliessen'; oszjtj. *ioyân* 'kleiner fluss' stb. NyH.⁶ 29).

3. MŰVELTETŐ KÉPZŐKKEL: a) -*t* képzővel: *terumt*:- *terumteve*, olv. *terümtéve* 'teremté' és *terumteve*, olv. *terümtéve* 'teremtője' (alapszava *terum*- 'terem') || *ment*:- *mente*; — alapszava *men*- (vö. *ki*-, *még-menik* 'evado, liberor; sich retten, gerettet werden', *menedék*, *menekedik*, *ment* 'liber, immunis; befreit, frei, entschuldigt' stb. NySz.).

b) -*t* vagy -*tot* képzővel: *iochtot*:- *iochtotnia*, olv. *joktotnia* v. ? *joxtotnia* 'iktatnia' azaz 'juttatnia'. — *iochtot*-, *iktat*, *ih*at, *yt*at- 'introduo, adscisco, perduco, deduco' MA.; 'gelingen lassen' (NySz.), pl. Az te leweledet . . . Serednyek *iktattam* (LevT. I, 28). Hogy [levelemet]. . . Kdnek kezéhez *iktatná* (LevT. II, 134). Az halál az Christushoz *iktat* bennünket (MA.: Scult. 135) (NySz.).² A *iochtot*->*iktat* szónak sem a képzése, sem a *juttat*-hoz való viszonya nem világos. (L. MELICH: NyK. XLIV, 343). Ha *iocht*- és *ivt*- egymásnak a változata, akkor *iochtot*-ban nem -*tot*, hanem csak -*t* a műveltető képző.

c) -*szt* képzővel: *zocozt*:- *zocoztia*, olv. *szokosztjá*. — Alapszava a következő származékokból válik ki: *szakad* (*zakadat* 1055 OklSz.), *szakajt* OklSz. NySz., *szakasz*, *szakaszt* 'frustum, pars, fragmen, sectio' SI.; 'teil, abschnitt' NySz., *el-szokat* 'dilacero; zerreißen', *még-szokat* 'divello; zerreißen, zerfleischen' NySz. || **ilezt*:- *ilezie*; olv. *ileszje* 'élessze'. Alapszava más alakban (*elnie*) megvan a HB.-ben is; vö. még: *éled*.

4. VISSZAHATÓ -*v* KÉPZŐVEL: *tiluv*-, olv. *tilvu*:- *tiluvt* 'vetitus, interdictus'. — Alapszava: *til*-<*tilu*- (l. *tilut*-23.1.).

¹ SZINYEI: MNy. XVIII, 147.

² A NySz. idézeteit részben kijavítottam a forrás szerint.

A képző szenvedő funkciójú, éppúgy mint a *tilvrt* igenévének később előforduló *tylloth* (< **tilvott*) fejleményében is: *megh tylloth* gyemelcz- (DebrK. 509). Ugyanez az ige előfordul mint igazi visszaható is 'compescor, se continere, se abstinere'; sich enthalten' jelentésben két helyütt: nem *tilovek* meg a vezedelmnek fia ő gonoz, es alnoc zandocarol (NádK. 155) ~nem *tylocek* vezedelmnek fya ő gonoz ees alnok zandokarol (WinkIK. 144). A -v képzőnek visszaható funkciójára több példánk nincs is (l. közleményemet: Ung. Jahrb. IV, 118) || *horoguv-*: *horoguvec*, olv. *horoguvék* 'haraguvék'. — Alapszava: *horogu-*; vö. *meg haraguuan*, *meg haragvt* 'iratus, obiratus, indignatus' C. 'zornig' PPB., *haragwt-* 'ad iram concito; erzürnen', *haraghat-* 'possum irasci' Kr.; 'zürnen können', *haragton haragszik* 'repente irascor; leicht in zorn geraten', *meg harago vr* 'deus aemulator', *meg haragandol* 'iratus fueris' NySz.; *Haragó* (vezetéknev: SZINNYEI, M. Írók IV, 456; magam is ismertem ilyen nevűt). — A *horoguv-* igében a -v képző funkciója már teljesen el volt homályosodva.

5. HATÓ KÉPZŐVEL (-*χot*): *mulchot-*: *mulchotia*, olv. *múlχotja* a 'praeterire' jelentésű *mul-*, olv. *múl* igéből (l. NySz.) — Az ige, amelyből a -*χot* képző lett, megvan a HB.-ben a *hotolm* származékban (l. ezt 30. l.).

2. Névszóból képzettek.

1. -*z* képzővel: *kinz-*, olv. *kínz-* 'kínoz' a *kinzotviatul* szóban (30. l.).

2. -*hēz* képzővel: *helhezie*, olv. *helyhēzje* 'helyezze'.

3. -*χt* (= *uxt*) képzővel: **zoboducht-*, olv. *szoboduxt* 'szabadít' a *zoboducha*, olv. *szoboduxxa* 'szabadítsa' főlszólító alakban (37. l.).

IV. Származék-névszók.

1. Igéből képzettek.

1. -*v-* ~ -*u* képzővel: *terumteve*, olv. *terümtēve* 'teremtője' || *uolor*, olv. *volou* 'való', *iarov*, olv. *járou* 'járó'. — A képzőnek két alakja úgy oszlik meg, hogy szó belsejében -*v* van, szó végén pedig félhangzó; e szerint *terümtēve*-nek megfelelő személyrag nélküli alakul **terümtēj-t* v. **terümtēj-t* tehetünk föl (vö. *Quereu* 'Kérő', *Meteu* 'Metsző', *Erizeu* 'Örző' stb. 1211 NyK. XXV, 151; OkISz.).

Mármost legyen szabad itt egy kis kitérést tennem. Régebben az a fölfogás uralkodott, hogy az -*ó*, -*ő* < **svs*, **ävš* képző -*v*-je többféle hangból fejlődhetett. BUDENZ a f. -*va*, -*vä*, -*pa*, -*pä*, vog. osztj. -*p* stb. képzőkkel egyeztetette (UA. 180 kk.), amelyek szerinte fgr. **-b* fejleményei; de megengedte, hogy **-m*-ből, **-g*-ből, sőt **-l*-ből is fejlődhetett, vagyis hogy a mi képzőnkben több fgr. képző eshetett egybe

(UA. 191). BUDENZ fgr. $*-b$ -je, ill. $*-g$ -je helyébe idő jártával $*-p \sim *-β$, ill. $*-k \sim *-γ$ és $*-η \sim *-γ$ lépett, s az $*-m$ mellé is odacsatlakozott a gyenge foka: $*-β$. Azt a föltevést, hogy a mi o , $ö$ képzőnket nem kell pusztán egy alapnyelvi képző fejleményének tartanunk, támogatták némely későbbben ismeretessé vált adatok. Előkerült nevezetesen a *Szántó* helynévnek 1001/1109-i $\sigma\alpha\mu\tau\alpha\gamma$, $\sigma\alpha\mu\tau\alpha\gamma$ alakja; ez világot vetett az 1055-i *azah* 'aszó' és *meneh* 'menő' alakokra (vö. MELICH: NyK. XXXIV, 132—147); hozzájuk járult a bolgár-török jövevényszavaknak újabb, tüzetes tárgyalása (GOMBOCZ, BtürkL., kül. 170—172), s mindezekből azt az eredményt lehetett megállapítani, hogy az o , $ö < ou$, $öü$ képző félhangzója részben $-γ$ -ből¹ fejlődött, és ezt a megállapítást a rokon nyelvek adatai is támogatták (l. NyH.⁵ 81—83, ⁶80—82; SZINYEI, FUSpr. ¹90, 93, ²77, 79). De tovább ment a következtetésben MELICH. Szerinte az o , $ö < ou$, $öü$ képző (pontosabban: a félhangzója) általában fgr. $*-k \sim *-γ$ -nek fejleménye. („BUDENZ, illetőleg SZINYEI [l. NyH.⁴ 77] e képzőt a finn-ugor $*-p \sim *-β$ képzőből eredtnek tartják, én ellenben e képzőben a finn-ugor $*-k \sim *-γ$ -t látom.“ MNy. X, 155). — Lássuk, hogy van a dolog.

Ha csupán a szöveget nézzük, azt találjuk, hogy a képzőnek legrégibb írott alakja ay 1001/1109, azután ah , eh (olv. $äy$, $-ey$) 1055 (l. fennebb) s e mellett eu : *fer-teu*, olv. *fer-teü* 'fertő' 1055, majd ou , ov : *zamtou*, *zamtov*, olv. *számtou* 'Szántó' 1109 (OkI Sz.) — A magyar nyelvtörténetben tehát szó végén semmi nyoma sincs annak, hogy a képző (pontosabban: a félhangzója) más hangból is fejlődött volna, mint $γ$ -ből.

Vizsgáljuk mármost azt, hogy ennek a szóvégi $-γ$ -nek, amely ebben a hangtani helyzetben félhangzóvá fejlődött, szó belsejében mi volt a megfelelője. Sajnos, csak nagyon kevés adatunk van. Időrendben az első: *azah* 1055, olv. *ászáy* 'aszó' (= 'olyan völgy, amelyen végig esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszérű patak foly, de egyébkor száraz' MTsz.; SZAMOTA NyK. XXV, 132 magyarázata szerint, amelyet az EtSz. is elfogadott, az *asz*[ik] ige származéka) $\sim$ *azaa*, olv. *ászai* 'aszója'. — Ezzel egykorú: *mezee* 1055 'mezeje', amelynek személyrag nélküli $*mezey$ alakjából való származék: *mezextelen* 'meztelen' (írva: *Mezech-telen*hig 1270/1311, 1278/1570, *Mezech-telen*hig 1330/1449 OkI Sz.); a *mezee*, $-mezee$ alak előfordul 1236-ban és 1408-ban is, továbbá $-mezei$, $-mezey$ változata 1206 és 1390 között többször (OkI Sz.)² — Későbbi

¹ Talán fölösleges is mondanom, hogy a $γ$ betűt ebben a dolgozatomban egyszerűség kedvéért előbbre és hátrább képzett zöngés palatális fűvhangok közös jeléül használok; ugyanígy a $χ$ betűt zöngétlenek közös jeléül.

² A *mező* és a *Mezech-telen* szó összetartozásáról l. MELICH: NyK. XLIV, 345; — vö. CzF.: *mező*.

adat: *Bulsuh* szn. VReg., olv. *Bulsuy* ~ acc. *Bulsuhut* VReg., olv. *Bulsuyut* v. *Bulsuhut* (igenév-voltára nézve l. MELICH: MNy. IX, 325 és *Bulsú*, *bocsát* EtSz.)

Magában nincs ugyan meg, de minden bizonynal volt **voloy* 'való' igenév; ennek -*d* képzős származéka maradt reánk a VReg.-beli *Numuolohod*, olv. *Nümüvoloyod* v. *Nümürolohod* 'Nemvalód' szn.-ben (erről MELICH: MNy. XIII, 52); ennek a -*uolohod*-nak mássa a *volóód* szn. 1171 (JAKUBOVICH: MNy. XIX, 80), amelyet *volood*-nak kell olvasnunk.¹

A szóvégi -*γ* képzőalaknak szóbelsei megfelelője mind a négy esetben főhangsúlytalan szótag rövid magánhangzója és másik magánhangzó között van. A -*γ* vagy fejleménye két esetben megvan, kettőben elveszett.

De nem kell a -*γ* képzős igevekre szorítkoznunk, mert hiszen hangfejlődés tekintetében rendszerint nincsen különbség képző vagy rag és jelentés nélküli szóhang között. Régi török jövevényszavaink szóvégi **γ*-jéből ugyanolyan félhangzók fejlődtek, mint az igenévképzőből, pl. bolg.-tör. **opray* > ómagy. *oprou*, írva: *Oprou* 'apró'; bolg.-tör. **inüγ* > ómagy. *ineü*, írva: *ineu* 1252 'ünő' (GOMBOCZ, BtürkL. 37, 136), elvárhatjuk tehát, hogy szóbelsei megfelelőjük is olyan legyen, mint a -*γ* képzőé. A következő esetek azt mutatják, hogy csakugyan úgy is van:² bolg.-tör. **üriγ* > ómagy. **erüγ* 'erő' ~ de villa *Eruhud* VReg. (MELEGDI JÁNOS: MNy. X, 178; MELICH: MNy. XIII, 52), olv. *Erüγüd* v. *Erühüd*, az **erüγ* szónak -*d* képzős származéka ~ *ereenek* 'erejének', *ereeucl* 'erejével' MargL. 9, 22, 184; *ereeucl* 'erejével' DomK. 176; *erey* 'ereje' ÉrdyK. 10 | bolg.-tör. **öd-äγ* > ómagy. **ēdey* 'idő' ~ *ideeben* 'idejében', *ideeteul*, *ideetevl* 'idejétől', *jdeen* 'idején' MargL. 2, 6, 31, 39; *ydee* 'ideje' ÉrdyK. 3 | bolg.-tör. **kapuγ* > ómagy. **kopuγ* 'kapu' ~ *-capva* 1283 (MNy. IX, 146), olv. *käpuä* v. *kapua* 'kapuja', *capuat* 'kapuját' GuaryK. 84.

Valamint *mezee*-ből hézagztöltő hanggal *mezeje* lett (első adat: Apathmezeje 1345 OklSz.), továbbá *eree*, *idee*, *kapua*-ból *ereje*, *ideje*, *kapuja*, úgy a következőkben is ugyanilyen változást kell föltennünk: bolg.-tör. **opray*, **džysnay*, **š'öpräγ*, **šidläγ*, **inüγ* > ómagy. **opráγ*, **gyisznäγ*, **sěpreγ*, **šéleγ*, **ineγ* ~ **opráä*, **gyisznäü*, **sěpree*, **šélee* (vö. -*zeley* 1298 OklSz.), **inee* > (későbbi) *apraja*, *disznaja*, *sěpreje*, *szöleje* (vö. *Sceuleye* 1324 OklSz.), *üneje* 'ünője' (vö. *isten-üneje* NySz.).

Mindez adatokból az világlik ki, hogy a szóvégi *γ* hangnak szóbelsei megfelelője főhangsúlytalan szótag rövid magánhangzója és más magánhangzó között *h*-val írt hang (= *γ* vagy *h*) vagy 0 (= mássalhangzó hiánya) volt; az említett

¹ A két *o* fölé húzott vonáskák nem hosszúságot jelölnek, hanem szétválasztó jelek (vö. pl. *halalálál*, *szentt* HB.).

² A föltett bolg.-tör. alakokra nézve l. GOMBOCZ id. m.

hangtani helyzetben található *j* (ə: *i*) nem közvetlen fejleménye a *γ*-nek, hanem hézagöltő járulékhang.

Végül hadd álljon itt még egy adat, amelyben eredeti *γ* hang vagy fejleménye a főnnebbiekével azonos hangtani helyzetben van. Ez a *Soluhan* (villa) VReg., olv. *Soluyan* v. *Soluhán* < bolg.-tör. *š'alaγan v. *š'alyγan (vö. csag. tšalaγan 'brennessel' MELEGDI: MNy. X, 178; EtSz. csalán a.; GOMBOCZ, M. tört. nyelvtan. II. r. Hangtan. II. Hangtört.² [Könyomat]. 65. §).

Ha az *ó*, *ő* igenévképzőnek (azaz a korábbi kettőshangzó félhangzójának) csakugyan általában fgr. (*-k ~) *-γ lett volna az előzője, akkor a főnnebbiek szerint a HB-ben nem *terumteve*, hanem vagy *terumtehe*, vagy *terumtee* volna írva. A *terumteve* szó mellé még több *v*-vel való is sorakozik; nevezetesen: *Teteuetlen* (ANON. 38. f.) 'Tetőtlen' (a *tető* szónak ered. igenév-voltára nézve l. CzF.; BUDENZ, MUSz. 212) | *eleven* (első adat: *ellewen* 'vivus' KSzj.) | *merev* - meg *merewődeek* ÉrdyK. 260; *merevedec* 'obrigeo' MA.; meg*merevit*- GYÖNGY.; *mereven* 'starr, steif', *merevenen*, el-*merevenyednek*, *merevenyít*, *merevenyetse* FAL. (NySz.); *merewén*, *merewén*, *merewént* stb. 'egészen, teljesen' MTsz. (vö. *mered*, *mereszt*) | az összetett -*vány*, -*vény* képzővel valók stb. — Mindezekben a főnnebbiekével azonos vagy eredetileg azonos volt a hangtani helyzet, s a képző alakja mégis más. Azt hiszem, ez valószínűvé teszi azt a föltevést, hogy a mi *ó*, *ő* képzőnknek és változatainak nemcsak egy, hanem két előzője volt. A -γ mellett másikul legtermészetesebben a fgr. (*-p ~) *-β-t tehetjük föl, mert ez megvan valamennyi rokon nyelvben (l. NyH.⁶ 81; SETÄLÄ, TuM. 4 kk., 166), s a fgr. *-β > m. -v- (~-u, -ü) hangfejlődés nem szorul igazolásra (l. NyH.⁶ 38, 45). Ezenkívül megengedhetjük azt is, hogy mind a -γ, mind a *-β képző kétféle eredetű lehet: egyrészt < fgr. *-k ~ *-γ és *-η ~ *-γ, másrészt < fgr. *-p ~ *-β és *-m ~ *-β (vö. NyH.⁶ 35, 38, 45, 47, 82). Szerintem tehát a m. *ó*, *ő*-ben és változataiban mégis csak két vagy több képző egybeesését kell föltennünk, s a *terumteve* szó -v-je fgr. *-β-nek a fejleménye (vagy maradványa, l. 21. 1. 3. jegyzet).

2. -*vá* képzővel: *ivtua*, olv. *jutvá* 'jutva'; -v-je azonos a *terumteve* szó -v-jével, *á*-ja (< *á*) latívus-rag (l. SZÍNNYEI: NyK. XLII, 222).

[Tegyünk föl *-β helyett próbaképpen *-γ-t. Ez esetben a fejlődést a főnnebbiek alapján (u, ü tövéghangzó föltevésével) így gondolhatjuk: **jutuyá*, hasonlóképpen: **oduyá* 'adva', **kétüye* 'kötvé' > **jutuá*, **oduá*, **kétüe* > (hézagöltő [*β? >] v-vel) **jutuvá*, **oduvá*, **kétüve* > (a második szótág rövid magánhangzójának elvesztével) *jutvá*, **odvá*, *kétve* (*kethwe* ÖMS.) > *jutva*, *adva*, *kötvé*. E föltevés szerint tehát a -*va*,

-ve (úgyszintén a -ván, -vén és a -val, -vel) határozóigenév-képző *v*-je eredetileg nem is etimológikus elem, hanem járulékhang lett volna. Ebben elvégre nincsen semmi lehetetlenség; hiszen ilyen eredetűnek tartjuk egy másik formánsnak, a -vá, -vé ragnak *v*-jét (NyH.⁶ 129). Azonban különbség van mégis a két eset között. A -vá, -vé ragnak előfordul *v*-nélküli előzője (pl. *gyarlóá, küé R., annyíá, túé N.*), s a *v*-s alakon kívül van *j*-vel való is (pl. *bírójá, feketéjé R., lójá, kőjé N.*); a -*va*, -*ve* stb.-nek ellenben nem fordul elő sem *j*-vel való, sem (magánhangzó után) *v*-nélküli változata (hacsak a HB. *ivtua* szavát nem akarjuk hapax legomenonnak megtéve így olvasni: *jutua*).

Másik lehetőség az volna, hogy a **-γ* képző a megelőző tövéghangzó kiesésével mássalhangzó-utáni helyzetbe került és ebben a hangtani helyzetben fejlődött bizonyos fokozatokon (**-u, *-ü > *-β*) át *v*-vé. Ennek a lehetőségnek fölvetésére az jogosít föl, hogy vannak *v*-k, amelyek ilyen hangtani helyzetben **-γ*-ból fejlődtek. Nevezetesen: fgr. **tslks ~ *tslγs* (vö. md. *tolga* 'toll' stb. NyH.⁶ 25) > *tolvam, tolvat* 'tollam, tollat', *tolyva, tolvát* 'tolla, tollát' MTsz. | osztj. *pōyāl* 'falú' stb. (hangátvetéssel, NyH.⁶ 153) ~ *falvak, falva* | vog. *tārij* 'daru' (NyH.⁶ 138 ~ *tāry*-) ~ *darvak* | bolg.-tör. **ilāy* (GOMBÓCZ, BtürkL. 111) > ómagy. **iley*, analógiás tövéghangzóval **ileye* > **ilye* > *ülve* (vö. *uluues* 1055, *Wluues* 1211, *Vluues* 1229 stb. OklSz.) > *ölyv*-. — A fgr. **tslγs* a magyarban nemcsak *tolv*-vá, hanem *toll*-á is fejlődött. A rokon nyelvek tanúsága szerint ugyanilyen eredetű a következő szavak *ll*-je is: *mell* (vö. lpN. *mel⁶gā* stb.), *váll* (vö. lpN. *ual⁶gi* stb.), *hallad* R. N. (vö. f. *kulke* 'jár, halad' ~ *kulje* < **kulye*- stb.) (NyH.⁶ 31, 134, 144). Az utóbbi szó *ll*-je később megrövidült: *halad*. Ilyen **ly*-ből fejlődött *l* van ezekben is: *gyalo-g* (vö. md. *jalga, jalgo* stb.), *válik* (vö. md. *valgo*- stb.), *nyál* (vö. md. *nolga* stb.) (NyH.⁶ 29, 149, 154). Az a mássalhangzó, amely a *v*-vé fejlődött **-γ*-t megelőzte, mindenik esetben liquida, mégpedig egy szó kivételével *l* volt. Ha tehát a határozó-igenevek képzőinek *v*-jét **-γ*-ból eredeztetjük, azt kell föltennünk, hogy a **-γ* > *v* fejlődés a liquidán megzöldő igék igeneveiben ment végbe, s a *v*-s alak ezekből terjedt át a többibe. Ennek a lehetőségét nem akarom kétségbe vonni; de azt hiszem, szükségtelen ilyen magyarázat-hoz folyamodnunk, mikor ott van a fgr. **-β* képző.]

3. -*ni* képzővel: *elnie, ovdonia, ketnie, iochtotnia*, olv. *élnie, ovdoniá* 'oldania', *kētnie* 'kötnie', *joktotniá* v. ? *joxtotniá* 'iktatnia' azaz 'juttatnia'.

4. -*g* képzővel: *vilag, vilagbéle*, olv. *világ*. Alapszava a *villog* (*villag* NySz.), *villan, villám, villámik* v. *villamik* 'fulgeo, fulguro; blitzen' NySz., *villámodik* v. *vilámodik* 'virradni kezd, pitymallik, hajnalodik' (MTsz.) stb. szavak alap-

szavával, ill. gyökerével azonos. A *-g* képzőre nézve l. értekezésemet: NyK. XLVI, 161; a képző előtti magánhangzó megnyúlás útján *a*-ból lett, úgy mint pl. az azonos képzésű *virág* szóban (vö. még: *szakadát* MTsz. < *szakádát* [*zakadat* 1055 stb. OklSz.) < **szokodát*).

5. *-ál* képzővel: *halalnec* (kétszer), *halalaal*, *halalut* (kétszer), olv. *hulál-*.

6. *-éd* képzővel: *seged*, olv. *segéd* 'juvamen, adjutorium; hülfe, zuflucht, beistand' NySz. A szó Kénoson (Udvarhely m.) ma is él 'segítség' jelentésben (Nyr. XXXIV, 106). — Az *-éd* képző más származékban nem fordul elő.

Az *-ál* és az *-éd* képző *-á*, *-é*-je az *-ás*, *-és* képző magánhangzójával azonos, az *-l* és a *-d* kicsinyítő utóképző.

7. *-lm* (*-ulm*, *-olm*, *-ilm*, *-elm*): *nugulm*abeli, olv. *nyugulm*-'nyugalom' a *nyugu-* alapszóból (vö. *nyugovó*, *nyugoszik*, *nyugodalom*, *nyugtat*, *nyugtatlan* stb. NySz.; *elnuguzik* Serm. Dom. II, 277; *még-nyugot* v. *-nyugut* 'megnyugoszt', *nyuguszm*, *nyugusznak* MTsz.); — a *nyugulm* alak oklevelekben is előfordul (*Nugulm* szn. 1221 kétszer, *Nyugulmfa* 1328/1388; szárm.: *Nyugulmad* hn. 1359 OklSz.); rendes hangfejlődés útján *nyugolm* lett belőle (első adat: *nugolm* oztol 1293 OklSz.; l. NySz.), ebből pedig analógia útján lett *nyugalm-* (és *nyugolom*-ból [NySz.] *nyugalom*) || *hotolm* 'hatalom' (vö. *Hotolmos* szn. 1240 k. OklSz.); a *hot* > *hat* alapszó jelentésére nézve vö. nem *hath* 'non potest' Serm. Dom. II, 558; *hat* auag tart hatalmat 'habet potestatem' uo. 694; ky nelkewl hembery terelemmeseg seymt nem *hat* 'nihil potest' JókaiK. 5; *hacz* mondanod 'potes dicere' Serm. Dom. II, 500; nem *hać* eg fűrtöt feierre tenned . . . 'non potes unum capillum album facere . . .' MünchK. 22; mindenható || *kegilm*et, *kegilm*ehel, olv. *këgyilm*-'kegyelem' a *kegi*-, olv. *këgyi*-'kegyelmez' igéből (l. **kegid*- 22. l.); változata az ÓMS.-ban *kegulm*, olv. *këgyülm* v. *këgyölm*; fejlődése: *këgyilm* > **këgyëlm* > (analógia útján) *këgyelm* (vö. *kegelm*, *kegyelm* NySz.) || *scerelmes*, olv. *szerelm*-'caritas, dilectio; liebe' NySz.; tövéghangzóval: ANON. 17. f.: *zerelmu*; alapszava a *szeret* igebeli *szere*-, amelynek másik névszói származéka: *szeret* 'amor, dilectio; liebe' NySz.¹

8. *-t*, *-tv* (*-otv*, *-etv*) képzővel: *choltat*, olv. *xolt*-'holt'; alapszava magában a HB.-ben is megvan: *holz* 'halsz (meg)' || *kinzotviatwl*, olv. *kinzotv*-'kínzás'; alapszavát l. fönnebb: 25. l.) || *intetvinec*, olv. *intetv*-'monitum; aneiferung' NySz. az *int* 'hortor, adhortor, exhortor, consvadeo' (NySz.), 'instigo' (Ponc. hist.: RMKönyvtár V, 161) igéből (ennek eredetibb *imt*

¹ Négy adat: a BodK.-ból, az ErdyK.-ból, BORNEMISZA Énekes Könyvéből és PÁZMÁNY Prédikátióiból. SIMONYI Nyr. XXXVI, 248 szerint ebben a „négy adatban *szeret* alkalmasint csak hiba e h. *szeretet*.” Én szerintem nincs okunk rá, hogy hibának tartsuk.

alakja legelőször a JókaiK.-ben fordul elő: *ymt-* 79, 104, 117) || *ildetuitvl*, olv. *ildetv-* 'persecutio; nachstellung' NySz.; alapszavának (*ilde-*), amely magában nem fordul elő, -z képzős származéka: *yldéz-*, *yldöz-* (NySz.), *üldöz*.

Kinzotv-, *intetv-* és *ildetu-* csak a HB.-ben fordul elő. De vannak más ilyen képzésű szavak a GyulS.-ban (*ielenetui*-ben, *nemzetui*), a KT.-ben és szalagjain (*kezdetuitul*, *scilete[t]vi*), és ma is él: *hitves*. — Ezek közé tartozik a KTSz.-nak *latocuben* szava is, amelyet NAGY GYULA betűzött ki így (Akad. Értes. VI, 26), ZOLNAI pedig Nyr. XXIV, 115 hozzátette: [*lacotuben* ?]. Az érthetetlen szót legújabbán GOMBOCZ tette érthetővé, aki a harmadik szótag *c*-je helyett *t*-t olvasott: *latotuben*, azaz 'látatban' (M. tört. nyelvtan. III. Alaktan. [Könyomat]. 115. §). Ő az *u*-t olyan képzővégi magánhangzónak tekinti, amilyen pl. az ANONYMUS-beli *almu*, *zerelmu* véghangja. Én a *latotu*-alakban olyant látok, amilyen a HB.-beli *kinzotv*, tehát az egész szót így olvasom: *látotvben*. (A mássalhangzó-torlódáson a nyelvtörténet ismerője nem akad fönny; vö. *tytkyaban* JókaiK. 26, *titkiat* BécsiK. 12, *őreegbdēed* ÉrdyK. 628, *fejēdēlmkednē* BécsiK. 1, *tērdepluen* MünchK. 68, *syralmban* CornK. 77, *fejyelmben* HorvK. 241, *vezedelmnek* DöbrK. 255, *restb* DöbrK. 328, *feyerbseges* TelK. 362 stb.). Így tisztában volnánk a szóval, ha nem fordulna elő néhány sorral alább egy más raggal ellátott alakja, amelyet NAGY GYULA így olvasott: *latocuet* (ZOLNAI cikkében megkérdőjelezve). Ha mármost ebben is *t*-t olvasunk *c* helyett, ezt a lehetetlen alakot kapjuk: *latotuet*. Ezen a bajon segít a KTSz.-nak fényképe. NAGY GYULA ugyanis az eredeti írást betűzgette, az pedig nagyon el van fakulva; a fényképe többet láttat. Ezen még szabad szemmel is látni, hogy az utóbbi szóban az *u* és a *t* betű között nem *e*, hanem *o* betű van, tehát NAGY GYULÁnak *latocuet* betűsora helyébe ezt tehetjük: *latotuot*, olv. *látotvot* 'látatot'. — De ebben az alakban is szemet szúr valami. A későbbi *-ot* végű tárgyesetek u. i. a KTSz.-n még *-ut* végűek: *scobod-sagut*, [*bi*] *sunsagut*, *vymad sagu[t]*, [*vi*] *lagut*; e szerint a későbbi *látatot* (NySz.) előzőjének nem így kellene lennie: *latotuot*, hanem így: *latotuvt*, *latotvut* v. *latotuut*, olv. *látotvut*. Hogy nem így van, hanem *o*-val, annak még keresnünk kell a magyarázatát.

A *-tv* képzőalak csakis szó belsejében fordul elő. A tulajdonképpeni névszóképző a *-v* (azonos a *terumteve*-beli *-v*-vel); a *-t* eredetileg az igetökhöz tartozott, de a nyelvérzék idő jártával egységes névszóképzőnek érezte a *-tv* hangpárt, illetőleg az **-ätv* (> *-otv* > *-atv*), *-etv* végzetet, s mikor a *-v* elveszett, a megmaradt részbe értette bele az egésznek a funkcióját. A legrégebb *-v*-je-vesztett alak: *zakadat* 1055 (kétszer, OklSz.), olv. *szakádát*.

9. -t, -tt képzővel: *odut*, olv. (magában ejtve) *odut* v. *odutt* 'adott' (ige: *odu-*; l. *odutta* 37. l.) || *tilurt*, olv. (magában ejtve) *tilvut* v. *tilvutt* 'vetitus, interdictus' a *tilur-*, olv. *tilvu-* ige: *tilv-* (24. l.) || *unuttei*, olv. *ünütt-* 'electi' (így az eredetiben, l. RÉVAI, Antiqu. 42; RMNy. I. k. I. db. XCIX. l.; ZOLNAI, Nyelveml. 52). — Alapszaváról RÉVAI Antiqu. 317 ezt mondja: „Quare nostrum *önöttei* genuine *beatos suos* valet, quos exemplar Latinum *electos* dicit. Sed auditur apud nos quoque, licet rarius, in nonnullis tantum partibus, idem hoc vocabulum, significatione aliquantulum translata: *meg nem önött*, non successit, non ex voto cessit; genuine vero, non est beatum; quasi diceretur, non pertigit ad beatitatem, ad statum affluentiae, quae optabatur.“ LEHR ALBERT szerint ezek az alakok élnek néhutt: *önik*, *megönik* 'megered, megfogódzik, kapaszkodik, erősödik, üdül, nyersül, nekiveszi magát' stb., pl. *Önik* ám már a kukorica! De szépen *megönött* ez a csemete! (Állatról:) Majd *megönik*, ha most poszka is. — *Meg nem önött* 'nem sikerült, nem sült el, meghiusult' stb. — *Megönődik*. (MNy. V, 361). RÉVAI-nak is, LEHR-nek is a 'boldog, boldogult' jelentés lebegett a szeme előtt, és ez volt az *unuttei* és az *önik* közötti kapocs. Hiszen igaz, hogy a HB. szavát lehet a 'boldogultjai' szóval is értelmezni; de a HB. befejező szakaszának latin eredetijében „inter sanctos et *electos suos*“ van. A fordítás meglehetősen pontos. Ha a fordító egy kis szabadsággal élve az *electos suos* helyett *beatos suos*-t akart volna magyarul mondani, akkor a *bodug* szóval élt volna, amelyet a HB. főrészében használt (*bodug* michael archangelt). De ő e helyett *unuttei*-t írt; ezt tehát az *electos suos* pontos fordításának kell tartanunk, alapszavát (*unu-*) pedig átható igének, amelynek jelentése: 'eligo, választ, kiválaszt'. Ez az alapszó e szerint semmi kapcsolatban sincs a RÉVAI és LEHR idézte *önött*, *önik* szóval.

10. -ság képzővel: *bírság*, olv. *bírság*- 'judicium' a *bírsag-nop* 'dies iudicii' összetételben (17. l.); ez és a *bíró* szó mutatja, hogy a *bír* igének 'ítél' jelentése is volt || *uimadsaguc*, olv. *vimádság*- 'imádság' (még később is előfordul *v*-vel: *vymad sagu[t]* KTSz., *vymadsag*- JókaiK. 6, 50); alapszavának (*uimad*-, vö. *vymaduan* JókaiK. 53) régente 'oro; beten' jelentése is volt (vö. *uimaggomuc*, *uimaggonoc* és NySz.), s Kis-Küküllő megyében, Ádámoson *immád* alakban ma is a m. 'imádkozik' (Nyr. XXXIII, 245). — A képző a HB.-ben fordul elő legelőször, mégpedig — mint látjuk — már illeszkedve (vö. még: *uruzag*- 34. l.); — illeszkedés nélküli későbbi adatok: *agg sig*, *aleth seg* BesztSzj.; *alkotmasseg*, *alazatus segh*- Serm. Dom. II, 339, 515; *kazdağség*, *dragalatusség*, *magasség* BécseiK. 13, 51, 61; *irgalmasseg* AporK. 41 stb.)

2) Név szóból képzettek.

1. KICSINYÍTŐ KÉPZŐKKEL: a) *-k* képzővel: *turchucat*, olv. *turk-* 'torok'; alapszavának (*tur-*) megfelelői: vog. *tor*, *tur* 'torok', osztj. *tür* ua. (NyH.^o 89) || *lelic*, olv. *lélik* 'lélek', *lilki* 'lelke'; az alapszó (*leli-*, *lil-*) megfelelői: vog. *lal*, *lil* 'lélekzet, lélek', osztj. *lil* 'lélekzet' stb. (NyH.^o 30, 89); ezzel az alapszóval azonos a *Lél* személynév (JAKUBOVICH: MNy. XIV, 225).

(Kicsinyítő *-k* nélkül van meg a *fészek* szó alapszava: *feze*, olv. *fésze*).

b) *-v-~ -u, -ü* képzővel: *eleve* 'primum' (a HB. után következő Sermo-ban; tkp. 'elő'), olv. *elev-~ eleut*, olv. *eleü-* 'elő' (*eleut* 'előtt'); vö. *eleui* humuk 1055 OklSz., olv. *eleü* (tővéghangzóval) 'elő'; — alapszavuk *ele-* (vö. osztj. *il* NyH.^o 37, vog. *él-*, *ēl-* uo. 124 stb.) || *chomuv*, olv. *chomu* 'hamu'; alapszava *χomu-* (vö. osztj. *χōim*, vog. *χūl'm* stb. BUDENZ, MUSZ. 86; NyH.^o 136); az *-u* képző mássa a későbbi nyelvben *-v-* alakban van meg: *hamva*, *hamvas*, *hamvad*, *hamvaz* || *kесeruv*, olv. *kесerüü* 'keserű'; alapszavának (*kесeru-*) megfelelői: vog. *kăš'or* ebben a származékban: *kăš'ortaxt-* 'keserűnek érzik', f. *katkera*, *kitkerä* stb. NyH.^o 150; az *-ü* képző mássa a későbbi nyelvben *-v-* alakban van meg: *keserv-*, *keserven* NySz. (valószínűleg így olvasandó az ÓMS-beli *keseruen* is), *köserven* MTsz., *keserves* (a *-v-~ -u* képző nélküli alakból való származékok: *kесerit*, *kесernyēs* stb.)

Erről a képzőről, amelynek későbbi szóvégi fejleménye *zó*, *ő* *~ ü*, *ü* (*> u, ü*) NyK. XLIV, 114 azt tettem föl, hogy fgr. (**-k ~*) **-γ-*ből fejlődött. Most a *-v-~ -u* és a *-vü* igenévképzőnél fönnebb elmondottakra támaszkodva azt gondolom, hogy itt is egynél több fgr. előzött, tehát két vagy több képzőnek egybeesését kell föltennünk. Nevezetesen fgr. (**-m ~*) **-β-*re gondolhatunk, úgyhogy pl. a *savó* szót a md. *šap'ama*, f. *happame-* 'savanyú' szóval teljesen azonos elemekből állónak tarthatjuk. (A md. *-ma* és a f. *-me-* képző-voltára nézve vö. cser. *šopo* 'savanyú' NyH.^o 27, — a szóvégi megfelelésre nézve pedig vö. pl. vog. *βelom*, osztj. *uēlōm*, md. *udem'e*, f. *ytime-~ velō* NyH.^o 37). — Ennek részletes tárgyalásába e helyütt nem bocsátkozhatom bele.

c) *-r* képző van a *kесeruv* szó alapszavában (*kесе-ru-*); ennek származék-voltát a votj. *kōš* 'keserű, fanyar' és a cser. *kăš'ə* 'keserű' stb. (NyH.^o 93, 150) bizonyítja. — Az *-r* képzőre nézve l. BUDENZ, UA. 294; NyH.^o 93; GOMBOCZ: MNy. XX, 61.

2. *-s* N. POSSESSORIS-KÉPZŐVEL: *scerelmes*, olv. *szerelmes* 'carus, amatus, amabilis' NySz.; alapszavát l. fönnebb: 30. l. — Mint nőnév: *Serelmes* 1141–61 (OklSz.); — ANON. 17. f.: „... nominaverunt locum illum amabilem, quod interpretatur in lingua eorum *zerelmes*, eo quod multum dilexerunt illum

locum . . . „ || *muncas*, olv. *munkás* 'laboriosus; mühevoll' NySz.; a *munka* szónak régente 'labor, tormentum; mühe, pein' jelentése is volt (NySz.)¹

3. *si* N. POSSESSI-KÉPZŐVEL: *munhi*, olv. *münny* 'mennyei' (*munhi urazag*- 'mennyei ország [mennyország]'); később is előfordul: *menyey orzagh*- JordK. 396); a *munhi* alaknak későbbi (szintén *e*-nélküli) mássai: *meñni* BécsiK. 136, *meñni* MünchK. 86, *meñni* DöbrK. 313, *mennyi* Born: Préd. 27. — Mondanom sem kell, hogy a *münny*, *mēnn* alakok az eredetibbek, a *mēnnyei* pedig valamiféle analógiás alakulás. (SZARVAS GÁBOR tévedett, mikor Nyr. XVI, 421 *mēnnyei*-ben és társában, a kódexekbeli *szúzei* 'szüzi'-ben az *e*-t megörzött tövéghangzónak tartotta.)

4. *-szág* N. ABSTRACTUM-KÉPZŐVEL: *uruzag*-, olv. *uruszág*- 'ország'; alapszava *úr* (∪ *uru*-, *uro*-, vö. Οὐροῦ KINNAMOS NySz., *urot*, *urom* HB.; a *-szág* képző, amely ezen kívül csak a *jószág* szóban van meg; a *-ság*-nak nyelvjárási változata (I. GOMBÓCZ: MNy. XX, 62; MELICH: MNy. XXI, 52).

5. *-nyi* képzővel: *menyi*, olv. *mēnyi* 'mennyi'; alapszava *me*-, olv. *mē*- (= *mi* 'quid'; vö. *mene*, *menī*, *mynee*, *mini* stb. 'quantus, quot; wie viel' NySz.; *menye*, *menyé*, *münny* 'mennyi' MTsz.); a *-nyi* képzőről MÉSZÖLY: NyK. XL, 298; EtSz. I, 193.

6. NÉVMÁSKÉPZŐKKEL: a) *-ü* képzővel: *w*, *wt*, *urt*, olv. *üü* 'ő'; *miv*, *tiv*, *iv*, olv. *miü*, *tiü*, *iü* 'mi, ti, ő'. A képzőt, mint NyK. XLV, 290 említettem, azzal az osztj. -*x*, -*ü* ∪ vog. -*y*, -*β* névmásképzővel azonosíthatjuk, amely pl. a következő személynévmasokban van: osztj. *lōx*, *lōü* 'ő', *lōx*, *lōü* 'ők', vog. *ney* 'te', *tāβ* 'ő' (NyH.⁶ 100, 110). Az '*w* bunet': '*iv* uimadsaguc-' világosan mutatja, hogy a mai egyes- és többes-számi *ő*-ben (vö. 'az *ő* bünét': 'az *ő* imádságuk') két névmás-alak esett egybe.

b) *-ly* képzővel: *wl*, olv. *uly* 'oly'; alapszava az *oz* 'az' névmás *o*-jának (17. l.) változata. A *-ly* képző a vog. -*l'*, -*l'e* végzetre emlékeztet, amely pl. a következőkben van: *təml'* 'ilyen', *təml'e* 'olyan' (vö. *tə* 'ez', *tā* 'az' és osztj. *tām* 'ez, emez', *tom* 'az, amaz' NyH.⁶ 100), de hogy a kettő összetartozik-e, az kérdés. Ennek a vizsgálatába itt nem bocsátkozhatom bele.

c) *-gy* képzővel: *hug* (9-szer), olv. *hugy* 'hogy, ahogy' (vö. *hug* KT., JókaiK. 2, 3). A kötőszó, mint tudjuk (I. SIMONYI, MKöt. II. 14), azonos a névmási eredetű *hogy* kérdő határozószóval. Alapszava a *hol*, *hul* (NySz.), *hun* (NySz. MTsz.), *honnan*, *hunnan* (MTsz.), *hová*, *huá*, *huva* (MTsz.) stb.-beli *ho*-, *hu*-; a *-gy* képzőnek megfelelői: *zürj*, -*dž*, -*džj*, votj. -*ž*, -*žj*, -*žj*, cser. -*že* ezekben: *zürj*, *kudž*, *kjđžj*

¹ A szlávtságban, ahonnan a szót átvettük, szintén 'gyötrelem, fáradtság' volt a jelentése (I. MELICH, SzlJöv. I: 2, 344).

'wie', votj. *kiži* ua., cser. *kuže* ua.; votj. *ož*, *oži*, *oži* 'so, also' (SETÄLÄ: FUF. II, 229; SUS. Aik. XXX., 23; WICHMANN, Wotj. Chrest. 74, 89).

V. Képzőszerű jelek.

1) A többes szám jelei.

1. *-k*: *kic*, *mic*, olv. *kik*, *mik* | *ozvc*, *szentucut*, *gimilcic-tul*, olv. *ozuk* 'azok' *szentüküt* 'szenteket', *gyimilcsiktül* 'gyümölcsöktől (-ből)'. — A tövéghangzó felső nyelvallású.

2. *-i*, *-ei*: *bratym*, olv. *brátim* 'fratres mei' (l. NySz.) | *kinzotviatwl*, olv. *kinzotviátüül* 'kinzásaitól' | *szentii* 'szentjei' || *intetvinec*, *ildetuitvl*, olv. *intetvinek* 'intéseinek' azaz 'biztatásainak', *ildetvitül* 'üldözéseitől' < **intetvii*-, **ildetvii*-(személyraggal, úgy mint *szentii*, 41. l.), egybeolvadással vagy talán inkább hapológiaiával || *feleym*, *unuttei*, olv. *feleim* 'proximi mei' MA., *ünüttei* 'electi sui'. (Az *-i* rövidségére vagy hosszúságára nézve l. fönnebb 8—9. l.)

A HB-ben tehát a birtokos személyragokkal járó többes-jel legrégibb (*-i*) alakja mellett előfordul már a másodfokú (*-ei*) is. (Az utóbbira és irodalmára nézve l. cikceskémét: MNy. XVIII, 201). Az egyesszámi 3. személy ragjának a több-birtokú paradigmába való behatolása, mint tudjuk, az egyessz. 3. szem. alakban kezdődött, s ebből terjedt át az *-á* (> *-a*), *-e* a többi alakba. Az egyessz. 3. személybeli **-ái*, *-ei* minden bizonnyal már régen megvolt a HB. kora előtt, mert az átterjedés természetesen nem kezdődhetett azonnal, hanem csak idő múltával (valószínűleg jókora idő múltával), a HB-ben pedig már van l. szem. alak (*feleym*).

Az *-i* többesjelt láthatjuk a *miv*, *tiv*, *iv*, olv. *miü*, *tiü*, *iü* 'mi, ti, ő' személynévmásokban is, úgy mint BUDENZ, UA. 312, de nem egészen azzal a fölfogással. Az egyes- és a többesszámi névmás-alakok magánhangzóinak viszonya olyan, mint pl. ezeké: zürj. *me* 'én', *te* 'te': *mi* 'mi', *ti* 'ti'; md. *mon*, *ton*, *son* 'én, te, ő': *min*, *tin*, *sin* 'mi, ti, ők' (NyH.⁶ 102). — Másképp MELICH: MNy. IX, 299, 337, 340: a többesszámi *-i* eredetéről való nézetét l. MNy. XIV. 230 és az én ellenvetéseimet: NyK. XLVI, 150.

2) Mód- és időjelek.

1. JELENTŐ MÓD, JELEN: jel nélkül: *a*) a praesenstő a csonka igetővel azonos alakú: *latiatue* (kétszer), *holz*, *zocoztia* (ebben az összetett igealakban: *mige z. vola*), *mulchotia*, *tumetivc*, olv. *látjátuk*, *holsz*, *szokosztja*, *múlhotja*, *tümetjük* 'látjátok, halsz (meg), szakasztja, múlhatja (=kerülheti el), temetjük.'

b) a praesenstő a csonka igetőtől eltérő alakú: *vogmuc*

(3-szor), *uogmuc*, olv. *vogymuk* 'vagyunk' (vö. *vol-*, *uol-*, *uolo-*: *vola*, *uola* 'vala', *uolov* 'való').

2. JELENTŐ MÓD, ELBESZÉLŐ MULT: a) *á-*, *é-* ~ *ä-*, *æ* jellel: *hadlaua*, *terumteve*, *feledeve*, *veteve*, olv. *hädlävä*, *terüm-téve*, *feledéve*, *vetéve* 'hallá, teremté, feledé, veté' | *munda*, *vola* (kétszer), *uola*, *engede*, *mente*, olv. *mundä*, *volä*, *engede*, *mente* 'monda, vala' stb. | *evec* (3-szor), *horoguvec*, olv. *évék*, *horoguvék* 'haraguvék'; ezekben a praet. jele és a személyrag (*-i-k NyH.⁶ 117) eleje egybe van olvadva, s a veláris szóban nem történt meg az illeszkedés. (Egyes-egyedül a JókaiK.-ben fordulnak elő *ék* helyett *ák* végű alakok, pl. *meg yzanyudak* 22, *lakozak* 27, *czudalcodak* 33, *meg haraguuak* 54).

b) *ó* jellel: *tilutoa*, *mundoa*, olv. *tilutóá* 'tiltá', *mundóá* 'mondá'; az *ó* jel *á*-ból fejlődhetett (8. l.).

c) *ü* jellel: *levn*, olv. *lëün* 'lön' a *lë-* töből (vö. *lë-sz-*, *lë-het*). — Még nemrégiben is (Klebensberg-Eml. 147) másképp magyaráztam, t. i. *-i praet.-jellel: **lëin* > *lén* > *lön*. Fölfogásom megváltoztatására az kényszerített rá, hogy az *-i praet.-jellel sehogy sem boldogulunk a megfelelő veláris alakok magyarázatában, amilyenek pl. *yum*, olv. *iüm* 'ivám' JókaiK. 153, *el alvm*, olv. *elalüm* 'elalvám' DöbrK. 17, *mëgharagunae*, olv. *mëgharagúnak* 'megharaguvának' BécsiK. 54, *ywtok*, olv. *iútok* 'ivátok' ErdyK. 309, *nygom*, olv. *nyugóm* 'nyugvám' DöbrK. 517 stb. Ezeknek megmagyarázására teljesen alkalmas KRÄUTER FERENCNEK az a föltevése, hogy az *-i-n kívül *-u, -ü praet.-jel is volt a magyarban (NyK. XLII, 317 kk.). Ennek palatális alakját láthatjuk a HB.-beli *levn* azaz *lëün* igealakban és ennek egykori megvoltát tehetjük föl a többi palatálisban is, amilyenek: *tők*, olv. *tök* 'tevék' KazK. 118, *völ*, olv. *völ* 'vevél' DöbrK. 505, *vün*, olv. *vün* 'vive' MünchK. 61, *hünec*, olv. *hünek* 'hivének' NádK. 499, *fekewk*, olv. *fekők* 'fekvém' JókaiK. 74 stb. (PÁNYI V.: NyK. XLII, 183—218, KRÄUTER uo. 319). — Kettőshangzós alakot a HB.-beli *levn*-ön kívül még egyet tudok biztosat: *hyën*, olv. *hiün* 'credidit' TelK. 32 (l. fönnebb 20. l.); ismerek még egynéhány *yr*, *yö*, *yw*-vel irt alakot, amely két más kódexben fordul elő (NyK. XLII, 209 és *hyek* DöbrK. 203), de e betűpárok hangértékének nem jártam a végére. — Mind az *-i, mind az *-u, -ü praet.-jel eredetileg igenévképző volt. (A tempus-tövek eredeti mivoltára nézve I. BUDENZ, UA. 351; SETÄLA, TuM. 166).

KRÄUTER még azt mondja: „Máshol részletesen kifejtendő véleményem szerint a HB. 'teremtője' jelentésű *terumteve* szava [amelyet ő így olvas: *teremteüe*, nyilván elírással e h. *terümteüe*] ízről-ízre megegyezik alaktani elemeire a 'teremté' jelentésű *terumteve* szóval." Továbbá: „Elegendő bizonyíték híján egyelőre csak jelzem azt a véleményemet, hogy az *adók*, *kérők*, valamint *tevők* (<*tők*) egy korábbi praeteritum-

típusnak a maradványai, s hogy ezeket a HB. *hadlava*-féle alakjainak a segítségével gondolom megfejtethetőknek.“ (NyK. XLII, 332). — Ezt a nézetét eddigelé nem okolta meg részletelesen, azért nem szólhatok hozzá. Csupán azt akarom megállapítani, hogy *-*u*-, -*ü*-jeles praeteritumuk, úgy látszik, csupán *v*-tővű igéknek, mégpedig azok közül is csak olyanoknak volt, amelyeknek *v*-je -*sz*-szel vagy -*sz*-szel és -*d*-vel váltakozik, s amelyeknek a paradigmájában más különlegességek is vannak.

3. JELENTŐ MÓD, MULT: -*tt* jellel: *odutta*, olv. *oduttá* 'adta' ebben az összetett igealakban: *odutta vola* (l. alább); olyan (teljes tövel való) alak, mint pl. ezek: *latotta* 'látta' MargL. 204, *latottak* 'látták' uo. 193, *meg halgatotta* 'meghallgatta' ÉrdyK. 483 stb. (SIMONYI, TMNy. I, 235.) — Vö. *odut* (32. l.)

4. JELENTŐ MÓD, JÖVŐ: -*nd* jellel: *emdul* o: *eindul* (7. l.), olv. *ēindül* 'eendel.' (Másképp BUDENZ: MNyszet V, 400; SIMONYI: NyK. XVI, 260; MÉSZÖLY és SIMONYI: Nyr. XXXVII, 295; KRÄUTER: NyK. XLII, 334; ERDÉLYI: MNy. X, 128; NyF. 71 : 39; SIMONYI: Nyr. XLVIII, 46).

5. JELENTŐ MÓD, ÖSSZETETT IGEALAKOK: *a*) *mige zocoztia vola* (l. fönnebb: jelen és elb. mult); — *b*) *odutta vola* 'dederat' (a HB. után következő Sermo-ban) (l. fönnebb: mult és elb. mult).

6. FÖLTÉTELES JELEN: -*nēi* jellel: *eneyc*, olv. *ēnēik* 'ennék' az *ē*-től (vö. *ē*-szik, *ē*-tet). A módjelnek ezzel az eredetibb, kettőshangzós alakjával a KT.-ben is találkozunk: *lelhetneynyc*. — Az *eneyc* alakban a módjel kettőshangzója és a személyrag (*-*i*-k NyH.⁶ 117) eleje egybe van olvadva (vö. elb. mult: *evēc*, *horogvevec*; — figyelemre méltó, hogy ezekben már hosszú magánhangzó van, a föltételes alakban pedig még kettőshangzó).

7. FÖLSZÓLÍTÓ MÓD. — Jelének többféle változata és a tövégi mássalhangzóval való összeolvadása fordul elő. Nevezetesen:

a) *zoboducha*, olv. *szoboduxxá* (*szoboduxá*?)¹ 'szabadítsa' <**szoboduxtxá*, a **szoboduxt* igtől. — SIMONYI egy régi értekezésében (NyK. XIII, 149) és TMNy. I, 634 **szoboduxtxja* > **szoboduxja* > *szoboduxxa* fejlődést tett föl és később is -*j*-vel magyarázta a *t*-végű igék fölszólító alakjait, úgy mint a többiekét is (A magyar nyelv² 410; Die ung. sprache 361). SETÁLA TuM. 142 úgy vélekedett, hogy: „Uns scheint jedoch eine andere erklärung natürlicher, die uns weder imaginäre auf -*x*t ausgehende stämme noch analogiebildung anzunehmen zwingt. Nach dem tonlosen laute *t* wurde *j* als tonloser palataler spirant (*χ*') gehört, also z. b. *szobodujtxá*“;

¹ L. a 26. lapon levő 1. jegyzetet.

azután a *tx'*-ből néhány nyelvjárásban *cs*, másokban pedig *xx* lett, s ebből később zöngésüléssel *jj* (*taníjja*).¹ En e munka ismertetésében (NyK. XXIII, 463) a SETÁLA föltette (*-j >*) *-x-t* a *-jt* (*<-xt*)-végű igéken túl valamennyi *t*-végű igére kiterjesztettem, mert szerintem a *bontson*, *tartson*, *kiáltson*-félek és az *üssön*, *kössön*, *lássön*-félek is könnyebben magyarázódnak régebbi **bontxon*, **ütxon* stb.-ből, mintsem **bontjon*, **ütjön* stb.-ből. Sőt — rámutatva egy nagy nehézségre, amellyel a *-j*-ből való kiindulás jár — megkockáztattam azt a föltevést, hogy a fölszólító mód jelének eredeti magyar alakja nem is *-j*, hanem általában *-x* volt, s ebből az összes alakulásokat minden nehézség nélkül meg lehet magyarázni. Később a rokon nyelvekre támaszkodva még régebbi **-γ*-ből indultam ki (l. NyH.⁵ 109, ugyanígy ⁶109).

b) *iorgossun*, *vezesse*, *bulsassa*, *bulscassa*, olv. *jorgossun* 'irgalmazzon', *vezesse*, *bulcsássá* 'bocsássá (meg)'; magánhangzó-megelőzte *t*-végű tövekből **tx > ss* hangfejlődéssel.

c) *keassatuc*, olv. *kéátsátuk* (*<*kéáltsátuk*) 'kiáltsátok'; mássalhangzó-megelőzte *t*-végű többől **tx > *cs > ccs* hangfejlődéssel.

d) *helhezie*, olv. *helyhēzje* 'helyezze': **γ > *j > i* hangfejlődéssel | *ilezie*, olv. *íleszje* 'élessze'; hangfejlődés: **szty > *sztx > *szx > *szj > szj*.

e) *ovga*, olv. *oudjá* 'oldja (oldozza föl)'; hangfejlődés: **dγ > *dj [> *dī]² > gy* | *oggun*, *vimagguc* (kétszer), *uimagguc*, *wimagguc*, *uimaggomuc*, *uimaggonoc*, *kegiggen*, olv. *odjun* 'adjon', *vimádjuk* 'imádjuk' azaz 'kérjük',³ *vimádjomuk* 'imádjunk' azaz 'imádkozzunk', *vimádjonok* 'imádjának' azaz 'imádkozzanak', *kēgyidjēn* 'kegyelmezzén'; ugyanolyan hangfejlődéssel, mint *ovga*, csakhogy magánhangzók között a *gy* (o: *dj*)-nek explozívá-eleme megkettőződött (*ddj*).

f) *legenec*, olv. *lēgyenek*: a *lē*-többől (vö. *lē-sz*, *lē-het*). — Hogy a *v*-töví igék egy részének (köztük ennek is) a a fölszólító módjában miért van *-gy*, annak az oka még nincs kiderítve.

VI. Igeragozás.

1) Alanyiragozás.

1. Egyes szám: a) 2. személy *-l* és *-sz* raggal: *emdul* o: *eindul*, olv. *ēindül* 'eendel' | *holz*, olv. *holsz* 'halsz (meg).'

b) 3. személy: a) *-n*, raggal: *iorgossun*, *oggun*, *kegiggen*, olv. *jorgossun* 'irgalmazzon', *odjun* 'adjon', *kēgyidjēn* 'kegyelmezzén.' (A velárisok *-un* végzetének megfelelően *kegiggun*

¹ Később SETÁLA Nyr. XLI, 29 más, tagadhatatlanul nagyon elmes magyarázatot kísérelt meg, de ez szerintem (l. NyK. XLI, 237) nem volt elfogadható.

² *gy*, ill. *ggy* (o: *dj*, ill. *ddj*) közvetlenül **dj*-ből is fejlődhetett.

³ Vö. *imád* 'kér' Csallóköz, MTsz. (egy adat).

v. *kegiggin* [olv. *ün* v. *in*] alakot várnánk; de e helyett már *en* [olv. *ën*] van, mint a hasonló alakokban később és mai napság is. Tudtomra *ün* v. *in* végű igealak semmiféle nyelvemlékben sem fordul elő.) — Az *-n₁* személyrag teljesebb **-i.n* maradványa, ez pedig az *ön* névmással azonos, amelynek *-n*-je képző (NyH.^o 100, 110, 119).

β) *-n₂* raggal: *levn*, olv. *lëjn* 'lön'. — A fgr. (alanyi ragozású) praeteritumok egyesszámi 3. szem. alakja legnagyobbrészt ragtalan (=ered. igenévtő, l. SETÁLA, TuM. 88 — 109 és FUSpr.²-omban 122, 123); ilyenek a m. *várt*, *kért*, *vára*, *kére*-féle alakok is (vö. *várta-m*, *kéré-l* stb.). Föltehetjük tehát, hogy eredetileg ragtalan volt az **-u*, *-ü*-jeles praeteritumbeli egyessz. 3. szem. alak is, vagyis pl. a 'lenni, tenni, venni' igéké így hangzott: **lëü*, **tëü*, **vëü*. A *lëszën*, *tëszën*, *vëszën*-féle praesens-alakok *-n* ragjának (amely eredetileg szintén igenévképző volt, l. NyH.^o 117) átterjedésével lett azután *lëjn*, **tëjn*, **vëjn* (> *lön*, *tön*, *vön*). E szerint a *lëjn* alakban két igenévképző került össze, éppúgy mint pl. a f. *menivüt* 'menének' praet.-alakban (*i* és *-vü*, l. erről SETÁLA, TuM. 12).

γ) **-i.k* raggal (amely pontos megfelelője a vog, *tëk* 'maga' névmásnak, l. NyH.^o 117): *eneyc*, *evec* (3-szor), *horogüvec*, olv. *ënek* 'ennék', *ëvék*, *horogüvék* 'haragüvék', a mód-, ill. időjelnek és a személyrag előrészének összeolvadásával (36., 37. l.)

δ) személyrag nélkül: *vola* (kétszer), *uola*, *munda*, *engede*, *mente*, olv. *volä* 'vala', *mundä* 'monda', *engede*, *mente*.

2. Többes szám: a) 1. személy *-muk* raggal: *vogmuc* (3-szor), *uogmuc*, olv. *vogymuk* 'vagyunk' | *uimaggomuc*, olv. *vimádjomuk* 'imádjunk' azaz 'imádkozzunk.' — A *-muk* rag a fgr. **-m.k* fejleménye, és megfelelői: lpN. *-mek* (alanyi és birt.), md. *-mok*, *-muk* (birt.), *-mk* (al.) stb. (NyH.^o 112, 116). — A későbbi *vagyonk*, *vagyunk* nem *vogymuk*-ból fejlődött, hanem mind a kettő korábbi **vogysmuk*-ból. — L. a birt. *-muk*, *-mk* személyragot (41. l.)

b) 3. személy *-nok* (< **-näk*), *-nek* raggal: *uimaggonoc*, *legenec*, olv. *vimádjonok* 'imádjának' azaz 'imádkozzanak', *lëgyenek*. (A rag eredetére nézve l. NyH.^o 119).

2) Tárgyas ragozás.

1. Egyes szám 3. személy: a) **ä*, **e* raggal: *odutta*, olv. *oduttä* 'adta' | *zoboducha*, *vezesse*, *bulsassa*, *bulscassa*, *helhezie*, *ilezie*, *ovga* (l. fölszólító mód) || *hadlaua*, *terumteve*, *feledere*, *veteve*; *tilutoa*, *mundoa* (l. elbeszélő mult). A *-s* alakok szerintem korábbi **hädlää*, **terümtée*, **feledée*, **vetée*-ből valók, amelyeknek **ä*, **e* személyragja más igealakokból terjedt át az elb. multba; a *-t* pedig aligha tarthatjuk egyéb-

nek, mint hézagöltő járulékhangnak (MNY. XI, 6—7; a *v*-re nézve l. fönebb 14); a *tilutóá* és a *mundóá* alak hézagöltő hang nélkül maradt. Legalább úgy látszik, de bizonyosnak nem egészen bizonyos. Mindenesetre föltűnő, hogy *á-á* és *é-e* között van hézagöltő *v* hang s éppen *ó-á* között, tehát ajakhangzó után nem fejlődött ki. SIMONYI Nyr. XXIX, 69 és 164 (jegyzetben) a *zuodus* szóval kapcsolatban azt az ötletet vetette föl, hogy az oklevelekbeli *uo*, *ua*, *ue* írás sokszor talán csak *uuo*, *uua*, *uue* helyett való rövidítés volt. MELICH Nyr. XXXII, 409 kk. a *tilutoa*, *mundoa* és a *hazoa* alakokról írván úgy vélekedett, hogy „az *oa* csupán helyesírási sajátosság, ahol a *v*-t csupán írásban nem jelölték, valóban azonban a kiejtésben megvolt.”¹ Később elállott ettől a magyarázattól (MNY. IX, 398, 399), de én azt hiszem, hogy a SIMONYI és MELICH föltette rövidítés kérdésével még foglalkoznunk kell. — Ilyen *hadlaua*, *terumteve*, *tilutoa*-féle praet-alakok a HB.-en kívül sehol sem fordulnak elő.

b) -já (o: -iá) raggal: *zocoztia*, *mulchotia*, olv. *szokosztja* 'szakasztja', *múlχotjá* 'múlhatja' azaz 'kerülheti el' (*tj* o: *ty*, ill. *tty*, vagyis a *t* és az *i* már affrikátává egyesült, l. 13).

2. Többes szám: a) 1. személy: α) -uk raggal: *vimagguc* (kétszer), *uimagguc*, *wimagguc*, olv. *vimádjuk* 'imádjuk' azaz 'kérjük.'

β) -jük (o: -iük) raggal: *tumetivc*, olv. *tümetjük* 'temetjük' (*tj* o: *tty*, l. 13).

b) 2. személy: α) -átuk raggal: *keassatuc*, olv. *kéátsátuk* 'kiáltsátok' (nem 'kiáltsatok', mert akkor *keassotuc*-nak volna írva).

β) -jätuk (o: -iätuk) raggal: *latiatuc* (kétszer), olv. *lätjätuk* 'lätjätök' (*tj* o: *tty*, l. 13).² — Mind a két ragalaknak -tuk eleme azonos a -tük birt. személyraggal (41. l.).

VII. Névragozás.

1) Birtokos személyragok.

1. Egyes szám: a) 1. személy -m raggal: *feleym*, *bratym*, olv. *feleim* 'proximi mei' MA., *brätim* 'fratres mei' (l. NySz.).

b) 3. személy: α) -á-, -é- raggal (szó belsejében): *halalaal*, *choltat*, *muga nec*, *foianec*, *nugulmabeli*, *gimilce* tvl, *nemenec*, *kegilmet*, *kegilmehele*, *bunet* (3-szor), *timucebelevl*, *testet*, *kebeleben*, olv. *halálálál* 'halálával', *χoltát* 'holtát', *mugának* 'magának', *fojánec* 'fajának', *nyugalmábeli* 'nyugalmába', *gyimilcsétül* 'gyümölcsétől', *némének*, *këgyilmét*, *këgyilméhele*

¹ Fölhozott bizonyítékaihoz hozzápótolhatom az ANONYMUSBÓL ezt: (usque ad fluvium) *Moroua* 35. f. ~ *Moroua* 37, 57. f.

² Vö. *lätjätukh* Serm. Dom. II, 162.

'kegyelmét, -ével', *bűnét, timnücébeleül 'tömlöcéből', testét, kebelében.* (L. még alább *kinzotviatwl*).

β) *-ó-* raggal (szó belsejében): *hazoa*, olv. *házóá 'házává'*; ez a rag *-á-*ból fejlődhetett (8. l.)

γ) *-á, -e, -i* raggal (szó végén): *terumteve, vize, feze, scine*, olv. *terümtete 'teremtője', vize 'leve', fésze 'fészke', szine | lilki 'lelke'* (vö. 9. l.); az *-i* ragalak, mint tudjuk, a későbbi nyelvben és a mai népnyelvben is nagyon közönséges. (L. még alább *szentii*) | (főnévi igenevek): *ovdonia, iochtotnia, elnie, ketnie*, olv. *ovdonia 'oldania', joktotnia v. ? joxtotnia 'iktatnia' azaz 'juttatnia', élnie, kētnie 'kötnie'*.

Nevezetes alakok: *kinzotviatwl* és *szentii*, olv. *kinzotviá-tüül 'kínzásaitól'*, *szentii 'szentjei'*. Ezekben a birtok többségének *-i* jele után megvan még a 3. személy ragja: *-á-*, ill. *-i* (mintha ma így mondanók: 'kínzásaijától', 'szentjeije')² Ilyen alakok más nyelvművekben nem fordulnak elő.³ — Az *intetvi-* nec és az *ildetuitvl* szóban már vagy egybe van olvadva a két *-i* elem, vagy elveszett az egyik, a személyrag (35. l.) — Nincs már meg a 3. személy ragja az *unuttei* (35. l.) és a *neki* (6-szor) szó végén sem.

2. Többes szám: a) az 1. személy ragja részint eredetibb *-mük*, részint hangzója-vesztett *-mk* alakban van meg: *isemucut*, olv. *isemüküt 'őszünket, apánkat' | uromc* (kétszer), *uromc-huz*, olv. *uromk, uromkxuz 'urunk, urunkhoz'*. — Azonos az alanyi *-muk* raggal (39. l.). Mind a birtokos, mind az alanyi *-muk, -mük* ragnak a magánhangzója magánhangzók közötti helyzetben veszett el. (Elveszésére nézve természetesen közömbös volt az, hogy a rag után következő magánhangzó ugyanabban a szóban volt-e vagy a vele egybeejtett következő szó elején.) Az *-mk* ragalaknak közvetlen fejleménye a későbbi *-nk*.

b) 2. személy *-tük* raggal: *zumtuchel, szumtuchel, bennetuc*, olv. *szümtükkel 'szemetekkel', bennetük 'benneteket'*.⁴ — L. a tárgyas *-átuk, -játuk* személyragot (40. l.).

c) 3. személy *-uk, -ik* raggal: *uimádsaguc, turchucat, cuzicun*, olv. *vimádságuk- 'imádságuk', turkuk- 'torkuk', küzikün 'közükön' azaz 'között'*. — Az eredetibb alak az *-ik*; ez a későbbi irodalomban is előfordul és több nyelvjárás-területen ma is él. Az *-uk* illeszkedés útján jött létre (vö.

¹ *zoboducha wt . . . pucul kinzotviatwl*; vö. „libera eum ab inferorum cruciatibus“ (a Pray-kódexnek egy imádságában: EphKözl. XXXIX, 41).

² SZINNYEI: NyK. XXIX, 126.

³ ERDELYI L.: NyF. 71:62 szerint „összevethető a *szentii* alakokkal a nyugati székelységben ma is: „dicsőség Istennek és mindön *szentijének*“, ünnepi mondókából (Nyikómalomfalva, Udvarhely m. Szabó J.)“

⁴ A *bennetuc* szó magyarázatát l. ZOLNAI Gy.: Budenz-Album 149 és Szómagyarázatok 1; Nyr. XXX, 340. — Vö.: „má rigén invitágotnak *bennünk*“ (Vas m. Németgens Nyr. XXX, 487).

achscin HB. > *asscu[n]*- KTSz.; *balatin*, *bolatin* 1055 > *bolotun* ANON. 49. f.; *mortis* 1055 > *Mortus* 1211 OklSz. stb., l. a 11. lapon levő 1. j. és MELICH: MNy. I, 184; IX. 354).

2) Határozóragok.

1. -n: *nopun* (3-szor), *cuzicun*, olv. *nopun* 'napon', *küzikün* 'közükön' azaz 'között' | *heon* (kétszer), olv. *heon* 'csupán', a későbbi *héu* (írva *hew* JordK.: RMNy. V, 6a), *hiu* 'inanis', *cascus* [?], *cassus*, *vacuus* MA. szónak *ú* képző nélküli *heo*-alapszavából; 'csupán' jelentéssel másutt nem fordul elő | *bennetuc*, olv. *bennetük* 'benneteket' a *bele-*, *bel-* (◊ *bél* > *bél*) szóból (vö. *en iumhumnok* [így!] *bel bua* ÓMS.) a ragnak teljesebb (magánhangzós) alakjával. (L. még a -ben ragot 45. l.)

2. -t, -tt: *eleut*, olv. (magában ejtve) *eleüt* v. *eleütt* 'előtt' (vö. 33. l.) | *ert* (névutó: *lelic ert*, *lilki ert* 9. l.), *meret*, olv. (magában ejtve) *mérét* v. *mérött* 'miért' (elhomályosult összetétel: 17. l.), *erette*, olv. *érette* 'érté'. Az *érött*-, *ért*-szónak 'helyett' volt az eredeti jelentése; tőszava *ér*-◊ cser. *ßär*, *ßer* 'hely' (*ßäreš* 'helyett, -ért') stb. (NyH.⁶ 126). — A -t > -tt-re nézve l. 13. l. 4. j.

3. -l (◊ *ül*): *charmul*, olv. *hármul* 'háromszor'; tőszava: *hármu*, vö. *harmu* 1055 (kétszer) OklSz. (Ma is járja *hármul* 'háromszor' jelentéssel a Dunán túl; l. ezt és több ilyent LEHR cikkében: MNy. IV, 108; a régi nyelvben: *egyel*, olv. *ëggýel* 'egyszer', *thebel*, olv. *tëbbël* 'többször' SIMONYI, MHat. I, 336) | -*tol* (3-szor), -*tol* (3-szor), -*tol* (határozószóból lett rag), olv. -*tüül*, -*tül* 'től'; tőszava: *tüü* (vö. Keurus *Tuuh* 1211, Sartuu 1214, 1223 OklSz.), *tü* (vö. Beseneytu 1211, Fyzeztu 1240 táján, Canisatu 1251/1255, keuris *tue* 1055 stb. OklSz.) 'tő' || *feleül*, olv. *feleül* 'felől' a *fele-* (◊ *fél* > *fél*) tőszóból | -*beleül* (határozószóból lett rag), olv. -*beleül* 'ből'; tőszava: *bele-* (l. az -n ragot). — Az első kettőben (*charmul*, -*tol* stb.) valószínűleg a pusztá -l ablatívus-rag (◊ vog.-osztj. -l, NyH.⁶ 106) van: *hármu-l*, -*tüü-l*, ill. -*tül-l*. Azért nem vehetjük bizonyosra, mert a *charmul*-t *ú*-val is lehet olvasni, és akkor *hármúl* < **hármul* fejlődést kell föltenni (vö. -*tül* < -*tüül*). Semmi sem vall ugyan rá, de elvégre nem lehetetlen, hogy -*tüül* (-*tül*)-ben is volt valami a szótő és az -l között. Kényszerítő okunk nincs sem az egyik, sem a másik föltevésre, csupán a *feleül* és a -*beleül* miatt gondolhatunk rá. Ezekben világosan látni, hogy a *fele-*, *bele-* tő és az -l rag között van valami elem. Most, hogy a fönnebb (36. l.) említett oknál fogva a *lewn* alakban már nem *é*-ből fejlődött *ö*-t látok, s ennek megfelelően ezeknek az ablatívusoknak *ev* betűpárját is kettőshangzónak (◊ *ü*) olvasom,

természetesen el kell ejtenem az *ól*, *öl*, *ül*, *ül*, *ul*, *ül* ragról adott eddigi magyarázatomat (NyH.⁶ 126) is.

Ezzel a raggal meglehetősen sokat foglalkoztunk (l. az irodalmát: NyH.⁶ 126). Megpróbálkoztunk különféle magyarázatokkal, de egyik sem volt teljesen kifogástalan. Nekem most is az a véleményem, hogy ez a rag nem szóból lett, se nem két raggól egyesült. A legrégibb alakok csak a szótőből és a puszta *-l* ablatívus-raggól állottak, pl. **als-l* 'alól', **mellš-l* 'mellől'.¹ De voltak olyanok, amelyekben az *-l* előtt tövégi *u* vagy *ü* hang volt, pl. **eleü-l* 'elől' (vö. *eleu-t*, olv. *eleüt* v. *eleütt* 42. l.), az imént tárgyalt *-tüü-l* (**tüülem*, **tüüled* stb.), a *ról-* (*rólam*, *rólad* stb.) előzője: **rou-l* (< **rəy8-l* NyH.⁶ 128). A két utóbbi nagyon sűrűn fordult elő, ennél fogva meglehet, hogy hatottak az olyan alakokra, amelyekben az *-l* előtt rövid tövéghangzó volt, s így lett pl. **als-l*, **mellš-l*-ből **aloul*, **melleül* > *alól*, *mellől*. — Ha ez a föltevés megállja a helyét, akkor világot deríthetünk a sokfélekép magyarázott *arcél*, *orcél* és *társél* alakokra is (*arcél*, *orcél* '1. facie tenus; mit gesicht, ins gesicht, auf gesicht; 2. obviam; entgegen' [első adat: Ladislaus Arcelwagoth 1484 OklSz.]; kódexekben elég gyakori; *tarsel* 'pro socio' [egyetlen adat] JókaiK. 61; l. EtSz. *arc* a.) — Kétségtelen adataink vannak a régi nyelvből szóvégi *ou* > *ëu* > *é* hangfejlődésre (l. KRÄUTER: MNy. IX, 20; HORGER uo. 112), pl. *oszou* 'aszó, aszú' > *oszëu* > *oszé* (írva: *ozou*, *ozeu*, *oze* OklSz. *aszó* és *asszú* a.). Az *ou* > *ëu* hangfejlődésre HORGER i. h. a nép nyelvéből is idéz példákat (**aprou*, **ajtou* > *aprëu*, *ajtëu* Udvarhely m. délkeleti szélén). Ilyen fejlődés útján jött létre a népnyelvi *kóré* (∪ *kóró*) MTsz., *pondré* (∪ *pondró*) MTsz., *káké* 'gyékény, sás' Nyr. XLIV, 89 (∪ *kákó* MTsz.), valamint a KTSz.-n levő *pustebe*[l]e, olv. *puszté-* 'posztó' (vö. *pozthow* BesztSzi.). Ilyen hangfejlődés szó belsejében is végbemehetett, tehát az *arcél* (*orcél*) és *társél*-beli *é* is egykori **ou* (**orcoul*, **társoul*) fejleménye lehet, úgyszintén a Mészöly MNy. XI, 63 idézte nyitrávidéki *magyarél* 'magyarul'-beli *é* is. A *rólam*, *rólad* stb.-nek őrségi *lérám*, *lérád* stb. < **rélám*, **rélád* stb. változatát (Nyr. VII, 418) szintén régibb **ou*-val való alakból (**roul-*) lehet eredeztni.²

Meg kell még említenem, hogy az *ou*-ból fejlődött *é* természetesen nem közvetlenül *ëu*-ból lett, hanem a közbeeső fejlődési fokok *ëü* és ebből lett *ëi* voltak. (Vö. HORGER: „*ëu*-ból **ëi* fokon át való fejlődéssel“ MNy. IX, 113; KRÄUTER is föltesz *ü* > *i* [*-eüe* > *-eie*] hangfejlődést MNy. IX, 23; *ü* > *i* [*-eü* > *-ei* > *-é*] hangfejlődés példái: GOMBOCZ,

¹ A tőszavak első tagjában egyszerűség kedvéért írom a mai magánhangzót.

² Így magyarázhatjuk most már az *ul* (*ól*) igeképzőnek *él* > *il* változatát is.

M. tört. nyelvtan. II. r. Hangtan. II. Hangtörténet². [Könyomat]. 43. §;¹ — L. még alább a *-vel* ragot (46. l.)

4. *á, é* ~ *ü, e, i* raggal: *hazoa*, olv. *házóá* 'házává'; olyan alak, mint pl. a régi nyelvbeli *bíróá, gyarlóá, egyenlőé* és a népnyelvbeli *annyiá, tűé* (NyH.⁶ 129).² Hogy a *-vá, -vé* translativus-rag eredetileg azonos volt az egyszerű *-á, -é* latívus-raggal, azt kimutattam: SUS. Aik. XXX₈; vö. még NyK. XL, 357 és a rag egész irodalmára nézve NyH.⁶ 130 | *mige*, olv. *migé* (*mige?* 9. l.) 'meg' (még a KTSz.-n is megvan a végén a latívus-rag: *mege* lelhesse); eredetileg azonos a *mégé, mögé* szóval, de mint igekötő elszigetelődött tőle, és a ragja lekopott || *eleve*, olv. *eleve* 'primum', tkp. 'elé' az *eleü* 'elő' szóból (33. l.); a rag alakjára nézve l. 9. l.) | *-bele, -beli*, olv. *-bele, -beli* '-ba' (határozószóból lett rag) a *bele-, bel-* szóból (l. *bennetuc* és *-belevl* 42. l.); az *é > e*-nek *i* változatára nézve l. *neki* és a nép nyelvében *teli* 'tele', *föli, mögi, közü* 'fölé, mögé, közé' NyH.⁶ 129, *idi* 'ide' MTsz. | *neki* (6-szor); tőszavával (**nekü-*) összecseng a lpS. *nä i'eka* 'gegen' (pl. *nä i'eka mannat* 'nekimenni'), lpN. *neeigä, neig'ä* 'recta ad, recta adversus' (MUSZ. 396; NyH.⁶ 132), de csak akkor lehetnek összetartozók, ha a szókezdő lp. *n* (amellyel a szó a lpS.-ben is megvan: SUS. Toim. I, 78) másodlagos, azaz *n*-ből való (ez palatális magánhangzó előtt nem példátlan dolog, l. NyH.⁶ 32: *négy* és *nő* a.); a lpN. szóbelsei *g* nem akadály a összetartozás föltevésének (vö. *mell* ~ lpS. *mèleka*, lpN. *melegä* NyH.⁶ 31). [A *neki* szó személyragozása (l. erről ZOLNAI: MNy. V, 69) nagyon elüt a többi latívusétól. E miatt néhány évvel ezelőtt az az ötletem támadt, hogy hátha nem is olyan latívus, mint a többi, vagyis hátha az *i*-je nem latívus-rag, hanem a 3. személy ragja. Ez esetben semmi különösség sem volna a személyragozásában, csak a *nekije, nekijük* alakokat kellene analógiás alakulásoknak tekintenünk. Igaz, hogy amit így megnyerünk a réven, azt elvesztjük a vámon, mert a *nekü-m, nekü-i, nekü-nk* stb. személyragos alakokban teljesen ismeretlen alakú latívus áll előttünk. Ez még csak hagyján. De számba kell venni azt, hogy így *neki* volna az egyetlen személyragos igekötő, mert *meg, el, be, ki, le, föl* stb. nem személyragos. A fő-nehézség azonban az, hogy a határozószóknak tudtomra sehol sem fordul elő *i*-személyragos alakjuk; *benne, vele, közötté, tőle* stb. helyett sehol sincs *benni, veli, közötti, tőli* stb. (s ennek megvan a maga jó oka, amint megmagyaráztam NyK. XLIV, 478), viszont *neki* helyett sehol sincs *neke*. Ezért maradt az én ötletem pusztán ötlet.] — l. a *-nek* ragot (47. l.) | *ivtua*, olv. *jutvá* 'jutva' (28. l.) || l. még a *-xuz* ragot (47. l.)

¹ Az *ő* igenévképzőnek *é* változata és más *ő*-vel váltakozó *é*-k is (pl. *lén, belél, felél, elétt* NySz.) fejlődhettek *ü*-ből *ü*-n át.

² Ha ugyan *oa* nem *oua* helyett való rövidítés (vö. *tilutoa, munda* 40 l.)

5.-ben : *milostben*, *paradisumben*, *gimilsben*, *iorben*, *kebeleben*, olv. *milosztben* 'malasztban', *părădisumben* 'paradicsomban', *gyimilsben* 'gyümölcsben (-ból)', *joyben* 'jóban', *kebelében*; a rag azonos a *benn* határozószóval (l. *bennetuc* 42. l.); az illeszkedés még nem történt meg. (Illeszkedés nélküli alak van még a GyulS.-ban: *habrosagben* és a KTSz.-n: *latotuben*; későbbi nyelvmélekekben ilyen már nem fordul elő, de egy göcseji népdalban olvassuk: „Mégsé lehettem az *elütánce*.” „Ki van a *tánce*?” [Nyr. I, 372]. Az első illeszkedéses alakok a GyulS.-ban vannak: *koorsagbon*, *tonosagaban*).¹

6. -*beleül* 'ből': *timnucebelewl* 'tömlöcéből' (l. fönebb 42. l.); vö. *buabeleul* ÓMS. (olv. már -*belöl*?), *agbe[le]vl*, *mogzotbele[vl]* KTSz.; -*belöl* kódexekben: *tizenkettewbelewl* JókaiK. 1, *zygetbelewl* uo. 27, *menbelewl* uo. 43, *Asisyabelewl* uo. 49, *kezebelewl* uo. 60; *ezőgbelöl* GuaryK. 4, 9, *ieőgbelöl* uo. 45, *erdőmebelöl* uo. 68; *kibelöl* DebrK. 569, *menbelöl* uo. 565, 572, 591 stb.; Háromszéken: *közbőlöl* v. *közből* v. *közbe* MNyszet VI. 336; *közbőlöl* 'közbül, közép' MTsz.

7. -*bele*, -*beli* '-ba': *vilagbele*, *munhi uruzagbele*, *nugulmabeli*, olv. *világbele* 'világba', *münyi uruszágbele* 'mennyei országba (mennyországba)', *nyugulmábeli* 'nyugalmába' (l. fönebb 44. l.), még illeszkedés nélkül. A ragnak -*bele* alakja a későbbi nyelvmélekek közül a KTSz.-n is előfordul: *pustebel[e]*. A nép nyelvéből idézgettek itt-ott *szobábele*, *pincébele*-féle alakokat (l. Nyr. XXV, 43). Ezeknek közös forrása nyilván a RMNy. I. k. I. db.-jának LXXI. lapja, amelyről ERDÉLYI LAJOS is idézi őket (NyF. 71:56). Csakhogy az idézett lapon nem *szobábele*, *pincébele* van, hanem *szobábabele*, *pinczebele* és *szóbabele* (szól). Az első és a harmadik adat arra vall, hogy a közbülsőben sajtóhiba van, és helyesen így volna: *pinczébebele*. Ezek tehát nem olyan alakok, mint a HB.-beliek. — SIMONYI TMNy.-ában (I, 654) olvashatni, hogy BARTHA J. értesítése szerint a mikófalvi palócoknál ma is közönséges a -*bal*, -*bel* ragalak, „sőt az öregebbektől állítólag így is lehet hallani: Hozz ebbel a korsóbele vizet.” BARTHA az ő korábban megjelent nyelvjárásleírásában (névragozás: Nyr. XXI, 465 kk.) a *korsóbele* alakot nem említi. — A Nyr. tudakozódása (XXV, 43) nem sok eredménnyel járt. Az egyetlen válasz, amely a kérdésre beérkezett, ez volt: „A *szobábele*, *pincébele*, *korsóbele*-féle alakokról nem közvetlen tapasztalat, hanem csakis közvetett hallomás útján szólhatok. Szatmár vármegyében Jánk tájékán lakott ismerőseim említették ezt nekem, mint furcsaságot, s ahogy a Nyelvőrben olvastam, eszembe jutott. Ugyanott az *el*, *be*, *ki*, *fel*, *le* igekötőkhöz mindíg hozzáteszi a nép a *felé*-t, . . . pl. *elfelé*-

¹ Korábbi, de kétségkívül hibás adat: Comes Laurentius de *Varalyaban* 1292 (JERNEY, M. Nyelvkincesek I, 152).

ment, e helyett *element*... De ismétlem, mindezeket csak közvetett hallomás útján tudom s így teljes szavatosságot nem vállalhatok...“ (XXV, 187). [Az *elfelé* azt a gyanút kelti az olvasóban, hogy a közlő talán nem is *korsóbele*-, hanem *korsóbabele*-féle alakokról hallott beszélni.] — A moldvai csángók nyelvjárásából RUBINYI MÓZES ezt az egyetlen adatot idézi: *menen folubelé* 'faluba', de ezt a jegyzetet csatolja hozzá: „Csak egy ízben hallottam; lehet, hogy emberem gyorsan mondta ki e mondatot: *foluba elé*, a faluban előre.“ (Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához 17). — A *-bele* ragalakra tehát a régieken kívül nincsen kétségtelen adatunk. A *-beli* ragalaknak *-belu*, olv. *-belü* változata van az ÓMS.-ban: *egembelu* 'simul' (vö. *ëgyemben, ëgyembe* NySz.; — vö. *kegilm-, kegiggen* HB. ~ *kegulm, keguggethuk* ÓMS.)

8. *-tüül, -tül* 'től': *gimilstül, gimils tül, kinzotviatül*, olv. *gyimilcstüül* 'gyümölcstől (-ből)', *kinzotviatüül* (12. l.) 'kínzásaitól' | *gimilcietül, gimilce tül, isten tül, ildetuitül*, olv. *gyimilcsiktül* 'gyümölcsöktől (-ből)', *gyimilcsétül* 'gyümölcsétől', *istentül, ildetvitül* 'üldözéseitől'. — L. 42. l.

9. *[-vel]*: *'el, 'äl*. Ez az egyetlen újabb rag, amelyet a HB.-ben már kétségtelenül illeszkedve találunk.¹ A *vel* (*vele-m, vele-d* stb.) szóból lett, és erről kimutattam, hogy 'erő' jelentésű szónak ragos alakja s azonos a vog. *ßäyl* 'erővel' szóval (a szóbelsei hangmegfelelésre nézve vö. *täyl* 'tele' ~ m. *tel*-), a ragja pedig az ablatívusi *-l* (NyK. XXX, 230; NyH.⁶ 129). A *'-val, -vel* rag négy szóban fordul elő és mind a négyben kezdő mássalhangzója nélkül: *halalaal*, olv. *hálálálál* 'halálával', [*h* járulékhanggal:] *kegilmehel*, olv. *këgyilméhel* (< **këgyilméel*) 'kegyelmével', [a tövégi mássalhangzó geminációjával:] *zumtuchel, szumtuchel*, olv. *szüm-tükkel* 'szemetekkel'. Ugyancsak *v-* nélkül találjuk e ragot az ÓMS.-ban: *buol* (kétszer), *kynaal, fyaal, kunuel; syrolmol; ualallal, kynzassal, halallal, scegegkel*; továbbá a GyulS.-ban: *scemehel*. Az első *v-s* alakok a KTSz.-n vannak: *scovol*, [*ma*] *lostual*.² Ebből természetesen nem szabad azt következtetni, hogy a *vel*-nek *v*-je kései járulékhang. Erről szó sem lehet. A szó megfelelőinek kezdőhangjai a rokonságban a következők: lp. *v*, f. *v*, md. *v'*, cser. *ß*, vog. *ß*, osztj. *u* (NyH.⁶ 129), tehát sehol sincs magánhangzós szókezdő. A mostani szókezdő mássalhangzókból fgr. **ß*-re lehet következtetni, amely megvolt

¹ Illeszkedés nélkül: *wraymwel* (LevT. I, 134); az Őrségben (Nyr. VII, 417) és Göcsejben (MNysz. I, 220, 221; V, 145; Nyr. XIV, 215).

² Így és nem [*ma*] *lostaval*, ahogy NAGY GYULA olvasta (Akad. Ert. VI, 24), sem [*ma*] *lostaval*, ahogy ZOLNAI olvasta (Nyr. XXIV, 112, 113). Én annak idejében megnéztem ezt a szót nagyítóval az eredeti szalagon és a *t* meg az *al* között csak *u*-t láttam, amelyet egy kis köz választ el a *t*-től. Ugyanezt látom a fényképen is. A [*ma*] *lostaval* vagyis 'malasztjával' alak nem is illik bele a szövegbe („*iduz leg* [Mária] [*ma*] *lostual teles vr te veled wagun aldut uog te*...“).

az ugor koron túl az előmagyarban, valószínűleg az ősmagyarban, sőt talán még az ómagyarban is.¹ A *hálálálál*, *szümtükkel*-féle alakok minden valószínűség szerint abból a korból valók, amikor még * β volt a kezdőhang. Ilyenek fejlődtek ki egy részében a nyelvjárásoknak. Más nyelvjárásokban a '-vel'-ragos alakok * β -je megmaradt addig, amíg a * $\beta > v$ hangváltozás bekövetkezett, s azzal együtt jöttek létre a *fával*, *törvel*-féle alakok. Az, hogy ilyenek csak a XIV. század derekán kerülnek elő, egyáltalában nem teszi lehetetlenné azt a föltevést, hogy a * $\beta > v$ hangváltozás már az ősmagyar korban megtörténhetett vagy legalább megindulhatott.

10. -*xuz* (-*huz* ? 12. l.) '-hoz': *ozchuz*, olv. *ozxuz* 'ahhoz'; *uromchuz*, olv. *uromkxuz* v. -*huz* 'urunkhoz.' — Jóval később is előfordul még *u*-val: *aniahuz*, *asun*[a]*huz*, *leanhuz* (vö. *huz*[i]*ad* 'hozzád') KTSz.; *labayhuz* JókaiK. 10, *varashuz* uo. 155.

11. -*nek*: *intetvinec*, *gimilsnec*, *nemenec*, *kinec* (kétszer), olv. *intetvinec* 'intéseinek' azaz 'biztatásainak', *gyimilcsnek* 'gyümölcsnek', *nēmének*, *kinek*; — illeszkedés nélkül: *halalnec* (kétszer), *muga nec*, *foianec*, *puculnec*, olv. *hálálnec* 'halálnak', *mugának* 'magának', *fojánec* 'fajának', *pukulnek* 'pokolnak'. — Illeszkedés nélkül használja az ANONYMUS is: *Ousadunec* 32. f., *Oundunec* 40. f., *Tosunec* 41. f. De illeszkedve találjuk az ÓMS.-ban: *iumhumnok* [így!], *symeonnok*, *fyomnok*, *mogomnok* (kétszer), *viragnac*; a GyulS.-ban: *walacnok*, *walaknok* (kétszer), *halalanoch*, *varasanac*, *fianach*, *tonohtuananac*, *ascunnak*; a KT.-ben: *wilagnoc*, *leannac*; a KTSz.-n: *angol*[u]*cnoc*, [a]*ngolucnoc* (kétszer), *leannoc*, *keralucnoc* (kétszer), *oznoc*, *asscu*[n]*noc*, *pukul*[n]*oc*. — Egy 1554-ben kelt levélben kétszer fordul elő *wramnek* és egyszer *Nagssaganeck* (LevT. I, 134). Göcsejből vannak közölve illeszkedés nélküli alakok (*uómának*, *szuómának*, *nyavalának* stb.) MNyszet V, 106, 139; Nyr. XIV, 215.

3) A tárgyrag.

A HB.-ben a tárgynak csak -*t*-ragos alakjai fordulnak elő; ragtalan nincs. Tárgyesetek: *kit*, *mariat*, *wt*, *wt*, olv. *kit*, *Máriát*, *üüt* 'öt' | *archangelt*, olv. *arkangyelt* 'arkangyalt' | *choltat*, *testet*, *kegilmét*, *bunet* (3-szor), olv. *holtát* 'holtát', *testét*, *këgyilmét* 'kegyelmét', *bünét* || *u* tövéghangzóval: *adamut*, *paradisumut*, *halalut* (kétszer), *angelcut*, olv. *Adám**ut*, *páradicsumut* 'paradicsomot', *hálálut* 'halált', *anggyelkut* 'angyalokat' | *o*-val: *urot* 'urat', *utot* 'utat' | *ü*-vel: *vermut*, *szentucut*, *isemucut*, olv. *vermüt* 'vermet', *szentüküt*, 'szenteket', *isemüküt* 'ösünket, apánkat' | *e*-vel: *rezet*, olv. *rész**et* 'részt'.

¹ L. 21, l. 3. j.

Látjuk tehát, hogy a tárgyrag előtt a veláris tövég-hangzó öt esetben *u*, kettőben pedig *o*. Ezek mellett szemet szűr az *a*-betűs *turchucat* alak, mert a fönnebbiek szerint azt várhatnók, hogy 'torkukat' így legyen írva: *turchucot* (vö. *urot*, *utot*) vagy *turchucut* (vö. *angelcut*). És bizonyára *o* vagy *u* volna az *a* betű helyén, ha e szó helyesen volna írva. De (amint Nyr. XXXII, 485 és MNy. I, 22 kimutattam) a másoló itt hibát ejtett, csakhogy nem az *a* betűben van a hiba, hanem másban. — A tiltott gyümölcsnek oly keserű volt a leve, — mondja a HB. — hogy 'torkukat megszakasztja vala'. Torkukat? Kiknek a torkát? Természetesen Ádámét és Éváét, fogja mondani mindenki. Igen ám, csakhogy a HB-ben Éváról nincsen szó, hanem csak Ádámról. Őt teremtette Isten annyi malasztban; őneki adta a paradicsomot lakóhelyül; őneki mondta, hogy minden gyümölcsből ehetik; őt tiltotta el egy fa gyümölcsétől; őneki mondta, hogy ha eszik belőle, halál-nak halálával hal meg; ő engedett az ördög biztatásainak; ő evett a tiltott gyümölcsből, és őneki szakasztotta meg a gyümölcs keserű leve — a torkukat? dehogy! — a torkát. Íme itt a hiba. Az eredeti szövegben kétségkívül *turchat* (olv. *turkát*) volt, tehát olyan alak, amelyben helyénvaló volt az *a* betű; de a másoló ezen a helyen Ádámhoz odaértette Évát is, azért közbe iktatta a többszámi *uc* (olv. *uk*) személyragot, s így lett a *turchat*-ból *turchucat*. Ezt a föl-tevésemet megerősítik az ezután következő mondatok is, mert azokban megint csak Ádámról van szó, t. i. hogy ő nem csupán magának, hanem egész fajának halált evett, s az Isten őt belevetette ebbe a gyötrelmes világba, amely fészke lett az ő egész nemének.¹

¹ [A 31. laphoz való jegyzet]. A szedés megtördelése után vettem észre, hogy a *latotuben* és *latotuot* olvasat s az előbbinek 'látatban' értelmezése már HORVÁTH CYRILLNél (RMK. I², 60, 64) megvan.

624.
24.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
24. szám. KIADVÁNYAI. 24. szám.

SZENT GELLÉRT
ÉS A
„SYMPHONIA UNGARORUM“

ÍRTA
BALOGH JÓZSEF

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 2 6.

ÁRA: 0'20 p

Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum“.

„Mert én, mondta [Thales],
egyszer Eresusba vetődvén,
egy szolgálóleányt
hallottam, amint a
kézimalomhoz ezt
énekelte: Örölj, malom,
örölj, hisz Pittacus is öröli,
nagy Mytiléne királya.“
PLUTARCHOS.¹

I. A probléma.

A magyar költészet emlékeinek élén a Szent Gellértről szóló két legendának, a „nagyobb“ s a „kisebb“ vita-nak két változatában reánk maradt *symphonia Ungarorum*-anekdota áll, amely egy magyar szolgálóleány különös örlődaláról emlékezik meg. Az anekdota bővebb változata általánosan ismert: Szent Gellért püspök Valter nevű papjával úton van, s egy pusztai tanyán megszáll. Éjfél tájban jámbor meditációjából különös zenei lárma, — mint utóbb kitűnik: egy kézimalom zörgése s hozzá egy szolgálóleány dala veri fel. A püspököt az exotikus nóta is, de még jobban az deríti fel, hogy a cseléd terhes munkáját víg nótaszóval kíséri. Aki zúgolódás nélkül robotol, jutalmat érdemel és — kap is. Alljon itt a két változat latin szövege:

I. Vita minor.

(Acta Sanct. Sept. VI. 723.)

Tempore quodam, dum pro
eujusdam defensione ad eundem
regem properaret, in ejusdem
regione laboriosa parte,² qua
apta usui pecudum exstat, Vir
Dei hospitatus est: ubi circa
mediam noctem ancilla quaedam
dum manibus molem circum-
ferens, triticum contereret, duri-

II. Vita major.

(ENDLICHER 223. l.)

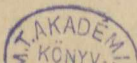
Accidit autem quodam tem-
pore, ut pro defensione cuius-
dam ad regem properaret. Et in
ejusdem regionis parte silvosa,
quae usui porcorum erat apta,
sita erat quedam villa, in qua
meridie hospitatus est. Ubi circa
mediam noctem audit strepitum
molarium, quod³ ipse alias non

¹ ἐγὼ γάρ, εἶπε τῆς Ξένης ἡ κουον ᾠδοῦσης
πρὸς τὴν μύλην, ἐν Ἑρέσῳ γενόμενος
„ἄλει μύλα ἄλει“
καὶ γὰρ Πιττακὸς ἄλει
μεγάλας Μυτιλήνας βασιλεύων.“

PLUT. Conviv. Sept. Sap. 14. (157. E.). Ez a népdaltöredék a hellén világban igen elterjedt örlődalok (ἐμπύλιοι ψαῖα, ἄσματα μολωθῶν) köréből való, amintőre ARISTOPHANES (Felhők, 1358) is céloz. A töredékre vonatkozóan egyébiránt WILAMOWITZ (Hermes XXX, 25, 225) kimutatta, hogy KLEARCHOS-tól, ARISTOTELES tanítványától ered. Vö. ALEX. KELEMEN Paid. 3, 10 és AELIANUS V. H. 7, 4. — Greek Melic Poets by A. W. SMITH. Ldn, Macmillan, 1906, 160. és 510. ll.

² A szöveg rossz; a helyreállítását nem kísérelm meg, mert problémám nézőpontjából érdektelen e részlet.

³ Itt a latin szövegbe hiba csúszott, akár a szerző tévedett, akár a másoló. „Audit strepitum molarium, quod...“ nem lehetséges. Vagy quem-nek kellene állania, ha molarium-ot melléknévnek tekintjük (‘malomzörgés’), akár quae-nek, ha molarium a molare-nek többes genitivusa (‘a malomkövek zörgése’). Téves TRÓCSÁNYI ZOLTÁN fordítása is (Magyar Régiségek és Furcsaságok. I, 56): „zúgást hallott, egyébként maga nem látott...“

ciam sui laboris cantilena demulcebat. Ad quam Pater sanctus *expergefactus, accersito ministro, quid sit, inquit. Cui famulus, ut res erat insinuat.*

Confestim Pastor pius lachrymis perfunditur: Felix, inquit, homo sub alterius potestate consituta, quae sic dulce debitum servitium absque murmuratione impendit, cui non minimum pondus pecuniae portare iussit.

viderat. Mirabatur quidnam hoc esset. Continuoque mulier, quae molam trahebat, cantare cepit. Admirans autem episcopus dixit ad Waltherum: *Walthere audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat, riseruntque ambo de carmine isto.* Cumque mola solius manu traheretur mulieris, et cantus cresceret in altum, episcopus autem lecto interim iaceret, adhuc subridens ait: *Walthere edissere mihi quis istius melodie cantus sit,* qui meam cantoria sua cessare compellit lectionem. At ille: *ista modulatio carminis est* inquit, mulier quae cantat ancilla est huius hospitis apud quem hospitamus, quae molit triticum domini sui, tempore quo alia molendina in regione ista reperiri omnino non possunt. Cui episcopus: arte, inquit, currit an labore. Ait Waltherus: arte et labore, non quolibet trahendo iumento, se propria manu circumferendo. O miranda res, ait episcopus, qualiter se pascit humana generacio. Nisi enim esset ars, laborem quis posset tolerare. Felix, inquit, mulier quae sub alterius potestate posita, sic dulciter debitum servitium absque murmuracione leta impendit. Cui etiam non modicum pondus pecuniae portari precepit.

Ennek az anekdotának, főként bővebb, párbeszédes változatának tagadhatatlan művelődéstörténeti érdekességét már évtizedek óta erősen hangsúlyozni szokták. Többet azonban, mint azt, hogy a XI. sz. első évtizedeiben egy magyar tanyán népdal hangzik fel, és ez a dal (a Legenda Maior változata szerint) különösségével meglepi az idegen hallgatókat, az adomából kiolvasni alig lehet. Hogy anekdotáknak mégis számottevő irodalma van, s ellentétes vélekedések alakultak ki körülé, azt egyfelől annak tulajdoníthatjuk, hogy a hosszabb szöveget eddig nem sikerült megbízható pontossággal lefordítani, másfelől annak, hogy a két változat egymás közt való kapcsolatát sem rögzítették meg. Itt tehát két feladat kíván megoldást; az egyik a Legenda Maior-anekdota értelmezése, a másik ugyane változat korának, tehát megbízhatóságának megállapítása. Ennek a két feladatnak megoldását kísérli meg e cikk.

Abból a körülményből, hogy a szöveg szabatos fordítása

nem sikerült, további zavar származott. Egy álprobléma keletkezett: van-e a *symphonia*-párbeszédnek valamely zeneelméleti vagy zenetörténeti jelentősége? — Az anekdota kora körül főként az utóbbi időben kialakult bizonytalanságból viszont egy másik álprobléma született; felvetői szerint az egész *symphonia*-párbeszéd nem egyéb irodalmi jellegű antik reminiscenciánál. — Alább sikerülni fog az igazi problémák helyes megoldásához közeledve, ez álproblémákat is kiküszöbölni.

Röviden kívánok itt elődeimmel foglalkozni. A *symphonia*-anekdota ugyszólván minden irodalomtörténeti kézikönyvben és egyetemi előadásban helyet és valamilyen értelmezést kapott. Így TOLDYTól kezdve számosan foglalkoztak vele,¹ sokan téves csapásra kerültek, s minthogy a tévedések is tanulságosak lehetnek, ki kell emelnünk LÁNCZY GYULA félreértését, aki a symphoniát a dudá-val, HIMPFNER BÉLÁÉ-t,² aki a régi chifonie-hangszerrel azonosította. Helyes nyomon e tekintetben tudomásom szerint csak ketten jártak: RIEDL FRIGYES (aki MOLNÁR GÉZA felvilágosításain indult el) és OSVÁTH JÁNOS.³ Említést érdemel még HORVÁTH CYRILL⁴ dolgozata és TRÓCSÁNYI ZOETÁN⁵ egy összegező kísérlete; arra, ami ezekben a cikkekben hasznavehető, alább visszatérek. A két vita viszonyával és azokkal a tanulságokkal, amelyek ebből anekdotámat érdeklik, történészeink foglalkoztak. Alább MÜLLER FRIGYES⁶ és MADZSAR IMRE⁷ dolgozatait fogom ismertetni. A további irodalom kevés tanulságot nyújt.

II. A *symphonia*-párbeszéd.

Megesett egyszer, hogy valakinek védelmében a királyhoz igyekezett. Annak a vidéknek [amelyen útja átvitt] olyan erdős részén, amely disznólegeltetésre alkalmas volt, egy tanya feküdt. ahol délben megszállt volt. Itt éjfél tájban malomzörgést hallott, — [olyan malom zörgését], aminőt egyebütt nem látott volt. — Elesodálkozott, hogy mi is lehet az. S nyomban utána az a nő, aki a malmot, hajtotta, énekelni kezdett. A püspök elesodálkozva így szólt Valterhez: Valter, hallod-e a magyarok zenekarát, miképen hangzik? S mind a ketten nevetni kezdtek az éneken [értsd: zenén]. Minthogy pedig egyetlen nő keze hajtotta a malmot, s az ének hangos lett, a püspök pedig

¹ A BEÖTHY-BADICS-féle irodalomtörténet I. kiadásában LÁNCZY GYULA foglalkozott az adomával (48—50.). Ugyanígy ismertetik az addig megállapított „tényállást“ HORVÁTH CYRILL és PINTÉR JENŐ kézikönyveikben, RIEDL FRIGYES, KATONA LAJOS és DÉZSI LAJOS könyvmatos kiadásokban fennmaradt egyetemi felolvasásokban. Utalok még FABÓ BERTALAN, A magyar népdal zenéi fejlődése c. könyvére. Budapest, 1908 és SEPRÓDI JÁNOS c. könyvvel foglalkozó cikkére: Erdélyi Muz. 1908, 5—6. sz.

² EPhK. XXXIV, 331—396.

³ Nemzeti Zeneművészet. Bpest, 1908. 14. kk.

⁴ EPhK. XXXIV, 313—319.

⁵ Magyar Régiségek és Furcsaságok I. (1924.) 56—69.

⁶ Századok XLVII, 355. kk.

⁷ U. o. 502. kk.

ezenközben ágyán feküdt, még mindig mosolyogva így szólt: „Valter, magyarázd meg nekem, hogy ebben a zenében miféle éneke ez (miféle dallamú éneklés az odakint), ami olvasásomat megzavarja kántálásával?” Mire Valter így felelt: „Nóta biz' ez! A nő, aki énekel, szállásadó gazdánk cselédje, aki urának gabonáját őrli olyan időben, amikor e környéken más malmot találni általában nem lehet.” Erre a püspök így szólt: „Mesterséggel vagy munkával fut-e [a malom]?” Valter: „Mesterséggel is, munkával is, de semmiféle állat nem huzza, hanem az a leány forgatja körbe kezével.” „Óh mely csodálatos dolog!” — szólt a püspök — „Hogy tartja fenn magát az emberiség! Mert ha technika [ars] nem volna, ki viselhetné el a munkát!? Boldog lány az — mondta — aki más ember hatalma alatt szolgál, s mégis ily kedvesen és zúgolódás nélkül látja el kötelességét.” És úgy rendelkezett, hogy számottevő pénzösszeget hozzanak a lánynak.

1. *Audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat, riseruntque ambo de carmine isto. Hallod-e a magyarok 'zenekarát', miképen hangzik? S mind a ketten nevetni kezdtek az éneken[za zenén].*

Symphonia-nak hívja a püspök azt, amit hall, *a magyarok symphoniájának*, s aztán a két idegen nevetni kezd. Ez a szó már sok fejtörést okozott, még többet a nevetés. Azt hiszem, az itt felvetődő fogas kérdéseket ma már kielégítően megoldhatjuk. *Symphonia* a korai középkor zeneelméletének egyik pontosan körülhatárolt műszava, amely ebben az elméletben a legmagasabbrendű fogalmat is jelöli: a *symphonia* — olvassuk a X. századbéli HUCBALDUSNÁL¹ — egymástól eltérő, de összefűzött hangoknak édes összhangzása (est autem *symphonia* vocum disparium inter se iunctarum dulcis concentus). Más helyen: bizonyos hangoknak édes elegyedése (*symphonia* quid est? dulcis quarundam vocum commixtio)² REGINO apát csak ennyit mond: *symphonia* vagyis összhangzás (*symphonia* id est consonantia). Ha e példák nem volnának elégségesek, kiegészíthetjük egy modern zeneterminológus megállapításával: „*symphonia* heisst immer die feststehende Einstimmung des Instruments, das musikalische System.“³

Mi történik itt voltaképen? A szomszéd szobában megindul egy kézimalom, a legkezdetlegesebb őrlőszerszám, aminőt az Itáliában nevelkedett Gellért eddig sehol és sohasem látott — a legenda külön kiemeli ezt: quod ipse alias non viderat —, mi azonban Kassubenmühle néven a müncheni Deutsches Museumban megtalálhatunk, sőt meg is indíthatunk, tehát hallhatunk is egy ilyen középkori malmot, amely ettől a magyar malomtól aligha volt különböző.

¹ Musica Enchiridis c. X. (MIGNE PL. 132. köt., 966. l.)

² Scholia Ench. c. II. (MIGNE PL. 132. köt. 995. 11.)

³ MAX C. P. SCHMIDT, Terminologische Beiträge.

Nyomban (continuo) felhangzik a szolgáló dala, oly keleti dal, aminőt a két idegen származású pap kétségkívül szintén nem hallhatott még. Gellért nem tudja, mi ez, de zenét hall, többszólamú, felettébb idegenszerű és sajátos zenét: egy *vocum concentus*-t, egy *vocum commixtio*-t, amely azonban semmikép sem nevezhető „dulcis“-nak: olyan harmonia ez, amely olasz fülnek bizony aligha lehet „édes“. Hallod-e a magyarok zenekarát (vagy ha ez jobban tetszik: hangversenyét),¹ mikép hangzik? kérdi erre, s mindkettejüket megnevezteti a furcsa hangzavar, de az a tréfásan méltóságteljes, sőt fellengző műszó is, amelyet a püspök erre a barbár zenére alkalmazott. Mert többszólamú zene volt ez ugyan, de olasz fülnek a legvadabb hangzású. Nem csoda: hiszen a malom nyikorgása adta az instrumentális részét! TOLDY FERENC bizony rossz nyomon járt, mikor azt írta:² „ezen olasz pap az ének dallamának édességét dicséri.“ Ez a XVI. századbéli WION tévedése, aki valami okból szükségesnek látta, hogy az „*audis symphoniam Ungarorum*“ szavak után beszúrja „*quam dulcis sit*.“³ Ennek az első magyar népdalnak a hatása éppen ellenkező volt.

Mint a középkori zenetörténet tudós ismerője, RUDOLF VON FICKER innsbrucki egyetemi tanár, aki kérésemre szíves volt az anekdotával behatóan foglalkozni, közli velem, a középkor jól ismerte az olyan többszólamú zenét, amelynek valamely hangszer adta meg a változatlan alaphangját. Ezt *symphoniá*-nak is, *diaphoniá*-nak is hívták. Egy XII. századbéli író, GIRALDUS CAMBRENSIS ezt írja:⁴ az angolok a szimfonikus harmóniával élnek, de mégis arra szorítkoznak, hogy csupán két hang különbségét és változatait játsszák; az egyik hang alant mormog, a másik pedig közben fent jár, kedveskedik és gyönyörködött. Egy későbbi szerző: JOHANNES DE MURIS egészen hasonlóan határozza meg az ú. n. *diaphonia basilica*-t: az egyik hangszer állandóan ugyanazt a hangot játssza, — ez az alaphang (quasi basis cantus⁵). Kétségtelennek látszik, hogy Szent Gellért elsőbben ilyen zenére gondolhatott, amikor az egyhangú malomzörej kísérte magyar munkadalt tréfásan *symphoniá*-nak keresztelte el.

Szent Gellért tehát olyan őrlődalt hallott, amely hihetőleg minden nép költészetének kezdő mozzanataiban megtalálható. Csak példakép utalok cikkem jellegére és azokra

¹ Helyesen már RIEDL és (találomra) HORVÁTH CYRILL.

² A magyar költészet. VI. előadás.

³ GERARDI, Scripta et Acta, ed. BATTHYÁNY. 338. l.

⁴ „Descriptio Cambriae“ c. munkájának „De symphonicis, eorum cantibus“ c. fejezetében: „Anglorum populi . . . simili canendo symphonica utuntur harmonia, binis tamen solummodo tonorum differentiis et vocum modulando varietatibus, una inferius submurmurante, altera vero superne demulcente pariter et delectante.“ (Rer. Brit. Med. Aevi. Script. T. XXXVI.)

⁵ GERBERT, Script. Eccl. de Mus. Med. Aevi. III, 239.

a litvániai őrlődalokra, amelyekre TRÓCSÁNYI ZOLTÁN¹ hívta fel a figyelmet, s amelyekben a malom és a dal olyan zenei egésszé olvad össze, aminőt Szent Gellért elsőbbsen felfedezni vélt a „*magyarok symphoniájá*“-ban. Egy XIX. századbeli litvániai útleírásban olvasható a következő részlet: „musiciren... die Weiber und Mägde des Morgens... bey der Hand-Mühlen da das Gesumme der Hand-Mühlen ihnen zum Bass und Fundament dienet.“² Egészen hasonló volt a magyar szolgáló dala, s Szent Gellért tévedése így még érthetőbb.

Feltevésemben megerősít FICKER, aki levelében ezt írja: „Es kann keinem Zweifel unterliegen, dass mit »symphonia« mehrstimmige Musik gemeint ist, die ja um jene Zeit im Abendlande weit verbreitet war.“ — „Weiters kann es keinem Zweifel unterliegen, dass Geraldus über die merkwürdige Art lacht, wie hier durch das Zusammenwirken des von der Mühle verursachten Fundamentalbasses und der Singstimme eine »symphonia«, also eine mehrstimmige Musik entsteht.“ A korábbi nevetés mosolyba megy át, s ez a mosoly még ott ül majd a papok ajkán, amikor másodszor is megzavarja a zene a püspököt.³

2. *Quis istius melodie cantus sit? Miféle ének ez ebben a zenében? vagy Miféle dallamú éneklés ez odakint?*

A püspök tovább olvas — hihetőleg fennhangon, mint akkor általában olvasni szokás volt, a különös, sosem hallott zene azonban csak nem szűnik meg, sőt hangosabb és még

¹ Magyar Régiségek és Furcsaságok I, 62. kk.

² LEPNER, Der Preusche Littauer. 95. l.

³ Mellékesen utalok itt a *symphonia* szó érdekes jelentésváltozására. Az ógörögben ez a szó 'összecsendülés, összhang, harmónia', majd: 'több hang vagy hangszer együttese, hangverseny' értelmében használatos. Az ókori latin ugyanily értelemben veszi át. A középkoron végig, nyilván az egyházyatyák nyelvhasználatára alapszólás szerint igen különféle hangszereket is — főként fuvóhangszereket — jelölnek ezzel a szóval. Első jelentése azonban változatlanul: 'összhangzás, vocum concentus'. Innen általánosítva 'zene, hangverseny' értelemben használják. Talán nem érdektelen ennek kapcsán arra utalnunk, hogy a modern és nemzetközi *koncert* szónak az eredete nem egészen tisztázott. Némely felfogás szerint a lat. *conserere* 'összefűz, összefon' igével rokon; más nézet szerint éppen a mi *concentus*-unkból, tehát a *symphonia*-ból származnék a *koncert*. Így pl. ezt olvassuk SCHELER francia etimológiai szótárában. Mások, még kisebb valószínűséggel *concerto*-ban a lat. *concentus* módosulását vélték megtalálni: *concentus*, összehangzás, gör. *symphonia*, („d'autres enfin, avec moins de probabilité encore, ont conjecturé dans concerto une alteration du L. concentus, accord de voix, harmonie, gr. symphonia.“) Ime, még etimológiai úton is *koncerthez* jutunk a *symphoniától*. Ami már most a magyar *hangversenyt* illeti: kétségtelen, hogy ennek a szónak az alkotóját (SZILY Nyelvújítási Szótára 121. l. 1833-ból HELMECZY nevével említ egy adatot) megtévesztette a latin *concertatio*: *versengés*, — ez azonban (amint láttuk) nem eleme a *concert*-nek. Ugyan mi is *versengene*? A hangok a harmóniában, a *symphoniában* összeilleszkednek és nem versengenek egymással. A *hangverseny*-ben alighanem egy „Leiter Jakab“ rejtezik.

furesább lesz. Itt egy részlet következik, amelyet eddig figyelemre nem méltattak. „Minthogy a malmot egyetlen nő keze hajtotta és a dal hangossá lett, a püspök pedig közben ágyán feküdt, — még mindig mosolyogva így szólt: Walther, magyarázd meg stb. Mi áll ebben a részletben? Nézetem szerint az, hogy az imént felhangzott többszólamú zenéből most dominálónan bontakozik ki a szolgáló dala, — hangos lesz, *crescit in altum*.¹ Magunk is tapasztalhattuk, hogy a munkadalok a munka haladtával mind hangosabbak lesznek. — De miért áll itt a megjegyzés, hogy csak egy nő hajtja a malmot? Az ilyen kézimalmokat már az ókorban rendszerint ketten hajtották, — régi reliefek mutatják meg ezt nekünk.² Ha egy kéz birkózott meg vele, azt gondolom, a kő körforgása nem volt folytonos, hanem megszakított, — esetleg oda és vissza kellett forgatni. — A püspök tehát meglepődéssel észleli, hogy a vélt hangszer játékában caesurák jelentkeznek, a dal ellenben folytonos és szerfelett hangos. Így aztán már csak a dal érdekli, s ezért mondja: „Ugyan magyarázd meg, kérlek, hogy ennek a zenei *együttes benyomásnak (melódia) miféle a dalrésze (quis cantus sit)*; mert ez a *kántálás az (cantoria)*, amely megzavarja olvasásomat.“ Vagy, hogy rövidebben és magyarul fogalmazzuk Gellért kérdését: Minő sajátosságos *dal* ez ebben a *zenében*? SZABÓ KÁROLY ezt így fordította: „ki éneklí ezt a dalt“, és még RIEDL FRIGYESNÉ is ezt olvassuk: „miféle dallamú ének ez?“ Sőt TRÓCSÁNYI ZOLTÁN tavaly ezt a fordítást javasolta: „Miféle éneklése ez annak a melódiának?“ Mindez csak sajnálatosan összebogozza az anekdota sima fonálát. Hiszen *melodia* itt, minden valószínűség szerint, nem egyéb, mint a korábbi gúnyos *symphoniá*-nak most már tárgyiagos és józan egyértékese: csupán zenét jelent, semmi mást. A középkori zenei irodalomból ez megfelelően igazolható lesz.

Noha ezt az értelmezést helyesnek tartom, alternatívaként magam is javaslatba hozok egy másikat: kész volnék istius *melodiae*-t genit. part. helyett gen. qualit.-nak tekinteni: miféle dallamú éneklés az odakint?“ HORVÁTH CYRILL okfejtése e részben nem helytálló. Az *ista melodia*-ban valami becsmélés is rejlik, de főként az, hogy a szomszédban, — tehát amott és nem itt — hallható zenéről van szó. Ismétlem: mindkét fordítás lehetséges; lényegükben nem térnek el egymástól.

3. *Ista modulacio carminis est! Nóta biz ez!*

Anekdotánkban hézag következik, vagyis olyasmi történi, amit csupán rekonstruálhatunk. Valter meglepeté-

¹ Érthetetlen, miképen fordíthatta a néhai jeles SZABÓ KÁROLY ezt így: „az ének igen hosszúra nyúlt“, holott csak *alta voce*-re (fennhangon) kell p. o. gondolnunk.

² L. DAREMBERG et SAGLIO III, 1961. lapján az 5105. sz. ábrát.

sünkre egyszeriben mindazt tudja, amit az imént még nem tudott. Én azt hiszem, hogy kiment a szobából és megnézte a láрма nyitját. Mert mindazt, amit most válaszában közölni fog, semmikép sem találhatta el. A püspöknek e kérdésére tehát: Miféle fura *dal* ez ebben a *zenében*? azt mondja Valter: „*Nóta* biz ez! A nő, aki dalol, vendéglátó gazdánk cselédje, s urának gabonáját őrli oly időben, mikor más malmot e vidéken általában nem találhatni.“ *Ista modulacio carminis est* felfogásom szerint így irandó körül: nem valami többszólamú zene ez, hanem *nóta*; nem valami koncert, nem is *zene* tulajdonképen a szó közép-kori egyházi értelmében, amint még mind a ketten az imént gondoltuk, hanem amolyan közönséges népi *nóta*, amit munkájához dalol egy cseléd. De miféle munka ez? Gabonát őröl ez a cseléd; a szerszám, amit mi hangszernek véltünk, nem más, mint közönséges kézimalom! Ezért következik itt a szerszámzörgés magyarázata. Nem *symphonia*, — *nóta* ez!

Modulatio, amely szóból LÁNCZY még „egy önálló magyar zeneritmusnak legelső, pozitív megállapítását“ vélte kiolvasni, s amelyet még HIMPFFNER BÉLA is ütemnek, ütemezésnek, ütemszerűségnek s ismét LÁNCZYVAL egyetértve ritmusnak fordít, már MARCIANUS CAPELLA szerint (*De nuptiis Philologiae et Mercurii* IX, 965) sem jelent mást, mint egyszerű éneklést — soni multiplicis expressio —, a közép-korban nem több, csak dal.¹

III. A morál.

Az olyan anekdota, amely történeti jelentőségüvé válik, lassan elveszti éles körvonalait; olyanná lesz, mint a régi pénz, amelyen az arcképfej domborműve elkopik és elmosódik. A *symphonia*-anekdotát annyszor hallottuk és olvastuk, oly sokat értelmeztük, hogy már voltaképen gondolatmenete és jelentése is elhomályosult. Legtöbbünk emlékében úgy él a *symphonia Ungarorum*, mint a magyar népdalnak valami korai, szinte mitikus dicsőítése, s úgy érezzük, hogy a népdal volt az, amiért ezt az adomát feljegyezték. De ez a feltevés helytelen. Az anekdota népdal-része csak bevezetés: az elbeszélés súlya természetesen a kettős morálon van, amelyet itt alaposabban szemügyre kell vennünk.

A püspök immáron mindent tud, amire kíváncsi volt:

¹ *Modulare*: 'dalolni mint egy trubadur'. Pl. „organa ut absque viro non possunt promere cantus — Sic sine te, domine [t. i. Magister Engilmarus] nil *modulare* quaeo. (Vita S. Erasmi. Novem Vitae Sanctorum Metricae, ed. HARSTER. Teubner, 1887. 21. l.) — *Modulari*: 'énekelni, mint a papok a kóruson'. (MIGNE PL. 141. k., 371. l.) — *Modulatio*: „Lectio dividitur quia non cantatur ut psalmus vel hymnus, sed legitur tantum. Illic enim modulatio, hic sola pronuntiatio queritur.“ (ISIDOR. Etymolog. 6, 19, 9.)

nem művészi zene az, amit hall, hanem malomzúgás és egy szolgáló nótája. Egész érdeklődése már most az eset emberi, mondjuk: erkölcsi és szociális részére tolódik át. Munka folyik itt és valaki énekel hozzá! Keserves vesződség és hangos jókedv: ez az ellentét kapja meg most Gellértet. Vajjon nehéz-e az a munka, amit ily derűs kedvvel látnak el? „Hogy fut ez a malom, kérdi a püspök, mesterségesen-e, vagy igával?“ (*arte vel labore*). Gellért, mint már előbb láttuk, nyilván csak technikai berendezésű, tehát vízi vagy szélmalomokat ismert, emellett még igavonó állat húzta őrlőmalomokat. Valter ötletesen akar felelni: ez olyan malom, mondja, amely egyesíti a mi kétféle malmunk fortélyát: mesterséggel *is*, munkával *is* jár (*arte et labore*). A mesterség vagyis a technikai berendezés a kézimalomban a forgatószerkezet; a munkáról pedig ezt mondja: „de semmiféle állat nem húzza, hanem ez a nő forgatja körbe kezével“. A püspök most elcsodálkozik ezen a kezdetleges, de mégis ötletes berendezésen, és elmélkedést fűz hozzá: „Ó mily csodálatos dolog! Hogy tartja fenn magát az emberiség! Mert ha technika (*ars*) nem volna, ugyan ki viselhetné el a munkát?“ Következik a morál második fele: „Boldog lány ez, aki más ember hatalma alatt szolgál, s mégis ily kedvesen és zúgolódás nélkül látja el kötelességét! És úgy rendelkezett, hogy számottevő pénzösszeget hozzanak a lánynak.“

A püspök tehát jószívű: a *symphonia*-anekdotát megelőző és követő részletek is alázatosságát, könyörületességét, meleg, résztvevő szívét példázzák.¹ A legendaíró feljegyzésre méltónak azt tartja, hogy a püspök leereszkedik a szegény szolgálóhoz, gazdagon meg is jutalmazza, mert nemesebb vonásokat fedez fel a jellemében. Derűs munkavégzés: a kötelességteljesítés és a mosolygás párosulása ez; kétszáz évvel később Szent Ferenc majd beléfoglalja a minorita-programmba ezt a *laetitia*-t, amely kiegészíti az *opus manuum*-ot² Itt a morál egyik fele. De ezt a derűs munkavégzést csak egy emberi ötlet teszi lehetővé: nem bírná el az ember a munka nyögét, ha az emberi elme találmányossága, a technika fel nem oldaná, mozgásra nem serkentené a holt anyagot. Ime a morál másik fele. Mi ad alkalmat erre az elmélkedésre? Egy kézimalom és egy víg nótát!

Még egyszer s most már mindezt megfontolva végigtekintünk anekdotánkon. A két vándor zenés hangzavart hall, amelynek csak ügyel-bajjal jó rá a nyitjára. Mi a nyitja?

¹ RIEDL érésben jó, MADZSAR rossz nyomon járt. Utóbbi ezt írja: [A vita min. anekdotája] „a keresztény alázatosság és békétűrés erényét példázza.“ Ez nem helyes.

² P. o. Spec. perf. 75. és 96.

Nótát fuj egy cselédleány, s ami hozzázakatol, az a malom, — terhes munka kézimalma.

Ismételjük: Valternek ezen a felfedezésén épül fel a püspök elmékedése, a morál, és ez indítja jószívű cselekedetre Gellértet. Ez a felfedezés a középpontja, a tengelye az adomának. Az „ista modulatio carminis est” szavakig tartott az expositio, eddig talányos volt minden. Innenfogva minden épületes: „ejnye, hiszen nóta ez, amit hallunk, és hozzá kézimalmot forgat egy munkás kezű, de jókedvű cseléd” kiált fel Valter. „Ista modulatio carminis est et mulier quae cantat molit triticum . . .”

IV. Az anekdota kora.

Ime: ez a *symphonia*-anekdota egészen elfogadható szerkezetű. Nincsen rá ok, hogy éppen szerkezeti fogyatékoság miatt késői kompilációnak tartsuk, — hogy nevezetesen a püspök és Valter e párbeszédét a XIII. századnál is későbbi interpolációnak tekintsük. MADZSAR IMRE egy figyelemreméltó tanulmányában jut erre az eredményre,¹ miután összehasonlította anekdotánk két fogalmazását, a Legenda Maiorban s a Legenda Minorban találhatótakat. De MADZSARNAK nemcsak szerkezeti kifogása alaptalan. Nem egészen helytálló felfogásom szerint az az érve sem, hogy az ímént elemzett párbeszéd jellegénél fogva anakronizmus egy XI. századbéli legendában, mert „profán” témája ellentétes a legendaírás szellemével, aszketikus alapirányával. MADZSAR szerint csak „a Legenda Minor igazán hagiografikus termék, míg a Vita Maior nem az, hanem oly korban keletkezett, amelyben a legendák igazi jelleme a korszellemmel együtt már megváltozott”. Mindebből keveset tehetek a magamévá. A legenda olyan műfaj, amely másfélezer éven át alakult és változott, s voltaképpen még ma is él; emellett szelleme, sőt formája is lényegében változatlan maradt. A középkori hagiográfia típusai is csak ügyyel-bajjal határolhatók el egymástól korszakok szerint. Nem akarok itt irodalomtörténeti fejtegetésekbe bocsátkozni. Más helyen kellene megkísérelnem annak kimutatását, hogy a Legenda Maior anekdotikus anyaga jórészt eredeti XI. századbéli termék. Itt be kell érnem annak megemlítésével, hogy a X—XI. század egyházi, legendáris életrajzai tele vannak hasonló anekdotákkal, amelyek MADZSAR ítélete szerint mind „profánok” volnának; csak példakép utalok II. Odo clugny-i apát egy művére, amely egy másik Sanctus Gerardus életrajzát tartalmazza.²

¹ Szent Gellért Nagyobb Legendájáról. Századok 1913. 502—17.

² De Vita Seti Geraldii Auriliacensis comitis (MIGNE PL. Vol. 133., pp. 639—703.) Ennek is megvan a maga „kivonatatos kiadása”: Compendium, (uo. 703—10).

Ellenkezőleg: éppen a MADZSAR kifogásolta novellisztikus hang az, amely bennünk nagymértékű bizalmat kelt a *symphonia*-anekdota iránt. Aki ennek a kornak száraz és személytelen, kevésbé részletező és lélektani adatokra ügyet nem vető felfogását meg írásmódját ismeri, az ezt az anekdotát elevennek és színesnek fogja érezni, s éppen a gondos részletezés alapján kell arra a következtetésre jutnia, hogy ez az adoma jól megőrzött szájhagyománynak igen korai feljegyzése. Minő sajtóságos agyvelő volna az, amely ezt a malom—dal-epizódot kieszelhetné?

Ugyanez okból nem fogadhatom el ama másik, HIMPFNERTől eredő¹ és MADZSARTól elfogadott² feltevést sem, hogy valamely késői kompilátor Athenaeus egyik zenei adomájának hatása alatt illesztette volna be elbeszélésünkbe az imént elemzett párbeszédet. A HIMPFNER idézte helyben nem érzek analógiát. Sokkal közelebb fekvő, hogy a legendaíró a patrisztikus irodalom hatása alatt állt, s magam találtam is Szent Ágoston egy művében, a De ordine-ben egy látszólag analóg részletet. Noha ez az analógia valószínűbb, mégsem tulajdonítok neki jelentőséget.³ Ez a csapás helytelen: aligha van itt analógiáról, „toposz”-ról szó. Ez az anekdota egészében valószínű, s nem irodalomtörténeti motivum-vándorlás útján, hanem igen megbízhatónak látszó szóhagyomány erején vált a magyar közép-kor egyik vonzó emlékévé.

Nem: a Legenda Maior aligha lesz a Minor-nak interpolált változata; sokkal helyesebb és alaposabban megokolható az a másik feltevés, hogy a Leg. Minor szertartási lekeció céljaira készült kivonata a Maior-nak. Nem akarok itt a kisebb legenda elemzésébe belébozsájtkozni, csak két részletre utalok.

A nagy legenda Valterének helyét a kivonatban egy szolgáló vagy kísérő-féle (minister, famulus) foglalja el. MADZSAR ez megleti. Ez nézetem szerint csak amellettszól, hogy a nagyobb verzió az eredeti, s a kivonat szerzője, — nem tudván, mit műveljen itt Valterrel, akinek egész, a püspökkel folytatott

¹ EPhK. XXXIV, 391. kk.

² Századok XLVII, 510, 1. jegyz.

³ „A rendről” szóló cassiciacumi, tehát még egészen antik szellemű dialogusát Szent Ágoston azzal vezeti be, hogy egy éjjel feltűnt neki a fürdőből lefolyó víz csobogásának ritmikus el-elhalkulása. Egy tanítványa, Licentius, aki mellette virraszt, jön rá, hogy a szabályszerű változást nyilván a csatornában megüledett falevelek okozhatják. Noha itt nem zenéről, hanem mástermészetű zajról van szó, a következő analóg pontok kínálkoznak összehasonlításra Szent Ágoston elbeszélése és a *symphonia*-anekdota között: a) éj derekán, b) idegen házban, c) ágyon fekszenek, virrasztanak; d) ismeretlen, ritmikus zajt hallanak, e) elcsodálkoznak; f) Ágoston megkérdi tanítványát: hallod-e mi ez? (animadvertis Licenti quomodo canalis iste inconstanter sonat?) g) Licentius válaszol: nem új a zaj, h) „Ebben az órában” ez meg ez az actio valószínűtlen; i) végre Licentius megadja a helyes magyarázatot, j) e magyarázaton épül fel mintegy morálként, „a rendről” szóló mű. — Aug. De ordine, 6—7, CSEL LXIII, 124. kk.

párbeszédét rövidség kedvéért elhagyni kívánta, — jónak látta Valtert egy közömbös statisztával helyettesíteni. A Leg. Minor egyébiránt egészében magán viseli a sietős kivonatolás bélyegét; elbeszélése szinte lelkendezve rohan a cél felé! Nézzük csak a szöveget: „A cseléd dalára a Szent Atya felébred, s az eléhívott szolgától megkérdi, hogy mi az? A famulus [most már nem minister!] megmagyarázza néki, mint áll a dolog (ut res erat insinuat). A kegyes főpásztor nyomban könnyekben tör ki, s így szól: Boldog ez a nő stb. stb.“ MADZSAR szerint ez a verzió „kerek, egységes kis történet, mely amellettt teljesen legendaszerű.“ Én úgy érzem, hogy inkább töredékes, csonka; a legendaszerűségét nem vonom kétségbe, hiszen — ismétlem — ennek a műfajnak elméletét nehéz megalkotni. Legenda vagy legendának kivonata, csak árnyalati különbség. Újólág fel kell vetnem a kérdést: Minő sajiátságos fantázia kell hozzá, hogy valaki a *Cui famulus ut res erat insinuat* mondatot önkényesen kibővítsse a párbeszédes részlettő? Ezt épp oly elképzelhetetlennek tartom, amilyen valószínű és bőven indokolható, hogy az itt idézett sietős, kapcsoló mondat a lectio számára méltán feleslegesnek tartott *symphonia*-párbeszéd pótlására hivatott. Végül itt a püspök sírása. Erre PAULER és MADZSAR egyaránt súlyt vetnek, hiszen olyan részlet ez, amely nagyobb anekdotánkban hiányzik; tehát — így szól a feltevés — az interpolált novella szerzője ellentétben érezte az általa megkonstruált derűs jelenettel s ezért elhagyta. Szerintem valószínűbb, hogy a kivonatoló ezzel a beszúrt és semmitmondó frázissal valamikép kitölteni akarja a törlések által előidézett zavaró ürt. Ez a megindultság „topikus“ a legendairódalomban: nemesak a Gellért-legendában találkozunk vele sűrűn, hanem a IV. sz. patrisztikájának örökségeként¹ az egész középkoron végig. Az emberi élet mélységeinek vizsgálata a hanyatló ókor és a középkor vallásos-épületes irodalmában szinte mindig egyértelmű az elérzékenyüléssel.

Mindezt számbavéve tehát anekdotánkat Szent Gellért korabelinek, s éppen ezért megbízhatónak tartjuk.

Tudott-e Szent Gellért magyarul?

ENDLICHER s az ő nyomán a középkori latin irodalom legújabb történetírója, MAX MANITIUS² ez anekdota alapján felteszik, hogy igen. Erre a feltevésre sem anekdotánk, sem más adatok fel nem jogosítanak. Ellenkezőleg: a Nagyobb Legenda egy másik részlete csak azt sejteti, hogy a püspök élete vége felé valamennyire értett ugyan nyelvünkön, azonban beszélni

¹ Az ókori-keresztény 'ima-sírással' és stereotyp vallásos 'megindulással' az Ethnographia 1926. IV. füzetében és a Didaskaleion (Torino) 1926. évi folyamában részletesen foglalkozom. Vö. még BALOGH, Szent Agoston, a levélíró. 46. és 145.

² Geschichte der lat. Lit. des Mittelalters. Mchn, Beck, 1923. II, 74 kk.

nem tudott. De van egy lélektani ellenérvünk is: ha idegen nyelvű éneket hallunk, s a nyelvet csak féligmeddig is értjük, figyelmünk elsősorban a dal szövege felé fordul, bármily fonák legyen is a zenei hatás. Itt említem meg, hogy a „*riserunt ambo de carmine isto*“-nak koránt sincs az az értelme, hogy a papok a dalon vagy pláne a dal szövegén nevettek. Ezzel a szóval nem érvelhetnek Gellért magyar tudása mellett. Ugy áll a dolog, ahogy korábban mondtuk: a furcsa hangegyvelegesen mulattak, s ha a legenda írója ide *carmen*-t tesz, ez nem jelent egyebet, mint, hogy a maga pongyola módján az események elé nyul, — ő tudja, hogy amin nevetnek, végül is nem lesz majd egyéb dalnál.

V. Szent Gellért kora és a zene.

Az anekdotának az az értelmezése, amelyet itt nyujtottunk, feltételezi, hogy mindazokat a zenei műszavakat, amelyek itt szerepelnek (*symphonia, melodia, modulatio, cantus, carmen*), Szent Gellért és az életrajz szerzője (esetleg maga Valter!) ismerte és gondosan alkalmazta. De feltehetjük-e ezt? Kétségek kívül fel kell tennünk. Bízvást elmondhatjuk, hogy anekdotánkban gondosan alkalmazott és mérlegelt zenei műszavakkal van dolgunk. Megismétlem, amire már fentebb utaltam: a párbeszéd szereplőinek életében, műveltségében és hivatásos munkájában fontos szerepet játszik a zene. Tudjuk, hogy Gellért hazánkban énekiskolákat alapított, — egyébiránt pedig igen tudós ember volt, egyik fényessége kora tudományának; de tudomány e korban lexikális ismerettömeget jelent. Már pedig a *musica* a korai középkor alapvető tantárgya, az ú. n. általános műveltség fontos alkotóeleme volt. Annak a papnak, aki énekoktatással foglalkozott, korának zeneelméletét is meg kellett ismernie. A már idézett X. századbeli REGINO apát egy helyen ezt írja: „csak az *zenész*, aki elméleti mérlegelés alapján nem gyakorlati munkával, hanem értelmi tevékenység eredményeképpen (*imperio speculationis*) sajátította el az éneklés tudományát. Aki tehát a zenetudománynak erejében és értelmében teljességgel járatlan, hasztalan bitorolja a *cantor* nevét, bárha legkitünőbbben énekel is“.¹

Szent Gellért egy kortársa, GUIDO ARETINUS egy verses zenetanításában ugyancsak hangoztatja a *musicus* és a *cantor* közt fennálló igen nagy különbséget. A *cantor* csak zenél, de a *musicus* tudja is, mit művel. Együgyű állat az, aki olyasmit cselekszik, amit nem ért. „*Musicorum et cantorum magna est distantia: — istidicunt, illi sciunt quae componit musica. — Nam qui facit quod non sapit, diffinitur bestia*“.²

¹ MIGNE PL. Vol. 132., p. 501—2.

² MIGNE PL. Vol. 141., p. 405.

Az a zeneelmélet azonban, amelyet ilyen szigorúan megkövetel Szent Gellért százada, dogmatikus és szűkszavú volt, — műszavak és meghatározások voltak a lényege. Önként következik mindebből, hogy az énektanító Gellért gondosan tanulta és oktatta a zenei alapfogalmakat is, s hogy anekdotánk, ha nem rejt is „nagytekintetű zenei észrevételeket“ magában, — ahogy LÁNCZY megállapítására célozva HORVÁTH CYRILL írta, — tudatosan és pontosan alkalmaz zenei műszavakat. Ezt tudnunk kell, ha az itt tárgyalt latin szavakat meg akarjuk érteni. De különösen számba kell vennünk ezt, ha az anekdota szellemét és eredetiségét, vagyis korát és megbízhatóságát kívánjuk megítélni. Ezt a párbeszédet nemcsak zeneértő emberek folytatták, — mint arra fentebb már rámutattam — hanem zeneértő papok is adták szájról-szájra, feljegyzése után pedig kézről-kézre. Akit mindezek ellenére is meglep, hogy egy ájtatos legendában szőrszálhasogató és számunkra mégis oly nehezen érthető zenei terminusokkal találkozunk, vegye fontolóra, hogy az egyházi nyelv és az egyházi műzene eszményeivel szemben itt igen korán új erő jelentkezik: a vulgáris nyelv és a még sokkal vulgárisabb zene. Két századdal később a trubadurok már nagyobb sikerrel küzdenek majd a világi költészetért, de zászlaját csak Dante fogja diadalra vinni. A zeneértő Szent Gellért és a daloló magyar szolgálóleány a középkor két ellentétes művészi felfogását: a *regularitas*-t és a *vulgaritas*-t jelöli; ez a nagy elméleti ellentét¹ csak jóval később fog kibontakozni, itt szinte gubó alakjában látjuk.

Azt hiszem, sikerült a magyar nóta első emlékét, ezt a sokat emlegetett, de majdnem mindig fonákul értelmezett anekdotát jobbra filológiai eszközökkel megközelíteni. A párbeszéd SZABÓ KÁROLYNÁL még így hangzik:

- Hallod-e a magyarok dalát?
- Ki éneklí a dalt?
- Ez az ének dallama.

LÁNCZY GYULÁNÁL pedig:

- Hallod-e, miképen szól a magyarok dudája?
- Micsoda dallamú éneklés ez?
- A dalnak modulációja az.

S legutóbb pl. HIMPFFNER-TRÓCSÁNYI felfogása szerint:

- Hallod-e a magyarok összhangos játékát?
- Miféle éneklése ez annak a melódiának?
- A dalnak szokatlan tagolása (ütemezése) az.

Vizsgálódásaink eredményeképen most már így módosul:

- Hallod-e a magyarok zenekarát (vagy hangversenyét)?

¹ Vö. DORNSEIFF-BALOGH, Dante Alighieri „Über das Dichten i. d. Muttersprache“. Darmstadt, Reichl, 1925.

- Micsoda éneke ez ebben a zenében?
 — Nem más ez, csak nóta!¹

*

Nem válhatok el anekdotántól anélkül, hogy egy szóval meg ne emlékezzem hősről, Szent Gellértről. A magyar protomártírt mint írórt eddig méltatlanul elhanyagoltuk. Még ma is sokan vannak művelt magyarok, akik nem tudják, hogy éppen kilencszáz év előtt itt, Magyarországnak megműveletlen pusztaságai és erdei közepette, vad, pogány lovashordák világában egy szelíd olasz tudós élt, aki ha nyelvében nem is, érzelmeiben magyarrá lett. De Szent Gellért itt kilencszáz év előtt hatalmas könyvet is írt, olyan munkát, amelyet ma már csak csodálkozva és félve forgatunk, de amely a homályos X—XI. század tudományának minden titkával és kincsével ékes. Ez a könyv, a *Deliberatio in canticum trium puerorum*, egyetlen, fájdalom, külföldön őrzött kódexben maradt ránk és ugyancsak egyetlen, teljesen elavult XVIII. századbéli kiadása még hozzá megszerezhetetlen is. Pedig a *Deliberatio* az első ismert tudományos mű, amelyet Magyarország földjén írtak, — tartalmilag és nyelvileg igen érdekes magyar kincs. Néhány évvel ezelőtt egy tudós francia bencés, DOM GERMAIN MORIN, úgy írt Szent Gellértről a *Revue Bénédictine*-ben, mint egy elfeledett és felfedezendő középkori íróról. És meglepetéssel látom, hogy a már egyszer idézett MANITIUS új munkájában ezt írja:

„Gellért a XI. század legkülönösebb írói sorába tartozik munkájának mind tartalmát, mind formáját tekintve. Nyelve egészen sajátos latinságú, szórendjét éppenséggel nyakatekertnek kell mondanunk, mondatainak alkata keresett, s mesterkélt szavai nyomban szembetűnnek. Magyarország amaz időkben a kereszténység számára egészen új terület. Így aztán nem kevésbé érdekes, hogy Gellért nyelvében egész sor

¹ Pótlólag kívánnék itt Szent János jelenéseinek egy sajátos mondataira utalni. 18, 21—22-ben az angyal ilyenformán átkozza meg Babilont: „Ekképpen [t. i. mint az eldobott kő] fog nagy rohanással ledöntetni Babilon, a nagy város, és nem találta többé. És *citerásoknak, zenészeknek, siposoknak és trombitásoknak* hangja nem hallatszik benned többé, és semminemű *művész* nem találta benned többé, és *malomzörgés* nem hallatszik benned többé.“ Szóval elhal minden élet, élvezetnek és munkának mindenféle zaja, zöreje elnémul. De cikkem II. fejezetében rámutattam, hogy „Szent Gellért olyan őrlődalt hallott, amely hihetőleg minden nép költészetének kezdő mozzanataiban megtalálható“. Zene és malomzörgés eme primitív összefonódására példakép idéztem cikkem mottójában egy ógörög versszakot és hivatkoztam litvániai őrlődalokra is (5—6. l.). Az *Apocalypsis* itt idézett mondata is mintha arra vallana, hogy a malomzörgést egykor a zenei zörejek közé sorolták: a nyüzsgő élet hallható melódiájának része volt, egyik hangszere az élet orkeszterének!

ungarizmusra lettek figyelmessé, amiből kitűnik, hogy már akkor a latin nyelvnek különleges iránya kezdődött meg Magyarországon. Hálás feladat volna ezt a nyomot Magyarország latin irodalmában továbbkövetni. Gellért olasz volt, s a latint hazájában tanulta meg. De magyarul tudott és második hazájának nyelve hatással volt latinságára.“

Nos, én kénytelen vagyok kétségbevonni, hogy Szent Gellért latin nyelvének szokatlanságai valóban „ungarizmusok“. Ez alighanem tévedés. De a német tudós figyelmeztetéséért hálásaknak kell lennünk. A magyar tudomány egyfelől adósa Szent Gellértnek nagy műve modern kritikai kiadásával és magyarázatával, adósa másfelől az egész magyarországi középkori latin irodalomnak újabb gondos történeti és filológiai feldolgozással. A magyarországi latinságnak szem a z i o l ó g i a i felkutatásából a m a g y a r nyelvtudomány is szükségképen gazdagodni fog.¹

¹ E dolgozat nagy vonásokban egyezik azzal az előadással, amelyet szerző a M. Ny. T. 1926. febr. 9-i ülésén tartott.

125 A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
25. szám. KIADVÁNYAI. 25. szám.

1052224

A MAGYAR HELYESÍRÁS A TATÁRJÁRÁSIG

ÍRTA
KNIEZSA ISTVÁN

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 2 8.

ÁRA: 0'80 p

A magyar helyesírás a tatárjárásig.

Helyesíráson azt a módot értjük, amellyel a beszéd hangjait írásban visszaadják, azokat a szabályokat, amelyeket az élő hangoknak írott (rovott vagy vésett) betűkkel való jelölésénél követnek. Magyar helyesíráson azt a módot értjük, ahogyan magyar (vagy magyar műveltségű) emberek a magyar hangokat írásban visszaadják.

Magyar szavakat három, sőt négy alphabetum jegyeivel is találunk leírva. Mégis, mikor magyar helyesírásról van szó, csakis a latin betűkkel feljegyzett magyar hangok jelölés-módjára gondolunk. A magyarság a nyugati kereszténységhez való csatlakozásával ezt az alphabetumot vette át, ennek a jegyeit alkalmazta magyar hangok jelölésére. A többi ábécével leírt magyar hangok jelölése a mi feladatunk megoldásánál nem jön számba (bár hangtörténeti szempontból elsőrendű fontosságú lehet), mert ezek a szórvány- emlékek legnagyobb részt idegen nyelvű, idegen műveltségi körhöz tartozó emberektől erednek, s így jelölésmódjuk a fejlődés szempontjából alárendelt jelentőségű.

A latin betűsornak a magyar nyelv hangjai jelölésére való alkalmazása nagy nehézségekbe ütközött. A magyar nyelv ugyanis sokkal gazdagabb hangokban, mint a latin, s így a latin alphabetumban nem jut elegendő betű a magyar hangok számára. Másrészt meg több betű volt egyik-másik hang jelölésére (*c, k, qu, ch* stb.). Ez az oka annak, hogy az egyes korok helyesírásában olyan változatosságot találunk. Ehhez járul a különféle oldalról jövő, más latin írású népek műveltségi hatása, amely ebben a korban a helyesírásban is megnyilvánult, mert fejletlen, kezdődő írásbeliségünknek nem volt, nem is lehetett hagyományos tekintélyen alapuló helyesírása.

A magyar hangokat, mint mondtuk, az egyes korokban különbözőképen jelölték. Ez nagyon megnehezíti a nyelvtörténeti kutatásokat, hiszen minden egyes adatnál először azt a kérdést kell eldönteni, hogy a leírt betűcsoport milyen hangokat jelöl. Mivel pedig a nyelvtörténet legfőbb forrását: a régi nyelvet, csak írott emlékek őrizték meg, azért ennek a kutatásnak legelső feladata megállapítani az egyes korok jelrendszerének hangértékét, vagyis az egyes korok helyesírását.

Emellett a nyelvtörténeti szempont mellett igen fontos a helyesírás történetének vizsgálata annak a kérdésnek a szem-

pontjából is, hogy írásbeliségünk, műveltségünk milyen kultúra, melyik nép hatása alatt indult fejlődésnek, s milyen népek befolyása alatt állott fejlődése későbbi folyamán. A helyesírás története ezeket a műveltségi hatásokat elég híven tükrözi vissza.

A helyesírás vizsgálatánál, mint általában a nyelvkutatásnál, két főszempont lehetséges: leíró és történeti. Az első vizsgálja egyes korok hangjelölési módját és ezeket szabályokba foglalja. A másik kutatja részint a leíró módszerrel megállapított jelölés eredetét és kapcsolatait más nyelvek helyesírási sajátságaihoz, részint pedig egy nyelven belül az egyes hangok jelölésének fejlődését. A történeti módszerű kutatást meg kell előznie a leírónak: egy-egy korszakra vonatkozó anyag összegyűjtésének, a tények megállapításának. Ennek a munkának első fejezete óhajt lenni ez az értekezés.

Feladatunk tehát megállapítani, hogy írásbeliségünk legrégibb idejétől 1240-ig hazai emlékeink hogyan jelölték a magyar nyelv hangjait, volt-e egyöntetűség korok, vidékek hangjelölésében, vagyis voltak-e szabályok, amelyeket mindenki megtartott, ha magyar hangokat jegyzett le. Már itt is előre bocsáthatjuk, hogy voltak, de ezek nem a mai értelemben vett szabályok, inkább nem eléggé megállapodott szokások, vagy általánosságban követett jelölésmódok, amelyek azonban sohasem lettek kizárólagosakká. Egy-egy nyelvemlék, egy-egy korszak helyesírásában felismerünk bizonyos irányelveket, bizonyos általános szabályokat; sőt ha egy-egy hang jelölését vizsgáljuk, néha meglepő következetességet találunk. Azonban nincs egyetlen-egy emlékünknél sem, amelynek minden hangra kiterjedő következetes és egységes jelölésmódja volna (felesleges talán megjegyeznünk, hogy ilyen következetes helyesírásunk még ma sincs). Éppen a jelölési ingadozások teszik szükségessé ezeknek beható vizsgálatát.

Forrásunk 1240-ig minden magyar nyelvemlék: összefüggő és szórvány-nyelvemlék egyaránt: a Halotti Beszéd, Anonymus, Váradi Regestrom és az oklevelek. Az utóbbiak közül azonban csak a kétségtelenül valódi, azaz hiteles (tehát minden bizonnyal a dátumnak megfelelő időből való) és eredetiben ránk maradt okleveleket használtuk. A hamis oklevelek, még a közelkorú hamisítványok is, a mi szempontunkból kétes értékűek, mert adataikat alig lehet időhöz rögzíteni. A hamisítvány korát általában csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, másrészt a hamisító mindig archaizál (régí oklevelek alapján), s így adatai a hamisított korra is, a hamisítás korára is megbízhatatlanok.

Egy-két hamisítványt mégis szükségesnek tartottunk felvenni, különösen a következőket: a bakonybéli apátság 1086-os összeírólevelének I—II. részét (PRT. VIII, 267 és facsimile), melynek nyelvi alakjai a XI—XII. századra mutatnak. Ugyan-

így az 1194-es és 1195-ös okleveleket, amelyek szintén közelkorú hamisítványok. Adataik természetesen csak másodrendű fontosságúak az eredeti és valódi oklevelek adataival szemben. Nincs korjelölő erejük. Ezeket *-gal jelöljük, amely az évszám előtt áll.

Ugyancsak nem használjuk fel az átírt oklevelek adatait sem. Ezeknél sohasem vagyunk bizonyosak affelől, hogy a kérdéses jelölésmód az eredeti oklevél írójának vagy az átírónak a jelölésmódja-e. Mégis szükségesnek látszott fölvenni az 1240-ig átírt okleveleket, mert ezek mindenképen ebbe a korba tartoznak. Nehézséget okoz azonban adataik felhasználásánál annak a bizonytalansága, hogy az oklevélírónak vagy az átírónak a helyesírását tükröztetik-e vissza. Mi az eredeti oklevél idejébe helyezzük, de megkülönböztetésül a többi adattól [] jel közé tesszük.

Más a kérdés a Váradi Regestrom adatainál. Ez ugyan csak 1550-iki kiadású nyomtatásban maradt ránk, mégis sokkal bátrabban használhatók adatai, mint az átírt okleveleké. A VárReg. kiadója, mint előszavában is mondja, semmit sem akart változtatni az eredeti szövegen, nem másítja meg ennek eredeti helyesírását, s így nyomdahibái mellett is bizonyos óvatossággal felhasználható.

Forrásainkat a lehetőséghez képest eredetiből vagy facsimiléből dolgoztuk fel. Anonymust a FEJÉRPATAKY-féle, a VárReg.-ot a KARÁCSONYI-BOROVSKY-féle facsimile-kiadásból idézzük. Az oklevelek közül az 1200-ig terjedőknél a Magyar Nemzeti Múzeumban levő facsimile-gyűjteményt, a későbbiek-nél pedig a Nemzeti Múzeumban és az Országos Levéltárban őrzött eredetieket használtuk.¹ Mindazon esetekben, amikor az eredeti oklevelek Budapesten nem voltak hozzáférhetők, a különböző oklevélkiadásokra voltunk utalva.

A tárgyalt két és fél évszázadot egy korszaknak vesszük. Általában egységes szakasz ez annyiban, hogy éles határok nincsenek az egyes évszázadok hangjelölései között. Néhány esetben ugyan indokolt volna a XI—XII. századnak és a XIII. századnak elválasztása, s ilyen esetekben meg is tesszük, de általánosságban, minden hangnál nem látszott szükségnek.

Feladatunk az Árpád-kori magyar helyesírás vizsgálata. Ehhez képest azt vizsgáljuk, hogy az egyes hangoknak mi a jelölése. A hangokat fonetikus rendben tárgyaljuk és fonetikusan jelöljük.

Ebben a korban a következő hangok vannak:

¹ DR. CSÁNKI DEZSŐ államtitkár úrnak, az Országos Levéltár főigazgatójának, DR. JAKUBOVICH EMIL úrnak, a M. Nemz. Múzeum Levéltára igazgatójának, valamint a két levéltár tisztviselőinek hálás köszönetet mondok itt is előzékeny szívességükért és nagybecsű támogatásukért.

1. magánhangzók: *a, ā, o, ō, u, ū*², *ε, ē, e, ē, i, ī, ü, ū* és talán *ö* (és *ő*??); 2. diftongusok: *au, ou, uu, ai, oi, ui, eü* (és *ēü*²), *iü, üü* (esetleg *eü, iü, üü* is?), *eī* (*ēī*?) és az *i* előtagú emelkedő diftongusok: *ia, ie, io, iu* stb.; 3. mássalhangzók: a) explosivák: *p, b, t, t̃, d, d̃, k, g*; b) spiransok: *f, v, s, š, x, γ, h*; c) nasalisok: *m, n, ŋ, η*; d) liquida és tremulans: *l, l̃, r*; e) affricaták: *ts, tš*.

Ezek közül a hangok közül az *a, o, p, b, t, d, m, n, η, l, r* jelölése sohasem volt probléma. Ui. a magyar hangok körülbelül azonosak a megfelelő latin hangokkal, a latinban csak egy jelük volt, s így ezeknek a jeleknek a magyar hangokra való alkalmazása semmi nehézséget nem okozott. Ezeket mi is csak megemlítjük, de bővebben nem foglalkozunk velük.¹

*

I. Magánhangzók.

1. **a** hang. — Illabialis *a*. Jele minden helyzetben és mindig *a*. Pl. 1055: *azaa, cuta* | 1181: *capv* sz. | 1214: *pow-fa* pristalud MODL. 69. stb. Szó elején néha *ha*-val is jelölik, ami más magánhangzókkal kapcsolatban elég gyakori (l. *ε, o, u, i*-nél), *a*-hangnál ritka: 1218: *Hayanduc* szolga MonStrig. I, 219 | VárReg. 141. §.: *Hagya* sz. 5-ször; vö. uo. *Agya*.

2. **ā** hang. — Illabialis hosszú *a*. Jele ugyancsak *a*. Általában nem különböztetik meg a hosszú hangokat, írásban nincs külön jelük.

Sokszor találunk kettős magánhangzókat, de ezek többnyire nem hosszúságot jelölnek, hanem külön ejtendő szótagok; gyakran ékezetük is van, ami a különajtást világosan mutatja. 1055: *azaa* | 1001/1109: *Zaarberin*; vö. 1001: *Σαραβρουειν* | 1206: *Bááchiensi* MODL. 45. | 1211: *Zaarhegy* ~ fg.: *Zaharegi*² (*Szárhegy*) PRT. X, 514 | 1212: *Baachiensi* MODL. 64. | 1230: *Baatur* villa Kisfaludy lt. | 1234: *Bááchiensi* MODL. 194. | 1235: *Taarnuk* 3-szor (ma *Tavarnok* Nyitra m.³) Forgách lt. stb. (de már 1181-ben: *Bacienfj* fcs. | 1198: *bacienfe* | 1199: *bacienfi* | sőt 1111- és 1113-ban is: *comes de bache* | a XIII. században legtöbbször így, egyszerű *a*-val fordul elő).

Van azonban több adatunk olyan kettős *aa*-kra, amelyeknek etymonja nem **aya* vagy **ava*, vagy ismeretlen eredetűek: Anon. 6. §.: *faac* genus; vö. 50. §.: *Sac* sz. | 1211: *Vasaard* 3-szor ~ fg.: *Vasard* szolga PRT. X, 513 | *Vaasard* szolga 512 | *Vaasar* szolga 515 | *Zaazlou* szolga 507 | 1227: *Saadoc* mons

¹ A rövidítések közül: sz. = személy; h. = hely; fcs. = facsimile; MODL. = Országos Levéltár diplomatikai osztálya.

² A tihanyi apátság 1211-es összeírólevelének a fogalmazványa is ránkmaradt. Az eltéréseket feltüntetjük: fg. = fogalmazvány; teljes egyezés esetén csak az egyiket közöljük.

³ Szláv *tozarnik*-ből; l. a mai *Tárnok* helyneveket. A *Tavarnok* alak valószínűleg újabb átvétele a tót *Tovarnik*-nak (l. Lepszky, Rep. 673).

MODL. 134. | 1229: *Kaas* villa (*Kás* Somogy m.) PRT. I, 695 | 1231: *zalaas* szolga MODL. 165. | 1239: *Kayaar* 2-szer (Balatonfőlkajár) W. VII, 81. Nem lehetetlen, hogy ezekben az esetekben mégis hosszú *a*-t akarunk jelölni (vö. *ee*, *oo*!).

3. *o* hang. — Jele *o*. Szókezdetén itt is előfordul néha a *h*, mint az *a*-nál (l. még *ε*, *u*, *i*-nél is). 1113: *Honor* (*Onor* Nyitra m.) | 1193: *horcha* (*Arcsa* Tolna m., vö. CSÁNKI III, 414) | 1211: *Horozcueh* PRT. X, 516 (ERDÉLYI L. szerint Oroszköve?, vö. 1267: *Vruzku* PRT. X, 526) | 1237: *Homodoj* (*Adamé*) Kisfaludy lt.

4. *ö* hang. — Aránylag elég számos adatunk van egyszerű *o*-kra olyan esetekben, amikor *ou* diftongust várunk. Legnagyobb részük a XIII. századból való, de egy-két esetben előfordul már a XII. században is. Bizonyos, hogy ezeknek egyike-másika lehet íráshiba is (pl. Anon.-nál egyszer 48. §.: *zolocu*, minden más esetben *ou*, ebben a szóban is: *zoloucu*), lehetetlen azonban ezeket általában íráshibának tartani (1240-ig kb. 40 adat!). — Az *ou*-ból fejlődött hosszú *ö*-nak ebben a korban még csak szórványosan előforduló első adatai: 1113¹ *eraco* (*Krakován* Nyitra m. ómagyar *Krakou*) | Anon. 48. §.: *zolocu* egyszer! | 1157-8: *zamto* possessio | 1181: *haio* | 1193: *aldocut*—1201: *Samto* 2-szer (falu Fejér m.) Kisfaludy lt. | 1211: *Samthou* ~ fg.: *Santo* (*Szántód* Somogy m.) PRT. X, 516 | *Hoyoholmu* ~ fg. *Hoyouholmu* határjel 509 | 1219: *Churgo* (Somogy m.) W. XI, 156 | VárReg. 68. §.: *Berucio* és *Berucyo* h. (ma Szentjobb Bihar m., vö. 345. és 166. §.: *Burucion* és *Beruchy*ou folyó, ma: *Berettyó*) 98. §.: | *Zanpto* falu (Bihar m.) | 65. §.: *Zuuzo* sz. | 329. §.: *Zobozlo* h. (Hajdu m.?) | 1222: *moglocha* (*Maglóca* Sopron m., vö. CSÁNKI III, 618) MODL. 97., uo. *Magluca* is! | 1226: *Monoroquerech* h. W. VI, 434 | 1227: *Chergo* terra MODL. 132. | 1231: *Sobuflo* sz. MODL. 168. | Sárú/ózo 2-szer uo. | 1232: *Craco* h. 3-szor W, VI, 505 | 1234: *Miscoz* genus MODL. 196., vö. uo. *Miscouz*, *Micouz* | 1236: *huzzeuo3o*, *zeguno3o* 2-szer határjelek Múz. törzslt. | 1237² I: *Sceko3ov* ~ II: *Sceko3o*. (*Szikszó* Temes m.?) Kisfaludy lt. | 1239: *comez da Zonuk* W. VII, 77 | *Zampto* villa (Hont m.?) MonStrig. I, 332 | 1237—40: *Scamto* villa PRT, I, 781 | *Zazlo* villa (Győr m.?) 778 | *Chrmsoslo* 772 és *Comozlo* 774 szolgák | 1240: *Cumloozo* MODL. 249.

Előfordul néhányszor *oo* is. Ennek a hangértéke nagyon bizonytalan. Ez is hosszú *ö*? 1055: *huluoodi* locus 2-szer | 1171: *volóód* szolga (kétségtelenül külön ejtendő szótagok!) | 1224: *Chechtoo* halastó W. VI, 426 (vö. uo. *Chechtow* is!)

¹ A zobori apátság 1111- és 1113-as oklevelének helyesírása rendkívül zavaros. Az egész korszaknak úgyszólván minden jelölésmódját megtaláljuk bennük. L. a magánhangzóknál: *aa* > *a*, *ö* hangot, a mássalhangzóknál minden hangot!

² Duplum, l. az *ö*-nél.

5. *u* hang. — Jele *u*, *v* és a XIII. századtól *w* is. Legrégibb emlékeinkben *u*-t találunk, a XII. században fellép a *v*, amely a XIII. században majdnem kiszorítja az *u*-t. 1055-ben pl. csak *u* a jele, Anon.-nál szó kezdetén 4 *u* ~ 2 *v*, szó belsejében és szó végén 54 *u* ~ 3 *v*, HB.-ben 17 *u* ~ 1 *v*. Ezzel szemben 1193-ban már több a *v*, mint az *u*. A XIII. században pedig különösen szó elején majdnem teljesen eltűnik az *u*; vö. az 1211-es oklevélben 2 *u* ~ 24 *v* és 9 *w*, a VárReg.-ban pedig egy *u*-t sem találunk! A tövégi magánhangzók rendszerint *u*-val vannak írva. A kivétel nagyon kevés. 1181: *Tofv* sz. | 1198: *Bekv* szolga | 1199: *kalv*; vö. uo. *kalu* is (Káll Zala m.) | 1231: *hercegv* sz. Kisfaludy lt. stb.

A XIII. században szó elején feltűnik a *w* a rövid *u* jeleképen. Szó belsejében nem fordul elő, szó végén is csak egy adatunk van rá: 1222: *o/lw* comes MAKÉvk. V, 2: 197. Szó elején: 1198: *wgrinu*f püspök; vö. uo. *vgrino* | 1211: *Wnoca* PRT. X, 504 | *Wrus* 508 | fg.: *Wgod* 504 | *Wtod* ~ fg.: *Vtod* 514 szolgák | VárReg. 323. §.: *Wruz* sz. | 1217: *Wruz* sz. W. XI, 141 | 1220: *wdornicorum* MODL. 97.; uo. *uuduornicorum*!!! (egyetlen adat a rövid *u*-nak *uu*-s jelére) | 1222: *wivariensi* HazOkmt. V, 10 | 1223: *Wdori* villa (Pozsony m.) PRT. I, 660 | 1228: *Wdword* 2-szer | *Wduord*, *Wduordienses* és *Vduordenses* (Udvard Komárom m.?) MonStrig. I, 267 | 1231: *Wdwornicorum* és *vdwornicorum* MODL. 168. | *Wduorhel* (Fejér m.), *Wyloc* Kisfaludy lt. | 1237: *wgrini* Kisfaludy lt.

Van néhány adatunk szókezdő *hu*-ra is. Anonymus *Ung*, *Ungvár* nevét mindig *h*-val írja: *Hung*, *Hunguar* (2., 12., 13., 14. és 39. §.), a *Hungari* ~ *Hungvari* etimológiája kedvéért. Más szóban egyszer: 22. §.: *humufouer* (Omsóér) | [1075/1217: *Hudwordiensium* és *hudwordiensium* (Udvard Komárom m.) MonStrig. I, 54] | 1211: *Hugoron* villa (?) PRT. X, 509 | *Vnoca* ~ fg.: *Hunoca* szolga 511 | VárReg. 243. §.: *Hugofa* (Ugoesa m.) | 1228: *hunuca* szolga MonStrig. I, 219 | 1230: *huyfolu* (Csanád m.) Kisfaludy lt.

6. *ū* hang. — Nem bizonyos, hogy ebben a korban volt-e már hosszú *ū*. A mai hosszú *u*-k vagy *uu* diftongusokból fejlődtek, vagy fonetikai nyúlások (egytagú szavakban a tövégi rövid magánhangzó lekopása után). Az előbbiek még diftongusok, bár az egyszerű *u* talán inkább *ū*-t jelöl (vö. az *uu*-nál), az utóbbiaknál szintén kétséges, hogy ebben az időben hosszúak-e. Jelölésük teljesen azonos a rövid *u*-ével, tehát *u*, *v* és *w* (egyszer!).

A) *u*. — Anon. 8. és 32. §.: *urfuur* 4-szer | 1193: *Tur* (Túr falu Zala m.), *aldocut* | HB.: *ur* (úr) | 1211: *Hoduth* ~ fg.: *Hodut* PRT. X, 514 | *Hodvth* ~ fg.: *Hodut* uo. (hadút) | *Cysveth* ~ fg.: *Chuswet* szolga 515 | 1234: *Cubulcuth* (Köbölkút) HazOkmt. VIII, 30 | *Cristur* (Keresztúr Bars m.?) MonStrig. I, 323.

B) *v*. — HB.: *vr* | 1211: *Hodvth* PRT. X, 514 | *Vreh* szolga (?) 511.

C) *w*. — 1239: *Althalwth* terra W. VII, 84.

7. ε és $\bar{\varepsilon}$ hangok. — Az *e*-féle hangokat nem különböztetik meg, hanem az ε , $\bar{\varepsilon}$, *e*, $\bar{e}$ -t egyformán *e*-vel jelölik. Az eredetiből átvizsgált oklevelekben semmiféle megkülönböztetésnek sem lehet nyomát találni.

Az ε és $\bar{\varepsilon}$ hangok jele tehát az *e*.

Szó elején néha *he*-t is találunk (l. az *a*, *o*, *u*, *i*-nél). 1211: *Cucen Hereh*, *Ludos Here*, *Feket-heresh* (vagy *Fekethereh*?) PRT. X, 509 | 1214: *Cutsa-heri*, *Barba-heri* PRT. I, 629 | 1223: *Kutsaheri*, *Fizedheri* PRT. I, 658 és 660 patakok | VárReg. 273. §.: *Herdeud* 2-szer villa (*Erdőd* Szatmár m.) | 1229/30: *Her* rivulus W. XI, 211 | 1237: *hegur* fa (*égerfa*) Múz. törzslt.

Két-három esetben *a*-t találunk az ε helyén. Nem lehetetlen, hogy nagyon nyílt ε jelölése akar lenni. [1075/1217: *Haperies* piscina MonStrig. I, 56] | 1193: *athachin* [??]; vö. uo. *ethechyn* (*Ecsény* Somogy m., l. CSÁNKI II, 601) | *faerigiaza* (*Fejéregyháza* Somogy m., l. CSÁNKI II, 604); uo. *feyrhigaz* ua. h.

8. *e* és $\bar{e}$ hangok. — Jelölésük azonos az ε hangokéval, tehát *e*. Szóelei *he*-re nincs példánk.

Érdekes az 1211-es oklevélnek szóvégi $\bar{e}$ jelölése: a 3. személyű *e* birtokrag végén *h*-t találunk. *Appatfeereh* (*Apátfehére*), *Varfeereh*, *Zouafeereh* dombok PRT. X, 508 | *Zolocostueh* 511 | fg.: *Sebus Gueldegueh* 509 ~ hit. p.: *Gueldeguh* | *Horozcueh* 516 határjelek | *Banriueh* (*Bánréve* Tolna m.) 511 | *Cucen Hereh*, *Feket-heresh* stagnum 509; vö. *Ludos Here* locus uo. | *Fedeh* h. 512; vö. 1055: *Fidemfi* | *Vreh* 511 | *Vseh* 512 | *Thetemeh* ~ fg.: *Tetehmeh* 512 | *Zelcheh* ~ fg.: *Zelceh* 512 | *Zehe* ~ fg.: *Zeheh* 515 | *Seleh* 512 | *Kysideh* 503 | *Zemeh* és *Zeme* 511 és 507 | *Kesseh* 514 | *Chemeh* ~ fg.: *Cemeh* 513 | *Cheneh* 506 | *Eceh* 513 | *Buhte* ~ fg.: *Buhteh* 4-szer 510 | *Sebeh* 512 | *Cebek* és *Chebe* 513 | *Chedeh* 512; vö. *Cedhe* 503 | *Benseh* 513 | *Cucheheh* 512 | *Zethe* ~ fg.: *Zeteh* 513 | *Meduel* ~ fg.: *Medueh* 512 | *Fileh* 512 | *Enderesh* 513 | *Endreh* 514 | *Quereh* 512; vö. uo. *Kereu!* | *Zenteh* 512; vö. *Zenteu* 509 szolgál.

Az utóbbi két példa azt mutatná, hogy az adatok egy részénél ez a *h* a γ hang jele volna. Nem jelölhet azonban γ -t az esetek legnagyobb részénél, így pl. a birtokos személyragok esetében s a következő szavakban: *Medueh*, *Enderesh*, *Endreh* stb. (l. előbb), hiszen ezeknek az etimológiáját jól ismerjük, s itt a γ -nek semmi nyoma (< szláv *medvěď* és *Andrej*).

Ilyen szóvégi *h* más magánhangzó után is gyakori, sőt diftongusok után is előfordul. *Lustah* villa ~ *Lusta* 516 (*Losta*?) | *Therteuh* ~ fg.: *Terteuh* szolga 514 | *Ozoufeuh* villa ~ fg.: *Ozoufeuh* 505 (Aszófő Zala m.) | *Ituuh* locus

516 | *Keurustuu* locus 516 | *Hagmastuh* ~ fg.: *Hagimastuh* colliculum 510 (ez valószínűleg -tüy; vö. a -y hangnál). — Nem hosszúságot akar itt a *h* jelölni? Ha igen, akkor különös, hogy csak szó végén fordul elő. Vö. PAIS: NyK. XLIV, 326 és MNY. XVIII, 28 stb.

Többször találunk *ee* jelölést. Ezek azonban külön szótagok. 1055: *mezee* | 1171: *Bééffa* ancilla | 1229: *Feerighaz* (*Fejéregyháza* Somogy m.) PRT. I, 695 | 1231: *Sciluafjée* vallis MODL. 168. | *Gurguffenerée*; vö. uo. *Dragoffenerű* | 1236: *Euzlumezée* birtokhatár Múz. törzslt. | *Cuesmezée* (vö. az *aa* jelölést is).

Vannak adataink olyan *ee*-kre, amelyeket nem tudunk így magyarázni, mivel nem tudjuk kimutatni előbbi **eye*-, **ehe*-alakjukat. Ilyenek: Anon.: *eusee* személynév 8-szor és *cufee* (hiba *eufee* helyett) | 44. §.: *kevee* 2-szer | 1141—61: *Zeezta* sz. | 1234: *Sceez* 2-szer villa PRT. VIII, 283 (*Szűz Győr* m.?); vö. 1239: *Scezv* 2-szer PRT. VIII, 284 és *1171-es hamis, de közelkorú oklevélben: *Sciscienses* 3-szor PRT. VIII, 275—6 | 1235: *Deef* comes Századok 1897: 585 | 1237: *seecloc* helynév(?) HazOkmt. VII, 24 | 1238: *Beel* 2-szer PRT. I, 761 (*Bakonybél*) | 1239: *Beel* PRT. I, 786 | 1240: *beerch* (*bérc*) HazOkmt. VIII, 37 | (vö. *Bel* és *berz*, *bercz* stb. alakokat *ts*-nél). — Nem lehetetlen, hogy ez adatok némelyikében az *ee* talán hosszú *e*-t jelöl.

9. *i* és *ī* hangok. — Jeleik *i* és *y* (*ī*, *y*). Az *y* eredetileg *ij* (*ii*) hangkapcsolatot jelölt. Nálunk azonban nincs különbség az *i* és *y* jel hangértéke között; mindkét betű ugyanazt a hangot jelöli. Használatuk vegyes, úgyhogy majdnem minden oklevélben előfordul mind a kettő: 1193: *kaminat hīg* | *hīg*i/keu | HB.: *mia* (*miatt*) | *nugulmabeli*, de uo. *bratym* | *feleym* | 1201: *vīg*or Kiszaludy lt. (*Igar* Fejér m.) | 1208: *hylyunic* 2-szer patak MODL. 47 | 1211: *Bychachi* ~ fg.: *Bicaci* és *Biccaci* PRT. X, 512 és 513 (*Bikács* falu).

A tövégi rövid *i*-t általában *i*-vel jelölik, *y*-nal nagyon ritkán fordul elő.

10. *ü* hang. — Az *ü* hang jelölése teljesen azonos az *u* hang jelölésével. Tehát: *u*, *v* és *w* (l. az *u*-nál).

A) A XIII. századig *u* a gyakoribb, azután a *v*. Egyébként egymás mellett, néha ugyanabban a szóban előfordul mind a kettő; pl. Anon.: *u/subuu* 19-szer ~ *v/subuu* és *v/subu* 10-szer | 1193: *ugufa* ~ *vgufa* (*egyfa* = *szenfta*) stb. A tövégi rövid *ü*-t túlnyomóan *u*-val jelölik, a *v* igen ritka, vö. 1055: *kerekv* ~ *kereku*.

B) *w* is jelölhet rövid *ü*-t, de csak szó elején fordul elő: 1211: *Wlues* sz. PRT. X, 507.

11. *ū* hang. — Nem tudjuk biztosan kimutatni. Talán még *ūū*-nek hangzik (l. az *ūū* diftongusnál).

12. **ö** hang. — Ez a hang az ó-magyarban fejlődött az *ü* (esetleg az *é*) hangból. Ebben a korban azonban még csak halvány nyomai vannak. Nem is szórványosan, hanem egész kivételesen, néhány adatra szorítkozva fordul elő, ha ugyan ezeket az *ü* hang helyén álló *o*-kat helyesen olvassuk *ö*-knek. [1075/1217: *feniosauinicza* | *orduksara* MonStrig. I, 54] | 1113: *copusde!!* (Köpösd Nyitra m.) | 1142–46: *Gourin* (de usonibus, qui caperentur *Gourin*; ERDÉLYI: PRT. I, 597 szerint az oklevél *eu*-ja *ou*-ból van javítva; a. m. Győr) | 1198: *georienfi* (?) | 1211: *Nomuolou* ~ fg.: *Numuolou* sz. PRT. X, 511 | *Hueseos* ~ fg.: *Hvseos* tó PRT. X, 509 (ERDÉLYI L. szerint *Hüsös* (?) tó i. m. 424 és 425) | 1214: *Ykortou* PRT. I, 629 (*Ökör*tó; vö. ugyanez a tó: 1223: *Ikvrtou* PRT. I, 660).

Valószínűleg *ö* hangot akarnak jelölni a székesfehérvári káptalan 1237-es oklevelének *ou*-s alakjai. Ebből az oklevélből két eredeti példány van a Múz. Kisfaludy lt.-ban. Az I. példányban több ízben *ou*-t és *ov*-t találunk a II. példány *eu*-je helyén: I: *Erous* ~ II: *Ereuf* | I: *kerou* ~ II: *kereu* | I: *kerdou* ~ II: *kerdeu* | I: *Scemov* ~ II: *Scemeu* | sőt I: *Tekero* ~ II: *Tekerov*, szolgák nevei. Ilyenek még: 1231: *Mezov* sz. MODL. 165. és 1237: *Fertow* (*Fertő* tó) MODL. 220. Talán helyes úton járunk, ha azt hisszük, hogy az *ou*, *ov* betűk itt *öü* diftongust jelölnek, s így átmenetet képeznének az *eü*-től az *ö*-höz. Ez a hosszú *ö* már meg is jelenik a fenti oklevél *Tekero* adatában (~ II: *Tekerov*).

II. Diftongusok.

1. **au** diftongus. — Az Árpád-kor legelején fordul elő. Jele *au* és *av*. 1055: *gifnav*, *munorau*, *monarau* 2-szer | 1113: *prauna* (Tótróna Turóc m.).

2. **ou** diftongus. — Jele *ou* és *ov*. Az *ou* sokkal gyakoribb, s különösen a XII. század végéig szinte egyetlen jele az *ou*-nak. 1113: *nozdrogouz* (Nozdrkóc Trencsén m.) | Anon.: *menumorout* 31-szer | *zoloucu* (egyszer *zolocu*, valószínűleg íráshiba) | *gelou* ~ *gelu* ~ *geleou* stb. | mindig *ou*! — 1193-ban már mind a kettő előfordul: a) *chergou* (Csurgó Somogy m.) | *Mour* (Mór Fejér m.) | *Bobouca* (Babócsa Somogy m.); b) *Moinerov* | *lovacol*. — A HB.-ben csak *ov*-os alakokat találunk: *iov*, *iovben*, *bovdug*, *iarov*, *uolov*, *ovga*, *ovdania*. — 1211-ben *ou* az általános: *Souzou* PRT. X, 512 | *Sorloud* 508 | *Bolsou* 3-szor 513 | *Moglou* 505 stb. szolgák. — A VárReg.-ban is kevés kivétellel általában *ou* az *ou* diftongus jele. — Egyébként a két jelölés egymás mellett található ugyanabban az oklevélben, sőt ugyanabban a szóban is: 1198: *Warou* ~ *Bulchov* sz. | 1223: *Ikvrtou* | *Aldoukuth* ~ *Eleutor* PRT. I, 660 | 1231: *Chaflou* ~ *Chaflov* villa MODL. 168. | 1237: *Movrouch* W. II, 75. (Márcz, vö. CSÁNKI III, 621) | I: *hovd* ~ II: *houd* villa Kisfaludy lt. (Hódmezővásárhely).

Ezek mellett nagyritkán egyéb jelölés is előfordul: *ouu* és *ow*. 1211: *Pouus* szolga PRT. X, 511 | 1214: *powfa* prisdus MODL. 69. | 1224: *Chechtow*, *Ffeyrtow* halastavak W. VI, 426; vö. uo. *Chechtoo* és *Kollou* sz. 427.

3. *uu* diftongus. — Jele *uu*, *uv* és *vv* (*w*). Ezt a jelölést azonban csak a XI—XII. században találjuk következetesen, a XIII. században nagyon ritka. Ekkor már nem különböztették meg az *u* monoftongustól s *u*, *v*-vel jelölték. Valószínű, hogy az ilyen *uu* helyén található *u*, *v* már *ū*-t jelöl. Eldönteni nagyon nehéz, hogy hogyan hangzott, azért etimológiájuknak megfelelően itt tárgyaljuk (vö. még az *ū* hangnál).

A) *u*, *v*. — A XIII. századig is előfordulnak, azonban azután rendes jelei az *uu*-nak (vagy már *ū*-nak?). 1113: *golguz* (*Galgóc*; vö. Anon.: *Golgoucy*) | Anon.: *bulfu* 2-szer ~ *bulfuu* 12-szer! | 1181: *Capv* sz. | 1200: *Crafv* megye | Vár. Reg.: *Bulfu* sz. 4-szer, falu 1-szer; vö. 148. §.: *Bulfuh* és 241. §.: *Bulfuhut* sz. | 1233: *Bulchu* villa Forgách lt. (*Búcs*!! Esztergom m.; vö. 1208: *Bulchou* ugyanez a falu MonStrig. I, 186).

1200-tól 1240-ig alig két szóban fordul elő ez a diftongus. Ezek: *Bulsú* és *falu*. Mindkettőben leginkább *u*-t találunk: *Bulchu*, *Bulfu* 14-szer ~ *Bulchr*, *Bulfv* 6-szor ~ másképp 7-szer; *folu*, *falu* 4-szer ~ másképp 3-szor! (l. alább).

B) *uu*, *uv*. — Kevés adatunk van erre a jelölésre. Anon. nál egy szóban fordul elő: *bulfuu* 12-szer ~ *bulfv* 2-szer | 1162: *copuu* castrum (*Kapuvár* Sopron m.) | 1210: *Bulsuu* 2-szer sz. PRT. I, 618; vö. 1211: *Bulchou*, *Bolson*, *Bolchou* személyneveket PRT. X, 513—4 | 1211: *Nuizou* ~ fg.: *Nuhzou* sz. PRT. X, 514 (nem helytelen interpunctio *Nuuzou* helyett?) | 1229 eredeti oklevél: *kuiffolwt* és *kuiffolwd* ~ LibRub. 25: *kuýffolwd* és 33: *kýffolud* (*Nemeskísfalud* Somogy m.)¹ | 1233: *Oýufoluu* Balassa lt. (*Ujfalú* Liptó m.) | 1240: *Kopusfeu* (*Kaposfő*) HazOkmt. VIII, 36. — A HB.-ben csak *uv* alakok vannak: *tilwt*, *chomuv*. Ide tartozik a *trvl* is a *kinzotvriatrvl* szóban? (*tüül* vagy már illeszkedett *tüül*?)

C) *w*. — A HB. *kinzotvriatrvl* (vagy *twl*) adatán kívül csak néhány adat: 1222: *bulfw* praepositus MAKÉvk. V, 2: 197 (vö. uo. *o/fw* is!) | 1229. eredeti oklevélben: *kuiffolwt*, *kuiffolwd* ~ LibRub. 25: *kuýffolwd*; de 33: *Kýffolud* (l. az *uu* jelölésnél).

4. *i*-s diftongusok. — Sok ilyen diftongus van: a) emelkedő diftongusok, melyeknek első tagja *i*: *ia*, *io*, *iu*, *ie*, *ir*, *ii* *iü* (és megfelelő hosszú magánhangzókkal); b) eső diftongusok, melyeknek második tagja *i*: *ai*, *oi*, *ui*, *ei*, *ei*, *üi*, *üi* (és a megfelelő hosszú magánhangzókkal).

¹ A pannonthalmi lt.-ban őrzött eredeti oklevél és a Liber Ruber adatait KLEMM ANTAL főiskolai tanár úr szíves közlésének köszönöm.

Ezeknek közös elemét, a félhangzós *i*-t *i*-vel és *y*-nal jelölik. Az *y* gyakrabban fordul elő, mint az *i*; szabályokba azonban nehéz foglalni használatukat. Nagy általánosságban meg lehet állapítani, hogy: a) szó elején az *i* használatosabb, hangzóközi helyzetben pedig az *y*; b) az eső diftongusok *i*-je legtöbbször *y*-nal van írva.

Természetesen kivétel bőven akad. Így: Anon. 52. §.: *yobagyones* 2-szer ~ 11. §.: *iobagionum* | 1230: *yeneu* villa Kisfaludy lt. (vö. CsÁNKI I, 698) | 1231: *yanusfaya* erdő MODL. 168. — vö. 1236: *Jenev* terra 4-szer, *Jeneunec* (pertinet *Jeneunec*) Múz. törzslt. | 1234: *Yneu* villa 2-szer MonStrig. I, 304 és 306 (*Jenő* puszta, vö. CsÁNKI I, 668); olvasása itt talán *ïneü*?

Intervocalicus *i* is előfordul: 1055: *megaia* | 1152: *Aianduc* asszony | 1181: *haioude* sz. | 1211: *Aianduc* sz. 2-szer PRT. X, 503 ~ *Ayanduc* 513 | VárReg. 291. §.: de *Boiano* 4-szer (Nagy-Bajom Bihar m.).

Az *i*-s utótagú diftongusok közül az *ei* vagy *ei*-nél találunk több ízben *i*-t: 1093: *ueinic* (Vének Győr m.) | *Tupei* locus | 1142—46: *Geica* rex | 1146: *Geifa* ~ *Geyfe* regi | 1177: comes de *fimte* (*Sempte* Nyitra m.) | 1206: *cuhnamezei* MODL. 45.

Igen ritka az *i* az *oi* diftongusban: 1193: *Oivduor* (Újudvar Zala m.) | VárReg. 314. §.: *Bolofoi* sz. és 343. §.: *Sucuroi* terra (Sokoró).

Szó elején egy ízben az *i* előtt *h* van 1211-ben: *Joanchi* ~ fg.: *Hioanci* szolga PRT. X, 513.

5. **ei** diftongus. — (L. az *u*-, *ü*- és *ou*-ra vonatkozókat!) 1193-ig csak *eu* a jele. Később is ez marad az általános jelölés, s csak ritkán fordul elő az *ev*. 1055: *farfeu*, *ferfeu* | 1137: *geurienfis* | Anon.: *ferfeu*, *teteuetlen* stb. | 1193: *ferfeu*; általában *eu*, de már *ev* is: *seyrkev* | 1198: *scereteu* ~ *emelev* asszonyok | HB.: *eleut*; de *belevl*, *felevl*, *levn* | 1211 (mindig *eu*!): *Beseneu* villa PRT. X, 510 (Bodrog m.?) | *Cheuz* villa 307 (Csősz Veszprém m.) | *Kereu* sz. 503 (vö. *Quereh* 512) | *kesereu* ~ fg.: *Keseru* 503 | *Qesereu* ~ fg.: *Qeseru* 512 | *Sileu* ~ fg.: *Silleu* (süllő) 510 szolgák stb. | 1219: *Zevlevmal* mons MonStrig. I, 221 | 1236: *Jenev* villa 4-szer ~ *Jeneunec* (pertinet *Jeneunec*) Múz. törzslt. | 1237 I: *chegerev* ~ II: *cheguereu* sz. Kisfaludy lt. stb.

Néhány esetben *eeu*, *ew* is előfordul: 1211: *Cheuz* ~ fg.: *Cheuz* villa (Csősz Veszprém m.) PRT. X, 516 | VárReg. 362. §.: *Foktheuu* villa | 1232: *Beuu* villa Kisfaludy lt. — 1224: *Guneu* PRT. I, 662 (Gönyű Győr m.).

6. **ii** diftongus. — Jelei: *iv*, *iu*, *yv*, *yu*. [1075/1217: *fius* villa (Füss Komárom m.) MonStrig. I, 55] | HB.: *iv*, *miv* 2-szer, *tiv* 2-szer (*ő*, *mi*, *ti*) | 1231: *fývs* villa 2-szer

Forgách lt. | 1235: *fiu* (fűkötél) PRT. I, 773 | *Fyus*, *Fyvs* villa PRT. I, 782.

7. **üü** diftongus. — (L. az *uu*-nál elmondottakat!) Jelölése: *uu*, *uv*, *w* (= *vv*) és *u*, *v*. Az utóbbiak már talán az *üü*-ből fejlődött *ü* jelei. Erre vall az a tény is, hogy az *uu*-, *uv*-ot csak a XIII. század elejéig találjuk, azután már csak az *u* és *v* fordul elő.

A) *u* és *v*. — 1113: *kezu* (Keszi, vö. a *Kesző* helyneveket) | Anon.: *ufubu*, *vsubu* 7-szer ~ *uu*-val 22-szer | 1199: *ferteutu* (a mai *tő*?) | HB.: *gimilcetr*, *gimileictul*, *bunet*, *ildetvitl*, *iftentvl*; l. a *w* (*vv*)-nél is! | 1219: *Lagku* ~ *Lagkv* mons MonStrig. I, 221 | 1225: *Gynu* (Gönyű Győr m.) PRT. I, 761 | 1237—40: *Gunu* 3-szor (*ua*.) PRT. I, 778, 780 és 782 | 1240: *Cuzepeku* HazOkmt. VIII, 36.

B) *uu*, *uv*. — A XII. századon túl alig fordul elő. Anon.: *ufubuu*, *vsubuu* 22-szer | 1165: *Nichuu* ~ *Nichw*; vö. 1211: *Nuhu*, *Nuuhu*, *Nuch* szolgák (*nyű*?) | HB.: *uvt*, *keferuv* | 1211: *Huus* ~ fg.: *Huuus* sz. PRT. X, 512 (*hős*?) | *Vus* 510 (*ős*?).

C) (*w*) *vv*. — HB.: *vv*, *vvt* 12-szer | *gimil/tvvl* 2-szer | 1165: *Nichw* sz. (l. fentebb). | 1198: *Wzd* sz. | 1211: *Ws* sz. PRT. X, 504 (*ős*?) | VárReg. 347. §.: *Wfe* sz. | 1234: *Wz* sz. (*ős*?) PRT. I, 736.

III. Mássalhangzók.

Ezek közül a *p*, *b*, *d*, *m*, *n*, *l*, *r*-nél nincs semmi megjegyezni való. T. i. ezeket mindig és minden helyzetben *p*, *b*, *d*, *m*, *n*, *l*, *r*-rel jelölték.

1. **t** hang. — Jele *t* és körülbelül ugyanannyiszor *th* is. A *th* minden helyzetben előfordul, leggyakoribb azonban szó végén. Nem lehetetlen, hogy aspirációnak a jele akar lenni, annál is inkább, mert egyéb mássalhangzóknál is megtaláljuk (különösen a *k*-nál, vö. a *k* hang *ch* jelölését).

Anon. 57. §.: *ethej* (~ *ete* és *etu* 4-szer) sz. | *ethe* 3-szor, stb. | 1181: *meretha* (Meréte Veszprém m.) | 1184: *Bóth* sz. | 1193: *Berith* villa | *Bodogth* villa (Bodajk Fejér m.) | *Both* comes | 1199: *penthuc* férfi | *pentheca* nő | *zumboth* sz. | 1206: *Lipolth* villa 2-szer MODL. 45. | *Ligoth* silva uo. | 1217: *pesth* város MODL. 83. | 1234: *Cubulcuth* villa (Köbölkút) HazOkmt. VIII, 30.

Érdekes az 1211-es oklevél *t* jelölése: a fogalmazvány *t*-jét a hitelesített példányban *th*-ra javították. Így fg.: *Terteuh* ~ *Therteuh* PRT. X, 514 | fg.: *Tetehmeh* ~ *Thetemeh* 512 | fg.: *Togodou* ~ *Thogodou* 514 | fg.: *Tocorou* ~ *Thocorou* 504 | fg.: *Chuswet* ~ *Cysveth* 515 szolgák | fg.: *Zamtou* ~ *Zamthou* villa 514 (Szántód Somogy m.) | fg.: *Hodut* ~ *Hoduth* és fg.: *Hodut* ~ *Hodvth* 516 (hadút) | fg.: *Turk* ~ *Thurkh* villa 515 (Török Somogy m., vö. CsÁNKI II, 653).

2. *t'* hang. — Adataink nagyon szórványosak. Még az sem állapítható meg, hogy ebben a korban megvolt-e már ez a hang. A HB. öt adatában: *Latiatuc* 2-szer, *zocoztia*, *tumetivc*, *mulchotia* szavakban az *i* etimologikus. Nagyon valószínű, hogy a *-ti-* betűkapcsolat itt még *ti* hangkapcsolatot jelöl. Igaz, hogy a *di* esetében megtörtént a palatalisatio: *ordania* ~ *ovga*, *vimadsaguc* ~ *vimaggomuc*, de ez még nem elég ok arra, hogy ugyanezt a *ti* esetében is feltételezzük. A *d'* ősmagyar, a *t'* pedig az ó-magyarban fejlődött hang.

Ezeken kívül ebből a korból csak három szavunk van, amelyekben ma *t'* hangot találunk: *Battyán* (Vas m., ma nincs meg; vö. CSÁNKI II, 736), *rekettye* és *gyertyánfa*. A *Battyán* helynéven kívül, amelynek eredete ismeretlen, ezekben a szavakban eredetileg nem volt *t'* (lengyel *rokita*; szerb-horv. *rakita*; *žarta*, vö. GOMBOCZ, BTLw. 79). 1240-ig a *rekettye* szó mindig *ti*, *thi*-vel, a *gyertyán* pedig mindig *i* nélkül van írva. 1198: *Bothian villa* | 1193: *raquatiquerec* | 1225: *arakathia* MODL. 119. | 1237: *Rochotyabugurh* Múz. törzslt. | 1236/1239: *Rocotyá* HazOkmt. VI, 33. — Ezzel szemben: 1225: *gertanfa* W. XI, 181 | 1234: *gertanfa* W. XII, 681 | 1236: *gertanfa* W. VII, 20 | 1237: *gertanfa* W. XI, 296 | *Gurthanfa* Múz. törzslt. | 1238: *Gurtanfa* MODL. 35825.

3. *d'* hang. — A XIII. századig egyszerű *g*-vel jelölték s nem különböztették meg a *g* hangtól. 1055: *megaia* | Anon.: *geuru*, *gyoig* (*dioid*, ma *Diód*) | 1153: *gormot* (*Gyarmat* Győr m.?) | 1193: *Gant villa* (*Gyánt*, vö. CSÁNKI III, 409) | HB.: *ovga*, *vimaggomuc* stb. | 1214: *Gurmou villa* SZENTPÉTERY, Reg. 290 | 1227: *ogogous* berch MODL. 134. | 1231: *Gurgus* fenerée MODL. 168. | *huguf* ancilla MODL. 164. stb.

A XIII. században jelenik meg a *gi*, *gy* jelölés, amely velaris hangok előtt és szóvégen elég gyakorivá válik (palatalisok előtt úgyszólván kizárólag *g* áll). Úgylátszik, már Anon.-nál is megvan ez a megkülönböztetés: *geula* 5-ször, *Gyyla* (~ *gyla*), a *d'* hangot a *ge*, *gy* jelöli. — 1206: *Gyula comes* MODL. 45. | Ugyanebből az évből ugyanígy MonStrig. I, 184—5; HazOkmt. VII, 4 | 1211: *Furezuelgi* PRT X. 510 | *Maogy* 505 | *Mauogi* ~ fg.: *Mauogy* szolga 507 | *Zaarhegy* ~ fg.: *Zaharegi* mons 514 | *Numuogi* 505 (vö. *Nemuogr* uo.). Ezek lehetnek tövégi magánhangzók is. Ugyanitt találjuk azonban a következő alakokat: *Hagya* ~ fg.: *Hagia* sz. 508 | *Hagimas* ~ fg.: *Hagymas* tó 510 | *Hagmastuh* ~ fg.: *Hagimastuh* domb 510 | *Hogut* ~ fg.: *Hogiud* sz. 512 | 1214: *Gyula* vajda MODL. 69. — A VárReg.-ban feltűnően gyakran fordul elő a *gy* jelölés. Vajjon ebben az esetben is pontosan követték a kiadók az eredeti jelölést, vagy az olyan ismert neveknél, mint a *Gyula* (mindig *gy*-vel fordul elő!), kijavították saját helyesírásuk szerint? — 1229: *Gyogiu villa* (*Gyugy*

Somogy m., vö. CSÁNKI II, 610) PRT. I, 695 | 1231: *Tulgy* 2-szer erdő MODL. 168. | 1236: *Bagya* sz. MODL. 209.

Egész kivételesen előfordul még:

A) *gh*. — 1214: *Moghorod* (Magyarád Zala m.) W. VI, 368.

B) *di*? — VárReg. 121. §.: *Medies villa* (?) | 1233: *Medie*/teluk (Meggyes Sopron m.? vö. CSÁNKI III, 620) Kisfaludy lt.

4. **k** hang. — Jelei: *k*, *c*, *qu*, *ch*, *cg*, *ck*. Leggyakoribb a *k* és *c* jelölés.

A) *k* és *c*. — A *k* általában palatalis hangok (különösen *e* és *i*) előtt használatos, de előfordul egyéb helyzetben is: velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen. A *c* velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen fordul elő. Palatalis hangok előtt — kivéve az *ü*-t — a legnagyobb ritkaság! 1055: *kut* ~ *cuta* | *kaztelic* ~ *Caftelic* | *aruk*, *zakadat* (Szakadát Tolna m.) | *fuk*, *kuef* ~ *cuefti* | *keurif*, *kerthel*, *kerekv* stb. | 1093: *keurif* ig (Kőröshegy Somogy m.) ~ *Copulci* (Kapolcs Zala m.) | 1001/1109: *kineffa* (Kenese Veszprém m.) | 1113: *ker* 2-szer (Nagykér Nyitra m.) és *cozuran* (Kocurice Nyitra m.) stb. — Anon.-nál az *ugek*, *vgek* szó kivételével *k*-t csak *e* és *i* hang előtt találunk, minden más esetben *c* a *k* hang jele (egy kivétel: *veluquio*, *veluc* dativusa!): 15. §.: *ketelpotaca* 2-szer ~ 46. §.: *cundunec*. — Ugyanígy a HB.-ben is (itt kivétel nélkül!): *kic*, *cuzicun* stb. — Az oklevelekben ezután sincs ilyen szabályosság; t. i. *k* gyakran található velarisok előtt is: 1211: *Karachun* ~ fg.: *Carachon* PRT. X, 515 | *Kalazy* 515 szolgák | 1236: *kueferev* terra (*e* előtt *ku*!) (Érkeserű Bihar m.) Múz. törzslt. | *Kuegeg* patak uo.

A *c* *e* és *i* hangok előtt nagyon ritka. Három biztos adatunk van rá ebből a korból: 1206: *Juanusteluce* MODL. 45. | 1224: *Cerca* folyó (*Krka*) W. VI, 419 | 1225: *Cuiseb-cereethou* piscina SopronmOklt. I, 15. — Talán ide tartozik még 1193: *bocovnicj* adat (*Bacónak* vagy *Bakónak*? mindkettő Zala m.). — Nem sorozhatók ide VárReg. 68. §.: *Berucyo*, *Berucio* és *Beruciou* (*Berettyó*) adatai, mert ez a szó összetétel, s ebben a korban talán még különálló szavaknak érezték alkotó elemeit (l. még a *k ch* jelénél *Beruchjou* adatot). — Emiatt bizonytalan, hogy szabad-e *kökönd*-nek és *kökönyeré*-nek olvasni az 1184: *Cucendi* és az 1211: *Cucenhereh* adatokat (vö. PAIS, Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVIII, 33 és OklSz. 533).

B) *ch*. — A XII. század végétől kezdve elég gyakori. Csak velaris hangok és mássalhangzók előtt vagy szóvégen fordul elő (kb. száz esetben!). [1075/1217: *aruch* 3-szor MonStrig. I, 56—7] | 1131: *Scichul* sz. (a. m. *székely*?) | 1193: *zounuch*, *zaunuch* | 1198: *chatapani* (vö. *Catapanus* ~ *Katapanus*) | *cholochemsi* | 1199: *pentecham* (acc.) és *Suchurou*

sz.-ek | HB.: *turchucat* egyszer! | 1200: *Michsa* villa (Micske Sopron m.) | 1201: *Wocha* sz. (*voka*) Kisfaludy lt. | 1208: *berech* (*berek*) MODL. 45. | *bich* erdő 2-szer (*bükk*) | 1208: *holobopatach* (patak Trencsén m.) MODL. 54. | *Ribnich* villa (Trencsén m.) ~ Múz. törzslt.-ban őrzött másod-példány: *Ribnic*; mindkettőn: *felisapatac*, *Oçarispatac* ~ *Ozarispatac* (l. az *s* hangnál) | 1211: *Michola* falu (Fejér m., vö. CSÁNKI III, 338) PRT. X, 508 | *Moncha* ~ fg.: *Monca* 514 | *Michou* ~ fg.: *Micou* 515 | *Bochochi* ~ fg.: *Bocochi* 512 | *Mochou* ~ fg.: *Mocou* 2-szer 513—4 | *Morodech* ~ fg.: *Morodic* 4 esetben 511—2, 514—5 | *Morodech* ~ fg.: *Morodig* 514 | *Choucha* (*csóka*) 505 | *Dosnuch* ~ fg.: *Dosnoc* 512 | *Bercha* ~ fg.: *Berke* 513 sz.-ek | *Bychachi* 2-szer ~ fg.: *Bicaci* és *Bicaci* 513 (*Bikács* Tolna m.) | *Turch* ~ fg.: *Turc* villa 2-szer 516; vö. *Thurkh* ~ fg.: *Turk* 515 (*Török* Somogy m., vö. CSÁNKI II, 653) | A fogalmazvány *c*, *k*-ját a hitelesített példányban *ch*-val írták át (l. még a *t* és *tš* hangoknál). — Néhány esetben a VárReg.-ban is előfordul: 176. §.: *Zounuch* | 177. §.: *Mischa* sz. | 32. §.: *Checham* acc.; vö. 72. §.: *Cheka* stb. — 1212: *chuespotoc* MODL. 65. | 1214: *Vstuch* (*üstök?*) sz. W. VI, 372 | *Chopulch* sz. (*Kapócs*) HazOkmt. V, 6 | 1216: *Chunamezej* MODL. 76.; vö. 1208-ban ugyanez a név: *cuhnamezei* MODL. 45. | 1225: *Zobothchat* falu SopronmOklt. I, 15; vö. 1237: *Scobothkath* MODL. 217. | 1231: *Nuach* villa 4-szer MODL. 168. | 1233: *Weynich* és *Weynech* (*Vének* Győr m.) PRT. I, 719 és 720 | 1237 I: *Bukud* ~ II: *Buchud* (*Bokod* Komárom m.) Kisfaludy lt. | *Queychalmafa* (*kékalmafa*) Múz. törzslt. | 1240: *Woch* sz. MonStrig. I, 336 stb.

Palatalis hangok vagy helyesebben *e* és *i* előtti *ch*-ra nincs biztos adatunk. Talán a következők ilyenek: 1235: *Baika* sz. ~ gen. *Baike* és *Baiche* MODL. 204. | 1240: *Chisyut* (in via, que vulgo *Chisyut* nuncupatur; *kisi* vagy *kicsi* út??) HazOkmt. VIII, 39. — Nem tartozik ide: VárReg. 166. §.: *Beruchyon*, *Beruchyou*, mert összetétel (l. a *k* hang *c* jelénél) | HB.: *fzumtuchel*, *zumtuchel*, mely *szümtük-hel*-nek olvasandó (vö. *kegilme-hel*). Semmi okunk sincs arra, hogy a *ch*-t itt geminált *k* jelének tartsuk (vö. SZINNYEI, A HB. hang- és alakтана 12).

C) Ide sorozható a *hc* jelölés, amely talán csak íráshiba *ch* helyett: 1201: *Budrihc* (*Bodrog* m.) Kisfaludy lt. | 1211: *Morodehc* sz. PRT. X, 508 | 1214: *Tohsun* (*Taksony* Pozsony m.) PRT. I, 629 (vö. uo. *Tochsun*) | 1234: *Potohc* MODL. 196.; vö. *potoch* (comes de *potoch* MODL. 25744.; *Sárospatak*).

D) *qu* és *q*. — Ritkábban és csak néhány oklevélben találjuk. Általában palatalis hangok előtt áll, de előfordul más helyzetben is (szóvégen csak nagyon kivételesen!). *1086: *quiar* (Balatonfőlkajár) | *qumlouozou* völgy (*komlóaszó*) | *fcequ* sós vizes hely | 1111 és 1113: *Queletde* és *Quelede* comes |

1141—61: *Quucgen* sz. (kökény?) | Anon.: *veluquio* (veluc dat.-a) egyszer! | 1171: *Qurta* nő | 1193: *Quereki* ~ *Querequi* (Kereki Somogy m.) | *raquatiquerec* (rekettyekerék) | *quesarc* (küesárc v. késárc? kövesárok) | *quiescut*, *Quiestou* (köveskút, kövestó) | *big quereg* (bükkkerék) | *Quer villa* (vö. uo. Ker ua. a hely) | *Sequest* (Segesd Somogy m.) | *Scequed* (Szöged Borsod m.) | *cegufa*, *biquacut* (bikakút) | 1210: *Qugere* (Kenyeri puszta Veszprém m., vö. CSÁNKI III, 237) fcs. | 1211: *Quelemen* PRT. X, 512 | *Quene* 515 | *Quereh* 512 ~ *kereu* 2-szer 503 és 512 | *Quereu* uo. | *Quereud* 509 | *Quesereu* ~ fg.: *Queseru* 512 | *Keue* ~ fg.: *Queue* 2-szer 515 | *Queueric* ~ fg.: *Keueric* 512 | *Queurus* ~ fg.: *Keurus* 516 | *Kochou* ~ fg.: *Quodcou* 514 | *Quisid* 512 | *Quinus* ~ fg.: *Qiunjs* 515 | *Cheque* ~ *Ceque* 2-szer 515 stb. szolgálak. — Gyakran (kb. 35-ször) fordul elő a VárReg.-ban, de csak palatális hangok előtt: 194. §.: *Quesereu villa* (Érkésérő Bihar m.) | 109. §.: *Quilqed*; 114. §.: *Qulqed iudex* (vö. 106. §.: *Kulqued*; 70. és 91. §.: *Culqed* ~ 72. §.: *Culqued* egy személy; a. m. kölyked) | 121. §.: *Qezy villa* (Répáskeszi Bihar m.) stb. — 1211. után a VárReg.-on kívül csak szórványosan találjuk: 1229: *Quer villa* és uo. *Kerequi* ~ *Kereki* (Kér és Kereki Somogy m.) PRT. I, 695 | 1237 I: *Quza* ~ II: *kuza* sz. | I: *fekete* ~ II: *fequete* | I: *Marquolf* ~ II: *Marcoluf* sz. | mindkettőben: *kerequi* Kisfaludy lt. | *Oquol villa* (uo. *Ocol* is) MonStrig. I, 324 | *Quelewe/bighe* 5-ször, *Quelewo/bighe* 1-szer (?) ; második tagja: *bükk* | *Queychalmafa* (kékalmafa) Múz. törzslt. | 1237—40: *Queuerug* sz. PRT. I, 776 | 1240: *Quoyar villa* (Balatonfőkajár) PRT. VIII, 286.

Kivételképen találunk egyéb jelöléseket is:

E) *cg.* — 1141—61: *Quucgen* sz. (kökény?) | 1193: *Necg*; vö. uo. *Gnec* (Nyék).

F) *g.* — Anon. 32. §.: *grifio* (Körös folyó, vö. uo. *crif*) | 1193: *bigfa*, *bigquereg* (bükkfa, bükkkerék, vö. uo. *bikkerek*) | *Bodogth villa* (Bodajk Fejér vm.) | 1211: *Zegthelegu* ~ fg.: *Zegthelegu locus* Fadd mellett (*szegtelek*) PRT. X, 511 | *Bigachiensibus* 515 (*Bikács* Tolna m.) | 1237: *Rochotyabugurh* (rekettyebokor) Múz. törzslt. (Vajjon ez csak helyesírási sajátság-e, vagy esetleg a hangszín is eltért a rendes *k*-hangtól?).

G) *ck.* — 1231: *Necku* sz. 2-szer PRT. I, 706 | 1236/39: *Yackv* (Ják) HazOkmt. VI, 31.

5. *g* hang. — Jele általában *g*. A XII. század vége felé *e* és *i* hangok előtt kezdenek *gu*-t is írni, megkülönböztetésül a *d* hangtól, amelyet ugyanekkor *gi*- v. *gy*-vel is jelölnek. Mindamellet az egyszerű *g* továbbra is a leggyakoribb jele marad a *g* hangnak. Anon. 44. §.: *beguey* (a *g* hang többször nem is fordul elő *e* vagy *i* előtt) | 1141—61: *Budriguiensibus* | 1193: *Scegen* mons | 1199: *Siguer* sz. (süger) | 1206: *Budriguiensi* (Bodrog m.) MonStrig. I, 185 | 1211: *Sebus Gueldegueh*

(Sebüs köldöke; nem írásiba *qu* helyett?) PRT. X, 509 | *Guergen* folyó 511 (*Gergyen*, ma *Gerjen* Tolna m.) | *Gueud* 512 | *Guedeu* 510 | *Egueteu* 509 | *Segue* 511 | *Secues* ~ fg.: *Segues* 511 | *Syguer* ~ fg.: *Suguer* 510 szolgák | VárReg. 280. §.: *Syguert*, *Siguert* sz. | 86. §.: *Senguer* villa (*Csenger* Szatmár m.) | 214. §.: *Cyeguen* villa (*Cégény*, vö. CsÁNKI I, 606 | 109. §.: *Guezt* villa (*Geszt* Bihar m.) stb. | 1220: *Scenegueteu* zormu h. MODL. 103. (OklSz. 909: *Scenegeteu*!) | 1221: *Nepleguen* sz. PRT. I, 650 | *Leguenus* sz. 651 | *posogua* (*Pozsega* m.) HazOkmt. VIII, 9 | 1222: *Gueneu* (*Gönyű* Győr m.) PRT. I, 655 | 1227: *Sceguen* sz. MODL. 133 | 1232: *Guzmes* villa (*Gimes* Nyitra m.) MonStrig. I, 286 | 1237 I: *Gebuf* ~ II: *Guebus* sz. | I: *Gueduch* ~ II: *Gveduch* (falu Temes m.-ben, ma nincs meg) | I: *Geche* ~ II: *Gueche* sz. | I: *chegerev* ~ II: *cheguereu* sz. Kisfaludy lt. stb.

Nagyon ritkán *gh*-t is találunk: 1211: *Sagh* villa PRT. X, 512 (*Ság* Somogy m., vö. CsÁNKI II, 638) | 1229: *Wagh* folyó Múz. törzslt. (szó végén más hangoknál is találunk *h*-t: *t*, *k*, *n*-nél; l. ott) — 1237: *zeghen* sz. Múz. törzslt.

6. **f** hang. — Jele **f**. Elvértve előfordul **ph** is. 1116—36: *phinta* clericus | 1141—61: *philippo* | 1153: *philef* villa (*Füles* Sopron m.) | 1220: *phonchol* sz. MODL. 97. | 1234: *Phila* sz. ~ uo. *Fila* 4-szer HazOkmt. VIII, 30 | 1235: *Chyphar* (*Csiffár* Bars m.) Forgách lt. | 1237: *Narpha* (nyárfa) MODL. 217.

7. **v** hang. — Jelölése: *uu*, *u*, *vv*, *w* és *v*.

A) *uu*. — Legrégibb emlékeinkben (1055, 1093 és *1086-os oklevelekben) *uu* a leggyakoribb jele a *v* hangnak. Később csak nagyon ritkán találkozunk vele; néhány oklevélben bukkan elő egy-egy adatban. 1055: *uueieze* (vö. *ueieze*) | *uuege* | *uuafara* | *feheruuaru* | *uluuef* megaia | *eleuui* humuk | *baluua* | *baluuan* | *afauuagi* (ásavágy > ásovány) | vö. *ruuo*z licu. Itt csak *uu* és *u* fordul elő *v* hangértékben. | *1086: *uuehmef* kútja (?) | *uuertif* (*Vértes*) | *uuindir[na]* (*Vindornya* Zala m.; PRT. VIII, 269: *uuindim*) | *felduuar* (Tolna m.) | *Panauuadi* (*Ponyvád* Győr m.) | *TopluuuiZa* halastó; vö. uo. *Weudi*, *Welen*, *Wag* és *veieZtue* | 1093: *ueuinic* (*Vének* Győr m.) | *ueihna* (*Vinnye* Veszprém m.) | *uuofian* (Veszprémvársány); vö. uo. *Vag*, *baluanif* stb. | Anon.: *buduuar* (*bud-uuar* vagy *buduuar*? = Buda vára) | *fytuaa* (*Zsitva* folyó); vö. *w*, *v* és *u*-nál | 1201: *Deuueser* (*Devecser*) Smc. III, 11 | 1211: *Banriuueh* (*Bánréve* Tolna m.) PRT. X, 511 | *Feguueres* (*fegyveres*) 504 | *Keuueche* ~ fg.: *Keuuehche* (így!) 508 szolgák | *Veirmur* *touua* (-tava) 510 | 1213: *keuuensem* (*Keve* m.) PRT. I, 626 | 1214: *Holutuua*g 2-szer ~ uo. *Holtuag* és *Holutuag* 2-szer (*Holt-Vág*, a *Vág* folyó egy ága) PRT. I, 629 | 1217: *uuafard* és *Wafard* (*Vásárd* Nyitra m.) MODL. 85. | *uuefprimienfi* | 1220: *uuoyauoda* (*vajda*) MODL. 97 | 1221: *Tyuan* sz. PRT.

I, 651 | 1237: *Renduuej* 2-szer (*Rendve* Nyitra m.) Forgách lt. | 1240: *Vluues* HazOkmt. VIII, 36.

B) *w* és *vv*. — A XII. századig csak egy biztos adatunk van rá, a XII. században már gyakori, a XIII. században pedig túlnyomó többségű. [1075/1217: *wag*, *wagetuin*, *woioſer* piscina, *tornowa* (Nagyszombat) MonStrig. I, 55 stb.] | *1086: *Wevdi*, *Welen* sz.-ek stb. | 1090: *Weimir* piscina | 1113: *vvaga* (*Vág* folyó) | *vvacensis* | *vvederat* (*Vogyerád* Nyitra m.) | *vvardenſi* | *vvac* (*Vág*) | *vveza* (*Vágvecse* Nyitra m.) | *rivvi* (*Ör-Revistye*, ma *Örvistye* Nyitra m.) | *Blavva* patak (*Blava*) | *nevvic* (*Néved?* Bars m.) | 1127—31: *weszprimiensi* | Anon.: *wag* 4-szer, *warod*, *wacil* kapu 2-szer, *wereuecca* (*Verőce*); l. még *uu*, *u* és *v*-nél. (A *w* csak szó elején fordul elő; mégis 11. §.: *howof* 1-szer.) | 1141—61: *wafardus*, *weteh* (< *vojtech* > *vejtech*) sz. | 1150: *ſculvvata* sz. | 1164: *udwory* villa | *numwog* sz. | 1193: *war*, *vofwar*, *Warang*, *Warung* (*Várong* Tolna m., vö. CsÁNKI III, 456) | *Woroft* ~ *voroft* (*Varasd* Tolna m., vö. CsÁNKI III, 412) | *leajnsewer* ~ *sejркеv* (a. m. *leánysír*, *sírkő*) | 1198: *waffa*, *weng* sz. | *woffian* (*Varsány* Vas m.) | HB.: *Wimagguc* (*w* csak 1-szer, *u* 10-szer, *v* 22-szer!).

A XIII. századtól kezdve a *w* nagyon gyakori különösen szó elején. A *v*-vel együtt főjele a *v* hangnak. Egyes oklevelekben csak *w*-t találunk (pl. 1208. MODL. 54.), legtöbbször azonban kb. egyenlő arányban egymás mellett fordulnak elő: szó elején: *w* és *v*, szó belsejében: *w*, *v* és *u*.

C) *v*. — Szó elején más a fejlődése, mint szó belsejében.

α) Szó elején: A XI. századból csak egy adat: 1093: *Vag*; a XII. században általánossá válik (gyakoribb, mint a többi jelölés együttvéve). 1111: *vesprimensis* (vö. *vvaga*, *vvacensis* stb.) | Anon.: *veluc*, *velec* | *vleou* (*vlkou* > *Valkó*) stb.; összesen 18 ~ *w* 8, *u* 6 esetben | 1152: *vofonei* | *vofos* szolgák | 1162: *Vidza* villa (*Vica* Sopron m.) | 1193: *vofwar* | *voroft* (*Varasd* Tolna m.) | *vitmiz* aqua stb. | 1199: *vendega*, *vafard*, *vosud* sz. stb. (vö. uo. *weyteh* comes) | HB.: *vezeſſe*, *vogmuc*, *vola* stb. 11-szer ~ *u* 7-szer, *w* 1-szer! — A XIII. században lényegesen visszaszorul a *w* javára, de még így is a *w*-vel kb. egyenlő arányban szerepel. Egy-két oklevélben megőrzi többségét, pl. az 1211-es tihanyi oklevélben kétszer annyi a *v*, mint a *w*. A VárReg.-ban kevés kivétellel (*w*) szintén *v*-t találunk.

β) Szó közepén csak a XII. század végén lép fel és sokkal ritkábban fordul elő, mint szó elején. 1193: *Tevel* (Fejér m.) ~ *w* 1-szer, *u* 4-szer | HB.: *terumtere*, *horoguvac* stb. 11-szer ~ *u* 3-szor | 1211: *Feldvarj* ~ fg.: *Feldwara* (Földvár Tolna m.) PRT. X, 511 | 1237 I: *Tyvodor* ~ II: *tüodor* | I: *guan* ~ II: *Ivan* | I: *yuachun* ~ II: *Ivachun* (*Joachim*) sz. Kisfaludy lt. stb.

D) *u*. — Szó elején csak a XII. század végéig találjuk gyakrabban és csak néhány emlékb. 1055: *ueieze* egyszer | 1075/1217: *uetcudi* sepultura MonStrig. I, 58 | 1116—31: *uefpremenfis* | Anon.: *uaro*d, *ueluc* stb. 6-szor (vö. *w* és *v*-nél). — HB.: *uimaggomuc* stb. 7-szer (vö. *w* és *v*-nél). — A XIII. században szó elején csak nagyon kivételesen található. 1220: *uofuarienfi* MODL. 97. | 1221: *uosuar* HazOkmt. VII, 9 | 1230: *Uulchey* SopronmOklt. I, 18 (*Völchsej* Sopron m., vö. CsÁNKI III, 636). — Szó közepén az egész korszakon keresztül használatos. Sokkal többször fordul elő, mint a többi betű együttvéve. Egyes emlékekben (különösen a XIII. századig) majdnem kivételnélküli. Pl. Anon.-nál két eset kivételével (egyszer *w* és egyszer *uu*) mindig *u* a szóbelsei *v* jele | 1113: *u* 6-szor ~ *w* 4-szer | HB.: *u* 3-szor ~ *v* 11-szer (itt fordul elő aránylag a legkevesebbszer, mert máshol túlnyomó többségű).

Néha nem jelölik a *v*-t, ami különösen hangzóközi helyzetben gyakori. Nem lehetetlen, hogy ez valami kiejtési saját-ságot tükröztet vissza annál is inkább, mert van példánk ilyen *v* kiesésére: szláv *tovarnik* > már 1237: *Taarnuk* villa Forgách lt. (ma ugyan *Tavarnok* Nyitra m., de ez újabb átvétel a tótból; vö. a *Tárnok* helyneveket!).

Anon.: *zoga* 4-szer ~ *zoga* (*Zagyva*) | *Zuardu*, *zuardu* (*Szovárd?*) | *moroa* 2-szer, *morooanensium* 2-szer ~ *moroua* (*Morva* folyó) | *vrscia* ~ *ursoua* (*Orsova*) is talán ide tartozik | 1234: *sciloas* ~ *scilovas* (*Szilvás* Szolnok-Doboka m.) SztárayOklt. fcs. | 1237—40: *Zoa* (*Száva* Győr m.) PRT. I, 780. — Itt megemlíthetjük, hogy intervocalicus helyzetben álló *v* helyén néha *h*-t is találunk. VárReg. 176. §.: *Kahas* villa 2-szer (*Érkávás* Szilágy m.) | 71. §.: *Cayhas* villa ua. | 367. §.: *Chokoha* villa (*Csokva* Borsod m.) | 271. §.: *Borfoha* (comite de *Borfoha*) | 1239: *Droaha??* (*Dráva* folyó) W. VII, 87 és 88 stb. Ez természetesen nem helyesírási, hanem hangtörténeti probléma, hiszen nem a *v* hangot jelölik *h*-val, hanem itt a *v* hang helyén álló *h* hanggal van dolgunk.

8. s hang. — Jelei: *z*, *fc* (*sc*), *f* (*s*), *c*, *fz*, *sch*, *zsc*, sőt *cz* (?) és *ch* is; de *z*, *fc*, *f*-en kívül a többiek csak ritka kivételképen fordulnak elő.

A) *z* (*Z*, *ʒ*, *ʒ*). — Legáltalánosabb *s* az egész tárgyalt korban leggyakoribb jele az *s* hangnak. Paleographiai jele a XI. században *ʒ* és *Z* (ez előfordul egy 1221. oklevélben is, l. alább), a XII. században *z*, a XIII. században pedig általában *ʒ*. A XII. századig majdnem kivételnélküli, a XII. század végétől leginkább velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen használatos, de nem ritka *e* és *i* hangok előtt sem. 1055: *zigt* *zadu*, *zenaia* stb. (2-szer *f*: *gisnav*, *castelic* ~ *Kasztelic*) | 1093: *ruoʒti* (*Ravazd* Győr m.) | Anon.: *zenuholm*

(Szíhalom Borsod m.) | *zomus* (Szamos folyó) stb. kb. 170-szer, két kivétellel mindig *z*-vel (l. az *ſc*-nél) | 1164: *zepuzd* villa (Szepezd Zala m.) | 1193: *zaunuch* (Szolnok m.) | 1199: *zumboth* sz. | HB.: *zocoztia*, *rezet* (részt) | 1221: *SaZlov* és *SaZlov* sz. MODL. 100.; vö. uo. *BorZ* comes | 1222: *zaranuk* potok 2-szer (sopronmegyei patak) MODL. 103. | 1232: *anazehund* villa (Sziond Csanád m.? vö. CSÁNKI I, 704) | *zuld* villa (vö. 1193: *Zold* és *Sold*; Fejér m., l. CSÁNKI III, 358) Kisfaludy lt. | 1237 I: *zekzov* ~ II: *zekozou* (Szikszó Temes m.?) | *zamard* villa (Szamárdi a Balaton mellett) | *zuos* villa (Szovas?) | *zugud* sz. Kisfaludy lt. | *zuhodol*, *zuchodol* patak és völgy Horvátországban MODL. 148. stb.

B) *ſc*, *sc*. — A XII. század elején lép fel, de csak a század vége felé terjed el. Túlnyomóan palatalis hangok (különösen *e* és *i*) előtt fordul elő, s ilyen helyzetben a XIII. században szokásos jele az *s* hangnak. [1075/1217: *ſceuleus* 2-szer (Garamszőlős) MonStrig. I, 54 | *ſcilu* halastó 57 stb.] | *1086: *ſcequ* sóshely, *ſcenyl*, *ſcekeres*, *ſcemſca* szolgák (vö. PRT. VIII, 268) | 1116—31: *ſcipehed*, *ſciniffa* sz.-ek | 1131: *ſcichul* sz. (székely?) | 1146: *ſcineſ* asszony | Anon.: *ſcerij* 2-szer (Pusztaszer) | *ſcereducij* (Szófia régi neve); vö. *z*-nél | 1165: *ſcesv* comes | *ſcerecin* sz. | 1193: *ſcequed* (Szöged Borsod m.?) | *ſceguen* hegy (*z* 14-szer, *c* 4-szer!) | 1199: *ſceretju*, *ſceretheu* 2-szer, *ſcereda*, *ſcimed* szolgák (*z* 4-szer, *f* 3-szer!) — A HB.-ben 4-szer: *ſcine*, *ſcegin*, *ſcerelmes*, *achſcin* (*z* 11-szer, ebből *e* és *i* előtt 4-szer, *fz* 5-ször, *f* 1-szer!). — Némely oklevélben alig találjuk; pl. a tihanyi 1211-es oklevél közel 90 adatából csak két *sc* van: *ſcesun* PRT. X, 503 és *ſcimis* 515 szolgák. Egyébként igen kedvelt jelölésmódja az *s* hangnak. (1200—40 között kb. 250-szer fordul elő; a *z*, illetőleg *z* kb. 750-szer, ebből *e* és *i* előtt kb. 80—90-szer!)

Velaris magánhangzók (és *ü* hang) vagy mássalhangzók előtt igen ritka. 1111: *Jareſclau* sz. (nem a *slarus* ~ *sclarus* a. m. *szláv* szokásos írásának hatása alatt? l. alább is!) | 1134: *Ladiſclauo* (László király) | 1193: *jaſcovina* völgy Horvátországban Smč. II, 265 | 1198: *ſcukezeu* sz. | *ſcombot*, *ſculgad* sz. | 1201: *Zuviſclau* sz. W. I, 45 | 1214: *Berugſcug* 2-szer (Beregszeg Nyitra m.; vö. 1211: *Beruczegu* PRT. I, 622) PRT. I, 629 | 1222: *ſculgageur* HazOkmt. V, 10 | 1223: *ſculgageur* (Szolga-Győr vár Nyitra m.) PRT. I, 661 | Vár. Reg. 242. §.: *ſcumud* (szümüd) | 372. §.: *ſcorcomer* 2-szer sz. | 340. §.: *ſcaldubag* villa (Száldobágy) | 1228: *ſcub* (Szob Somogy m.) PRT. I, 691 | 1231: *ſclatinic* patak 2-szer MODL. 168. | 1237: *ſcouunc* (Szolnok) PRT. I, 755 | *ſcobothkath* villa (?) MODL. 219. | 1237—40: *Asscun* (Asszonyfa Győr m.) PRT. I, 773 | *ſcamto* (Szántó Komárom m., vö. CSÁNKI III, 513) 781.

C) *f*, *s*. — A legrégebb emlékektől kezdve majdnem mindenütt előfordul, de mindenhol csak szórványosan, egy-két adatra szorítkozó kivételképen. Egynél több esetben csak kevés oklevélben találjuk. 1055: *gisnar*, *Castelic* ~ *Kastelic* | [1075/1217: *hosiouer* piscina (*hosszuér*) MonStrig. I, 57 | *lisna* patak I, 53 | *kesteleci* (*Kesztölc* Esztergom m.) 55 | *kerestur* villa 59 stb.] | 1113: *Wesfan* (*Vieszka* Túróc m.) | *solocus* (*Szalakúsz* Nyitra m.) | *Custolen* (*Kosztolány* Nyitra m.) | *Bristem* (*Bresztovány* Pozsony m.) | *istobenize* patak (vö. *Isztebnik* falu) | *biftric* patak | *Stro* (*Osztro* Nyitra m.). Tehát 5 esetben *t* előtt; vö. *z* 7-szer, *c* 1-szer! | 1199: *Cufma*-domian (*Kozma*-Damján, ma *Kozmadombja* falu Zala m.) | *vesprim*, *vesprimienfi* | 1208: *Scala* 3-szor (*Szkala* Trencsén m.) | *sucfan* (*Szucs*a Trencsén m.) | *famar* (*Szamaróc* Trencsén m.) | *stipnic* (*Isztebnik* Trencsén m.) | *stoisa*, *stoyfa* comes MODL. 54. Itt csak *f* van és 1-szer *fz*, l. *fz*-nél! | 1211: *Samtou* villa (*Szántód* Somogy m.) PRT. X, 516 | *Somard* ~ fg.: *Zomad* villa 516 | *Somardy* villa (*Szamárdi* Somogy m.) uo. | *Sombot* ~ fg.: *Zombot* 514 | *Semes* 512 | *Semchi* 514 | *Sentus* 2-szer ~ fg.: *Scentis* 1-szer, *Sentus* 1-szer 515 | *Thorsol* 503 | *Chomoflou* ~ fg.: *Chomozlau* 514 | *Milost* 504 szolgák. 15 esetben, ebből *t* előtt csak 1-szer (vö. *z* kb. 90-szer, *sc* 2-szer). | 1228: *Sredna* Malaca 4-szer és *Suinna* (*Svinna*) Malaca 5-ször SMIČ. III, 284 | 1231: *Senpaul* 3-szor | *Sobuflo* sz. | *Sowala* (*Zavalya*, vö. CSÁNKI II, 364) | *rusca* villa MODL. 168. | 1236/39: *Samtov* villa 10-szer ~ *Zamtou* 1-szer HazOkmt. VI, 30—1. — Ezekén kívül egy adatnál többet még a VárReg.-ban találunk, kb. 20—25-öt, melyek közül 2 *t* előtt, 7 pedig *l* előtt áll. Ez utóbbi elég gyakori, különösen a *-slav* végű személynévben. Több esetben csak egy oklevélben: 1232: *Woyslao*, *Guidislaui*, *Godislov* sz., *Monoslou* terra 2-szer SMIČ. III, 373.

D) *fz*, *sz*. — Kevés adatunk van rá; azok is a XIII. századból. 1079—80: *Szella* sz. (a *z* utólag van beírva) | 1141—61: *zcabifzlaus* sz. | HB.: *fzen*, *fzent*, *fzentii*, *fzentucut*, *fzumtuchel* | 1208: *Radifzlao* MODL. 54. (uo. csak *f* és *ç* található!) | 1210: *Szobodi* villa 2-szer (*Szabadi* Somogy m.) PRT. I, 617 | 1232: *Szuz*a villa; uo. *zuza* is (*Szusza* Bihar m.) | *Szarand* 2-szer (*Zaránd* m.) | *Szor* villa 2-szer (uo. *z* 8-szor, *sc* 6-szor!) Kisfaludy lt. | *Hotszlov* személynév Századok 1906: 626. — Különös, hogy a HB.-ben csak palatalis hangok előtt, máshol meg csak velarisok és mássalhangzók előtt fordul elő.

E) *c*. — Palatalis hangok előtt találjuk egy-két oklevélben. 1113: *celfan* (*Szolcsánka* Nyitra m.) | 1193: *cenholm* (*Szíhalom* Borsod m.) | *Epceu*; vö. uo. *Epzu* (*Epszöny* Esztergom m.) | *celeuceg* (szőlőszeg?) | *huce* arc (*hosszú* árok) | 1212: *Cybiniensis* (*Szeben*) MODL. 65 | VárReg. 59. §.: *Cyob* 2-szer

pristaldus | 54. §.: *Cyomoy* prist.; vö. 58. §.: *Zomoy* | 116. §.: *Dubucya* (Dobsza Abaúj m.) | 1227: *Charey* predium (Csárszi?) MODL. 133. | 1228: *Merceceg* patak SMIČ. III, 284 | 1236: *Hodacensi* 4-szer (Hodász, vö. CSÁNKI II, 756) HazOkmt. VIII, 32 | 1237: *Hurgosceg* villa (horgas-szeg?) PRT. I, 757 | 1238—9: *Cornuc* és *Counuc*!! (Szołnok m.) PRT. I, 762. Egyetlen velaris magánhangzó előtti *c*!

F) *sch.* — Igen ritka! 1199: *Schem* sz. (*szem*?) | 1230: *Schakadat* 5-ször (*Szakadát*) W. VI, 492 | VárReg. 353. §.: *Schemcha* sz. (*Szemcsa*?) | 1237 I: *Schereda* ~ II: *žereda* sz. | I: *Scug* ~ *Schug* sz. Kisfaludy lt.

Egy-egy oklevélben előforduló jelölések:

G) *zc.* — 1141—61: *zcabifzlaus* sz.

H) *cz.* — 1141—61: *czala*[ensis és -ensibus]! (*Zala* m.).

I) *zfc.* — 1224: *prezfcine* (*Perezsnye* Sopron m.) MODL. 110.

J) *ch.* — 1165: *Meches* 2-szer (*meszesi* kapu és egyház). Valószínűleg egy régibb oklevél *č*-jének a félreértése.

K) *ç.* — Szintén a *č* betűből származik. 1208: *Oçarif*-patac, *Ryçoi* és *riçoi* praedium, *baçeta* terra (Trencsén m.) és ide sorozható *Bucclai* (gen.) is. MODL. 54. Ezek az 1226-os átiratban (MODL. 55) mindenhol *z*-vel vannak átírva. Sajnos, a helyeket és patakokat nem tudjuk meghatározni, s így ennek a *ç*-nek pontos hangértékét sem tudjuk megállapítani. Legnagyobb valószínűség szerint *s* hangot jelöl.

9. *š* hang. — A) A legrégibb nyelvemléktől kezdve mindig és következetesen *f*, *s*-sel jelölték. A két betű egymás mellett fordul elő. Bizonyos, de pontosan meg nem tartott szabályosság van a két betű használatában. A XI. században minden helyzetben az *f* használatos, a XII. században szó elején és végén fellép az *s* is. Intervocalicus helyzetben az *s* nagyon ritka. Anon.-nál 1-szer: *usubuu*, míg szó elején 4-szer: *Soujou* 3-szor és *Stumtey* (*fempte*) | 1165: *Esau* comes | 1171: *Filese* sz. — Később nem lehet ellenőrizni, mert a kiadások nem jelölik az *f* és *s* közötti különbséget. Hozzáférhető eredeti oklevelekben kevés adatunk van rá: 1231: *Kasa* város MODL. 164. | 1237 I: *Besv* ~ II: *Befu* sz. Kisfaludy lt.

Emellett az általános jelölés mellett elvétve találunk másféle jelölésmódot is:

B) *sc.* — [1075/1217: *wosscianorum*, *wosciani* MonStrig. I, 58] | 1001/1109: *scondur* 2-szer (Sándor Veszprém m., vö. CSÁNKI III, 249) ~ *ferlouf* (Magyarsáros Baranya m., vö. CSÁNKI II, 520) és *Kineffa* (Balatonkenese, vö. CSÁNKI III, 237) | Anon.: *vrscia* ~ *urfoua* (Orsova) | 1198: *chekefc* sz. | VárReg. 131. §.: *Thomasci* (Tamási Bihar m.; nem nyomdahiba *Thomasei* helyett?) | 133. §.: *Sceureg* (Sőreg Pest m.?) | 1237: *Balascéy* sz. (*Blasej* > *Balásej*? a. m. *Balázs*) MODL. 219.

C) *sch*? — 1141—61: *Beschen villa* (*Besenyő Zala m.*) | 1199: *Bischor* leány (vö. *s-nél schem*) | 1232: *Pelesch* sz. (*ples ~ pilis ~ peles* vagy *pelesk*?) SMIČ. III, 374 | *Schopa* sz. W. VI, 492 (?; vö. 1211: *Sopa* PRT. X, 512).

D) Ide tartozik az *x* is, amely magyar szavakban ritkán található. Hangértéke néha *ks*, néha *kš*.

x = ks. — 1225: *Bixoud* sz. PRT. I, 671 | 1239: *Saxard* W. VII, 68 | *Saxardiensis* (Szekszárd) PRT. I, 791.

x = kš. — 1225: *Myxa* terra; vö. uo. *Mychsa* és *Michsa* 5-ször (*Micske* Sopron m., vö. CSÁNKI III, 620) SopronmOkl. I, 9 | 1211: *Boxa ~ fog.*: *Bocsa* sz. PRT. X, 515.

E) Néha kettős *f* is előfordul az *š* helyén. Bizonyára *geminatio*, mert csak intervocalicus helyzetben találjuk. 1113: *Meffan villa* (?) | 1116—31: *scineffa* asszony | 1137: *Muffun* (*Moson*; ebben a szóban később is gyakori) | 1146: *kiffodi* sz. | 1177: *temiffiensis* | 1211: *Kesseh, Bennessé* szolgák PRT. X, 514 | 1215: *Pribisseu* (*Pribiševo*?) SMIČ. III, 139 | 1230: *Beffeneu villa* (Csanád m.) Kisfaludy lt.

10. *z* hang. — Mindig *z*-vel jelölték. Paleographiai alakjára vonatkozólag l. az *s* hangnál mondottakat.

A) *ʒ*. — 1093: *laʒii* (Lázi Veszprém m.) | *Tuhneʒ* (ismeretlen falu) | *fiʒeg* (Füzítő Komárom m.) ~ *ruoʒti* (Ravasz Győr m.)

B) *z*. — 1113: *nozdrogouz* (Nozdrkóc Trencsén m.) | Anon.: *zouolvn, zouolun* (Zólyom) stb.

C) *ʒ*. — HB.: *cuzicun, oʒ, eʒ* stb. | 1229: *ʒoulum* Balassa lt. | 1240: *ʒoulun* (Zólyom) | *Cazmer* terra Kisfaludy lt.

A *z* hangnak *ʒ, z, ʒ*-vel való jelölése annyira általános, hogy egy kivétel is alig akad. Ilyen talán az 1234-es oklevélnek *Cnesberc* adata SMIČ. III, 426; SMIČIKLAS szerint horvátul *Knezbreg*, tehát olvasása *Knézbérc* (vö. 1237: *quenez* 2-szer sz. MonStrig. I, 525 stb.).

11. *ž* hang — Az ó-magyarban fejlődött az *š* hangból. Nem lehet megállapítani, hogy a mi korunkban már megvolt-e, mert sohasem különböztetik meg az *š* hangtól. Jele tehát *s, ʃ*.

A zágrábi püspökség 1201-es privilegiumában horvát szóban *ž* hangértékben egyszer *x* fordul elő: *Xabiniza* patak (Zsabnica Körös m.) SMIČ. III, 10. Ez az oklevél egyébként több érdekes elütő jelölést használ: a) az *x* több ízben fordul elő, úgylátszik, *tš* hangértékben (l. ott); b) gyakori a *gn* az *ń* hang jelölésére; c) sűrűn előfordul az *s* az *s* hang jelé-ként. Ez az oklevél kissé elüt a többi magyarországi és szlavóniai oklevél helyesírásától.

12. *χ* és *h* hangok. — Jeleik *ch* és *h*. A *ch*-t *χ*-val, a *h*-t *h*-val olvassuk, bár nem lehetetlen, hogy egy-két esetben felcserélik a betűket (latin szavakban is előfordul). Bizonyos azonban, hogy a *ch* általában *χ* hangot jelöl, mert gyakrabban csak a XI—XII. században fordul elő. A XIII. században

kiszorítja a *h* betűt, ami híven visszatükrözi a beállott $\chi > h$ hangváltozást. 1055: *Tichon, tichon* (Tihany) | *1086: *chigifti, churchufeu* caput voraginis | 1113: *Chetmich* (IV. Béla átirata: *Hetmeh* = *Hetmény* Nyitra m.) | *Mechina* (*Menyhe* Nyitra m.) | HB.: *charmul, chomuv, choltat, achscin, zoboducha* stb. | 1199: *Jowachin, Jwachin, Joachin* sz. (*Joachim*) | 1211: *Cysveth* ~ fg.: *Chusweth* sz. PRT. X, 515. — A VárReg. néhány adatán kívül (180. §.: *cherceg*; 102. §.: *Chod* Nogione stb.) a XIII. században alig fordul elő: 1234: *churchufeu* PRT. VIII, 283.

Talán χ -t akar jelölni a *k*, *c* a következő esetekben: 1055: *kumuc*; vö. uo. *humuk, humca* 4-szer) | Anon.: *zyloc* (*Zilah*) | *bodoctu* (*Bodajk* Fejér m.); ez a helynév egyébként sokszor fordul elő *c*-vel, *g*-vel egyaránt, de vö. 1201: *Bodoht* Kisfaludy lt. | 1198: *cozug* sz. (*hazug*?) | 1200: *bikoriensi* fcs. (*Bihar*) | VárReg. 287. §.: *Boctu* (*Bojt* Bihar m.) | *Sucta* villa (*Zsujta* Abaúj m.).

Hangzóközi helyzetben sokszor nincs ott a *h*. 1193: *feyrhigaz, faerigiaza* (*Fejéregyháza*) | 1209: *Byoriensem* W. VI, 335 | 1229: *Feerighaz* PRT. I, 695.

13 γ hang. — Csak szó belsejében és szó végén fordul elő. Korán eltűnik; a XIII. században már alig van nyoma. Jelei: *ch*, *h* és *g*?

A *ch* elég ritka. 1165: *Nichw* ~ *Nichuu* sz. (*nyű?* vö. 1211: *Nuhu, Nuuhu, Nuch* ~ fg.: *Nuchu* PRT. X, 515 | 1237 I: *Nvchu* ~ II: *Nuhu* sz.-ek Kisfaludy lt.) | 1193: *Nuchud* h. (?) | VárReg.: *Pasztuchy* (*Pásztó*).

Rendes jele a *h*. 1055: *ohut* cuta rea | *azah fehe* rea | *meneh* (vö. *azaa*; *fee*) | *1086: *tuhutledu* forrás (*tü;ütséd* = *tétséd*) | *tuhut* ~ *tugut*! | *Seesecfehe* mons | Anon.: *tuhutum* 23-szor | *pasztuh* (*Pásztó*) | 1211: *bureuohul* (borjúól) PRT. X, 509 | *Nuizou* ~ fg.: *Nuhzou* sz. 514 | *Zenteh* 2-szer 512 ~ vö. *Zenteu* sz. 509 | VárReg. 148. §.: *Bulguh* sz. | 241. §.: *Bulguhut* sz. (acc.) | 170. §.: *Bahan* sz. | 296. §.: *Soluhan* villa (ugyanaz a falu 1299: *Arky-Csalan*!).

14. *n* hang. — A) Általában, az esetek nagy többségében *n*-nel jelölték az egész korszakon keresztül. Emellett mindig fel-feltűnik egyéb jelölés is, de csak szórványosan. Sohasem tudott egyik sem rendszeressé válni.

B) Legrégibb s később is ismételten előforduló jel a *gn*. Csak szó elején és szó belsejében áll. 1055: *gnir, fuegnes*; vö. *n*-nel 6-szor! | [1075/1217: *Gegnienses* (vagy *Gegmendes*?) (*Gönyű*) MonStrig. I, 58] | 1131: *Gnenu* sz. (?) | 1153: *gnir* praedium PRT. I, 602 (itt nincs több példa az *n*-re!) | 1193: *Gnec* ~ *Necg* (*Nyék*); vö. *n* 10-szer, *in* 7-szer! | 1201: *Turpigna, Bratogne* praedium, *cognici* patak Smč. III, 9 | 1219: *Zeregna* mons (?) MonStrig. I, 221 | 1223: *Thagna* halászhely PRT. I, 658 | 1233: *Wigna* pothoca (?) HazOkmt. V, 15 | 1239: *Togna* MonStrig. I, 327. (vö. 1237: *Tona* ugyanaz

a hely) | 1237—40: *Vegne* 2-szer (*Vinnye* Veszprém m.) PRT. I, 776 és 782 | *Digna* 777; vö. *Dinna* uo. (*Dinnye* Komárom m., vö. CSÁNKI III, 498).

C) Az *in*-t csak szó belsejében és végén találjuk. Biztos példáink azonban csupán az 1193-as oklevélből vannak. [1075/1217: *taina villa* (?) MonStrig. I, 55] | 1193: *Areinneſ* (*Aranyos* Borsod m.?) | *Braina* (comes de *Braina* = *Baranya* m.) | *leajnsewer* (*leánysír*) | *Moinnerovkere* (*monyorókerék*) | *sarcajn* (*sárkány*) | *Sumberhein* (*Somberény* Somogy m.) | *areinquелеu mons* | *Tainad* halastó. — A többi adat nagyon kétséges. A sopronmegyei Kedhely régi *Menyhart* nevében találunk ilyen *in*-t: *Meynhart*, *Meinhart*; de itt az *i* etimologikus, s azért ezt nem szabad ide sorolnunk. Ugyancsak ilyen kétséges az 1237—40-es oklevélben előforduló *Feyn* PRT. I, 776 (*Fény* Veszprém m.) *yn*-je is. Vajjon nem *fejñ*-nek kell-e inkább olvasnunk?

D) A *ni*, *ny* csak a XIII. században jelenik meg s csupán szó belsejében és végén fordul elő. [1075/1217: *feni locus* (??; nem tövégi magánhangzó?) MonStrig. I, 56] | HB.: *menyi*; vö. *munhi* és *n*-nel 2-szer! | 1211: *moniac* PRT. X, 516 | *monios* 512 szolgák | VárReg. 246. §.: *Numchuny* (*Nemcsény*, ma *Lencsény* Somogy m.) | 1222: *Tonya* PRT. I, 655 | 1225: *Tonya* 671 halászhely | 1231: *Baranianensis* MODL. 168. | 1233: *Cheny* (*Csénye* Vas m.; *Csény* vagy *Csényi*?) W. VI, 531 | 1239: *Obony* (*Abony*) W. VII, 85 | 1237—40: *Fenyés* (?) sz. PRT. I, 779.

E) Az *nh*-ra a HB. *munhi* adatán kívül nincs biztos példánk. Talán ide tartozik: 1230: *Anha* Zehund HazOkmt. VI, 25; vö. 1232: *Anafcehund* és *Anazehund* Kisfaludy lt. = *Anyá?*-Sziond (ma Sziond pusztá Csanád m., l. CSÁNKI I, 704) | 1237: *zegenh* sz. Múz. törzslt. (nem szóvégi *h* ez, mint igen gyakran más betűk után is? vö. uo. *Besprunh* (*Veszprém*)).

15. I' hang. — A) Általában *l*-lel jelölték, amennyiben már megvolt.

B) 1193-ban *il* a jele: *copuil* (*Kapoly* Somogy m.) | *concoil villa* (?) | *chepeil* (*Csepely* Somogy m.) | *Baillezlao comite* (?) | 1209: *Sumbotheil* 2-szer (*Szombathely*, ma Nezsider Moson m., l. CSÁNKI III, 673) W. VI, 333.

C) *li*, *ly* jel van: 1211: *Bogliod* PRT. X, 511 | *Nemellj* 514 szolgák | 1229: *Palian* (*Polyány?*) | *Lyulya* (*Lulla* Somogy m.) | *Lyuba* (*Jaba* Somogy m.) PRT. I, 695.

D) *gl?* — 1240: *Boglku* (*Bajka?* Bars m.) HazOkmt. VIII, 36.

IV. Affricaták.

1. *ts* affricata. — A *ts* jelei: *z*, *ce*, *ci*, *ch*, *cz*, *tz*, *zc* (*sc*) és *x*. Ezek közül a *z*, *c* és *ch* jelölések a szokottak, míg a többiek csak egészen kivételesek.

A) *z*. — A XI—XII. században szokott jelölése a *ts*-nek, ha ugyan szabad minden mai *ts* helyén álló *z*-t *ts*-nek olvasnunk. A *ts* *s*-ből fejlődött hang, *s* azért valószínű, hogy a *ts* helyén álló *z* ebben a korban még *s* hangot jelöl, különösen ott, ahol a szó etymonja *s* hangra mutat (*1086: *Mur'kol* 2-szer < lat. *Mursella*, ma: *Marcal* folyó). Példáink legnagyobb részében azonban eredetileg is *ts* volt. Föl lehetne ugyan tenni, hogy a *ts* affricatát hanghelyettesítéssel *s* hangként vették át, de ez csak akkor volna lehetséges, ha a magyarban ebben a korban *ts* egyáltalában nem lett volna. Ezt azonban a *z* mellett rendszeresen *s* vele körülbelül egyenlő arányban előforduló *c* jelölés nem teszi valószínűvé. Mi a kérdést nyitva hagyva tekintet nélkül a *ts* eredetére, az összes eseteket itt tárgyaljuk.

A *z* a XIII. századig gyakran fordul elő, azután háttérbe szorul. Kb. 60 esetben találjuk: 30 a XIII. századig, 30 azután. Számbelileg tehát nem kevesebb, de aránylagosan nagyon: a XI—XII. században 50%-ban, a XIII. században már csak 10—12%-ban jelentkezik! *1086: *Mur'kol* 2-szer (*Marcal* folyó) | *ToplouuiZa* halastó (l. uo. *gremce* patak = *Gerece*) | 1113: *dormuz*; vö. *dormusc* is (*Tornóc* Nyitra m.) | *cozuran* (*Kocurice* Nyitra m.) | *golguz* (*Galgóc* Nyitra m.) | *rad/sciz* (*Racsic* Nyitra m.) | *dreuenizsa* folyó stb. 13 esetben (l. még *c*, *ci*, *cz*, *zc* (*sc*)-nél is) | 1162: *Vidza* villa (*Vica* Sopron m.) | 1193: *Borz* (*Bare*, Fejér m.) | *Toploza* (*Tapolca* Borsod m.?) | *libouza* aqua (?) stb. (*uaciensi* kivételével mindig *z*-vel!) | 1201: *Circuniza* patak, *Plituzan*, *Plituize* gázló (*Plitvice*) stb. 18 esetben (ugyanitt *ch*-val 8-szor, *c*-vel 6-szor!) SMIČ. III, 7 | 1214: *Warizka* 2-szer patak (*Válicka* Zala m., l. ORTVAY II, 410) W. VI, 368 | 1228: *Lomniza* patak a Túrmezőn SMIČ. III, 285 | 1211/1231: *Borza* terra 3-szor (*Barcaság*) ZIMM.—WERN., Urkb. I, 11 | 1232: *Venzyslov* sz. Századok 1906: 627 | 1234: *Miscouz*, *Miscoz* genus és *Micouz*! sz. MODL. 196.

B) Palatalis hangok előtt egyszerű *c*, egyéb helyzetben *ce*, *ci*, *cy*. A XIII. századig a *z* mellett a másik általánosan használt jelölés. *1086: *gremce* patak (*Gerece*) (l. a *z*-nél is) | 1113: *Luchinci* (*Losonc* ~ tót *Lučenec* Pozsony m.) | *Golgocienfes* | Anon.: *topulucea* (*Tapolca* folyó) | *ureucea*, *wereucca* (hiba *cea* helyett? *Veróce*) | *racý* 2-szer (*Rácföld*) | *colgoucy* (*Galgóc*) stb. 15-ször ~ *ch* egyszer! | 1162: *kacil* (*Kecöl* Sopron m.) | 1193: *Bogoce*, *Bogocea* 2-szer patak SMIČ. II, 265 | HB.: *timnucebelevl* (egyetlen adat!). — A XIII. században a VárReg.-on kívül nagyon ritkán találjuk. 1201: *hereceg* sz. Kisfaludy lt. | 1231: *Lukaucy* villa 2-szer (*Lukavec*?) MODL. 168. | 1233: *Nicolao filio Borcy* (*Barc* fia Miklós) PRT. I, 714 | 1240: *Burcia* (*Barcaság*) ZIMM.—WERN., Urkb. I, 68. A VárReg.-ból számos adatunk van: 40. §.: *Vacy* sz. |

41. §.: *Taplucia* (*Tapolca* Borsod m.) | 221. §.: *Taplucya* ua. | 124. §.: *Drancy* (hiba *Draucy* helyett; *Daróc* Bereg m.) | 214. §.: *Cyeguen*. (*Cégény*, l. CSÁNKI I, 606) stb. összesen 22-szer (z-vel kétszer, ch-val négyszer, cz-vel kétszer!).

C) A *c* velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen csak a XIII. században fordul elő gyakrabban (kb. 40 esetben!). 1113: *biftric* aqua | *turc* 2-szer patak és falu (*Turóc*?) | 1193: *kamenic* 2-szer h. Horvátországban SMIČ. II, 265 | 1198: *Mouruc* sz. | 1208: *luchinc*, *lucinc* patak (*Losonc* ~ *Lučenec* Pozsony m.) | *biftric* patak 3-szor MODL. 47. | 1211: *Turnic*, *Turmoc* (*Tornóc* Nyitra m.) PRT. I, 622 | 1220: *Magluca* (*Maglóca* Sopron m.) MODL. 97. | 1230: *Moruc* Sopronm. Oklt. I, 18; vö. *Moruch* uo. (*Márc* Sopron m., l. CSÁNKI III, 621) | 1232: *Rakitnica* (*Rakitnica* folyó) SMIČ. III, 272 | 1235: *Lonkouc* (*Lankóc* Somogy m.) MODL. 203. | 1237: *Neurenc* 2-szer (*Lőrinc* sz.) Kisfaludy lt. | 1237—40: *Tyburc*, *Neurenc* sz. PRT. I, 785.

D) A *ch* a XIII. századig alig fordul elő (csak egy biztos adatunk van rá), azután azonban leggyakoribb jele a *ts*-nek. Kb. 130-szor találjuk, míg *z* 30-szor ~ *c* pal. voc. előtt kb. 40-szer ~ vel. voc. előtt ugyanannyiszor. [1075/1217: *knesech* villa (*Knezsec* Bars m.) MonStrig. I, 59] | Anon.: *rachy* (*Rácföld*) 1-szer! | *1194: *borcha* terra? W. XI, 56 | 1201: *Bensicha*, *Glogonicha* folyók stb. SMIČ. III, 9 (l. a *z*-nél is) | 1211: *Neurenche* szolga (*ts* vagy *tš*?) | 1220: *rebucha*, *rabucha* (*Rábca* folyó) MODL. 97. | 1222: *moglocha* 2-szer; l. uo. *Magluca* (*Maglóca* Sopron m.) MAKÉvk. V, 2: 197 | 1231: *Lucauch* patak (*Lukavec*?) SMIČ. III, 348; vö.: *Lukaucy* 2-szer uo. | *Lukauch*, *Ribnica* patakok stb. *ch* 15 esetben ~ *Zogouca* patak (*Szagyóca*) MODL. 168. | 1235: *ylouch* falu és patak (*Jalovec* Nyitra m.) | *proznouch* Forgách lt. | 1237: *Rachych* 2-szer (*Racsic* Nyitra m.) | *Proznouch* (*Praznóc* Nyitra m.) Forgách lt. | *lyscovech* pothoca MODL. 217. | *Grefenicha* patak (*ch*-val négyszer, de uo. *Mechinica* 5-ször) | *Apachaalmafa* Múz. törzslt. | 1240: *Bulunduch* castrum 2-szer (*Bolondóc*) HazOkmt. VIII, 36 | *beerch* (*bérc*) 37. — Néha *hc*-t is találunk, ami bizonyára íráshiba *ch* helyett: 1202: *Mouruhc* villa (*Márc* Sopron m.) SopronmOklt. I, 5.

A többi jelölés egészen kivételes:

E) *cz*, *tz*. — [1075—1217: *knesecz* (*Knezsec* Bars m.) | *sarraczka* rivulus (?) | *feniosaunica* és *prestucz* patakokszék MonStrig. I, 53] | 1113: *tavvicz* villa (?) | 1141—61: *Chernitz* villa (vö. *Csernec* patak Zala m.) | 1208: *Buczlai* (genit.) 3-szor Múz. törzslt.; vö. ugyanennek másodpéldányán: *Bucclai* MODL. 54. | 1214: *berczy* mons W. VI, 368 | VárReg. 34. §.: *Benczem* (acc.) 2-szer | 1227: *Viccza* villa Sopron m. W. VI, 449 | 1232: *Bucovecz*, *Gradinovecz* 2-szer, *Dobovecz* 2-szer,

Pukrutz patakok Pozsega m.-ben W. VI, 508; vö. uo. *c* 3-szor, *ch* 2-szer, *z* 1-szer.

F) *zc* (*sc*?). — Csak az 1113-as zobori oklevélben. Talán íráshiba *ze* helyett. *saladize* (*Szilád* ~ tót *Siladice* Nyitra m.) | *dormuze* vagy *dormusc*¹ (*Tornóc* Nyitra m.).

G) *x*. — *ts* hangértékben csak Tamás nyitrai ispán 1208-as oklevelében találjuk. *Burfix* 2-szer (*Boresic* Trencsén m.) | *blondix* (*Bolondóc* Trencsén m.) | *Gradix* 2-szer hegy neve (*grade* > *hradec* 'váracska') | *rofnix* h. Trencsén m. (?) Egyéb sajátosságait l. az *s* hang *fz*, *ç* és *f* jelölésénél.

H) Megemlíthető még, hogy három-négy esetben *t*-t találunk *Vác* helynév *c*-je helyén: *Watiensi*. Ez azonban csak ebben az egy szóban fordul elő.

2. *tš* affricata. — A legnagyobb ingadozásokat és sokféleséget ennek a hangnak a jelölése mutatja. A latinban nem volt, s azért ez volt a legjobban kitéve a különböző hatásoknak. Jelei: *c* (pal. magánh. előtt), *ce*, *ci* és *c* (vel. magánh. előtt), *f*, *s*, *ch*, *sc*, *cz*, *z*, *sh*, *cf*, *sch*, *tf*, *chs*, *fz* és talán *x*. Ez a változatosság különösen a XIII. század második évtizedéig tart, azután megállapodik, s általában a *ch* válik a *tš* hang egyedüli jelévé.

A) A *c* palatalis, a *ce*, *cy* velaris magánhangzók előtt. Úgy látszik, ez a *tš* hang legrégebbi jele. A XI. századból ugyan csak két adatunk van a *tš*-re (jelük *c*), de a XII. században a számos egyéb jelölés mellett ez a legtöbbször előforduló és legáltalánosabb, különösen a század első felében. 1055: *fancel* comes | [1075/1217: *cernigradenses* 2-szer (*Csongrád*) | *cehti* MonStrig. I, 57—8] | 1093: *Copulci* (*Kapolcs* Zala m.) | 1001/1109: *citun* (*Csitény* Veszprém m., vö. CSÁNKI III, 226) | *modocea* (*Madocsa* Tolna m., vö. CSÁNKI III, 439) | *grincear* (*Gerencsér* Veszprém m., vö. CSÁNKI III, 231) | 1113: *ciker* kút (*Csikér*?) | *lucinci* (*Losonc* ~ tót *Lučenec* Pozsony m.); vö. még *ch*, *f*, *z*, *fc*, *cz*-nél | 1134: *fancia* sz. 3-szor | 1165: *Scerecin* sz. | 1172: *hecce* (*Hecse* pusztá Győr m.) | 1198: *cimoz* sz. (*csimasz*) | *cenadienfi* 2-szer | HB.: *gimilcetr*, *gimilcictul*. — A XIII. században egy-két oklevél kivételével elég ritka. Néhány szóban állandósult ez a jelölés, mégpedig *Csépán*, *Csanád*, de különösen *Kalocsa* nevében: *Csépán*-nál *c* 16-szor ~ *ch* 50-szer; *Csanád*-nál *c* 50-szer ~ *ch* kb. 100-szor; *Kalocsa*-nál *c* több mint 100-szor ~ *ch* alig 10—15-ször. Egyébként csak némely oklevélben használják sűrűbben. 1206/1218: *Luceman* 4-szer (*Locsmán* Sopron m.) SopronmOklt. I, 6—7. Különösen a tihanyi 1211-es összeírás fogalmazványában gyakori a *c* jelölés. A hitelesített példányban már legnagyobb-részt *ch*-ra vannak javítva. *Cebek* PRT. X, 512 | *Cedhe* 503 | *Cegu* 515 | *Ceke* 513 és 516 szolgák stb. mindkettőben *c*-vel.

¹ Az írás elmosódott, nem lehet pontosan megállapítani.

De *Cheke* ~ fg.: *Ceque* 4-szer így 515 | *Chekeu* ~ fg.: *Cekeu* 514 | *Chemeh* ~ fg.: *Cemeh* 515 | *Beche* ~ fg.: *Bece* uo. | *Bench* ~ fg.: *Benci* 514 | *Buncheu* ~ fg.: *Buncceu* 515 | *Fenche*¹ ~ fg.: *Feuce* 515 | *Zelcheh* ~ fg.: *Zelceh* 512 stb. szolgák | *Aarach villa* ~ fg.: *Araci* (Arács Zala m., I. CsÁNKI III, 29) 506 | *Bychachi* 2-szer ~ fg.: *Biccaci* és *Bicaci* villa 512 és 513 (*Bikács* Tolna m.). — Több esetben előfordul a VárReg.-ban is: 329. §.: *cicolou* sz. | 111. §.: *Cesar villa* (*Csiszér* Szilágy m.?) | *Scecen villa* (*Szécsény* Nógrád m.). Velaris magánhangzó előtt *cy* is áll: 100. §.: *Cyama* pristaldus ~ 103. §.: *Chama* ua. sz.

B) A *c* velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen csak szórványosan található, az is inkább a XII. század végétől kezdve. 1113: *pefscan, pifscan* (*Pöstyén*, ó-tótul *Peščany*) | 1152: *cuka* sz. (*csuka*?) | 1142–46: *Geica* rex | 1193: *Kac* (*Kács* Borsod m.?) | *Bobouca* (*Babócsa* Somogy m.) | 1198: *fumurcuc, curacun* szolgák | 1209: *cuka* sz. MonStrig. I, 194 | 1221: *Besenengumule* HazOkmt. VI, 16 | 1225: *Lucman* (*Locsmán* Sopron m.) SopronmOklt. I, 11; vö. *Luchman* 3-szor uo. | 1226: *Curgou* 2-szer (*Csurgó* Somogy m.) PRT. I, 672–3 | 1228: *Chycou* (*Csicsó*) PRT. I, 691 | 1232: *Cakan* sz. SMIČ. III, 373; vö. *Chakan* SMIČ. III, 247 | 1235: *tolmac* (*Tolmács* Zala m.) | *cornaha* (*Csorna*?) MODL. 203. | 1237: *Casar villa* (?) PRT. I, 757 | 1237–40: *Comozlo* sz. PRT. I, 774; vö. *Chvmoslo* 772 | *Zakac villa* (*Szakács* Veszprém m.) PRT. I, 788.

C) *s, f*. — Második legrégebbi gyakori jelölés az *s, f*. Nehéz eldönteni, hogy ez az *f* a *tš* hang helyén helyesírási sajáttság-e, vagy pedig az *š* hang szabályos jelölése. Tudjuk, hogy van a magyarban szórványos *š > tš* hangváltozás. Feltehetnők, hogy az *f* itt *š* hangot jelöl, s akkor ezekben az esetekben azóta hangváltozás történt volna. Ez ellen szól azonban, hogy kétségtelenül *tš*-vel átvett jövevényszavakban is gyakran előfordul az *f* jelölés (pl. *Csongrád*, *karácson* stb.). Azt nem tehetjük fel, hogy ezeket a szavakat hanghelyettesítés útján *š*-sel vettük át, s ez a magyarban újból *tš*-vé fejlődött volna. T. i. részint az ó-magyarban volt ilyen hangja, részint pedig lehetetlen volna megérteni, hogy miért fejlődtek volna csak a *tš* eredetű *š*-ek *tš*-ekké, mikor az *š* eredetűek megmaradtak. Inkább talán arra gondolhatunk, hogy ezek a *f*-es alakok olyan nyelvjárásból valók, ahol a köznyelvi *tš* helyén *š*-et vagy palatalis *š*-et ejtettek, mint ahogy ma is a csángó és szlavoniai nyelvjárásokban. Ez a feltevés sem minden nehézség nélkül való, mert csak egyetlenegy emlékünks van, ahol a *tš* helyén következetesen *f, s* áll, egyébként mindenütt máshol csak kivételesen, legjobb esetben más jelölésmódokkal

¹ Valószínűleg hiba *Feuche* helyett; a. m. *fejü-tšš* 'fejecske'?

egyenlő arányban fordul elő. Igaz, sok példánk van arra, hogy különböző nyelvjárási alakok megférnek egy oklevélben; pl. *ej* ~ *ei*, *i*, *e* ~ *ü*, sőt *ou* ~ *oi* is.

A XI. században nem találjuk; a XII. században aránylag elég gyakori Anonymuson kívül is; a XIII. századból pedig két emléken: az 1211-es oklevélen és a VárReg.-on kívül csak szórványos adataink vannak rá. [1075/1217: *Sokord* (*Csokord* Pest m.) MonStrig. I, 57] | 1113: *ſitar* (*Csitár* Nyitra m.); l. uo. *Scitar* is! | *Celfan* (*Szolcsánka* Nyitra m.) | *Culleſe* (*Killics* erdő? l. FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 67) | *Muſſenie* (*Mocsonok* Nyitra m.) | 1131: *Sacan*, *ſonſol* sz. | Anon.: *ſeztureg* (*Csesztreg* vize) | *ſurungrad* (*Csongrád*) | *gemelfen* (*Gyümölcvény*) | *ſepel* sziget (*Csepel*) stb. kb. 90 esetben, másképen csak háromszor! l. a *ch*-nél és *ſz*-nél. | 1165: *Fonſol* sz. | *Geiſſe* regis | 1171: *Salad* sz. | 1172: *esu* (*Écs* Győr m.) | *Sysou* (*Csicsó* Komárom m., l. CSÁNKI III, 497) | 1199: *Sepano* comite (*Csépán*) | HB.: *gimilſnec*, *gimilſben*, *keaffſatuc*, *bulfaſſa* összesen 6-szor; l. *c*-nél és *ſc*-nél is | 1201: *Deuueſer* (*Devecser*) SMIČ. III, 11 | *Craſun* comes SMIČ. III, 6 | 1208: *Burſia* 2-szer (*Borcsic* Trencsén m.) MODL. 54. | 1211: *Sac* PRT. X, 510 | *Sebeh* 512; vö. *Cebēh*, *Chebe* 513 | *Soma* 514; vö. *Choma* 511 | *Sumad* 509; vö. *Choma* | *Karaſun* ~ fg.: *Karachon* 2-szer 507, 515 | *Karaſun* ~ fg.: *Karachon* 515 | *Karaſon* 507 | *Karaſun* 2-szer 515 mindkettőben azonosan | *Scesun* sz. (*Szécsény*?) 503 | *Bolſou* 3-szor 513 szolgák | *Supoc* 513 (*Csopak* Zala m.) | *Roduſſa* 508 (*Radocea*? Fejér m.??) | 1221: *SaZlov* és *SaZlov* sz. | *Seturtuc* (*Csütörtökhely*) MODL. 100. | 1223: *Karaſun* sz. PRT. I, 661 | 1226: *ſerna* 2-szer (*Csorna* Sopron m.) MODL. 1027. | *Surna* ua. MODL. 127. | 1237: *Surna* 3-szor ua. W. II, 75 | 1233: *ſycou* sz. (*csikó*) MODL. 186. — Nagyobb számban találkozunk vele a VárReg.-ban, ahol kb. 60-szor fordul elő, kétannyiszor, mint az oklevelekben 1200-tól 1240-ig! 296. §.: *Soluhan* villa; vö. 1299: *Arky-Chalan* | 323. §.: *Sypen* (*csipő*), *Sicou* (*csikó*) sz.-ek | 316. §.: *Zobols* megye | 86. §.: *Senguer* (*Csenger* Szatmár m.) | 243. §.: *Hugoſa* (*Ugocea* m.) stb. Gyakran szerepel a *Bulcsü* névben is 1200-tól 1240-ig. 27 eset közül 18-ban!

D) *ch* a XII. század végéig csak szórványosan mutatkozik, némely emléekben alig van nyoma. Így Anon.-nál és az 1138/1329-es oklevélben csak két-két adat van rá az *f*-ek és *c*-k nagy száma mellett (az utóbbiban: *deuecher* és *chehti* személynevekben; lehet, hogy ezek az átirásnál kerültek bele). A HB.-ben egyszer sem találjuk. [1075/1217: *kouachi*, *talmach* (*Tolmács* Bars m.) MonStrig. I, 54] | 1111: *chonadienſis*, *treinchen* (*Trencsén*), *bache* (*Bács* m.) | 1113: *chýrna* villa, *chanadienſis*, *bache*, *grincha* villa (*Gerencsér* Nyitra m.) | Anon.: *zerenche* 2-szer (*Szerencs* vár és hegy); vö. *f*-nél:

zeremfu és *fz*-nél: *zerenfze* | 1141–61: *Chitar*, *Chitary* (Csatár Zala m.) | *Bache* (Bács Zala m.) (l. még a *cz*-t is) | 1193: *chepel*, *chepeil* (*Csepely* Somogy m.) | *Chiz* (*Csiz* Somogy m., vö. CSÁNKI II, 598) | *Cheuz* (*Csősz* Fejér m., vö. CSÁNKI III, 323) | *horcha* (*Arcsa* Tolna m., vö. CSÁNKI III, 414) stb. | 1199: *chopof* sz. | *chunuf* (*csunys*?) asszony | *Chenad*, *Chenadienfi*.

A XIII. században nagyon elterjed, úgyhogy négyszer-ötször annyi a *ch*, mint a többi jelölés együttvéve. Némelyik szóban állandósul a jelölésmód. Pl. *Bács* megye nevében kb. 130 esetből alig ötször találunk más betűt, egyébként mindig *ch*-val fordul elő (vö. a *c* jelnél *Kalocsa*, *Csanád* és *Csépán* szavakat). A többi jelölésmód nagyon szórványos. Mindegyik csak egy-két oklevélre szorítkozik, de itt is csak kivétel.

E) *hc*. — Talán csak íráshiba *ch* helyett. 1201: *Bahc* (*Bács* m.) Kisfaludy lt. | 1211: *Bedechy* ~fg.: *Bedehei* PRT. X, 514 | *Bencheu* ~fg.: *Behceu* 512 szolgák | 1236: *Cuahc* (*Kovácsi* Bars m.) MonStrig. I, 320.

F) *sc*. — 1086: *scemfca* szolga | 1113: *Radfciz* (*Racsic*, ma *Radosa*? Trencsén m.) | *radfciz* ua. Nyitra m. | *Borfean* (*Nagyborcsány* Nyitra m.) | *Scitar* (*Csitár* Nyitra m.) | *trenfciniensis* | 1173–75: *Scubanus comes* (*csubán* > *csobán*?) | 1188: *Geifce* regis | HB.: *bulscaffa* (l. a *c* és *f*-nél) | 1206/1216: *fcomoz* sz. MODL. 782. | 1213: *scenadiensi* 2-szer PRT. I, 625–6 | VárReg.: *Scenta* (*Csente* Doboka m.) | 1222: *borbofc* (*Barbacs* Sopron m.) MAkÉvk. V, 2: 197.

G) *sch*. — 1210: *Eschu* (*Écs* Győr m.) PRT. I, 618 | 1222: *peschul* (*Pécsel*) HazOkmt. V, 10 | VárReg. 57. §.: *Schome* comitis, vö. 32. §.: *Choma* sz. | 234. §.: *Schechni* sz. ?? | 1230: *Schak* comes MODL. 160.; vö. 1229: *Chak* ua. személy.

H) *z*. — 1113: *zumboe* 2-szer (*Csombaj*, ma Hosszúfalu Nyitra m.) | *vveza* (*Vág-Vecse* Nyitra m.) | 1137: *Fanzal* palatinus | 1146: *Geize* regis | 1150. *Geiza* rex. — Előfordul az 1138/1329-es dömösi birtokösszeíró levélben is: *zunadiensi* (*Csanád*) MonStrig. I, 97.

I) *cz*. — 1113: *Boencza* (*Bajmocska*? Nyitra m.) | 1141–61: *Czernitz* villa Zala m.; ma: *Csernec* patak uo. | *Czernitz* sz. | *Craaczen*, *Fanczello* (abl.) sz. | *geuc* — *czha* rex (elválasztva két sorba!) | VárReg. 381. §.: *Zobolecz* (*Szabolcs* m.) | 364. §.: *czuna* és *czunam* (acc.) ua. sz. (*csunya*?).

J) *tf*. — 1157: *Geithfa* rex | 1165: *Gejtfse* regis | 1237: *Cratfhen*, *Cratfen* szolga MODL. 220.

K) *fz*. — Egy esetben Anon. 17. §.: *zerenfze* (*Szerencs*) (vö. *f*-nél és *ch*-nál).

L) *sh*. — Csak a VárReg.-ban fordul elő, mégpedig KARÁCSONYI időrendi beosztása szerint az 1219, 1220, 1221. években és csak szó elején. 1. §.: *Shama* villa (*Csoma* Bereg m.) | 69. §.: *Shama* pristaldus | 10. §.: *Shazka* villa (*Császta*

Borsod m.) | 214—220. §.: *Shazlou* pristaldus 6-szor | 207. §.: *Shubancam* (acc.) sz. | 96. §.: *Shak* sz. stb. — 22-szer.

M) *chs*. — Két oklevélben. 1220: *borborchs* 2-szer (*Barbacs* Sopron m.) | *Mugurchs* 3-szor (??) MODL. 97. | 1221: *Bachs* (Bács m.) PRT. I, 652 | *Opochs* 2-szer sz. uo.

N) *cf*. — 1181: *csega* sz. (az *s a c* fölé van írva) | 1208: *fucfan* (*Szucs*a Trencsén m.) | 1228: *csom* sz. MonStrig. I, 269; vö. 1198: *chom* sz.

O) *x??* — Az 1201-es zágrábi privilégiumban két bizonytalan adatunk van rá: *Boguxaum* (acc.) patak neve 3-szor SMIČ. III, 8—9 (W. I, 233 szerint egyszer *Bogozaum*.) Találunk uo. egy *Ixes* nevű hegyet is. — Ezeket SMIČIKLAS *Bogačevac*-nak és *Išće*-nek olvassa; azonban úgy látszik, teljesen önkényesen, mert a zágrábi akadémia nagy szótárában egyik nevet sem lehet megtalálni.

624.
26

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
26. szám KIADVÁNYAI 26. szám

1052226

LATIN JÖVEVÉNYSZAVAINK HANGTANA

ÍRTA
FLUDOROVITS JOLÁN

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 3 0

ÁRA 1'20 p

S

016.561/26...

Latin jövevényszavaink hangtana.

Mielőtt latin jövevényszavaink hangtanának a tárgyalását megkezdendők, elsősorban azt kell számba vennünk, hogy mennyire jutott nyelvészeti irodalmunk szókészletünk latin elemeinek lexikális feldolgozása terén.

Az esetek túlnyomó többségében a latin eredet kezdettől fogva nyilvánvaló volt. Tudtunkkal először SZENCZI MOLNÁR ALBERT mutatott rá nyelvtanában (1610.) néhány szavunk: *iskola, palánta, klastrom, Kelemen* latin eredetére (Grammatica Ungarica: CorpGram. 122). GELEJI KATONA ISTVÁN meg Magyar Grammatikátskájában (1645.) ezt mondja: „... Mert a férjfi és alzonyi nevek inkább mind vagy Sidobol vagy Gőrógból vagy pedig Deákból formáltattak. A *substantivumok* között is sokak eredtek a' Deák nyelvből (hogy a' Sidorol, és Gőrógról ne szolljak) Minéművek imezek: ... *fegrestye, á sacristia; padimentom, á pavimentum; ... mód, á modus; kamora, á camera* ...” (CorpGram. 307). L. TOPPELTINUS ismeretes munkájában a magyar nyelv idegen elemeiről beszélve, megjegyzi, hogy „Sunt praeterea Sarmatica non pauca etiam Latina” (t. i. verba) (Origines et Occasus Transsylvanorum. 1667. 70).¹ A régi magyar nyelvtanírók közül TSÉTSI JÁNOS is említi néhány latin jövevényszót azzal a hangtani megfigyeléssel kapcsolatban, hogy a magyarban minden szó egyszerű mássalhangzóval kezdődik, tehát *prédikátor, prókátor, iskola, Ferenc, palánt* idegen szavak (Observationes Orthographico-Grammaticae. 1708. CorpGram. 672).

Az említett alkalmoszerű megjegyzések után az első rendszeres összeállítást az 1795-i Debreczeni Grammatikában találjuk. A Grammatika írói a VI. d. Tóldalékban „Más idegen Nemzetek Szavaival egyező Magyar-Szók” címen összeállítják a többi között a „Görög Szókhoz hasonlókat” (336—7) és a „Deák Szókhoz hasonlókat” (338—9). Az összeállítás nem akar teljes lenni, „Csak némelyek hozódnak fel mutatónak”, továbbá „... hozódnak fel olyan szavaink is, melyek valóságos Magyar Gyökerektől származnak, de más idegenekkel hangjaikra nézve megegyeznek.” (332.) A helyes egyeztetések száma így is kb. 50—60.

¹ Idézi GOMBOCZ, BTLw. 2.

SÁNDOR ISTVÁN a Sokféle XII. darabjában (1808.) „Az idegen Szavakkalegygyező Szavaink“ címen latin jövevényszavainknak a régebbi irodalomban legnagyobb gyűjteményét adja. SÁNDOR ISTVÁNT purista szempont vezeti; meg is mondja, hogy „Én azokat tsak azért lzedtem öfzve, hogy mivel sok ilyen költsönzött Szavak helyében birunk hasonlót jelentő más igaz Magyar Szavakkal, ezekkel élljünk inkább.“ (3—4.) Ugyanilyen szempontból összeállítja „A' könyveinkbe és Belzédünkbe imitt amott bétsúfzott túrhethetlen idegen Szavak“-at is (183 kk.), köztük persze sok többé kevésbé meghonosult latin jövevényszót.

Az első magyar etimológiai szótár, GYARMATHY SÁMUEL Vocabularium-a (1816.) természetesen latin eredetű szavainkat is tárgyalja, ami szempontunkból főképen azért fontos, mert azokat olyan helyesírással írja, amely a korabeli kiejtést híven tükrözi (pl. *ekspondálni, gimnazsiom, penzsio* stb.). A többi etimológiai szótárban LESCHKA ISTVÁN Elenchus-ában (1825.) és DANKOVSKY GERGELY Lexicon-ában (1833.) szintén vannak magyar-latin szóegyeztetések. DANKOVSKY-t főleg az jellemzi, hogy a magyar szókinés legnagyobb részét, tehát latin jövevényszavainkat is minden áron a szláv nyelvekből akarja magyarázni, úgyhogy nyilvánvalóan latin szavakat „Slavica v. Graeco-slavica primitiva“-knak tekint.

A régi magyar, nagyrészt latin eredetű keresztnévek első gyűjteménye a PÁRIZ PÁPAI—BOD-féle Dictionarium 1767. kiadásában a latin—magyar rész végén van (Nomina propria apud Hungaros usitata). Ezt egészítette ki SÁNDOR ISTVÁN „A hajdani 's mostani Magyar Keresztnévek“ címen (Sokféle XII, 243 kk.).

Az első összefoglaló munka 1892-ben jelent meg KOVÁCS GYULÁTOT: Latin elemek a magyar nyelvben (Budapest). KOVÁCS igyekszik teljes jegyzéket adni, kirekesztve: 1. a pusztán latinos műveltségű egyénektől használt szokat, 2. a műszokat, 3. a tulajdonneveket. A dolgozat sok tekintetben kezdetleges és kritikátlan, de annyiban fontos volt, hogy ráterelte a kérdésre a figyelmet. Az ismertetéseknek egész sora követte (KALMÁR ELEK: NyK. XXII, 510 kk.; BALASSA JÓZSEF: EPhK. XVI, 757 kk.; KÖRÖSI SÁNDOR: Nyr. XXI, 408). A bírálók kiemelték, hogy ezen a téren még milyen sok a tennivaló és egyúttal értékes pótlékokat adtak.

A második összefoglaló dolgozatot REL LAJOS írta Latin jövevényszavak a magyar népnyelvben címen (Kolozsár, 1898.). REL elsősorban a MTsz. alapján állította össze anyagát, egyéb forrásainak feldolgozásában és a latin egyeztetésekben nagyon pontatlan. Bírálói közül MELICH JÁNOS (EPhK. XXIII, 147—8) a kérdéssel kapcsolatban elvi szempontokra hívja fel a figyelmet; így kifejti, hogy latin szavainkat nem lehet a román nyelvészet eredményeit figyelmen kívül

hagyva a latin és neo-latin nyelvek egységéből kiszakítva tárgyalni. R. PRIKKEL MARIÁN (NyK. XXIX, 330 kk.) a dolgozat másik nagy hibájára mutatott rá, hogy RELL adatai csak mintegy a levegőben lógnak, s a bírálathoz mellékelt gazdag pótlékban ő az első, aki idézetekben közli az adatokat. Pótlékokat közölt bírálatában KALMÁR ELEK is (Nyr. XXVIII, 368). Pótlékok külön is jelentek meg különösen a Nyr.-ben, részben RELL cikkével kapcsolatban (XXVIII, 368), részben a szerkesztőség kérdésére (Milyen idegen szavakat használ a nép? Nyr. XXX, 206) beküldött válaszokban (Nyr. XXX, 387, 540, XXXI, 276, XXXII, 395).

Újabban megjelent még egy kis cikk KURSINSZKY KÁLMÁN, Latin jövevényszavak a magyar irodalmi nyelvben (a gyulai r. k. főgimnázium 1910-i értesítőjében). Csupán egyszerű felsorolás. Ismertette SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XL, 83).

Az említett dolgozatokban és bírálatokban összegyűjtött anyag igen különböző értékű, de megrostálásával latin jövevényszavainknak majdnem teljes jegyzéke összeállítható.

A teljesség kedvéért megemlítjük a TMNy. rövid összefoglalását olasz és latin eredetű szavaink hangtani sajátságairól (180—2).

A latin jövevényszavainkkal kapcsolatos második kérdés-csoport kereszténységünk eredetének kérdésével függ össze. Ezt ui. a történeti mozzanatokon kívül elsősorban keresztény terminus technikusaink és a kereszténység felvételével együtt járó latin betűs orthographiánk eredete dönti el. Kiktől tanultunk tehát írni, olvasni? Milyen hangrendszer betűit alkalmazták először magyar hangok jelölésére? Milyen eredetű a magyarországi latinság?

A kérdést nyelvészeti szempontból először ASBÓTH OSZKÁR vetette fel (Szilváság a magyar keresztény terminológiában. Függelék: A régi magyar helyesírás eredete: NyK. XVIII, 321 kk.). Szerinte kereszténységünk és helyesírásunk cseh eredetű. Fejtegetései annyiban érdekelnek bennünket, hogy ebben a kérdésben fontosságot tulajdonít annak a ténynek, hogy a latin s betűt a magyar helyesírásban s hangértékben foglalták le.

ASBÓTH cseh elmélete ellen lépett fel VOLF GYÖRGY és azt két nagy értékezésében cáfolta. (Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? [A régi magyar orthographia kulcsa.] 1885. [Ért. a nyelv- és széptud. köréből XII, 6 kk. és Összes Művek 24—112] és Első keresztény térítőink nyelvünk, írásunk és történetünk tanúbizonysága szerint. 1895. [BpSzemle LXXXV—LXXXVI. köt.] és Összes Művek 113—225.) VOLF a kérdés középpontjába az s betű s hangértékének kérdését állította és módszeresen kutatta annak történetét latin olvasásunkban, jövevényszavainkban és helyesírásunkban. Eredetét keresve ASBÓTH cseh-elméletével szemben (a történeti bizonyítékokat

is figyelembe véve) arra az eredményre jutott, hogy nemcsak ez a jelölés-, illetőleg olvasásmód, hanem általában egész helyesírásunk, sőt kereszténységünk is kezdetben velencei, illetőleg észak-olasz eredetű.

VOLF elméletének minden pontját vizsgálat tárgyává tette MELICH a Szláv Jövevényszavaink I. 2. részében (A magyar nyelv keresztény terminológiája 1905.) és kimutatta, hogy VOLF elmélete a kiindulóponton helyes ugyan, de az általa bizonyítékul felhozott észak-olasz hangtani sajátságok részben hibás értesülésen alapulnak, részben nemcsak az észak-olaszban, hanem egy geográfiailag összefüggő nagyobb területen is megvannak. MELICH szerint latin olvasásunknak és jövevényszavainknak legtöbb sajátsága a római katolikus szláv népek-nél általában megtalálható, akiknek a latinsága végeredményben tényleg olasz eredetű. A magyarság felé közvetítő nyelvet a pannóniai szlovénben látja.

MELICH munkássága során többször foglalkozik helyesírásunk kérdéseivel, (jórészt latin eredetű) keresztneveinkkel és keresztény terminus technikusainkkal, s így nála sok hangtani kérdés fölmerül latin jövevényszavainkkal kapcsolatban. Rendszeresen azonban latin jövevényszavaink hangtanát eddig még nem vizsgálták. KOVÁCS és RELL adnak ugyan valamiféle hangtani összefoglalást, de az egészen ötletszerű és semmi tekintetben sincs megalapozva. Ennek a dolgozatnak célja tehát az átadó nyelvre vonatkozó kutatások eredményeit felhasználva, latin jövevényszavainkat a magyar hangtörténet keretébe beleilleszteni.

Ami latin jövevényszavainknál az átvétel módját illeti, náluk egészen más a helyzet, mint többi jövevényszavainknál. T. i. amíg egyéb jövevényszavainknál ú. n. népi átvétellel van dolgunk, a latinoknál megfordítva a jövevényszavak latinos műveltségű egyének útján felülről lefelé terjednek. Ez a különbség sok tekintetben meglátszik. Az egész nyelvtörténet folyamán úgyszólván megszakítás nélkül kerültek bele latin szavak nyelvünkbe, anélkül azonban, hogy közöttük rétegeket lehetne megkülönböztetni. Az átvett szavak pedig úgy oszlanak meg, hogy — ellentétben a népi átvétel útján átkevert jövevényszavakkal — minél magasabb stílusréteg felé megyünk, annál több latin szót találunk, úgyhogy végül „Fremdwort“ és „Lehnworth“ között nem is lehet éles határvonalat vonni. Az átvétel sokszor önkényes, tudatos; ezért mindig számolni kell az írott alak hatásával, s nincs meg az a fejlődésbeli folytonosság, mint más jövevényszavaknál. Így a legnagyobb fontosságot a régi adatoknak tulajdonítjuk.

Az átadó nyelv a középlatin (Mittellatein, latin medi-éval). Ez a nyelv egyáltalában nem volt egységes. A klasszikus latin irodalmi nyelv a római birodalom bukása után kihalt és helyét a mellette fejlődő né nyelv (plebeius sermo,

quotidianus s., rusticus s., lingua rustica) foglalta el. A klasszikus latint mint idegen nyelvet tanították, természetesen vulgáris kiejtéssel. Ettől kezdve lehet beszélni közép-latinról, mely alapján véve tehát a klasszikus latinnak egy késői fokát tartotta fenn. Kialakulásához azonban igen sok tényező hozzájárult. Elsősorban erősen hatott rá az egyház latinsága. A biblia és az egyházatyák nyelvéből került bele a görög (és héber) elemek legnagyobb része, és ez az egyházi jelleg különbözteti meg főleg a klasszikus latintól. Román országokban azonban még ennél is nagyobb fontossága van a vulgáris latin (= praeromán nyelvjárások) hatásának, amely egyrészt a szókészletben, másrészt a latin szöveg olvasásában nyilvánult meg és a klasszikus hagyományt egyre jobban háttérbe szorította. Ez a latinság országonként különbözött és kronológiailag is folyton változott; mindig voltak tisztító törekvések (legfontosabb a Karoling-renaissance és később a humanizmus). A vulgáris latin hatása akkor csökkent, mikor a román nyelvek szétválása után (VIII. sz. körül) kezdtek román nyelveken is szövegeket feljegyezni, s így a román meg az írott latin (Schriftlatein) közötti különbség tudatosabb lett, de azért az anyanyelv hatása nagyjában a renaissanceig, sőt részben még ma is mindig érvényesül. — Másképpen áll a dolog a nem-román népeknél. Végeredményben minden nép közvetve vagy közvetlenül román néptől tanult latinul, tehát átvette annak közép-latin kiejtését, de a továbbiakban az írott alak hatása erősebb, mint amazoknál. Más szóval az írás (ami a hangjelölést illeti) nem igen tér el a klasszikus hagyománytól. Hogy aztán a latin szöveget hogyan olvasták, arra csak közvetve lehet visszakövetkeztetni.¹

A magyarországi latinságról eddig rendszeres munkát egyáltalában nem írtak, úgyhogy ebben a tekintetben még nagyon sok a tennivaló. A magyarországi latinság hangtanára vonatkozó forrásaink a következők: 1. Az újabban egyre jobban háttérbe szoruló hagyományos olvasásmód néhány közép-latin maradványa: *c* (+ *e, i*) *o*: *ts* (+ *e, i*); *ti* (+ *voc.*) *o*: *tsi* (+ *voc.*); *bōnus, ego, pāter*-féle olvasásmód stb.). 2. Régebbi grammatikuskaink egy-két megjegyzése. 3. Legfőképpen latin jövevényszavaink.

Latin jövevényszavaink hangtanának tárgyalásánál kiindulópontul a klasszikus latint választjuk, mivel az régebbi hangállapotot jelent, mint a vulgáris latin, illetőleg a közép-latin. A vulgáris latin megfelelésre viszont azért van szükség, mert az az illető közép-latin hang későbbi történetét sok esetben befolyásolja. A román hangtörténet adatai viszont

¹ A közép-latinra vonatkozólag vö.: K. STRECKER, Einführung in das Mittellatein. Berlin, 1928. — H. SCHUCHARDT, Der Vocalismus des Vulgärlateins I, 75 kk. — K. SITTL, Zur Beurteilung des sogenannten Mittellatein: ALLG. II, 553 kk.

még további fejlődést mutatnak, másrészt egyes hangsajátságokat (egy-egy hang színezetét v. quantitasát) sokszor csak azok alapján lehet rekonstruálni.¹

MAGÁNHANGZÓK.

A klassz. lat. quantitas történeti, etimologiai quantitas, vagyis külső feltételektől, tehát a qualitastól is független. Ez az eredeti nyelvállapot a későbbiekben megváltozik, és a vulg. lat.-ban a quantitativ különbséghez qualitativ különbség járul. A klasszikus grammatikusok meg a román nyelvek alapján kétségtelen, hogy az *a* hangon kívül minden magánhangzónak kétféle hangszíne volt: a hosszú magánhangzók zártak, a rövidek nyíltak voltak. — A második változás a régi quantitas-viszonyok teljes átalakulásával járt: az etimologiai quantitas helyébe fonétikai quantitas lép. Nyílt, illetőleg egyszerű mássalhangzóra végződő szótagban a hangsúlyos magánhangzó megnyúlik, zárt szótagban megrövidül, hangsúlytalan szótagban pedig minden quantitativ különbség elmosódik (TEN BRINK-törvény). (Vö. ML., Einf. 112 kk.)

Latin *ā* és *ǣ*.²

Rövid és hosszú illabialis *a*; a kettő között qualitativ különbség nem állapítható meg.

I. Lat. hosszú *ā*.

Hosszú *ā* lehet a lat.-ban bármely helyzetben, hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban. A vulg. lat.-ban új hosszúságok keletkeztek: az *ǣ* hangsúlyos nyílt szótagban és bizonyos mássalhangzócsoporthoz (pl. *-gn*) előtt megnyúlt.

Ezekben az esetekben a magy.-ban általában *á*-t találunk. — Első szótagban: *Aron* (1166: *aaron* OklSz.; KTSz.: *aarun*) < egyh. lat. *Aaron* | *báró* < klat. *baro* DuC. | *fráter* < lat. *frāter* | *Klára* < egyh. lat. *Clāra* | *pápa* < egyh. lat. *pāpa* | *pásztor* < lat. *pāstor* stb. — Vulgáris lat. hosszúság van a következőkben: *árboc* < klat. *ārbos* EtSz. | *bástya* < klat., h. lat. *bastia* DuC., MLSz. | *Agnés* < egyh. lat. *Agnes* | *mágnás* < klat., h. lat. *magnates* (tb. szám) DuC., MLSz. | *mágnés* < lat. *māgnēs* | talán *Jákob* < egyh. lat. *Jacobus*, a vulg. lat.-

¹ Rövidítések: LINDSAY = W. M. LINDSAY, Die lateinische Sprache. Übers. von M. NOHL. Leipzig, 1897. — SEELMANN = E. SEELMANN, Die Aussprache des Lateins. Heilbronn, 1885. — SCHUCHARDT = H. SCHUCHARDT, Der Vocalismus des Vulgärlateins I—III. Leipzig, 1866—1868. — GRÖBER = G. GRÖBER, Grundriss der romanischen Philologie I. Strassburg, 1888. — ML., Gram. = W. MEYER-LÜBKE, Grammatik der romanischen Sprachen I. Leipzig, 1894. — ML., Einf. = W. MEYER-LÜBKE, Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft.² Heidelberg, 1909. — KÖRTING = G. KÖRTING, Lateinisch-romanisches Wörterbuch.² Paderborn, 1901.

² Vö. LINDSAY 15; SEELMANN 169 kk.; SCHUCHARDT I, 169 k.

ban, úgy látszik, *Jacobus*, vö. ol. *Giácomo* v. *Jácopo* (l. SEELMANN 55) | ? *Károly* < egyh. lat. *Carolus* (ném. *Karl*, klat. *Cárölus*). — — Első szótagon túl: tőszótagban: *Izsák* (HB.: *ysaac*; PéldK. 21: *j/aae*¹) < egyh. lat. *Isaac* | *Baldzs* < egyh. lat. *Blāsius* || az -ās végződésben: *Barnabás* < egyh. lat. *Barnabas* | *Jërëmiás* < egyh. lat. *Hieremias* | *Lukács* < egyh. lat. *Lucas* | *Mátyás* < egyh. lat. *Mathias* | *Tamás* < egyh. lat. *Thomas* stb. || *mágnás* < klat., h. lat. *magnas* | *primás* < késői lat., egyh. lat. *primās* || az összes etimológiai hosszúságú suffixumokban, az -ārius², -ānus³, -ālis, -ātio, -ātus³, -ātor végzésekben²: *dénár* < lat. *dēnārius* (nummus) | *granáriom* < lat. *grānārium* | *kalendárium* < lat., egyh. lat. *c(k)alendarium* | *Fábián* < egyh. lat. *Fabianus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* | *plébános* < egyh. lat., h. lat. *plebanus* MLSz. | *fiskális* < h. lat. *fiscalis* 'ügyész' MLSz. | *drabális* < lat. *trabālis* | *légáció* < h. lat. *legatio* 'ünnepekre való kiküldés' MLSz. | *prélátus* < egyh. lat. *praelatus* | *prókátor* < lat. *procurātor* stb. — Lat. *ā* magashangú szavakban esetleg illeszkedik: *Cirjék*, *Cerjék* (PPB.: *Tzerjék*; 1478: *Chyryakos*, 1602: *Czirják* OklSz.¹) < egyh. lat. *Cyriacus* | *Dëmjén* (1333: *Demian*, XV. sz.: *Demyen* MNy. IV, 127) < egyh. lat. *Damianus* | *Föcén* < egyh. lat. *Felicianus* | R. *Kellén*; PPB.: *Kiljén*, *Giljén* (*Gellen*, *Kellen* KNAUZ, Kortan 206) < egyh. lat. *Chilianus* | *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1522: *Ylyees* OklSz.) < egyh. lat. *Elias* | *Sebestyén* (1312: *Sebastyan*, de 1558: *sebestyn* OklSz.) < egyh. lat. *Sebastianus*.

II. Lat. rövid *ā*.

A magy.-ban háromféle megfelelése van: 1. illab. *ā*, mely a XII—XIII. sz. folyamán *o*-vá és azon keresztül *á*-vá változott (régí átvételekben);³ 2. *ā* (régí és újabb átvételekben). 3. *ā* (újabb átvételekben).

1. Lat. *ā* ~ magy. *ā* > *o* > *á*: *Ambrus* (1211: *Ombreus*, 1240 k.: *Ombruus* OklSz.) < egyh. lat. *Ambrosius* | *Amadé* (*Omode* EtSz.; VárReg. 4., 232. §: *Omodoy*, *Homodoy*) < lat. *Amadaeus* | *Apulia* (1370: *Opulia* NyK. XXXV, 123) < lat. *Apulia* | *Márton* < *Marton*; vö. *Kismarton*, a nyúlás későbbi, úgy mint *csaszár* > *császár* (l. MNy. VI, 446) (1055: *mortis*, 1135: *mortun*, 1358: *Morton*; első adat *a*-val 1339: *Scenthmarton* OklSz.) < egyh. lat. *Martinus* | *Salamon* (1186: *Solomon* SzJöv. I, 2:204; 1352-től *Salamon* OklSz.) < egyh. lat. *Salomon*. — Magy. *ā* > *á* *o* fok nélkül: *paradicsom* (HB.: *paradisum*; a következő adatok a kódexek korából, l. NySz.) < egyh. lat. *paradisus* acc.-a

¹ A különböző forrásokból idézett adatok közé pontos vesszőt teszünk; a vesszővel elválasztott adatokat az utolsó adat után jelzett gyűjteményes kiadványból merítjük.

² Nb. a görög eredetű -ānus³, -ārus³, -ālus³ végű szavakban rövid *a* van; vö. *cimbalom* < lat. *cymbālum* | *orgona* < lat. *orgāna* | (*citera* < lat. *cithāra*) || a *barbár* újabb (német) átvétel || *Borbála* < egyh. lat. *Barbara* *ā*-ja az -ārius végű szavak analogiájára lett hosszú.

³ Az irodalmat l. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:51.

(vö. Nyr. XII, 130 k.; nb. a lat. szónak van *paradīsum* mellékalakja is, l. GEORGES, LatDWb.) | *angyal* (HB.: *angelcut*, KTSz. *angol(u)enoc*, a kódexekben *angyo(a)*) l. NySz. < egyh. lat. *angelus*.

2. Lat. *ā* ~ magy. *á*: *árkus*, *árkos* < lat. *ārcus* | *áspis* < lat. *āspis* | *fáklya* < lat. *fācula* | *hártya* < lat. *chārta* | *kánikula* < lat. *cānīcula* | *kántor* < lat. *cāntor* | *kántus* < lat. *cāntus* | *kápolna* < lat. *capella* | *káptalan* < egyh. lat. *capitulum* | *Mária* < egyh. lat. *Mariā* | *mártir* < egyh. lat. *mārtyr* | *nárdus* < lat. *nārdus* | *pálma* < lat. *pālma* | *párduc* < lat. *pārdus* | *plánta* < lat. *plānta* | *tábla* < lat. *tābula* stb. Főleg csak zárt szótagban tekinthető a hosszúság magyar fejeménynek, mert hangsúlyos nyílt szótagban az *ā* már a vulg. lat.-ban, illetőleg klat.-ban is megnyúlhatott, pl. *grádics* < lat. *grādus* | *gályá* < h. lat. *gale(i)a* MLSz. | *mágus* < lat. *māgus* | *páter* < lat. *pāter* stb. — Második szótag hosszú *á*-ja előtt: *Adám* (HB.: *adamut* olv. *Adám*ut v. *Adám*ut) < egyh. lat. *Adām* | *Abrahám*, *Abrám* (1171: *Abram*, HB.: *Abraam*, ApostMélt. 35: *Abraham* SzlJöv. I, 2:152) < egyh. lat. *Abraham* | *Mátyás* (1240 k.: *Mathyas* SzlJöv. I, 2: 196) < egyh. lat. *Mathias*. — Első szótagon túl: *Bernát* < egyh. lat. *Bernhārdus* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem* | *lámpás* (de MURM.: *lampos*) < lat. *lāmpās* | *virgács* < lat. *virga* tb. acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) *virgās*, mert a vulg. lat.-ban a függő esetekben a *tō* hosszú *ā*-ja megrövidült (ALLG. II, 555 k.).

A régi nyelvben a hosszú *á*-s alakok még gyakoribbak: *Afrika* GYARM., Voc. < lat. *Africa* | *Antikristus* GYARM., Voc. < egyh. lat. *Antichristus* | *árkangyal* (NySz., EtSz.) < egyh. lat. *ārchāgelus* | *bänderiom* GYARM., Voc. < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *bárométrom* GYARM., Voc. < lat. *barometrum*; *sátisfaktzio* GYARM., Voc.) < lat. *satis-factio* stb. Ma is vannak alakpárok, ahol *a* és *á* áll egymással szemben: *advent* ~ *ádvent* < egyh. lat. *adventus* (Domini) | *akác* ~ *ákác* < lat. *acacia* | *ambitus* ~ *ámbitus* < lat. *ambitus* | *ampolna* ~ *ámpolna* < egyh. lat. *ampulla* | *ammēn* ~ *ámēn* | *hossanna* ~ *hózsánna* < egyh. lat. *hosianna* | *sakramentum* ~ *sákramentum* < egyh. lat. *sacramentum* stb. (Vö. MNy. VII, 155.)

3. Lat. *ā* ~ magy. *á*. A XIV—XV. sz. óta a lat. illab. *ā*-nak, amennyiben nem nyúlik meg, hanghelyettesítéssel *á* felel meg: *András* (MargL. 16, 222: *andras* stb., l. SzlJöv. I, 2: 154) < egyh. lat. *Andreas* | *Antal* (MargL. 112, 58: zent *antal* -; l. még KNAUZ, Kortan 140 és SzlJöv. I, 155) < egyh. lat. *Antonius* | *francia* 'Gallia' (ApostMélt. 30: *franciay* laos kiral'h), mint mn. a XVII. sz.-tól (vö. Nyr. XLIII, 15) < klat. *Francia* 'Gallia' DuC. | *katedra* < lat. *cathedra* | *lantorna* < lat. *lanterna* | *passió* < egyh. lat. *passio* stb. | *akadémia* < lat. *acadēmia* | *familia* < lat. *famīlia* | *matéria* < lat. *māteria* stb., stb. || nyílt szóvégen mindig: *Ilona* < egyh. lat. *Helena* |

óra < lat. *hōra* | *ostya* < egyh. lat. *hostia* | *rózsa* < lat. *rosa* | *tégla* < lat. *tēgula* stb.

Lat. *ā* ~ magy. *e* (magashangú szavakban illeszkedés útján): *Elek* (1138/1329: *Alex*, *Alexius*; VárReg. 157. §: *Elexius*) < egyh. lat. *Alexius* | *Ferenc* (magyarul mindig ebben az alakban, l. SzlJöv. I, 2:139) < egyh. lat. *Franciscus* | *Erzsébet* (R. *é*-vel; vö. ErdyK., JordK.: *eersebeth*, Helt: Chron.: *Ersebet* NyK. XXXI, 203) < egyh. lat. *Elisabeth* | *béstyé* < lat. *bestia* | *Cécille*, *Cicelle* < egyh. lat. *Caecilia* | *mise* < egyh. lat., klat. *missa* DuC. (vö. ném. *messe*, ang. *-mas*, *Christmas*) | *fülemüle* (BesztSzój. 1197: *filemyle* stb. NySz.) < lat. *philomēla* | [*pēnitencia*] JókK. 11: *penetencze* < egyh. lat. *poenitentia* | *sekréstye* < egyh. lat. *sacristia* | *Velence* < vulg. lat. **Venicia* (vö. MNy. II, 212) | *zsellye*, *sellye*, *sélye* NySz. < lat. *sella* stb.

Lat. *a*—*a* ~ magy. *a*—*á* > *o*—*á* (dissimilációs jellegű asszociatív változás, amely kb. a XV. sz.-ban kezdődött)¹: *Agota* (naptárakban: *Agota* és *Agatha* KNAUZ, Kortan 132) < egyh. lat. *Agatha* | *Boldizsár* (DebrK. 111: *Baltosar*, PeerK. 260: *Baltysar*, DebrK. 111: *Boldisar* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Balthasar* | *Borbála* (MünchK.: *Barbara* EtSz.; 1581: *Borbára* OklSz.) < egyh. lat. *Barbara* || az *-alna* > *olna* végződésben: *Szent-Katolna* hn. Háromszék m. < egyh. lat. *Catharina* | *Magdolna* (ApostMélt. 13, 46: *Maria Magdalna* stb., l. SzlJöv. I, 2:191) < egyh. lat. *Magdalena* | *orgona* (BécsiK. 44: *organacban*; AporK. 107, SándK. 17: *orgona* NySz. < lat. *organum* tb.-e: *organa* (vö. ófn. *organa* KLUGE, EtWb. 337).

Latin *e*-hangok.²

A klassz. lat.-ban eredetileg két *e* hang volt: *ē* és *ĕ*. Ezek hangszínét pontosan nem ismerjük, de valószínű, hogy legalább a későbbi időben az *ē* zárt, az *ĕ* nyílt volt. Az *e*-hangok között kell tárgyalnunk a lat. *ae* és *oe* hangokat is, mert a klassz. lat. *ae* a Kr. u. II. sz.-ban, az *oe* pedig valamivel később monophthongizálódott. A lat. *ae* először *ē* lett, aztán megrövidült, és minthogy az *ae* jel az írásban leggyakrabban *ē*-vel váltakozik, görög átírásban pedig *e* a megfelelője, általában nyílt *e*-nek tekintik. Az *oe*-t, amit görög szövegben leggyakrabban *η*-val írnak át, zárt *e*-nek tartják, bár a román nyelvek megfelelései ebben a tekintetben nem mindig egybehangzóak (vö. ML., Einf. 108 és ML., Gram. I, 53). A Kr. u. III. sz. táján a lat. *i*: vulg. lat. *ī* összeesett a zárt *e*-vel, és ekkor a vulg. lat. *e*-hangok rendszere hangsúlyos szótagban a következő volt: I. Klassz. lat. *ĕ*, *ae* (*oe*) > vulg. lat. *e* (vö. prov., fr. *ie*, ol. *e* „aperta“ és *ie*, sp. *ie* [l. ML., Gram.

¹ Vö. HORGER: NyK. XLI, 124—5.

² Vö. LINDSAY 20; SEELMANN 175 kk.; SCHUCHARDT I, 226 kk.

I, 141]). — II. Klassz. lat. *ē, oe (ae), i >* vulg. lat. *e* (vö. ol. nyelvjárási és ófr. *ei* [*> ai, oi* stb.], sp., port., ol. *e* „chiusa“ [l. ML., Gram. I, 81]). A quantitativ különbséget a fonetikai helyzet szabja meg: nyílt szótagban hosszú, zárt szótagban rövid.

A közép-lat.-ban az *ae*-t, úgy látszik, nyíltan olvasták. A legrégebb magyar oklevelekben és krónikákban lat. *ae* helyén *e* van, később *e*. A humanisták újra *e*-t írnak, míg a XVI. sz.-ban ezt az *ae* jelölés teljesen kiszorítja (vö. MELICH, Orth. Vng. 7 kk.).

Jövevényszavainkban a megfelelések a következők: I. Vulg. lat. *e* ~ magy. 1. *e*; 2. (R. *é >*) *é*. — II. Vulg. lat. *e* ~ magy. 1. *ē*; 2. *é*.¹

I. Vulg. lat. *e*.

1. Magy. *e* (a nyelvtörténet folyamán mindig nyílt *e*): *Benedēk* (1086/XIII. sz.: *Benedik*, 1211: *Beneduk* OklSz.; ÉrdyK. 295: *Benedek* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Benedictus* (vö. lat. *bēne*, ol. *bene*, fr., sp. *bien* ML., Gram. I, 143) | *Egyēd* (1135: *Egud*, 1184: *Egid* stb. OklSz.; JókK. 77, 78: *Eged*) < egyh. lat. *Aegidius* | *decembēr* < lat. *Dēcēmbēr* (vö. lat. *dēcem*, ol. *dieci*, sp. *diez* KÖRTING) | *templom* (alakvált. *templom*, *taplony* MTsz.) < lat. *templum* (ol. *tempio* KÖRTING) || második szótagban: *József* (ÉrdyK. 112: *Joseffet*) < egyh. lat. *Joseph*, gör. Ἰωσήφ.²

2. Magy. *é* (< *ē*): *Jézus* (ÉrdyK., JordK.: *Jesus* NyK. XXXI, 106) < egyh. lat. *Jesus*, gör. Ἰησοῦς (ol. *Gesù*, de egészen népies **Gisu* volna, vö. GRÖBER I, 661; OrthVng. 9) | *Péter* (1086: *Petyr* SzlJöv. I, 2:202; HB.: *Peter*; Sylv.: HeydSeb. 63: *Peter*) < egyh. lat. *Petrus* (vö. fr. *Pierre*) | *dézsma* (ÉrdyK. 260, JordK. 428: meg *dezmallyatok*; Helt: Chron.: *dezma* OrthVng. 10) < ? ol. v. fr. *desima* (EtSz.), lat. *dēcima* (a szó mindenestre tudós szó az illető újlat. nyelvben és lat. vocalismust mutat) | *plébános* (magyar adatokban *é* nem mutatható ki, de a vulg. lat. *plebs* *e*-vel hangzott, ol. *pieve* KÖRTING; OrthVng. 10) < egyh. lat. *plebanus* | *prépost* (ÉrdyK. 555: *prepostsag*-NySz.) < egyh. lat. *praepositus* | *prédikál* (Dévai: *predical*, *predicalásából* OrthVng. 10) < lat., egyh. lat. *praedicare* || második szótagban: *eklézsia* (R. valószínűleg *é*-vel OrthVng. 10) < egyh. lat. *ecclesia*, vulg. lat. *eclesia* ML., Einf. 108 | *katédra* (ÉrdyK. 310: *cathedra*) < lat. *cathedra*, vulg. lat. *cathēdra*; vö. ófr. *chaire*, fr. *chaire* | *Máté* (Dévai: szent *Matenál* OrthVng. 15) < egyh. lat. *Mathaeus*.

¹ A magy. *e*-hangok irodalmára vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:43.

² A gör. η a klassz. korbeli átvételekben általában zárt, de a közép-lat.-ban, különösen sok tudós szóban nyílt *e*.

II. Vulg. lat. *e*.

1. Magy. *ē*: *Bētlēhēm* (BécsiK. 3: *Bētlēhēmbē*, 252: *Bethlehem*; MünchK. 16: *bethlechembēn*; CAL.: *Bōtlehem* EtSz.) < egyh. lat. *Bethlehem*, gör. Βηθλεέμ | *Dēmētēr* (1240 k.: *Demutur*, 1337: *Demeter*- OkISz.) < egyh. lat. *Demetrius* | *cēt*, *cēthal*, alakv. *cet* (BécsiK. 132: *Cethi*) < lat. *cēthē* tb.-e v. h. lat. *cētus* MA., PP. (vö. EtSz.).

Itt azonban csak magashangú szavak jöhetnek tekintetbe, mert vegyeshangú magyar szavakban a rövid *e* asszociatív hatásnak van kitéve, t. i. minden *e* zárt lesz és megtartja zártságát akkor is, ha az illető szó illeszkedés útján átcsapott a magashangúak közé (vö. SIMONYI, A magánhangzók illeszkedéséről: Nyr. L, 3 kk.). Vegyeshangú szavakban tehát, ha a lat.-ban *e* volt is, a magy.-ban zárt *ē* van. (Néhány kivétel mégis van: *József*, *templom*, *novembēr*.) Így:

A) Lat. *e* ~ magy. *ē*: *bēstye* < lat. *bestia* | *rēce*, MA.: *rétze* < lat. *rēte* tb.-e *retia* (a tb.-re vö. ol. *rezza* < lat. *retia* KÖRTING) | *mórēs* < lat. *mos* tb.-e *mōres* | *sekrēstye* < egyh. lat. *sacri(e)stia* stb.

B) Lat. *e* ~ magy. *ē*: *advēnt* (ÉrdyK. 2; 158 stb.: *adveenth*) < egyh. lat. *adventus* | *Cēcilia*, *Cēcille*, *Cicelle* EtSz. < egyh. lat. *Caecilia* | *Égyiptom* < *Égyiptom* (JordK. 20, 234 stb.: *eegiptom* NyK. XXXI, 209) < lat. *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | *ēklēzsia* < egyh. lat., vulg. lat. *eclesia* ML., Einf. 108 | ? *ērzsēbet* (ÉrdyK., JordK.: *eersebeth* NyK. XXXI, 203) < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *zsēllye*, *zsöllye*, *sēllye* (NyK. XXIX, 342; NySz.) < lat. *sēlla* stb.

Az esetek legnagyobb részében, különösen sok egyh. lat. tudós szóban, nem lehet megállapítani az eredeti hang hangszínét; pl. *Jeruzsálēm* < egyh. lat. *Jerusalem*, gör. Ἱερουσαλήμ, de ol. *Gerusalemme* (vö. GRÖBER I, 509; SzJöv. I, 2: 177) | R. *Ēfjesom* (ÉrdyK. 177: *Eefesom*) < egyh. lat. *Ephesus* stb.

2. Magy. *é*: *dénár* (Sylv: UT. I, 315 b: *denar*- EtSz.) < lat. *dénārius* (nummus) | *kréta* OrthVng. 10 < lat. *crēta*, vö. fr. *craie* | CAL., PPBl.: *régula* > *rēgula* (BécsiK. 180: *regula*) < lat. *régula*, vö. ófr. *reille* KÖRTING | *tégla* (BécsiK. 263: *tégla*, JordK. 16a, 108a stb.: *teeglya* NyK. XXXI, 100; vö. OrthVng. 10) < lat. *tégula* | *ténta* alakv. *tinta* (JordK. 875: *teenta*, ÉrdyK. 411: *teenta* NySz.) < lat. *tincta*, vulg. lat. **tencta* OrthVng. 10. — A *prēda* *é*-je (JordK. 162: *predath*, ÉrdyK. 398b: *predaat*), mely a magy.-ban nyílt (OrthVng. 10), román szempontból nem világos < lat. *praeda* *e*-je fr. *proie*, sp. *prea* szerint zárt, ol. *prēda* szerint nyílt (ML., Gram. I, 240). A *vélom* szóban a lat. és román nyelvek alapján zárt *é*-t várnánk, de ÉrdyK. 218b: *velom* szerint nyílt < lat. *vēlum*, fr. *voile*.

Az újabb átvételekben (XVII—XVIII sz. óta) a hosszú é természetesen mindig zárt: *akadémia* < lat. *academia* | *diéta* 'országgyűlés' < h. lat. *dieta* MLSz.; *diéta* 'gyógymód' < lat. *diaeta* | *hiéna* < lat. *hyaena* stb. || a lat. *-érius*³, vulg. lat. *érius*³ (vö. fr. *-ier*) végződésben: *bandérium* < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz.; | *batéria* < h. lat. *batteria* MLSz. | *materia* < lat. *materia* | *minisztérium* < lat. *ministerium* stb.

Hogy a nyúlás melyik esetben történt a magy.-ban, melyik esetben az átadó nyelvben, azt nagyon nehéz megállapítani. Tény az, hogy a régi nyelvben sokkal több szóban volt é; pl. *bréve* 'Pápa parantsolatja' GYARM., Voc. < lat. *breve* | *dékrétom* GYARM., Voc. és PP. 1708. < lat. *dēcrētum* | *déklinátzio* GYARM., Voc. < lat. *dēclinātio* | *éléfánt* GYARM., Voc. < lat. *elephantus* | *évangyeliom* GYARM., Voc. < egyh. lat. *evangelium* | *Jéromos* GYARM., Voc. < egyh. lat. *Hieronimus* | *rékvirálni* GYARM., Voc. < lat. *requirere* | *sékundálni* GYARM., Voc. < lat. *secundare* | *téátrom* GYARM., Voc. és DANK., Lex. < lat. *theatrum* stb.

A gör. *η* a Kr. u. II. sz.-ban *i* lett, a későbbi átvételekben tehát az *η* helyén a lat.-ban is *i* van; pl. *ταπήριον* ~ vulg. lat. **tappitium* ~ fr. *tapis*, *ἀποθήκη* ~ lat. *apothica* ~ fr. *boutique* stb. (vö. RomForsch. XV, 854). Ez a megfelelés a magy. *patika* szóban < lat. *apothica*. — A gör. *σι* latin megfelelője *ē*: *platea*, *panacea*, *spondeus*, *musēum* vö. R. magy. *muzéum* (Erdélyi Muzéum); de megrövidült a *platea* szóban, vö. ol. *piazza* (magy. *piac*). (Vö. WEISE, Griechische Wörter 37.)

Lat. *e* ~ magy. *e* > *i*. Néhány esetben a latintól függetlenül végbement az *e* > *i* változás: *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1522: *Ilyees* OklSz.) < egyh. lat. *Elias* | *Ilona* (1146: *Helena* OklSz.; MargL. 75: *Elena*; 1565: *Ilona* OklSz. < egyh. lat. *Helena* | *Izsó* (VárReg. 44, 243. §: *Esau*; 31, 118 stb. §: *Isou*, *Isov*) < egyh. lat. *Esau*, gör. Ἡσαῦ (az egyh. lat.-ban rövid *ē*-vel, a XVI. sz.-ban hosszú *ē*-vel; vö. magy. *Esau* MNy. XII, 195) || első szótagon túl: *Bálint* (1361: *Balent* OklSz.; 1370: *Balenthfewld* CsÁNKI III, 599 stb.; a kódexekben *Bálint* EtSz.) < egyh. lat. *Valentinus* ~ **Balentinus* | *Lőrinc* (1240: *Leurenc*, 1256: *zenth lewrynych* OklSz.) < egyh. lat. *Laurentius*.

Latin *ĩ*.¹

Rövid és hosszú palatalis *i*; az *ĩ* zárt, az *ĩ* nyílt. Az *ĩ* egyike a legállandóbb hangoknak a román nyelvekben; az ol. *ĩ*-t közvetlen folytatásának lehet tekinteni. A rövid (vulg. lat. nyílt) *ĩ* a fejlődés folyamán összeesett a zárt *e*-vel. Itt kell tárgyalni a gör. *υ*-t is, amely a latinban régi átvételekben ugyan *u* (*gubernator* < κυβερνήτης, *murtus* < μύρτος), de a

¹ Vö. LINDSAY 26 kk.; SEELMANN 191 kk.; SCHUCHARDT II, 218 kk.

klassz. korban *i*.¹ — Magy. szempontból nincs minőségi különbség sem *ī* és *ĩ*, sem *i* és *y* között.

A megfelelések a következők²:

1. Lat. *i* ~ magy. *i*: *Izsák* < egyh. lat. *Isaac* | *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius* || *ciprus* < lat. *cyprus* | *citrom* < lat. *citrum* | *mirrha* < lat. *m(u)yrha* || *Dávid* < egyh. lat. *David* | *Lucifer* < lat. *Lūcifer* | *papiros* < lat. *pappirus* || *bazsalikom* < klat. *basilicum* | *kanális* < lat. *canālis* stb.

2. Lat. *ī* ~ magy. *i*: *csízió* < klat. *cīzio* (EtSz.) | *família* < lat. *família* | *prímás* < klat. *prīmas*.

3. Lat. *ī* ~ magy. *i*: *liliom* < lat. *lilium*; *kánikula* < lat. *canicula* | *Katalin* < egyh. lat. *Catharina* | *paradicsom* < lat. *paradisum* (acc.).

4. Lat. *i* ~ magy. *i* > *ē*: [*Kilián*] naptárainkban *Kellen* és *Gellen* SzlJöv. I, 2:183 < egyh. lat. *Chilianus* | *Semjén* (több helység neve; vö. KARÁCSONYI: MNy. IV, 125:1150: *Symean*, 1297: *Symien*, 1329: *Semjen*) < egyh. lat. *Simeon* || *Dénēs*, *Gyenēs* (1138/1329: *Dienis*; 1515: *Dienes* OklSz.; a kódexekben: *Gyenis* és *Gyenes* is EtSz.) < egyh. lat. *Dionysius* | [*Cécilia*] a kódexekben: *Cecelle*, *Cecelle*, *Cecelye* EtSz. < egyh. lat. *Caecilia* | [*mártir*] R. *martely* (SándK. 15: *martel*) NySz. < klat. *martyr* DuC. | *Velence* < vulg. lat. **Venicia*, **Veniza* MNy. II, 212.

5. Lat. *i* ~ magy. *i* > *ü* (>ö): *Fülöp* (1256: *Philup*-OklSz.; első adat *ü*-vel ApostMélt. 36, 54: *fűlöp*) < egyh. lat. *Philippus* | *fülemü(i)le* (BesztSzój. 1197: *filemyle*; SchlSzój. 1787: *filemle*; VirgK. 107: *főlemile* NySz.) < lat. *philomēla* || *Egyéd* (1138/1329: *Egid*, *Egudi*; 1135: *Egud*, 1184: *Egid*, 1211: *Eguid* OklSz.; 1409: *Zentheged* CsÁNKI I, 34) < egyh. lat. *Aegidius* | *B(ē)rēck* (1171: *Burucci* EtSz.; 1331: *Beruzk* CsÁNKI II, 736; 1354: *Zenthberek*, 1584: *Böröck* OklSz.) < egyh. lat. *Brictius* | *Fülöp* (1256: *Philupkue*, 1339, 1373: *Filep*, *Philep* OklSz.; ÉrdyK. II, 192, 286: *fileep* NyK. XXXI, 216; 1603: *Philöp* OklSz.) < egyh. lat. *Philippus* || *Benedék* (1086/XIII. sz., VárReg. 41. §: *Benedic* EtSz.; 1211, 1227, 1240 stb.: *Beneduk* OklSz.; MargL. 139, 152: *Benedewk* EtSz.) < egyh. lat. *Benedictus*.

6. Lat. *ī* ~ magy. *u* > *o* (mélyhangú szavak hangsúlytalan végszótagjában): *Agoston* (1247: *Agustun*, 1603: *Agaston* OklSz.) < egyh. lat. *Augustinus* | régi magy. *Móroc*z, újabban *Móric* (1211: *Mouroz*, *Mourus*, *Mauruz*, 1304: *Moruch*-, 1366: *Mouryz*-, 1435: *Moroch*-, 1614: *Móricz*- OklSz.) < egyh. lat. *Mauritius* | *Márton* (1135: *mortun* SzlJöv. I, 2:194; 1339, 1358, 1377 stb.: *Marton*, *Morton*, *Marton* OklSz.) < egyh. lat. *Martinus*.

¹ Vö. SEELMANN 219—21; ML., Einf. 111—2.

² A magy. *i*-hangokra vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:33 kk.

Latin ő.¹

A lat. *ō* zárt; az *ő* nyílt. — Magy. szempontból minőségi különbség nincs.

A megfelelések a következők²:

1. Lat. *o* ~ magy. *o*: *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Dorottya* < egyh. lat. *Dorothea* | *forma* < lat. *forma* | *iskola* < lat. *schola* | *pompa* < lat. *pompa* | *porta* < h. lat. *porta* 'fundus, sessio' MLSz. | *diploma* < lat. *diplōma* stb.

Lat. *o* ~ magy. *ó*: *óra* < lat. *hōra* | *mórēs* < lat. *mōrēs* tb. | *patrónus* < lat. *patrōnus* | *cērēmónia* < egyh. lat. *caerimōnia* | *zsinagóga* < egyh. lat. *synagōga*. — Hangsúlyos (lat.) nyílt szótagban nem lehet eldönteni, hogy a nyúlás a magyarban történt-e vagy a vulg. lat.-ban: *kórus* < lat. *chōrus* | *mód* < lat. *mōdus* | *rózsa* < lat. *rōsa* | *sólya* < lat. *sōlea* | *stóla* < lat. *stōla* | *g(o)lyóbis* < lat. *glōbus* | *parókia* < lat. *parochia* stb. || nyílt szóvégen mindig *ó*: *báró* < klat. *baro* DuC. | *náció* < lat. *nātio* | *porció* < lat. *portio* | *rébëllió*, *ribillió* < lat. *rebellio* stb.

2. Lat. *o* ~ magy. *a*: *patika* (BécsiK. 204: *paticae* NySz.) < lat. (*a*) *potheca* | *Tamás* (1427: *Thamas*- OklSz.; kódexekben: *Tamás* SzlJöv. I, 2:206) < egyh. lat. *Thomas* | [*Domokos*] SermDom. II, 588: *damokus*; kódexekben *Damonkus*, *Damankos*, *Damunkus* alakváltozatok SzlJöv. I, 2:165 < egyh. lat. *Dominicus* | *Antal* (MargL. 112: zent *antalnak* SzlJöv. I, 2:155) < egyh. lat. *Antonius* | *Salamon* (1186: *Solomun* SzlJöv. I, 2:204; VárReg. 4, 68, 213. §: *Solomun*) < egyh. lat. *Salomon* | *Bertalan* (1211: *Bortolon*, 1386: *Barthalom* EtSz.) < egyh. lat. *Bartholomaeus*.

3. Lat. *o* ~ magy. *u*: *Ambrus* (1211: *Ombreus*, 1240 k.: *Ombruus*, 1577: *Ambros*, 1584-től: *Amborus*, *Amburus* OklSz.) < egyh. lat. *Ambrosius*.

4. Lat. *o* ~ magy. *R. i, u* (ma *o*): [*Tamás*] 1138/1329: *Thumas* 3-szor, *Thomas* < egyh. lat. *Thomas* | [*Kozma*] 1138/1329: *Cuzma* (*Damian*), 1199: *Cufmadomiam* SzlJöv. I, 2:184 < egyh. lat. *Cosmas* || [*Aron*] KTSz.: *aarun* < egyh. lat. *Aaron* | [*kántor*] 1314: *cantur*, 1329: *Kanthur*, 1346: *cantor* OklSz. < lat. *cantor* | [*pásztor*] 1095: *Pasztur*, 1240: *Pazthur*-, 1339: *Pasztur*, 1370-től: *Pasztor* OklSz. < lat. *pāstor* | [*Salamon*] 1138/1329: *Salamin* 3-szor; 1186: *Solomun* SzlJöv. I, 2:204; VárReg. 45, 383, 374 §: *Solomun* < egyh. lat. *Salomon* | [*Sámson*] 1138/1329: *Samsin* 6-szor, *Samson* < egyh. lat. *Samson* | [*Simon*] 1138/1329: *Simim* (?), *Simun* 5-ször, *Simon*; 1258: *Simun*, 1275-től *Simon* OklSz. < egyh. lat. *Simon*.

A 4. alatti *o* ~ *u* megfelelések vizsgálatánál SZINNYEI (NyK. XLIII, 108 kk.) utal arra, hogy a *kántor* és *pásztor*

¹ Vö. LINDSAY 34 kk.; SEELMANN 208 kk.; SCHUCHARDT II, 91 kk.

² A magy. *o*-hangokra vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:40.

szavak *u*-ja esetleg vulg. lat. kiejtéssel lehet kapcsolatban. SCHUCHARDT II, 100 kk. idéz példákat a klassz. lat. *-or* ~ vulg. lat. *-ur* megfelelésre *genitur*, *moderatur*, *lectur*, *rectur* stb. Ez azonban nem magyarázza meg sem a többi lat. alakot, sem a más jövevényszavakban, sőt eredeti magy. szavakban is megfigyelhető *o* ~ *u* megfelelést, úgyhogy itt csak valami különleges magyar hangmegfelelésre lehet gondolni. A XII—XIII. sz.-ban *o* > *u* változásról nem lehet szó, tehát csak hanghelyettesítésben kereshetjük a magyarázatot. Úgy látszik, hogy eredetileg (főleg hangsúlytalan) tőszótagban is megvolt az a szabályszerűség, amelyet a képző (rag és jel) előtti magánhangzóknál tapasztalunk, t. i. legrégebben csak a legmagasabb és legalacsonyabb nyelvtanulási magánhangzók lehetnek hangsúlytalan szótagban. Ezt bizonyítják az illeszkedésnek olyan esetei, mint pl. a *kápolna* ~ 1270, 1313, 1321/8: *Capulna*- OklSz. < lat. *capella* | 1336: *Alexandur*; MargL. 185: *alexandor* SZINNYEI i. h. < egyh. lat. *Alexander*, — másrészt az ú. n. ejtéskönnyítő magánhangzók, pl. *Sándor* ~ 1332, 1342: *Sandur* OklSz., Kovács, Ind. < egyh. lat. *Sandrus* az *Alexandrus* mellékalakból MNy. X, 100 | *Péter* ~ 1138/1329: *Petir*; 1237, 1240 k., 1286 stb.: *Petur* OklSz. < egyh. lat. *Petrus* | [András] R. *Andorás*, *Andurás*; 1336: *Scenthanduryas* OklSz. < egyh. lat. *Andreas* | *Dēmētēr* ~ 1240 k.: *Demutur* OklSz. < egyh. lat. *Demetrius* v. *Dimitrius* stb. — E szerint ha a magy.-ba egy *Sámson*, *Simon* típusú szó került, az legrégebben hanghelyettesítéssel (először *Sámsin*?) *Sámsun*, *Simun* lett, és ennek a hangállapotnak a nyomai vannak megőrizve a felsorolt adatokban.

Latin *ũ*.¹

A lat. *ũ* zárt, az *ū* nyílt. Az utóbbi a vulg. lat.-ban általában összeesett a zárt *o*-val, de a különbséget megőrizte a szardiniai logudor nyelvjárás, az oláh nyelv és az albán nyelv lat. jövevényszavai.

A megfelelések a következők:

A)

1. Lat. *u* ~ magy. *u*: *dupla* < lat. *duplus*³ fem.-a | *Julianna* < egyh. lat. *Iuliāna* | *kurta* < lat. *curtus*³ fem.-a | *mulya* 'Tölpel, tölpelhaft' < lat. *mūla* 'weibl. Maulesel, Maultier' | *Zsuzsanna* < egyh. lat. *Susanna* stb. || első szótagon túl: *figura* < lat. *figura* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Ierūsalem* stb. — A lat. *-ulus*³ < ólat. *-olus*³ képzőnek a vulg. lat.-ban *-olus*³ felelt meg (ólat., vulg. lat. *tabola* > klassz. lat. *tabula*);

¹ Vö. LINDSAY 38 kk., SEELMANN 215 kk., SCHUCHARDT II, 91 kk.

jövevényszavainkban itt is klassz. megfelelés van: *kánikula* < lat. *canicula* | *kazsula* 'miseruha' < egyh. lat. *casula* | *leven-dula* < klat. *lavendula*, h. lat. *levendula* MLSz. | *makula* < lat. *macula* || *mátrikula* < egyh. lat. *matricula* | *pirula* < lat. *pil(l)ula* (mint orvosi term. techn. is) | N. *virgulya* 'a vizi malomban az a fadarab, amely a felső kő működését szabályozza' Tisza mellék, Szeged MTsz. < lat. *virgula* || a gör. -ολος, -ελος végű szavak analogiásan szintén beilleszkedtek az -ulus³ végűek közé: gör.-lat. *schedula*, klat. *cedula* DuC. > magy. *cédula* (CAL.: *cedola* EtSz.). — Agör. ἄγγελος nem mint népi, hanem mint tudós szó került a lat.-ba: *angelus* (különben *angulus* volna) > magy. *angyal* (HB.: *angelcut*; kódexekben *angyol* és *angyal* NySz., EtSz.).

2. Lat. *u* ~ magy. *o*: *Orbán* (*Vrban*, *Orban* KNAUZ, Kortan 280; ÉrdyK. I, 426, 474: zent *Orban* SzlJöv. I, 2:200) < egyh. lat. *Urbanus* | *Orsolya* (ÉrdyK. II, 339, 400: *Vrfula*, *Vrfola* SzlJöv. I, 2:200; 1544: *wrsula* OklSz.) < egyh. lat. *Ursula* || [*uzsora*] R. *o(z)sora* NySz. < lat. *ūsūra* || első szótagon túl: *Agoston* (1247: *Agustun* OklSz.; e mellett R. *Agas-ton* is OklSz. és PPB.) < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *ampolna* < egyh. lat. *ampulla* | *Tiborc* (1240 k.: *Tiburc* OklSz.) < egyh. lat. *Tiburtius* | *uzsora* (1397: *Vsuras* OklSz.; Sermdom. II, 262, 649: *ufura*, *ufora*; PPB.: *usuras*) < lat. *ūsūra*. — Néhány esetben *u* és *o* áll egymással szemben; az *u* újabb latinositás: *fundamentum* ~ *fondamentom* NySz. | *purgatórium* ~ *porgatóriom* NySz. | *summa* ~ *somma* stb.

B)

Külön tárgyaljuk a névszók -*o* tövéghangzóját. Az eredeti -*o* (< idg. -*ō) az ólat.-ban a sing. nom. és acc.-ban kb. a Kr. e. III. sz.-ban -*us*, -*um* lett; *v*, *u*, *qu* és *gu* után azonban a köztársaság végéig előfordul az -*os*, -*om* (LINDSAY 269). A vulg. lat.-ban egymás mellett áll *u* és *o*, amit SCHUCHARDT úgy magyaráz, hogy mindkettővel ugyanazt akarták jelölni, t. i. valami középhangot *u* és *o* között (II, 95); más szóval a lat. *ū* ~ vulg. lat. *y* mint általában, itt is zárt *o* lett. Mai megfelelői a román nyelvekben részben *o* (pl. a fr.-ban, ahol hangsúlyos szótag után lekopott), részben *o* (ol. *caballo*, *cielo*; *tiempo*; sp. *caballo*, *tiempo*); azokban a nyelvekben pedig, ahol az *u* > *o* változás nem történt meg: *u* (pl. oláh *teatru*, *lucru*) (vö. ML., Gram. I, 247—8).

A lat. masc. -*us* és neutr. -*um*, néhol masc. acc. magy. megfelelői:

I. Lat. *us*.

Legkorábbi magy. adatok a XIII. sz.-tól: 1211: *Mortunus* OklSz. < egyh. lat. *Martinus* | a XIII. sz. elejéről VárReg. 317. §: *Angyolus* < egyh. lat. *Angelus* | 104. §: *Mouricius* < egyh.

lat. *Mauritius* | 157. §: *Elexius* < egyh. lat. *Alexius* | 241. §: *Tadeusut* < egyh. lat. *Thaddaeus* | 1281: *Jakabus* MNy. X, 81 < egyh. lat. *Iacobus* | 1312/5: *Galus* CSÁNKI II, 484 < egyh. lat. *Gallus*. (Vö. MNy. X, 250.) Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy az átadó nyelvben is *-us*-nak kellett lenni; arra nem lehet gondolni, hogy klat. **os* hanghelyettesítéssel *-us* alakban került volna át, mivel ekkor már volt a magy.-ban *-os* szóvég is, pl. a nom. poss. *-os* végződése: 1095/XII. sz.: *forcosig* OklSz. | Anon. 9. §: *Houos* stb. Ezek az *-us*-ok a magy.-ban két irányban fejlődtek. A tulajdonnevek nagy részében kicsinyítő képzőnek érezték és a rövidebb alakot elvonva, a képzőnek vélt *-us*-t elhagyták (l. MELICH: MNy. X, 97 kk.); más részükben, főleg köznevekben és néhány tulajdonnévben a magy.-ban *-os* lett, illetőleg megmaradt *-us*-nak.

1. Lat. *-us* ~ magy. $\emptyset$ tulajdonnevekben: *Albért* < egyh. lat. *Albertus* | *Adorján* < egyh. lat. *Hadrianus* | *Ágoston* < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Bérnát* < egyh. lat. *Bernhardus* | *Bertót* < egyh. lat. *Bertholdus* | *Damján*, *Démjén* < egyh. lat. *Damianus* | *Fábián* (ua. okl.-ben 1138/1329: *Fabian* és *Fabianus*) < egyh. lat. *Fabianus* | *Ferenc* < egyh. lat. *Franciscus* | *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus* | *Gál* < egyh. lat. *Gallus* | *Jákob* < egyh. lat. *Jacobus* | *Károly* < egyh. lat. *Carolus* | (?) *Kálmán* < egyh. lat. *Columbanus* | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* | *Marcel* < egyh. lat. *Marcellus* | *Márk* < egyh. lat. *Marcus* | *Márton* < egyh. lat. *Martinus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* | *Pál* < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Péter* < egyh. lat. *Petrus* | *Sándor* < lat.-ol. *Sandrus* (MNy. X, 100) | *Sebestyén* < egyh. lat. *Sebastianus*. — — Lat. *-inus* ~ magy. $\emptyset$: *Bálint* < egyh. lat. *V(B)alentinus*. — — Lat. *-ius* ~ magy. $\emptyset$: *Ambrus* < egyh. lat. *Ambrosius* | *Antal* < egyh. lat. *Antonius* | *Balázs* < egyh. lat. *Blasius* | *Bérecsk*, *Böröck* < egyh. lat. *Briccius* | *Démétér* < egyh. lat. *Demetrius* v. *Dimitrius* | *Dénés* < egyh. lat. *Dionysius* | *Egyéd* < egyh. lat. *Aegidius* | *Elek* < egyh. lat. *Alexius* | *György* < egyh. lat. *Georgius* | *Ignác* < egyh. lat. *Ignatius* | *Lőrinc* < egyh. lat. *Laurentius* | *Móric* < egyh. lat. *Mauritius* | *Ödön* < egyh. lat. *Eugenius* | *Özséb* < egyh. lat. *Eusebius* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius*. Az *-ius* eltűnése legrégebben úgy történhetett, hogy előbb elvonták az *-i* végű alakot, aztán az *-i* a tövégi magánhangzókkal együtt lekopott, pl. 1138/1329: *Egudi* < egyh. lat. *Aegidius* | 1171: *Burucci* EtSz. < egyh. lat. *Briccius*; később persze az egész *-ius* végződést analogiásan elhagyták. — — Lat. *-aeus* ~ magy. *é*: *Amadé* < egyh. lat. *Amadaeus* | *Szent-Erenye* hn. Szerémség CSÁNKI II, 238 < egyh. lat. *Irenaeus* | *Máté* (másképp *Mátyus*) < egyh. lat. *Matthaeus* | *Bértalan*, de vö. *Bartholomé* hn. Brassó m. EtSz. < egyh. lat. *Bartholomaeus*. — — A *Homér*, *Horác*, *Ovid*, *Virgil*-féle

alakok újabbak, különösen a nyelvújítás korától kezdve szerepelnek német hatás alatt (vö. MNy. VII, 90).

Lat. *-us* ~ magy. *Q* köznevekben. Régebben csak a *mód* szóról tették fel, hogy közvetlenül lat. eredetű, mert ennek a régi nyelvben *modos* alakváltozata is van (vö. JókK. 92: *modosraualo* NySz.); a többi *-us* nélküli szóról azt tartották, hogy azok szláv (szlovén) közvetítéssel kerültek nyelvünkbe (vö. MNy. X, 255; EtSz. *advent* címszó). Amde *advēnt* < egyh. lat. *adventus* | *angyal* < egyh. lat. *angelus* | *apostol* < egyh. lat. *apostolus* | *dékán* < lat. *decānus* | *kar* < lat. *chorus* | *prépost* < egyh. lat. *praepositus*, sőt a régi nyelvben: *legát* (ÉrdyK. 631: *legath* NySz.) < lat. *legātus* | *prelát* (Com. Jan. 127: *praelatoc*) < egyh. lat. *praelātus* hangtanilag a lat.-ból teljesen megmagyarázhatók, azonkívül mint általános keresztény terminus technikusoknál az egyh. lat. formákon épen úgy megtörténhetett a magy.-ban az elvonás, mint a tulajdonneveknél (pl. ahogyan az *Angyalos* szn. és hn. EtSz. a lat. *angelus*-ból származik, ugyanerre mehet vissza az *angyal* köznév is). — — Lat. *-ius* ~ magy. *Q*: *dénár* < lat. *dēnārius* | *január* < lat. *Jānuārius* | *február* < lat. *februārius* (de *mārcius*, *jūnius* stb.; a két előbbi hónapnév nyilván azért *-ius* nélküli, mert a hónapok nevei *május* kivételével mind háromszótagosak).

2. Lat. *-us* ~ magy. *-os*, *-us* tulajdonnevekben: *Domokos* (1425: *Domonkos* OklSz.; Sermdom. II, 588: *domokus*) < egyh. lat. *Dominicus* | *Jéromos* < egyh. lat. *Hieronymus* | ma: *Krisztus*, de régen: *Kris(z)tos* is (Sermdom. II, 603: *criftoš*, KeszthK.: *Criftoš*, másrészt JókK.: *Criztus* SzlJöv. I, 2:186) < egyh. lat. *Christus* | *Jézus*, úgy látszik, mindig *-us*-sal SzlJöv. uo. | *Mátyus* (1181: *Matus* SzlJöv. I, 2:195; 1343: *Mathius*, 1364, 1420: *Mathyus* OklSz.) < egyh. lat. *Matthaeus*. — Hogy az *us* > *os* változás a magy.-ban történt, azt adatokkal igazolhatjuk: ugyanaz a helynév 1425: *Galusfalwa*, 1484: *Galosfalwa*, ma: *Gálosfalva* CSÁNKI II, 607 | a mai *Pálfalva* Baranya m. 1404: *Palusfalwa*, 1405: *Palosfalwa* CSÁNKI II, 514 | *Jakab*: 1281: *Jakabus* MNy. X, 81; 1602: *Jakabos* OklSz. < egyh. lat. *Jacobus* stb. — A kódexekben teljes rendszertelenség van: *-us* és *-os* minden szabályszerűség nélkül váltakozik ugyanabban a szövegben; pl. a BécsiK.-ben, melynek helyesírása a legkövetkezetesebbek egyike, egymás mellett vannak egyrészt: *Medof-* (11, 45 stb.) | *Caldeof-* (17, 154) | *Damaskof-* (13) | *Affiriof-* (11, 12, 20 stb.) | *Libanof* (273), másrészt: *Caldeuf-* (97) | *Cananeuf* | *Jebuzeuf-*, *Ferezeuf-* | *Eteuf-* | *Eueus-* | *Amorreuf-* (19) | *Asuerus* (47 stb.) | *Cirus* (119, 158) | *Darius* (119, 144 stb.). A többi kódexekben ugyanígy van (l. NyK. XLIII, 103 k.).

Lat. *-us* helyén köznevekben a mai köznyelvben csak az *akkurátos* < lat. *accūrātus* | *papiros* < lat. *pappīrus* | *plébános* < egyh. lat. *plebanus* szavakban van *-os*. Egyébként mindig

-us: kórus < egyh. lat. *chorus* | kalamus < lat. *calamus* | katekizmus < egyh. lat. *catechismus* stb. De egy részükről ki lehet mutatni a régi nyelvből az -os alakváltozatot is: cédrus ~ R. cedrus NySz. < lat. *cedrus* | ciprus (l. NySz.) < lat. *cyprus* | mágus NySz. < lat. *magus* | május NySz. < lat. *māius* stb. — A népnyelvben csaknem kivétel nélkül -us: ambitus, hambitus Komárom m. MTsz. < lat. *ambitus* | apétitus, apétus, apititus sok helyen MTsz. < lat. *appetitus* ('appetitus cibi' jelentésben a klat.-ban a XIII. sz. óta, vö. SCHULZ, DFrbw. 44) | Arggyélus (RELL, EtSz.) < lat. *Argirus* | ciprus, cidrus, cifrus, citkos MTsz. < lat. *cyprus* | (jácintus) náciutus Baranya m. < lat. *hyacinthus* | kórus, korus Hont m. MTsz. < lat. *chorus* | juss, gyus MTsz. < lat. *iūs* | krokodilus RELL < lat. *crocodilus* | kirurgus, girókus Udvarhely m. MTsz. < lat. *chirurgus* | kárunkulus < lat. *carbunculus* | passzus, paksus, pakszus több helyen MTsz. < h. lat. *passus* 'uti levél' MLSz. | portikus, pártikus Szilágy m. MTsz.; purtikus Kisújszállás MNy. XIX, 212 < lat. *porticus* | rigmus, régmus Csanád, Gömör, Háromszék MTsz. < lat. *rhythmus* | titulus RELL < lat. *titulus* | virtus(ság) Veszprém m. MTsz. < lat. *virtūs* stb. — Az -os egészen szórványos: (fundus) funtos, fontos MTsz. | komiszáros (l. TMNy. 182) < h. lat. *commissarius* 'megbízott, biztos' MLSz. | nótáros RELL < h. lat. *notarius* 'jegyző' MLSz. | patikáros RELL < h. lat. *patricarius* MLSz.

II. Lat. -um.

A régi nyelvből csak két adatunk van: HB.: *paradīsum* olv. *pārādicsum* (Klebensberg-Eml. 145) < egyh. lat. *paradīsus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | *liliom* 1297/1344: *Lilium*, 1320: *Lilium* < lat. *lilium*. A kódexekben ugyanolyan kettősség van, mint az -us-nál, de az -om gyakoribb, mint az -um (vö. SZINNYEI: NyK. XXVIII, 270). A mai köznyelvben és népnyelvben azonban szinte teljes egyöntetűséggel -om van: alabástrom < lat. *alabastrum* | almáriom < klat. *almarium* DuC. | áristom < klat., h. lat. *arestum* DuC., MLSz. | bazsalikom < klat. *basilicum* | cimbalom < lat. *cymbalum* | cirkalom < lat. *circulus* acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) | citrom < lat. *citrum* | Egyiptom < *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | finom < klat. h. lat. *finus*³ neutr.-a (vö. MNy. XVI, 32) | klastrom < egyh. lat. *cla(u)strum* | lajstrom < klat., h. lat. *regestrum* DuC., MLSz. | *liliom* < lat. *lilium* | *paradicsom* < egyh. lat. *paradīsus* acc.-a | *templom* < lat. *templum*. Azokban a szavakban, ahol ma -um van, vagy amelyek ma nem közhasználatúak, a régi nyelvben és a népnyelvben szintén -om van: balzsamom NySz., MTsz. < lat. *balsamum* | cintériom Tolna m. MNy. X, 91; cintorom MTsz. < klat. *cimiterium* DuC. | elementom NySz. < *elementum* | evangéliom NySz., RELL < egyh. lat. *evangelium* | granáriom RELL < lat. *granārium* | kalendáriom NySz.; N. kalandáriom

Dunántúl, *kalandárjom* Tolna m., *kolondáriom* Háromszék MTsz. < egyh. lat. *c(k)alendarium* | *kollégy(i)om* NySz., RELL < lat. *collégium* | *purgatórium* NySz.; *purgatilom* Göcsej MTsz. < egyh. lat. *purgatorium* stb. — A népnelyvben az -um rendkívül ritka; vö. mégis *faktum* Kassa vid. és *foktum* Szeged vid., de *foktum* Pest, Bihar m., Debrecen MTsz. < lat. *factum* | *paskum* 'legelő' Veszprém m. és *páskum* Sopron, Vas, Fehér m., de *páskom* Veszprém, Fehér, Csongrád m. és *pa(á)skony* Palócság, Komárom m. < lat. *pascuum*.

*

A lat. -us-nál és -um-nál a feltehető átvett lat. alakok meg a magy. megfelelések közötti viszony nem világos. A mai köznyelvben és még inkább a népnelyvben a lat. -us és -um-ot illetőleg kettősséget látunk: csaknem szabályszerűen -us, de -om. A legrégibb átvételekben a magy. -us kétségtelenül lat. -us-ra mutat, az -om alapján semmit sem lehet biztosan következtetni. Magában a lat.-ban két alak állott szemben egymással: a klassz. hagyomány hatása alatt az írott alak: -us, -um és a vulg. hatáson alapuló klat. alak: -os, -om. A klat. -os-ról határozottan semmit sem mondanak, de a lat. -um-nak a klat.-ban -om hangértéket tulajdonítanak, főleg ERASMUS alapján.¹ Ezt ófrancia asszonáncokból is lehet igazolni; pl. *Ihesum: passion* | *meum: Simon* | *chanton: celorum* stb. (vö. RomForsch. X, 524—5).

Ezek szerint elvileg a következő magyarázatok lehetségesek:

1. Az átvett lat. alak -us és -um, és mindkettő a magy.-ban vált -os, -om-má (így a TMNy. 182). Ez a magyarázat a legrégibb -us-okra nézve egészen bizonyos, de az -um-ra nézve nem. E mellett a magyarázat mellett feltűnő a mai kettősség (-us, de -om) és a kódexek teljesen szabálytalan jelölésmódja (-us, -um ~ -os, -om).

2. Az átvett alak a klat. -os, -om. SZINNYEI (NyK. XLIII, 103—4) sok példát idéz arra, hogy a kódexekben lat. szavakban és teljesen idegen nevekben is írtak -os, -om-ot (pl. *deos meos* = *deus meus*, *Carmelo*/ban, *Meloto*/ stb.), az -us, -um ~ -os, -om váltakozást pedig úgy magyarázza, hogy hol a klat. kiejtést, hol a klassz. írásmódot követték. — Ez ellen szól a legrégibb magy. adatok állandó -us megfelelése. Azt azonban szintén fel lehet tenni, hogy másképen olvasták nálunk a lat. szöveget, mondjuk, a XI—XIV. sz.-ban és másképp a XV—XVI. sz.-ban, tehát legrégebben -us (-um?), később -os, -om.

¹ Vö. ERASMUS, De recta pronuntiatione . . . p. 99: „Quod discrimen vulgo facimus inter -on, quod est in tondere et inter -un, quod est in tundere? Nec aliud sonat o in rhombus. quam u in tumbo . . . In rhombo et plumbo quid interest inter u et o? Profecto nihil.”

3. Fel lehet tenni azt is, hogy az *-us* és *-um* hangszíne-
nek különbözősége magában az átadó nyelvben is megvolt.
Ez elvben nem lehetetlen. A vulg. lat.-ra nézve KLUGE a ger-
mán nyelvekbe, főleg a gótba került lat. jövevényszavak alap-
ján kimutatta, hogy az *-us -us*-nak hangzott, az *-um* azonban
-o(m)-nak (pl. gót *aggilus* < lat. *angelus*, de *wein* < lat. **vino*,
minthogy az *u* nem kopott volna le; vö. ZRPh. XVII, 559
és PAUL, Grundriss I, 390). Ezt természetesen csak analógiá-
nak tekintjük, mert hiszen a IV—V. sz.-i vulg. lat. hangállá-
pot nem okvetlenül bizonyíték a XI. sz.-i klat.-ra. — A magy-
hoz hasonló kétféleség van a franciák lat. olvasásában is:
lat. *us* $\varnothing$: *üs* (*humus*, *prospectus* stb.), de lat. *um* $\varnothing$: *om* (*album*,
pensum, *Te Deum* stb.) (l. NYROP, Phonétique⁴ 183; vö.
még EPhK. XXI, 802), és ez a különbség visszanyúlik az
ófr.-ba (vö. RomForsch. X, 524).

Lat. *-us*, *-ius* $\sim$ magy. *is*: *golyóbis* (1544: *golobis* OklSz.,
l. még NySz.) < lat. *globus* | *g(a)rádics* (SermDom. II, 360:
gradif, MURM.: *gradics*, NémGl. *garadis*, JókK. 64: *grados*
NySz.) < lat. *gradus* | *kalamáris* < lat. *calamārius* | N. *ákics*
'tüske, tövisnek hegye' Balatonmellék EtSz. > lat. *acus* | R.
anglis 'angol' (SchlSzój., DebrK. 79, NádK. 83 EtSz.) < lat.
anglus | R. *butóris* (MURM. 84: *butoris* madár EtSz. < klat.
butorius DuC. 'Rohrdommel' | N. *kóris* Hont m., *kuris* (SZABÓ,
Magánhangzóilleszk. 16) < lat. *chorus* | R. *módis*(ság) NySz.;
Módis esn. Szatmár m. CsÁNKI II, 177 < lat. *modus* | [*párduc*]
R. *párdic* NySz., OklSz., < lat. *pardus* | R. *páris* (madár)
'Meise' MA., PPB. < klat. *parus* (vö. DANK., Lex., LESCHKA,
El.) | R. *vikáris* SchlSzój. < lat. *vicarius*.

Lat. *-um*, *-ium* $\sim$ magy. *-im*: [*cimbalom*] R. *cimbolim*,
cimbalim NySz. < lat. *cymbalum* | *cinterem* < R. *cinterim* EtSz.
< klat. *cimiterium* | [*evangelium*] R. *evangyelim* DöbrK. 408
— 9 stb. < egyh. lat. *evangelium* | [*Olivetum*] ÉrdyK. 103—4:
olyvetym < egyh. lat. *Olivetum*. (Vö. EtSz. *cinterem* címszó.)

Az *-us* > *-is* megfelelésre szórványosan más adataink is
vannak: HB.: *honus* > *hamis* | *koldus* $\sim$ N. *kódis*, *kuádis*,
kuódis, *kúdis*, *kógyis* MTsz. | *hátulsó* $\sim$ N. *hátissó* Udvarhely,
Csík m., Gyergyóvidék MTsz.

SZABÓ S. (A magy. magánhangzóilleszkedés 15) az *u* > *i*
változást az *š*, *cs* hatásának tulajdonítja, amennyiben ezek
igen közel képződnek a magas hangokhoz, különösen az *-i*-hez,
tehát itt hátraható hasonulás történt. (Igy a TMNy. 101 is.)
— Az szintén emellett szól, hogy *os*, *es* $\sim$ *is* megfelelésre is
van eset: *lapos* $\sim$ N. több helyen *lapis* MTsz. | *mágnēs* $\sim$ N.
mágnis Székelyföld MTsz. Sőt *as* $\sim$ *is*-reis van példa: *kakas* $\sim$ N.
kókis Háromszék, Csík m., *kókis* Csík m. MTsz. Az első szó-
tagbeli *o* > *i* változások legnagyobb része szintén *s*, *cs* (v. *j*)
hangkapcsolatban van: *csalán* $\sim$ *csolán* > *csilán* | *csohol* >
csihol | *csombó* > *csimbó* | *szovárvány* > *szivárvány*. (Vö. GOM-

BOCZ, A magyar mélyhangú *i* kérdéséhez: MNy. XVI, 2 kk. Szerinte az utóbbi esetekben igen valószínű a kombinatórius változás.) Ez a magyarázat nagyon valószínű; csak azt lehet ellene felhozni, hogy *-um* > *-im* változásra is van néhány adatunk.

Magánhangzók kiesése.

Hangsúlytalan nyílt szótagbeli rövid magánhangzók kiesése minden expiratoricus hangsúlyú nyelvben előfordul, így a lat.-ban és a magy.-ban is, de természetesen különböző fonétikai feltételek mellett. Általában a legmagasabb nyelvállású magánhangzók: *i*, *u* esnek ki leggyakrabban, de előfordul *o*, *e*, *a* kiesése is.

Lat. syncope áll be a proparoxytononokban *-l* előtt. A kieső magánhangzók részben etimologikusak, pl. a demin. idg. **kolo* > ólat. *-clo-*, klassz. lat. *-cul-* képzőben, részben anorganikus svarabhakti magánhangzók, mint az idg. **tlo* > ólat. *-clo-* (*-clu-*) > klassz. lat. *-cul-* suffixumban; a vulg. lat.-ban a két képző összeesett *-clo*-ban: *oc(u)lus* | *circ(u)lus* (vö. olasz *cêrchio* stb.) || *saec(u)lum* | *peric(u)lum*. Kiesik továbbá a vocalis liquida—explosiva, továbbá *s*—*t* és *m*—*n* között: *cal(i)dus*, *vir(i)dis*, *pos(i)tus* stb.¹

A magy. hangtörvény feltételeit HORGER állapította meg.² Szóbelsei nyílt szótagnak felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzója kiesett, ha közvetlenül előtte rövid magánhangzós nyílt szótag állott.

Vannak tehát esetek, ahol a magánhangzó hiánya a lat.-ra vezethető vissza, vannak viszont olyanok, ahol a magánhangzó a magy.-ban esett ki.

Latin syncope.

1. Állandóan magánhangzó nélkül: *fáklya* (MünchK. 102: *faclackal* NySz.) < lat. *fac(ū)la* | *tégla* (BécsiK. 263: *tegla*, ÉrdyK. 157b: *teglya* stb. NySz.) < lat. *tēg(ū)la* | *kuklya* (CAL. 124: *cucula*) < egyh. lat. *cucūlla*, vulg. lat. **cucula* (SzJöv. I, 2:237) | *tábla* (JordK. 61: *tabla* stb. NySz.) < lat. *tab(ū)la* | *prépost* (MünchK. 12: *prepost* stb. NySz.) < egyh. lat. *praepos(i)tus*.

2. Egymás mellett áll a teljesebb és a magánhangzó nélküli alak, de az előbbi nyilván a nyelvtörténet folyamán fellépő klasszicizálás: *kazsula* és *kásla* 'miseruha' NySz. < egyh. lat. *casūla*, vulg. lat. **casla* GRÖBER I, 530 | *regula* és *regla* (BirkK. 8: *reglaja*) < lat. *rēg(ū)la* | R. *solidus* és *soldus* MURM. < klat *solidus* (vö. ol. *soldo*, fr. *sou*).

¹ Vö. SCHUCHARDT II, 394; GRÖBER I, 361; ZAUNER, Rom. Sprachwiss. I, 34.

² Egy ismeretlen hangtörvény: NyF. 65.

3. Mindig a teljesebb alak van, főleg az újabb átvételekben: *makula* (SándK. 1, ErdyK. 530 stb.: *macula*, *makwla* NySz.) < lat. *macula* | *kánikula* < lat. *canicula* | *pirula* < lat. *pillula* stb.

Magyar hangvesztés.

1. (Lat. *i* ~) magy. *i* > Ø: *cintērēm* < klat. *cimiterium* DuC. | *Domo(n)kos* < egyh. lat. *Dominicus* (NyF. 65:4) | *Jëromos* (ApostMélt. 5: *yeronimos* SzlJöv. I, 2:176) < egyh. lat. *Hieronymus* (NyF. 65:4) | *Erzsébet* < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *kámzsa* < egyh. lat. *camisia* | *káptalan* (MargL. 18, 19, 20, 24: *capitulum*, 161: *captolon*, ErdyK. 451 b: *kaptalanban* NySz.) < egyh. lat. *capitulum* (NyF. 65:4) < Szent Katolna hn. Háromszék < egyh. lat. *Catharina* | *Veronka* < egyh. lat. *Veronica* (NyF. 65:4) — (Lat. *e* ~) magy. *i* > Ø: *lajstrom* (R. *lagistrom*, *legistrom*, *laystrom* NySz.) < lat. *regestum*, klat. *regestrum* DuC.

2. (Lat. *u* ~) magy. *u* > Ø: *prókátor* (GuaryK. 8: *procat* stb. NySz.) < lat. *procurator* (NyF. 65:13) | (?) *Kálmán* < egyh. lat. *Columbanus* v. *Columannus* (de 1281: *Kalaman* OklSz.).

3. (Lat. *e* ~) magy. *e* > Ø: *Bethlen* < egyh. lat. *Bethlehem* (NyF. 65:13) *Magdolna* < egyh. lat. *Magdalena*. — (Lat. *e* ~) magy. *o* > Ø: *kamra* (< *kamora*), de pl. Ügyvédi *Kamara* < lat. *camera*.

Diphthongusok.

A lat.-ban valódi diphthongusok: *ae*, *oe*, *au* és néhány idegen (görög) szóban *eu*. A vulg. lat.-ban erős a hajlam a monophthongizálásra.

1. Lat. *ae* (< ólat. *ai*) hangértéke Cicero korában *ai*, a Kr. u. I—II. sz.-ban *ae*, később *ē* > *ĕ*.¹ — Magy. megfelelőseit l. az *e*-féle hangoknál. Mai lat. olvasásunkban hosszú zárt (esetleg nyílt) *ē*.

2. Lat. *oe* (< ólat. *oi*) a császárkor elején *oe*, később *ō* > *ē*. A középkorban *ae* v. *ē* helyett gyakran írnak *oe*-t: *coelum*, *foemina*, *coecus*.² — Magy. megfelelője régebben *é*, újabban *ö* (*ő*): *fénix*, *főnix* < lat. *phoenix* | *tragédia* < lat. *tragoedia* | *ökonomia* (GYARM., Voc.: *ekonomia*) < lat. *oeconomia* | *cölibátus*, *Krózus*, *konföderáció* stb. — L. még az *e*-féle hangoknál.³

3. Lat. *eu* hangértéke *e* + *u* (gör. *eu*), hiatusban *ev*-. gör. *εὐαγγέλιον* > lat. *evangelium* > magy. *evangélium*. Néhány régi átvételben az *eu*, magashangú szóban lévén, illeszkedett:

¹ Vö. SEELMANN 225.

² I. h. 228.

³ A későbbi (κοινή) görög átvételekben az *oi* helyén a lat.-ban nem *oe*, hanem *i* van, pl. gör. *κοιμήτηριον* > klat. *cimiterium* > magy. *cinterem*.

eu > *ëü* > *öü* > *ö*: *Ödön* (a XIX. sz. hatvanas éveig *Eugenius* = *Ödön*) (1353—1358: *Eugen*, 1374: *Eugen* és *Eugenius*, 1375, 1385, 1393: *Ewden*, 1556: *Ewdewmffy*) < egyh. lat. *Eugenius* (vö. MNy. IV, 175) | *Özséb* < egyh. lat. *Eusebius*. — Újabb szavakban és lat. olvasásunkban *eu*: *Európa*, *Eurázia*, *Eugénia* stb.

4. Lat. *au* eredetileg *au*, a bírodalom fennállásának vége felé *ō*, de a népnyelvben már sokkal előbb: *Clodius*, *Plotus*.¹ A klat.-ban és lat. olvasásunkban *a + u*; a román nyelvek közül is több változatlanul megőrizte. Régi átvételekben lat. *au* ~ magy. *au* > *ou* > *ó*: *Móric* (1138/1329: *Mauricius*; 1211: *Mouroz*, *Mourus*, *Mauruz*, 1304: *Moruch*-, 1435: *Moroch*-, 1614: *Móricz* OklSz.) < egyh. lat. *Mauritius* | *Izsó* (1260: *Iso*-, 1376: *Isou*- OklSz.; *Iso*, *Isou* Kovács, Index) < egyh. lat. *Esau*; *Ézsau* XVI. sz.-i latinos alak (MNy. XII, 195) | *Miklós* (1138/1329: *Nicolaus*, *Nicolus*; 1211, 1240: *Miclous*, 1256: *Zentmiklos* OklSz.) < egyh. lat. *Nicolaus* || lat. *au* illeszkedve magy. *ëü* > *öü* > *ö*: *Lőrinc* (1211: *Neurenche*, 1240: *Leurenc*, 1256: *lewrync* OklSz.; MargL. 97, 126: *Levrinc*, *Levrync* SzlJöv. I, 2:190) < egyh. lat. *Laurentius*.

A vulg. lat.-ban majdnem szabályszerűen *au* — *u* > *a* — *u* dissimilatio állott be (*agustus*, *ascoltari* stb. SEELMANN 223). Ilyen esetekben a magy.-ban is *a—u* (> *o*) van: *Agoston* (1247: *Agustun* OklSz. mindig *a*-val) < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *klastrom* (TihK. 11: *kalostorom*, MURM.: *kalastorum* stb. NySz.) < klat., h. lat. *clastrum* DuC., MLSz. | *Palus*: < *Pál* (1358, 1359, 1364 stb.: *Pal* OklSz.); *Pályi* (hn. Szatmár m. CsÁNKI I, 482), de *Pólyi* is (hn. Abaúj m. CsÁNKI I, 215) < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Sál*, *Sályi* (CsÁNKI I, 178, II, 790, 847) és *Sávoly* (több hn. vö. MNy. II, 387) < egyh. lat. *Saul(us)*. — Újabb átvételekben természetesen mindig *au*: *augusztus*, *aula*, *autonomia* stb.

Félhangzók.

Voltak a lat.-ban az *i*, *u* teljes hangú magánhangzók mellett szó elején magánhangzó előtt és szó belsejében intervocalicus helyzetben *i* és *u* félhangzók. A Kr. u. V. sz.-ban az *i*-ből *j* lett és a román nyelvekben szabályszerűen összeesett a lat. *g* (+ *e*, *i*)-vel. — Az *u* bilabialis spirans (β) lett, ami a román nyelvekben mint dentilabialis spirans (*v*) jelentkezik.²

Latin *i*.

Lat. *i* ~ magy. *j* (kivétel nélkül): *János* < egyh. lat. *Joannes* | *Jákob* < egyh. lat. *Jacobus* | *január* < lat. *Jānuārius*

¹ Vö. LINDSAY 42; SEELMANN 222.

² Vö. LINDSAY 50 kk.; SEELMANN 231.

| *Jézus* < egyh. lat. *Jesus* | *Jób* < egyh. lat. *Job* | *juss* < lat. *iūs* || később *h* után is *i* és *y*-ból; *jácint* < lat. *hyacinthus* | (különösen a gör. iapo- kezdetű szavakban) *Jëremiás* < egyh. lat. *Hieremias* | *Jëromos* < egyh. lat. *Hieronymus* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem*, gör. Ἱερουσόλυμα, Ἱερουσαλήμ | *Jerikó* < egyh. lat. *Jericho*, gör. Ἱεριχώ || *május* < lat. *Māius* | *majoranna* < klat. *maiorāna* stb.

Latin *u*.

1. Lat. *u* ~ magy. *v*: *Veronka* < egyh. lat. *Veronica* (gör. Βερενίκη) | *viola* < lat. *viola* | *vipera* < lat. *vīpera* | *virtus* < lat. *virtūs* | *voks* < lat., h. lat. *vox* 'választói jog' MLSz. stb. || *Dávid* < egyh. lat. *David* | *levendula* < klat. *lavendula*, h. lat. *levendula* MLSz. | *reverenda* < egyh. lat. *reverenda* stb.

2. A vulg. lat.-ban *v* és *b* gyakran váltakozik. Ilyen *v* > *b* változásra vannak adatok az egyh. lat.-ból is; pl. *habe* (= *ave*), *adiubavit*, *solbere*, *lababant* stb. (vö. RÖNSCH, *Itala u. Vulgata* 455). Ilyen megfelelés a magy.-ban: *Bálint* < egyh. lat. *Valentinus* ~ **Balentinus* (vö. *Balente* GRÖBER I, 473); e mellett a *Válent*, *Válint* alakok újabb (XVI. sz.-tól való) átvételek (vö. EtSz.) | [*Vince*] PPB. szerint a *Vincentius* magy. megfelelői: *Bentzentz*, *Vince*, *Vinc* < lat. **Bincenius*.

Vulgáris latin (román) félhangzók.

A vulg. lat.-ban hangsúlytalan helyzetben hiatusban álló *i* (*e*) és *u* félhangzová lett, a fejlődés későbbi folyamán pedig spirans (*j*, *v*). Ez a *i*, *e* bizonyos mássalhangzókkal szorosabb kapcsolatba nem lép, hanem megmarad *j* fokozat és úgy fejlődik tovább, mint az eredeti *j*, másokkal azonban összeolvad palatalis (mouillirozott) hangokká.¹ (Az *u* > *v* szempontunkból nem jön tekintetbe.)

A magy. megfelelések a népi szókká vált régebbi átvételekben általában *j*-t mutatnak. Ez megmarad minden olyan mássalhangzó után, amelynek a magy.-ban nincs palatalis változata, más esetben összeolvad az illető mássalhangzóval.

1. Vulg. lat. *i*, *e* (+voc.) ~ magy. *j* (+voc.): *Adorján* < egyh. lat. *Hadrianus* | [*András*] R. *Andorjás* (1336: *Scent-handuryas* OklSz.) < egyh. lat. *Andreas* | R. *Cërijék* (PPB.: *Tzerjék*; 1478: *Damjyakos*, 1602: *Czirják* OklSz.) < egyh. lat. *Cyriacus* | *Damján*, *Dëmjén* < egyh. lat. *Damianus* | *Semjén* (helynevek, vö. MNy. IV, 125; 1150: *Symean*, 1138/1329: *Simian*, *Symien*, 1297: *Symien*) < egyh. lat. *Simeon* | *trággya* (MA.: *trággya*) < klat. *tragea* | *sponggya* < lat. *spong(i)ea*.

2. Azokban az esetekben, mikor az ilyen *i*, *e* (+voc.) előtt *d*, *t*, *l*, *n* van, a két hang összeolvad *gy*, *ty*, *ly*, *ny* hanggá,

¹ Vö. ML., Gram. I, 423 k.

illetőleg *geminata ggy, tty, lly, nny*-nyé. (L. az illető más-salhangzóknál.) Másképp KRÄUTER, Adalékok a magyar történeti nyelvtanhoz: MNy. IX, 17 k. Szerinte magyar fejlemény.

Ezt az eredeti hangmegfelelést a későbbi klasszicizáló kiejtés igen gyakran eltüntette, s vannak alakpárok, ahol a kettő egymással szemben áll: *běstye* ~ *běstia*, *Cecellye*, *Cicelle* ~ *Cécilia*. Újabban mindig az írott alak érvényesül: *familia*, *lilium*, *matéria* stb.

MASSALHANGZÓK.

Explosivák.

A latin explosivákról általában megállapították, hogy a mediák zöngések voltak, a tenuisok zöngétlenek és nem aspiráltak. A román nyelvek feltűnő híven megőrizték a különbséget a szókezdő zöngés és zöngétlen explosivák között, szóbeliséjében és hangsúlytalan szótagban azonban majdnem általánosan zöngésülés állott be.

Bilabialis explosivák.¹

Latin p.

1. Lat. *p* ~ magy. *p*: *Pál* < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *pënn*a < lat. *penna* | *poéta* < lat. *poëta* | *purgatórium* < egyh. lat. *purgatorium* stb. || intervocalicus helyzetben: *papiros* < lat. *papyrus* | *vipëra* < lat. *vīpera* | *apostol* < egyh. lat. *apostolus* || praeconsonanticus helyzetben: *ciprus* < lat. *cyprus* | *diploma* < lat. *diplōma* | *dupla* < lat. *dupla* | *szimpla* < lat. *simpla* stb. || postconsonanticus helyzetben: *ampolna* < egyh. lat. *ampulla* | *áspis* < lat. *aspis* | *lámpás* < lat. *lampas* | *templom* < lat. *templum* stb.

2. Lat. *p* ~ magy. *b*: *bugyëlláris* (MÁRT. 1800.: *pugillaris*; KUNO s, Gyalulat: *pugyellaris*) < klat., h. lat. *pugillares* EtSz.

3. Lat. *pp* ~ magy. *p*: *apëtitus* < lat. *appetitus* ('a. cibi' jelentésben a klat.-ban) | *kápa* < egyh. lat. *cappa* | *Ipoly* (szn. MargL. 215: *jpol*t SzlJöv. I, 2: 272) < egyh. lat. *Hipolytus* | *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus*.

Latin b.

Lat. *b* ~ magy. *b*: *Balázs* < egyh. lat. *Blasius* | *Boldizsár* < egyh. lat. *Balthasar* | *Brigida* < egyh. lat. *Brigida* stb. || *alabástrom* < lat. *alabastrum* | *Fábián* < egyh. lat. *Fabianus* stb. || *biblia* < lat. *biblia* || *ambitus* < lat. *ambitus* | *decembër* < lat. *december* | *presbiter* < egyh. lat. *presbyter* stb.

¹ Vö. LINDSAY 89 k.; SEELMANN 292 kk.

Dentalis explosivák.¹

A klassz. lat. *t* és *d* tiszta dentalis explosiva; a *d* zöngés, a *t* zöngétlen. Később a *ti*, *di* hangkapcsolatban hangsúlytalan szótagban magánhangzó előtt a régen szótagalkotó *i* artikulációs redukciót szenvedett és erősen spiranticus *i*-be ment át és összeolvadva a *t*, *d*-vel affricata lett: *ti* > *tj* > *ts* > *ts*² stb.; *di* > *dj*³ > *dé* > *dz* > *ž* stb.

A vulg. lat.-ban ez nem állt meg a hangsúlytalan szótagban, hanem a hangsúlyos szótagban is bekövetkezett és az *i* elem el is tűnhetett (*dies* > *zes* SEELMANN 322).

A közép-lat.-ban, egyházi lat.-ban és magyarországi lat. olvasásunkban is a *d* minden helyzetben megmaradt explosivának, a *t* a *ti* (+ voc.) hangkapcsolatban *ci* (+ voc.) lett, minden más esetben megmaradt *t*-nek.

Latin *t*.

1. Lat. *t* ~ magy. *t*: *tábla* < lat. *tab(u)la* | *talentum* < lat. *talentum* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius* | *turpis*(ság) < lat. *turpis* stb. || *ambitus* < lat. *ambitus*; *kréta* < lat. *crēta* | *litánia* < egyh. lat. *litania* (vö. lat. *lito* 'áldozok') stb. || *citrom* < lat. *citrum* | *pátriárka* < egyh. lat. *patriarcha* | *pátrónus* < lat. *patrōnus* stb. || *Ágoston* < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *doktor* < lat. *doctor* | *éléméntom* < lat. *elementum* stb. || *advént* < egyh. lat. *adventus* | *Bálint* < egyh. lat. **Balentinus* (EtSz.) stb.

2. Lat. *t* ~ magy. *d*: *drabális* < lat. *trabālis* (zöngésült a magy.-ban).

3. Lat. *t* ~ magy. *ty* (> *gy*): *hártya* 'dünnes Blatt, Haut' (NySz., OkISz.); *hargya* (CornK. 354: *hargyia*; MURM.: *hargia* NySz.) < lat. *charta* | *kártya* 'Karte' (MA.: *karta*, különben *ty*-vel NySz.) < lat. *charta* | *pityizál* (N. *pitizál* MTsz.) < lat. *pŷtissare*, h. lat. *pitissare* MLSz. | *portyá*(zni) (R. *portya* NySz.) < lat. *porta*.

4. Lat. *t* ~ magy. *ő*: *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Ipoly* (*Ipolt*, *Ipót*, *Ipoly* SÁNDOR, Sokf. XII, 245) < egyh. lat. *Hippolytus* | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* SzJöv. I, 2:182.

5. Lat. *ti* (+ voc.) > klat. *ci* (+ voc.) ~ magy. *ci* (+ voc.): *grácia*, *gerácia* MTsz. > lat. *grātia* | *kommenció* < ? lat. *conventio* RELL 42 | *légáció* < h. lat. *legatio* 'ünnepekre való kiküldés' MLSz. | *pénitencia* < egyh. lat. *poenitentia* | *porció* < lat. *portio* | *stáció* (éstáció Göcsej, *istáció* Zala m. MTsz.) < h. lat. *statio* 'állomás', egyh. lat. *statio* 'keresztjárás' stb. ||

¹ Vö. LINDSAY 93 kk., SEELMANN 301 kk.

² Ezen a fokon összeesett a *k*(+ *e*, *i*) > *c*-vel.

³ A román nyelvekben összeesett a *j* > *dj*-vel és a *g*(+ *e*, *i*) > *j* > *dj*-vel.

Ignác < egyh. lat. *Ignatius* | *Lőrinc* < egyh. lat. *Laurentius* | *Móric* < egyh. lat. *Mauritius* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius* | hangátvetéssel szó belsejébe került: *Bérec* < egyh. lat. *Brictius*.

A középkori latinságban, talán *Papirius* megjegyzése alapján (l. SEELMANN 322), a *sti* (+ voc.) hangkapcsolatban a *t-t* nem olvasták affricatának, bár a vulg. lat.-ban nem volt meg ez a megkülönböztetés (vö. ol. *biscia* < lat. *bestia* | *angoscia* < lat. *angustia*). Ebben az esetben a *ti* (+ voc.) > *tj* (+ voc.) magy. megfelelője *ty*: *bástya* < klat., h. lat. *bastia* DuC., MLSz. | *béstyé* < lat. *bestia* | *ostya* < egyh. lat. *hostia* | *Sebestyén* < egyh. lat. *Sebastianus* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia*.

Latin *d*.

1. Lat. *d* ~ magy. *d*: *Damján* < egyh. lat. *Damianus* | *Dániel* < egyh. lat. *Daniel* | *dékán* < lat., h. lat. *decanus* MLSz. | *dénár* < lat. *dēnārius* | *dupla* < lat. *duplus*³ fem.-a stb. | *Adám* < egyh. lat. *Adam* | *cédula* < klat., h. lat. *cedula* DuC., MLSz. | *grádics* < lat. *gradus* | *préda* < lat. *praeda* stb. | *advént* < egyh. lat. *adventus* | *cédrus* < lat. *cedrus* | *András* < egyh. lat. *Andreas* | *bandériom* < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *ágenda* 'liber ritualis ecclesiasticus' < lat. *agenda* (sacra) EtSz. | *reverenda* < egyh. lat. *reverenda* stb.

2. Lat. *d* ~ magy. *t*: *Bėrnát* (kódexekben: *Bernáld*, *Bernád* EtSz.; PPB.: *Bernád*; *Bernált* KNAUZ, Kortán 147) < egyh. lat. *Bernhardus* | *Bertót* (R. *Bertolt*, *Bertholth*, *Bertold* KOVÁCS, Index, CSÁNKI I, 290, EtSz.) < egyh. lat. *Bertholdus* | [*Dávid*] 1526, 1599: *Davit* OklSz. < egyh. lat. *David*.

3. Lat. *di* (+ voc.) ~ magy. *gy*: *Gyenės* < egyh. lat. *Dionysius* | [*gvárdián*] R. *gárgyán*, *gárdján* (VirgK. 47: *gargian*, CAL.: *garian* NySz.; 1495: *Gargyan* OklSz.; DANK., Lex.: *gárdján*) < egyh. lat., h. lat. *guardianus* MLSz.

Palatalis explosivák.¹

Latin *k*.

A klassz. lat.-ban kétféle *k* volt: I. *e* és *i* előtt előbbre képzett, praepalatalis vagy mediopalatalis *k*; II. *o*, *u* és mássalhangzók előtt hátrább képzett, postpalatalis *k*. Hogy az előbbi *k* (+*e*, *i*) is explosíva volt, azt a kutatások egészen kétségtelenné tették (a bizonyítékokat l. SEELMANN 333). A kétféle *k* a későbbiekben különböző irányban fejlődött. A praepal. *k* palatalisatiójának minden román nyelvben megvan a nyoma (a szardiniai logudor nyelvjárást és az albán nyelv lat. jövevényszavait kivéve). A *k* > *c* változás időpontja a VI—VII. sz.-ra tehető és természetesen nem egyszerre,

¹ Vö. LINDSAY 97 kk., SEELMANN 331 kk., SCHUCHARDT I, 150 kk.

hanem fokonként történt: $k > kj > tj' > tš > ts$.¹ A középkori latinság szempontjából legfontosabb az affricata fok (ts), mert ez általánosult a közép- és újkori lat. kiejtésben. A postpal. k ejtését nem befolyásolták a román nyelvekben esetleg végbemenő változások, a VIII. sz. óta a középlat.-ban és a magyarországi latinságban postpal. $k \sim k$, praepal. $k \sim c$ ($o : ts$).

I. Lat. postpal. k .

Magy. k : *kalamáris* < lat. *calamārius* | *kanális* < lat. *canālis* | *kollégium* < lat. *collégium* | *kurta* < lat. *curtus*³ fem.-a | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* | *klérus* < egyh. lat. *clerus* | *kréta* < lat. *crēta* stb. (Ahol ma *ke-*, *ki-* van, ott a vocalis vagy ejtéskönnyítő magánhangzó, pl. *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus*, vagy a k nem a lat. k (+ e , i), hanem a lat. *qu* v. a gör. χ megfelelője; l. o.) || *bazsalikom* < klat. *basilicum* | *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Lukács* < egyh. lat. *Lucas* | *patika* < lat. *apotheca* stb. || *dekrétum* < lat. *decretum* | *fáklya* < lat. *fac(u)la* | *sekretye* < egyh. lat. *sacristia* stb. || *cirkalom* < lat. *circulus* acc.-a | *skorpió* < lat. *scorpio* stb. || *Izsák* < egyh. lat. *Isaac* || *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Márk* < egyh. lat. *Marcus*.

II. Lat. praepal. $k \sim$ vulg. lat., klat. c .

Magy. c : *cēt*, *cet*, *cēt*(hal) < lat. *cetus* | *cēlla* < lat. *cella* | *cērémónia* < lat. *cāeremōnia* | *cifra* < h. lat. *cifra*, *ciffra* 'titkos jegy' MLSz. (a magy.-ban a melléknév elvonással a *cifráz* igéből EtSz.) stb. || *decembér* < lat. *december* | *cilicium* < egyh. lat. *cilicium* | *Lucifer* < lat., egyh. lat. *Lucifer* | *processio* < egyh. lat. *processio* stb. || *akác* < lat. *acacia* | *Ferenc* < egyh. lat. *Franciscus*.

Latin g .

Zöngés palatalis explosiva, a k -val párhuzamosan palatalis magánhangzók előtt prae- vagy mediopalatalis, velaris magánhangzók és mássalhangzók előtt postpalatalis. A kettő itt is különböző irányban fejlődött: a postpalatalis g megmaradt (illetőleg a román nyelvek külön életében változott), a praepalatalis g azonban palatalizálódott, mégpedig korábban, mint a k , mert a különbség minden egyes román nyelvben tükröződik. A praepalatalis g későbbi fejlődése a következő volt:

$$g > \acute{g} > \acute{g}i \begin{cases} \nearrow dj > d\acute{z} > dz \\ \searrow jj > j \end{cases}$$

(SCHUCHARDT I, 65—7).

A közép lat.-ban a postpalatalis g megmaradt g -nek; a praepalatalis g -nek [$g(+e, i)$] azonban általában j fok felel

¹ A fejlődés persze nem állt meg itt; a román nyelvek közül a fr.-ban és észak-ol.-ban ts -ből s lett (tehát nem c , mint nálunk!) (ML., Gram. I, 318).

meg. Az utóbbit a római katolikus egyházban is kb. a XV. sz. végéig, illetőleg a XVI. sz. elejéig — úgy látszik — *j* (+ *e*, *i*)-nek olvasták (vö. SzlJöv. I, 2:37).

A magyarországi latinságban szintén megvolt a különbség a postpalatalis *g* és a *g* (+ *e*, *i*) között. T. i. a lat. *g* megmaradt *g*-nek, ami pedig a *g* (+ *e*, *i*) hangértékét illeti, azt csak közvetve lehet megállapítani.

I. Lat. postpal. *g*.

Magy. *g*: *Gábríel* < egyh. lat. *Gabriel* | *gálya* < h. lat. *gale(i)a* | *golyóbis* < lat. *globus* | *glória* < lat. *glōria* | *grádics* < lat. *gradus* stb. || *Agoston* < egyh. lat. *Augustinus* | *Agota* < egyh. lat. *Agatha* | *régula* < lat. *rēgula* stb. || *Agnēs* < egyh. lat. *Agnes* | *tégla* < lat. *tēgula* stb. || *orgona* < lat. *organum* tb.-e | *purgatórium* < egyh. lat. *purgatorium* stb.

II. Lat. praepal. *g* (+ *e*, *i*).

1. Magy. *gy* (+ *e*, *i*): *gyēhenna* < egyh. lat. *gehenna* | R., N. *gyēmma* 'drágakő' NySz., REL 38 < lat. *gemma* | [*gēnērālis*] N. *gyenyeralis* Győr m. MTsz. < lat. *generalis* | [*genealógia*] N. *gyenegyólia* REL 39 < lat. *genealogia* | [*generáció*] N. *gyeneráció* REL 39 < lat. *generatio* | [*georgina*] N. *gyergyina* Zemplén m., *györggyine* Göcsej, *gyurgyna* Somogy m. MTsz. < lat. *georgina* | R. *gyēs(z)tál* 'gesticulator' NySz. < ? vulg. lat. **gesta* 'Tat' KÖRTING (SzJöv. I, 2:46); N. *gyesztikuláció* REL 39 < lat. *gesticulatio* | *gyömbér* (R. *gyengbér*, *gyöngbér* NySz.) < lat. *gingiber* | *György* (VárReg. 242. §: *Gyurg*, 189. §: *Gyurge*) < egyh. lat. *Georgius* || [*agilis*] N. *ágyilis* 'szabados, félnemes' MTsz. < h. lat. *agilis* 'ua.' | R. *alagya* EtSz. < lat. *elegia* | *bugyelláris* < h. lat. *pugillaris* 'írótabla, tárca' MLSz. | *Egyéd* (VárReg. 274. §: *Egiud*, 286. §: *Egyud*) < egyh. lat. *Aegidius* | *Egyiptom* < lat. *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | [*kollégium*] N. *kollégium*, *kollégyom* REL 42 < lat. *collégium* | [*légända*] R. *lëgyënda* (ÉrsK. 346: *leegyendayban* NySz.) < egyh. lat. *legenda* | R. *regyestrom*, *regyistr om* NySz. < klat. *regestrum* DuC. | *trággya* (MA.: *traggya*) < klat. *tragea* (vö. MNy. I, 254) || *angyal* (HB.: *angelcut*) < egyh. lat. *angelus* | *Angyalos* szn. és hn. (VárReg. 317. §: *Angyolus*; 1477: *Angyalos* CsÁNKI I, 470) < lat. *Angelus* | *angyélíka* 'Engelwurz, Brustwurz' < klat. *angelica* | *árkangyal* < egyh. lat. *archangelus* | *Argyélus* REL 32, EtSz. < lat. *Argirus* | R. *évangyéliom* GYARM., Voc., LESCHKA, El. 72 stb.; N. *evangyéliom*, -ista REL 37 < egyh. lat. *evangelium* | [*Belgium*] R. *Bëlgium*, *Bëlgium* EtSz. < klat. *Belgium* | *sponggya* < lat. *spongi(e)a* | N. *elsurgyál* 'elesen, ellop' Kolozsvár, Székelyföld, Marostorda MTsz. Pótl.; *elsurgyáz* REL 52 < lat. *surgere*. — Vö. SzJöv. I, 2: 43—7.

2. Magy. *gy* (+ *e*, *i*) > *d*: *Ödön* (1353—1358, 1374: *Eugen*, *Eugenius*, 1373, 1385—1393: *Ewden*, 1556: *Ewdeumffy* MNy. IV, 175) < egyh. lat. *Eugenius*.

3. A régi nyelvben a Fremdwortokban is általános a *gy*; pl. *frázeológia* (1788: Máriafi István: Kis magyar *frázeológia*) <lat. *phraseologia* | *privilegyiom* NySz. <lat. *privilegium* stb.

1—3. alatt a lat. *g* (+*e*, *i*) ~ magy. *gy* (+*e*, *i*) megfelelésre vonatkozó adatokat közöltük. A következőkben azokat a nézeteket tárgyaljuk, amelyek a megfelelésben jelentkező hangtani probléma megfejtésére irányulnak.

MELICH magyarázata szerint (SzlJöv. I, 2: 34 kk.) „a magyar római katolikus egyház épügy olvasta a lat. szöveget, ahogy a középkorban a római katolikus népek, tehát németek, csehek, lengyelek, tótok, szlovének. Ez olvasásban pedig a lat. *ge*, *gi* *je*, *ji*-nek hangzott. Az ilyen *j*-kből azután a magyar nyelv hangtani törvényei szerint *gy* lett” (i. m. 48). — Ennek a magyaráratnak tehát két pontja van: *a*) a magyarországi latinságban a lat. *g* (+*e*, *i*) hangértéke a középkorban *j* (+*e*, *i*) volt; *b*) a magy.-ban van *j* > *gy* változás és ennyiben a megfelelés magy. hangtörténeti kérdéssé válik. — A két kérdés egymással szorosan összefügg.

Kezdjük az utóbbival!

MELICH hivatkozik arra, hogy a magy.-ban közönséges, bizonyos helyzetekben csaknem szabályszerű a *j* > *gy* változás.¹

Ezzel szemben a tény az, hogy a magy. *j* általában megmarad. Így szó elején a fgr., illetőleg régi magy. szavakban, pl. *játék*, *jár*, *jel*, *jég*, *jó* 'bonus', *jó* 'fluvius', *jog* R. 'dextera', *jós*, *javas*, *jő*, *jut* stb.; szó belsejében: *ajak*, *ajándék*, *haj*, *hajnal*, *hajlik*, *hél*, *ujj*, *vaj*, *zaj* stb. — Ugyanígy szláv jövevényszavainkban is: *járom*, *jávor*, *jegenye*, *jérce*, *juhar* stb.; szó belsejében szintén: *baj*, *bajnok*, *buja*, *olaj*, *raj*, *vajda* stb.

MELICH példái, melyeket annakidején a *j* > *gy* változás bizonyítására felhozott, igen különböző megítélés alá esnek.

A legfontosabb bizonyíték az lett volna, hogy bolgártörök jövevényszavainkban szó kezdetén a köztörök *j* helyén *gy* van (*gyaláz*, *gyalom*, *gyapijú*, *gyarló*, *gyárt*, *gyász*, *gyáva*, *gyenge* stb. — vö. SzlJöv. I, 2: 44—5). Azóta azonban kiderült, hogy ez a *gy* nem köztörök *j*-re, hanem ó-csuvas * $\frac{5}{2}$ -re megy vissza (vö. GOMBOCZ, BTLw. 179 k.).

A szóbelsei *j* > *gy* változás bizonyítására fel szokták hozni, hogy az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék imperativusi módjele nem *j* vagy annak hasonulás útján keletkezett változata (*járjon*, *lasson* stb.), hanem *gy*: *legyen*, *tegyen*, *vegyen*; *higgyen*, *viggyen*; *egyen*, *igyon* (vö. SzlJöv. I, 2: 42). Ennek a *gy*-nek az eredete azonban maga is nagyon kétséges; nem tudjuk, hogy ez a fgr. **k* ~ **γ*-nek gyenge vagy erős fokára megy-e vissza, azt pedig, hogy a magy.-ban közvetlenül *j*-ből fejlődött volna, épen nem lehet bebizonyítani. — Ami a

¹ A TMNy. is azt mondja, hogy a magy. *gy* leggyakrabban *j*-ből lett (126, 127, 129, 131).

dunántúli nyelvjárásokban a közmagy. *j*-k helyén megfigyelhető *gy*-ket illeti (SzlJöv. I, 2:44), az szintén nem bizonyító erejű. Ilyen *gy* van az említett nyelvjárásokban az imperativusban: *kérgy*, *dobgyon*, *kevergyen* stb. (vö. NyH.⁷ 113) és a birtokos személyrag egyes- és többesszámi 3. személyében: *habgya*, *párgya*, *habgyok*, *párgyok* stb. (NyH.⁷ 119). Hasonló helyzetben zöngétlen mássalhangzó után *ty* van: *kaptya*, *kalaptya* stb. A két alakváltozat kétségtelenül összefügg egymással. HORGER szerint a *gy* másodlagos és a *ty* analogiájára került bele a paradigmába (vö. A dunántúli nyelvjárások *j* > *gy* ~ *ty* változása: MNy. XVII, 151).

A többi *j* > *gy* változással úgy áll a dolog, hogy a nyelvterület egy részén a régi nyelvben és a népnyelvben sajátosságos kettősség figyelhető meg; vagyis vannak olyan esetek, hogy eredeti *j*-ből *gy* lesz, pl. *jég* ~ HELTAI: *gyeg*, N. *gyég* Sopron, Göcsej, Zala m. MNy. X, 350; *jegy* ~ N. *gyegy*-Répcze vid., Göcsej, Vas m. i. h.; *jel* ~ HELTAI: *gyelentete*, *gyelenéc*, N. *gyel* Zala m., *gyelént* Veszprém m. stb. i. h., de ugyanakkor, ugyanazokban a nyelvjárásokban vannak olyan esetek is, mikor *gy*-ből lesz *j*, pl. a török jövevényszavak egy részében: *gyárt* ~ R., N. *járt*, *jártó* NySz., MTsz.; *gyász* ~ R. *jász*, *jászol* MNy. X, 352; N. *jász*, *jászol* Sopron, Zala, Baranya m. stb. MNy. X, 352.; *gyenge* ~ R. *jenge*, N. *jönge* Göcsej MNy. X, 352 stb., stb. Tehát itt ellentétes irányú párhuzamos hangfejlődéssel van dolgunk (vö. TRÓCSÁNYI, Szókezdő *j* ~ *gy* és *gy* ~ *j* változás: MNy. X, 347 kk.). Ennek a váltakozásnak a magyarázatát nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy ez a jelenség sem alkalmas egy spontán *j* > *gy* változás bizonyítására.

Ebben a pontban tehát a végeredmény az, hogy a magyarban a *j* általában megmarad, illetőleg nem lesz *gy*, s ami *j* > *gy* változás mégis van, az egészen szórványos jellegű (*jó* ~ R. *jogeit*, *jogit*, *jogolás*, *joggyul* > *gyógyít*, *gyógyul*; R., N. *kijó* > *kígyó* stb.). A lat. *g* (+*e*, *i*) helyén azonban kivétel nélkül *gy* (+*e*, *i*) van, egy általános hangmegfelelést tehát sporadikus változással magyarázni nem lehet, annál kevésbbé, mivel az eredeti lat. *j*-k kivétel nélkül megmaradtak.¹

MELICH magyarázatának másik pontja az, hogy a magyarországi latinságban a lat. *g* (+*e*, *i*) hangértéke *j* (+*e*, *i*) volt. — A vulg. lat.-ban és a klat. nyelvjárásokban a lat. *g* (+*e*, *i*) valóban *j* (+*e*, *i*)-nek hangzott, ami más szóval annyit jelent, hogy az eredeti lat. *j* hanggal összeesett.² —

¹ Egyetlen példa mégis van arra, hogy a lat. *j*-ből *gy* lett: *pádimentom* < R. *págyimentom* NySz., N. *págyament* Szabolcs m. MTsz. < (lat. *pavimentum*) vulg. lat. **paimento*, illetőleg **pajimentum* SzlJöv. I, 2:42–3.

² A klat. hangállapotra, a lat. *j* és *g* (+*e*, *i*) hangértékének azonosságára vö. ERASMUS, De recta pronuntiatione 72: „Alii quoties sequitur vocalis in eadem syllaba pro *i* propemodum sonant *g*, ut *gecit* pro *jecit*, *egicio* pro *ejicio*.”

Ebből az következik, hogy azokban az országokban, ahol ez a convergens hangfejlődés megtörtént, a lat. orthographiában ingadozás van, egyrészt írnak *g* betűt *j* hangértékben, másrészt előfordul, hogy *j* betűvel *g* hangot jelölnek. — Az előbbire vannak adatok vulg. lat. inscriptiókon is: eredeti lat. *j*: *magestati*, hiatus-töltő *j*: *aliginigenus*, *aligenare* (= *alien*-), *balinium* (= *balinaeum*) SCHUCHARDT I, 70, *origentis* III, 25. (Kévéis biztos adat van, mert ebben a korban már a *dž* fok lehet általános.)

Nálunk azonban lat. emlékeinkben sem a *g* $\rightarrow$ *j*, sem a *j* $\rightarrow$ *g* írásváltozat nem ismeretes.

A lat. *g* (+ *e*, *i*) klat. hangértékét legjobban az illető nép lat. eredetű nemzeti helyesírásából lehet megállapítani. Ha egy nép a lat. *g* (vagy *gi*) betűt *j* hangértékben vette át, az *j*-nek olvasta a lat. szöveget is. Így több európai nép orthographiájában megvolt ez a sajátság; pl. a gót helyesírásban a lat. *G* uncialis betűforma hangértéke *j* (vö. STREITBERG, *Gotisches Elementarbuch*³ 41, 58). Ugyancsak általános a *j*-nek *g*-vel való átírása a Husz-féle cseh helyesírásban is. Husz világosan meg is mondja, hogy a lat.-ban kétféle *g* van: *e* is *i* után „mollis” (tehát *j*) és *a*, *o*, *u* után „durus” (*g*) (vö. SzJöv. I, 2:37). — Palatalis magánhangzók előtt a legrégibb bajor nyelvemlékekben szintén írnak *g*-t, illetőleg *gi*-t *j* helyett (vö. WEINHOLD, *BairGram.* 182 és SCHATZ, *AltbairGram.* 98). — Az ó-szlovén Freisingeni nyelvemlékekben — az ófn. orthographia hatása alatt — szintén előfordul, ha nem is szabályszerűen, hogy szlovén *j*-t *g*-vel írják át (vö. SzJöv. I, 2:38, továbbá BRAUNE: *Beitr. zur Gesch. der deutschen Spr. u. Lit.* I, 527 k.). — Egyes esetekben a XIV. sz.-i Codex Cumanicus-ban is megfigyelhető, hogy a köztör. *j* *g*-vel van jelölve (pl. a magy. *gyümölcs* szónak megfelelő köztör. *jemis giemis*-nek van írva). (Vö. SzJöv. I, 2:37—8.)

Ezzel szemben a legrégibb magy. helyesírásban a *j* hangot sohasem jelölték *g*-vel, viszont a *gy* ($\rightarrow$ *d*) hang jele régebben *g*, a XIII. sz.-tól *gi*, *gy* (vö. KNIEZSA, *Magy. helyesírás*: MNy. XXIV, 261). A *gi*, *gy* jelöléssel egyidejűleg a magy. *g* hangot palatalis magánhangzók előtt kezdik *gu*-val jelölni (MNy. XXIV, 265), később pedig *gh*-val, jelölül annak, hogy a *g*-nek *gy* hangértéke volt. — Ha a lat. *g* (+ *e*, *i*) a magyarországi latinságban is *j* (+ *e*, *i*)-nek hangzott volna, akkor lehetetlen, hogy ne írták volna pl. ezt: *gég jég* helyett vagy viszont ezt: *jém gém* helyett, márpedig ilyen jelölés-mód nálunk sohasem volt. Magy. helyesírásunk tehát határozottan a lat. *g* (+ *e*, *i*)-nek *gy* (+ *e*, *i*) hangértéke mellett szól; ezt bizonyítják lat. jövevényszavaink is, de teljesen kétségtelenné teszi régi nyelvtaníróink tanúsága. DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS *Orthographia Vngarica*-jában (1549.) a következő-

ket mondja: „g. euuel az Deác nélwbenis ket modra élenc, egg modon ig, gallus gula, am mi néluõnebenis ißen, gál ghem gilizta gomba, itt némell'ec hát vetnec az g vtán. Más modon ad Deác nélwben ig, genus gignit germen, am miencbenis igen, germec gic gapiu gonás gõzés.“ (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadv. 8.) — KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY ugyanezt mondja: „g. Sonat *g* durum ut γ graecum: *gallus*, *globus*, *guberno. gy*. Sonat *g* molle ut: *gingiva*, *gigas*.“ (Hungaria Illustrata [1655.] CorpGram. 344.)

Ezek alapján kétségtelen, hogy jövevényszavaink *gy* (+*e*, *i*)-je a lat. *g* (+*e*, *i*) helyén nem magyar fejlemény, hanem *gy* (+*e*, *i*)-nek kellett lenni a magyarországi latinságban is, úgyhogy ennek a megfelelésnek a magyarázatát csak az átható nyelvben kereshetjük.

Ilyen értelemben próbált magyarázatot adni VOLF GYÖRGY (Kiktől tanult 80 kk.). Minthogy a történeti tények és latinságunk más hangtani mozzanatai is az olasz nyelvterület felé utalnak, a román nyelvek közül elsősorban az olasz jött tekintetbe. VOLF úgy okoskodott, hogy a közol. *dž* ~ lat. *g* (+*e*, *i*) helyén valamikor *d*-nek kellett lenni és ezt a fokot megtalálni vélte a velencei, illetőleg velence-vidéki ol. nyelvjárásban. A mi lat. *gy* (+*e*, *i*) olvasásunk tehát északol. hatáson alapul. — Ennek a magyarázatnak egyik gyengéjére MELICH mutatott rá. T. i. VOLF azon állítása, hogy Velencében *d*-t mondanak a közol. *dž* helyén, nem felel meg a tényeknek; a valóságban ez a hang *dž* (+*e*, *i*) és *z* (+*e*, *i*) (vö. SzlJöv. I, 2:34). — Az ol. nyelvterületen sehol sincs *d* az ol. *dž* helyén, ilyen megfelelés csak a friauli rätorom. nyelvjárásban van, de ott is csak szórványosan. Az északol. nyelvjárások közül a piemonti és emiliaiban az ol. *dž* (a román nyelvészetben *g*-vel vagy *ǵ*-vel jelölve) redukálódott *dž*-vé (a román nyelvészetben *ž*), a lombardiai nyelvjárásban általában *ž* lett, a genovaiban pedig *z* (a román nyelvészetben *s*) (vö. BERTONI, Italia dialettale 85). — VOLF magyarázatában azonban nem az a legnagyobb nehézség, hogy az ol.-ban nincs *d*, mert a magy. *gy* (+*e*, *i*) magában véve megmagyarázható volna akár a közol. *dž*-ből is, ahogyan pl. az ó-csuvas **dž*-ből a magy.-ban hanghelyettesítéssel *gy* lett, vagy, hogy romanisztikai szempontból közelebbi példát említsünk, ahogyan az ófr. *tarǵo* > magy. *tárgy* esetében ófr. *dž*-ből magy. *gy* lett, úgy az ol. *dž*-ből is lehetett volna *gy*. Elfogadhatatlan azonban ez a magyarázat azért, mert az ol.-ban ép úgy, mint az összes többi román nyelvekben az eredeti lat. *j*, a lat. *g* (+*e*, *i*), sőt a *di* (+voc.) hangcsoport is tökéletesen összeesett, pl. ol. *gennajo* < lat. *Januāriu(m)*; *genero* < lat. *generu(m)*, *gente* < lat. *gente(m)*, *giorno* < lat. *diurnu(m)*; — fr. *janvier*, *gendre*, *gens*, *jour* stb.; — ugyanígy valamennyi román nyelvben. Ezzel szemben a magy.-ban az eredeti lat. *j* mindenütt megmarad *j*-nek

(János, Jézus, Jeruzsálem, január, juss stb.; — 1. lat. *i*), viszont a lat. *g* (+ *e*, *i*) helyén *gy* van. Egyetlen olyan román nyelvet sem ismerünk, amelyben hasonló kettősség volna. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a *j* fok van megőrizve, pl. a szardiniai, szicíliai és délol. nyelvjárásokban; olyan nyelvek is vannak, ahol *dž* van (közol., oláh, rätorom. — vö. ML., Gram. I, 328), de olyan kettősség, mint a magy.-ban, egyetlen nyelvben sincs. — Ugyanezt mondhatjuk a középlat. nyelvjárásokról is, melyekben — mint láttuk — általában a *j* fok állandósult. A magy. kettősség teljesen egyedül áll és a magyarországi latinságnak ez eddig megmagyarázatlan problémája.¹

Latin *qu* és *gu*.²

Az eredeti lat. *qu* és *gu* Augustus korában labialis elemét elvesztette és *k* meg *g* lett, de *e* és *i* előtt többnyire nem palatalizálódott. A régi magy. helyesírásban a lat. *qu* és *gu* betű hangértéke *k*, illetőleg *g* (vö. MNy. XXIV, 264—5).

Magy. megfelelői régebben *k*, *g*, újabban *kv*, *gv* is:

1. Magy. *kintorna* < lat. *quinterna* DuC. (vö. Nyr. VI, 103) | R. *kitancia* NySz.; DANK., Lex. 614: *kvietántzia*, *kvitántza*; N. *kvitancia* RELL 'Quittung' < lat. *quietantia* | *kóta* R. 'számjegy' is MNy. XI, 228 < lat. *quota* || *rékviem* (Helt.: *requiem* mise NySz.) < lat. *requiem* (t. i. „aeternam dona ei Domine“, vö. SzJöv. I, 2:394).

2. Magy. *angolna*, N. *angvilla* MTsz. < lat. *anguilla* | R. *gárgyán* NySz.; DANK., Lex.: *gárdján* < egyh. lat. *guardianus*.

Görög aspiraták.

A lat.-ban eredetileg nem voltak aspiraták. A gör. aspiraták a későbbi fejlődés szempontjából legszorosabban a lat. explosivákhoz csatlakoznak. A köztársaság korában a gör. aspiratákat *k*, *t*, *p*-vel helyettesítik, csak Cicero korában kezdik pontosabban átírni.³ A *χ*, *θ* ~ *ch*, *th* megfelelés azonban csak az írásban volt meg, a kiejtésben a *h* eltűnt; a román nyelvekben *ch* és *c*, *th* és *t* között nincs különbség. A gör. *φ* története a későbbiekben eltérő.⁴

¹ Párhuzamos jelenség az, hogy a mai ol. iskolai olvasás szerint a lat. szövegben a *g* (+ *e*, *i*)-t *dž*-nek, a *j*-t *j*-nek olvassák. Azt azonban nem tudjuk, hogy ez milyen régi hagyományra megy vissza; kérdés, nem egyszerűen az ol. orthographia adja-e meg a magyarázatát. A franciák mindkettőt *ž*-nek olvassák. (C. TAGLIAVINI tanár úr szíves közlése, kinek ezzel a kérdéssel kapcsolatban adott felvilágosításaiért e helyen is köszönetet mondok.)

² Vö. LINDSAY 99—100.

³ Vö. LINDSAY 62; SEELMANN 252 kk.

⁴ Vö. SCHULZE: KZr. XXXVIII, 388.

Görög χ $\sim$ latin *ch*.

1. Gör. χ $\sim$ lat. *ch* a római katolikus egyház olvasásában először *k'*, később *k* (vö. NyK. XXXIV, 132, XXXIX, 342). A magyarországi lat.-ban szintén *k*-nak olvasták. Ezt bizonyítják lat. jövevényszavaink, ahol általában *k* a megfelelő: *kártya* 'Karte' < lat. *charta* | *kórus* < egyh. lat. *chorus* | *krizma* < egyh. lat. *chrisma* $\sim$ gör. $\chi\rho\iota\sigma\mu\alpha$ | *Krisztus* < egyh. lat. *Christus* $\sim$ gör. $\chi\rho\iota\varsigma\tau\omicron\varsigma$ | *katekizmus* < egyh. lat. *catechismus* | *parókia* < egyh. lat. *parochia* | *arkangyal* < egyh. lat. *archangelus* | *iskola* < lat. *schola* | *páska* (bárány) < egyh. lat. *pascha* $\sim$ gör. $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\alpha$. Általában az ótestamentumi nevekben: *Jerikó* < egyh. lat. *Jericho* | *Makabeus* < egyh. lat. *Machabaeus* | *Zakariás* < egyh. lat. *Zacharias* stb. — De úgy látszik, voltak mégis egyes szavak, melyeket *h*-val olvastak, pl. *Mihály* (1138/1329: *Mihal*, *Michal*, *Mychael*; HB.: *michael* olv. *k*-val? Klebelsberg-Eml. 145) < egyh. lat. *Michael*, melynek a klat.-ban is *h*-val kellett lenni, mert több szláv nyelvben is *h* van (vö. SzJöv. I, 2: 196) | *hártya* 'dünnes Blatt, Haut' (mindig *h*-val OklSz., NySz.) < lat. *charta*.

2. A χ > lat. *k* annyiban mégis különbözött az eredeti *k*-tól, hogy általában *e*, *i* előtt is megmaradt *k*-nak: *Ezékiel* < egyh. lat. *Ezechiel* | *Kilián* < egyh. lat. *Chilianus* | *kirurgus* (gírókus Udvarhely m. MTsz.) < lat. *chirurgus*. De néha ezt is *c* (*e*, *i*)-nek olvasták a kódexekben: *Ezeczyl* | *Cellen* (vö. MNy. XI, 125) | R. *cirillikus* 'Wundarzt' EtSz. < klat. *cirurgicus* DuC. (vö. gör. $\chi\epsilon\iota\rho\upsilon\rho\gamma\iota\alpha$) | *cédula* < klat., h. lat. *cedula* DuC., MLSz. $\sim$ lat. *schedula* | R. *cinadónia* 'Schwalbenkraut' < klat. *cenedonia* (gör. $\chi\epsilon\lambda\iota\delta\omicron\nu\iota\omicron\varsigma$) EtSz.

3. A gör. χ -nek az egyh. lat.-ban néha *g* is megfelelhet: *dragma*, *didragma* (RöNSCH, Itala u. Vulg. 455) > magy. R. *dragma*, *didragma* (MünchK. Máté XVII, 23; Károlynál uo. *drachma*; GyARM., Voc.: *drakma*) < egyh. lat. *drachma*.

Mai kiejtés szerint szó elején *k*: *kiméra*, *kresztomatia*, *kromatikus*, *kronológia* stb.; szó belsejében többnyire *ch* (φ : χ): *archeologia*, *archivum*, *mechanika*, *monarchia*, *technika* stb., de e mellett *k* is: *hipokonder*, *melankólia* stb.

Görög θ $\sim$ latin *th*.

1. Gör. θ $\sim$ lat. *t(h)* $\sim$ magy. *t*: *Tamás* < egyh. lat. *Thomas* | *Agota* < egyh. lat. *Agatha* | *citëra* < lat. *cithara* | *katëdra* < lat. *cathedra* | *patika* < lat. *apotheca* | *Bërtalan* < egyh. lat. *Bartholomaeus* | *Bëtlëhëm* < egyh. lat. *Bethlehem* | *jácint* < lat. *hyacinthus* | *Názáret* < egyh. lat. *Nazareth* | *Góliát* < egyh. lat. *Goliath* stb.

2. A lat. *t(h)* < gör. θ *e*, *i* (+ voc.) előtt nem lett affricata, hanem *tj* (+ voc.) $\sim$ magy. *ty*, *tty* (a vulg. lat.-ban, úgy

látszik, nem volt meg ez a különbség: *Zeophilus* < *Theophilus*, ol. *zio* < *θεῖος* 'Onkel', sp. *Macias* < *Μαθῆας* SCHUCHARDT I, 153); *Dorottya* (*Dorottia*, *Dorottyah* KNAUZ, Kortan 178, SzlJöv. I, 2: 165; PPB.: *Dorotja*) < egyh. lat. *Dorothea* | ? R. *Galattya* (ÉrdyK. 59: *Galattya*, 119: *Galatyabelieknek*) < egyh. lat. *Galathea* v. *Galatia* | *Mátyás* (1240 k.: *Mathias*; R. *Mattyás* is SzlJöv. I, 2: 194) < egyh. lat. *Mathias* | *Mátyus* (1181: *Matus* [olv. *Mátyus* SzlJöv. I, 2: 195]; 1343: *Mathius*, 1364, 1420 stb.: *Mathyus* OklSz.) < egyh. lat. *Matthaeus* | *szittyá* R. 'Scythia' (ApostMélt. 54: fülöp *zytyaban*; ÉrdyK. 592: *zyttyai* magyaroknak [vö. Nyr. XXX, 482]) < lat. *Scythia*.

Görög φ.

A gör. φ története egészen különálló. Hangértéke a gör.-ben eredetileg *p* + *h*; ebből a korból való átvételekben a lat.-ban *p* van. Később a gör.-ben az aspiratából (*pf* affricata fokon keresztül) spirans lett (*f*), és az újabb átvételekben ez tükröződik. A helyesírásban aztán a kettő keveredett: *filosofia*, *Filippus*, *colapus*, *Josepus* stb. (vö. LINDSAY 114, SEELMANN 252 k.).

Magy. megfelelője *f*: *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus* | *főniksz*, *féniksz* NySz. < lat. *phoenix* | *fülemüle* < lat. *philomela* | *éléfánt* < lat. *elephantus* | R. *Efezsom* (MNY. XIV, 76 k.) < lat. *Ephesus* | *kófiom* 'süveg' (SermDom. II, 4: *kophiom*) < h. lat. *cophium* MLSz. | *próféta* < egyh. lat. *propheta* | *Zsófia* < egyh. lat. *Sophia* | *József* < egyh. lat. *Joseph* stb. — Egy esetben van nyoma a *ph* ~ *p* megfelelésnek [*József*] KTSz.: *Josepneć*; MünchK. márc. 19.: *Josep* (gör. Ἰωσήφος, lat. *Josep(p)us*, ol. *Giuseppe* SEELMANN 261; vö. SzlJöv. I, 2: 178). (A régi gör. φ ~ lat. *p* helyén természetesen nálunk is *p* van: *ampolna* < lat. *ampulla* ~ gör. ἀμφορεύς.)

Spiransok.

Interdentalis spiransok.¹

Latin s.

A lat. *s* interdentalis sibilans; mindig zöngétlen. A zöngétlenséget bizonyítják a román nyelvek, melyekben a szókezdő *s* (összetételben is) mindig zöngétlen. A zöngésülés csak azokban a nyelvekben állott be (észak-ol., fr., port.), amelyekben bizonyos helyzetben minden lat. mássalhangzó zöngéssé válik.

A román nyelvekben a szókezdő *s* általában megmarad, az intervocalicus -*s*- az oláhban, köz-ol.-ban, sp.-ban zöngétlen, a többiben zöngés. E mellett az általános megfelelés

¹ Vö. LINDSAY 116; SEELMANN 302.

mellett van azonban több román nyelvben a lat. *s*-nek *ș*, illetőleg pontosabban palatalis *ș*-féle hangmegfelelése is. Ilyen *ș* van a lat. *s* helyén minden esetben az észak-ol.-ban (vö. ML., Gram. I, 340) és Franciaország délkeleti nyelvjárásaiban (uo. 341).¹ Bizonyos helyzetekben azonban az egész olaszságban és más nyelvekben is előfordul *ș* a lat. *s* helyén; így az ol.-ban *i* előtt (vö. GRÖBER I, 364), továbbá az *sc* és *x* hangkapcsolatban *e* és *i* előtt (uo. 533—4). — Vannak azonban jelek arra is, hogy a francia tövégi és szóvégi *s*, mely a XIII. sz. óta nem hängzik, *ș* v. *ş* fokon keresztül tűnhetett el. Ezt bizonyítják ófr. jövevénytiszavaink (*botos*, *Lajos*, *Páris*), melyeknek az *ș*-se alapján az átadó nyelvben csak *ş* v. *ș*-et lehet feltenni (vö. MNy. X, 392).

A magyarországi latinságban az *s*-et, úgy látszik, általában *ș*-nek olvasták. Régi nyelvtaníróink közül KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY a Hungaria Illustrata-ban (1655.) ezt mondja: „*s*. Sonat s durum, ut ſigma graecorum, ut ventus, finus. /z. Sonat f tenue et molle per libilum efferendum ut ſzēna foenum.“ (CorpGram. 345.) A lat. *s*-nek *ș* hangértéke mellett szól helyesírásunknak az a sajátága, hogy a legtöbb európai népétől eltérően az *s* betűvel az *ș* hangot jelöljük. Legfontosabb bizonyíték azonban jövevénytiszavaink megfelelése.

Jövevénytiszavaink lat. *s* megfeleléseit két főcsoportban tárgyaljuk: I. Lat. *s* ~ magy. *s*. — II. Lat. *s* ~ magy. *sz*, *z*.

I. Lat. *s* ~ magy. *s*.

1. Magy. *s*. Ahol ma *s* van, ott nincs okunk kételkedni abban, hogy mindig is az volt. Szó elején: *Salamon* < egyh. lat. *Salomon* | *Sámson* < egyh. lat. *Samson* | *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Sebestyén* < egyh. lat. *Sebastianus* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia* | *sólya* < lat. *solea* | *sors* < lat. *sors* || az *sk*-, *sp*-, *st*- hangcsoportban: *iskola* < lat. *schola* | N. *iskála*, *eskája* 'létra' MTsz. < lat. *scala* | *skorpió* < lat. *scorpio* | *spongya* < lat. *spongia* | *stóla* < lat. *stola* stb. — Intervocalicus helyzetben csak -*ss*- ~ magy. R. -*s*-, újabb -*ss*- : *mise* < egyh. lat. *missa* | *Messiás* < egyh. lat. *Messias* | *passió* < egyh. lat. *passio* || szó belsejében az *sk*, *sp*, *st* hangcsoportban: *páska* < egy. lat. *pascha* | *áspis* < lat. *aspis* | *Ágoston* < egy. lat. *Augustinus* | *alabástrom* < lat. *alabastrum* | *áristom*, *árëstom* < klat., h. lat. *arestum* DuC., MLSz. | *bástya* < klat., h. lat. *bastia* | *bëstye* < lat. *bestia* | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* | *lajstrom* < klat. *registrum* DuC. | *ostya* < egyh. lat. *hostia* | *prépost* < egyh. lat. *praepos(i)tus* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia* stb. — Szó végén: *András* < egyh. lat. *Andreas* | *Agnës* < egyh. lat. *Agnes* | *Mózes* < egyh. lat. *Moyse* | *fiskális* < h. lat. *fiscalis* 'ügyész' MLSz. | *turpis(ság)* < lat. *turpis* | *János* < egyh. lat.

¹ Ugyancsak *ș* van minden helyzetben az albán nyelv lat. elemeiben is (vö. GRÖBER I, 817).

Ioannes | *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Ambrus* < egyh. lat. *Ambrosius* | *Krisztus* < egyh. lat. *Christus* stb.

2. Magy. cs: *paradicsom* (HB.: *paradifum* olv. *párádicsum* Klebelsberg-Eml. 145; VirgK. 122: *paradiczom*-, VitkK. 105: *paradičom*-, JordK. 887: *paradyczom* stb. NySz.) < egyh. lat. *paradisus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.); úgy látszik, nem ment végbe az egész nyelvterületen az *s* > *cs* változás: N. *paradisom* Szombathely, Marosvásárhely stb. MTsz.; *paradizsom* Marosszék MTsz. — A többi esetben szóvégen: *grádics*, *garádics* (JókK. 64: *grados*; MURM.: *gradicz*, NémGl. 194: *garadis* NySz.; 1557: *garadic*-, 1597, 1638: *gradic* OklSz.) < lat. *gradus* | *Lukács* (1211: *Lucas*; 1370: *Lukach*-, *Lukachtelke*, *Lukachfalva* CSÁNKI II, 331, 504; *Lucacz*, *lukach* KNAUZ. Kortan 209 stb.) < egyh. lat. *Lucas* | *virgács* < lat. *virga* tb. acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) | N. *ákics* 'tüske' Balatonmellék EtSz. < lat. *acus* | [*golyóbis*] N. *golyóbis* Zala m., *golubics* Vas m. MTsz. < lat. *globus*. — Az *s* > *cs* változás kétségtelenül a magy. nyelvtörténet folyamán ment végbe; ilyen *s* > *cs* változás történt az *s* kicsinyítő képzőnél is: *kővécs*, *tócsa*, *fácska* (NyH.⁷ 93, 98).

3. Magy. zs. A többnyire *s*, *f*-sel jelölt régi adatoknál rendszerint nem lehet eldönteni, hogy mikor olvashatók *zs*-vel, mikor *s*-sel: *zsálya* (1544: *sallya*, 1638: *sallia* OklSz.; DebrGram. 341: *sálya*) < lat. *salvia* | *zsínagóga* (MüncK. 20: *synagoga* stb.; GyARM., Voc.: *sinagoga*) < egyh. lat. *synagoga* | *Zsófia* (*sophia* KNAUZ. Kortan 270, SzlJöv. I, 2: 209) < egyh. lat. *Sophia* | *Zsuzsanna* (*Sufanna* SzlJöv. i. h.; PPB.: *Susa*, *Susánna*) < egyh. lat. *Susanna*. Itt a zöngésülés feltétlenül a magy.-ban történt (vö. MNy. XII, 210). Ilyen *zs*-k vannak német jövevényszavainkban is a kfn. *š* helyén: *zsámoly*, *zsémb*, *zsindely*, *zsinór*, *zsarol* stb. (DLehnw. 277). — Szó belsejében magánhangzók között régi szavakban kivétel nélkül: *bazsalikom* < klat. *basilicum* (de *bazilika* < klat. *basilica* 'aedes sacra' DuC) | *bazsiliskus* < klat. *basiliscus* DuC. | *Boldizsár* (DebrK. 111, 112: *Ba(o)ltosar* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Balthasar* | *éklézsia* < egyh. lat. *ecclesia* | *Ézsaiás* < egyh. lat. *Esaias* | *horszanna* < egyh. lat. *hosianna* | *Izsák* (HB.: *ysaac* olv. *zs*-vel? Klebelsberg-Eml. 145) < egyh. lat. *Isaac* | *Izsó*, *Ézsau* (1260: *Isó*-, 1376: *Isou*- OklSz.) < egyh. lat. *Esau* | *Jeruzsálem* (kódexekben: *Jerusalem* SzlJöv. I, 2: 177) < egyh. lat. *Jerusalem* | *jézsuita* < egyh. lat. *Jesuita(e)* | *József* (KTSz.: *Josepneec*, I. SzlJöv. I, 2: 178) < egyh. lat. *Joseph(us)* | *kazsula* < egyh. lat. *casula* 'miseruha' | *múzsza* (Zrinyi I. 9. v.: *Musa*) < lat. *Mūsa* | *múzsika* < lat. *mūtica* | *Özséb* < egyh. lat. *Eusebius* | *petrezselyem* < lat. *petroselinon*, h. lat. *petrosilium* MLSz. | *rózsza* (NySz., OklSz.; PPB.: *Rósa*, *Rofina*, *Rósi*, *Rosály*) < lat. *rosa* | *uzsora* (SermDom. II, 262, 649: *ufura*, *ufora*; kódexekben: *usura*, *osora*, ErdyK. 137b: *ozoras* NySz.; DebrGram. 341:

usora) < lat. *ūsūra* | *Balázs* (ÉrdyK. 212: *Balaas*; *Balas* KNAUZ, Kortan 148, SzlJöv. I, 2:156) < egyh. lat. *Blasius* | *alamizsna* (SermDom. II, 688: *alamifnájokat*; ApostMélt. 18: *alamofnas* SzlJöv. I, 2:213 < vulg. lat. **alimosina* (vö. fr. *aumône*, ófn. *alamuosan*) népetimológiás alak az *alere* hatása alatt SCHUCHART I, 213 | *elemőzsia* < lat., h. lat. *eleemosyna* MLSz. | *krizsma* (NySz., SzlJöv. I, 2:338) < egyh. lat. *chrisma* | *preszbiter* < egyh. lat. *presbyter* || R. *balzsamom* EtSz. < lat. *balsamum* | *Erzsébet* (PPB.: *Ersébet*) < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *kámzsza* < egyh. lat. *camisia*.

II. Lat. *s* ~ magy. *sz*, *z*.

A lat. *s*-nek megfelelő mai magy. *sz*, *z* hangok igen különböző megítélés alá esnek. Először is ki kell zárni azokat a szavakat, melyek újabb német közvetítéssel kerültek nyelvünkbe: *cirkusz* < ném. *Zirkus*, *rébusz* < ném. *Rebus*, fr. *rébus* < lat. *rebus* 'durch dinge' KLUGE, EtWb. 367 stb. A szavak egy másik része közvetlenül lat. ugyan, de a régi nyelvből nem mutatható ki: *persze* < lat. *per se* (t. i. intelligitur), *szimpla* < lat. *simpulus*³ fem.-a. A legnagyobb csoportot alkotják azután az olyan szavak, melyekben ma *sz*, *z* van, de egészen kétségtelen, hogy régen *s*, *zs* volt, a mai alakok pedig újabb átvételek. Pl.: *Szilveszter* (ÉrdyK. I, 277: Zent *Siluefter* SzlJöv. I, 2:206) < egyh. lat. *Silvester* | *szeptembër* (MünchK. naptári rész: *September*, még GYARM.-nál is *september*) < lat. *september*. Ma is ingadozik az ejtés pl. *sakramentum* és *szakramentum* között. — Szó belsejében magánhangzók között ma *z* van. De pl. a mai *Jézus*: SermDom. II, 632: *iefus*; a MünchK.-ben általában *Iefus*, ApostMélt. 2, 26, 30 stb.: *yefus*, MargLeg. I, 74: *Iefus* stb. SzlJöv. I, 2:186; még GYARM., Voc. is: *Jézsus*, *jezsuwita* < egyh. lat. *Iesus* | *Mózes* (SermDom. II, 454, 455, 565: *Mojfes*) < egyh. lat. *Moses*. Ezek az adatok semmi esetre sem olvashatók *z*-vel, csak *s*-sel v. *zs*-vel. A *zs*-es ejtés a mai *z* helyén még a XIX. sz. közepéig általános volt; GYARM., Voc. pl.: *gimnazsiom* < lat. *gymnasium* | *inkvizíció* < lat. *inquisitio* | *krizsis* < lat. *crisis* | *penzsió* 'holtig tartó jutalom' < lat. *pensio*. — A mai -ssz- helyén magánhangzók között -ss- volt: *processzió* (ÉrdyK. 136, 137: *proceffio*; DebrGram. 340: *prosontzió*) < egyh. lat. *processio* | GYARM., Voc.: *essentzia* < lat. *essentia* | GYARM. Voc.: *suktzessio* < lat. *successio* stb. — Szó belsejében prae- és postconsonanticus helyzetben kivétel nélkül *s* volt. Pl. *Eszter* (BécsiK. mindig: *Hèfter* 47. kv.) < egyh. lat. *Esther* | *Krisztus* (SermDom. II, 603: *criftof*; MünchK., ApostMélt. 2, 26, 30 stb., MargL. 174 stb.: *criftus*; GYARM., Voc.: *Antikristus*) < egyh. lat. *Christus*. Ugyanígy az aránylag újabb szavakban is. Pl. *minisztër* régen mindig *s*-sel (NySz., GYARM., Voc.), sőt ma is *ministrál*, *ministráns* | *gusztus* ~ GYARM., Voc.: *gustus* | *univerzitás* ~ GYARM., Voc.: *universitás* stb. — — Ezekben az esetekben a mai megfelelé-

sekre nézve kétségtelen az írott alak, illetőleg az újabb klasszicizáló olvasásmód hatása. Csupán a *Jézus* és *Krisztus* szavakban, mint ennyire népi szókban, nem lehet irodalmi hatást föltételezni; ezekre vonatkozólag legvalószínűbb VOLF nézete, hogy a mai *Jézus* és *Krisztus* a régi *Jézsus* *Kristus*-ból elhasonulás útján keletkezett (vö. Kiktől tanult 85 kk.). A spiransok között ugyanazon a szón belül meglehetősen szoros asszociatív kapcsolat van; vagy hasonulnak: szl. *straža* > magy. *strázsa*, vagy elhasonulnak: szl. *črešnja* > magy. *cseresnye* > *cseresznye*. Ezen a kettős változáson ment keresztül a magy. *csízió* szó; klat. *cisio* 'Circumcisio Domini jan. 1.' > magy. *cizsió* > *csizsió* > *csizió* (EtSz.). VOLF elhasonulással magyarázza az *augusztus*, *jebuzeus*, *farizeus*, *filiszteus*-féle szavak sz, z-jét is; de ezt nem lehet adatokkal igazolni, hanem az utóbbiak épen olyan klasszicizálások, illetőleg újabb átvételek lehetnek, mint a *miniszter* stb.

A lat. *s* eredeti *sz* ejtését csak a következő adatok bizonyítják¹: *pásztor* (1095: *Paztur*, 1240: *Pazthur*, 1370: *Paztor* stb. OklSz.; SermDom. I, 134: *paztorok*; JókK. 49: *paztorok*, BécsiK. 212: *paztor* NySz. < lat. *pāstor* || *sz* > *c*: *árbo*c, R. *arbo*cfa (ÉrdyK. 314b: *arbo*zfa, Cal.: *arbots*-fa, MA.: *arbotz*fa, Helt: Mes. 93: *arbo*szfa; SermDom.: *arbo*s [*x* = *s* v. *cs*?] EtSz.) < klat. *arbo*s (l. EtSz.); a 'Mast, Mastbaum' jelentés megvolt már a klassz. lat.-ban is (GEORGES, LatDWb.) | *párd*uc (BécsiK. 148: *pardi*c, DebrK. 379: *pardo*cz NySz.; 1490: *pardi*cz, 1598: *pardus*z OklSz.; MA.: *pardu*ß) < lat. *par*-*dus* | R. *gad*ótz 'Weichfisch' < lat. *gadus* LESCHKA, El., DANK., Lex. 397. (Az *sz* > *c* változásra vö. GOMBocz, MTNyt. II, 2:90 és MNy. XXIV, 104 kk.)

*

Lat. *x*.

A lat. *x* hangértéke a régi magyar helyesírásban *ks* és *ksz*.² Magy. megfelelője jövevényszavainkban általában *ks*: *Sándor* < klat. *Sandrus* az *Alexandrus* mellékalakból (MNy. X, 100) || GYARM., Voc.: *eks*ertzérozni < lat. *exercēre* | *eks*ponálni < lat. *exponare* | *eks*ékválni < lat. *exsequi* | *eks*tzelentziás vö. lat. *excellens* || *taksa*, *taksál* (N. *takszál* Veszprém m. MTsz.) < klat., h. lat. *taxa* DuC., MLSz. | *főniksz*, *féniksz* < lat. *phoenīx*. — Magánhangzók között -*gz*- is: *egz*amentom

¹ Legrégibb orthographiai jele *z*, *sc* stb. (vö. KNIEZSA, A m. helyesírás: MNy. XXIV, 320 kk.).

² Vö. KNIEZSA, Magy. helyesírás: MNy. XXIV, 324: *ks*: 1225: *Myxa* terra, 1211: *Boxa* || *ksz*: 1225: *Biroud*, 1239: *Saward*, *Saxardiensis* (Szekszárd). — Sz. MOLNÁR A., Gram. ezt mondja: „Quidam inserunt *x* his oppidorum nominibus: *Pax*, *Berevas*, *Sixo*, *Taxon*, quae Ungarice rectius *Paks*, *Berekbáß*, *Szikbó*, *Takfon*.” (CorpGram. 119.) — TSÉRSI orthographiája szerint: „X, x Latinorum et Graecorum debet pingi per *ks* ut: *Artakferkhes*, *Feliks*, *Alek/ander*.” (CorpGram. 668.)

RELL < lat. *exāmen*, h. lat. *examentum* MLSz. | *egzekutor* < lat. *exsecūtor*, h. lat. *executor* 'végrehajtó', *egzekvál* < lat. *exsequi* (NyK. XXXIX, 335). — Újabban természetesen *ksz: lukszus, prakszis, ekszhumál* stb.; az *ex* + voc. kezdetű szavakban *gzis: egzaltált, egzisztencia* stb.

*

Régi lat. jövevénytiszavainkban tehát a lat. *s* megfelelője, az egészen csekély számú kivételeket nem számítva, szabályszerűen *s*, illetőleg annak magy. fejleményei. Ez a sajátos megfelelés már régen feltűnt. Először HUNFALVY PÁL vetette fel a kérdést és úgy magyarázta, hogy a lat. *s* eredetileg nálunk is *sz*-nek hangzott és később a magy.-ban vált *s*-sé (A székelyek 31). Ez a magyarázat természetesen tarthatatlan, amennyiben *sz* > *s* változásról a magy.-ban nem lehet szó (vö. mégis *sző* ~ *sővény*, *szőr* ~ *sörény*, *szem* ~ *sömör* MNy. XX, 62). — ASBÓTH szerint helyesírásunk és általában kereszténységünk cseh eredetű, s minthogy a régi cseh helyesírásban a lat. *s*-nek szintén *š* hangértéke volt, ő a magy. „*s*-ezést” is cseh hatásnak tulajdonította (Szlávság a magyar keresztény terminológiában: NyK. XVIII, 321 kk.).

A kérdés megoldása VOLF GYÖRGY érdeme. VOLF először is az *s*-ezés történetét vizsgálta helyesírásunkban, jövevénytiszavainkban meg lat. olvasásunkban, és kimutatta, hogy az régen teljesen általános volt, azután arra a rendkívül szerencsés gondolatra jutott, hogy ennek a hangmegfelelésnek az eredetét valami római katolikus, mégpedig újlat. nép nyelvében keresse. Mivel a román nyelvek közül a velencei, illetőleg észak-olasz nyelvjárás az, amelyben a lat. *s*-nek minden helyzetben szabályszerűen palatalis *š* felel meg, VOLF megállapítja, hogy a lat. *s*-nek megfelelő magy. *š* az észak-ol. palatalis *š* megfelelője. A *š* hang a magy. hangrendszerből hiányzik, ezért hanghelyettesítéssel *š* lett. Ami a magy. *zs-t* illeti, VOLF a régi adatokban minden intervocalicus *s-t* *zs*-nek olvas, mert a *zs-t* az átadó nyelvre feltételezi, mégpedig nemcsak két magánhangzó között, hanem *l* és *r* után, valamint zöngés mássalhangzók előtt is (Kiktől tanult: Összes Művei 85).

VOLF elméletét MELICH Szláv Jövevénytiszavaink c. művének második részében revideálta, illetőleg kiegészítette. Kimutatta, hogy az *s*-ezés sokkal szélesebb körű, mint VOLF gondolta, amennyiben nemcsak az észak-ol. nyelvterületen, hanem a római katolikus szláv nyelvekben általában *š* van a lat. *s* helyén, így a lengyel, cseh, tót, szlovén nyelvekben meg a éa-horvátban. A lat. *s* betű *š* hangértéke ugyancsak megvan a régi cseh, a karintiai szlovén (l. Freisingeni emlékek) és a régi lengyel helyesírásban is. A mai nézet szerint a magy. *s*-ezés nem közvetlenül észak-ol. eredetű, hanem katolikus

szláv (pannóniai szlovén) közvetítéssel jutott el hozzánk (vö. SzlJöv. I, 2: 55 kk.).

Ami a szóbelsei *zs* eredetét illeti, ebben a tekintetben az északol. hatás nem egészen világos. Az ol. intervocalicus *s* az északol. nyelvterületen kétségtelenül zöngés ugyan (*z*, a román nyelvészeti irodalomban *ȝ*), de palatalis színezete nincs, mint VOLF gondolta. Hogy ez mennyiben befolyásolta a magy. *zs* hangot, azt nem tudjuk eldönteni, annál kevésbbé, mert a magy. *zs* hangok története általában nem eléggé ismeretes. Mindenesetre feltűnő a csaknem teljes szabályszerűség, de viszont azt, hogy ez a *zs* a magy.-ban mindig zöngés volt, nem lehet bebizonyítani; pl. a *paradicsom cs*-je csak *s*-ből érthető, másrészt zöngésülés itt épűgy, mint szó elején, a magy.-ban is történhetett.

Az általános *s* megfelelés mellett régi szavakban csak a *pásztor*, *árbo*c és *párduc* szó *sz*-ét lehet kimutatni. Ez teljesen magyarázatlan, annál is inkább, minthogy az *sz* épen olyan helyzetben van (*st* hangkapcsolatban meg szóvégen), ahol az *s* még ma is a legerősebben tartja magát. — A többi esetben, ahol ma *sz* van, az a múlt század ötvenes évei óta a Thun-féle rendszerrel kapcsolatban fellépő klasszicizálás eredménye. Ez az olvasásmód, mely a réginek és az újnak a keveréke, legjobban meglátszik a mai lat. Fremdwortokon, de hatott részben a meghonosult szavakra, sőt a lat. szöveg olvasására is. (Az utóbbira pl. abban, hogy az intervocalicus *-s-*t *z*-nek olvassuk, ami nyilván német, közvetve esetleg újlat. sajáttság.) A mai ejtősmód nagyjában a következő: A) Szó elején *sz*: *szenzáció*, *szimplex*, *szimultán*, de *sp*-, *st*:- *spiráns*, *spirális*, *spontán*, *státus*. B) Szó belsejében két magánhangzó között és zöngés mássalhangzó után *z*: *ceruza*, *fantázia*, *úzus*; *cenzúra*, *reverzális*, *konverzió*. Ez kivétel nélküli; de itt is *-sp*-, *-st*:- *desperál*, *inspektor*, *demonstrál*, *protestál*; újabban itt is terjed az *szt*: *asztronómia*, *katasztrófa*. C) Szó végén az *-s* általános; így az *-ans*, *-ens*, *-ális*, *-izmus* stb. végződésben: *szibiláns*, *szuperintendens*, *fatális*, *humanizmus* stb.

Latin *z*.

A latinban *z* csak jövevényszavakban volt és megfelelt a gör. ζ-nak.¹ A gör. ζ eredeti hangértéke *dz* volt; később ez több fokon keresztül *z* lett. Az utóbbi fokot tükrözteti vissza a lat. *z*. Ez a hang a lat.-ban kb. Kr. e. 350 óta idegen volt (ólat. *z* > *r*). A klat.-ban és egyh. lat.-ban általában *z*-nek írták és olvasták gör. eredetű tulajdonnevekben meg keresztény terminus technicusokban. Magy. megfelelője *z*: *Zakariás* < egyh. lat. *Zacharias* | *Zakeus* < egyh. lat. *Zachaeus* | *Zebe-*

¹ Vö. LINDSAY 118 k.

deus < egyh. lat. *Zebedaeus* | *Zebulon* < egyh. lat. *Ze(a)bulon* | *Ezékiel* < egyh. lat. *Ezechiel* | R. *gazofilanciom* 'Kirchenschatz' (MünchK. 158, 186) < egyh. lat. *gazophilacium* | *Lázár* < egyh. lat. *Lazarus* | *Názáret* < egyh. lat. *Nazareth*. — A gör. ζ-nek néha lat. ss is megfelelhet (pl. *μάζα* > *massa*); így a gör. -ιζειν képző ~ lat. -issare, de a mellett -izare is (vö. francia -iser, német -isieren) ~ magy. -izálni: *pityizál* < lat. *pytissare* || *favorizál* | *germanizál* || *urizál*.¹ (Vö. SIMONYI: Nyr. VIII, 296 k.) — Ujabban szintén z: *zodiákus*, *zoologia* stb.

Dentilabialis spirans.²

Latin f.

Az f az ólat.-ban bilabialis spirans volt (φ), de a császárkor közepe táján dentilabialis spirans lett.

Lat. f ~ magy. f: *Fábián* < egyh. lat. *Fabianus* | *família* < lat. *família* | *február* < lat. *februārius* | *firkál* (frikálni DANK., Lex. 372) < lat. *fricāre* | *figura* < lat. *figūra* | *forma* < lat. *forma* stb. || *Lucifer* < lat., egyh. lat. *Lucifer* | *referál* < lat. *referre* || *cifra* < klat., h. lat. *cifra*, *ciffra* DuC., MLSz. (a magy.-ban a mn. elvonás útján keletkezett a *cifráz* igéből, EtSz.).

Laryngalis spirans.³

Latin h.

A lat. *h* (< idg. **gh*) először valószínűleg **χ* volt, a nyelvtörténet kezdetén azonban már *h*. A vulg. lat.-ban a Kr. e. III. sz. közepén eltűnt, a román nyelvekben sehol semmi nyoma. A klat.-ban és egyh. lat.-ban mint orthographiai sajátosság megmaradt, de ejteni nem ejtették; ezért írtak *h*-t ott is, ahol nem kellett, viszont etimologikus *h*-kat elhagytak. Így volt ez a magyarországi latinságban is, sőt ezt a hangjelölést magy. szavakra is átvitték (*Hayanduc*, *horeczamat* stb. NyH.⁷ 115).

Lat. *h* ~ magy. Q: *Adorján* (1138/1329: *Adrian*) < egyh. lat. *Hadrianus* | *Ilona* < egyh. lat. *Helenā* | R. *Ipoly* (1138/1329: *Ipolit*; *Ipolt*, *Ipót*, *Ipoly* SÁNDOR, Sokf. XII, 242) < egyh. lat. *Hippolytus* | *Jéromos* < egyh. lat. *Hieronymus* | *jácint* < lat. *hyacinthus* | *óra* < lat. *hora* | *ostya* < egyh. lat. *hostia*. — Régebben még több a *h* nélküli alak: *héber* (BécsiK. 32: *Ebéréc lana*) < lat. *Hebraeus* | *Holofernes* (BécsiK. 14: *Olofernès*) < egyh. lat. *Holofernes* | *Habakuk* (BécsiK. 269: *Abakuc*) <

¹ Vö. WEISE, Griechische Wörter im Latein 23 és SAALFELD, Lautgesetze der griechischen Wörter im Latein 10.

² Vö. SEELMANN 294 kk.

³ Vö. LINDSAY 62; ML., Einf. 110.

egyh. lat. *Habacuc* | *hossanna* (MünchK. 52: *ofanna*, ÉrdyK. 103: *Offanna*) < egyh. lat. *hosianna* | *história* (R. és N. *istória* is NySz., RELL) < lat. *historia* || ma is: *halleluja* és *alleluja* < lat. (*h*)*alleluīa* 'gelobt sei Gott'. — Szó belsejében néha, úgy látszik, hangzott a klat.-ban és egyh. lat.-ban is; vö. *michi*, *nichil* (RÖNSCH, Itala u. Vulg. 455). Nálunk bizonyos kettősség van: *Abrahám*, de 1138/1329: *Abram*; ma is *Abráncsn.*, hn. Sáros m., Borsod m. CSÁNKI, I, 165, 288 < egyh. lat. *Abraham* | *Béthlēēm*, de 1156: *Bethleem* MonStrig. 110; vö. *Bethlencsn.* < egyh. lat. *Bethlehem* || *gyehenna* < egyh. lat. *gehenna* | *Jehova* < egyh. lat. *Jehova*, úgy látszik, mindig *h*-val. — Újabban természetesen mindig *h*-val: *harmónia*, *hiéna*, *humánus* stb.

Liquidák.

Latin *l*.¹

A lat. grammatikusok kétféle *l*-et különböztetnek meg: az egyik „*pinguis aut plenus sonus*“ (palatalis *l*-féle?), a másik „*exilis, tenuis sonus*“, a normális lateralis *l*. Magy. szempontból nincs különbség a kettő között.²

1. Lat. *l* ~ magy. *l*: *lámás* < lat. *lampas* | *lénia* < lat. *līnea* | *liliom* < lat. *lilium* | *Lőrinc* < egyh. lat. *Laurentius* | *Lukács* < egyh. lat. *Lucas* stb. || *alabástrom* < lat. *alabastrum* | R. *elementom* NySz. < lat. *elementum* | *cédula* < klat., h. lat. *cedula* DuC., MLSz. | *fülemüle* < lat. *philomēla* stb. || *Boldizsár* < egyh. lat. *Balthasar* | *pálma* < lat. *palma* || *eklézsia* < egyh. lat. *ecclesia* | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* stb. || *Pál* < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Saul* < egyh. lat. *Saulus* stb.

2. Lat. *-ll-* ~ magy. *-l-*: R. *Apalin* (MargL. 21: *apalyn*) < egyh. lat. *Apolline* ~ **Apollin* EtSz. | *Gál* (1240 k.: *Gal*, 1312/1315, 1379: *Galus*- OklSz.) < egyh. lat. *Gallus* | *Marcel* (1211, 1288: *Marcel* OklSz.) < egyh. lat. *Marcellus*.

3. Lat. *l* (+*e*, *i* + voc.) ~ vulg. lat. *l* (+*e*, *i* + voc.) ~ magy. *ly*, *ly* (*ll*): [*Cēcilia*] R. *Cecellye*, *Cecelye*, *Cecelle*, *Cicelle* EtSz. < egyh. lat. *Caecilia* | *gálya* (1241/1323: *Galia*, 1242: *Galya* OklSz.; *gállya* SÁNDOR, Sokf. XII, 37) < h. lat. *galea* és *galia* MLSz. | *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1313: *Elyie* (?), 1522: *Ylyees*, 1548: *ylyes*, 1602: *Illyés* OklSz.; PPB.: *Illyés*) < egyh. lat. *Elias* | R. *Kellén*, *Gellyén* (*Gellen* KNAUZ, Kortan 206; PPB.: *Giljén*, *Kiljén*) < egyh. lat. *Chilianus* | *petrezselyem* <

¹ LINDSAY 103—4; SEELMANN 306; ML., Einf. 150.

² A román nyelvek alapján azonban meglátszik a különbség: pl. a *cl*, *pl* hangkapcsolatban az ol.-ban az *l* vocalizálódott, illetőleg *i* lett: ol. *chiaro* < lat. *clarus*, *pieno* < *plenus* ML., Einf. 150; tehát a magy. *dupla* és *szimpla* csak lat. *duplus*³ és *simpulus*³ fem.-a lehet, nem ol., mint KÖRÖSI: MNy. XVI, 102 gondolta (ol. *doppio*, *scempio* KÖRTING).

h. lat. *petrosilium* MLSz. | *sólya* < lat. *solea*. — E mellett persze *l* (+ *e*, *i*) is: *liliom* < lat. *lilium* | *fámília* < lat. *família* | *biblia* < lat. *biblia* stb.

4. Lat. *l* ~ magy. *ly*: *golyóbis* < lat. *globus* | *mulya* < lat. *mūla* 'weibl. Maulesel, Maultier' | R. *sellye* (*sellye-szék*) NySz. < lat. *sella* | R. *séllye* NySz. 'Trage, Bahre' < lat. *sella* (*feralis*) | *zsálya* (R. *zsállya* NySz.) < lat. *salvia* | *fáklya* < lat. *fac(u)la* | *kuklya* < egyh. lat. *cuc(u)lla* | *mályva* < lat. *malva* | *Orsolya* < egyh. lat. *Ursula* | *Károly* < egyh. lat. *Carolus* | *Mihály* < egyh. lat. *Michael*.

5. Asszociatív változások: *l* — *l* > *l* — *r*: *pirula* (*pilula*, *pilulla* NySz.) < lat. *pil(l)ula* || -*ll*-> *ln*: *ampolna* < egyh. lat. *ampulla* | *angolna* < lat. *anguilla* | *kápolna* < egyh. lat. *capella*.

Latin *r*.¹

Zöngés pergő tremulans.

1. Lat. *r* ~ magy. *r*: *Regina* < egyh. lat. *Regina* | *regula* < lat. *rēgula* | *rébēllió*, *ribillió* < lat. *rebellio* | *rózsa* < lat. *rosa* stb. || *báró* < klat. *baro* DuC. | *Dorottya* < egyh. lat. *Dorothea* | *Móric* < egyh. lat. *Mauritius* stb. || *Barnabás* < egyh. lat. *Barnabás* | *kártya* < lat. *charta* | *Margit* < egyh. lat. *Margaretha* stb. || *Brigida* < egyh. lat. *Brigida* (s. *virgo*) | *Brigitta* < egyh. lat. *Brigitta* (s. *vidua*) | *cédrus* < lat. *cedrus* stb. || *decembér* < lat. *december* | *Boldizsár* < egyh. lat. *Balthasar* | *kántor* < lat. *cantor*.

2. Lat. *r* ~ magy. *r* > *l*: *Katalin* (1181: *Catrina* OklSz.; kódexekben: *Katerina* SzlJöv. I, 2:181; *Katalin* és *Katharina* KNAUZ, Kortan 153) < egyh. lat. *Catharina* | [*hártya*] R. *háltya* NySz. < lat. *charta*.

3. Lat. *r* — *r* ~ magy. *l* — *r* vagy *r* — *l*: *almárium* (az elhasonulás már a vulg. lat.-ban megtörtént) < lat. *armārium*, vulg. lat. *almarium* (vö. ófr. *almaire*, fr. *aumaire*) | *lajstrom* (*lagistrom*, *legestrom*, *legistrom* NySz.) < klat. *registrum* DuC. | R. *Bernáld* (ÉrdyK. 319, 500, MargL. 90, 161 stb. EtSz.) < egyh. lat. *Bernhardus*; később az *l* vocalizálódásával, illetőleg kiesésével *Bernád* PPB., majd *Běrnát* | *Borbála* (1581: *Borbara*, 1582: *Barbara* OklSz.; *Barbala* KNAUZ, Kortan 144) < egyh. lat. *Barbara* | [*Argirus*] N. *Argyélus* (Nyr. XI, 490) < lat. *Argirus* | [*mártir*] SándK. 15: *martel*, ÉrdyK. 153b *martyl* NySz. N. *maltir* MTsz. < klat. egyh. lat. *martyr* DuC.; [*purgatórium*] N. *purgatilom* Nyr. XI, 490 < egyh. lat. *purgatorium*.

¹ Vö. LINDSAY 104—5; SEELMANN 307.

Nasalisok.¹

Kiejtésük helyzetük szerint különbözött. Szó elején és szó belsejében az *m* zöngés bilabialis nasalis; az *n* dentalis, palatalis mássalhangzó előtt velaris: *ŋ*. A szóvégi *-m* már a klassz. korban sem hangzott.

Latin *m*.

A lat. *m* a magyarországi lat.-ban minden helyzetben ejtett hang lehetett. A szóvégi *-m* megmaradására vö. SCHUCHARDT I, 62: „Besonders in den Endungen wurde im Allgemeinen der Schein der Latinität, wenn auch nicht die Latinität selbst gewahrt.“ Jóllehet az egyh. lat.-ban voltak *-m* nélküli szóvégek: *ardente lucernam*, *cura agentibus*, *fabasentes* (vö. RÖNSCH, Itala u. Vulgata 462).

1. Lat. *m* ~ magy. *m*: *Magdolna* < egyh. lat. *Magdalena* | *Márton* < egyh. lat. *Martinus* | *mēnta* < lat. *ment(h)a* | *mirtus* < lat. *myrtus* | *mód* < lat. *modus* stb. || *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *pádimentum* < lat. *pavimentum* stb. || *cimbalom* < lat. *cymbalum* | *decembər* < lat. *december* | *pompa* < lat. *pompa* stb. || *drachma* < lat. *drachma* | *pálma* < lat. *palma* stb. || *Adám* < egyh. lat. *Adam* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem* | az *-um*, *-om* szóvégen általában.

2. Lat. *m* ~ magy. *m* > *n* (> *ny*): *Adán*, *Adány* hn., EtSz. < egyh. lat. *Adam* | *Abrány* (hn. 1324: *Abram*, *Abran* CsÁNKI I, 165; 1445: *Molnosabran*, 1450: *Molnos Abran* CsÁNKI I, 255, 288) < egyh. lat. *Abraham* | *Bértalan* (1211: *Bortolon* OklSz., 1237: *Bertolum* EtSz.; 1544: *bertalan* stb. OklSz.) < egyh. lat. *Bartholomaeus* | *Bethlen* csn. és hn. (1156: *Bethleem* MonStrig. 110; VárReg. 356. §: *Betlen*) < egyh. lat. *Bethlehem* | *N. evangyélion* < egyh. lat. *evangelium* | *pádimenton* | *Rábaköz* < lat. *pavimentum* | *paradicsony* uo. < egyh. lat. *paradisum* (vö. Nyr. XL, 243) | *paskony* 'legelő' Palócság, *páskony* Komárom m. MTsz. < lat. *pascuum* | *teplon*, *táplon*, *teplony*, *táplony* MTsz. < lat. *templum*.

Latin *n*.

1. Lat. *n* ~ magy. *n*: *nárdus* (olaj) < lat. *nardus* | *náció* < lat. *natio* | *nótárius* < h. lat. *notarius* MLSz. stb. || *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Dániel* < egyh. lat. *Daniel* | *dénár* < lat. *denārius* stb. || *bandérium* < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *legenda* < egyh. lat. *legenda* stb. || *Bernát* < egyh. lat. *Bernhardus* | *mágnás* < klat., h. lat. *magnas* DuC., MLSz. stb. || *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Katalin* < egyh. lat. *Catha-*

¹ Vö. LINDSAY 71 kk.; SEELMANN 268 kk.

rina | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* stb.

2. Lat. *n* (+ *e*, *i* + *voc.*) ~ magy. *ny*: R. *Bosnya* (ország) > *bosnya* EtSz. < lat. *Bosnia* | R. *Erenye*, *Szent-Erenye* hn. CSÁNKI II, 238 < egyh. lat. *Irenaeus* | [*létánia*, *litánia*] R. *letanya* SzlJöv. I, 2: 341; N. *letanyo*, *letenye* MTsz. < egyh. lat. *litania* | [*linea*, *lénia*] Cal.: *linnya*, Helt.: *linnya* NySz. < lat. *linea*. — Újabb szavakban itt is *n* (+ *i* + *voc.*): *harmónia*, *június*, *kolónia* stb.

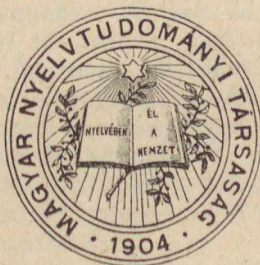
3. Lat. *n* ~ magy. *ő*: *Domokos* (1425: *Domonkws*-, 1429: *domokus*-, 1495: *Domonkos* OklSz.; a kódexekben: *Damonkos*, *Damankos*, *Damonkus* SzlJöv. I, 2: 165) < egyh. lat. *Domini-cus* | *Jēromos* (ApostMélt. 5: *yeronimos*, ErdyK. II, 353: *Yeronimus* SzlJöv. I, 2: 176) < egyh. lat. *Hieronymus*.

AZ ONOGUROK TÖRTÉNETÉHEZ

1052236

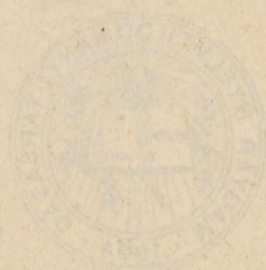
ÍRTA
MORAVCSIK GYULA

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 3 0

ÁRA 1 p

5
016.561/27

Az onogurok történetéhez.¹

I.

A magyar és a bolgár nép őstörténetének felderítése szempontjából egyaránt fontos azoknak a népmozgalmaknak a vizsgálata, amelyek a Kaukázus és a Fekete-tenger északi partvidékén a hunok megjelenésétől a magyar honfoglalásig terjedő öt évszázad leforgása alatt lejátszódtak. A ránk maradt írott forrásokból kikövetkeztethető legrégibb nyomok ugyanis mindkét népre vonatkozólag az említett területre és korba vezetnek vissza. A kutatások elé azonban két körülmény gördít szinte leküzdhetetlen nehézségeket. Az egyik a vizsgálandó jelenségek természetében, a másik pedig a rendelkezésünkre álló források hézagos voltában rejlik.

A hun—bolgár—török népek kialakulására vonatkozó általános törvények megfigyelése azt mutatja, hogy e népek történetüknek ebben az időszakában csaknem mindig az állandó hullámozás állapotában vannak: törzsek és néprészek egységekbe fonódnak és ismét szétválnak, hogy aztán újabb, más összetételű egységekben folytassák életüket vagy pedig azokban teljesen felszívódva eltűnjenek. E hullámozási folyamat következtében természetesen a népegységek neve is változik, a régiek eltűnnek és újak bukkannak fel. A kutatásnak legfőbb feladata tehát abban áll, hogy a forrásokban felbukkanó különböző nép- és törzsnevek mögött rejlő tényleges folyamatok rekonstrukcióját megkísérelje.

A jelzett időszak történetére nézve úgyszólván kizárólag bizánci forrásokra vagyunk utalva. A gazdag korai bizánci történeti irodalom — noha egy része csak töredékesen jutott korunkra — lehetővé teszi, hogy az V—VI. századi viszonyokról nagy általánosságban tájékozódjunk. A VII. század közepén azonban a bizánci történeti irodalom a birodalmat érő külső és belső megrázkódtatások következtében hanyatlásnak indul, s ettől kezdve a IX. század elejéig csaknem két évszázados hézag támad benne, amelyet csak a későbbi krónikáknak korábbi elveszett művekből merített tudósításai és más természetű irodalmi emlékek, hagiographiai és teológiai művek

¹ E dolgozat „Sprachreste der Türkvölker und des Ungartums in den byzantinischen Quellen“ című kéziratban lévő munkám megfelelő címszavainak anyagán épült fel.

gyér adatai pótolnak némileg. A részletesebb történeti tudósítások hiánya csaknem teljesen megfosztja a kutatókat annak a lehetőségétől, hogy a déloroszországi népmozgalmak történetét a VII—VIII. századokban figyelemmel kísérje s a VI. századi meg későbbi népnevek közti összefüggést megállapítsa. Végeredményképen ebben rejlik az oka annak, hogy a magyarság és a dunai bolgarság kialakulásának történetét, amely erre az időre esik, oly hiányosan ismerjük.

De épen ez utóbbi körülmény teszi fontossá, hogy a bizánci irodalom minden irányú termékét gondosan átvizsgáljuk és a rendelkezésünkre álló anyagot teljesen felhasználjuk, mert egy-egy pozitív adat sokszor bevilágíthat azok mögé a népmozgalmak mögé, amelyeknek felderítésében rejlik végeredményében a magyar és bolgár őstörténet kulcsa. Az a meggyőződésem, hogy ezen a területen egy-egy új adat vagy tudósítás becsesebb a kutatás szempontjából, mint azok a sokszor önkényes történeti kombinációk vagy nyelvészeti feltevések, melyeket a források hézagainak kitöltése végett épen olyan könnyű felállítani, mint amilyen nehéz — pozitívumok hiánya miatt — megcáfolni. Ezek a szempontok vezettek, amidőn évekkel ezelőtt hozzáfogtam, hogy feldolgozzam azt a név- és szóanyagot, amelyet a bizánci források a török népekre és a magyarságra vonatkozólag megőriztek. Kutatásaim folyamán egy a szakirodalomban is eddig ismeretlen bizánci tudósításra bukkantam, amely az onogurokra vonatkozik, de rávilágít a dunai bolgárok eredetére s közvetve a magyar őstörténet szempontjából is különös figyelmet érdemel. Mielőtt ismertetésére és értékelésére rátérnék, először sorra veszem azt a néhány tudósítást, amely az onogurokról eddig ismeretes volt.

*

Az onogurokra vonatkozó első adatot Priskos rhetor-nak egy sokat vitatott töredéke őrizte meg, amely a konstantinosi excerptumokban maradt ránk. Ebből arról értesülünk, hogy 463 táján a saragurok, az urogok (ogurok) és az onogurok követeket küldtek Bizáncba, miután eredeti lakóhelyükről kiszorították őket a szabirok. A szabirokat az avarok üzték el, akik viszont az Oceán mellett lakó népek elől vonultak el. Priskos e szavait megismétli a X. századi Suidas lexikona is, ahol azonban a konstantinosi töredék szövegébe beleszúrva bővebb magyarázatot kapunk arról, hogy az Oceán mellett lakó népek miért szorították ki lakóhelyükről az avarokat. E szerint az utóbbiakat az Oceánból felszálló ködök és a griffmadarak nagy száma kényszerítette, hogy hazájukat elhagyják. Suidasnak e szavait, melyek a konstantinosi szöveghagyományból hiányzanak, régebbi kiadók CLASSEN nyomán Priskos eredeti szövegéhez tartozóknak tekintették s beiktatták a töredék megfelelő helyére, ellenben

mások újabban igyekeznek azokat Priskostól elvitatni. Így C. DE BOOR is megjegyzi kiadásában, hogy nincs meggyőződve arról, hogy e szavak Priskos eredeti szövegéből valók-e. Mielőtt e kérdésben állást foglalnánk, nézzük egymás mellett a két szöveget.

Excerpta de legationibus, ed. C. DE BOOR (Berolini, 1903.) 586₇₋₁₂.

Ἐπρεσβεύσαντο δὲ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον κατὰ τοὺς ἑώους Ῥωμαίους Σαράγουροι καὶ Οὐρωγοὶ καὶ Ὀνόγουροι, ἔθνη ἑξαναστάντα τῶν οἰκείων ἡθῶν, Σαβίρων ἕς μάχην σφίσιν ἐληλυθότων, οὓς ἐξήλασαν. Ἀβαροὶ μετανάσται γενόμενοι ὑπὸ ἔθνων οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτιν ἁκτὴν,

ὥσπερ καὶ οἱ Σαράγουροι ἐλαθέντες κατὰ ζήτησιν γῆς πρὸς τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοῖς ἐγένοντο

Suidas s.v. Ἀβαρις, ed. ADA ADLER I. (Lipsiae, 1928.) 4₆₋₁₄.

ὅτι οἱ Ἀβάρεις οὗτοι ἐξήλασαν Σαβίνωρας, μετανάσται γενόμενοι ὑπὸ ἔθνων οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτιν ἁκτὴν, τὴν δὲ χώραν ἀπολιπόντων διὰ τὸ ἐξ ἀναχύσεως τοῦ Ὀκεανοῦ ὀμιχλῶδες γινόμενον, καὶ γρυπῶν δὲ πλήθος ἀναφανέν' ὅπερ ἦν λόγος μὴ πρότερον παύσασθαι πρὶν ἢ βορὰν ποιῆσαι τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος. διὸ δὴ ὑπὸ τῶνδε ἐλαυνομένοι τῶν δεινῶν τοῖς πλησιόχωροις ἐνέβαλλον' καὶ τῶν ἐπιόντων δυνατωτέρων ὄντων οἱ τὴν ἑφοδον ὑφιστάμενοι μετανίσταντο, ὥσπερ καὶ οἱ Σαράγουροι ἐλαθέντες πρὸς τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοῖς ἐγένοντο.

A két szöveg pontos egybevetéséből kitűnik, hogy az a szövegrészlet, melyet csak Suidas őrzött meg, szervesen hozzátartozik a Priskos-féle töredékhez. Nélküle ez utóbbiban oly hézag támad, mely még grammatikai nehézségeket is okoz. A konstantinosi rész μὲν-je szükségszerűleg kívánja a suidasi rész folytatólagos δὲ-jét, s viszont a konstantinosi rész ὥσπερ καὶ οἱ Σαράγουροι-a is megkívánja a suidasi rész megelőző mondatát. Fel kell tehát tennünk, hogy e helyen a konstantinosi kivonatok készítői megrövidítették Priskos eredeti szövegét, amit sok más esetben is megtettek, amint más Priskos-töredékekre vonatkozólag már régebben bebizonyítottam.¹ Ezzel szemben fel lehetne hozni azt, hogy — amint ezt a

¹ Attila és Buda Adalékok a Priskos-szöveg történetéhez: EPhK. L, 195—202.

kutatások megállapították — Suidas összes történeti cikkeit a konstantinusi excerptumokból merítette.¹ Ne feledjük el azonban, hogy a konstantinusi gyűjtemények 53 részből álltak, s ezekből csak mintegy öt maradt meg többé-kevésbé épen, a többi elveszett.² Nem következik tehát, hogy Suidas a kérdéses részt csak az általunk ismert Excerpta de legationibus-ból vehette, meríthette azt egy másik elveszett gyűjteményből, amelybe azt Konstantinos császár munkatársai tárgyánál fogva teljes szövegében felvették. Részletesebben foglalkoztunk e kérdéssel, mert annak bebizonyítása, hogy a Suidas megőrizte rész hozzátartozott Priskos eredeti szövegéhez, megadja a kulcsot e sokat vitatott tudósítás igazi értelméhez, helyes magyarázatához s ezzel együtt az onogurokra vonatkozó tudósítás történeti háttérének megállapításához.

Priskos arról tudósít, hogy azt a népmozgalmat, amely 463 táján lejártszódott, azok a népek indították meg, amelyek az Océán partján laktak, s amelyek a köd és a griffmadarak elől menekülve törtek rá szomszédaikra. Hol lehetett ez a ködös vidék és hol tanyáztak a griffek? Már G. S. DESTUNIS megjegyzi orosz Priskos-fordításában, hogy a leírás, miképen üzik tovább egymást a népek, élénken emlékeztet Herodotosnak egy hasonló tudósítására.³ Ha e nyomokon tovább haladunk, eljutunk egy régi görög mondai hagyományhoz, melyben a griffek nagy szerepet játszanak. Herodotusból tudjuk (IV. 13), hogy valamikor régen egy Aristeas nevű költő nagy utazást tett az északi népek honában, eljutott az isседonokhoz és útját Ἀριμάσπεια c. eposzában örököltette meg, amelyet Herodotos forrásul használt az északi népekre vonatkozó tudósításaiban.⁴ Erre hivatkozva beszéli el Herodotos, hogy az isседonokon túl laknak az egyszemű arimasposok, felettük az aranyat őrző griffek (γρῦες), rajtuk túl pedig a tengerig a hyperboreosok földje terül el. Ezek a népek a hyperboreosok kivételével az arimasposok kezdeményezésére rátörtek szomszédaikra, és az arimasposok kiszorították az isседonokat, ezek a skythákat, ez utóbbiak pedig a kimmeriosokat kényszerítették hazájuk elhagyására. A griffeikkel más helyen is foglalkozik Herodotos (III. 116., IV. 27.), s szavaiból kitűnik, hogy az arimasposok állandó harcban állnak a griffeikkel, akiktől az aranyat rabolják. Ezt a mondai hagyományt

¹ C. DE BOOR, Suidas und die Konstantinische Excerptsammlung: Byzantinische Zeitschrift XXI, 381—424 és XXIII, 1—127. — I. BECKER, De Suidae excerptis historicis. Bonnae, 1915.

² H. WÄSCHKE, Über die Reihenfolge der Exzerpte Konstantins: Philologus XLI, 270—83, aki az 53 gyűjtemény közül csak 25-nek tudta a címét megállapítani.

³ Сказаніи Приска Панійскаго, Ученныя Записки 2-го отдѣл. Имп. Акад. Наукъ, VII. 1. (Sanktpeterburg, 1861.) 87.

⁴ Vö. SCHMID—STÄHLIN, Geschichte der griechischen Literatur I, 1: 303 (München, 1929.).

— nyilván Aristeas nyomán — más antik források is ismerik, így Aischylos (Prometheus 803 kk.) és Pausanias (I. 24, 6.), a Kr. u. VI. századi Stephanos Byzantios pedig antik forrás nyomán a következő becses tudósítást őrizte meg: εἰσι καὶ Ταρκυναῖοι ἔθνος Ὑπερβορέων, παρ' οἷς οἱ γρῦες τὸν χρυσὸν φυλάσσουσιν (s. v. Ταρκυνία, ed. MEINEKE 603). Ebből kitűnik, hogy az arany, amelyet a griffek őriznek, egy a hyperboreosokhoz tartozó népbirtokában van. Kérdés mármost, hogy e mondai nevek lokalizálhatók-e valami módon, vagy helyesebben, rejlik-e mögöttük valami határozott geográfiai fogalom. Aristeas utazásával TOMASCHEK foglalkozott legbehatóbban,¹ s kutatásai nyomán, melyeket kiegészítenek WERNICKE² és HERRMANN³ magyarázatai, a következőket felelhetjük. Az issedonok, akikhez Aristeas eljutott utazása folyamán, s akiktől a távolabb lakó népekre vonatkozó értesüléseit szerezte, TOMASCHEK szerint valahol a Tien-San vidékén laktak, HERRMANN szerint az Uraltól keletre, az Ob és Irtis vidékén.⁴ Az arimasposok lakóhelyét TOMASCHEK és HERRMANN egyaránt az Altáj vidékén keresi, s az előbbi bennük a hunok és törökök elődeit látja. Az aranyat őrző griffek a régi görög mondai hagyomány szerint tehát szintén az Altáj hegység vidékén, illetőleg attól északra tanyáztak. Ismeretes, hogy az Altáj nevében is benne van az arany fogalma. Ugyanott laktak a hyperboreosok is (ezzel a névvel a görögök a távoli ködös észak lakóit jelölték meg), akiknek birtokában volt Stephanos szerint az arany. A Herodotos említette népmozgalom tehát oly módon zajlott le, hogy északkelet felől indult ki, s az egyes népek egymást dél felé szorították.

Ezek után visszatérhetünk Priskos töredékének vizsgálatára. Kétségtelen, hogy Priskos tömör tudósítása arra a népmozgalomra vonatkozik, amely Attila halálát, vagyis a nyugati hun birodalom bukását követő években keleten lezajlott, s amely talán egyenes következménye volt az európai eseményeknek. Priskos tudósításának történeti hiteléhez nem férhet kétség, de ahogyan ő ezt az eseményt az elbeszélés köntösébe beöltözteti, abban kétségkívül herodotosi hatás tükröződik vissza. Értesüléseinek a herodotosi elbeszéléssel való hasonlósága önkénytelenül is arra ösztönözte őt, hogy azokat a herodotosi hely mintájára mondja el s ott, ahol értesülései véget értek, a történeti tényeket a herodotosi mondával kapcsolja össze.⁵ Így került bele Priskos elbeszélésébe az Oceán

¹ Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden I. Über das Arimasische Gedicht des Aristeas: Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der kais. Akad. d. Wiss. 116: 715—80 (Wien, 1888.).

² Arimaspoi: PAULY—WISSOWA: Realencyclopädie II, 826.

³ Issedoi: PAULY—WISSOWA: IX, 2235 kk.

⁴ Vö. SCHMID—STAHLIN i. m. 303; MARKWART: UngJb. IX, 99.

⁵ Ezt annál könnyebben megtehetette, mert hiszen Herodotos ismer egy Ἀβαρις nevű hyperboreost, aki nyílával bejárta az egész földet (IV. 36.),

mellett lakó népek (=hyperboreosok) említése és az aranyat őrző s a szomszéd népekkel viaskodó griffek képe. Így szötte át az író a történeti tényeket olyan mondai elemekkel, amelyek az altáj-vidéki népek csaknem egy évezreddel régebbi küzdelmeinek emlékeit őrzik. Priskosnak ez az eljárása határozottan jellemző rá nézve. Nemcsak egész műve koncepcióján, nemcsak stílusán érezni Herodotos hatását, hanem van töredékei közt egy olyan, ahol világosan Herodotosra utal, ha nem nevezi is meg. Amikor ugyanis elmondja Isten kardjának mondáját, melyet 448-ban a hun udvarban hallott, tehát teljesen megbízható forrásból merített, akkor Attila kardját Ares kardjával azonosítja (Exc. de leg. 142₁₀), „mely a skytha királyok előtt is tiszteletben állott”.¹ Ez a megjegyzése Herodotosból van véve, aki szerint a skythák egy régi vas-kardot tiszteltek, amely Ares istennek a képe (IV. 62). Itt tehát Priskos ugyanúgy tesz, mint a fenti töredékben: hiteles értesüléseit herodotosi hagyományokkal vegyíti. Ez a teljesen analog eset újabb érvül szolgál a mellett, hogy a griffekre vonatkozó suidasi pótlás valóban Priskos eredeti művéből való.

Ha azonban bizonyításunk helyes és Priskos valóban herodotosi hagyományokkal szötte át értesüléseit, akkor ennek felismerése megadja annak a kulcsát, hogy milyen geográfiai elképzelés lebegett előtte, midőn az említett népek mozgalmáról hallott. Az Oceán mellett lakó népek és a griffek említése az Altajtól észak vagy északkelet felé eső vidékekre, tehát Kelet-Szibériára utal.² Az itt lakó népek részéről éri támadás az avarokat, akik tehát az Altáj vidékén tanyázhattak. Ezek elűzik a szabiroke, akik tőlük nyugatra vagy délnyugatra lakhattak. Valóban Nyugat-Szibéria az a terület, ahová a kutatók a szabiroke legrégibb ismert lakóhelyét nyelvészeti eredmények alapján helyezik.³ A szabiroke viszont kiszorítják régi lakóhelyükről a saragurokat, az ogurokat és az onogurokat, akik a keletrómai birodalom érdekkörébe lépve követeket

s akinek neve az avarokra emlékeztethette őt. Megjegyzem, hogy magam is azon a nézeten vagyok, hogy a görög hagyományok e mondai alakjának nevében, aki jósként és varázslóként is szerepel, valóban a később feltűnő *avar* (< *abar*) népnév rejlik. Minthogy pedig Ἀβαρις alakját a görög hagyomány még a Kr. e. VII. századba helyezi, e név a görögségnek a török népekre vonatkozó egyik legkorábbi értesülése emlékét őrzi.

¹ E helyen a konstantinusi kivonatok készítői szintén megrövidítették Priskos eredeti szövegét, mert Jordanes (Get. 35. 185.) Priskosra hivatkozva részletesebben mondja el a kard feltalálásának történetét (vö. EPhK. L, 199).

² DARRÓ JENŐ önmagában véve is valószínűtlen feltevése, mely szerint „az oceánon a Káspi-tengert kell értenünk” (A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál 15), ezzel végleg elesik. A Priskos-féle Ἀπρυκαυτις ἀκτὴ (Herodotosnál az idézett helyen θαλάσση) csakis az Ázsiát északról, illetőleg északkelet felől határoló tengerekre vonatkozhatik.

³ PATKANOV, A szabiroke nemzetsége: Ethnographia XI, 337 kk., 385 kk. és Über das Volkstum der Sabiren: Keleti Szemle I, 258–77, — NÉMETH Gy., Szabiroke és magyarok: MNy. XXV, 81–8.

küldenek, hogy megszerezzék a bizánciak barátságát. Hogy Priskos töredékének e magyarázata helyes, azt megerősíti az a tény — amelyre már NÉMETH GYULA rámutatott¹ —, hogy kínai forrás szerint az avarok 460 táján megtámadnak egy népet, mely az Irtis vidékén telepedett meg, majd tovább nyugatra a Volga vidéke felé vonult. Ez a nép csakis a Priskos említette szabir nép lehetett.

Hol volt mármost azoknak a népeknek a régi lakóhelye, amelyeket a szabirok elűztek, és hol tanyázhattak akkor, amikor követeiket Bizáncba küldték? Ha a kínai forrás tudósítását összevetjük azzal a geográfiai képpel, mely Priskos előtt lebegett, nem lehet kétséges, hogy az említett három nép Nyugat-Szibéria felől húzódtott le a bizánci birodalom közelébe. A másik kérdésre is feleletet adhatunk. Priskos tudósítása szerint (Exc. de leg. 586.₁₂₋₁₆) a három nép közül a saragurok, akik nyilván az élen haladtak, az új haza keresése közben az akatzirokra bukkantak, akiket levertek. Ezek legyőzése után küldték követeiket Bizáncba. Az akatzirok azonban — amint Priskos töredékéből (Exc. de leg. 139.₂₃₋₂₄) és Jordanes egyik helyéből (5. 36) tudjuk — a Fekete-tenger északi partvidékén laktak. Következésképpen a saragurok, az ogurok és az onogurok a Kaukázustól északra kerülhettek a bizánciakkal először érintkezésbe s a Maiotis keleti partjain fekvő görög városokból küldhették követeiket Bizáncba. Priskos tudósítása szerint a bizánci udvar a saragurok követeit szívesen fogadta és a szokott módon megajándékozta őket. E tudósítás — mint az analog esetek egész tömegéből következtethetjük — nem jelenthet mást, mint hogy a bizánci udvar teljesítette kérésüket, megígérte az évi ajándékokat azzal a feltétellel, hogy az új jövevények Bizánc érdekeit szem előtt tartva a birodalom határait védeni fogják s ellenségei ellen küzdeni fognak. Hogy ez valóban így történt, azt bizonyítja Priskos egy másik töredéke (Exc. de leg. 588. fr. 19), mely szerint a saragurok az akatzirok és más népek elleni támadás után 466-ban a perzsák ellen harcolnak s a Kaukázuson túl levő iberiai és örmény területeket pusztítják.² Mindezekből tehát az következik, hogy a bizánciak a saragurok kérését úgy teljesítették, hogy őket a szövetségeseik közé fogadták, hogy alkalom adtán a perzsákkal szemben felhasználják. Priskos az onogurokat és ogurokat többé nem említi, amiből

¹ Hunok, bolgárok, magyarok: Budapesti Szemle 1924. CXCV, 167—78.

² DARRÓ JENŐ — nyilván a bonni kiadás hibás latin fordítását követve (Saraguri cum Acathiris aliisque gentibus coniuncti . . . p. 161) — helytelenül értelmezi e helyet („ . . . a saragurok a leigázott akatzirok kal és más népek kal (valószínűleg ugorokkal és onogurokkal) közösen . . .” i. m. 16). A görög szöveg az illető helyen így hangzik: „Ακαττιροίς και ἄλλοις ἔθνεσιν ἐπιθήμενοι . . .” = „az akatzirokra és más népekre rátámadván”. Ez a tévedés FEHÉR GÉZA (Bulgarisch-ungarische Beziehungen 25) és HÓMAN BÁLINT (Magyar történet I, 44) művébe is átment.

arra következtethetünk, hogy ezek e harcokban nem vettek részt s talán a bizánci határoktól távolabb telepedtek le.¹

Az említett három nép mindegyikének nevében benne van az *ogur* fő. NÉMETH GYULA szerint a *saragur* = *šar(y)-ogur* 'fehér ogur', *onogur* 'tiz-ogur'.² Ebből a tényből arra kell következtetnünk, hogy Priskos rövid értesítése az ogur népek általános nagy vándorlásáról tudósít, s feltételezhetjük, hogy az említetteken kívül más ogur népek vagy törzsek is részt vettek benne, melyek nevét forrásunk nem őrizte meg. Egy örmény forrás említ ugyan egy *Honagur* nevű hunt már a IV. századból,³ de ez legfeljebb csak annyit bizonyít, hogy az onogurok egyes töredékei, melyek bizonyára beletartoztak a hun birodalom kötelékébe, már korábban is elsodródtak a Kaukázus vidékére.

Az onogur nép tehát az ogur népek e nagy vándorlása folyamán a szabirok elől menekülve jutott el nyugat-szibériai hazájából a Kaukázus vidékére.

Az onogurokra vonatkozó következő tudósítást a Zacharias rhetor neve alatt szír nyelven ránk maradt egyháztörténeti műben találjuk meg, amely eredetileg görögül volt írva. Korára vonatkozólag csak annyit tudunk, hogy Zacharias maga 550 táján halt meg, s műve 491-ig terjedt, de egy ismeretlen átdolgozó 569-ig folytatta azt. E munka egyik fejezete, mely 569 táján készült, de régebbi bizánci forrásokra megy vissza, felsorolja a Kaukázus vidékén és attól északra lakó népeket. Ezek között újra felbukkan annak a három népnek a neve, melyeket Priskos töredéke említett. A legújabb BROOKS-féle latin fordításban e nevek a következőképen hangzanak: „*Unāghur* populus qui in tabernaculis habitant, *Oghor*, *Sarurgur*”⁴ E népjegyzék, sajnos, nem határozza meg közelebbről az egyes népek lakóhelyét. A mi szempontunkból mindössze az érdekel benne figyelmet, hogy e népekkel együtt említi a szabirokat és az avarokat is. A Priskos említette népeltolódás tehát tovább folyt. Biztos tuda-

¹ DARKÓNAK azt az állítását (i. m. 16—7), hogy „a saragur áradattól magával ragadott unogur törzs” ez alkalommal behatolt Kolchisba és ott elpusztult, nem szükséges e helyt külön cáfolnom, minthogy annak téves volta a következőkből úgys ki fog tűnni.

² Budapesti Szemle 1924. CXCV, 174.

³ MARQUART, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 44; vö. Ung. Jahrb. IX, 90.

⁴ Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta, interpretatus est E. W. BROOKS (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri, ser. III. tom. V. versio). Lovanii, 1924. II, 144—5. — Mint-hogy az egyes fordítások különböző alakban adják vissza e neveket, nem lesz érdektelen azokat felsorolni. AHRENS—KRÜGER (Leipzig, 1899.): '*Ungur* . . . ' *Ūgar* . . . *Sirurgur* . . . — HAMILTON—BROOKS (London, 1899.): *Unnogur* . . . *Ogor* . . . *Sarurgur* . . . — RUBENS DUVAL (CHAVANNES: Documents 250. St.-Petersbourg, 1903.): *Oungour* . . . *Ougar* . . . *Sarourgour* . . . — MARQUART (Streifzüge 356): *Un(u)gūr*, *Ūg(u)r*, *Sarurgūr*.

másunk van róla, hogy a szabirok már 515-ben a Kaukázustól északra tanyáznak s a bizánci tartományokat pusztítják.¹ A század közepén pedig az avarok is ott tűnnek fel.

A három rokon nép közül a saragurokkal itt találkozunk utoljára, többé a források nem említik őket. Az ogurok neve még kétszer bukkan fel későbbi bizánci forrásokban. Menandros egyik töredékéből (Exc. de leg. 453₁₀₋₁₃) arról értesülünk, hogy az ogurok (Ουγούρους², Ουγούρων³) 569-ben a türkök szövetségébe tartoztak s a Volga alsó folyásától nyugatra laktak. Az oguroknak a türköktől való leigázását megerősíti Theophylaktos Simokattes is (ed. C. DE BOOR 258—9, ahol 'Ογῶρ alakot találunk). Többé azonban ez a népnév sem fordul elő forrásainkban, nyilván azért, mert a türkök uralma alá kerülven, a bizánciak látóköréből kiestek.²

A három rokon nép közül csak az onogurokról vannak további adataink. Jordanes 551-ben írott Getica-jában, amely — mint ismeretes — Cassiodorius elveszett művére, illetőleg részben még Priskosra megy vissza, felsorolja a Fekete-tenger északi partvidékén lakó népeket s ezek között — nyilván nyugatról kelet felé haladva — utolsóként említi az onogurokat: „*Hunuguri* autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium.“ (Ed. MOMMSEN 5, 37.)³

Agathias, aki az 552—558 évek történetét írta meg, szintén ismeri e nép nevét, de oly eseményekkel kapcsolatban, melyek saját koránál régebben történtek. Ő ugyanis többször említ egy erődöt, mely állítása szerint az ő korában Stephanos protomartyr nevééről volt elnevezve, de amelyről ő mindig 'Ονόγουρις néven emlékezik meg.⁴ Ennek az okát meg is jelöli. Elmondja, hogy régen e helyen onoguroknak nevezett hunok a kolchisiakkal megütköztek, de vereséget szenvedtek s ennek emlékére adták az ott lakók a helynek azt a nevet: τήνδε δὲ τὴν ἐπωνυμίαν ἐκ παλαιοῦ ἔλαχεν τὸ χωρίον, Οὐννων ἱσμεν ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις, τῶν δὲ 'Ονογούρων⁵ ἐπιλεγομένων, αὐτοῦ που ἔμβυβαλόντων τοῖς Κόλχοις, καὶ εἴτα νενικημένων, καὶ ὥσπερ μνημείου χάριν καὶ τροπαίου τὴν ἐπὶ κλησὶν ταύτην τῶν ἐπιχωρίων ἐπενεγκόντων (HGM. II, 243₁₆₋₂₁). Ehhez még azt

¹ Excerpta de insidiis, ed. C. DE BOOR 146; Malalas, ed. Bonn. 406.

² Teljesség kedvéért meg kell még említenem, hogy Michael Syrus krónikája (ed. CHABOT II, 364) megemlékezik egy az alánok országában lakó *Pougourayé* nevű népről (MARQUART, Streifzüge 485 *Puguren*), amelyet egyes kutatók az *ogur*-ral azonosítanak. (L. erről MARQUART i. m. 491, HÓMAN, Magyar történet I, 45.) — Egy arab adatot említ MARQUART: UngJb. IV, 328.

³ A kéziratokban MOMMSEN szerint *hunugguri*, *uniguri*, *hunucari*, *hunu* * * * és *hunugiri* variánsok is olvashatók.

⁴ DINDORF: HGM. II, 217₃, 240₃₀, 241₁₅, 243₁₅, 243₃₀, 245₃, 246₃₀, 306₂₀, 309₁₈. — A kéziratokban itt-ott *ονούγουρις* változat is előfordul.

⁵ A cod. Vatic. gr. 151 (s. X/XI.)-ben és a cod. Venet. Marc. gr. 522 (s. XV.)-ben *ονουγούρων* variáns olvasható.

is hozzáfűzi az író, hogy ő egyenesen a történeti műhöz illő régieskedés kedvéért használja a keresztény elnevezés helyett e régi nevet. Ennek köszönjük tudósítását, mely az onoguroknak egy, közelebről meg nem határozható időben, Lazikéba való betöréséről szól. Fentebb már láttuk, hogy az onogurok lakóhelyét a Fekete-tenger keleti partvidékén kell keresnünk. E betörés ismét arra utal, hogy az onogurok lakóhelyét a Kaukázus északnyugati nyulványainál, vagyis az előbb említett helyen keressük.

Újabb, becses tudósítást közöl az onogurokról Menandros, aki az 558—582. évek történetét írta meg, továbbá Theophylaktos Simokattes, akinek műve 582-től 602-ig terjed. E két író tudósításai kiegészítik egymást. Ez utóbbi megemlíti, hogy az onoguroknak (Οὐννουρούων¹) volt egy Βακάθ nevű régi városa, melyet azonban a földrengés romba döntött (ed. C. DE BOOR 260₁₀₋₁₂). Minthogy azonban e város nevét eddig nem sikerült lokalizálni, ez az adat nem sokat mond. Fontosabb ugyanennek az írónak egy másik helye (uo. 258₂₀), amely arról tudósít, hogy az avarok megjelenése nagy félelemmel töltötte el a népeket, akik között a szabirok mellett az Οὐννουρούοι¹ is szerepelnek.² Menandros egyik töredéke pedig határozottan megmondja, hogy 558-ban az avarok harbaszálltak az onogurokkal (Οὐνιούροις³) és ugyanakkor a szabirotokat tönkreverték (Exc. de leg. 443₈). Minden jel arra vall, hogy e harcok az onogurokra nézve nem jártak súlyosabb következményekkel. Két évtized mulva ugyanis újra találkozunk velük és pedig mint hatalmas népet látjuk őket viszont. Menandros egy töredékében van róluk szó, amely megőrizte Τοῦρξαδος³ türk kagánnak 576-ban a bizánci követ-séghez intézett beszédét. A türkök fejedelme azzal végzi fenyegető szavait, hogy uralma napkelettől napnyugatig terjed s példaként felhossa az alánokon kívül az onogurok törzseit, melyek — noha szembeszálltak a legyőzhetetlen türkökkel — még sem értek el semmit s más népek módjára ők is szolgá-sorba jutottak: ... τὰ φύλα τῶν Οὐνιουούρων⁴, οἱ γὰρ ἐπὶ

¹ Az író legjobb kéziratában, a cod. Vatic. gr. 977 (s. XI/XII.)-ben ugyan e helyt οὐννουρούοι olvasható, de az ρ-es alak hitelessége mellett szól Nikephoros Kallistos, aki kiírván Theophylaktost, a megfelelő helyen (MIGNE: PG. 147. (385 b) Οὐνιούροι alakot őrzött meg.

² MARKWART azon állítása (UngJahr. IX, 90), hogy Theophylaktos két Οὐννουρούοι-a egymástól elkülönítendő, és hogy a két név két különböző népet jelöl, nézetem szerint minden alapot nélkülöz.

³ Így írom e nevet a szokásos Τοῦρξαδος helyett, mert a többi kéziratnál jobb „cod. Cantabrigiensis coll. SS. Trinit. O. 3. 23. (s. XVI.)” ban, melyet C. DE BOOR még nem ismert, mindig ez az alak fordul elő. Így már MARQUART is: Über das Volkstum der Komanen 71 és UngJahr. IX, 81.

⁴ A rosszabb kéziratokban οὐνιούρων, οὐνιούρων és οὐνιούρων variánsok is olvashatók, de az említett cambridge-i kézirat egy másik kézirattal együtt a fenti alakot adja. NIEBUHR Οὐνιούρων konjektúrája e szerint itt, valamint a fentebb idézett 443₈-ban is teljesen alaptalan.

πολὺ θαρραλέοι τέ τινες ὄντες καὶ τῇ οἰκείᾳ πίσυνοι δυνάμει ἀντετάξαντο μὲν τῷ ἀκαταμαχῆτῳ τῶν Τούρκων, οὐκ ἀπώναντο δὲ τῶν ἐλπίδων. ταύτῃ τοι καὶ ὑπακούουσιν ἡμῖν καὶ ἐν μοίρᾳ καθεστήκασι δούλου (Exc. de leg. 206¹⁵⁻¹⁹). E tudósítás, melyben figyelemre méltó, hogy a türk kagán az onogurok törzseiről beszél, arra vall, hogy amidőn a nyugati türkök az avarok elvonulása után a Kaukázus vidékére is kiterjesztették politikai befolyásukat, az ott lakó onogur nép is uralmuk alá került. Az onogurok tehát a VI. század végén a türk birodalom szövetségébe tartoztak. Hogy azonban nevükkel együtt különállásukat ezután is megőrizték, az a további tudósításokból minden kétséget kizáró módon kitűnik.

A VII. századból való a következő tudósításunk. A ravennai Anonymus, aki régebbi források alapján e század vége felé (mindenesetre 680 után) írta művét, megemlékezik az onogurok földjéről, melyet így jellemez: „Item iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur *Onogoria*, quam subtilius Livanius philosophus vicinam paludis Maeotidae summitatis esse decernit, adserens <incolas> multitudinem piscium ex vicinantibus locis habere, sed, ut barbarus mos est, insulse eos perfruere.“ (Ed. PINDER—PARTHEY 170¹⁶—171¹⁷; vö. SCHNETZ: Archiv. f. slav. Philologie 1925. XL, 158.) Hogy ki az a Livanius, akire a szerző hivatkozik — a IV. századi Libaniosra nem gondolhatunk —, továbbá hogy mily korra vonatkozik ez a tudósítás, azt nem tudjuk, de számunkra mégis becses e forrás, mert pontosabb földrajzi meghatározását adja Onogoriának, amelyet a Don alsó folyása és a Kubán folyó közé helyez.¹

A VIII. század közepére utal következő forrásunk, egy bizánci püspökségi jegyzék, amely többek között a krimi gót metropolis, Doros alá tartozó püspökségek neveit is felsorolja. A bennünket érdeklő rész így hangzik: Ἐπαρχία Γοτθίας: α' Δόρος μητρόπολις β' ὁ Χοτζήρων γ' ὁ Ἀσθήλ δ' ὁ Χουάλης ε' ὁ Ὀνογοῦρων ζ' ὁ Πετέρ ζ' ὁ Οὐννων η' ὁ Τυμάταρχα.² Ebben tehát újra találkozunk az onogurokkal, akiknek a számára külön püspökséget szerveztek. Ez azonban csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy az onogur nép nagyszámú volt, és hogy közöttük a bizánci térítés már előbb eredményesen működött.

¹ K. MILLER (Die ältesten Weltkarten VI. Stuttgart, 1898. 42. l.) a IV. sz.-i Libanios hiteles töredékének tartja, viszont a legújabb kiadás a kétes töredékek közé sorolja (Libanii opera, rec. R. FOERSTER XL. Lipsiae, 1922. p. 669). — L. e. kérdésről még J. SCHNETZ, Onogoria: Archiv. f. slav. Phil. XL, 157—60, aki Onogoria földrajzi fekvését is részletesen tárgyalja.

² E jegyzéket először C. DE BOOR adta ki (Zeitschrift für Kirchengeschichte XII, 520—34); utána KULAKOVSKIJ foglalkozott vele behatóan (Журналъ Министерства Н. П. 315 [1898.] Febr. 173—202). — Magam is részletesen tárgyaltam egy régebbi cikkemben (MNY. XXIII, 267 kk.). — Azóta megismerkedtem a kézirattal is; a fent közölt rész a cod. Paris gr. 1555 A (s. XIV.) fol. 27^r-on található.

A püspökségi jegyzéket — amint ezt a legújabb kutatások is megerősítették — a VIII. század közepén állították össze,¹ ami azonban nem gátolja azt, hogy a fent közölt részlet egyes adatait korábbi eseményekkel hozzuk kapcsolatba. Az onogurok püspökségének felállítását még a VII. századra tehetjük, de jegyzékünk tanúsága szerint az is kétségtelen, hogy a VIII. század közepén még mindig szó esett róla Bizáncban.

Végül meg kell említenünk még egy adatot. Az ú. n. Pseudo-Kallisthenes egyes kézírataiban egy jegyzék olvasható azokról a népekről, amelyeket Nagy Sándor meghódított. E népjegyzék az avarokkal, kazárokkal és bolgárokkal együtt említi az onogurokat (Ὀνογούρους^a) is.² Mint-hogy ugyanitt az oroszok neve is előfordul, e jegyzék összeállítása csak a IX. század után történhetett. A mi szempontunkból e késői bizánci mondai hagyomány csak annyiban érdekes, hogy az onogurokat a leghatalmasabb török népek között említi, s így azok Bizáncban — ha még oly kevés tudósítás maradt is fenn róluk — bizonyára nagyon ismertek voltak.

Összefoglalva tehát az onogurokra vonatkozó eddigi ismereteinket, azt mondhatjuk, hogy az onogurok az V. század hatvanas éveitől kezdve a VII. század végéig állandóan a Kaukázustól északra a Maiotis keleti partjain a Kubán folyó vidékén laktak. Legközelebbi szomszédaik a szabirok és az alánok. Halászáttal és prémkereskedéssel foglalkoznak, s városuk is van. Erős, hatalmas nép, mely több törzsből áll. Harci vállalkozásáról csak egy ízben hallunk, midőn Lazikéba tör be. Az idegen támadásokkal sikeresen küzd meg; 558 táján az avarok ellen védekezik, két évtizeddel később pedig a türkök ellen fejt ki ellenállást, de legyőzetván egy időre türk fenn-

¹ Az újabb kutatók közül A. A. VASILJEV Готы в Крыму с. munkájában (Известия Росс. Акад. Истории материальной Культуры V. 210 kk. [1927.]) a jegyzéknek a gót metropolisra vonatkozó részét későbbi (XI. századi?) betoldásnak tartja, de érvelése távolról sem meggyőző. DVORNIK (Les Slaves, Byzance et Rome. Paris, 1926. 143 kk.) a képrombolás korába helyezi. Legújabban V. A. MOŠIN 'Επαρχία Γοτθίας въ Хазаріи въ VIII-мъ вѣкѣ с. értekezésében (Труды IV Съѣзда Русскихъ Академическихъ Организаций за границей I, 149—56. Belgrad, 1929.), melynek ismeretét a szerző szívesességének köszönhetem, meggyőzően bizonyítja, hogy a bennünket érdeklő részletet a VIII. sz. közepén, mindenesetre 759 előtt állították össze. Magam régebbi cikkemben (i. h. 267) VI. századi eseményekre vonatkoztattam, de az onogurok történetére vonatkozó behatóbb kutatásaim kényszerítettek arra, hogy a régebbi keltezésről eltérjek. Ennek megfelelően a ὁ Χορζήρων-т sem az akatzirokra, hanem a kazárookra kell vonatkoztatnunk.

² Pseudo-Callisthenes, nach der Leidener Handschrift herausgegeben von H. MEUSEL: Jahrbücher f. class. Philologie Suppl.-Band V. (Leipzig, 1871.) 792. — Itáliai kézírati kutatásaim folyamán még egy másik kéziratra bukkantam, amely azonban csak e népjegyzéket tartalmazza: βίβλος ἀλεξάνδρου περιέχων τὰς γλώσσας τῆς κοσμοποιίας cimen (cod. Vatic. gr. 972. s. XV. fol. 176v—177r). Ebben a bennünket érdeklő név Ὀνογούρους alakban fordul elő.

hatóság alá kerül. A bizánci misszió hatása alatt a kereszténységgel is megismerkedik.

*

Ennyit tudtunk történeti forrásokból az onogurokról, amidőn J. KULAKOVSKIJ bizánci történetét tanulmányozván egy olyan történeti forrásra lettem figyelmessé, amely az onogurok további történetére is fényt vet, s amelyet a kutatás eddig teljesen mellőzött.¹ Ez az új forrás Agathon diakonusnak egy teológiai értekezése. A szerzőről és munkájáról a következőket tudjuk:

Amint ismeretes, a Konstantinos Pogonatos császár uralkodása alatt Konstantinápolyban 680/681-ben tartott hatodik egyetemes zsinat leszámolt a monotheleta irányzattal és visszaállította az orthodoxiát. Háromévtized múlva Philippikos Bardanes császár (711—713.) rövid időre még egyszer győzelemre segítette a monotheletizmust, s első ténykedése az volt, hogy az említett konstantinápolyi zsinat aktáinak a császári udvarban őrzött példányát elégettette. Amikor aztán Philippikos egy katonai lázadás következtében megbukott, az új császár, II. Anastasios megbízta a konstantinápolyi Agathont, aki — saját szavai szerint — diakonos és chartophylax meg egyben a konstantinápolyi patriarchatus protonotariosa, tehát levéltárosa és főjegyzője volt, hogy az elégetett aktákat újakkal pótolja.² Agathon ezt a munkát el is végezte s művéhez egy Epilogust csatolt, amely reánk maradt.³ Legelőször F. COMBEFIS tette közzé egy „Tilianus ms. codex“-ből,⁴ majd D. MANSI, aki az általa használt kéziratot összehasonlította a COMBEFIS-féle kiadással.⁵ Utána mások is kiadták.

Agathon e munkájában elmondja, hogy fiatal korában, körülbelül 32 évvel azelőtt ő írta meg a VI. egyetemes zsinat aktáit, mégpedig Konstantinos császár parancsára a császári udvar, valamint az őt patriarchátus számára. Egyéni fájdalma is belejátszik tehát, midőn leírja, hogy az istentelen tyrannus, Philippikos Bardanes elégettette keze munkáját. Miután röviden jellemzi egyéb intézkedéseit, hozzáteszi, hogy az isteni igazság lesújtott rá gyalázatos tettei miatt. S itt következik a bennünket érdeklő rész:

¹ Vö. KULAKOVSKIJ, *История Византии* III. (602—717.) Kiev, 1915. 345. l.

² Agathon életére és a vázolt eseményekre vonatkozólag l. J. HEFELE, *Conciliengeschichte* III. (Freiburg, 1877.) 287, 307, 363—5; továbbá A. HEISENBERG, *Ein jambisches Gedicht des Andreas von Kreta: Byzantinische Zeitschrift* X, 505—14.

³ A mű teljes címe: Ἐπίλογος τοῦ τὴν παροῦσαν βίβλον ἰδιοχείρως ἀπογραψαμένου, ἐν ᾧ καὶ περὶ τῶν ὑπὸ Βαρδάνου τοῦ τυράννου καὶ παρὰ φρονος κατὰ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμένης ἔκτης συνόδου τετολημμένων.

⁴ *Historia haeresis Monothelitarum* (Paris, 1648.) c. 200—8.

⁵ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* XII. (Florentiae 1766.) p. 189—96.

κατὰ γὰρ τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς ἰνδικτιῶνος ια' ἄφνω περὶ δέιλῃν ὄψιαν ἐπαναστάσεως αὐτῷ γενομένης ἀπροσδοκῆτως ἐκ τοῦ ἐπισορευθέντος ἐν τῇ Θράκῃ στρατοῦ διὰ τὴν προσεχῶς τότε καὶ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ καὶ παραβάσεως τῶν συγκειμένων πάκτων γεγυῖαν ἔφοδον τοῦ ρεινιὰζοντος ἔθνους τῶν Οὐννογούρων Βουλγάρων μετὰ πλείστης αἰχμαλωσίας τε καὶ σφαγῆς τῶν ἐν τῇ Θράκῃ καταμενόντων Χριστιανῶν συλληφθεὶς ὁ αὐτὸς μισοβάρβαρος τύραννος καὶ τῆς βασιλείας ἀπωσθεὶς καὶ ἐκβεβλημένος πηροῦται παραχρήμα τὰς ὄψεις...¹

Vagyis magyar fordításban: „...mert a 11. indictio idején (= 713.) szent Pünköszt szombatján alkonyat felé egyszerre váratlanul fellázadt ellene a Thrákiában összevont hadsereg, minthogy — áthágván a kötött megállapodásokat — ő volt az oka a szomszédos nép, az unogur-bolgárok közvetlenül akkor történt támadásának, mely a Thrákiában levő keresztények foglyul ejtésével és meszárlásával járt; ezután a féltbarbár tyrannust elfogták, császári hatalmától megfosztották és tüstént megvakították...”

A 713-as év eseményeiről más — noha jóval későbbi — bizánci források is megemlékeznek. Theophanes² és Nikephoros patriarcha³ munkájából tudjuk, hogy a dunai bolgárok — kiknek ekkor Terbel (702—718/9.) volt a fejedelmük — már 712-ben betörnek Thrákiába, s azt végigpusztítva Konstantinápoly falai alá is elkalandoznak. Arról is tudósítanak ezek a források, hogy az Opsikion-théma parancsnoka, aki Nikephoros szerint a bolgár betörés miatt Thrákia védelmére volt kirendelve, szötte azt az összeesküvést, amely Philippikos Bardanes uralmát 713. június 3-án megdöntötte és a császárt megvakíttatta.⁴ Ezek a tudósítások tehát teljesen összevág-nak Agathon elbeszélésével, csak egyben különböznek — s ez a mi szempontunkból a legfontosabb — hogy t. i. Theophanes és Nikephoros *bolgár*-oknak nevezik Terbel népét, az új forrás, Agathon azonban *unogur-bolgár*-oknak.

Részletesebben foglalkoztunk Agathon személyével, művének keletkezésével és a kor eseményeivel, hogy megvizsgálhassuk, ki volt az, aki ezt a becses tudósítást megörökítette számunkra, s a hitelesség szempontjából hogyan kell megítélnünk értesüléseit. Agathon azt írja művében, hogy a 680/681.

¹ COMBEFIS i. m. 204D—E; MANSI i. m. 193B. — A szöveget a két kiadás összevetése alapján közlöm. Eltérések a következők: δειλὴν COMBEFIS; δειλινὴν MANSI; παραβασείας COMBEFIS, MANSI. — Ami a népvétet illeti, COMBEFIS latin fordításában a következő alakot találjuk: *Unnogurorum Bulgarorum*, MANSI-nál azonban *Hungarorum Bulgarorum* van.

² Ed. C. DE BOOR 382—3.

³ Ed. C. DE BOOR 48—9.

⁴ L. ezekről az eseményekről: J. B. BURY, *A history of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene* (London, 1889.) II, 367—70. — V. N. ZLATARSKI, *История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове* I, 176 (Sofia, 1918.).

évi zsinat idejében még fiatal volt, Epilogusát pedig már előrehaladott korban írja. Ő tehát átélte a 680-tól 713-ig terjedő kor történetét s ezzel együtt a dunai bolgárok honfoglalását meg az új bolgár állam megalakulásának első három évtizedét. Az eseményekről tehát mint kortárs ír, ami már egymagában is bizalmat kelthet tudósításával szemben. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Konstantinápolyban a császári udvar és patriarchátus közvetlen környezetében élt, akkor, azt hiszem, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy jólétesültségéhez a gyanú legtávolabbi árnya sem férhet. — Ebből pedig az következik, hogy a honfoglaló dunai bolgárokat 713 táján Bizáncban még *onogur-bolgár*-oknak nevezték. Ez az elnevezés azonban nem lehet önkényes kombináció, ennek tudata csak maguktól a bolgároktól származhatik.

Agathon adata összekapcsolja az onogurok történetét, akikkel utoljára a Maiotis keleti partján találkoztunk, a dunai bolgárok történetével, s rávilágít ez utóbbiak eredetére, ami eddig — noha más adatok és nyomok is ez irányba vezettek — bebizonyítva nem volt.

A következőkben majd azt a kérdést vizsgáljuk, hogy mikép egyeztethető össze ez az új tudósítás egyéb források tanúságaival, vagyis megkíséreljük a dunai bolgárok eredete kérdésének a revízióját.

II.

A bizánci források egy csoportja a *bolgár* népnevet egy bizonyos Βουλγαρος-tól származtatja, aki e népnek állítólag törzsfője volt.¹ Ez a tudósítás azonban, amelyhez hasonló a középkori történeti irodalomban gyakran előfordul, épen olyan tudákos alkotás, mint a bolgárok nevének a Volga folyóval való összekapcsolása, mely ugyancsak bizánci forrásban bukkan fel először.² A név eredetére vonatkozólag újabban két nézet hangzott el. DETSCHEV keleti germán eredetűnek tartja,³ NÉMETH GYULA pedig a törökből fejti meg. Szerinte e szó annyi mint 'keverék', vagyis oly népet jelöl, amely különböző elemekből tevődött össze.⁴

¹ Genesios, ed. Bonn. 85₂₂—86₁; Leon Diakonos, ed. Bonn. 103₂₂—23 és a cod. Vatic. Urbini gr. 140 (s. XIII.) fol. 225^v n olvasható kiadatlan nép jegyzékben: οἱ δὲ βουλγαροὶ ἀπὸ βουλγαροῦ τοῦ φυλάρχου αὐτῶν ἐπεκλήθησαν. — Michael Syrus krónikájában (i. kiad. II, 363) is szerepel egy *Bulgarios*.

² Nikephoros Gregoras, ed. Bonn. I, 26₁₉—21.

³ Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens: Zeitschrift für Ortsnamenforschung II, 198—216.

⁴ La provenance du nom *bulgar*: Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski II, 217—22 (Cracoviae, 1927). — Így magyarázza már TOMASCHK is: PAULY—WISSOWA, Realencyclopädie III, 1040. Vö. ZLATARSKI i. m. 37.

Nézzük mármost, hol és mikor tűnik fel először ez a név a történeti forrásokban?¹ A tudósításokban említett események időrendjét tekintve a névvel először a VII. századi Johannes Antiocheus munkájának töredékei között találkozunk, aki szerint Zenon császár már 482-ben segítségül hívta őket a keleti gótok ellen.² A keleti gótok és a bolgárok harcáról, melyek Sirmium vidékén folytak, más forrás is tájékoztat.³ 499-től kezdve a bolgárok már a bizánci birodalom határait pusztítják s a VI. század első felében többször betörnek Thrákiába és Moesiába.⁴ 514/5-ben a lázadó Vitalianus seregében, aki a Duna torkolata felől indul ki Konstantinápoly felé, bolgárokat is találunk.⁵ Mindezek a tények azt bizonyítják, hogy az a nép, melyet a bizánciak *bolgár*-nak neveznek, a Fekete-tenger északi partvidéke felől jelent meg. Jordanesnek a VI. század közepén készült munkája valóban ide is helyezi lakóhelyüket (ed. MOMMSEN 5. 37). Csaknem ugyanebből az időből való Kosmas Indikopleustes tudósítása is, aki 547—549 táján írt művében a keresztény népek között megemlíti a „skythák, hyrkanosok, herulok, bolgárok hyperboreus lakóhelyét“, amelyet azonban közelebbről nem határoz meg.⁶ Fontosabb az említett Zacharias-féle egyháztörténet 569 táján készült népjegyzékének tudósítása, amely világosan megmondja, hogy a „kapukon túl“ (=a Kaukázustól északra) laknak a bolgárok.⁷

Mindezeknek a tudósításoknak a vizsgálata azt mutatja, hogy a *bolgár* név az V. század végén a Fekete-tenger északi partvidékén tűnik fel először. Itt kellett annak az új törzsszövetségnek vagy birodalomnak kialakulnia, amelynek tagjai e nevet viselték. Ha most még meggondoljuk, hogy a források nyilván ugyanazon népcsoport tagjainak megjelölésére felváltva használják a *hun* és *bolgár* nevet,⁸ hogy a hunok Jordanes világos tudósítása szerint Attila birodalmának felbomlása

¹ A bolgárookra vonatkozó történeti adatokat legújabbban legteljesebben ZLATARSKI dolgozta fel idézett bolgár nyelvű művében. A legrégibb tudósításokat összeállítja DERSCHEV is, i. m.

² Excerpta de insidiis, ed. C. DE BOOR 135₁₆.

³ Ennodii Panegyricus: MGH. AA. VII, 205, 211.

⁴ Marcellini comitis Chronicon: MGH. AA. XI, 95, 96, 103, 104; Theophanes, ed. C. de Boor 143, 217, 218.

⁵ Malalas, ed. Bonn. 403₇; Theophanes 160₁₁; Georgios Monachos, ed. C. DE BOOR 619₂₁.

⁶ The Christian topography of Cosmas Indicopleuste, ed. E. O. WINSTEDT 119₂₈ (Cambridge, 1909.).

⁷ „et ultra eadem portas Burgare et lingua eorum populus paganus ac barbarus; et urbes habent.“ (Ed. BROOKS II, 144.)

⁸ E tekintetben feltűnő, hogy a korábbi írók *hun* neveit későbbi írók kijavítják *bolgár*-ra. Vö. Malalas 437₁₉, 437₂₂, 438₂₃, 6, 9, 11, 451₁₁ és Theophanes 217₂₆, 27, 29, 218₃, 6, 10, 11, 219₉. — Későbbi források még a dunai *bolgár*-okat is *hun*-oknak nevezik. Így: Nikephoros patriarcha, ed. C. DE BOOR 69₃; τοὺς Οὐννοὺς Βουλγάρους; Vita Ioannicii, Acta SS. Nov. II, 386 c; Οὐννων ἔθνος ἦτοι Βουλγάρων; Philotheos, ed. BURY 156₁₀; Οὐννων ἦτοι Βουλγάρων stb.

után a Fekete-tenger északi partvidékére húzódtak vissza, továbbá, hogy a *bolgár* név megjelenését, amely NÉMETH GYULA megfigyelése szerint 'keverék'-et jelent, közvetlenül megelőzi az ogur népek feltűnése a Maiotis keleti partjain, akkor legvalószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy a *bolgár* népnév a nyugati hun és keleti ogur elemek egy egységben való tömörülésének köszöni eredetét. E megfontolások alapján HÓMAN BÁLINT felfogásához kell csatlakoznunk, aki szerint a „*bolgár*“ egység megteremtője Attila legkisebb fia, az atyja halála után keletre visszavonuló Irnik volt, akit a dunai bolgárok nemzeti hagyománya is a fejedelmi lajstrom élére helyezett.¹ De egyszersmind azt is fel kell tételeznünk, hogy ebben az új népegységben — ha hun vezetés alatt jött létre — az ogur elemek már túlsúlyban voltak s csakhamar vezetőszerpéhez jutottak. NÉMETH GYULA nyelvi bizonyítékok alapján már megállapította, hogy „ahol ogur nevű népeket találunk, biztosra vehetjük, hogy bolgárokkal van dolgunk“ (Budapesti Szemle 1924. CXCV, 174). Minden a mellett szól, hogy e tétel fordítva is megáll: ahol bolgárokról hallunk, ott ogur nyomokra bukkanunk.

Ezek után térjünk át a dunai bolgárok eredetére vonatkozó tudósítások vizsgálatára. Amint ismeretes, két bizánci történeti munka: Theophanesnek 810—815 között készült Chronographia-ja és Nikephoros patriarchának († 829.) csaknem ugyanazon időben írott műve őrizte meg számunkra a dunai bolgárok honfoglalására vonatkozó tudósítást. A két író elbeszélésének szoros egyezése kétségtelenné teszi, hogy mindkettő ugyanabból a közös forrásból merített. Ennek az elveszett történeti műnek a korát megközelítőleg meg is tudjuk állapítani. A közös forrás — amint látni fogjuk — a VII. század végén, tehát Theophanes és Nikephoros munkáinál több mint száz évvel korábban íródott.

Theophanes (ed. C. DE BOOR 356—9) és Nikephoros (ed. C. DE BOOR 33—4), illetőleg a közös VII. századi forrás, melyet az előbbinek részletesebb elbeszélése hívebben őrzött meg, mint Nikephoros kivonata, a 679. évre teszi a dunai bolgárok megjelenését Thrákiában. Ehhez az eseményhez fűzi forrásunk a bolgárok eredetére vonatkozó elbeszélést, amelyet röviden a következőképen foglalhatunk össze. A Maiotis és a Kuban folyó vidékén volt a régi nagy Bulgária (ή παλαιά Βουλγαρία ή μεγάλη) és ott laktak a kotragok (Κότραγοι) is, a bolgárok törzsrokonai. Konstantinos császár (III. K., 641—668.) idején Κορβάρος volt Bulgária és a kotragok uralkodója, akinek öt fia volt. Ezek kevéssel atyjuk halála után az apai intelem ellenére szétváltak egymástól, s mindegyik magával

¹ Vö. GOMBOCZ: MNy. XVII, 15—21 (= UngJahrb. I, 194—203). — HÓMAN, Magyar történet I, 48.

vitte saját népét. Az első Βαϊανός (Theophanesnél Βαρβαϊαν) ott maradt az ősi földön, a második Κότταρος a Don folyó nyugati oldalára költözött. A negyedik fiú, kinek nevét nem említi a forrás, a Dunán átkelven Pannoniában az avarok alattvalója lett, az ötödik pedig, akinek neve szintén nincs megadva, a ravennai Pentapolisban a rómaiak uralma alá került. Végül a harmadik fiú Ἀσπαρούχ a Dnyeper és Dnyeszter folyókon átkelven¹ a Duna mellett telepedett le. Miután így öt részre szakadtak, előtörtek a kazárok és az első fiút adófizetőjükké tették.

Kétségtelen, hogy e tudósítás két forrásra megy vissza: a dunai bolgárok nemzeti hagyományára és a bizánci krónikás önkényes kombinációira. Ez a tény az elbeszélés egyes részleteinek kritikai vizsgálatából tűnik ki.²

Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy forrásunk Κοβράτος-a (a bolgár fejedelmi lajstromban: Ковръ, illetve Къръ) történeti személy volt, akit más források is ismernek.³ Ezekből tudjuk, hogy fiatal korában a bizánci udvarban élt, ott vette fel a kereszténységet s Herakleios császárral, akihez szoros barátság fűzte, szövetségben állt. Egyik forrásunk azt is említi, hogy Kovrat felkelt az avar kagán ellen s annak embereit elűzte földjéről. Mindezekből az adatokból világos, hogy Kovrat, Herakleios császár (610—641.) kortársa, a VII. század elején bizánci támogatással egy új bolgár birodalmat alapított, melynek kiterjedéséről nincsenek pontos adataink, de amelynek középpontja kétségkívül a Maiotis keleti partvidéke, a Don és a Kubán közti terület volt. Theophanes és Nikephoros közös forrásából az is nyilvánvaló, hogy ez a birodalom kevéssel Kovrat halála után — ezt az eseményt ZLATARSKI 642-re teszi — felbomlott, s a bolgár nép egy része elhagyta az őshazát, a másik rész azonban, melynek Baján volt a feje, ott maradt a Maiotis vidékén. Bajánról Theophanes és Nikephoros szövege egybehangzóan azt írja, hogy „mind mai napig az ősi földön maradt“, és Theophanes még külön is kiemeli, hogy a kazárok népének Baján „mind

¹ Theophanes e helyéhez (357₂₇—358₃) l. V. BEŠEVLEV ügyes szövegjavítását: Byzantinische Zeitschrift XXVII, 35.

² Vö. MARQUART, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 503 kk. — GOMBOCZ i. m. — ZLATARSKI i. m. 96 kk. — FEHÉR, Bulgarisch-ungarische Beziehungen 35 kk.

³ Kovratról: Nikephoros patriarcha 24; The Chronicle of John, bishop of Nikiu, translated by R. H. CHARLES (London-Oxford, 1916.) 197; Géographie de Moïse de Corène (= Anania Sirakaci), ed. SOURRY (Venise, 1881.) 17, 25. — Vö. ZLATARSKI i. m. 84 kk., FEHÉR i. m. 37 kk., HÓMAN i. m. 54 kk. — Ami a nevet illeti, a Kurt alak hitelességét igyekszik bizonyítani FEHÉR GEZA, Остатки отъ сѣнка на Дунавскитѣ прабългари [német kivonattal: Die Sprachreste der Donauprotobulgaren]: Bulletin de l'Institut archéol. bulgare V, 130, 153. — Magam a bizánci források alapján Kovrat-ot használok, minthogy a bolgár fejedelmi lajstrom variánsai a görög alakokból könnyebben vezethetők le, mint fordítva. ZLATARSKI szintén Kubrat-ot ír.

máig“ adót fizet. Ezt a kormeghatározást a két író csak a közös forrásból vehette, s épen ez határozza meg a közös forrás keletkezésének idejét, amint ezt már ZLATARSKI is észrevette.¹ Minthogy Kovrat a VII. század első felében élt, fia sem élhetett a VIII. század elejénél tovább. A közös forrás tehát minden jel szerint még a VII. század végén keletkezett.

Hasonlóképen történeti személy Kovrat harmadik fia is. Forrásunk szerint Ἀσπαρούχ, kinek nevét a bolgár fejedelmi lajstrom Исперих és Еспер[ep]их alakban ismeri, a mai bolgárok őseit, a dunai bolgárokat vezeti új hazájuk felé.

Ha tekintetbe vesszük Agathon tudósítását, akkor kétségtelen, hogy a dunai bolgárok, vagy legalább is uralkodó rétegük az *onogur* népből való volt. De a dunai bolgárok eredetéről ránk maradt egy másik bizánci tudósítás is. Konstantinos Porphyrogenetos császárnál azt olvassuk, hogy a bolgárok Konstantinos Pogonatos császár (668—685.) uralkodása vége felé keltek át a Dunán, „amikor a nevük is ismeretessé lett, mert előbb *onogundurok*-nak (Ὀνογουνδούρους) nevezték őket“ (De thematibus, ed. Bonn. 46₁₋₄). Ezt a tudósítást kiegészíti Nikephoros patriarcha, aki egy helyen Kovrat fejedelemről azt írja, hogy ő az *unogundurok* (Οὐνογουνδούρων) ura (ed. C. de Boor 24₁₀).² továbbá Theophanes, aki elbeszélését azzal vezeti be, hogy „szólni kell az *unnogundur-bolgárok* és a kotragok (τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων) régi történetéről is“ (ed. C. de Boor 356₁₉₋₂₀).³ Ha mármost ezeket a tudósításokat összevetjük Agathon adataival, akkor nyilvánvaló, hogy az *onogundur* azonos az *onogur* névvel. Más kérdés a két alak egymáshoz való viszonya. Minthogy az *onogundur* név három különböző forrásban maradt ránk, s így szövegromlásra nem gondolhatunk, s minthogy másrészt Agathon *unogur* alakja is teljes hitelt érdemel, csak az a feltevés lehetséges, hogy az *onogundur* az *onogur*-nak vagy bolgár-török változata, vagy idegen nyelvi közvetítés által deformált alakja. E viszony teljes tisztázása még a turkologusokra vár.⁴

Agathon tudósítása tehát világosan bizonyítja nemcsak azt, hogy a dunai bolgárok őseit az *onogur* népben kell keresnünk, hanem azt is, hogy a VIII. század elején e név a dunai bolgárok közt még ismeretes volt. Később azután

¹ I. m. 98. — Vö. WESTBERG, Византийскій Временникъ XV, 241.

² Jonannes nikiui püspök krónikája, mely itt szintén Nikephoros forrását írja ki, e név helyett *hun*-t ír (197₄₇).

³ A kéziratokban οὐνογουνδούρων, ονογουνδούρων, ὠνογουνδούρων ὀνογουνδούρων és οὐννοβουνδο- variánsok is olvashatók. Anastasios latin fordításában *Onogundurensium* van. Viszont Nikephoros patriarcha, aki a közös forrásból merített, a kettős név helyett Οὐννων καὶ Βουλγάρων-t ír (i. m. 33₁₃₋₁₄).

⁴ Az *onogundur* alakot az *onogur*-ból származtatja már MUNKÁCSI: Ethnographia VI, 370; vö. FEHÉR i. m. 44.

eltűnt, s azt teljesen kiszorította a *bolgár* gyűjtőnév, amely a mai bolgárok nemzeti neve lett. Mindez pedig teljes mértékben igazolja ZLATARSKI elméletét, aki Agathon tudósításának ismerete nélkül is az onogundur népből származtatta a dunai bolgárokat (i. m. 123). Viszont FEHÉR GÉZÁNAK (i. m. 46, 79; vö. Turán IV, 34, 36) és HÓMAN BÁLINTNAK (i. m. 56) a feltevése, akik a dunai bolgárokból kutrigur töredékeket kerestek, önmagától esik el.

De Agathon tudósítása még többet jelent. Minthogy Nikephoros patriarcha szerint Kovrat „az onogundurok ura” volt, s minthogy a Kovrat alapította „Nagy Bulgáriá”-ra vonatkozó helymeghatározás pontosan egyezik az onogurok lakóhelyével, nyilvánvaló, hogy Kovrat birodalmának uralkodó népét az onogurokban kell látnunk. Mivel pedig — mint láttuk — 576-ban az onogurok a türkök szövetségébe tartoztak, arra kell következtetnünk, hogy Kovrat volt az, aki népét a függő viszony alól felszabadította. (Vö. ZLATARSKI i. m. 87 kk.) Egyszersmind ama feltevés elől sem zárkózhatunk el, hogy az onogur-püspökség felállítását, melynek létezéséről az említett püspökségi jegyzék tudósít, szoros kapcsolatba hozzuk Kovrat bizánci tartózkodásával és megtérésével.¹

Ha meggondoljuk, hogy Baján alakjának történeti voltát szintén nem lehet kétségbevonni — hiszen a közös forrás szerzője mint kortársára hivatkozik rá —, akkor megállapíthatjuk, hogy a VII. század első felében a Maiotis vidékén egy nagy onogur-bolgár birodalom létesült, melynek alapítója Kovrat volt, de amely az ő halála után csakhamar felbomlott. Kovratnak egyik fia, Isperich, az onogurok népének egy részével elvonult nyugatra, a másik rész Baján vezérlete alatt pedig az őshazájában maradt. Ezeknek az eseményeknek a történeti hitele minden kétségen felül áll. Ez a körülmény arra utal, hogy a közös forrás ismeretlen szerzője mindazt, amit az onogur-bolgárok eredetéről s a VII. századi onogur-bolgár fejedelmi család említett három tagjáról feljegyzett, megbízható forrásból merítette. Ez a forrás azonban nem lehetett más, mint maguknak a dunai bolgároknak a nemzeti hagyományai, akik a VII. század végén még híven megőrizték a származásukra, őshazájukra és a honfoglaló fejedelmi családra vonatkozó, alig félszázados történeti emlékeiket.

De a közös forrás Kovrat birodalmával kapcsolatban a kotragokról és Kovratnak még három más fiáról is szól. Vizsgáljuk meg a következőkben, hogy e tudósítások mennyi-

¹ Hogy a kereszténység milyen eredménnyel terjedt az onogurok közt, azt adatok hiányában nem tudtuk megállapítani. Meg kell azonban említenünk azt az érdekes analogiát, hogy a magyar Gyula és Bulcsú vezérek konstantinápolyi útját és megkeresztelkedését épen úgy nyomon követi Hierotheos püspök küldetése Τραπεζα-*ba*, mint Kovrat konstantinápolyi tartózkodását az onogur-püspökség felállítása; vö. Skylitzes—Kedrenos, ed. Bonn. 328.

ben tekinthetők hitelesnek. A közös forrás két ránk maradt átirása közül Theophanes azzal vezeti be elbeszélését, hogy az onogundur-bolgárok és a kotragok régi történetéről óhajt beszélni. Ha tehát a következőkben egyszerűen csak Βουλγαρία-t, illetőleg Βουλγαροί-t ír és a kotragokat ezektől mindig elkülönítve említi, akkor nyilvánvaló, hogy ő, aki a dunai bolgárok nemzeti hagyományából merít s aki a dunai bolgárok eredetét óhajtja megvilágítani, a „bolgárok“ alatt az onogur-bolgárokat érti.

A kotragokról forrásunk azt a figyelemreméltó tudósítást adja, hogy azok egykor szintén „Nagy Bulgária“ területén laktak és a bolgároknak (onoguroknak) törzsrokonai (ὁμόφυλοι) voltak. Kérdés mármost, tudjuk-e ezt az állítást történeti adatokkal támogatni.

A Κότραγοι népnév — amint ezt a kutatók egyértelműen vallják — azonos a Κουτρίγουροι népnévvel, amely 547-ben tűnik fel Bizáncban. Ez a nép abban az időben a Dontól nyugatra tanyázik és a bizánci birodalom területét pusztítja. A császári udvar megnyeri ellenük a Dontól keletre lakó utigurokat, akik Prokopios szerint közeli rokonaik voltak. Ez utóbbiak rátörnek a kutrigurokra és megverik őket. Ha pedig tudjuk azt, hogy — mint fentebb vázoltuk — Bizánc ellen az V. század végétől a VI. század közepéig egymás után intézik támadásaikat a *hun*-nak és *bolgár*-nak nevezett népek, akkor fel kell tételeznünk, hogy ezek mögött legalább részben a *kutrigur*-ok rejtőznek, akik később — mint látni fogjuk — tényleg *bolgár* néven tűnnek fel.

Prokopios őrizte meg az ismert eredetmondát, amely a kutrigurok és utigurok származásáról szól (ed. HAURY II, 503—4). E szerint a két nép, mely két testvér-őstől származott, akiknek apja hun király volt, eredetileg a Maiotis keleti partján lakott, de a mondai csodaszarvas vezetésével átkelt a kimmeriai Bosporoson s az ott lakó gótokat leverte. Az utigurok ezután visszatértek az ősi hazába, a kutrigurok pedig a Dontól nyugatra telepedtek le. Hogy Prokopios a csodaszarvas mondáját Priskos elveszett művéből merítette, azt már régebben bebizonyítottam.¹ Ez a körülmény tudósításával szemben bizonyos óvatosságra int. Elbeszélésének történeti magját abban látjuk, hogy a kutrigur és utigur rokon nép volt, amint ezt Prokopios egy másik helye is bizonyítja, továbbá, hogy ősi lakóhelyük a Maiotis keleti partvidékén volt. Ez utóbbi körülményt megerősíti az, hogy a Zacharias rhetor-féle mű népiegyezékében, mely régebbi bizánci forrásra megy vissza, a *kortrighar* a Kaukázustól északra lakó népek között szerepel (i. kiad. II, 144₃₀). A kutrigurok és utigurok

¹ EPhK. XXXVIII, 287—8. — E megállapításom helyességét FEHER (i. m. 31) kétségbe vonja.

ősi lakóhelye tehát ugyanazon a területen volt, ahol az onogurok laktak, illetőleg ahová a bizánci forrás „Nagy Bulgáriá”-t helyezi. Forrásunknak a kutrigurok ősi lakóhelyére vonatkozó állítását tehát hitelesnek kell tartanunk.

Nem ilyen egyszerű azonban annak a viszonynak a megállapítása, amely az onogurok meg a kutrigurok és utigurok közt fennállt. Ennek a kérdésnek a tisztázása már több kutatót foglalkoztatott. FEHÉR GÉZA azt igyekezett bizonyítani, hogy az *onogur* nép a VI. században két részre szakadt, s a *kutrigur* és az *utigur* név voltaképpen nem más, mint e két rész külön neve, továbbá, hogy az *onogur* név bizonyos időben egyértelmű volt az *utigur*-ral (i. m. 33 kk.; vö. Turán IV, 26). HÓMAN BÁLINT más magyarázatot keres. Szerinte az *utigur* név (ő az *uturgur* alakot használja) nem más, mint az onogurok és a szabirok 545 táján létrejött egyesüléséből keletkezett új törzsszövetségnek a neve (i. m. 49—50). Ezzel szemben a következőket hozhatjuk fel. Az utigurok a VI. század közepén nem azonosíthatók az onogurokkal, mert sorsuk különböző. Az utigurok egy része — mint Menandros szavai bizonyítják — 568-ban avar uralom alatt van, más részük pedig 576-ban a türkök szövetségéhez tartozik. Igaz, hogy ugyanakkor az onogurokat is rabjainak nevezi a türk kagán, de épen az a körülmény, hogy Menandros ugyanazon év eseményeit beszélve el ugyanazon töredékében, külön említi a két nevet, kizárja azt, hogy azokat azonos jelentésben használná (Exc. de leg. 204, 206, 208).¹ Ami egyes szabir törzseknek az onogurokhoz való csatlakozását illeti, azt bizonyos nyomok nagyon valószínűvé teszik.² Ez az esemény azonban, néztem szerint, csak a szabirok 558. évi veresége után történhetett, mert a forrásokból világosan kitűnik, hogy az avarok nagy támadása volt az, ami a hatalmas szabir népet szétszórta (Exc. de leg. 443₉). Ettől kezdve töredékeik csak a Kaukázustól délre bukkannak fel.³ Minthogy azonban az *utigur* név már 547 táján felmerül, nem jelölheti az onogur és szabir törzsek új egyesülését. De FEHÉR és HÓMAN feltevésével szemben legfontosabb ellenérvünk az, hogy az onogurok történetében — mint láttuk — megvan a folytonosság, ha a bizánci források aránylag kevésszer említik is őket. Az a nép, amelyet forrásaink olyan hatalmasnak rajzolnak és amelyet később a dunai bolgárokban találunk fel újra, nem

¹ Figyelmet érdemel a τοῦ φύλου τῶν Οὐτιγούρων és a τὰ φύλα τῶν Οὐτιγούρων megkülönböztetés is.

² L. erről a kérdésről NÉMETH GYULA: MNy. XXV, 81—8.

³ FEHÉRnek a szabirokra vonatkozó adatait (i. m. 48) kiegészíthetjük még a következőkkel. A szabirok az 558. évi nagy vereség után nemcsak egyszer, 576-ban, szerepelnek, hanem szó van róluk az 572. és 578. évek eseményeivel kapcsolatban is. Ekkor azonban már nyoma sincs régi hatalmuknak. L. Theophanes Byzantios és Menandros töredékeit (DINDORF: HGM. I, 448; Exc. de leg. 201, 210, 463).

cserélhette fel a nevét néhány évre az utigurokéval. Nézetünk szerint a VI. század közepén a két név fogalmi köre nem azonos, s az utigurok az onoguroktól északra laktak.¹ Hogy az utigurok rövid szereplés után mint a türkök szövetségébe tartozó nép eltűnnek a forrásokban, abból csak azt az egy következtetést vonhatjuk le, hogy kiestek a bizánciak látóköréből épen úgy, mint az ogurok is. Források hiánya miatt nem kísérhetjük nyomon további sorsukat.

De ha a VI. század közepére vonatkozólag kizártnak tartjuk is az *onogur* és *utigur* népnevek azonos jelentését, mégis fel kell tennünk, hogy a kutrigurok és utigurok az onogurokkal közeli rokonságban álltak. A közös őshaza is e mellett szól, de még döntőbb az, hogy a *kutrigur* és *utigur* (*uturgur*) névben is benne van a közös *(o)gur* tö.² Ez a körülmény arra vall, hogy e két nép az *ogur* népek nagy csoportjához tartozott. Ennek megállapítása azonban szükség-szerűleg vonja maga után azt a feltevést, hogy a kutrigurok és utigurok a többi *ogur* népekkel együtt 463 táján húzódtak le Nyugat-Szibériából a Kaukázus vidékére.³ Közelebről nem tudjuk meghatározni viszonyukat az onogurokhoz, de két eset lehetséges. Vagy az onoguroktól különválva már mint kialakult önálló egységek vettek részt az V. század közepén a vándorlásban, vagy pedig később a Maiotis melletti hazában — de mindenesetre még a VI. század előtt — szakadtak ki a rokon népek közül. Ha Prokopios eredetmondájára gondolunk, akkor ez utóbbi feltevés látszik valószínűbbnek. De bármiként történt is ez a folyamat, annyi kétségtelennek látszik, hogy forrásunk ama tudósítását, hogy a kotragok törzsrakonaik voltak „Nagy Bulgária“ lakóinak, tehát az onogur-bolgároknak, hitelesnek kell tartanunk. Ha pedig ez így van, akkor minden valószínűség a mellett szól, hogy az ismeretlen bizánci író itt is megbízható bolgár forrásból merített.

Forrásunk azonban még arról is tud, hogy Kovrat nemcsak az onogur-bolgároknak, hanem a kotragoknak is feje-

¹ Az utigurokat az onoguroktól megkülönbözteti ZLATARSKI i. m. 33, SCHNETZ i. m. 160, DERSCHEV i. m. 208—9. — Ez a megállapításunk természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az onogurok és utigurok közti politikai kapcsolat volt. Ezt azonban Menandros szavai alapján csak úgy képzelhetjük, hogy az utigurok egy részét képezték az onogurok törzsszövetségének.

² NÉMETH: MNY. XVII, 206, KCsA. I, 151. — Másképp, de nézetünk szerint helytelenül MARQUART, Извѣстія Печер. Апхео. Илчр. въ Ку. XV, 11 kk. és UngJahrb. IX, 80. — Dolgozatomban e két népnévnek a bizánci forrásokban leggyakrabban előforduló alakját használom.

³ Prokopiosnak az eredetmondához fűzött kormeghatározása, amely körülbelül 430-ra utal, e feltevéssel szemben nem lehet komoly akadály, mert Prokopios kronológiai tekintetben egyébként is megbízhatatlan és mert ő — mint szövegéből világosan kitűnik (i. kiad. II, 505) — a jelzett időmeghatározást csak terminus post quem-ként hozza fel.

delmük volt. Nézzük tehát röviden, mit mondanak a források a kutrigurok történetéről.

Agathias 558 táján azt írja a kutrigurokról és utigurokról, hogy ezek a folytonos küzdelmekben és portyázásokban felélénköltek, hogy „szétszórva másoknak szolgálnak“ és még ősi nevüket is elvesztették (DINDORF: HGM. II, 392). Agathias e szavait igazolják más források, amelyekből a következő képet nyerjük. A kutrigurok egy része már korán bizánci uralom alá került. Prokopios tudósítása szerint Justinianos császár 550-ben, miután az utigurok megverték a kutrigurokat, kétezer kutrigur családot telepített le Thrákiában (ed. HAURY II, 585—6). Közülük sokan már korábban is bizánci szolgálatba szegődtek. Az itáliai gót hadjárat idején Belizár seregében barbár szövetséges osztagokat (foederati) találunk, amelyeket Prokopios hunoknak vagy archaizálva massagetáknak nevez. Egy esetben módunkban áll megállapítani, hogy kik ezek a hunok vagy massageták. 530 táján az itáliai sereg egy ilyen szövetséges osztagának egyik vezére valami Sinnion, ugyanez azonban — mint maga Prokopios is kiemeli — 550-ben a meghódoló kutrigurok vezére (uo. I, 362, II, 586). A Bizánca átszivárgó kutrigurok csak egy kis töredékét képezték e népek. Ugyancsak Prokopiosból tudjuk, hogy 549-ben tizenkétezer kutrigur harcol a gepidák oldalán a longobardok ellen (uo. II, 582).¹ A kutrigurok és utigurok nagy része azonban 568 táján Baján avar kagán uralma alá kerül. Kitűnik ez az avar követségnek ama követeléséből, hogy a bizánci császár azt az évi díjat, melyet addig e két népnek fizetett, ezután az avar kagánnak fizesse, mint aki e népek ura (Menandros, Exc. de leg. 196).² Azt is tudjuk, hogy az avar kagán ugyanazon évben tízezer kutrigurt küld Dalmácia pusztítására (Exc. de leg. 458). Nyilvánvaló tehát, hogy az avarok, mielőtt a Duna-Tisza vidékén letelepedtek volna, leigázták a kutrigurokat meg az utigurokat és a kutrigurok egy részét magukkal sodorták új hazájukba. S ha később még a VII. század elején is találunk az avarok közt bolgárokat, akik velük együtt harcolnak — erre pedig több adatunk van —,³ akkor nem lehet kétségünk aziránt, hogy ezek a bolgárok azonosak a meghódított és avar uralom alatt élő kutrigurokkal. Nyugati források még arról is tudósítanak, hogy az avar uralom alatt élő bolgárok

¹ Prokopios e „massageták“ és „hunok“ közül soknak a nevét feljegyezte. E nevek jórészt tiszta törökös jeleget mutatnak.

² Vö. Theophylaktos 260₁₀, ahol Κοτταριχοί = Κοτταριχοί.

³ 600 táján az avar seregben — úgy látszik — külön osztagot képeznek (vö. Theophylaktos Simokattes, ed. C. DE BOOR 251). — 626-ban az avarokkal együtt részt vesznek Konstantinápoly ostromában (vö. Georgios Pisides, ed. Bonn. 55, 63). — A VII. század közepén az avar uralom alatt álló bolgárok egy része Thessalonike vidékére költözik (Acta SS. Oct. IV, 179, 181, 188).

630 táján fellázadtak, s egy részük bajor földre menekült, más részük pedig 665 táján Felső-Itáliába költözött.¹

Ha ezeket az adatokat összevetjük a közös forrás tudósításával és meggondoljuk, hogy Kovrat Nikephoros szavai szerint felkelt az avar kagán ellen, akkor igazolva látjuk azt az állítást, hogy Kovrat az onogundur-bolgárokon kívül ura volt a kotragoknak is. Herakleios császár egyenesen az avarok ellen szövetkezett vele, mert érdekében állt, hogy azok hatalmát a maiotisi bolgárok erősítése által gyengítse. Így érthető, hogy Kovrat, miután az onogurok birodalmát megalapította, azok törzsrokonait, a Dontól nyugatra tanyázó kutrigurokat felszabadította az avar uralom alól s azokat az onogur-bolgár birodalom szövetségébe vonta.² Forrásunk tehát itt is a dunai bolgárok hagyományából merített, csak az események kronológiáját zavarta össze, mert a kotragok (kutrigurok) nem Kovrat halála után lépték át a Tanaist, hanem őket már a VI. század közepén a Don nyugati oldalán találjuk. Ebből azonban az is kitűnik, hogy forrásunk *Kotragos*-a nem történeti személy, nem Kovrat fia volt, hanem csak a kutrigurok névadó őseként jutott bele a bizánci forrás elbeszélésébe.³

Hasonló kronológiai tévedést követett el forrásunk a negyedik és ötödik névtelen fiúra, illetőleg azok népére vonatkozó tudósításaiban. Ha visszagondolunk a kutrigurok és utigurok történetének imént vázolt eseményeire, első pillanatra világos, hogy a negyedik és ötödik névtelen fiú népe szereplésének szintén megvannak a maga történeti nyomai. A Pannoniába, az avarok fennhatósága alá költöző, továbbá a ravennai Pentapolisban a bizánciak uralma alá tartozó néptöredékeket megtaláljuk a kutrigurok ama részében, mely előbb *kutrigur*, később pedig *bolgár* néven tűnik fel a forrásokban, mint tényleg avar fennhatóság alá tartozó nép, s amelynek töredékei valóban eljutottak Felső-Itáliába. A bizánci tudósítás azonban itt is összezavarta az események kronológiáját, mert a kutrigurok avar uralom alá jutása nem Kovrat uralkodása után, hanem épen egy századdal korábban történt. E két fiút tehát nyilván csak a bizánci krónikás tette meg

¹ Erről Fredegarius és Paulus Diaconus tudósít; vö. ZLATARSKI i. m. 118, FEHÉR i. m. 36, HÖMAN i. m. 56.

² L. erről ZLATARSKI i. m. 91 kk. — A kutrigurokat az avar áradat 558 táján csak részben sodorta magával a Duna-Tisza közére és egy részük régi lakóhelyükön maradt. 568-ban Baján avar kagán az utigurokat és kutrigurokat saját alattvalóinak nevezi. 576-ban az utigurokat azonban a türkök szövetségében találjuk, amit az bizonyít, hogy Anagajos, akit Menandros határozottan az utigurok uralkodójának nevez, a türk haderővel együtt ostromolja Bosporus városát (Exc. de leg. 204, 208). Ez alapon fel kell tételezni, hogy a Dontól nyugatra lakó kutrigurok egy része szintén megmaradt régi lakóhelyén.

³ Így már ZLATARSKI i. m. 115.

Kovrat fainak, illetőleg a pannoniai avar és itáliai bizánci uralom alatt élő bolgárok ősenek, de nevet sem tudott nekik adni, mert az illető néptörödékek kutrigur-származásáról, melyek az ő korában már csak a *bolgár* gyűjtőnevet viselték, nem volt tudomása.¹

Végeredményképen megállapíthatjuk tehát, hogy forrásunk a kutrigurokra vonatkozó tudósításainak magját szintén a dunai bolgárok nemzeti hagyományából merítette, akiknek emlékében még élt annak tudata, hogy a kutrigurok velük rokonok voltak, valamikor az őshazában velük együtt laktak, de korán elszakadtak tőlük s nyugat felé vonultak. Egyszer-smind arról is tudtak, hogy Kovrat onogur-bolgár birodalmába a kutriguroknak a Dontól nyugatra lakó töredékei is beletartoztak. Ezeket a tényeket aztán a bizánci krónikás saját ismeretei alapján bővítette ki, illetőleg dolgozta át. Az a tény pedig, hogy a dunai bolgár hagyományból merítő bizánci elbeszélésnek az onogurokra vonatkozó részletei világosak és tiszták, a kutrigurokra vonatkozók azonban elmosódottak és kiegészítésre szorulóak, maga is világosan bizonyítja, hogy a dunai bolgárok az onogurokból szakadtak ki. De ezzel együtt világossá vált az is, hogy az V—VII. században Nyugaton, a bizánci birodalom közelében feltűnő bolgárok individuális nevük szerint két nagy ogur eredetű csoportra oszlanak. Először a VI. században a kutrigur törzsszövetség tűnik fel, amely azonban hamar szétmorzsolódik, azután egy század múlva az onogurok jutnak hatalomhoz, akik megalapítják a mai bolgár birodalmat.

*

Forrásunk szerint volt Kovrat fejedelemnek még egy fia, Baján,² aki az őshazában maradt, s aki az előtörő kazárok adófizetője lett. Fentebb már rámutattunk, hogy Baján történeti személyiségében nem kételkedhetünk, s azt is említettük, hogy népében onogurokat, vagy legalább is az onogur népszövetséghez tartozó népet kell keresnünk. De ettől függetlenül is kétségtelen bizonyítékunk van arra, hogy a VIII. század közepén, tehát az onogur dunai bolgárok elvonulása után egy század múlva még mindig van egy másik nép, amely az *onogur* nevet viseli. Ez a tény a már említett bizánci püspökségi jegyzékből tűnik ki, amelyet, ha egyes adatai korábbi eseményeket tükröztetnek is vissza, mindenesetre a VIII. század

¹ A bizánci krónikás önkényes kombinációiról l. FEHER i. m. 35 kk. — A bizánci forrás történeti hitelét helyesen ítéli meg már ZLATARSKI i. m. 111.

² Theophanes kétszer ismétlődő Βατβαίν alakja minden valószínűség szerint téves dittographiának az eredménye, a βατ helyett βατ-ot írhatott a másoló, és a hibás alak benne maradt a szövegben. A helyes tehát Nikephoros Βαϊανός a. A név etimológiájáról l. FEHER, Die Sprachreste der Donau-protobulgaren: i. h. 147, 157.

közepe felé állítottak össze. Bizáncban tehát még ebben a korban is ismertek egy *onogur* nevű népet a Maiotis vidékén.¹

De hát kik lehettek azok az onogurok, akik még a VII. század végén, illetőleg a VIII. század elején is az onogurok régi hazájában, „Nagy Bulgária”-ban kazár uralom alatt laknak? Másképen úgy formulázhatnók a kérdést, hogy ismerünk-e a dunai bolgárokon kívül még egy népet, melynek az onogurokkal valami kapcsolata volt.

A magyar őstörténet kutatásának egyik legszilárdabb pillére NÉMETH GYULÁnak az a megállapítása, hogy a magyarok *ungar* (a bizánciaknál Οὐγγροι) neve nem származhatik — mint régebben hitték — az *ogur* népnévből, hanem csakis az *onogur* névből vezethető le (On ogur, hét magyar, Dentümgöyer: MNy. XVII, 205—7 és KCsA. I, 148—55; vö. már MUNKÁCSI: Ethnographia VI, 352, 361). Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a kialakuló magyarságra vonatkozó legrégebb nyomok, a magyar történeti és mondai hagyomány szintén a Maiotis keleti partjaira, a Kubán vidékére vezet, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az *onogur*-oknak az őshazában maradt részében a magyarság rejtőzik.

De vajjon tudjuk-e támogatni azt a feltevést, hogy az onogurok és a magyarság közt szorosabb etnikai vagy politikai kapcsolat volt? Ezt a szempontot MELICH JÁNOS vetette fel, aki kiegészítvén NÉMETH alapvető megállapítását, abból indult ki, hogy a magyarok *ungar* neve végeredményében egy ó-szláv *ugri* ~ *ogre* alakra megy vissza, mely a bizánci Οὐγγροι alak közvetítésével terjedt el nyugaton. Minthogy pedig a szláv alak nagyon korai időre utal, MELICH arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság ezt a nevet egyszerűen örökölte. Szerinte a szlávok így nevezték az onogurokat s utóbb e nevet átvitték az ugyanazon a területen lakó magyarokra. (Über den Ursprung des Namens Ungar: Archiv für slav. Phil. XXXVIII, 244—50.) MELICH e feltevése nyilvánvalóan még DARKÓ JENŐ ama régebbi állításán alapszik, hogy az onogurok már az V. század végén teljesen elpusztultak volna (i. m. 16—7).

Agathon és a püspökségi jegyzék tudósításai után, amelyek a kubán-vidéki onogurok kontinuitását az V. századtól a VIII. század közepéig kétségtelenné teszik, MELICH feltevését is módosítanunk kell. Ha ugyanis azt továbbra is fenn akar-nók tartani, fel kellene tenni, hogy a magyarság csak a VIII. század közepe után költözött a kubán-vidéki Onogoriába. Ennek azonban ellene szól több körülmény. Első sorban az,

¹ Ezen a tényen MOŠIN feltevése sem változtat (i. m. 156), aki a püspökségi jegyzékben egy voltaképpen soha meg nem valósult tervezetet lát, amelyet a konstantinápolyi patriarchatus abból a célból készített, hogy a zsidóság térfoglalásával szemben Kazária területén erősítse a keresztény missziót.

hogy a magyarságnak a jövevéyszavak tanúsága szerint hosszabb ideig kellett együtt élni egy ogur (= bolgár) nyelvet beszélő néppel; továbbá, hogy egyes bolgár jövevéyszavak egyenesen a Kaukázus vidékére utalnak; végül az a tény, hogy a VII. század közepe után a Kubán vidéke már kazár uralom alatt áll, tehát a legnagyobb mértékben valószínűtlen, hogy egy nép a kazár birodalmon keresztülhatolva törjön magának utat a Maiotis felé (vö. HÓMAN i. m. 45). Ha azonban a magyarság már korábban ott volt, akkor az *onogur* nevet nem geográfiai azonosság révén örökölte, hanem azért, mert maga is beletartozott az onogurok törzsszövetségébe, vagyis Kovrat onogur-bolgár birodalmába.

Ismeretes, hogy GRÓF ZICHY ISTVÁN és NÉMETH GYULA arra az eredményre jutottak, hogy a finnugor eredetű magyarságnak az ogur (bolgár) elemekkel való érintkezése még Nyugat-Szibériában kezdődött. Ennek alapján fel kell tenni, hogy a 460 táján a Kaukázus vidékére vonuló ogur népek egyike már magával hozta a későbbi magyarság magvát képező finnugor törzseket. E népet a név tanúsága szerint az onogurok közt kell keresnünk. Ha pedig e szükségyszerű feltevésből kiindulva nézzük az onogurok történetét, a magyar őstörténet több homályos pontjára fény derül.

Az onogurok — mint láttuk — a Kubán vidékén telepedtek le, az V. század végén beletartoztak a Fekete-tenger északi partvidékén kialakuló bolgár birodalomba s ennek révén felvették a *bolgár* gyűjtőnevet is. A VII. század elején ők képezik a Kovrat-féle bolgár birodalom uralkodó rétegét. Ekkor azonban történik valami, aminek következtében megoszlanak.

Theophanes és Nikephoros közös forrása arról tudósít, hogy nem sokkal Kovrat halála után fiai elváltak egymástól, s ezt nyomon követte a kazárok támadása, akik Bajánt adófizetőjükké tették. A bizánci forrás mondai motívumokkal színezi ki az onogur birodalom bukását és részekre szakadását. Ennek oka azonban csak valami külső erő lehetett. Nem gondolhatunk másra, csak az elbeszélésben is említett kazár nyomásra, amely tehát nem követte, hanem előidézte az onogur-bolgár birodalom bukását. Ezt a feltevést megerősíti Pseudo-Moses Chorenac'i tudósítása, amely szerint Aspar-hruk egyenesen a kazárok elől menekült a Duna vidékére (i. kiad. 17, 25; vö. ZLATARSKI i. m. 109, 123). De következik ez abból a képből is, amelyet a kazár uralom terjeszkedéséről más források alapján nyerünk.

A kazárok ugyanis a VII. század folyamán a Volga deltája felől déli és nyugati irányban a Kaukázus, illetőleg a Krim felé terjeszkednek. Ismeretes, hogy a bizánci források szerint Herakleios uralkodása idején kezdenek nagyobb szerepet játszani. A bizánci császár 626-ban, a harmadik perzsa

hadjárat idején szövetségre is lép velük. Hívására a kazárok, akiket Theophanes keleti türköknek nevez, átkelnek a Kaukázuson és Tiflisz közelében csatlakoznak a császárhoz (Theophanes i. kiad. 315—6; Nikephoros i. kiad. 15; Georgios Monachos, ed. C. DE BOOR II, 670).¹ Erre az időre esik a maiotis-vidéki onogur-bolgár birodalom virágzása. Ha mármost meggondoljuk, hogy Kovrat Herakleiosszal ennek haláláig baráti viszonyban állt, akkor kizártnak tarthatjuk, hogy Herakleios kaukázusi szövetségesei uralmukat a császár uralkodása alatt az onogurokra kiterjesztették volna. Viszont biztos tudomásunk van arról, hogy 698 táján a krími Bosporos városában és a Maiotis keleti partján fekvő Phanagoria városában már a kazár kagán helytartói székelnek (Theophanes 373; Nikephoros 41).² Minden jel arra vall tehát, hogy a kazárok Herakleios halála (641.) után, de jóval 698 előtt vetették meg a lábukat a Kubán vidékén. Mindezek alapján azt kell következtetnünk, hogy a Maiotis keleti partvidéke a VII. század közepe táján jutott kazár uralom alá. De ugyanerre az időre esik a dunai bolgárok elvonulása nyugat felé, s így lehetetlen meg nem látni a közvetlen genetikus összefüggést a Kovrat-féle birodalom bukása és a kazár hódítás közt.

Az, amit most előadtunk, egyszersmind arra is vall, hogy a kazár nyomás szétszakította az onogurok népét.

A törzsek egy része elvonul nyugatra s ott a dunai bolgárok birodalmát alapítja meg, a másik rész pedig Baján vezérlete alatt ott marad az őshazában s még a VII. század végén is a kazárok adófizetője. — Ha pedig meggondoljuk, hogy az onogur törzsek között ott kellett lenni a velük jött és két század óta velük együtt élő finnugor törzseknek is, továbbá, hogy a magyarság régi lakóhelye: Levedia azonos a bizánci forrás „Nagy Bulgáriá”-jával,³ s végül, hogy tudomásunk szerint a magyarok hosszabb ideig a kazár birodalom szövetségében éltek, akkor — amint ezt már GRÓF ZICHY ISTVÁN éles tekintete is észrevette⁴ — Baján népében magyarokat kell látnunk.⁵ Ehhez pedig önként kapcsolódik az

¹ Vö. L. DRAPEYRON, L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VII. siècle (Paris, 1869.) 216; E. GERLAND: Byzantinische Zeitschrift III, 363—5.

² Vö. KULAKOVSKIJ, Прошлое Тавриды (2. kiad. Kiev, 1914.) 65 kk., История Византии III, 287; A. A. VASILJEV i. m. 186 kk.

³ GRÓF ZICHY ISTVÁN, Levedia és Etelköz: Akadémiai Értesítő XXXVII. 172—84.

⁴ A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig 69.

⁵ Felmerülhetne még az a feltevés, vajjon Baján népében nem a később feltűnő volgai bolgárokat kell-e látnunk, vagy legalább is nem tartoztak-e bele azok is az onoguroknak az őshazában maradt részébe. Hogy ezek szintén a Maiotis vidékéről húzódtak fel észak felé, azt kétségtelenül bizonyítja az a körülmény, hogy a volgai bolgárok egyik törzsenek a neve: *barsála* a VI—VII. századi bizánci forrásokban egy nép nevéként szerepel, amely nyilván az onogurok és szabiok szomszédságában lakott: < Βαρ > Ζάλοις

a következtetés, hogy az onogur nép megoszlása oly módon történt, hogy a harciasabb török törzsek, minthogy a kazárokkal nem vehették fel a küzdelmet, elvonultak nyugat felé, míg a békésebb finnugor törzsek meghódoltak, illetőleg belekapcsolódtak a kazárok szövetségébe.¹ Az onogur népnek e kettészakadása, amelyet kétségtelen ténynek kell tekintelnünk, megadja a valószínű magyarázatát annak is, hogy a

Menandros, Exc. de leg. 443₉, Βασίλει Theophylaktos Simokattes 258₁₀, Basilik' = Barselk' Pseudo-Moses Chorenac'i 26; vö. Βερζιλία Theophanes 358₈, Βερ < ζ > υλία Nikephoros 34₁₄, Bersália Michael Syrus II, 364. — Pseudo-Moses Chorenac'i azonban azt is feljegyezte, hogy e nép a kazárok elől menekült a Volga szigetére. Ha tehát feltételezzük — ami mindenestre nagyon valószínűnek látszik —, hogy a későbbi volgai bolgárok szintén beletartoztak Kovrat birodalmának kötelékébe, kiválásuknak ugyancsak a VII. század közepén, a kazár hódítás idején kellett történnie. Ez esetben azonban a VII. század végén már nem lakhattak a Kubán vidékén és semmi esetre sem lehettek kazár uralom alatt. (A volgai bolgárokról l. MARQUART, Streifzüge 151 kk., FEHÉR i. m. 105—6 és Turán IV, 34—5.)

Ne felejtjük el azt sem, hogy Baján népének, vagyis az onoguroknak a nyomait a püspökségi jegyzék alapján egészen a VIII. század közepéig követhetjük. — Meg kell említenem még, hogy ZLATARSKI i. m. 114 Baján népet a X. században feltűnő fekete bolgárokkal azonosítja (ή μαύρη Βουλγαρία Konstantinos, De adm. imp. 81₂₋₃, 180₁₂; Чернии Болгаре a 945. évi orosz-bizánci szerződés szövegében). Sajnos, a ránk maradt tudósítások alapján a fekete bolgárok lakóhelyét nem lehet pontosan megállapítani. WESTBERG, aki „Nagy Bulgáriá“-t is a Don és Dnyeper között keresi, a fekete bolgárok lakóhelyét is oda helyezi, vö. Византийский Временник XV, 242, 248. Ugyanúgy MARQUART, Streifzüge 503, aki a kutrigurok maradványait látja bennük. Ezzel szemben ZLATARSKI i. m. 114 a Kubán vidékére helyezi őket. Legújabbban MOŠIN (Сборник Рускаго Археологическаго Общества въ Копенгагенъ C. X. C. I, 57 kk.) szintén arra a feltevésre jut, hogy a fekete bolgárok a Maiotistól keletre laktak. Magam ez utóbbi felfogás felé hajlok s azt hiszem, hogy a fekete bolgárokbán, akik a magyar honfoglalás után a Maiotis vidékén laktak, a magyarság egy elszakadt töredéke rejtőzik. E mellett a következőket hozhatjuk fel: Mas'ūdi a magyarokat határozottan bolgároknak nevezi (l. GRÓF ZICHY ISTVÁN i. m. 69, 76). NÉMETH GYULA is feltételezi, hogy a magyarság egy töredéke ott maradt a Don mellett (vö. MNy. XVII, 207, KCsA. I, 155). Végül még azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyarság Уру Чернии = fekete onogurok neve pontosan megfelel a fekete bolgár elnevezésnek. Felmerülhetne a Σάβαροι ὄσφαλοι (= Μαύρα παρθία) néven említett magyar töredék és a fekete bolgárok azonosításának a gondolata, ha kronológiai és geográfiai nehézségek nem állnának útjába.

¹ Minthogy NÉMETH GYULA legújabb kutatásai (Magna Hungaria: Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orientes, herausg. von H. MŽIK. Leipzig—Wien, 1929: 92—8) kétségtelenné tették, hogy a baskir (< beš-(o)gur) népben a magyarság egy elszakadt részét kell látnunk, nagyon közeleső az a feltevés, hogy ez a töredék ugyancsak a kazár hódítás idején, tehát a VII. század közepén vált el a Kubán vidékén kazár uralom alá kerülő néptől. Ha meggondoljuk, hogy Kovrat birodalmába Ispersch (dunai bolgárok) és Baján (magyarok) népén, továbbá a kutrigurokon kívül feltehetőleg beletartoztak a későbbi volgai bolgárok, továbbá a baskirok is, vagyis hogy abból összeomlása után öt csoport vált ki, akkor számbavehetjük azt a lehetőséget, hogy vajjon a bizánci forrás öt fiúról szóló elbeszélésének is nem a dunai bolgárok oly hagyománya szolgált-e alapul, amely megőrizte annak emlékét, hogy Kovrat birodalma a kazárok hódítása következtében öt részre szakadt,

finnugor magyarság miért nem bolgárosodott el teljesen, és a bolgár befolyás miért nem törülte el a nép finnugor jellegét. A török eredetű onogur nép lehozta őt finnugor rokonai közül, átsegítette a vándorlás veszélyein, a legalább két századon át tartó együttélés alatt megadta neki törökös szervezetét, részesévé tette saját kulturájának s nyelvét bolgár-török jövevényszavakkal gazdagította.¹ Akkor aztán elváltak, s a magyarság a kazárok szövetségéhez csatlakozott, akiknek — említett VII. századi forrásunk szerint — évi adót fizetett. A kazár szövetség kötelékében élő magyarság sorsát közelebből nem ismerjük, de későbbi tényekből arra kell következtetnünk, hogy az onogur befolyás alól lassanként teljesen felszabadult. Hogy a VII. századi onogur származású Baján, akiben a magyarság első, névszerint ismert fejét kell látnunk, milyen méltóságot viselt és milyen viszonyban állt az egyes törzsfőkkel, azt közelebbi adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. A magyarság tényleges fejedelmének — e szó későbbi értelmében — nem tarthatjuk, mert hiszen Konstantinos tudósítása szerint Árpád előtt a magyaroknak „akár saját, akár idegen fejedelmük sohasem volt”. De ha figyelembe vesszük NÉMETH GYULÁnak azt a becses megállapítását, hogy a honfoglaló magyar törzsek nevei közt bolgár-török jellegűek is vannak,² ha meggondoljuk azt — amint ezt ugyancsak NÉMETH GYULA kutatásaiból tudjuk (MNy. XXIV, 150) —, hogy az Árpád-család nevei közt vannak bolgár-török eredetűek is (ilyen pl. Szent István apjának, Gézának a neve), ha továbbá meggondoljuk, hogy a magyar *gyula* méltóságnév kétségtelenül összefügg a bolgár fejedelmi család *Dulo* nevével, és hogy minden valószínűség szerint a hun-hagyomány is bolgár közvetítéssel jutott el a magyarsághoz,³ akkor egész sereg érveléssel támogathatjuk azt a nézetet, amelyet először HÓMAN BALINT fejtett ki (Magyar történet I, 65—7, 70, 103), hogy t. i. Árpád családja, a későbbi magyar fejedelmi család, az onogur-bolgár fejedelmi családtól származott le. A VII. századi Bajánban tehát, aki a nyugat felé vonuló dunai bolgároktól különváló magyarság-

illetőleg abból öt külön nép vált ki. A bizánci krónikás, akit a keletre szakadt részek nem érdekeltek, és aki nem is tudott róluk semmit, az általa jobban ismert és Bizánccal is kapcsolatban álló bolgár töredékeket könnyen tehetette ezek helyébe.

¹ Természetesen a török hatás nem kizárólag onogur-bolgár részről érte a magyarságot. Nyelvi nyomok, főleg az Árpád-család személynevei alapján fel kell tennünk, hogy nem bolgár-török elemek is részt vettek a magyarság kialakításában. Biztosan tudjuk, hogy az onogurok 576 tájától kezdve Kovrat birodalmának megalakulásáig türk fennhatóság alatt voltak. Erre az időre kell tehát tennünk a magyarságnak nem bolgár-török elemekkel való intenzívebb érintkezését.

² A M. Tud. Akadémia I. osztályában 1928. nov. 19-én tartott előadás.

³ GOMBOCZ: MNy. XVII, 15—21. — HÓMAN, A magyar hun-hagyomány és hun-monda 51 kk.

nak első uralkodója volt, a későbbi magyar fejedelmi család őseit kell látnunk.

Minden jel arra vall, hogy a magyarság etnikai kialakulása a VII. század végén nagyjában már befejeződött, s a kazár uralom alatt a magyar nép lényegesebb, kívülről jövő hatásoknak nem volt kitéve. Az onogur befolyás alól fel szabadulván, erősebben kifejezésre juthatott finnugor jellege. Ezt bizonyítja az, hogy nemzeti nevévé lett a finnugor eredetű *magyar* név, mely később a IX. században arab forrásokban bukkan fel először. E mellett azonban az onogur szövetségbe tartozás emlékeként megmaradt az európai népek ajkán a magyarok másik neve is, mely a szlávok révén terjedt el. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a szlávok, akik az egységes onogur népet *ugri* ~ *ogre* néven ismerték, ezt az elnevezést továbbra is megőrizték és az onogurokból kiváló magyarságot szintén e néven nevezték meg.

Annak is maradt nyoma, hogy az onogurok másik részét, a dunai bolgárokat ugyancsak e néven ismerték a szlávok, mielőtt a *bolgár* név közöttük elterjedt volna. Az orosz évkönyvek említenek egy Угри Бѣлии nevű népet.¹ Ezt az elnevezést eddig csaknem minden kutató a kazárookra vonatkoztatta.² Nézetem szerint e feltevés tarthatatlan, mert a szövegek összefüggéséből az tűnik ki, hogy ezek a „fehér onogurok” a duna-menti szlovének földjére jöttek, márpedig a kazárok sohasem jutottak el odáig. Az Угри Бѣлии név szerintem a dunai bolgárok neve, kiknek régi Οὐννύγοιροι nevét Agathon tudósításából ismertük meg. Az orosz krónikás azonban nem tudván, hogy a *bolgár* és *onogur* név ugyanarra a népre vonatkozik, kétszer említi a dunai bolgárokat: először Бограе, majd Угри Бѣлии néven. Az a megjegyzése, hogy ez utóbbiak Herakleios császár idejében „kezdték lenni” (почаеа быти), Kovratnak és a bizánci császárnak fent említett kapcsolataira utal, amelyek révén az *onogur* név Bizáncban közismertté vált. Az orosz krónikás tudósítása tehát valami régi bizánci forrásra megy vissza. Ha magyarázatunk helyes, akkor az onogur nép két ágának a legrégebb orosz történeti forrásban két párhuzamos

¹ HODINKA, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai 32, 69. Vö. MHK. 366—7.

² Így MELICH is (i. m.), aki ebben érvet lát a mellett, hogy az *ugri* nevet a szlávok a geográfiai azonosság révén átvitték más, az onogurokkal etnikai vagy politikai kapcsolatban nem álló népekre. — Megemlítem még, hogy a kazároknak Georgios Monachosnál (ed. C. DE BOOR II, 670) található Τοῦρκοι nevét az ó-egyházi szláv fordítás (ed. ISTRIN I, 434) Οὐρρα-vel fordítja, de csak azért, mert azt tévesen a magyarokra vonatkoztatja. L. erről KOSSÁNYI B., Ephraim, Bischof von Cherson, Missionär der „Οὐρρα”: Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Institutes und des Collegium Hungaricum in Berlin. 1927. 97—101.

elnevezés: Угри Бѣли (= dunai bolgárok) és Угри Черни (= magyarok) felel meg. A „fehér” és „fekete” elnevezés pedig a hun-török népek neveiben gyakori jelenség, s épen az ugor-bolgár népek nevei közt is találunk „fehér ogurok”-at (Σαράγουροι) és „fekete bolgár”-okat (ἡ μαύρη Βουλγαρία). Ez a két név, nézetem szerint, tehát a dunai bolgárok és magyarok egykori szoros összetartozásának emlékét őrzi.

A magyarok — mint említettük — az onogurok elvonulása után a kazár birodalom szövetségébe tartoznak, melyből a IX. század vége felé mint honfoglaló nép bontakoznak ki. Ez az idő kerek számban kétszáz évet tesz ki. Ezt a tényt összhangba lehet hozni Konstantinosnak egy sokat vitatott tudósításával. A császár ugyanis azt írja egy helyt, hogy a türkök (= magyarok) három évig (ἐνιαυτοὺς τρεῖς) együtt laktak a kazárokkal s mint szövetségeseik minden harcukban részt vettek (De adm. imp., ed. Bonn. 168₁₅₋₆). E tudósítás ama részének helyességét, mely a „három” évre vonatkozik, eddig csaknem minden kutató kétségbe vonta s e számot más számokkal, így pl. „háromszáz”-zal akarta helyettesíteni (l. pl. Ζιχὺ i. m. 65, 71). A javítás szükségessége mindenestre fennáll, de ez csak paleográfiai alapon történhetik. Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy a ránk maradt kéziratokban e szám világosan ki van írva. De azt is tudjuk, hogy Konstantinos — mint általában a bizánciak — sok más helyen görög betűszámot használ. Azt is meg lehet állapítani, hogy Konstantinos régibb kéziratának betűszámait az újabb kéziratok fokozatosan átírják szavakkal. Teljes joggal feltehetjük tehát, hogy Konstantinos művének kérdéses helyén eredetileg betűszám állott. Ha azt vizsgáljuk, hogy a 3 jele: a γ milyen más betűszámmal téveszthető össze abban a korban, melyben a Konstantinos-kéziratokat másolták, tehát a X—XI. században (a De administrando imperio legrégibb kézírata a XI. század végéről való), akkor arra az eredményre jutunk, hogy az csak a 200 jele: a σ lehetett, melynek unciális alakja ez időben rendkívül közel áll a γ-hoz (C : Γ). Ha azonban Konstantinos eredeti szövegében 200 állt, akkor ez az időmeghatározás pontosan egyezik azzal a megállapításunkkal, hogy a magyarság a VII. század közepén került kazár uralom alá.

Az a megállapításunk, hogy a dunai bolgárság és a magyarság egyaránt az onogurok népéből szakadt ki, megmagyaráz még egy bizánci tudósítást, amely sok fejtegetésre adott okot, s amelynek hitelességét újabban kétségbe is vonták. Ismeretes, hogy 837-ben Bulgáriában felkelés támadt. Forrásunk szerint azok a makedonok, akiket 813-ban még Krum fejedelem ejtett fogságba és a Dunától északra telepített le, fellázadtak. A bolgárok szorongatott helyzetükben egy idegen nép segítségéhez folyamodtak, amelyet a források egymás után három

néven neveznek meg: Οὐρροι, Οὐρροι, Τοῦρκοι¹ (Georgios Monachos Cont., ed. Bonn. 817 kk.). Ez a nép a magyarság volt, amely itt bukkan fel legelőször a bizánci forrásokban, s amely ebben az időben még Levediában a kazárok szövetségében élt. Konstantinos tudósítása szerint a honfoglaló magyarság érintkezésben állt a tőle elszakadt keleti résszel s üzeneteket is váltottak egymással. Teljes joggal feltehetjük tehát, hogy az onogurok két része közt az elválás után körülbelül százötven évvel még szintén nem szakadt meg a kapcsolat, és ezért hívják a bolgárok épen a magyarokat segítségül. Az onogur nép két ága közti kapcsolatnak bizonyára csak a dunai bolgárok elszlávosodása vetett véget, amely aztán nemcsak ősi kapcsolataik, hanem egyáltalán származásuk tudatát is eltörülte.²

*

Vizsgálódásaink alapján az onogurok történetének főbb mozzanatait a következőkben foglalhatjuk össze:

Az V. század közepe táján: az onogurok Nyugat-Szibériából a Kaukázus vidékére vonulnak s a Kubán mellett telepednek le.

A VI. század közepe után: az onogur törzsek türk fennhatóság alá kerülnek.

A VII. század elején: Kovrat megalapítja az onogur-bolgárok birodalmát, „Nagy Bulgária“-t.

A VII. század közepén: a kazárok előnyomulása következtében Kovrat birodalma felbomlik, s az onogurok szétszakadnak; egy rész Isperrich vezetésével a Duna vidékére vonul s 679-ben meghódítja mai hazáját (dunai bolgárok), egy másik rész Baján vezérlete alatt az őshazában marad s a kazárok alattvalója lesz (magyarság), némely részek pedig északkelet felé húzódnak (baskirok és volgai bolgárok).

A IX. század közepén: a kazár birodalom szövetségéből kiválik az onogur-magyarság s nyugat felé húzódva a század végén elfoglalja mai hazáját.

*

Fejtegetéseinkhez még további következtetéseket is lehetne fűzni. Felvethetnők azt a kérdést, hogy ha az onogur nép a dunai bolgárok és a magyarság kialakulásában egyaránt részt vett, nem kell-e a magyar analogia alapján feltenni, hogy a dunai bolgárok népe — melynek honfoglalás előtti nyelvét

¹ Megjegyzem, hogy e tudósítást tizenkét kéziratból ismerem, s a fenti nevek, egy lényegtelen eltérést nem tekintve, mindegyikben azonos alakban olvashatók.

² Ezzel szemben említésre méltó, hogy a magyarság történeti hún-hagyománya a *Belár* (= *Bolgár*) névben híven megőrizte a bolgárokkal való rokoni kapcsolatok emlékét. (Vö. HÓMAN, A magyar hun-hagyomány és hunmonda 51 kk.)

csak nagyon töredékesen ismerjük — a finnugor magyarsággal való huzamosabb együttélés következtében finnugor elemekkel keveredett. Ez esetben pedig megvan az a lehetőség, hogy a finnugor hatás nyelvi nyomokat is hagyott, legalább is oly mértékben, mint amilyen mérvű volt az ogur-bolgár hatás a magyar nyelvre.

E feltevések további fejtegetése azonban már túllépné kitűzött feladatunkat. Célunk csak az volt, hogy Agathon eddig ismeretlen tudósítása alapján megvilágítsuk az onogurok történetét. Ha hozzáfűzött következtetéseink helyesek, akkor azt a bolgár-török népet, amely a magyarságot megszervezte, és amelytől ez török jövevényszavai egy részét kapta, a dunai bolgárok őseiben, az onogur-bolgárokbán kell látnunk.

1052791

SZÁLLÓIGÉK, SZÓLÁSMÓDOK

TANULMÁNYOK SZÓLÁSKÉSZLETÜNK KÖRÉBŐL

IRTA
CSEFKÓ GYULA

A DÉLMAGYARORSZÁGI KOZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1930.
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

S

016.56 $\frac{1}{28}$.

BEVEZETÉS.

Kertész Manó Szokásmondások c. nagybecsű munkájában összefoglalta a magyar szókutatóknak azokat a biztos, vagy legalább is több-kevesebb valószínűséggel elfogadhatónak látszó eredményeit, melyeket művelődéstörténeti vonatkozású szókutatóikról részben az ő buzgó fáradozása derített fel, részben más nyelvészeink nem kevésbé értékes munkálkodása. Könyvének gazdag és szerfölött tanulságos anyagát tizenöt tárgyi csoportban rendezte el. Az egyes csoportokban aztán a nyelvi megnyilatkozásoknak a régi idők életviszonyaival való kapcsolataiból nagyon érdekesen magyarázta meg számos, legtöbbször még ma is élő, de származását illetőleg vagy teljesen elhomályosult, vagy csak nem eléggé érthető szókutatóknak, kifejezésünknek és szavunknak az eredetét.

Az említett derék mű jeles tudású szerzőjének imént vázolt módszeres eljárása kétségkívül igen helyes. Szókutatóinknak mindeddig legnagyobb érdemű bűvárlója, Tolnai Vilmos szintén nem az egyes elszigetelt szókutatóknak, hanem az egybetartozó szókutatócsoportoknak együttes vizsgálatát tűzte ki célul a szókutató kutatás elé. Szerinte ugyanis «valamint a történeti nyelvtudomány célját nem közelíti meg elszigetelt egyes szavak megfejtése, hanem csupán egész fogalmi körök, egybetartozó tárgyi, művelődéstörténeti csoportok megállapítása, úgy csakis teljes szókutatócsoportok magyarázata szolgáltatja [olv. szolgálhatja] az egy nyelvet beszélő nemzet múltjának ismeretét» (MNy. V, 197).

Azt hiszem, hogy ezzel az elvi felfogással bátran egyetérthet minden kutató. Ha az volna a szándékom, hogy

összefoglaló munkát írjak szólásaink művelődéstörténeti kapcsolatairól, bizonyára Tolnai és Kertész módszerét követném magam is. Azonban engem ez alkalommal más cél vezet, mert az alábbiakban egymástól ugyan nem teljesen elszigetelt, de mindenesetre csak lazán összefüggő szólásokat szándékozom magyarázni. Ezek, noha legnagyobb-részt szintén művelődéstörténeti vonatkozásúak, mégsem sorakoznak egybetartozó tárgyi csoportokba. De mindezen fogyatékoságuk ellenére mégis az a reménységem, hogy eredetük felderítése bizonyos mértékben alkalmasint hozzá fog járulni nemzetünk és nemzeti nyelvünk multjának tökéletesebb megértéséhez.

Vannak ugyanis olyan szólásaink, melyeknek eredetére szintén művelődésünk története vet világot, azonban Kertész érdemes munkájában valamely oknál fogva nem kaptak helyet. Hiszen a tudós szerző maga is megmondja, hogy csak egy csekély részét ölelte fel az idevágó anyagnak (vö. i. m. 257). Munkájának ebbeli hiányait tehát pótolnunk kell.

Nagyon valószínű, hogy egyik-másik közkeletű szólásunk eredetének magyarázata azért maradt el, mert tárgyszerű jelentése már annyira elhomályosult, hogy még Kertész széleskörű tanultsága sem tudta felismerni régi művelődésünkkel való összefüggését. De az is előfordul, hogy valamely homályosabb eredetű szokásmondás a rég letűnt századok művelődésének nem ahhoz az ágához kapcsolódik, melyhez az eddigi kutatók gondolták, vagyis a szólás nem abba a tárgyi körbe való, amelybe valamely szólásfejtő kísérlet mostanig sorozta. Ennélfogva igen természetes, hogy az a magyarázat, mely az ilyen szólás származását, eredeti jelentését igyekezett megvilágítani, nem lehetett helyes, mert téves volt a tárgyi kapcsolása.

Ámde kétségtelen, hogy ezeknek a nem magyarázott, vagy esetleg tévesen magyarázott egyes és így a szólásfejtő vizsgálódás előtt egyelőre merőben elszigetelten álló szólásoknak az eredetét is fel kell derítenünk, hogy mindegyik megtalálhassa majd a maga helyét egy újabb összefoglaló munkának, vagy a már meglévő összefoglalás új kiadásának abban a tárgyi csoportjában, mely őket származásuknál fogva joggal megilleti.

Ilyer szólásfejtő cikkek sorozata következik alább. Valamennyi olyan szólásmódot tárgyal, melyet vagy nem magyaráztak még ez ideig, vagy pedig amelynek eddigi magyarázata nézetem szerint részben vagy egészben helytelen. Ebből aztán az is nyilvánvaló, hogy fejtegetéseim jórészt vitatkozó jellegűek, mert meg kell döntenem a szerintem téves régi véleményeket, hogy a szerintem helyes újabbakat helyükbe állíthassam. Lehet, hogy az én magyarázataim sem találják mindig legfején a szeget. Azt azonban bízvást hiszem, hogy kutatásaim valami kevéssel még akkor is előmozdítják néhány ma már többé-kevésbé elhomályosult szokásmondásunk eredetének a megértését.

Fentebb már említettem, hogy ennek a kis szólásmagyarázó gyűjteménynek csaknem valamennyi cikke művelődéstörténeti vonatkozású. Ennélfogva elsősorban azoknak a szíves olvasóknak ajánlom munkámat, akik szerető érdeklődéssel fordulnak nemzeti múltunk minden tanulságos emléke felé, mert azt vallják Péczeli József kedves és bölcs soraival.

*Élte édességét kétszeresen issza,
Ki gyönyörködve néz az elmúltra vissza.*

JELEK MAGYARÁZATA.

á = a magyar a hang hosszú párja.

ä = a magyar á hang rövid párja.

ê = a magyar e hang hosszú párja.

ě = a magyar é hang rövid párja.

~ = a váltakozás jele.

* = az utána következő szó vagy szerkezet föltett voltának a jele.

= a szó- vagy szólásvegyülés jele.

< és > = annak a jele, hogy két hang, szó vagy szólás közül az, mely felé a nyíl hegye fordul, a másiktól fejlődött.

° = a kapcsolóhang jele.

o: = azaz, helyesen, tulajdonképen.

' ' = a szó vagy szólás jelentésének a jele.

I.

Herkópáteres szólásainkról.

Midőn valamely kérdésre válaszolni, feltevésről véleményyt nyilvánítani nem tudunk, vagy nem akarunk, akkor néha előfordul, hogy a szokásos *tudja az Isten v. az Isten tud eligazodni rajta* helyett félig tréfásan, félig bosszankodva azt mondjuk: *tudja a Herkó páter v. nem tud ezen eligazodni még a Herkó páter sem*. De hogy ki az a Herkó páter, akit ezekben a szólásokban (és még néhány másikon is) emlegetni szoktunk, arra nézve ma már a legtöbb ember semmiféle felvilágosítást sem tud adni.

Ez a titokzatos páter már régóta foglalkoztatja a kutatók érdeklődését. Körülbelül négy évtizeddel ezelőtt a Rozsnyai Híradó közölt egy felhívást, hogy aki tud valamit Herkó páterről, tegye közzé, hogy tisztázódjék, ki volt ez a mithikus alak. Erre a felhívásra Scholtz Gusztáv készmárki tanár felelt a Karpathen Post-ban. Scholtz a szepességi német és a felvidéki magyar szólásokban előforduló Herkó pátert nem tartja történeti személynek; szerinte ez az elnevezés nem egyéb, mint annak a *Herr Gott Vater*-nek az elferdítése, melyet a szepességi németek tréfásan v. bosszankodva szintén emlegetnek egynémely szólásukban (vö. Századok XXVII, 181). A Nyr. XXIV, 251 Melich is azt a nézetet vallotta, hogy a magyar *Herkó páter* a szepességi *Herr Gott Vater*-ből való és mai alakja népetimológia eredménye. Ezt a származtatást azonban nemsokára maga sem tartotta helyesnek és azért ki is hagyta a német jövevényszavainkról Lumtzerrel közösen írt munkájából. De bizonyára még ma is akadnak olyanok, akik hisznek ebben a régi szófejtésben és azt tartják, hogy a *tudja a Herkó páter* voltaképpen azt jelenti, hogy *tudja a Herr Gott Vater*, azaz *tudja az Isten*.

Ha a Herkó páterről a fenti két szóláson kívül semmi egyebet sem tudnánk, akkor talán igazat kellene adnunk

az imént említett származtatásnak; noha még akkor is meg kellene magyaráznunk, hogy a szepességi németeknek, akik szintén ismernek herkópáteres szólásokat, meg a környékbeli, nagyrészt németül is tudó magyarságnak mi okuk lehetett arra, hogy a számukra teljesen érthető *Herr Gott Vater*-t elhomályosítsák *Herkó páter*-re (vö. Tolnai Nyr. XXVIII, 464; Századok XXXV, 465). Ámde a szólásokban emlegetett Herkó páter név ismeretes egyebünnen is. A Felvidék történelme ismer egy Herkó Miklós nevű prédikátort a XVI. szd. közepe tájáról, aki nagy tudós és nevezetes tanító hírében állott. Erről azt mondja a besztercebányai levéltár egyik okirata, hogy egy hiányos képzettségű ifjú prédikátor, midőn tudatlanságát kifogásolták, azt ígérte, hogy majd elmegy Herkó páterhez és tőle tanulja meg, amire még szüksége van (Pirhalla M.: A szepesi prépostság tört. 212., Századok XXXV, 466). Buchholtz György ev. lelkész Historischer Geschlechts Bericht (Kaesmark, 1703.) c. kéziratos munkájában egy Pater Hyrko nevű állítólagos labanc-hadnagyról emlékezik meg, akivel és csapatával egyízben vásárra menet találkozott (vö. Nyr. XXXI, 64). A szepességi szászok szólásai egy olyan Herkó pátert emlegetnek, aki a szepesmegyei Csütörtökhelylyel (Donnersmark) volt valami kapcsolatban (*Herko pater von Donnerschmark*, vö. Nyr. XXVIII, 464). Az abaújtornamegyei hagyomány meg úgy tudja, hogy Herkó páter szendrői barát volt és a XVII. század második felében a Felvidék protestánsait térítgette vissza a katolikus vallásra (Magyarorsz. várm.: Abaúj-Torna vm. 351, 360). A palócok viszont azt tartják róla, hogy mint kolduló barát a Mátra vidékének katolikussait erősítgette hitükben (vö. Nyr. XXV, 560, Tóth B.: Magy. anekd. I, 279, Pauler Gy.: Wesselényi F. összeesk. II, 239). Tompa a Szuhay Mátyásban labancokkal tartó balogi barátnak mondja Herkó pátert és kancsót, csutorát kedvvel forgató, barátságyszerető, csintalan cimborának rajzolja, akinek a «neve Fél-Magyarországon szóbeszéddé leve». Végül az ellenreformáció korából ismerünk egy Hirkó nevű protestánsüldöző papot. Ez valószínűleg azonos azzal a Hirkó Jánossal, aki egy 1676. július 6.-án Újlakon kelt levelének aláírása szerint jászói plébános volt (Pater Johannes Hirko plebanus oppidi Jászo). Némelyek úgy vélik, hogy szólásainkban ennek az utóbbi Hirkó (>Herkó) páternek a neve örökölt meg. Viszont mások szerint a herkópáteres szólások világosan az elsőül közölt tudós Herkó páterre utalnak. A róla szóló fentebb idézett adat közlője azt állítja, hogy egyenesen rávonatkozik «ama híres magyar példabeszéd, hogy a *Herkó páter sem segít rajta*, mert ez annyit jelent, mint: olyan buta, hogy a Herkó páter sem segíthet rajta többé» (Pirhalla

i. m. 212. l.).* Mármost nemesak az itt a kérdés, hogy a hergottvateres magyarázat-e a helyes, vagy a történeti személyből kiinduló, vagyis amint Tolnai mondja, hogy a szólásból lett-e a személy, vagy a személyből a szólás (Nyr. XXVIII, 464), hanem az is, hogy ha személyből lett, akkor az imént felsorolt *Hirkók~Herkók* közül melyik került bele a Herkó pátert emlegető szólásokba.

Tóth Béla a Herkókról felmerült kétségtelen hitelű történeti adatok ellenére sem hiszi, hogy a szólások Herkó pátere valóban élő alak lett volna (Mendemondák² 93-94). Úgy látszik, ő is hajlandó a Pallas Lexikon Herkó páter c. cikkének (IX, 106) írójával, S. Szabó Józseffel azt tartani, hogy a *Hirkó~Herkó* páter nevű történeti személyt külön kell választanunk a szólásoknak egyelőre ismeretlen eredetű Herkó páterétől [így van a Révai Lexikonban is IX, 789]. Tóth B. nem bízik ugyan a *Herr Gott Vater*-ből való származtatás helyességében, de azért mégis az etimológusok dolgának véli a szólásbeli Herkó páter eredetének földerítését és nem a történetirókének, mert szerinte a herkópáteres szólásainkba sehogy sem illik bele a kegyetlen protestánsüldöző barát alakja. (A tudós Herkó prédikátort vagy nem ismerte, vagy ha ismerte is, a reá vonatkozó közleményt nem tartotta számbavehetőnek a kérdés eldöntésében). A páter nevének *-kó* végzetében valami tót népetimológiát sejt. Az ő nézete az, hogy szólásaink Herkó pátere nem történeti személy, hanem inkább valamely homályos, meghatározhatatlan fogalom, valami olyan tekintélyféle, akire mint tudósra vagy tudákosra szoktak hivatkozni.

Azonban a herkópáteres szólásokból állítólag kivilágló tudós vagy tudákos tekintéllyel egy kis baj van: u. i. nem áll eléggé szilárd alapon. Én t. i. azt hiszem, hogy ebben a szólásban: *tudja a Herkó páter*, aligha van több hivatkozás akár tudósra, akár tudákosra, mint a hozzá hasonló használatú egyéb szólásokban. Mert ha pl. erdélyiesen azt mondjuk: *tudja a nagynyavalya*, vagy alföldi módra: *tudja*

* Ha csakugyan ennek a tudós tanító Herkónak a neve őrződött volna meg a Herkó páter emlegető szólásokban, akkor ezek épen olyan művelődéstörténeti vonatkozásúak volnának, mint pl. a következők: *Ez a dolog Hübneré* (azaz magyarázata). *Hosszú Hübneré van annak* (Jókai: Hányan vagyunk még?). *Igy van ez Maróthi szerint*. Az első kettő tudvalevőleg Hübner Jánosnak (1668-1731), a valamikor nálunk is népszerű német tankönyvírónak, a harmadik pedig Maróthi Györgynek (1714-1744), a kitűnő magyar pedagógusnak a nevét műveiknél is maradandóbban tartja fenn az utókor számára (Tóth B.: Szájrul szájra).

a fészkes fene, avagy dunántúliasan: *tudja a hajdärménkü*, akkor ugyebár a nagynyavalyát (nyavalyatörés, szívfogás, epilepszia), a fészkes fenét meg a hajdärménkút korántsem mint mindentudó szaktekintélyeket szoktuk emlegetni. Véleményem szerint ép oly kevéssé tulajdoníthatunk efféle szerepet szólásainkban a Herkó páternek is. S ha ez igaz, akkor a XVI. századbeli tudós Herkó Miklós páternek vagy inkább prédikátornak semmi köze sincsen fenti szólásainkhoz.

De nem lehet köze másért sem. Ez a tudós tanító olyanira ismeretlen alakja művelődéstörténetünknek, hogy a besztercebányai levéltár egyetlen, pontosabban meg sem határozott adatán kívül úgyszólván semmit sem tudunk működéséről. Hogyan került volna bele ennek a majdnem teljesen ismeretlen embernek a neve országos keletű szólásainkba? Meg aztán ha valóban az ő nevéhez fűződnének herkópáteres szólásaink, akkor már legalább a XVII. század közepe tájáról ki lehetne mutatni őket. De ott nincs nyomuk. Máskülönben sincsen semmi okunk arra, hogy ezeket a szólásokat régibbeknek tartsuk a XVII. század végénél (másként Nyr. XXXI, 64). Szirmay Antal ugyan a *Hungaria in parabolis*-ban «antiquissimum vocabulum»-nak nevezi a *Herkó páter* kifejezést, de alkalmasint csak azért, hogy nagyobb hitele legyen annak a föltevésének, mely szerint a *Herkó* szóban Herkules pogány isten neve lappang és így szólásaink Herkó pátere a régi magyarok állítólagos Herkules-kultuszának volna a maradványa. Ennek a naív hiedelemnek természetesen semmi alapja sincs. Szirmay különben tiszteletreméltó hazafias felbuzdulásának szokása az ilyesféle régieskedés, pl. az *abajgat* igéket is a harmadik magyar király nevéből eredettnek véli, mert Aba Sámuel tudvalévőleg ugyancsak *megabajgatta* elődjét, Pétert; a *csábit* igét pedig Attila fiának, Csabának a nevéből származtatja, mondván: «Cum *Csaba* seduxerit Hungaros in Asiam, *Csábitani seducere* hodiendum hungaris significat.»

De hogy megtalálhassuk a helyes megfejtés nyitját, vizsgáljuk meg, vajjon pusztán csak a fentebb említett szólásokban fordul-e elő a Herkó páter neve Szó sincs róla! Mert nemcsak azt és nem is a legtöbbször, hanem talán éppen a legritkábban mondogatjuk azt, hogy *tudja a Herkó páter*, *a Herkó páter sem tud eligazodni rajta*, ezen nem segít a *Herkó páter sem*, ellenben elég sűrűn előfordulnak mind a művelt emberek élő beszédében, mind az irodalom nyelvében ezek a herkópáteres szokásmondások: Nem hiszem én még a *Herkó páternek sem*, *nekem még a Herkó páter is hiába mondja*, *ha maga a Herkó páter mondaná*, *se hinném* (Szirmay), *ezt v. azt még a Herkó páternek se tenném meg*, *megmondom magyarán*

még a Herkó páter előtt is (Harsányi-Gulyás: Csokonai össz. műv. III, 358), kiszorítom belőled a lelket úgy, hogy a *herkópáter sem tesz rólad többet* (Jókai: Hétköznepok II, 20), *ide nem adja a herkópáternek sem* (Jókai: Eppur si muove. Nemzeti kiad. XLIV, 3), *nem törődöm még a Herkó páterrel sem, még a Herkó pátértől se ijedek meg* stb. Vegyük csak jobban szemügyre ezeket a ma már jó-részt egészen tréfás, vagy legalább is többé-kevésbbé tréfás árnyalatú, de régebben alkalmasint sokkal komolyabb jelentésű szólásokot, hátha éppen ezeknek a szálán bogozhatjuk ki könnyebben herkópáteres szokásmondásainknak látszatra eléggé bonyolult csomóját.

Az első tekintetre mindenki észreveheti, hogy ezekből a szólásokból már nem holmi jámbor, tudós szaktekintélyül, híres-nevezetes tanítóul domborodik elének Herkó páter alakja, hanem olyan hatalmas, vagy csak hatalmaskodó, erőszakos egyénül, akitől félni, rettegni lehet, parancsának engedelmeskedni, szavát követni kell, és akivel szemben az övétől eltérő vélemény nyilvánításához nem csekély bátorság szükséges. És vajjon nem ilyennek ismer-e egy Herkót, illetőleg Hirkót, valószínűleg Hirkó János jászai plébánost, az ellenreformáció történelme? Igenis, szakasztott ilyennek! Lássuk róla és hatalmaskodó szerepléséről egy egészen hiteles tanunak minden részletre nézve teljesen megbízható vallomását: azét a Szőnyi Nagy Istvánét, akinek a fanatikus protestánsüldöző Hirkó páterről (a szólások Herkója ennek a névnek csak alakváltozata) személyes tapasztalaton alapuló följegyzéseit Tóth Béla is említi ugyan (vö. i. m. 94), de nem sok ügyet vet rájuk, mert az általa ismert vagy fontolóra vett szólásokba sehogy sem illik bele ennek a Herkó páternek az alakja (Ez a nézete különben Tolnainak is, vö. Nyr. XXXI, 65). Ámde azokba, amelyeket fentebb én idéztem — amint mindjárt látni fogjuk — annál inkább beillik. Halljuk hát a perdöntő tanuvallomást!

Szőnyi Nagy István Martyrok Coronaja (Kolozsvár, 1675.) c. munkájának függelékében elmondja a tornai eklézsiából való szomorú kiüldöztetésének és számkivetésének 1671. bőjtmás havában végbement históriáját. E szerint a mondott év március 11-én Keglevich Miklósnak, Torna vm. főispánjának hívására kassai német katonák jelentek meg Tornán, hogy elfoglalják a ref. templomot, az iskolát, meg a parókiát, és a prédikátort eltávolítsák a községből. Három pap is jött velük, közülük egy fegyveresen. «Edgyik volt — hogy Szőnyi Nagy István saját szavait idézzem — Keglevith Uram udvari Papja, Hamar Ferenc, Másik volt egy *vérrel híres Hirco nevű Pap*. Az harmadikat nem ismertem.»

Ennél a pontnál egy kissé hosszasan kell időznünk, mert véleményem szerint herkópáteres szólásainknak valamennyi fonala, meg a Herkó pátert emlegető hagyománynak is szinte valamennyi szála ebben fut össze.

Hogy papok jöttek a katonákkal, az egészen természetes, mert az efféle visszafoglalásoknál papok működtek közre egyházi biztosokul. Azonban egyikük — Hirco páter — fegyveresen jelenik meg és a katonák vezetőjeként szerepel. Ezen sincs semmi csodálkozni való, mert tudjuk, hogy abban a harcias, politikai és vallási szenvedélyektől izzó korban ez éppen nem volt szokatlan dolog. Így vezérkedett Hircoval egyidőben pl. a tályai pap is, a hírheht Józsa páter (Józsa István, gúnynevén Kapor Józsa), Teleki Mihály szerint «igen tökéletlen ember, lator is, pap is, katona is» (Teleki M. lev. VII, 175, 1676), aki a «pápa generálisá»-nak nevezte magát (jussa természetesen nem volt hozzá) és labanc csapatával részt vett Debrecen kifosztásában (1675.), később mint Thököly híve kurucok élén Selmezbányaiban (1679.). Józsa vezér járása-kezelése Jókai szerint még a nevezetes esittvári krónikába is belejutott (Eppur si muove. Nemz. kiad. XLIII, 15). Midőn 1676-ban követségben vagy talán inkább kémségben járt Apafinál, pap létére sastollas süveget tett fel, veres törökesizmát húzott a lábára, nyakába párduchórt vetett, vitéz módjára viselte oldalán aranyos kardját, és így felkészülve nagy pompával lóháton, három vezetéklővel és huszonegy kísérvél vonult be Fogarasba (ErdOrszGyül Eml. XVI, 27-28).

Nem lehetetlen, hogy ha talán nem is éppen ilyen cívrán, de azért szintén vitézi ruhában, fegyveresen járt-kelt egy-egy labanc csapattal Szőnyi Nagy István pap-katona Hirco pátere is és így bizonyára azonos azzal a Pater Hyrkoval, akit Buchholtz György uram, midőn egy alkalommal az országúton német katonák élén látta, labancok hadnagjának vélt (l. fentebb). Katonáinak pusztításairól Tóth Béla is közöl egy adatot (i. m. 94). Úgy látszik, hogy 1676-ban Apafi egyik csapatának a kezébe került, mert alkalmasint róla van szó abban a Teleki Mihályhoz intézett utasításban, melyben a fejedelem meghagyja, hogy: «Az mely Hirkó pater Balkóék kezénél vagyon, azt ő kglme menten bocsássa el» (ErdOrszGyülEml. XVI, 297). Az abaújmegyei hagyomány szerint része volt Torna és Szepesi visszatérítésében. Valószínűleg a Mátra vidékén is ő apostolkodott. Megfordulhatott efféle minőségben a szepesmegyei Csütörtökhelyen is, innen került aztán ennek a községnek német nevével kapcsolatban a szepességi szászok szólásaiba. Természetes, hogy ennek a kiterjedt tevékenységű, harcias páternek az alakja az idő folyamán mind-

jobban elmosódott az emberek emlékezetében, ennél fogva a hozzáfűződő képzetek is több-kevesebb változáson mentek át. Azért lett a világi papból barát, sőt kolduló barát (ezt a változást talán elősegítette a nevéhez tapadt *páter* szó is, mellyel később többnyire a szerzeteseket szokták illetni), és azért mondja egy hagyomány szendrői barátnak, Tompa verse meg baloginak. Tóth Béla nézete szerint a költő egyszerűen csak a nevet használta, mert ezt a barátot semmi sem fűzi a szólások alaktalan alakjához. A történelem Herkó páteréhez azonban mégis csak odafűzi egy vékony szál, az t. i., hogy Tompa balogi barátja is katonákkal járt és labancokkal tartott.

Talán itt egyúttal leszámolhatunk a Herkó páter személyére vonatkozó egyéb feltevésekkel is. Réthei Prikkel M. szerint egy híres jezsuita páter volt ennek a névnek a viselője (Nyr. XXV, 371). De Herkó~Hirkó nevű jezsuitáról nem emlékezik meg sem a rendi hagyomány, sem a rend története. Ferencrendi szerzetes sem volt, mert Karácsonyi Jánosnak e nagymúltú rend hazai történetéről írt munkája még a nevet sem említi. Jászói premontrai szerzetes meg már azért sem lehetett, mert a XVI. század közepétől kezdve egészen a XVII. század végéig Jászón nincsenek fehér barátok; ebben az időben a jászói préposti címet világi papok viselték (Lányi K.: Magyarország egyháztört. I, 291). Szóval a legnagyobb valószínűség a mellett tanuskodik, hogy ez a nevezetes egyházi férfiú világi pap volt, még pedig alkalmasint az a Hirkó János jászai plébános, akiről fentebb már röviden megemlékeztünk.

De most már igazán ideje, hogy visszatérjünk a tornai expedícióhoz, melynek a «vérrel híres» Hirco páter volt a vezetője. Részt vett benne Keglevich udvari papja is, Hamar Ferenc. Ez személyes jó ismerőse volt a tornai prédikátornak s azért emberséges szóval igyekezett rábírni őt a főispán parancsának haladéktalan teljesítésére. Azonban Szőnyi Nagy István hallani sem akart róla, hanem azt felelte, hogy előjárói adták kezébe a kulcsot, «*esac azoknac tartozom adni, kegyelmeteknek nem adom.*» Ekkor lépett elő a harcias Hirco páter, akinek «*mint egy Mászárosnak [így!] egy fejsze vala kezében,* azonkívül is — mondja tovább az író — *dárdát s' muskatérokot tartottak környül oldalomban.*» Ez a páter már barátságtalanabb húrokat pengetett. «*Két kézre fogván azért fejszét, Hirco Páter monda: Meg kell uram bizony annak lenni: Mert ezec a' vitézek ő Felsége vitézi, ő Felsége akarattyából jöttek ide.*» De a szorongatott Szőnyi Nagy tiszteletes uram vonakodott engedelmeskedni. Hirco páternek sem tette meg, amit kívánt, hanem előtte is meg-

mondta magyarán a véleményét: «El-hiszem, hogy a' vitézek ő Felsége vitézi, de ki akarattából jöttéc ide, nem tudom, sőt hogy az ő Felsége parancsolattából hatalmaskodgyanac szabad Parochiámban, én nem hiszem: Mert ő Felsége hittel köteles a' mi Religionknac, mind meg-tartására s' mind meg-oltalmazására, azért ha ő Felsége látná háborgattatásomat, maga ő Felsége lenne jó óltalma.» Erre a kis szónoklatra aztán még nyomatékosabban lépett föl a nyelvvel meg nem győzhető elszánt ellenfél: «*Meg-perdítvén fejszóját a' fejem felett Hirco páter monda:* Halga Uram! mert Isten engemet úgy segéllyen, el költél arról, ne praedikálly sokat.» Azonban ennek az ijesztésnek sem lett meg az óhajtott foganatja, mert a tornai prédikátor szilárdan állott a talpán, nem ijedt meg ő még a Hirco pátertől sem. «Midőn látták, hogy szóval semmit sem vehetnek rajtam. *Monda Hirco Páter a' fejszével:* Adgyad uram ha adod: mert majd Isten engem úgy segéllyen rosszúl jársz.» Végtére is mit tehetett a jámbor? Nem engedett ugyan a Hirco páter veszedelmes fenyegetéseinek, de kénytelen volt engedelmeskedni a katonák fegyverének. Elvették tőle a templom kulcsát, aztán kikergették a házból és végül még a községből is távoznia kellett.

Ebben a tornai jelenetben, meg a többi hozzá hasonlóan is, melyek Hirkó páter hathatós közreműködésével játszódtak le a Felvidéken, minden lehetősége megvolt a fentebb idézett szólásmódok keletkezésének. De én mégis inkább azt hiszem, hogy irodalmi forrásból fakadtak, mégpedig éppen az imént ismertetett érdekfeszítő elbeszélés kútfejéből. A drámai elevenséggel megírt tornai jelenet még ma is hatásos olvasmány; képzelhető, hogy mennyivel hatásosabb volt a maga idejében. Bizonyos, hogy protestáns körökben nagy érdeklődéssel forgatták Szőnyi Nagy István munkáját, legfőként természetesen a közvetlen átélés melegét sugárzó függeléke miatt. Igen valószínű, hogy a protestáns hívek állandó érdeklődése jelentette meg második kiadásban is (Norinberga, 1727). Az üldözött protestantizmus magasztalása, valamint az a bátor szókimondás, mely igaza érzetében a hatalmasokkal is szembe száll, adhatja okát annak, hogy a helytartótanács 1756-ban a tiltott könyvek közé sorozta a Martyrok Coronáját (Szinnyei: Magy. Irók). Ez a rendelkezés alkalmasint még jobban előmozdította a munka már úgyis nagyfokú népszerűségét, mely nélkül herkópáteres szokásmondásaink bizonyára sohasem születtek volna meg.

Szólásaink Herkó páttere tehát valóban élő alak volt, mert kétségtelenül azonos a Szőnyi Nagy István imént bemutatott Hirco páterével. Ennélfogva herkópáteres

szólásainkban politikai történetünk egy darabja rögződött meg, mert épúgy megvan a történelmi alapjuk, mint a *meghalt Mátyás király, oda az igazság, több is veszett Mohácsnál v. Buda alatt, megnyerte az egri nevet, vigye el a tatár, majd lesz akkor kurucvilág, beáll lengyelnek, nem enged a negyvennyolcból* stb. szólásoknak. Véleményem szerint eleinte valószínűleg csak azok a szólások voltak meg a *Hirkó* > *Herkó* páterről, melyek az ő ijesztő, fenyegető vagy hatalmaskodó magatartására utaltak vissza. Ezek elsősorban a protestáns magyarság, kivált a protestáns papság között terjedtek el. Már csak azért is a protestáns magyarok, főképpen protestáns papok lehettek leggyakoribb használói és legszorgosabb terjesztői, mert csak ők vehették igazán érdemszámba azt, ha valaki még a *Herkó* páternek sem engedelmeskedett, még a *Herkó* pátertől sem ijedt meg, vagy hogy véleményét még a *Herkó* páter előtt is magyarán megmondotta stb. Csak később, mikor *Herkó* páter neve egyre szélesebb körben vált szokásmondásszerűvé, s midőn aztán az eredeti szólások történeti háttere lassanként feledésbe merült és az erőszakos páter személyéhez tapadó képzetek jórészt elhomályosodtak, akkor kezdett a hajdani «vérrel híres» jászói plébános neve helyet kapni olyan szólásokban is, melyekben máskülönben az *Isten* v. az *ördög* neve szerepelt. Úgyhogy ma már — protestánsok és katolikusok, egyháziak és világiak — nemcsak azt mondjuk, hogy *tudja az Isten, tudja az ördög*, hanem néha — legtöbbször tréfás színezettel — azt is: *tudja a Herkó páter; ezen az Isten sem segít helyett ezen a Herkó páter sem segít*, vagy egy-egy káromkodás helyett némi euphemissmussal: *azt a herkópáterét neki!, aki herkópáttere van az öregapádnak!* stb. A hangzásbeli meglepő hasonlóságon kívül talán még ez az alkalmazásbeli hasonlóság is közrejátszott abban, hogy némely kutató fölvethesse a fejtegetéseim során remélhetőleg végkép megdőlt *HerrGott Vater* > *Herkó páter* etimológiát.

Feltűnő, hogy Tompa a balogi barátinak vélt *Herkó* pátert csintalan és barátságszerető embernek mondja. Ennek alkalmasint az az oka, hogy ő csak tréfás árnyalatú szólásokból ismerte a *Herkó* páter nevet. S hogy egy-egy szólás, mely keletkezésének korában nagyon is komoly tartalmú volt, idő folytán tréfás vonatkozású lett, arra nemcsak *herkópáteres* szólásaink szolgálhatnak például szokásmondásaink változatos és tanulságos történetében. Pl. ma már a gyerek is mosolyog rajta, ha azt ígérjük neki, hogy *hátrakötjük a sarkát*. Pedig ez a szólás eredetileg igen komoly fenyegetést tartalmazott, mert a sarkaknak az a hátrakötése, melynek az emléke megőrződött benne, egyik szerfölött fájdalmas változata volt a felcsigázásnak, vagyis

a csigának nevezett kínzóeszközön való vallatásnak (l. alább részletesebben és vö. még a *kesztyűben dudál* szólást is). De idő múltán, ennek a kínzásmódnak teljes feledésbe merültével hangot váltott a szólás: komolyból tréfássá lett. Ez történt a herkópáteres szokásmondásokkal is, melyeknek hangulati értéke szintén egészen megváltozott. Mivel ugyanis már régen elfelejtettük a néhai való Herkó páter viselt dolgait, az őt emlegető szólások komoly vonatkozása megennyhült, sőt jórészt tréfásra vált, mert hiszen a mai ember már csak a legritkább esetben érti igazán, hogy valamikor miért is kellett némelyeknek rettegniök épen egy Herkó páternek nevezett jámbor szerzetestől.

II.

Ráteríti a vizes lepedőt.

Midőn valakire ráolvasták mulasztását, gyarlóságait, bűneit, vagy ha valakinek jól odamondogattak, akkor azt szokták mondani az illetőről, hogy *ráterítették a vizes lepedőt*. Ez a szokásmondás annyira benne van a mindennapi beszédben, a szépirodalom és az újságok nyelvében, hogy irodalmi vagy művelt köznyelvi példáját idézni nem is tartom szükségesnek. Ismeri a népnyelv is, pl.: *Ráterítette a vizes lepedőt*: megmondta az igazat (Jankovác, Nyr. X, 472), *ráterítették a vizes lepedőt*: erősen elvádolták s ezáltal veszélybe sodorták (Nagybánya, uo. 568), *ráteríti a vizes lepedőt*: rávall, valakinek a bűneit elárulja (Kiskunhalas, id. Nyr. XLIV, 98). *Ráborították má ű rá is a vizes lepedőt*: rájöttek a turpisságára, kiösmerték (Nagykőrös, NyF. LVII, 31), *maga fejére húzta a vizes lepedőt*: bajba keverte magát (Szatmár, id. uo.), nem sokat kíméleteskedik, hanem *ráhúzza az emberre a vizes lepedőt* (Füzesabony, Nyr. XLIV, 142), *ráhúzza a vizes lepedőt*: jól odamond neki, korholja (Makó, Nyr. XLIV, 314), *magára húzta a vizess lepedőt*: bajt szerzett magának, elárulta magát (Zilah vidéke, Nyr. XXVIII, 377) stb. Ballagi Telj. Szót. szerint *ráteríteni valakire a vizes lepedőt*: saját szavaival verni meg (II, 181).

De nemcsak a vizes lepedőt szokták ráteríteni az emberre, hanem a *vizes pokrócot* is. Ballagi szerint *ráborítani valakire a vizes pokrócot* a) beszéd közben lefőzni, b) vitatkozással legyőzni. Megvan Margalits közmondás-gyűjteményében is: *Ráterítették a vizes pokróczot*. Kosuth is használja Wesselényihez írott egyik levelében: a szegény hazára ugyancsak *rá van terítve a vizes pokrócz*

(TörtTár 1902, 344). Én magam gyermekkoromban mindig vizes pokrócot hallottam emlegetni vizes lepedő helyett.

A MTsz. egy följegyzése szerint Keszthelyen a helyett, hogy *leszidta*, azt is mondják: *ráterítette a vizes viklert*, [azaz a *vikler* nevű női felsőruhát]. Azt hiszem, hogy ez a szólásforma kontamináció eredménye és valószínűleg ebből a kettőből vegyült össze: *ráterítették a vizes lepedőt* v. *a vizes pokrócot* ~~*ráadták a viklert*~~. Ez az utóbbi szólás ugyancsak a MTsz. szerint meg is van Nógrád m.-ben és azt jelenti, hogy 'beadtak neki, megadták neki.'

A nép nyelve a vizes lepedőn és a vizes pokrócon kívül néha még a vizes inget is emlegeti az előbbiekkal jelentésre teljesen egyező használatban, pl. *Ráadták a vizes inget*: szemére térítették, elvadták, hogy milyen (Hódmezővásárhely, id. Nyr. XLIV, 98), *hánynom a vizes inget a nyakába*: leszidom (Szalonta, Nyr. XIII, 429 és XX, 428). Takáts S. a Szegény magyarok c. munkájában régi nyelvünkbeli előfordulását említi (472. l.), én meg a Teleki Mihály levelezésében találtam rá néhány példát: «Kegyelmed írását szíbeli búsulással vettem, melyből Kegyelmednek utolsó irásomból származott nehézségét látom. Írja Kegyelmed, én valóban *Kegyelmedre adtam volna az vizes inget* (IV, 378, 1668). *Kérlek édes Komám uram, add fel az vizes inget arra az Kapi Györgyre...* Eleitül fogva mennyit szolgáltam, s most is mennyit szolgállok neki s mely rútul bánik velem (V, 57. 1670). Akkor osztág bezeg nekem is *feladák* Gilániné asszonyommal *az vizes inget*» (V, 425, 1670). Valószínű, hogy idetartozik Gelei Katonának ez a mondata is: *Vastagon* [azaz a kíméletlenül, gorombán] *feladá az inget neki*, mert Ballagi id. m. I, 616 szerint állítólag azt jelenti, hogy *ráterítette a vizes lepedőt*.

Kétségtelen, hogy e szóláscsoport tagjai közül ezt a vizesinges változatot tudjuk a legrégebbiről kimutatni. Az is bizonyos, hogy valamennyi változatnak ez az alapjelentése: valaki olyan helyzetbe jutott, amelyben föltöbb kellemetlenül érzi magát. Mármost az a kérdés, hogy micsoda szemlélet volt e szólások keletkezésének az alapja.

A Nyr. XLIV, 98 Kertész Manó igyekezett ennek a szóláscsoportnak az eredetére világosságot deríteni. Szerinte szoros kapcsolat van a *rád terítem a vizes lepedőt* és a *nem viszed el szárazon* szólások között; s mivel az utóbbi nyilvánvalóan fenyegetést tartalmaz, mert azt akarja kifejezni, hogy 'nem viszed el büntetés nélkül', azért Kertész azt hiszi, hogy valami előtte ismeretlen büntetésfajtában rejlik a magyarázata mind a két szólásunknak (így Szókásmondások 238 is). Azonban elég valószínűnek tetsző föltevését semmivel sem tudja bizonyítani.

De akadt, aki bizonyítson helyette. A Nyr. XLVII, 81 Kalmár Elek szintén büntetésfaját lát abban, ha valakire ráterítették a vizes lepedőt. Nézete szerint a gyengébbek a velük durván bánó erősebbet, pl. az inasok a goromba legényt, akként büntették meg, hogy szokott útjában rálestek, vizes lepedőt terítettek rá, úgyhogy kezét nem használhatta, s így aztán könnyű szerrel és kedvükre elverheték. Ha nem volt kéznél vizes lepedő — véli Kalmár — akkor a vizes ing is megtette. A katonák meg pokróccal [vizes pokróccal?] borítják le társukat, hogy eldöngethessék. Mindez már az első hallásra is annyira elfogadhatatlan, hogy nem is kell sokat vesződnünk megcáfolásával. Egészen bizonyos u. i., hogy az efféle elagyabugyálást sohasem végezték vizes lepedővel, vizes pokróccal vagy egyéb vizes szövetfélével; vizes inggel pedig még kevésbbé. Erre nézve egy külföldi tanura is hivatkozhatom. Nemrégiben olvastam u. i. E. M. Remarque *In Westen nichts Neues* c. könyvének magyar fordításában egy ilyen jelenetről, melyben szintén katonák állják meg bosszújukat egy kegyetlenkedő altisztjükön. Meglesik, ágyterítőt [így!] borítanak rá és a védekezni képtelen embert pogányul eldöngetik. A szóban forgó ágyterítő természetesen száraz; vízzel, kivált vizes lepedővel, nem is lehetne a támadást végrehajtani. Kalmár különben is az e fajta vizeslepedőzés hajdani meglétét illetőleg csak hallomásra hivatkozik, adattal nem bizonyít, s így amit mond róla, az inkább képzelődés, semmint tudományos igazság. Ennélfogva igen helyesen cselekszik Trencsény Károly, midőn Kalmárnak ezt a magyarázatát nem fogadja el; de már korántsem jár el olyan helyesen akkor, midőn ő maga egy még kevésbbé valószínűvel hozakodik elő.

Trencsény u. i. egy somogyi népszokásban keresi a vizes lepedő ráterítését meg a vizes ing ráadását emlegető szólásaink eredetének magyarázatát. Szerinte Somogyban az a szokás, hogy ha a gyerek nem vigyázott magára és e miatt egy kis baleset történt az ingével vagy az ágyalepedőjével, akkor a nedves ágy- v. fehérneműt ráterítik a gyerekre, kezébe főzőkanalat adnak és átküldik a szomszédba egy kanál sóért. A szomszédasszony tudja már, hogy mit kell tennie: elveszi tőle a fakanalat és néhányat ráhúz vele büntetésül (vö. Nyr. XLVII, 179). Nézetem szerint ez nem magyarázat, hanem inkább csak találgatás. Még annyira sem hihető, mint az előbbi. Egy egészen szűk körben élő, tehát mondhatni, hogy alig ismert és ki tudja, mióta járatos népszokásból bajosan fejlődhetett több változatában is országos keletű szólás, melynek használatára már a régiségből is van példánk. Ezenfelül van Trencsény magyarázatá-

nak még egy másik bökkenője is. Az általa említett népszokást mint a baranyamegyei népelet egyik érdekes sajátosságát hozza fel Hölbing Miksa is Baranya vármegyének orvosi helyirata (Pest, 1845.) c. munkájában és azt mondja róla, hogy a sóért küldést, illetőleg a nyomában járó utilegelést Baranya népe hasznos orvosságnak tartja az incontinentia urinae ellen. Amde Hölbing közlésében nyoma sincs annak, hogy a fakanállal sóért küldött gyermekekre ráadnák a vizes inget, vagy ráterítenék a vizes lepedőt. De ha a somogyi népszokás csakugyan ismeri ezt a mozzanatot, akkor is annyira helyi érdekű változata lehet a baranyainak, hogy aligha szolgálhatott országos elterjedésű szólás alapjául. Különben mind a Kalmár, mind a Trencsény magyarázó kísérletének értékére nézve eléggé jellemző az a körülmény, hogy Kertész még csak meg sem említi őket szokásmondásainkkal foglalkozó derék munkájában, hanem az illető helyen a saját, fentebb érintett föltevését ismétli meg.

Vessük rájuk mi is a feledés fátyolát és keressünk helyettük helytállóbb magyarázatot.

Tegyük fel, hogy ez a szólás: *ráteríti a vizes lepedőt* — egészen új keletű, a régiségben semmi nyoma sincs és csak mintegy 50-60 év óta használatos. Vajjon ebben az esetben miből lehetne származtatnunk? Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy az említett esetben valamenynyien a hideg vízzel való orvoslásnak arra az általánosan ismert fajtájára gondolnánk, amely bizonyos betegségeket hidegvizes begöngyöléssel igyekszik gyógyítani, midőn tudvalevőleg a betegnek a csupasz testére valóban ráborítják a vizes lepedőt. És csakugyan jó okunk van rá, hogy a fenti, részben már a régi nyelvünkben is kimutatható szó-láscsoport keletkezésének éppen az efféle gyógyító eljárásban keressük a tárgyi alapját.

Az orvostudomány története azt tanítja, hogy a hideg víz sok betegségnek igen régi orvossága, és hogy kivált a lázas betegeknek hideg vízzel való gyógyítása nem új dolog. A hidegvizes borogatások, a test egyes tagjainak vagy az egész testnek hidegvizes begöngyölése már az újabb hidegvizkúra apostolának, a sziléziai Priessnitz Vincének sikerei előtt jóval ismeretesebbek voltak, noha használatuk csak Priessnitz, majd Kneip meglepő eredményei után válik igazán általánossá. Régente úgy látszik, az volt a szokás, hogy a lázas betegeket hideg vízbe helyezték, vagy pedig hidegvizes inget adtak rájuk. Erről a gyógyításmódról emlékezik meg Apor Péter korának nevezetesebb történeteiről szóló verses krónikájában, melyben az 1734. esztendő eseményeiről a többi között ezt mondja:

Kőhalmi Halmágyon forró betegség volt,
 Jeges vízben beteg az mikoron nem volt,
 Aragy igen hideg vizes ingben nem volt,
 Semmit nem nyughatott, olyan volt mint az holt.

(Monfrók XXXVI, 306)

Bizonyos azonban, hogy nemcsak a vizes inget, hanem a vizes lepedőt és a vizes pokrócot is használták a láz vagy a fájdalom csillapítására. Az összevert ember gyötrődését szintén vizes lepedővel enyhítették.* Erre jó példát találhatni Vas Gereben egyik munkájában, ahol a verekedni készülő legények emlegetik a megvert ember borogatására való vizes lepedőt; pl. «... azért izeni is, hogy a hídvégi felcsert, meg *a vizes lepedőt* elvigyék az ozorai búcsúra, — arról aztán ne búsuljanak, hogy hiába vigyék, mert majd mindenikbe raknak egy [megvert] embert a fürgediek (Magy. Reg. XXVIII, 34). Hozzám ne értesd többször a könyököd, mert aztán előkérheted *a vizes lepedőket* [t. i. úgy elverlek, hogy szükséged lesz rájuk] (uo. 39). Tedd be az ajtót, hogy ki ne mehessenek, majd kiadogatom őket az ablakon, van-e ott kinn *vizes lepedő?*» [melybe az összevert embereket belerakják] (uo. 42). Láthatjuk, hogy ezekben a példákban a vizes lepedő emlegetése azt jelenti, hogy valakit veréssel fenyegetnek; nyilvánvaló tehát, hogy akinek ilyen körülmények között ígérnek vizes lepedőt, azt más szóval azzal is fenyegethetik, hogy *nem viszi el szárazon*. Hogy ez a két szólás mennyire azonos jelentésű és mennyire egy szemléletből fakadt, azt kitűnően bizonyítja a következő példa, amelyben szintén verekedésről esik szó: — Szóval elláttátok a baját? — ujjongott Bé-lus. — *Nem vitte el szárazon?* — Nem — mondta Vili zordul — *mi ráhúztuk a vizes lepedőt* (Kosztolányi D.: Arany-sárkány 267).

Közbevetve megjegyzem, hogy az eldöngetett embernek lepedőbe helyezésétől van szó ebben a szintén ismert szólásban is: Úgy megverték, hogy *lepedőben vitték haza*. Itt azonban nem kell föltétlenül a vizes lepedőre gondolnunk, mert ebben a szólásban a lepedő valószínűleg nem mint gyógyító eszköz szerepel, hanem mint betegszállító alkalmatosság, éppen mint a következő gyermekversben: «*Be-tették egy lepedőbe, | Úgy vitték a temetőbe.*» A magával tehetetlen embert pokrócban is (de természetesen szintén nem vizes pokrócban) szokták szállítani. Így vitték ki pl.

* Jókai egyik regényében a gondos feleség *vizes itatóspapirossal borogatta* megvert férje hátán a csata sebhelyeit (Eppur si muove. Nemz. kiad. XLIV, 199).

az ónodi országgyűlésen súlyosan megsebesített Okolicsányit is a vesztőhelyre. Bártfa város követei jelentik róla: «...az granatérosok késérték ki feljebbemlített Okolicsányi Kristófot, ki is megsebesítettett vala az minapi casuskor, és mivel nem bírt magával: *ednéhány parasztember pokróczban vitte*» (MonIrók XXVII, 150).

Ilyen népi betegszállító eszközül szolgál néha a ponyva is, de ezt, akár a pokrócot, vizes állapotában a beteg ember begöngyölésére is használhatták.* Erre lehet következtetnünk Jókai egyik regényének ebből a helyéből: «Bálvándy ez alatt felült a páholy mellvédjére, onnan gyönyörködött Berti veszedelmében. Berti vette azt észre s menten barátja *nyakába keríté a vizes ponyvát*» [azaz ráterelte a veszedelmet] (Eppur si muove. Nemz. kiad. XLIII, 295).

A vizes ing, vizes lepedő, vizes pokróc, vizes ponyva enyhíti ugyan a lázt meg a fájdalmat, tehát végső eredményben igen jótékony hatású, de midőn ráterítik a betegre, — mindnyájan magunkról tudjuk — bizony elég kellemetlen neki. Ezt a nagyon gyakran tapasztalt testi állapotot vitték át azután a vele érzethangulatban többé-kevésbbé megegyező lelki állapotok megjelölésére. A *ráteríti* v. *ráhúzza a vizes lepedőt, vizes pokrócot, nyakába keríti a vizes ponyvát, ráadja a vizes inget* tehát eredetileg, mint sok más szólásunk is, csak érzéki folyamatra vonatkozott, később azonban lelki jelentésű kifejezéssé vált. Vagyis nemcsak akkor használták, mikor valakit a fentebb említett testi szenvedések érték, hanem akkor is, ha lelkileg szenvedett, ha kellemetlen helyzetbe került. Eredetét tekintve pedig korántsem volt büntetésfajta, — noha legtöbbször felér vele — tehát nem tartozik régi igazságszolgáltatásunk nyelvi emlékei közé, hanem — talán sikerült bebizonyítanom — az egész szóláscsoport a régi orvoslás egyik nyelvi maradványa.

Erdélyi ismer ilyen szólást is: *Alája terítették a vizes pokrócot* vagy *a vizes lepedőt*: észére hozták, átláttatták vele, hogy gaszága kitudódott (Magy.Közm. 331. l.). Szerinte ez a szólás abból ered, hogy a vizes pokrócot vagy a vizes lepedőt az alvajárók ágya elé szokták teríteni, hogy midőn a beteg elindul veszedelmes útjára, a nedvességre lépve felébredjen álmából. Valószínűbbnek tartom azonban,

* Faluhelyen tűzi veszedelem esetén az égő házzal szomszédos épületek megvédésére is használják a vizes ponyvát. Ezt a szokást Gárdonyi is említi egyik rajzában: «A falu közepén leégett egy ház. Az emberek nem oltották. Ki is oltana szélben szalmatetőt! A szomszéd házakra kell ilyenkor a víz, meg a *vizes ponyva*» (Csak már a Pesta jönne!). L. még CzF.-ban is: Tűz ellen vizes ponyvával leteríteni a háztetőt (V, 301).

hogy hol az egyiket, hol a másikat inkább olyan betegek alá terítették, amilyenekről fentebb volt szó, vagyis ennek a szólásnak az eredete és alkalmasint a jelentése is azonos az előbbiekével.

Befejezésül megemlítem még, hogy Decsy Sámuel Osmanographiájában (1788-89) ezt a mondatot olvashatjuk: *Kirántja alóla a vizes pokrócot* (II, 135). Ebben alighanem ez a két szólás vegyült össze: *kirántja alóla a gyékényt* × *ráteríti a vizes pokrócot*.

III.

Kiszedik a szeme szőrét.

Ezt a szólást mai irodalmi nyelvünk már nem ismeri, de annál inkább ismerte a régi nyelv, noha a NySz.-ban igen kevés adat igazolja hajdani használatát. Ma már csak a nép nyelvében találkozunk vele némely helyen, mégpedig egymástól meglehetősen eltérő értelmű alkalmazásban. Egyes vidéken ugyanis azt jelenti, hogy 'elbánnak valakivel', a másikon azt, hogy 'rászednek, megcsalnak valakit', a harmadikon meg 'felnyitják a szemét, öntudatra ébresztik' a jelentése. Hogy eredetét és jelentésének máig való fejlődését kellőképpen megérthessük, vissza kell mennünk régi nyelvünk forrásaihoz.

Tinódi Sebestyén Az udvarbírákról és kulcsárokról törtlejtett versének egyik szakaszában ezt éneklí:

Kárát néha az úr eszébe veszi,
Hamar csal bíradat csiklébe ejti,
Az mint ő akarja nem úgy vendégli,
Mert *szöme szőrében szoktak szaggatni*.

E sorok értelme elég világos. Az van bennük elmondva, hogy midőn az úr észreveszi udvarbírájának kárt okozó csalafintaságát, akkor érdeme szerint bánik el vele és bizony megszággattatja ő kelmének a szemeszőrét, vagyis a bűnös embert szempilláinak a kitépdesésével kínoztatja meg. Az idézett szakasz utolsó sorához Szilády Áron azt fűzi magyarázatul, hogy a benne olvasható szólásféle ma is divatos ilyformán: *kiszedik a szeme szőrét*, azaz elbánnak vele (RMKT. III, 462). Lehet ugyan, hogy ezt a magyarázott kifejezést már Tinódi idejében is átvitt értelemben használták, vagyis már akkoriban szólás vált belőle és Tinódi versében már csak azt jelentette, hogy elbánnak vele; de viszont az egészen bizonyos, hogy a szem szőrének kiszaggatása valamikor szokásos kínzásforma volt. Való-

színű azonban, hogy sohasem tartozott a hivatalosan elismert kínzásfajták közé. Mivel így nem szerepelhetett a törvényszerű kínzó vállalatásban, azért nincs is rá jogtörténeti adatunk (vö. Kertész i. m. 229). De a nem hivatalos kínzásban bizonyára épúgy alkalmazhatták a régiek, mint ahogy pl. később a betyárok is használták sok népiesnek tetsző kínzásmódot, hogy áldozataikat elrejtett értékeik felől kivallassák: körmük alá szálkát, tövist vertek vagy nádszilánkot, szakállukat, bajuszukat tépdesték ki szálanként, pl.: «A kapcabetyár hiába térdelt mellére az öregnek. Visszafelé huzogatva hiába tépték ki a félbajuszát, a nyoszörgő öreg sohasem vallott.» (Móricz Pál írja a Magyarország 1928. aug. 11-i számában).

A szólás eredeti jelentésére utal Illei János Tornycs Péterének (1789.) a következő helye, melyben egy szolgál azt mondja kegyetlen természetű gazdájáról: «...ha itt talál, ki-tépi még a szemem szőrit is» (RMKönyvt. XXXIII, 42). Dugonics ebben a jelentésben említi: *Egygyenként szedeti ki a' szem szőrt* (Példabeszédek II, 39 a *Kegyetlenek* c. fejezetben) és: *Egygyenként szedték ki a' szeme szőrét* (uo. I, 27 a *Más büntetések* alatt).* Sárosy Gyula szintén midőn az Arany Trombitában így zengedez: Akár bocskor szíjnak hasithattad bőrét, | *Szálanként szedhetted ki a szeme szőrét* (Nemz. Könyvt. XVII, 76). Ennek a hajdani kínzásmódnak emlékét máig őrzik a népnyelv szólásai is. A MTsz. szerint Győr és Esztergom megyében szokták mondogatni fenyegetésül: *Kiszédem a szemed szőrit, kiszédem a szemed szálát!* (id. Kertész is).

Ebből fejlődött később az a jelentés, melyre már Szilády is hivatkozott (l. fentebb). A régi kínzó vállalatás kifejezőkészségéből eredő és mindmáig több-kevesebb fenyegetést tartalmazó szólásainkat, minők pl. *szíjat hasítok a hátadból, hátrakötöm a sarkadat, vigyázz, mert megnyujtalak* stb., ma már természetesen senki sem érti szó szerinti. Ezek, ha ugyan még komolyan vesszük őket, legföljebb csak annyit jelentenek, hogy majd 'ellátom a bajodat, megkapod a magadét, elbánok veled'. A címűl írt szólásnak ez a jelentése megvolt már a régi nyelvben is, pl.: «...talán szegény Hosszútóti uram casussa miatt is valamente haladékban megyen. A kit igen szánunk, mert nevezetes ember lévén ő, ha meg él is, de meg szedik szeme szőrit bizonyosan (1640. TörtTár 1907, 311). Némely nap érkezék urunknak egy Hajdú János nevű szolgálja az havasalföldi vajdától Grigoraskótól, kit ű nagyságok az boérok mellett

* Faludi jegyzőkönyvében is megvan a *szeme szőrét szakasztja ki* szólás, de magyarázat nélkül, ennél fogva nem tudom pontosabban megállapítani, hogy milyen jelentést tulajdonít neki.

hogy intercedáljon, a végre küldtek volt be; de igen kevés foganatja lött, mert csak megmondta, hogy el nem bocsátja addig, valameddig *szemek szőrit meg nem szedi*, mert azelőtt is úk voltak okai az ú bujdosásának. János deák meg ismét más egy boér csak az órát nem tudják, mely nap viszik ki akasztani, annyira van dolgok (1672. Teleki M. lev. VI, 199). Rákóczi ezen kevés könnyet hullata, de sőt inkább a szerencsétül hálaadással vette, hogy az harmadik fiának is *megszedheti a szeme szőrit*, úgy hogy ne kellesék ezután tőle tartani» (XVII. szd., uo. 1891, 563).

Látnivaló, hogy ezekben a példákban szólásunk csakugyan azt jelenti, amit a fenti helyen Szilády állapított meg róla, t. i. hogy a. m. 'elbánnak vele'. Elbánni azonban nemcsak emberrel lehet, hanem dologgal is, ha pl. kurtánfuresán, hamarjában végezzük el. Ennélfogva ezt az 'elbánni' jelentésű szólást átvitték emberről dologra is. Így válik érthetővé a MTsz.-nak az a közlése, hogy a *mindjárt kiszedem a szeme szőrit* szólásnak ez a jelentése is van: 'mindjárt átesem rajta, mindjárt elvégezem'. Dologra vonatkoztatja különben már ez a régi nyelvbeli példánk is: «Bethlen Péternek jószágait igaz hogy megtérítette, *megszedvén* elsőbben *szemek szőrit*» (XVII. szd., TörtTár 1891, 576).

Mi azonban még nem szedtük ki ennek a szólásnak a szeme szőrit, mert még van vele egy kis végezni valónk. Baróti Szabó D. t. i. egy különös jelentését jegyezte föl és ez még magyarázatra vár. A 'magyarság' virágiban ugyanis a *meg-szedi szemed' szőrit* szólás a ravaszság kifejezései között foglal helyet és azt jelenti, hogy vízre, jégre, lesre, veremre, árokra visz, azaz 'rászed, megcsal' (346). A MTsz. szerint Csallóközben is él ez a jelentése, mert ott *megszedni a széme szőrit* a. m. 'megcsalni'. De ismeri Ballagi Telj. Szót.-a is: *kiszedték a szeme szőrét: rászedték, megcsalták* (II, 563 és 595). Mármost az a kérdés, hogy miként keletkezhetett a szólásnak ez a jelentése. Valószínűleg úgy, hogy a szemszőrök megszedésének, azaz a szempillák igen fájdalmas kiszaggatásának rendszerint az volt az eredménye, hogy a megkínzott szemhéjak rövidesen gyulladni kezdtek, azután összedagadtak, következésképp a meggyötört ember nem látott, akárcsak az, akinek *kiszúrták v. kidugták a szemét*, vagy akinek *port hintettek* a szemébe. És ahogy az utóbbi kifejezésekből olyan szokásmondások váltak, melyeknek már régóta a a jelentésük van, hogy 'rászed, megcsal', épen úgy kaphatta ezt az átvitt értelmet a *meg-* vagy *kiszedték a szeme szőrit* kifejezés is, mert a szemeszőretépett és e miatt egy időre bedagadt szemű, megvilágtalanult embert könnyű volt vízre, jégre, veremre vinni, azaz rászedni, megcsalni.

Ha az az eredeti szemlélet, melyből a szólás keletkezett, valamely ok miatt teljesen elhomályosul a beszélők emlékezetében, akkor könnyen megesik, hogy a szólást egy más, világosabb szemlélethez kapcsolják. Ez történt a *kiszedem a szemed szőrét* esetében is. Erdélyi a Magy. közmondások könyvében szintén följegyzí szólásunkat, sőt értelmét is magyarázza. Szerinte *kiszedték a szemed szőrit* azt jelenti, hogy úgy rászédték, hogy most már maga is láthatja csalatását (363. l.). Ebből az értelmezésből az tűnik ki, hogy Erdélyi ismerte ugyan ennek a szólásnak 'rászed, megcsal' jelentését, de nem ismerte az eredetét. S mivel nyilván azt hitte, hogy a szemeszörétől megfosztott ember alkalmasint jobban lát, azért tartotta szólásunkat azonos jelentésűnek azzal, hogy *kinylott a szeme* és azért tulajdonította neki az imént idézett értelmet.

Az elhomályosult eredetű kifejezésnek ilyen újabb asszociációját láthatjuk abban a székelyföldi közlésben is, mely szerint *mégszédém a szeméd szőrit* azt jelenti, hogy 'felnyitom a szemedet, öntudatra ébresztelek' (vö. Kertész i. m. 230), vagy egy másik magyarázónak abban a feltevésében, hogy a befelé nőtt pillaszőr, az ú. n. *farkasszőr* eltávolítása, amelyet állítólag szintén szemszőr kiszedésének neveznek, szolgált volna alapjául a címeli szólás keletkezésének (vö. Nyr. LVI, 128). Ma már természetesen csak az ilyen szeműnkiszőrét szokták kiszedni.

IV.

Összehúzza a bagariát.

Még ma is előforduló szólás, noha a régi nyelvben ennek is nagyobb volt a kelete. *Összébb kell húznunk a bagariát*, mondjuk akkor, ha szükségleteinket vagy költségeinket mérsékelnünk kell. *Húzd össze a bagariát*: vond össze felesleges kiadásaidat, takarékoskodjál (Vác. NyF. X, 63). *Húzd meg vagy vond meg a bagariát!* intjük néha azt az embert, aki nem bír magával, féktelenkedik. Ezek mind a mai élő nyelv példái.

De ismerik közmondásgyűjteményeink és szótáraink is. Erdélyi szerint *összehúzta a bagariát* azt jelenti, hogy 'szűkebben kezd költeni' (Magy. közm. 22. l.). Ballagi Telj. Szót.-a meg ezeket a jelentéseit sorolja fel: *megvonja a bagariát*, erőltetett okoskodással él, fillent; *összehúzni a bagariát*, szűkebbre fogni a költségetést; *vond meg a bagariát*, húzd meg magad, hátrább az agarakkal (I, 61). A NySz.-ban a következő idézetek szólnak régi nyelvbéli

használatáról: *Igen néki szoktál a bagaria megeresztésének* (Balásfi: CsIsk. 163). Abban is jól megvonszátok a *bagariát*, hogy Magyarországon nincs ki magát áriánusnak mondaná (Pázmány: 5 Lev. 252). *Vonnyák-bé* mind addig az ellenkezők a *bagariát*, míg evidenter meg próbálják (Pósházi: Igazs. 515). Kétség kívül *nagyon megvonta* volna Salamon a *bagariát*, mértékletesben s törvényesen élt volna (Csúzi: Tromb. 31). Melléjük iktathatjuk még ezt a néhány példát is: ...így az híre ezeknek elmenvén, német uram is inkább *megvonná az bagariát* (1676. Teleki M. lev. VII, 242), ...ha rezgélődést hallana ide be [a német], *megvonná a bagariát* (1677. Uo. 243) ...de krucz uraimék *igen megvonták a bagariát* (1704. MonÍrók XXXV, 407). Én tisztibe ugyan beállítottam, remélvén, hogy *megvonja ez után az bagariát* (1706. Géresi: Károlyi cs. oklt. V, 354).

Eredete után kutatva, a legtöbb ember bizonyára a csizmadiák, vargák osztálynyelvéből való szólásnak gondolná, mert azt mindenki tudja, hogy a *bagaria* 'oroszbőr' olyan bőrfajta, mellyel mostanság leginkább a lábbeli készítőik szoktak bajlalkodni: ők szabják, varrják, ők húzzák, feszítik rámaára vagy vonják kaptára tanult mestersegük szerint. Azonban arról a bagariáról, melyet a fenti szólások emlegetnek, méltán mondhatjuk Balásfi Tamással: *Nem varga bőr, hogy kaptára vonhatnád* (CsIsk. 86, NySz.). Közelebbről tekintve ugyanis a *bagaria* húzásátvonását említő szólásainkat, azt vesszük észre, hogy a bennök előforduló bagariához semmi köze sincsen se a csizmadiaságnak, se a vargaságnak, de még a tímárságnak se, hanem annál több köze van hozzá egy másik mestersegnek, mely ma már nem él önálló iparágként, t. i. az erszénycsinálásnak. Ennek a letűnt mestersegnek pedig a néhány századdal ezelőtti ruhadivat révén van kapcsolata szólásaink bagariájával.

A régi emberek ruháján ugyanis nem volt zseb (az asszonyokén rendszerint ma sincs) s e miatt pénzüket legtöbbször egy dohányzacskó alakú bőrszénnyben hordozták, melyet az *erszénycsináló* v. *erszénnygvártó* mesterember készített. A pénzeszacskót abban az időben vagy kézben viselték, vagy a derék övéhez erősítve. Az erszénnyviselésnek erre az utóbbi módjára céloz ez a régi szólásmód: *Egyik csinál erszénnyt, 's másik le-metszi azt*: egyik munkálkodik, a' másik vészi hasznát (Kisviczay: Adag. 18). Régi festményeken, metszeteken gyakran találkozunk olyan nő- és férfialakokkal, akik efféle pénztartó eszközt szorongatnak a markukban vagy hordanak övük mellett. Ez az erszény jó minőségű bőrből, úgy látszik, legtöbbször bagariából készült és szíjra járt, azzal húzták vagy vonták

össze és kötözték be az erszény nyílását, a *száját*, hogy ki ne hulljék a beléhelyezett pénz. Midőn valaki költeni szándékozott belőle, akkor természetesen ki kellett nyitnia a bagariabőr erszényt, rövidebben: a *bagariát*, tehát megtagította az összevont szíjat, vagyis *megoldotta erszényét, megeresztette a bagariát*. Ha azonban jól meg akarta őrizni a pénzét, akkor gondosan *megvonta* vagy *meghúzta az erszény szíját, összehúzta a bagariát*. Az előbbi szólásmódot aztán egészen természetesen átvitelrel a költekezés kifejezésére alkalmazták, az utóbbit pedig a takarékoságára meg a föszténységére. Aki sokat költekezett, azt jóakarói vagy irigyei bizonyára nem egyszer figyelmeztették, hogy: *vond meg a bagariát!* azaz 'mérsékelj költekezésedet'. De ezzel a szólással intették rendre csakhamar az olyan embert is, aki hencegett, dicsekedett, nagyokat mondott vagy féktelenkedett; azonban ekkor már a szólás azt jelentette, hogy 'mérsékelj magadat'. A fenti példák némelyike ennek a használatnak már a régiségben is gyakori voltáról tanuskodik.

A zsebetlen ruhadivatnak ezzel a zacszóalakú és szíjra járó erszényével kapcsolatos még más régi szólásunk is, pl.: ...ha a dézmás vagy főzetni, vagy innya akar, *nyissa meg az erszény szíját* (az az ne sajnáljon költeni. Erd OrszGyűlEml. VI, 160, 1609). *Jol bé vonnya erszénye szíját* (Balásfi: CsIsk. 85, NySz), ...*bár az erszény szíját megnyitnák*, az hadaknak most adnának egy hó pénzt (Teleki M. lev. VII, 377 1677), ...*nyissák meg mind ő nagyságok s mind az urak az erszény szíját* (uo. V, 654, 1671). Bizony *az én erszényem is be fog szorulni* (Monfrók XXXVII, 22, 1704). De az articulusoknak kiírásában *megvonták a szíját* (Bizonyosan az erszény megvonható szíjáról vett képes kifejezés. Szamosközy írja Monfrók XXX, 173). Baronyai Deesi János Adagiorumában (1598.). *Megvonni az szíat: calculum reducere* (NySz.). *A'ki pénzt akar lopni, nyilván nem öldögzattya az erszényt*, hanem erszénestől viszi-el (Káldi: Vasárn. való préd. 546. 1631).

Régi törvényeink bizonyos esetekben megengedték, hogy a bűnös pénzzel válthassa meg magát a büntetés alól. Ezzel a kedvezménnyel aztán sok visszaélés történt, mert gyakran azt is pénzzel büntették, akinek a törvény szerint testileg kellett volna bűnhődnie. Egy régi följegyzés fel is panaszkol, hogy az *vétkeseket nem testében, hanem erszényében büntetik* (TörtTár 1906, 82. 1629). Ha ez nagy bűnössel esett meg, akkor azt szokták róla mondani, hogy *az erszény szíjára akasztották*, pl.: Egyébiránt az olyan tolvajokat valóban circáltatom és exequáltatom, az kik kézben akadnak, egyet is közülök, hogy *az erszény szíjára akasszanak*, nem engedem (TMEOkmt. IX, 69. 1685). Ne

fűzzétek az erszény szíjára a gonoszlévő embert (TörtTár 1906, 533; Cserei Mihály írja 1709-ben). Mi szokott a' bűn tételre-bátorítani? Ha a' bűn tévő a' büntetés alól fel válthatja magát: ha tudja, hogy erszény szíjára [valószínűleg szíjára] akasztják a' Birák (Bod P.: Szent Hilarius, 94. 1768). Csak sok pénztől legyen dombos az pungája [azaz pénzes zacskója, erszénye], | Az lopót *akasztják csak erszény szíjára* (Apor P.: Monírók XXXVI, 432). Mert az Istent hasonlatosnak hiszik amaz hamis hajdu kapitányokhoz, ...a'kik a' lopókkal, tolvajokkal, prédálókka az ő lopot tolvajlot javakból elégittetik-meg magokat, s' *erszéneknél fogva kötik-fel őket* (Nánási L. István: Szű titka, 338. 1670).

Később a zsebes ruhadivattal a táska-alakú, lapos pénztárcák terjednek el, a bugyellárisok. Eleinte ezeken is megmarad a zacskós erszény szíja. Egy-egy ilyen szíjas erszényt még ma is láthatni, kivált kupeckedő embereknél. A katonai altisztek szíjjal ellátott piros bugyellárisára bizonyára jól emlékeznek mindazok, akik valaha katonakenyéren éltek. Ezzel a szíjjal azonban nem összevonják vagy összehúzzák a bugyellárist, hanem átkötik. Az erszény divatának ezt a változását szólásaink is feltűntetik. Pl. a szűkmarkú vagy a fősvény emberről most már nem azt mondják, mint annakelőtte, hogy *jól meghúzta a bagariát*, vagy *ugyancsak megvonta az erszénye szíját*, hanem azt, hogy: Crassust leg-fősvényebbnek tartják a rómaiak között; *eb-szíjjal kötözött erszénnye vagyon* Crassusnak, telhetetlen erszénnye, pénz-kivánsága vagyon: avarus (Wagner: Phras., Nyr. XXII, 561). Parcus. *Eb szíjjal kötött erszénnye vagyon* (Szirmay: Hung. in parab., 123. 1804). *Eb-szíjjal kötött erszényed vagyon neked* (Nyr. XXX, 37). Elég vagyonos, hanem *ebszíjjá van ám a bugyellárisa bekötve* (uo. XXXVII, 87). *Ebszíjjuó vam bekötve a zerszínnyé* (NyF. XVII, 57). *Kutyaszíjjal vam bekötve az erszínnyé* (NyF. XXXIV, 115). B. Szabónál is: *Eb-szíjjal kötött erszényű a. m. fukar, zsugori* (A' magy. virági 169). Dugonics szerint meg a fősvény, irígy emberről azt szokták mondani, hogy: *Disznó szájjal* [olv. szíjjal] *kötötte az erszényt* (Példabeszédek I, 154).

V.

Megérzi a sáfrányillatot.

Aki megérezte a sáfrányillatot, az voltaképen bajt, veszedelmet érzett, tovább állt, elillantott. Erdélyi J. szerint azt jelenti, hogy: érzette a büntetést s eltávozott

(Magy. közm. 346. I.). Ballagi szerint: észrevette, hogy baj fenyegeti (Telj. Szót. II, 496). Ez a szólásunk is, mint annyi más, napjainkban még szintén elég sűrűn használt szokásmondás (pl. *megadja a borsát-savát vminek, szít vkihez, valakinek a szája íze szerint cselekszik, borsot tör az orra alá, megissza a levét, elfogyott a sütnivalója* stb., I. Kertész M. i. m. 51-59) a régi magyar konyha szokásaiban gyökerezik.

Elődeink módfelett szerették a fűszeres ételeket, azért régi konyhánkat a legkülönbélebb fűszerszármazékok bőséges használata jellemzi. A bors, sáfrány, gyömbér, fahéj, szegfűszeg és szegfűbors, szerecsendióvirág, majoránna stb. hihetetlen mennyiségben fogyott el egy-egy nagyobb vendéglátás, pl. kézfogó, lakodalom, keresztelő, halotti tor alkalomával. De a mindennapi sütés-főzés is sokat használt el belőlük. Az ételnek legkivált sós ízét és csípősségét kedvelték a régiek; ezt sóval borssal adták meg neki. Azonban sokra becsülték szép színét és jó szagát is, melyet legtöbbször a jóféle sáfrány szerzett az ételbe, pl.: »Frissen Klára asszony a' levest bé-hozta, | *Jó szagú volt, mivel jól meg-sáfrányozta*« (Gvadányi: Fal. Nót.elm. 42). A só meg a bors után régente a sáfrányt használták leggyakrabban. Olyanféle ízt, színt és illatot adó fűszerszáma volt ez a régi konyhának, mint a mainak a paprika. Erre a kiváló ízesítő szerepére mutat a következő szólásmód: *Egy' lat tréfa, nem különben mint a' sáfrány, ízt ad a' beszédnek* (B. Szabó: Magy. Vir. 435). Fogyott is belőle tömérdek. II. Ulászló királyunk sáfárja egy ízben 50 frt-nyi sáfrányt vásárolt, de egy hónap múlva már újra 60 forint árát kellett vennie a futaki vásáron* (Fögel J.: II. Ulászló udvartart. 137). Galeotti Marzio szerint Mátyás király asztalánál is nagy becsülete volt a sáfrányos lénak. Az olasz humanista Mátyás jeles cselekedeteiről és mondasairól írt latin munkájának erre vonatkozó helyét hadd idézzük Apor Péter ódon zamatú verses előadásában:

Galeottus minden nap Corvin Mátyásnál
Az ebédit ette király asztalánál,
Csudálkozva írja, hogy az magyaroknál
Leves étket esznek sáfránnyal asztalnál.
(Monfrók XXXVI, 29).

*Futak bács megyei községnek hajdanában híres vásárai lehetnek, mert még 1790-ben is azt írja róla a Mindenes Gyűjtemény, hogy: »Nagy sokadalom esik itt minden esztendőben November 8-dik napján, melyre néha Perzsiai kereskedők is számosan megjelennek, úgy hogy a' Lipsiai [=Lipese, Leipzig] vásárt is alig lehet ehhez hasonlítani (III, 167).

Napjainkban a sáfrány egészen a népi konyhára szorult; ott is leginkább a lakodalmi tyúkhúslevesbe hintik bőven, melyről aztán méltán zengi a tálaló vőfély mondókája: *Jóféle sáfránnak kérkedik színével* (Erdélyi: Népd. és mond. I, 136). Azonban régi szakácskönyveink még a legúrabb konyhák szakácsait is lépten-nyomon utasítgatják ennek az akkoriban oly nagyra tartott fűszernek az alkalmazására. A legrégibb szakácskönyvünkől idézünk rá néhány példát: *Sáfrányt*, borsot, gyömbért vess bele, de avval is módjával élj (Radvánszky: Szakácskönyv 15). Az töltelék *sáfrányos*, borsos legyen, mint annak módja (uo. 37) ... *sáfránnyal*, borssal, sóval add meg az ézit (uo. 20) ... *ecsetezzed meg, sáfrányozd*, gyömbérezd, borsold és savát is add meg (42) ... *osztán ecsetezd meg, sáfrányozd*, borsold, gyömbérezd meg, meg is mézeljed, főzzed az sáfránnal együtt (70) ... *mézeld, borsold, szekfüvezd meg, egy kicsény szint is adj neki sáfránnal* (62). Ezt fejéren is megcsinálhadd, *ha meg nem akarod sáfrányozni* (92) stb. Valamennyi *sárga lé*, *sárga espék* mind bőséges sáfránnal készült. Talán népmeséink eszem-iszomos befejezésében gyakran olvasható *Hencidától Boncidáig* [=Henchida, Bonehida] *folyt a sárga lé szokásmondás* is a hajdan igen kedvelt *sáfrányos hosszú levek* emlékét őrzi.

Egy régi könyvünk, Szentmártoni Bodó János Az Sonak Ditsíretiről Valo Magyar Rythmusok (1647.) c. munkája azt mondja egyik helyén: »Eczetet, confreytet, az jó sáfrány termő baynotznak határát add szakátsnak.« Ebben a mondatban a jó sáfrány termő baynotznak határán kétségkívül a bajnóci [=bajmóci] határban termett sáfrányt kell értenünk (MNy. IX, 143). A pozsonymegyei Bajmóc ugyanis régente híres volt sáfránytermesztéséről. Ennek és még más felvidéki községek (pl. Alsó- és Felső-vesztenic, Nyitra, Privigye, Dvornik, Szucsán, Raacsic) sáfrányoskertjeinek a termése vetekedett a keleti meg a spanyol, francia és a bécsi jóféle sáfránnal. Lippay János szerint: »Az Magyar-országi, s-kiváltképpen Vesztenijei, Trinchéni, és az Austriai jobb, a' több környék Országi sáfránnál: még a' Franciainál is« (Pozsoni kert II, 97). A jóféle sáfránnak másképp *szelíd sáfrány* volt a neve, *vad sáfrány*-nak pedig a Carthamus (sáfrányos szeklice, fattyú sáfrány, pórsáfrány) virágleveleiből készült paraszti sáfrányt nevezték. Erről így ír Lippay: »Cartamum, *Vad sáfrány* ... közepin jönnek-ki sárga vörösses virág szálak, mint a' közönséges sáfrány szálai: kiket [így!] az parasztiok szedik, meg-száraztyák, és sáfrány gyanánt élnek-véle az étkekben« (uo. 98).

A Felvidék-termette sáfrányt egyéb árúciókkel: tü-

vel, pántlikával, csipkével mivel együtt a tót *sáfrányosok* vagy *sáfrányhordozó magyar tótok* (Ethn. XIII, 300) meg az *olajos és csipkés tótok* vitték szét az országba (vö. NéprÉrt. XI, 226-42).^{*} Amint a régi költő éneklí róluk: »A' *tsipkés, olajos Tótok* sem késtek el, hoztak | Párnahajat *sáfránt*, fajnova [=finom] fenyves italt« (B. Szabó D.: Új mérték 168). Szólásaink is megemlékeznek róluk, pl.: *Hátán boltja, mint a csipkés tótnak. Hátán kamarája, mint tótnak a boltja. Járja az országot, mint a csipkés tót* (Dugonics). Ezek a nagy vidéket bejárt *hátas kalmárok* szemes-füles, látott, hallott emberek lévén, sok hírt tudtak. Híradásuk rendszerint igazabbnak bizonyult, mint a *cigányhír, zsidóhír, piaci hír* vagy a tudatlan *parasztember hozta hírek*, melyeken ember nem fundálhat (Szilágyi S.: Bethlen G. kiadtl. lev. 150). Néha még a hadvezérek is érdeklődtek úti tapasztalataik iránt, pl.: »Tegnap valami *sáfrányos-hozta hírt* hallám, hogy Zsolnához 8000 német, lengyel s magyar ruhában való hadak érkeztek« (Beres Lev. 395, NySz.). De még jobban érdeklődtek a híreiknél is keresettebb portékájuk iránt a régi idők gazdasszonyai, kik a sáfrányt nemcsak fűszerül becsülték nagyra, hanem többféle betegség hathatós orvosságául is. Így pl. az ú.n. *sympatheticus kúra* főelve: a *simila similibus curantur* alapján a sárgaságban szenvedőket sáfránnyal szokták gyógyítani. Hogy a gyomorra nézve is hasznosnak vélték, bizonyítja ez az adat: »...az *sáfránt* noha nem látta, de felette kedvesen vette kgdtól. Isten felvivé Murában, ő is akar *gyomorépítővel* kedveskedni az maga majorságából« (TörtTár 1880, 226. 1652).

A sáfránynak, kivált az ételben fővő-sülő sáfránynak jellegzetes, erős, messzesható illata van: a konyhából kiterjed az udvarra, sőt még távolabbra is. Így aztán mindjárt orrukba ötlött a ház környékén járókelő embereknek, s ezek, mihelyt felütötte orrukat a sáfrány szaga, vagyis mihelyt megéreztek a sáfrányillatot, nyomban tudták, hogy a konyhában munka folyik, odabent készül valami. *Megérezni a sáfránybűzt, sáfrányillatot* eleinte bizonyára csak azt jelentette, hogy 'megérezni, megorrontani a konyhai készülődés szagát'. Később azonban átvitték egyéb, különösen bajjal, veszedelemmel fenyegető készülődések megérzésének, észrevevésének a megjelölésére is, mondván: »Löcsén az ellenség fennhagyott és elszállott alóla, *érezvén a sáfrányillatot*« [=a készülő veszedelmet] (TörtTár III, 197). »Érezuen a *sáfrány illatot, el-illanta*«

^{*} Borssal inkább olaszok meg horvátok kereskedtek nálunk régente; azért nevezik Zala megyében az olasz vagy horvát házalót, aki boltját a hátán hordja, mindmáig *borsos-nak*, noha ma már egyik sem árul borsot (Nyr. XVII, 144).

(Matkó: BCsák. 388) »...az minap Moldvában az radnai passuson bément öt compániából álló militia visszajött Radnára és Borgóra; hihető, *nem szerette a sáfrányillatot*« (Monírók XXXV, 599) »...de ime *az sáfránybüzt megérezvén* Csáki uram, nemcsak nem merészlett menni azon gyűlésre, de Erdélyben is nem mert maradni; hanem *kirándult* Magyarországbán, és ezután soha többé maig be nem jött« (Kemény J. Önélet. 187). *Meg érzette a' sáfrány illattját*, jegyzi fel Dugonics is a Példabeszédek II, 169, a *Ravaszok* c. fejezetben. *Megérezte a sáfrányillatot*: megtudta, hogy közelg a veszély (Nyr. XV, 86).

A jófélé sáfrálynak nevezett fűszert tudvalevőleg a *Crocus sativus* bibeszálaiból gyűjtik. Mivel már néhány grammnyi sáfrányhoz is sok virág szükséges, azért volt nagy az ára. Erre a körülményre céloznak ezek a szólásaink: *Nehezéssel* (lat-, lót-számra) *árulják v. vészik a' borsot, sáfrányt*, azaz nem fonttal, mert drága, »nem ti kozlani-való« (B. Szabó: Magy. Vir. 44). *Ollyan, mint a jaófélé sáfrány*: dörága (Mátraalja. Nyr. XXXI, 285). *Szüken bánik vele, mint a sáfránnyal* (CzF. V, 665), vagyis nem pazarolja, mert sokba kerül. A szűkecskén mérő boltosnak azt szokták mondogatni: *Bővebben mérje, mert nem sáfrányt mér!* »A kalmárok néha olajt töltenek reá, hogy többet nyomjon«, mondja Lippay (i. m. 97). És mivel drága és becsült fűszerszám volt, szívesen vették, ha a kereskedő a vásárlott árúkra ráadásul valami keveskével kedveskedett belőle vásárlóinak. Nánási L. István írja 1670-ben: »Mikor valami szép jót vészünk a' kalmártul és kérésünkre meg-szerzi azt valami más természetű jócskával, egy kevés borsocskával, sáfránnyal vagy egyébbel, s' az-is kedves nálunk« (Szűtitka 600).

A konyhából nemcsak a sáfrány illata, szaga, búze áradt ki, hanem egyéb kellemetes illat is, különösen a szabad tűzhely lángja felett nyárson sült húsnak orresiklandozó szaga. *Az meg sült avagy égetett hús pecsenye szagot bocsát*, írja Comenius a Januában (NySz.). Ezt a szagot is már messziről megérzi, akinek jó orra van. Természetes, hogy e mindennapi tapasztalás nyomán szintén szólás sarjadt, és a készülődést, bajt, veszedelmet idejekorán észrevevő emberről azt is mondogatják: *megérzi a pecsenye-illatot*, vagy egy népies nyelvű tárca szerint: »A gazda, bizonyos nevezetű Baranyai Bujdosó, — már *megórrontotta* [így!] *a pecsenye illatot*« (Magy. Hírlap 1929. jún. 23).

Van még egy szólásunk, mely az előbbiekkal rokonjelentésű ugyan, de nem a konyha nyelvéből való, hanem a régi hadi nyelvből. Ebben a *kanóc-* vagy *kanótszag* meg-

érzése jelenti, hogy valaki észrevette a fenyegető veszedelemet. Az égő *kanóc-kanót* az ú.n. kanócos puska elsütésére szolgált. Jellegzetes, erős szagát messzire elvitte a szél. Aki megszaglintotta, mindjárt tudta, hogy lövésre kész ellenség felé tart, tehát közel a veszély, ajánlatos továbbállni onnan. Régi nyelvünk gyakran emlegeti eképen: »...megérezvén a *kanot szagot*, nagy síp, dobszóval visszajöve minden hadaival« (TörtTár 1899, 311. 1686). »Igazán, jó kuruczok, ...az orrotok előtt a német, azt nem bántjátok, mert *nehéz a kanot-szag*« (uo. 1906, 515. 1709). »De ti mikor Magyarországon a *kanót szagát megéritek*, Erdélyben szaladtok« (uo. 519). »...*de megérezvén az ellenségnek kanócza büzit*, beteggé tőtte vala magát« (Kemény J.: Önélet. 406). A német is szokta mondani: *Lunte riechen* és ez átvittén a.m. 'man merkt etwas'.

Rég elmúlt már a kanócos puska divata, a *kanócszagot* hánytorgató szólás is kiavult a beszédből. Mai nyelvünk a *puskaporszagot* említi helyette, pl.: *Megérezte a puskaporszagot*: észrevette a bajt; *nem szereti, nem szíveli a puskaporszagot*: kerüli a háborús veszedelmet, a harctéri szolgálatot. Úgy tudom, hogy ezt a szólást legelőször Gvadányi használja az irodalmi nyelvben: »...*ő a puskaport nehezen szagolja, s ágyúk' tüzeit ki nem szokta állani*« (Török háb. czélozó gond. 233).

VI.

Pál érsek udvara.

A bárdolatlan, nyersmodorú, udvariatlan emberről nemcsak azt szokták mondani eleink, hogy: *Nem igen laktál te látom, az hul emberséget szokták tanulni*,...de én ítélem, hogy csak só hordozó vagy az Maros vizén alá Lipára (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 608, 1643), vagy hogy:...az mely magyar deák az levelet írta, *őkrők között tanult*, rossz embertelen ember (TMEOkmt. VI, 323, 1666), hanem válogatottabb kifejezéssel, finomabban azt is, hogy: *Ez sem járt, ez sem lakott, ez sem volt, ez sem tanult Pál vagy Pál érsek udvarában*. Ezt mint elterjedt szólást említi Csúzy Zsigmond is egyik munkájának következő helyén: *Igazán nem tanultak* (a mint szokták mondani) *Pál érsek udvarában* (Nyr. XXXVII, 390), és ez a kitűnő pálos hitszónok bizonyára olyanokra érti, kiket Kisviczay *hon lakott tudatlan embereknek* (Adag. 239), vagy pedig a *natus in caula, non in aula* latin szólás értelmezésében *erkölcstelen paraszt embereknek* (uo. 324) mond.

Tóth Béla szállóigének tartja és úgy véli, hogy Széchenyi Pál kalocsai érsekre (1642-1710) vonatkozik, kinek udvarában kötelező volt a finom modor (Szálló igék lexikona 76). Ugyanilyen értelemben nyilatkozik Márki Sándor is Széchenyi Pálról szóló rövid életrajzában: »Kalocsán fényes érseki palotát építtetett,* melyben ő maga, mint szegénységre kötelezett szerzetes, s mivel mint dunántúli ember s a veszprémi püspökségnek kormányzója szívesebben tartózkodott a kies vidékű Sümegen, nem lakott ugyan, de hol koronkint mégis összegyűjtötte a vidéki urakat. S méltóságánál fogva különben is kellett udvartartania, hol műveltsége s finom társalgása oly nemesítőleg hatott környezetére, hogy példabeszéddé vált azt mondani az illetlen, vagy épen durva magaviseletű emberre: *Ez sem volt Pál érsek udvarában*» (Magyar Helikon, II. oszt. 1. köt. 153-4). Széchenyi Pál személyéhez kapcsolja szállóigénket CzF. is: *Ez sem volt a Pál érsek* (Széchenyi) *udvarában* (II, 534). Széchenyi Pál érseknek egy másik életírója, Pados János, ugyanezt állítja munkájának következő soraiban: »Tudományosan komoly, szigorú s az ősi erényekhez ragaszkodó, és mindamellett oly finom műveltségű, hogy az ő társalgási modora és bánásmódja mindenütt példányképül vettetett. Tőle származott az onkőzmondás, midőn valakire illetlen magaviseletéért élesen és élcezen rá akarunk csapintani: *Ez sem volt Pál érsek udvarában*» (Szécsényi P. kalocsai érsek életr., Pest, 1862, 39. l.). Már Pados előtt szintén ilyféleképen nyilatkozik e tárgyról Erdélyi János, ámbár ő korántsem nyilvánít határozott nézetet, hanem inkább csak hozzátétést kockáztat, midőn közmondásgyűjteményében ezt mondja a 6242. sz. alatt: »*Ez sem volt a Pál érsek udvarában*. Gondolom: Széchenyi Pál kalocsai érsekről maradt fel« (Margalits Erdélyiből idézi, tehát úgy magyarázza, mint forrása). Valamennyiüknél régebben emlékezik meg róla Kresznerics Ferenc, aki az Emlékezet segítségével c. kézirat munkájában ezt írja: »*Ez sem volt a' Páli Érsek udvarában. Te sem voltál a' Páli Érsek udvarában*. Szétsényi Pál kalocsai Érsek ama' híres Szétsényi György Érseknek az Öttsé nagy világ-fia, nagy gavallér, jó udvar tartó, bő-költő volt. a' Szent Gotthárdi jószágot is, melly mast a' Szarka-barátoké, birta, de mivel nagy költő volt, a' Bátyja a' Szétsényi György el vette tőle, pedig fegyveres kézzel. a' köz-mondás pedig jelent egy ollyant, ki a' világhoz keveset ért, ki a' politzia dolgában járatlan« (Ethn.

* Ezzel szemben vö. Magyarország várm.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. II, 529.

XXXIX, 223). De a legrégibb író, aki a címbeli szállóigét Széchenyi Pálra vonatkoztatja, tudtommal Lehotzky András az ő sok becses családtörténeti adatot, de egyúttal számtalan tévedést is tartalmazó Stemmatographiájának (1796-98.) második részében (372. l.; vö. Pados i. m. 39. l. jegyzet).

Azonban vannak olyan tudósok is, akik ezt a főpapi személyt, kinek nevéhez és udvarához kapcsolódik ez a művelődéstörténeti értékű szállóige, nem a kalocsai, hanem az esztergomi érsekek díszes sorában keresik. Várdai Pál esztergomi érsekről (1483-1549) pl. azt olvassuk, hogy »a törökök Esztergomot ostromolván, 1543-ban székét Pozsonyba tette által, hol érseki lakában számos nemes ifjat neveltetett« (Majer I.: Vas. Ujs. 1856, 313). Egy másik forrásunk is azt mondja róla, hogy »kitűnő pallérozottságú s nagy tudományú férfiú, kinek udvarába az első családok gyermekei mint apródok életmódot tanulni jártak« (Török J.: Magyarország primásai, 1859, 167. l.). Ezek után már nagyon valószínű az, amit szállóigéink személyi vonatkozására nézve Békefi Remig egyik dolgozatában olvasunk: »Az esztergomi érseki iskolának oly jó neve volt, hogy kinek tanultságához szó fért, röviden csak így jellemezték: *Ez sem nevelkedett Pál* (t. i. Várdai) *érsek udvarában*« (Magyarország tört. eml. II, 249). Békefi véleményét támogatja Budai Ferenc Polgári Lexikonának következő helye is: »Mitsoda fenyítékben tartotta ő maga udvarát, onnann megítélhetni, hogy a' pajkos és erkötstelen ifjakra, abbann az időben azt szokták példabeszédben mondani: *hogy az nem tanúlt 's nevedett a' Várdai Pál udvarában*« (III, 691). Ugyancsak Várdai Pálra vonatkoztatja szállóigénk *Pál érsekét* Schmitth Miklós jezsuita Archiepiscopi Strigoniensis compendio dati (Nagyszombat, 1752.) c. munkájában. Az ő forrása pedig rendtársának, Szörény Sándornak Nova Series Pontificum Romanorum et Archiepiscoporum Strigoniensium ab anno 1000. ad annum 1717. (Nagyszombat, 1717.) c. műve volt. (Mindkettőre hivatkozik Pados J. i. m. 39. l. jegyz.).

Hogy a két nézet közül az utóbbi a valószínűbb, azt már az eddigiekből is bátran következtethetjük. Merthogy pl. a tudós Szörény páter 1717-ben ne tudta volna, hogy az akkor még szélteben elterjedt szállóige az ő jeles kortársára, Széchenyi Pálra vonatkoznék, az egyáltalán nem hihető. Azonban a kérdést Várdai Pál javára kétségtelen bizonyossággal mégis csak valamely egykorú vagy közel egykorú adat dönthetné el. Régi nyelvünk emlékei között ráakadtunk ilyenre is. Vay Ádám (szül. 1657.), II. Rákóczi Ferenc hűséges embere, későbbi udvari marsallja,

németújhelyi fogsága idején (1701.) írt versében említí, hogy ifjúságában neki is valamely nagyúr környezetében kellett volna nevelkednie, de akkoriban sok volt a kalmárkodó, más javára vágyó, kockás, kártyás, trágár, káromkodó, szegény nemességen hatalmaskodó úr, kiknek udvarában az ifjú csak rosszat tapasztalhat. Nem úgy van már, mint régen volt: »*Oda van Pál érsek nagyhírű udvara*, | Melly sok úrfiakat magához takara« (Abafi: Figyelő III, 28). Nyilvánvaló, hogy ezen a helyen csak Várdai Pál nemességét nevelő udvaráról lehet szó, mert Vay ifjúságának éveiben Széchenyi Pálé, aki 1696-tól 1710-ig volt érsek, még nem alakulhatott meg, viszont 1701-ben, a vers írásakor még nem lehetett oda. De van ennél döntőbb bizonyíték is. Széchenyi Pál érsekségénél szinte egy századdal korábban, 1605. szeptember 4-én így ír Bocskay István az ő megbízásából fontos diplomáciai tárgyalásokat folytató Illésházy Istvánnak: »...kétség nélkül elhittük azt, hogy kegyelmednek elég nehézségére vagy, hogy olyan eszeveszett emberek között kell kegyelmednek munkálkodnia, kiváltképen hogy azok közül igen kevés lakott a Pál érsek udvarában« (TörtTár 1878, 20).

A XVI. században, midőn ez a szállóige keletkezett, valamint a XVII.-ben, sőt — amint Szörény és Schmitth példája mutatja — még a XVIII. század első felében is nagyon jól tudták, hogy *Pál érsek udvarán* Várdai Pál esztergomi érsek nagyhírű udvarát kell érteni. Amde a XVIII. század vége felé ennek az emléke már jórészt feledésbe merült, és így némely író, mint pl. Lehoczky is, már egy másik, hozzá időben közelebb eső és nem kevésbé híresneves *Pál érseknek*, a nagyműveltségű és erős nemzeti érzülete miatt is igen népszerű Széchenyi Pál kalocsai érseknek finom modorú udvarára vonatkoztatta.

VII.

Hátrakötöm a sarkad.

Ezt a szólásunkat ma már csak tréfásan használjuk. Ugyan bizony ki is venné komolyan, hiszen a sarkunk már amúgy is hátul van. Akit tehát azzal fenyegetünk, hogy *hátrakötjük vagy hátul kötjük a sarkát*, az ugyan jól tudja, hogy semmi veszedelem sem fogja őt érni. Sőt mint-ha ez a fenyegetésünk némhogy visszatartaná, hanem még biztatná is az illetőt holmi apró csintalankodásra. Mikszáth egyik regényében olvassuk, hogy egy főispán ünnepi fogadtatása alkalmával a rendért felelős főkapitány rákiáltott a hullámzó tömegre:

— Rendet tartsanak atyafiak, rendet, mert aki a rendet megbontja, *hátraköttem a sarkát*.

Ami annyit jelent, — folytatja az író — hogy nem bánja, ha egy kis zenebonát csinálnak (A Noszty fiú esete. Magy. Reg. LIX, 149).

A köznyelv és az irodalom nyelve rendszeren a című irt alakban használja, de a népnyelvben a szólás elhomályosodásának bizonyosságául a következő változatai vannak: *Hátra köttem a sorkod* (Csepreg; Nyr. II, 275); *hátral köttem c sarkad* (Karcag; vö. Kertész: Szokásmondások 238 és Debrecen, NyF. XXVI, 36); *hátrafordítottam e sorkadat* (Vas m., MNy. IX, 378); *hátra kötöm a sarkantyúdat* (Baja, a magam följegyzése). Megjegyzem azonban, hogy már a XVIII. század végén sem lehetett egészen világos az eredete, mert különben Gvadányinál nem fordulhatna elő ebben az alakban:

Messziről kiabált, hogy boszszúját tölti,
Ha Lázárba jön sarkát hátra költi.

(Fal. Nót. elm. 120)

Kertész idézett munkájában csak Dugonicsnak evvel az egyetlen egy adatával tudja bizonyítani azt a föltevését, hogy szólásunk egy régi büntető mód emlékét őrzi: *Farához kötötték a sarkát* (Péld. I, 27). Van azonban bizonyítékul ennél beszédesebb adatunk is, mely egyúttal a címbeli szólásnak eddig ismert legrégibb előfordulását is tartalmazza. Illei János Tornyos Pétere (1789.), midőn valakire nagyon megharagszik, rendszerint úgy szidalmazza, hogy szitkaiból régi igazságszolgáltatásunk nyelvi emlékeinek nem egy példáját idézhetjük. Pl.: »De bár tsak azt a Hóhér' pallosa alá való Szolgát keríthetném kezemre! be meg ördög *tördelném!* meg-ragadnám üstökit, földhöz vágnám, hasára hágnék, ki-nyomnám a belit és *szalag-szíjjat met-szenék a bőriből*« (RMKönyvt. XXXVIII, 69). »Ah! ah! bár tsak egy Deákos embert látnék! *hátra kötelném mind a két sarkát*: kezeit, lábait, fejét, mindenét izzé, porrá egy-be [*tördelném*]« (uo. 72).

Látnivaló, hogy Tornyos uram éppen nem virágos kedvében mondja, amit mond, és nagyon is komoly fenyegetése kétségtelen bizonyossága annak, hogy a sarkak hátrakötése a testnek éppen olyan megkínzása, vagy éppen olyan testi büntetés volt, mint a többi, melyet az imént idézeteinkben kiemeltünk.

Ami mármost e szólás származását illeti, azt hisszük, hogy eredetét a régi kinzó vallatás változatos eljárásaiban kell keresnünk. Ezt a feltevésünket Heltai Gáspár Hálójának (1570.), melyben tudvalevőleg a spanyol inquisi-

tio borzalmait tárgyalja Gonsalvius Reginaldus Montanus latin munkája nyomán, következő helyével óhajtjuk megerősíteni: »Mert mikor a fogoly a cigány [=csigán] fűg, Az derekara vékony sinorokat köttezne, és aual *hatul a szarait fel köttezic*, és mindenie sinorba fát vőtnec és aual foytyác [=szorítják], annyira, hogy a sinoroc be hatnac tellyességgel a testbe, hogy soholt ki nem látzanac a husbol, és eképpen kimondhatatlan faydalmockal kényozzác a szegény foglyot egy nyihány oraig« (RMKönyvt. XXXVI, 90).

A kínzó vállatásnak erről a kegyetlen eljárásáról Hel-tai leírása nyomán ugyan nem alkothatunk magunknak egészen világos képet, de az nyilván kitetszik belőle, hogy akinek a derekára övezett zsinórokkal a *szárait hátul felkötözték*, annak volt *hátul kötve, hátra kötve*, vagy amint Dugonics mondja: *farához kötve a sarka*. Azonban úgy látszik, hogy a csigán való kínzásnak, a felesigázásnak ez a változata leghamarabb kiavult a kínzó vállatás módozatai közül. Ez az oka annak, hogy az eredeti szemlélet megszűntével a szólás idő folytán annyira elhomályosodott (s ez a körülmény alaki módosulásait is elősegítette), hogy ma már pusztán csak tréfás értelemben használatos. De mintha még a régi szemlélet komoly tartalma csillanna meg ma is abban a bosszús kifakadásban, melyet a következő idézetünkben olvashatni: *Az ördögök hössék hátra az apád sarkát*, — dohogta az asszony. (Bibó L.: A fáklya füstölve ég 36), vagy ebben a korántsem tréfásan hangzó fenyegetésben: *Maj hátra kötöm én a sarkát*: utána járok valaki után, megfigyelem, amit tesz (Szilágy-somlyó. Nyr. XII, 334).

VIII.

Lélekmondók, madárszedés.

Egy XVII. századbéli feljegyzésünk arról panaszkodik, hogy országunk sok helyén az istentelen *lélekmondók*nak — ámbár kétségtelenül jóval súlyosabb megtorlást érdemelnének a pokolravalók — csak *madárszedés* a büntetésük. Hogy ez utóbbi kifejezés mit jelent, azt csak akkor érthetjük meg igazán, ha az előbbinek a jelentése felől már semmi kétségünk sincsen. De hogy valaki azt ne gondolja, hogy a *lélekmondók* talán léleklátók, szellemidézők, lelkekkel társalkodó bűbajosok, varázslók vagy táltosok voltak, azért sietünk kijelenteni, hogy bizony ő kegyelmük korántsem állottak összeköttetésben sem a bol-

dogult, sem az elkárhozott lelkekkel, hanem csak közönséges csúfnyelvű, olajos- vagy zsírosszájú emberek valának, kiknek sikos ajkáról könnyen lecsusszant egy-egy káromkodás. A régi világban pedig igen gyakran akképen káromkodtak az emberek, hogy holmi díszítő jelzők kíséretében a felebarátjuknak a lelkét emlegették, a legtöbbször (természetesen csak a szelídebb fajtából idézünk) ily módon:

Vinczen egyszer összeveszvé az asszonynyal így szidta: ide légy *lélek esse* [= ez s e], *lélek k....*, soha én többé ide hozzád nem jövök (TörtTár 1891, 329. 1614). Ezen szolgám elszökött, az *lélek beste lélek* kurafia felvévén az fizetést (uo. 1892, 376. 1677). Aha *ördög hűtű lélek, beste lélek k....* fia (uo. 1893, 440. 1670). Aha *ördög* teremtette, eb anyájú, *ördög lelkű, lélek k....* fiai (uo. 1885, 797. 1648)...várjon az *ördög lelkű ilyen fia* (TMEOkmt. IX, 17. 1685). *Disznó légyen a lelke is*, az ki többé köztek marad (Takáts S.: A régi Magyarország jókedve 35. 1676)...bizony *lélek ilyen s ilyen fia* (Bethlen M.: Önélet. II, 44)...*ilyen amolyan lélek fia* (uo. I, 541). *Ördög szántson a lelkén* az *ördögadta s* teremtette paraszt birájának (MonTME. I, 77. 1639)...*ördög*, ebteremtettével avagy az mostani új gonosz szokás szerént *ebördög*, az ki az *lelket beléd adta* teremtette és ezekhez hasonló káromlásokkal szitkozódnak,...az olyak egyedül az Istent káromolják (Kolosvári-Óvári: Corp. Stat. II. köt. 1. fele 260. 1671). Az ország előtt a mint perlették, irtóztató *lélek, ördög ágyában született fattyú lélek, beste lélek k....* fiaza Teleki (Bethlen: Önélet. II, 46)...*ördögadttával, kölelkével* szitkozódott (TörtTár 1894, 387. 1678). *Lánczos menykő üsse meg a lelket* (Galgóczy K.: Nagy-Körös monograph. 342. 1725-ből).

Az efféle hol szelídebb, hol durvább káromkodások, melyekben valakit úgy szidtak, hogy a fentiekén kívül elmondták még az illetőt *hamislelkű, gonoszlelkű, dühöslelkű, veszettlelkű, kutya lelkű, eblelkű, pogánylelkű, tatárlelkű* embernek is, vagyis melyekben — régiesen szólva — valakinek az *lelkét mívelték, az lelkét felcsinálták*, annak idején annyira általánosak voltak nemcsak a nép között, hanem a főrangúak körében is, hogy még a külföldet járt, nagyműveltségű Bethlen Miklós is azt mondja magáról: »...noha én *ördögadta s lelkével* nem szitkozódtam, talán életemben sem mondtam kétszer, *teremtettét* pedig soha egyszer sem, de *lelket* és az Isten úgy segéljt gyakran« (I, 160). Akik tehát ilyképen, vagyis valamely formában a *lélek* szóval káromkodtak, azokat nevezték a régiek *lélekmondóknak* (Tagányi: Magy. erd. oklt. I, 352. 1620) vagy *lelkeződőknek* (Corp. Stat. III, 637. 1652), és

az említett feljegyzés szerint ezeknek volt gyakori büntetésük a *madárszedés*.

Hogy a *madárszedés* miféle büntetés volt, arra a kérdésre is könnyen megfelelhetünk, ha megvizsgáljuk, hogy legtöbbszörre hogyan s mivel büntették a *lélekmondókat*. E célból nézzünk csak meg néhány idevágó országgyűlési határozatot, városi és vármegyei intézkedést.

Máramarosziget 1595-ben kelt statutuma szerint: »... az szitoknak megtiltásának ellene az ki vétkezik, az város ilyen módon izent be az tanács köziben, hogy az ki az *lélekkel szitkozódik, az lelkit elmondja, megszidja az lelket, az kit élő istennek kellene tartanunk, először ft. 1. vegyenek rajta, ha abban az dologban más-szor szokásos nem volt. Ha pedig másodszer elmondja, az kézi kalodába vigyék*« (Kolosvári-Óvári: Corp. Stat. III, 575). Ugyanezen város 1652. évi statutumának XXXIII. articulusa így rendelkezik: »Végeztük a *lelkeződők* felől is, hogy az kik comperiáltatnak aféle szitkokban, büntetése legyen avagy d.[énár] 24, avagy ha azt nehezteli megadni, *vitessék az kalodába*.« (uo. III, 637). Debrecen városának egy 1595-ből való végzése elrendeli, hogy: »Mindaz a ki amaz utálatos és ocsmány szitkot *bestelélek* száján kiereszti, rajta azonnal három forint büntetéspénz megvé-tessék, ezenkívül a *piacz közepén kézi kalodába vettessék*.« (Szűcs I.: Debrecen tört. II, 529). Egy 1639-ben kelt munkácsi határozat szerint: »Az *lélek- és adta-teremtette mon-dásnak* büntetése se pénz ne legyen, hanem ilyen formán legyen: Elsőben háromszor *tétessék az Czinteremben* [=a templom udvarán] *való kézi kalodába*,... annak utána ha többször találtatik az efféle vétekben, tehát az *pelengérrel való kézi kalodába tétessék* és ott hármat üssenek az csá-kánnal rajta« (Ethn. V, 214). 1668-ban a küüllőmegyei constitutio a szitkozódás ellen való poenát ekkép szabja meg: »Ha ki Isten ellen való *Szitkokkal*, úgymint *Ördöglegkű, Ördögatta, Ördög Anyájú, dühös Lelkü* és egyéb ahoz hasonlókkal szitkozódik, első cselekedetiért *veressék kaladába*.« (Corp. Stat. III, 291). Visk városának e tárgyra vonatkozó statutuma 1641-ben ezt mondja: »Egyébféle vét-keseket pedig úgymint *lélekmondókat, átkozódókat*,... ha kézben akadnak ugyan, *az kézi kalodában tegyék őket*« (Vajna K.: Régi hazai büntetések II, 108). Az 1619. évi má-jus hó 5-16-án tartott gyulafehérvári országgyűlés végzé-seinek 2. articulusa kimondja, hogy: »Az *lélekkel való ék-telen szitkozódás* is mivel ilyen szörnyen eláradott, noha elég constitutio vagyon eddig felőlle, mindazonáltal lát-ván, hogy az emberek attól meg nem szűnnek, végeztük, hogy mindenütt igen megtiltassanak minden rendek között. És hogy inkább elszokhassanak rólla, nemes ember vala-

menyiszer elmondja, egy-egy forintot vegyenek tőlle, szolgát és paraszt embert az *kézi kalodába tegyenek.*» (Erd OrszGyűlEml. VII, 512).

Fölösleges az adatokat szaporítanunk, hiszen a többiből is mind csak az tűnnék ki, hogy a lélekkel való szitkozódásnak, melyet »a szokás és gyakorlat az istenkáromlás egy különös (indirect) fájának tekintett« (vö. Corp. Stat. II. k. 1. fele 38 l. jegyz.), leggyakoribb büntetése a kaloda volt.* Legtöbbször azonban a *lélekmondót* csak a *kézi kalodába* zárták, vagyis csak a kezét tették kalodába. S ilyenkor valóban úgy festett a delikvens, mintha faodúba rakott madárfészkét szedne ki. Ezért nevezte el a pajzán néphumor a kézikalodába-zárást nagyon találóan *madárszedésnek*. S hogy ez nem pusztá feltevés, annak bizonyítására teljesen hiteles adatunk is van. Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes az 1632. évi egyházlátogatásai során azt írja hivatalos jegyzőkönyvébe, hogy Tolcsván: »Az szitkosoknak csak az kezét teszik az kalodában és *madárszedésnek* nevezik nevetés által.« (TörtTár 1906, 267).

A *madárszedés* tehát a kézikalodába-zárásnak tréfás-gúnyos elnevezése volt.

IX.

Kesztyűben dudál.

Ha valakit azzal fenyegetek: *megtanítlak kesztyűbe v. kesztyűben** dudálni*, akkor az illető bizonyára ép oly kevéssé veszi komolyan szavaimat, mint mikor azt mondom neki: *hátrakötöm a sarkad*. A sarok úgyszólván hátul van, nincs rajta mit hátrakötni, ennél fogva ebből a fenyegetésből nem válhatik veszedelem. A dudálás sem valami kegyetlen foglalkozás, legfeljebb az szenved, aki hallgatja; különben igazán nincs miért megijedni tőle, kivált ha kesztyűbe v. kesztyűben tanulhatjuk. Azonban ez a két szólás csak a mai ember szemében látszik ennyire ártatlannak, sőt nevetséges-

* Más »ördögtől talált és gondolt szitkoknak és káromkodásoknak« is ez volt a büntetése, pl.: »A'ki a' korságossát, Dühödtét elmondja, Ég-ütöttét, Kő-ütöttét, szintén mint a' Lélek mondó úgy büntetessék« (1669-ből. Mind. Gyűjt. III, 240).

** Mondják mind a kétféleképen, de a mai beszédben gyakoribb a *késztyűbe* alak. A *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* ragok váltakozásáról l. alább a *Falba omol* c. szólásmagyarázat első jegyzetét.

nek; egy-két századdal ezelőtt bizony még mind a kettő igen komoly fenyegetést tartalmazott. Ilyenül alkalmazza még Petőfi is, mert kétségtelen, hogy nem a tréfálkozó kedv mondatja vele ingerlőinek ijesztésére (miután már fejek beverésével megfenyegette őket):

S ki megboszant, legyen az akárki,
Megtanítom keztyűbe' dudálni.

(Mondom, ne ingerkedjetek)

Hogy a *hátrakötöm a sarkad* szólásmód a letűnt századok büntető igazságszolgáltatásának egyik nyelvi emléke, azt fentebb már talán sikerült bebizonyítanom. Itt most azt szeretném kétségtelenné tenni, hogy a címbe szöveg egy töröl sarjadt az előbbivel, mert szintén a régi büntető-jog gyakorlatának nyelvbéli emléke őrződött meg benne. Mielőtt azonban magyarázatához fognánk, össze kell gyűjtenünk a rávonatkozó nyelvi adatokat.

Érdekes, hogy ez a szólás, mely ma a művelt köznyelvben és a népnyelvben is meglehetősen elterjedt, a régi nyelvben teljesen ismeretlen. Legkorábbi adatai csak a XVIII. század végéről és a XIX. elejéről valók. Ezekben az a figyelemreméltó eltérés észlelhető, hogy nemcsak a *dudálni* fordul elő bennük határozóul, hanem a *fütyölni* és *hegedülni* igenevek is. Tudtommal legelőször Illei János Toronyos Péterében (1789.) kerül elénk: *Tsak elő-kerittselek! szép szó után be meg-tanítlak a keztyűbe dudálni* gaz ember (RMKönyvt. XXXVIII, 44). Majd Etédi Sós Márton Magyar Gyászában (1792.) találjuk meg a következő változatát: *De majd meg-tanítanak kesztyűben fütyölni* (1813-i kiad. 176). Ebben az alakjában ismeri Szirmay is: *Jam ego te docebo! Meg tanítlak keztyűbe fütyölni* (Hung. in parab. 1804, 104). Dugonics ezt az alakját jegyezte föl: *Kesztyűbe ne dúdolly* (Példabeszédek II, 153, az Oktatások c. fejezetben). Margalits szerint Dugonicsnál a *kesztyűben hegedül* változat is fellelhető, de én nem akadtam rá. Erdélyinél mind a két alakja előfordul: *Megtanítlak keztyűben fütyölni* (i. m. 230. l.) és *Majd megtanítlak kesztyűben dudálni* (uo. 92. l.). Ugyanígy van CzF.-nál: *Megtanítlak keztyűbe dudálni v. fütyölni* (III, 663). A népnyelvi följegyzések is ezt a két változatát tüntetik fel: *Maj mektanítlak kesztyűbe dudányi*, vár csak (Bakonyalja. NyF. XXXIV, 124). *Majd megtanítlak fűjni* [vö. *nótát fűj*], a *kesztyűbe dudálni* (Abauj és Sáros m. Nyr. XXXVII, 372). *Megtanétalak kesztyűbe fütyölni* (Szatmár m. Nyr. XLV, 266).

Ami mármost az itt tárgyul választott szokásmondás eredetét illeti: tudomásom szerint csak Dugonics kísérelte

meg magyarázatát, midőn az általa feljegyzett változatról a következőket mondja: »*Kesztyűbe ne dúdolly!* Az az: semmit ravaszúl és alattomosan ne cselekedgy, mint azok, kik dúdolni akarnak, de a' környül állók miatt nem mernek.« Azt hiszem, ez a szólásfejtő kísérlet nemcsak hogy nem találta fején a szeget, hanem nagyon is messze kalapált tőle. Ennek alkalmasint az lehet az oka, hogy Dugonics csak röpke hallomásból ismerte szólásunkat, jelentését sem tudta pontosan és így természetesen eredetének a megmagyarázása sem sikerülhetett neki.

A helyes magyarázat útját véleményem szerint a szólásnak az a teljesebb alakja mutatja meg, melyet Csokonai egyik versének ezek a sorai tartottak fenn számunkra:

Ráncos szemmel körülnézte
A korhely mágnásokat.
No hisz, mondta, teremteték
Megtanítlak szedtevétték
Vas kesztyűbe fűtyölni.

(Harsányi-Gulyás: Csokonai Vitéz M.
össz. műv. II. k. 1. fele 209)

Ez a *vaskesztyű* pedig, melyet az idézett helyen kívül még egy népdal is emleget (Hej, huj *vas keztyű!* CzF. III, 663), és melyben Csokonai szerint valaki *megtanulhat fűtyölni*, bizonyára a kínzóvallatás egyik eszköze volt: valószínűleg a *hüvelyk-* vagy *körömszorító* (Daumenschraube).

Ezt a szerszámot tudvalevőleg azért nevezték így, mert a vádlott egyén két keze hüvelykujjának a körmeit sajtolták össze vele, hogy *kisrófolják* belőle a vallomást. Ha az illető konokul vonakodott vallani, akkor bizony megeshetett vele, hogy addig szorították az ujjait, míg levált róluk a köröm: *körömszakadtig tagad* (Széll Farkas: MNy. V, 175 és Tolnai: uo. IX, 195). A körömszorítóval kínzott ember ha nem vallott is, de csak ritka esetben tudta némán tűrni a kínzást. Fájdalmában sírt, kiabált, jajgatott. Ezt nevezték tréfásan *dudálásnak*, mint ahogy pl. ma is mondjuk a síró gyermeknek: *ne dudálj!* vagy megkérdezzük tőle: síró, pityogó, van-e *duda* eladó? Sokszor a nagy testi fájdalom miatt összeecsucosított ajkunkkal fűtyszerű hangot hallatunk (vö. *pfü de fáj!*). Így tett a hüvelykszorítóba préselt körmű vádlott is: *fűtyölt a vaskesztyűben, megtanult a vaskesztyűben fűtyölni*. De sirását, jajgatását nevezhették *hegedülésnek* is. A hegedű is *sír*, a síró gyerek pedig nemcsak *dudál, orgonál* (MNy. VII, 42), *virginál* (uo. X, 335), hanem *hegedül* is, azért bosszantják így a társai: Cini, cini Péter bácsi, neked *muzsikálnak* v. neked *hegedülnek*. Vö.

még: *hegedüli a nótát* = sír (Beregszász. Nyr. XXXVII, 373).

Most már csak az a kérdés, hogy a körömszorító hogyan kapta a *vaskesztyű* nevet, holott egyáltalán nem hasonlít semmiféle kesztyűfajtához. Valószínűleg szintén tréfás-gúnyos névadás útján. Ismert dolog, hogy az igazságszolgáltató eljárás körébe tartozó fogalmak közül számos-nak van a rendes nevén kívül még egy tréfás elnevezése is. Pl. a *börtön* helyett azt mondják: *kalicka*, *hűvös*, *nyaraló*, *dutyi*; a *bilincs* helyett *karperec*; a békó lánc az *olvasó*, pl.: *lábán van az olvasó*, *úgy imádkozik* = rab, lánc van a lábán (Szeged. Nyr. I, 324). Annak a padnak, melyen a botbüntetésre ítélteteket megcsapták, tréfás átvittel *deres* a neve. Ha ezen valakit a *lapocka* nevű lapátalakú eszközzel vertek, akkor *eljáratták vele a lapockás táncot*, vagy amint Faludi mondja: *a deresen arczul fekve járja a lapiczkás táncot* (Nyr. XXIV, 461). Az akasztófára húzott gonoszlevő az *akasztófa bimbója*, *virága*, *címere* stb. Ezek az elnevezések mind könnyen érthető hasonlósági átvitelen alapulnak.

Némelykor azonban kevesebb hasonlóság van a tárgy és az ő tréfás neve között. A kínzóvallatásnak pl. egyik gyakran használt eszköze a *spanyol csizma* volt, németül *spanischer Stiefel*, latinul *ocrea hispanica* (= spanyol lábszárborító). Ez azonban korántsem volt csizma, hanem csak »két homorú, belül tompa csúcsokkal kivert esatornaszerű vas, melyet ráillesztettek a vádlott lábszárára, aztán esavarral összeszorították, úgy hogy a tompa csúcsuk, kivált sípcsontját, melyre az ember amúgy is nagyon kényes, ugyancsak megsúrta.« (Tolnai: MNy. IX, 197). A *spanyol csizmának* nevezett kínzószerszám tehát csak annyiban volt csizma, amennyiben a lábra húzták, egyébként semmit sem hasonlított hozzá. De még kevésbbé hasonlított a csizmához a lábravert vas (bilincs, békó) és ezt CzF. szerint mégis *csetneki csizmának* hívják (Csetnek vidékén t. i. vasat gyártottak, és bilincs meg békó is készült ott). Sőt a Bihari-Tsaholtzi-féle Index vocabulorum 1647. és 1649. évi kiadása szerint a békónak, lábravaló vasnak a XVII. században *csetneki nadrág* a [bizonyára szintén tréfás] neve (MNy. XVII, 316). Ilyenféle szemléleten alapuló tréfás átvittel nevezhették el tehát azt a kínzó eszközt is, melybe a vádlottnak az ujjait kellett bedugnia, akárcsak a kesztyűbe, *vaskesztyűnek*, jóllehet a körömszorító ép oly kevésbé hasonlított a kesztyűhöz, mint a bilincs a csizmához vagy a nadrághoz.

A körömszorító használata nálunk, úgy látszik, Mária Terézia büntető rendtartása, a Constitutio Criminalis The-resiana (1769.) alapján honosult meg. Ennélfogva érthető,

hogy miért nem tudjuk kimutatni a címül irt szólást és változatait a XVIII. század vége előtti időből. Ez a körülmény magyarázza meg különben azt is, hogy miért nincs meg a régi nyelvben a *körömszakadtig tagad* szólás sem. *Körömszakadásról* ugyan már a XVI. században is van szó, de ez az elnevezés egészen más eredetű, a kínzóvallatással nincs semmi összefüggésben, mert a kemény, állhatatos, körmötszakító munkáról van véve, melynek művelőjéről ma is azt szoktuk mondani, hogy *körömszakadtig* vagy *körme szakadtáig* dolgozik (Kertész i. m. 229).

X.

Pacalos.

Egy alföldi eredetű feljegyzésben, mely a XVIII. század elején kelt, azt olvassuk, hogy két pörlekedő asszonyszemély közül az egyik a másikat adáz haragjában egyéb csúfneveken kívül elnevezte még *pacalos*-nak, *fattyat vetett pacalos*-nak is. Az így megtisztelt vászoncseléd különösen ezt a címet tartotta magára nézve sértőnek, és annyira a szívére vette, hogy nyomban futva-futott panaszával bírót búsítani. Hogy az illetőnek mennyire jó oka volt mind a sértődésre, mind a panaszra, az nyomban kitűnik a következőkből.

Midőn régente valamely városban nagyon elszaporodtak a rosszféle nők: az okos és körültekintő magisztrátus úgy igyekezett megvédeni a férfiak esendő erkölcsét, a fenyegetett közegészségügyet meg a tisztas tűzhely békéjét, hogy a törvényszolgákkal összeszedette a szabados életű fehérnépet és hóhérral csapatta ki őket a városból. A kicsapatás abból állott, hogy a hóhér és legényei a pellengér előtt vagy a falovon, facsikón egyenként sorra megpálcázták az egész társaságot, aztán széna-, szalma- vagy harasztkoszorút kötöttek a fejükre és *marokvesszővel*, más-ként nevezve: *seprővel*, azaz seprő módjára összekötött vesszőcsomóval végigverték (*kiseprőzték*) őket az utcákon a város kapujáig.* Ott aztán kilökték valamennyit és mehettek, amerre tágasabb: más városba jobb szerencsét keresni és a legtöbb esetben új megaláztatást találni. Takáts

* De úgy látszik, nem mindegyiknek mérték egyforma mértékkel, mert különben nem mondaná Bod Péter, hogy a bűnös nők közül a kiscbbeket a pellengérben verik, a nagyobbak meg az ablakból nevetik (Szent Hilárius 62), és Csúzy Zsigmond páter sem írná róluk, hogy a kis cédákat kisöprik, kiesapják, a nagyokat pedig tisztre és méltóságra emelik (Nyr. XXXVII, 344).

Sándor egyik nagybecsű munkájában olvashatjuk, hogy Kecskemét városa egy ízben egész csapat leányra veretett harminc botot és összekötözve valamennyit kiüzette a városból, mert »juhászokkal és kvártélyos katonákkal illetlenül társalogtak« (Rajzok a török világból II, 285).

Közbevetőleg megjegyzem, hogy az előbb ismertetett büntető eljárás során felhozott *kisepröz* igével néha még ma is élnek, midőn pl. valamely gonosz emberről azt mondják, hogy nem volna kár *kiseprözni*. Azonban a régi jelentése megváltozott, mert megfigyelésem szerint ma már nem úgy értik, hogy 'seprővel kiver valahonnan', hanem úgy, hogy 'seprővel kiséper, kitakarít, mint a szemetet'. Nyilvánvaló tehát, hogy eredeti szemléletével való kapcsolatát az említett büntetésmód eltörlése miatt teljesen elvesztette, új asszociáción ment át és a seprővel eszközölt hajdani fenyegető művelet helyett a ma is seprővel végzett háztartási munkához fűződött.

Fentebb már szólottam róla, hogy a *kiseprözés*re ítéleteket előljáróban megpálcázták a falovon v. a facsikón. Valószínűleg ezzel a facsikón való veréssel függ össze a MTsz.-nak egy adata is, mely azt állítja, hogy Szatmár megyében a fajtalan nőszemélynek *csapatos*, *facsikos* a szidva mondott neve. Az utóbbi névvel állítólag azért illetnék, mert botütésektől *csíkos* a háta. Szerintem ez a mai *facsikos* szó alkalmasint *facsikós* volt eredetileg és azt a rosszféle fehércselédet nevezték így, akivel a törvénytörők *megültették a falovat* (Erdélyi: Magy. közm. 128. l.) és *meg is csapatták* rajta (azért mondták *csapatos*-nak is). Mivel ez a büntetésfajta már rég divatját multá, az emberek nem értették többé a *facsikós* melléknév jelentését, de azt tudták, hogy az erkölcstelen nőt sokszor büntették bottal, mely csíkos nyomot hagyott rajta. Így lett aztán a már értelmetlenné vált *facsikós*-ból az érthetőbbnek tetsző *facsikos-facsikos*.

De immár hadd térjek vissza oda, ahol eredeti mondanivalóim fonalát e közbevetések kedvéért megszakítottam: a *kiseprözés*re ítélt nők sorsának további ismertetéséhez.

Ha valamelyik fajta szerencsétlenről kiderült, hogy áldott állapotban van, akkor enyhébben büntették. Az ilyen nőkkel emberségesebben bántak Európa-szerte. Németországban pl. a híres CCC., vagyis V. Károly császár büntető törvénykönyve, a Constitutio Criminalis Carolina (1532.), mely a kínzó vallatást hivatalos jellegűvé tette, elrendeli, hogy a kínzás minden ember ellen használható, aggok, egyháziak és áldott állapotban levő nők kivételével. Így volt ez gyakorlatban nálunk is, noha hazánkban a Const. Crim. Carolina ép oly kevésbé volt törvény, mint a Mária Terézia

büntető törvénykönyve, a kínzó vallatást korlátozó Constitutio Criminalis Theresiana (1769.), mely tulajdonképen csak az osztrák örökös tartományokban volt érvényes, de azért nálunk is széltére követték. (Vö. MNy. IX, 193).

A kicsapatasra ítélt nő tehát, ha anyaság előtt állott, megszabadult ugyan a veréstől, de nem menekülhetett meg a nyilvános megszégyenítéstől. Azzal büntették meg, hogy tele marhapacalt vetettek a nyakába és úgy kellett a többi kicsapottal együtt végigmennie a városon. Ez volt a *kípacaloztatás* (vö. Vajna K.: Régi hazai büntetések II, 99). Az ilyfajta nők még a kicsapatsnál is nagyobb szégyennek tartották ezt a büntetést, és így nem csoda, hogy emlegetését igen-igen nem szeretete hallani sem az, akivel valamikor csakugyan megtörtént, sem az, akit csúfszájú veszekedő társa igazságtalanul vádolt meg vele.

Hajdani igazságszolgáltatásunknak ez az imént vázolt eljárása magyarázza meg a fent említett feljegyzésben előforduló *pacalos*, *fattyat vetett pacalos* kifejezéseket. Vajjon szitokszóként nem élnek-e még ma is valahol a népnyelvben?

XI.

Valakinek a tollából lövöldöz.

Első tekintetre talán ezt a régi nyelvünkbeli szólást hajlandók volnánk szólásvegyülés eredményének tartani, hiszen könnyű szerrel keletkezhett volna a vitézi életből sarjadt és a régi nyelvben igen gyakran előforduló *máséból*, *más tegzéből*, *más porával lövöldöz* és az ezópusi mesére visszavezethető *más tollával ékeskedik* szólások vegyüléséből. Azonban azokat a helyeket, ahonnan idézhetjük, jobban szemügyre véve, más föltevéshez kell folyamodnunk. Nézzük csak, mit vallanak forrásaink.

Szalánczi István kapitihá [= állandó követ a portán] ezt írja 1632. febr. 5-én I. Rákóczy Gy. fejedelemnek Konsztinápolyból: »Gávai uram által ez okon könyörgöttem vala én az elmúlt nyárban nagyságodnak, hogy járjanak az én szolgálaim és nem nevezetesebb szolgálai nagyságodnak, hogy azokat nem kellene az vezér eleiben vinnem, s valamikor az szükség kívánná, akkor küldhetném őket vissza nagyságodhoz, senki nem kérdené tőlem őket; és ha itt valami történnék, arról alázatosan tudósíthatnám nagyságodat, az dolognak itt való állapotjához képest találhatná meg nagyságod őket ez dologról és így az *magok tollokból lövöldözhetnének*« (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a por-

ta 17). Viszont öreg Rákóczy Gy. így ír Sebessi Boldizsár kapitihának 1636 május 7-én: »Zöldfikár [t. i. Zülfikár, a ravasz és megbízhatatlan török tolmács] latarságától mindenkor mi tartottunk, s mi sokszor meg akartunk tőle válni, de remélvén, eszébe fogja magát venni, voltak is más akadályok is, haladni kellett: egyáltalában nekünk így ár[t]hat többet, mintsem ha az (így) leszünk nála nélkül, mert most minden dolgainknak ő általa leszen az vezér értője, kiben csak azt mondhatja meg, az mit akar s az mi tollunkból lövöldöz, de amúgy az nem lehet; mindenkor ár-talmasabb az titkon való gonosz akaró, mindsem az nyilván való« (uo. 234).

E két hely értelméből világosan kitetszik, hogy ebben az esetben a szólásvegyüléssel való magyarázat nem vezet célhoz, mert idézeteinkben nem arról van szó, hogy valaki más érdemével kérkedik, másét a magáé gyanánt fitogtatja (a fenti rokonértelmű szólások vegyülése t. i. ezt a jelentést adná), hanem arról, hogy valaki ellen a saját fegyverével harcolunk, valakit a maga fegyverével győzünk le, verünk meg. Ennélfogva a helyes magyarázatért másfelé kell kereskednünk.

Midőn első ízben foglalkoztam a címbeli szólással (I. MNy. XXI, 55), azt gondoltam, hogy klasszikus mithológiai vonatkozással van benne dolgom. Úgy vélekedtem, hogy bizonyosan a Herakles-mondákból jól ismert stymphalusi madarak lövöldözésre alkalmas éretollaira történik célzás a fenti két idézetben. Azonban csakhamar be kellett látnom, hogy szólásunknak semmi köze sincs a stymphalusi madarakhoz. A megfejtés helyes útjára az első idézet szerzőjéül megnevezett Szalánczi István mutat rá, midőn egy másik levelében 1632-ben azt írja fejedelmi urának: »Nagodnak alázatosan könyörgök, az Juszuf agát ne hagyja, azzal birhatjuk az másikat, az *sast maga tollából lövik*, Kegmes uram *meg*« (TörtTár 1883:664). Ez pedig nyilvánvaló célzás Aesopusnak A sas és a nyílvesző c. meséjére, melyben a sas vesztét a saját tollából készített nyílvesző okozta.

A régiek a nyílnak többféle fajtáját ismerték. Az ú. n. *tollatlan nyíl* pusztán a síma nyílveszőből állott, de ennek nagyon bizonytalan volt a repülése. Azért mondja egyik régi írónk: Tsuda, hogy annyira *kóvályog elméd, mint a tollatlan nyíl* (Keresztúri: Fels. Ker. 80). A pontosabb célzás érdekében tehát madártollat alkalmaztak a nyílvesző alsó végére és így származott a *tollas nyíl* (vö. Herman O.: MNy. II, 201-2). Régi irodalmunknak egyik igen kedves és a szőláskutatóra nézve is nagyon tanulságos munkája: Miskolezi Gáspár Egy jeles vad-kert-je (Lőcse, 1702.), mely tudvalevőleg Franzius Farkas latin eredetije nyomán

készült, többször megemlékezik a madarak tollával felkészített nyílról, pl.: »...*a' madaratskák-is a' nyilakra ragasztandó tollakat szolgáltattak*, de gyakrabban *a' magok veszedelmekre*. Innén költ ez, még ma-is közönséges Példabeszéd. *A' magam tollát érzem az én sebeimben* (218)... egykor *a' Bagoly a' több Madaraknak azt tanátslotta*,... hogy *a' reájok lőtt nyilat soha meg ne várják*, úgymint, *mellyek az ő szárnyoknak tollaitól olly igen gyorsak* (494)... *magok kebeleikben szántszándékkal ellenséget ne tartanak*, hogy így *magok tollaival meg-tzifrázott nyilakkal szívek halálosan által ne lövöldöztessenek*» (412). *A más tollából lövöldöz* szólásunk nyilvánvalóan ezt a madártollas nyilat emlegeti. Ennek a tollas nyilnak az emlékét őrzi különben még ma is az iránymutatóul felrajzolt ismert nyílforma:

A NySz. III, 389 szerint Decsi: Adag. 115. lapján ez a szólásforma található: »*Valakit maga tállából lövöldözni: pellem caninam rodere.*« Az imént mondottak után világos, hogy ebben az adatban a *tállából* szó csak sajtóhiba lehet és helyette *tollából*-t vagy talán inkább *tallából*-t kell olvasnunk.

XII.

Lengyel nemesnek tesz.

Midőn Gvadányi jóízű humorú verses elbeszélésében Zajtay uram a viceispán fiát idegen divatú, magyar szemnek furesa öltözetéért megcsúfolja, és a kigúnyolt ifjú »kezdeti ebbattázní, | Dúlt, fúlt, 's morgott, monda: hogy meg fog páltázni«, akkor Nagypeleske érdemes nótáriusa nemes felháborodásában így felelt neki:

Vesse el pokolba a' bolond ruháját,
Es ne merészelje emelni páltzáját,
Mert *Lengyel Nemesnek teszem a' pojáját.*

(Fal. Nót. VII. Rész)

Ezt a dőlt betűvel szedett mondatot Kardos Albertnek Magyar Könyvtárbeli magyarázatos kiadásában a következő jegyzet kíséri: »Szótárakban, szólásgyűjteményekben nem találtam; valószínűen egyértelmű ezzel: *keresztjiam-má teszek, nyakon ütök.*« (47. l; én húztam alá). Hogy a kérdéses sornak valóban valami ilyesféle értelme van, az a szövegből tisztán kiviláglik. Természetes u. i., hogy akire botot emelnek, mint itt nótárius uramra, az maga is — ha

ugyan el nem szalad — szintén ütleggel igyekszik védekezni. Ezt nem is kell bővebben magyaráznunk. De annál inkább rászorul a magyarázatra az, hogy a derék nótárius méltó haragját kihívó ficsurt miért éppen *lengyel nemessé* avatná az ígért nyakleves.

Ámbár az szerfölött kétséges, hogy ebben az esetben egyáltalán lehet-e szó nyaklevesről, mint ahogy Kardos gondolja. Aligha, mert hiszen csúfondáros mondókája befejeztével így folytatja nótáriusunk: »Hogy láttam, hogy *kardom markolatját kaptam*, | Meg némult, és én is néki békét hagytam.« Már pedig ha csupán csak arcul akarta volna ütni a viceispán nyegle fiát, akkor fölösleges volt kardjához kapnia. Viszont az úrfi ütésre kész palcájával szemben teljesen megokolt a karddal való védekezés. Egészen világos tehát, hogy ha az úrfi támadni kezd, akkor a nótárius kardot ránt, és azzal *teszi* ellenfele *pofáját lengyel nemesnek*, vagyis kardja vágása nyomán az úrfi arca a lengyel nemesek arcához fog majd hasonlítani.

Ez a megállapítás már kissé közelebb visz bennünket a címül írt szólásforma eredetéhez, melyet bizonyára valahol a lengyel nemzeti szokásokban kell keresnünk.

A lengyel borívó nemzet volt, ma is az, akárcsak a magyar. Derék lengyel szomszédaink nemcsak a vitézkedésben keltek velünk baráti versenyre, hanem az italozásban, a vinosophiában is. Azért mondja a régi, ismert lengyel ének, hogy: »Magyar és lengyel jó barát | Karddal s pohár közt egyaránt.« S noha a mádi mézes gerezd levét, *melytől az úrfi szerelmes, a kisasszony engedelmes* (amint Hegyalján szokták énekelni), *magyar szívet ébresztő orvosságnak* mondja Gvadányi (Rontó Pál), ám azért a lengyelek sem vetették meg, sőt úgy látszik, nagy örömmük telt benne, ha — Csokonait idézem — *mádi borral a gyomor, a kis pokol megázik*. Hegyalja szőlővesszejének nektárát, Verseghyvel szólva: *híres Tokajnak híg aranyát* (ez Vörösmartynál *híg arany, mely nyakba önthető*), avagy Gvadányiként: *házánk édes tejét* ők vásárolták valamennyi idegen nemzet közül legszívesebben századokon keresztül, azt tartván róla egy régi magyar költővel, hogy: *A' halhatatlanság Mennyei Nectárja | E' vólt, vagy ez annak valóságos párja* (Mátyási verséből idézi Szirmay: Hungária in parab. 77). Midőn Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikájában felsorolja az öreg Rákóczi György fejedelem magyarországi jószágait (köztük Bényét, Mádót, Szerencset, Ónodot, Sárospatakot), nem mulasztja el megemlíteni róluk, »... melyeknek nagyobb részei nagy sok boros jószágok, s hasznos gondviselés által igazgattatván, csak Lengyelországba minden esztendőnként behordatott, s mindenkor jó pénzen, aranyon, talléron

elárultatott sok számú hordó borokból minémű kincs takarítottat a pataki s munkácsi tárházakba, akárki megítélheti» (Újabb Nemz. Könyvt. II. fol. 144). Jókai ugyan már jóval későbbi időkről szól, de szintén találóan mondja: »Semmi sem olyan aranybánya, mint a Hegyalján asszúbort termesztteni, mint Lengyelországba mászlással, négyputtonossal kereskedni.« (Eppur si muove. Nemz. kiad. XLIV, 145). Egy másik forrás szerint: »Ungarns bedeutendster Ausfuhrartikel nach Polen war der Wein, in *Ungaria natum, Cracoviae educatum*.« (Brückner: Ungarn und Polen. Ung. Jahrbücher IV, 82). Ez a régi latin szólás ismeretes volt egész Lengyelországban és ebben az alakjában is sűrűn emlegették: »*Nullum vinum nisi hungaricum, Hungariae natum, Cracoviae educatum*.« A lengyel papság és nemesség italul leginkább a magyar szőlők termésével élt; a plébániák és kolostorok, udvarházak és kastélyok pincéjében nagy becsületük volt a tüzes magyar boroknak, legkivált a tokajinak, mely *vért és lelket pezsgő kedvre forral* (Tompá).^{*} Méltán énekelhette tehát Erdélyi János a Szüreten c. költeményében:

Hegyünk ha terme, más is izlelé.
 Borunk hevite hűs éjszak felé,
 Egy bort ivánk mi és a lengyelek.
 Ki vette, vitte, itta jó borát,
 Ünnepli a szomszéd nemzet torát.

(Erdélyi János költ. 1844, 38)

Mindezt nagyon jól tudta Gvadányi is, és azért a nemes magyar bornak, jelesül a tokaji aszúnak ezt a módfelett való kedvelését a lengyelek valóságos nemzeti sajátsága gyanánt tünteti fel A' falusi nótáriusnak elmélkedései c. munkájában (1796). E mű Hatodik Paragraphusában a nagypeleskei mester, Dvorák Hritzu mondja el véleményét az emberi sorsnak változásáról. Az ő tudákos materialista felfogása szerint az egyesek és a nemzetek természetét az határozza meg, hogy mit esznek, isznak, tehát körülbelül

^{*} Gvadányi azt írja, hogy Nagy Péter cáρ is igen megszerette a tokaji bort, midőn Bécsben járt Leopoldus császár látogatására: »Jól evett, de még jobban ivott a' Czár a' mindenféle borokból; különösen a' Tokai hegyen aszszú szőlőből sajtolt Nectar jobban tetszett néki, mint az Angliai, vagy Hollandiai Ponto; méltán-is a' Frantzia Országí Champaniai, 's Burgundiai bornál többre betsüllötte ezen *Házánk édes tejét*« (Tizenkettődik Károly élete 39).

azt a nézetet vallja, melyet egy későbbi német materialista filozófus, Feuerbach Lajos András foglalt össze hirhedtté vált formulájában: »*Der Mensch ist, wass er isst.*« Dvorák Hritzu említett tételét bizonyítgatván, felsorolja sok nép kedvelt ételét, italát. Szerinte a magyart szalonnás káposzta táplálja, a tatár lóhúst ész s issza annak tejét, az anglus ponttsal, zsenéverrel enyhíti szomjúját, az olasz vegyíti pármai sajttal a rizskását, a hollandus sajttal él s iszik herba tejet s ezen ital ritkán szédíti a fejet stb., a lengyelek közt pedig: »*Isznak a' Nagygyai leg-jobb Tokai bort, Láthatni-is rajtok vágott pofát és ort*« (i. m. 73. l.). Ez a *vágott pofa és orr* pedig bizonyosan annak az emléke volt, hogy a vérmes lengyel urak borittas jókedvükben, különösen a hatalmas erejű tokaji bortól (mert ez az ital könnyen szédíti a fejet) hamar kardra keltek és ugyancsak megvagdalkoztak egymással egy kis vérelesztés céljából. Ilyenkor legkönnyebben az arc meg az orr kapott egy-egy vágást, vagy legalább is ott viselték sebhelyeiket legláthatóbban a lengyel nemesek. Az ő megvagdalt arcukhoz léssen tehát hasonlatos a viceispán fiáé is, ha nótárius uram vitézi kardjával kiméri reá érdemlett jutalmát.

Hogy a *lengyel nemesnek tesz* szólást szótárakban, szólásgyűjteményekben Kardossal együtt hiába keressük, annak kétséggkívül az az oka, hogy nem a népnyelv kincsesbányájából, nem is az irodalmi hagyományból merítette Gvadányi, hanem teljesen az ő egyéni alkotása. S hogy mennyire alkalmi ez a szólás, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy valamennyi munkájában csak egyetlen egyszer, csupán a fent idézett helyen fordul elő.

XIII.

Száraz korcsmája lön.

Egy régi följegyzés azt mondja egy bornemisza emberről, hogy *száraz korcsmával él*. Ennek a *száraz korcsmát* emlegető szólásnak azonban van egy ennél jóval érdekesebb előfordulása is, az alábbiakban majd csak azzal foglalkozom részletesebben. De fejtegetéseim nyomán világosság derül az előbbire is.

Midőn Kemény János, a későbbi szerencsétlen véget ért erdélyi fejedelem, fiatal korában mint Bethlen Gábor leánykérő követségének tagja a brandenburgi választó udvarába igyekezett, Lusatiának [= Lausitz, Luzsica] egyik

városában, amelynek nevét azonban elfelejtette, egy »hercegi úr«-nál vendégségben volt s ott a lakoma alkalmával egy, művelődéstörténeti szempontból is érdekes tapasztalatot szerzett, melyet Önéletírásában így mond el: »Itt látunk mi magyarok elsőben olyan asszonyemberi öltözetet, hogy mellyek [azaz mellük] mezítelen, kinyitva legyenek, mellyekre ittas is, és egyébiránt is igen venereus ember az szegény Mikó Ferencz sokat ácsorga, de csak *száraz korcsomája* lőn« (i. m. 75. l.). Hogy ebben az idézetben mit akart Kemény János a *száraz korcsomával* mondani, azt egyszeri olvasásra is sejtethetjük: nem-jámbor Mikó uram hasztalanul *ácsorgott*, azaz áhítozott, vágyakozott, semmi sem jutott neki a látott jókból, mert bizony csak olyan helyzetben volt, mint Mikes Törökországi Leveleinek újdonsült örmény férje: »Lántzon kell lenni kedvének, Csak *száraz kortyot* kell nyelni, Mert nem szabad meg *kostolni*« (42. levél). De hogy mit jelentett Kemény János korában a *száraz korcsma*, s hogy a nála már átvitt értelemben használt, tehát szólásszerű kifejezésnek milyen gazdaságtörténeti háttere van, az talán mégis némi magyarázatot kíván.

A *száraz korcsmát* tudtommal csak egyetlen szótárunk magyarázza: Ballagi Telj. Szótára, de valószínűleg az is rosszul. Szerinte ugyanis *száraz korcsma* a. m. bormérés útfélen vagy vásáron. Ha már most ezt a kifejezést összehasonlítjuk olyan népies, legtöbbszöri tréfás kifejezésekkel, melyekben a *száraz* melléknév jelzőként szerepel (pl. *száraz kántor* = nem tud orgonálni, *száraz kovács* = nem üzi mesterségét, *száraz prókátor* = nincs pöre, *száraz dajka* = nem szoptat, *száraz ebéd* = ebéd ital nélkül Mikes 3. levelében, s l. még több olyat, melyekben a *száraz* a. m. 'víz vagy egyéb folyadék nélkül való, nedvtelen'), akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a *száraz korcsma* azért *száraz*, mert vagy vendége nincs, vagy bora hiányzik, ami az útféli korcsmákkal olykor megeshetik ugyan, de a vásáriakkal aligha. Azonban akár helyesen magyarázza Ballagi a maga *száraz korcsmáját*, akár nem, annyi bizonyos, hogy a Kemény Jánosén nem ezt kell értenünk.

Gazdaságtörténeti följegyzéseink között gyakran találkozunk a *száraz korcsma*, *száraz bor* kifejezésekkel, pl.: »Az székely uraink atyánkfiai könyörgését urunk ő nagysága megbecsülvén, velünk egyetemben országul így végezett, hogy ennek utánna az *száraz korcsma* és semmi bor árultatás közöttök ne legyen (1571. ErdOrszGyülEml. II, 475). Falustul *száraz korcsmát* fizetni tartoznak florenos 20 (1668. TörtTár 1898, 471). Anno 1680. 19. Aprilis. Ványai György kománai számtartónk adminisztrált pro anno 1680 *száraz korcsoma bor* árát, fl. 62 (Szádeczky B.: Apafi

M. udvt. 327). Pünkösdi adót pro anno 1684 fl. 92:90. Akkori *száraz bor* árát, fl. 48 (uo. 328). A die 2. Maii ad diem 10. eiusdem adminisztrált ottvaló számtartónk, Boér János *száraz bor* ára és urbárium szerint való proventust, fl. 100 (uo. 328). *Száraz korcsmabor* árát, fl. 23:46 (uo. 308). *Száraz korcsma pénzt*, fl. 48 (uo. 373). *Száraz korcsma* árát fl. 67« (uo. 465) stb. Ezeket az adatokat Acsády Ignác (A magy. jobbágyság tört.) és Takáts Sándor (Rajzok a törökvilágból) munkái nyomán így világíthatjuk meg:

A jobbágyság idején a földesúrnak egyik fontos jövedelmi forrása volt a bor-árultatás, a korcsma-tartás. Nemcsak hogy az esztendő egy részében tisztán csak az ő borait árulhatták, hanem ezenkívül még bizonyos alkalmakkor (különösen sátoros ünnepek, *szlrongálás*, *trentinálás*, *vajdálás* stb. idején, ezekre vonatkozólag l. Takáts i. m. II, 295-332) egy meghatározott bormennyiséget kivethetett falvaira, melyet azoknak — vagy volt ihatnékuk, vagy se — megszabott áron el kellett fogyasztaniok. De ha az említett esetekben a falunak magának is volt elegendő bora, vagy pedig a község valamely más oknál fogva vonakodott *korcsmát árulni*, akkor pénzzel megválthatta magát a kényszerű borfogyasztás alól. Ilyenkor *száraz korcsmát*, *suha korcsmát** (l. Takáts i. m. II, 327), *száraz korcsma pénzt*, *száraz bor árát*, *száraz pénzt* fizetett, s a kivetett, de el nem fogyasztott bort *száraz bornak*, *száraz korcsma bornak* hívták.

Ime, ez az a *száraz korcsma*, melyre a fenti két szólás céloz. Aki nem itta a bort, arról méltán mondhatták, hogy *száraz korcsmával él*. Azonban Mikó uramnak nem azért volt keresetlen része benne, mintha vonakodott volna a vágyakozó szemmel látott jótól, mint a *száraz korcsmát* fizető falvak az uraság borától, hanem mert nem ízelíthette meg azt, amire szegény fölöttébb *ácsorga* [= áhítoza] egyébként.

XIV.

Kúnpapitány.**

Midőn Toldi álharcban, a lovagi törvényt megszegve, Piroška mátkai gyűrűjét Tar Lőrinc részére már megsze-

* Valószínűleg *szuha korcsmá*-nak olvasandó s így egy föltehető szláv *suchá krčma* (a. m. *száraz korcsma*) átvétele.

** Ez a cikkem a MNy. XXII (1926), 260-66 jelent meg először. Azóta Rexa Dezső is írt a *kúnpapitány* szóról (História II, 6. sz. 15. l.), de az én dolgozatom — sajnos — elkerülte a figyelmét.

rezte: Rozgonyi uram vendégei zöld leveles színben asztalhoz ülnek, s kedvére mulat valamennyi:

»Csak Toldi nem eszik, nem is iszik, hallgat;
Volt *kúnkapitánya* hátul egy asztalnak.«

(TSz. II. é. 61. vsz.)

Hogy itt Toldit miért nevezi Arany *kúnkapitánynak*, azt úgy öregéből-nagyjából a költő maga igyekszik megmagyarázni a TSz.-hez írt *Jegyzetekben*: »Bizonytalan eredetű népszokás, hogy lakomákon azt, ki az asztal alsó végén ül (s rendesen [tehát úgy látszik nem mindig] élczek és tréfák mestere vagy céltáblája), *kúnkapitánynak* nevezik.« Ezzel a rövid jegyzettel azonban a kérdés még egyáltalán nincs tisztázva, s bizonyára ezért tartotta szükségesnek Viski Károly, hogy a címül írt »Arany-szó«-val tüzetesebben foglalkozzék (Nyr. XLVII, 217-8). Szerinte e kifejezésre nézve Arany szűkszavú magyarázatában megvan minden lényeges. A *kúnkapitány* u. i. a tiszántúli lakodalmakban ma is élő alak; ott a lakodalmi vendégek mulattatójaként szerepel, és ő maga — t. i. Viski — személyes tapasztalatból ismeri. Főlemlíti egyúttal, hogy O'sváth Pál sárréti pandúrhadnagy, Arany kortársa, két munkájában is (1875. és 1905.) megemlékezik a *kúnkapitánynak* e fajta szerepléséről és a hozzáfűződő népszokásokról, sőt az egyikben eredetét is magyaráztatja: »...lakodalmakban, tánc-szünetkor a menyecskék egy élcse ifjút *Kúnkapitánynak* választanak, kinek a menyecskék ölébe ugrálnak és csintalanul udvarolják. — E szokás bizonyára a kún menyecskék közt édelgett László király emléke.«

De idézhetünk más adatokat is erre a bohókás *kúnkapitányra*. Baksay S. írja a hazai lakodalmi szokásokkal kapcsolatban a következőket: »Az asztal végén, tehát közvetlen az ajtósarokban egy akós hordó abrosszal van leterítve. Ez a *bánát*,* és a ki ott ül: a *bánáti násznagy*, a *kún kapitány* (Aranynál is), tánczingerlő, tréfakergető ember, ki a vendégek mulattatására magából, főként pedig, ha lehet másból is bolondot csinál. A *bánát* [s valószínűleg a

* Talán azért nevezték el így, mert épp úgy az asztal alsó végén van, mint ahogy a *bánatok* (bánságok, pl. a macsói, sói, ozorai, szőrényi stb.) mind az ország alsó határa mentén sorakoztak. Valószínűbb azonban, hogy a *bánáti násznagy*-nak nevezett lakodalmi mulattató a délszláv lakodalmakból került a mieinkbe, és így a név voltaképen a származás helyére utal. Természetes, hogy ha ő maga *bánáti*, akkor lakodalombeli tartózkodó helye, vagyis az az asztal, melynél ül és tréfálkozik, a *bánát*.

kúnkapitány is] mindig jól mulat, míg a társaság többi részének tetszik a kész tréfa, de maga nem tódítja; mert ez nem illik az ő méltóságához« (Az Osztr.-Magy. Mon.: Magyarország II, 87 és Baksay S. összegyűjt. irod. dolg. III, 49). Megemlíti a tréfaúzó lakodalmi *kúnkapitány*-t Ballagi A. is »A bihari sikság« c. dolgozatában: »De most is fűszerezi a lakomát a *kun kapitány*, ki rendesen jószavú, tréfás ember, s föladata a násznép mulattatása tréfákkal, szójátékokkal s képtelennél-képtelenebb rigmusokkal,* a minő pl.: Mikor Szent Lászlónak hírit sem hallottam, | Hogy hozzá mehessek, arrúl gondolkodtam; | Jóllehet még akkor világon se vótam, | Mégis egy tarisznyát a nyakamba vontam« (Az Osztr.-Magy. Mon.: Magyarország II, 406-7). A Magyarország Vármegyéi és Városai c. vállalatnak Bihar vármegyéről szóló kötetében Vende Aladár ír hosszabban a vármegye népéről, s itt olvassuk, hogy: »A lakodalmi vacsora alkalmával a vőlegény és menyasszony az asztal közepén, a fal mellett ülnek, a jobb felső sarkon a násznagy, a bal felső sarkon az úgynevezett *kúnkapitány*, ki rendesen tréfás modorú ember« (i.m. 224). Ilyennek ismerik a tetétleni (Hajdú vm.) lakodalmi szokások is, melyekben a *kúnkapitányok* tréfás fiatalok, akik a násznagyokkal szemben levő szögletben ülnek, hivatásuk a vőfélyekkel együtt a vendégek mulattatása, kedvre derítése (Ethn. XIX, 239). Györffy István is megemlékezik róla a Nagy-Kúnsági Krónikában: »Figurának az olyan sikamlós verseket nevezték, amiket lakodalmakon éjjél után a »figurás« vagy »alakos«-nak vagy »*Kún kapitány*«-nak nevezett egyének szoktak elszavalni« (153). Bizonyára erre a tréfás alakra céloz ez az idézetünk is: »Süvegjöket *kúnkapitányosan* vágták félre [a mulató legények]« (Ifj. Móricz Pál: Kárász uraság kocája 28).

Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a vendégnevetető, tréfacsináló *kúnkapitány* vagy *bánáti násznagy* a Magyar Hirmondó 1792-i évf. II, 691 közlése szerint némely magyar vidékek lakodalmaiban *fehér násznagy* néven is szerepelt: »Az udvari bolondtartásnak majmozása meg van sok Magyar Lakodalmakban, a' hol az Udvari-Bolond' személyét a' Vőfélyek viselik, kik közzül némellyek ártatlan játzi beszédekkel mulattatják a' Vendégeket; mások pedig durva, 's botránkoztató tsátsogásaikkal röhögtetik a' lakodalmi gyülekezetet az olyan helyeken, a' hol *Fejér-Násznagyt*, Tántz-mestert, Borbélyt, Tömlöttztartót 's a' t. szoktak tenni.« (Idézi Simai Ödön Nyr. XLVII, 183.)

* Akáresak a Buda Halála X. énekének hún vitézeket nevetető »nyavalyás Czerkó«-ja.

Azonban ezek a *kúnkapitányok* valamennyien módfelett eltérnek attól a szintén *kúnkapitánynak* nevezett lakodalmi vendégtől, akit az MTsz.-nak egy hajdúmegyei — Viski szerint tévesen magyarázott — adatából ismerünk, mert az korántsem a násznép mulattatóját, hanem csak azt a koros embert jelenti, aki a tiszántúli lakodalmakban a násznaggal átellenben levő szegletben ül. Nem egyeznek meg teljesen azzal sem, akit Arany fenti jegyzetének zárójeles részében említ. De legkevesebb atyafiságban vannak a TSz. II. énekének nagy lelki küzdelmeket vívó elbúsult Toldijával, aki vigasztalan bánatában »sem eszik, sem iszik, hallgat; Volt *kúnkapitánya* hátul egy asztalnak.« Ez a *kúnkapitány* aligha üz tréfát, s aki vele próbálja megtenni, könnyen úgy járhat, hogy »meghalt anyjának is visszari ölébe«.

Mindezt bizonyára nagyon jól tudja Viski is, de ezek a külső és belső ellenmondások mind nem akadályozzák őt annak a megállapításában, hogy olyan *kúnkapitány*, aki sem eszik, sem iszik és hozzá még hallgat is, nincs (valószínűleg csak azért, mert ilyet sem ő, sem O'sváth nem ismer), s ezért azt gondolja, hogy Arany a TSz. idézett helyén csak előlegezi Toldinak ezt a címet, hiszen Miklósból Viski szerint csak akkor lesz igazi *kúnkapitány*, midőn a király és a hölgyek távoztával iszik, táncol, padokat rombol, cölöpöt szed föl, szóval amikor már: »Maga egy háboru Toldi veszett kedve«.*

Világos, hogy ez a magyarázat csak a ma és a közelmúlt adatait veszi számba, azaz Viskinek saját néprajzi megfigyelésén, O'sváthnak folklorisztikai szempontból más-különbben igen becses, azonban a TSz. kérdéses szavának megvilágításában csak mellékesen használható följegyzésein, valamint Arany jegyzetének zárójelbe foglalt, de — szerintünk — tévesen felfogott részén alapszik. Ezekkel kellett valahogy összehangolni Toldi szereplését, s innen ered a nyilvánvalóan kissé erőszakolt magyarázat. Véleményünk szerint Viskinek ezúttal nincs igaza. Toldi — Nagy Lajos korának Toldija — igenis akkor igazi *kúnkapitány*, amidőn ott ül hátul egy asztal végén és sem eszik, sem iszik, hanem hallgat, ahogy őt a költő az említett helyen megrajzolja, s ahogy jegyzetének nem zárójeles ré-

* Vö. még ezzel Toldi veszett kedvének rajzához TSz. III. énekének következő helyét: Hát Miklós ezalatt merre vadult? hol volt? Kedve szakadtából, mondom, ivott, tombolt. Akkor egész éjjel, leveles szín hantján; Mint bús bika, olykor nagyokat sikkantván. — Bajos elképzelni, hogy Arany ezt a végletesen, szinte démoni módon magát mulató és nem másokat mulattató Toldit nevezte volna *kúnkapitánynak*.

szében magyarázza is. Úgy látszik, Arany ismerte a *kúnkapitány*-nak azt a nem tréfás szereplését is, amelyről a MTsz. adatában történik szüksézzá említés, de ismerte az ő korában az előbbinél talán már általánosabb Viski-O'sváth-Baksay-féle szerepét is, Toldira azonban nem ezt, hanem mint lélektani szempontból egyedül lehetségest, csak az előbbi jelentést vonatkoztatta. S hogy ezáltal ennek a szokásmondásszerű szavunknak egyúttal helyes történelmi távlatot adott, mert talán mondanunk sem kell, hogy a *kúnkapitány*, mint lakodalmi mulattató, jóval később lép fel és így Nagy Lajos korában vaskos anakronizmus volna, arra nézve tanunk a régiségnek egy igen becses adata, mely nemcsak a címül írt szóról való ismeretünket viszi előbbre pár év híján negyedfél századdal O'sváth első munkájánál (1875.), hanem egy füst alatt alkalmasnak látszik arra is, hogy az Arany szerint bizonytalan eredetű népszokás magyarázatában némi alapul szolgálhasson.

Nádasdy Tamás u. i. 1554 április 15-én Pozsonyban kelt levelében tudatja feleségével, »hogy az mai napon, délután öt és hat óra korba, király ú fölsége egész országával, az mindenható úr Istennek elvégezett akaratjából, nem az én érdememből, hanem csak az ú jó voltából és nagy irgalmas voltából Magyarországnak nádorispánjává és *kúnoknak bírójává* tőnek« (Nádasdy T. nádor csal. lev. 9). Erre a levélre ugyanazon év április 23-án Léka várából ekképp válaszol Nádasdyné Kanizsay Orsolya: »Továbbá az négy tisztnek* egyik[e] elég énnekem és az *kún-bíró*ságot kívánom, mert tudja Kd, hogy én *nem iszom bort*; az doktor [ugyan] azt mondja, hogy nem jó nádorispánné asszonynak vizet innia; azért mégis *jű valami bóza a bírságon*, mégsem halok szomjjal meg« (uo. 91-92). Bizony nem, sőt oly jó egészségnek örvendett a nádorispánné asszony, hogy háziorvosa így tréfálkozott róla a nádorhoz írt levelében: »Az én Nagyságos asszonyom, a *kúnok főbírónéja*, talán a *bozaivástól* oly egészségben van, hogy Mathusálemnél is egészségesebbnek látszik« (Baksay S. összegyűjt. irod. dolg. III, 241).

Tudjuk, hogy az ország nádora békében a *kúnok főbírója*, háborúban a *kúnok főkapitánya* volt, s így a *kúnbíró* v. *kúnkapitány* azonos jelentésű kifejezések. Egynek veszik a Nádasdy-levelek történetíró kiadói is [Szalay József és Károlyi Árpád], midőn Nádasdyné levelének imént említett helyéhez a következő jegyzetet csatolják: »A nádor négy tisztjének egyike a jászkún-bíróság vagy kapitányság. *Kún-*

* T. i. a nádor egyúttal a király helytartója, az ország főkapitánya és a *kúnok főbírója* volt.

kapitány vagy *kúnbíró*, a ki vig társaságban bort nem iszik«, akárcsak Toldi, midőn *kúnkapitánya* hátul egy asztalnak.

Nagyon természetes, hogy a bornemisza *kúnkapitányság* v. *kúnbíroság* csak tréfásan vonatkozhatott az ország nádorára, mert mind Nádasdy uram, mind hivatalbeli elődei és utódai ebben a tisztükben is megitták a bort. Igen ám, csak hogy a nádoron, a kúnok főbíráján v. főkapitányán kívül, aki a kúnoknak másokkal való peres dolgaiban ítélkezett, voltak még olyan kúnbírák v. *kúnkapitányok* is, kiket mint nemzetségi v. ági főtisztviselőket a kúnok maguk közül választottak hadban vezetőjüknek, békében pedig egymás közötti vitás ügyeik elintézésére* (vö. Hunfalvy P., Magyarország. ethnogr. 373; Gyárfás J., A jász-kúnok tört. III, 122 és 144-6); s ezekkel a kúnbírákkal v. *kúnkapitányokkal* már másként áll a dolog. Ők t. i., legalább kezdetben, az egész kúnssággal együtt valóban nem itták a bort, mert a kúnok ősi, kedvelt itala a kölesből erjesztett boza volt (vö. MNy. IV, 131). S mivel a nemzeti szokásaikhoz szívósan ragaszkodó kúnok kapitányaitat kétségtelenül a legtörzsökösebb, így a hagyományokat is leginkább tisztelő családokból választották, föltehető, hogy ezek hódolhattak legtovább a boza-ivás ősi szokásának.

Méltán következtethetjük tehát ebből, hogy a kúnt, illetőleg a kúnsság legtipikusabb képviselőjét: a *kúnkapitányt* gyakran emlegették együtt a boza-ivással és a borkerüléssel olyképen, amint azt az előbb a Nádasdy-levelekben láttuk. S midőn már egészen általános lett közöttük a borital, még akkor is akadhatott egy-egy, a régi szokást makacsul követő kúnkapitány, aki — akár a Buda Halálának kancsa-savót (kumiszt) ivó Bulesu vezére — ott »ül hitvány kupa mellett, | Borital ujsága őneki nem kellett« (VIII. é.)**

Ettől a bornemisza kúnkapitánytól kezdve valamennyi eddig ismert adat és értelmezés egybevetésével

* Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Szeged tanya-világának közigazgatási kerületeit ma is *kapitányság*-oknak nevezik (pl. gajgonyai, domaszéki, csengelei stb. kapitányság) a város határába telepített hajdani kúnkapitányságok emlékére. Mindeniknek élén egy-egy érdemesebb gazda-ember áll, ez az u. n. *tanpai kapitány* (vö. Kovács J., Szeged és népe 8. és 159.; Kulinyi Zs., Szeged új kora 520.).

** Szömöre, a kádár, aki már »lélekadó« bort iszik, le is szólja érte: »Am hadd igya közrend! — Szömöre rivallja — Hadd fejje lovát, ki maga is vakarja! Etele királynál bor van elég, bőven: Igaz daliás kedv terem a szőlőben!... Kancsa-savó, ej! huj! maradhat ebanyja!«

szavunk jelentésfejlődésének útját talán így lehetne kicövekelti: A *kúnkapitány* nem iszik bort, ennél fogva 1. lakomák, borozással együttjáró társas mulatozások alkalmával a borivó magyaroktól félrehúzódik az asztal végére, 2. a hangoskedvű borivók körében komoly, hallgatag marad, mogorvának látszik, s emiatt 3. könnyen lehetett a kaptos társaságban a tréfák céltáblája, s 4. ha ügyesen vissza tudta adni a kölcsönt, a tréfák mestere. De bizonyos, hogy a jövőtehetetlen ballépése miatt *kúnkapitánykodó* Toldira, aki »Messziről az édes méreg-italt nyelte: | Gyönyörű Piroskán odaveszett lelke«, helyesen csak az 1. és 2. pontba foglalt jelentés alkalmazható.

Nem tartozik szorosan ide, de talán röviden azt is meg kell magyaráznunk, hogy nézetünk szerint hogyan lett a *kúnkapitány* hazánk némely vidékén a lakodalmak tipikus alakjává.

Láttuk fennebb, hogy Baksay a *kúnkapitány* lakodalmi szereplését azonosítja a *bánáti násznagy*éval. Erről az utóbbiról más helyütt, Baksayénál régibb följegyzésben ezt olvassuk: »A teremben fenn a nagy asztalnál ül a násznagy a sarokban, ki a feje a lakodalmi vendégeknek... Lenn az ajtó háta megett van a *bánát*, itt a legélczeesebb emberek egyikét választják meg násznagynak, ki leginkább a jó rendre vigyáz fel;* a *bánát*-ban egy üres hordót használnak asztalul, s arra teszik a nagy csikóbőrös kulacsot, a falakra hagymát, csüves paprikát, tyúkot, kalácsot, gyökeret akasztanak, mentül jobban felcizfrázhatják, annál büszkébbek rá, hogy gazdag a *bánát*... a legtréfásabb s legfurfangosabb embert pedig megteszik *izgáncsnak*, ennek már minden szabad.« (Részó Ensel S., Magyarországi népszokások. 1866. 46. l. »Alföldi lakodalmi szokások most« c. cikk; először közölve Koszorú 1864.) Talán nem járunk nagyon messze az igazságtól, ha föltesszük, hogy kezdetben a *kúnkapitánynak* is olyan szerepe volt a kúnssággal közvetlenül érintkező magyarság egyrészének lakodalmaiban, időjárával a kún

*Vö. ezzel még a következőket: A másik zugban hasonlólag egy felfordított hordó foglal helyet terítve egy darab durva vászonnal,... a zugban a parancsokat osztó szószóló ül (Vahót, Magyarország képekben 1846. 1. füz. 22.: Sávoly L. cikke az egri népről). Azonban már kedden este be szokta hívni a gazda a násznagyot, a vendégek ifjait, és szüzeit, s a násznagy szolgálatára az ifjakból friss, okos és becsületes személyeket állította, kiket elnevezte: *kapitány*, hadnagy, strázsamester stb.-nek, s ezek azontúl e neveket viselék egész a lakodalom végeig (Részó Ensel S. Magyarorsz. népszokások 31).

lakodalmakban is, mint a *bánati násznagynak* egyebütt. A násznagy segédjeként legtöbbnyire tréfás szóval, de ha kellett, komolyabb eszközökkel is ráncba szedte a rakoncátlanokat, mint a bíraskodó valóságos *kúnkapitány* otthon a maga hatáskörében a viszálykodó kúnokat, s e mellett nem ivott bort, akár hajdanában az igazi *kúnkapitány*, vagy csak nagyon is módjával, hogy magával együtt hivatala is el ne ázzék.* Később azonban egészen átvette a tréfacsináló *szószóló* vagy az imént említett *izgáncs* (amint Viski mondja: »a lakodalmak ősi joculatora«) szerepét, akivel melleleg szólva itt-amott már azelőtt is együtt üzte tréfáit. És ebben a minőségben él Viski és fent idézett forrásaink tanúsága szerint a tiszántúli lakodalmakban ma is a vendégeket mulattató *kúnkapitány*nak folklorisztikus vonásokkal gazdagon fölruházott alakja.

XV.

Falba omoi.

Ennek a régi nyelvben elég gyakori szólásnak ilyen változata is van: *falba romol* és *falba ront*. Valamennyinek az a jelentése, hogy 'meghiúsul, megsemmisül, dugába dől', illetőleg 'meghiúsít, megsemmisít, dugába dönt'. Kertész Manó már többször említett becses munkájában a régi hadviselés nyelvi emlékei közé sorolja őket és azt mondja róluk, hogy magyarázatukat keresve kétségtelenül az ágyúval ostromlott vár falának összeomlására kell gondolnunk (i. m. 125). Állításának nagyobb bizonyására a következő példákat sorolja fel: *A szegény város állapotja falba ne romoljon* (Nagybányai Okl., Nyr. XV, 228). *Kétség-nélkül falba romol az ő tagadása*, és cherben marad az ő tanítása (Hajnal M.: *Kitett Czégér* 133). Sok helyekben *falba romolván a pápistaság* (Matkó: BCsák, 121). Hirdetett az evangeliom abban a városban, és *a pápistaság falba omlott volt* (Pósházi: Igazs. 2:165, NySz.) Ezekhez az adatokhoz hadd toldjak még néhányat a magam gyűjtéséből: *Fogadását falban rontotta* (Nagybányai jzk. Nyr. XV, 137) ... igen megbúsult vala ngos uram az fejedelem, sőt csaknem *falban rontá az előbbeni resolútióját* (Tört

* Ennek a lakodalmi rendtartó *kúnkapitány*-nak elhalványult képe tükröződik Mikszáth következő följegyzésében: »*Kún-kapitány*. Alföldi társaságokban egy-egy olyan szegény rokon, a ki ott ül a borozó asztalnál s ügyel, hogy mindenki igyék s töltőget a poharakba, szóval ügyel az ivási rendre« (MNy. V, 78).

Tár 1890:603) ...félő, hogy mind oda adott hitünket az nemesség *falban ne rontsa* (Bethlen Gábor kiadatl. lev. 199). ...azontúl ez a mi hadakozásunk *falba omlanék*, nyaka szakadna, elbomlanék (TME. III, 386. 1623). Mivel peniglen az Zrínyi és Rákóczi Ferencz ő nagyságok állapotja az hírek szerint *falban romlott* (Teleki Mihály lev. V, 236. 1670). De micsoda ez, egyéb, hanem az ellenkező *tévelygéseknek falba romlása* (Hegyesi I.: Kegyességnek nagy titka 403. 1686) ...a bécsi udvarnál *falban romlott színes békességnek* nevével hűségüinktől elszakasztván (Rákóczi Ferenc lev. III, 683). Mind Isten, mind emberek előtt dícsíretes dolgot cselekszik Kegyelmed, megmentvén azt az szegény scholát attól az rettenetes kártól, mely ha megесik rajta, *egészen falba romol** *az a schola* az ördögnek és az pápistáknak nagy örömére (Teleki Mihálynak írja Bethlen Miklós 1672-ben. Teleki M. lev. VI, 9). Ez utóbbi példát nem úgy kell értenünk, hogy az udvarhelyi iskola, mert arról van szó, összeomol, összedől Teleki hathatós segítsége nélkül, hanem úgy, hogy nem állhat fenn, nem működhetik, ha Teleki nem támogatja.

Látnivaló, hogy mindegyik idézetben csakugyan az a jelentése van szólásunknak, melyet róla fentebb megállapítottunk. De hogy valóban az ágyúval ostromlott várnak vagy városnak összeomló, összeromló falából kell-e magyaráznunk ezt a szólást, az nézetem szerint nem egészen kétségtelen.

Először is az a feltűnő, hogy a *falban romol*, *falba omlol*, *falba ront* kifejezést csak mint szólást találjuk meg a régi nyelvben, tehát csak átvitt értelemben fordul elő. A régi írók munkáiban sokszor olvasunk a várak és városok ostromáról, de soha sehol sem hallunk arról, hogy az ellenség a várost *falba rontotta*, vagy hogy az ágyúgolyóbisoktól a vár *falba omlott* vagy *falba romlott* volna. Ha ez a határozós szerkezet csakugyan olyan sűrűn használt birtoka régi nyelvünknek, hogy elterjedt szólás vált belőle, akkor igazán nagyon csodálatos, hogy reális jelentésére sehonnan sem tudunk példát felmutatni, noha a hadasháborús régi világ gyakori várostromainak leírásában bő alkalom kínálkozott az íróknak az említett tömör kifejezések használatára. Azonban legalább is az én tudtommal se írókban, se szótárakban sehol a legkisebb nyomuk sincs.

* Hogy a fent idézett példákban egyszer *falba romol*, másszor meg *falban romol* olvasható, azon nincs mit megütközni, mert régebben a *-ba*, *-be* és *-ban*, *-ben* ragok más határozóinkban is gyakran váltakoztak egymással, sőt a közbeszédben ma is váltakoznak, pl. *félbe* hagy ~ *félben* hagy, *egybe* foglal ~ *egyben* foglal, *hosszába* vág ~ *hosszában* vág (Mészöly: MNy. IV, 319).

Átvizsgáltam az NySz. minden olyan címszavának példamondatait, melyekről azt gondolhattam, hogy a keresett szerkezet felbukkanhatik bennök. De fáradozásom teljesen sikertelennek bizonyult. Azt hiszem, ebből a negatív eredményből joggal következtethetem, hogy a címül írt szólás magyarázatát a Kertészétől eltérő úton kell keresnünk.

Áz a kérdés mármost, hogy ha nem az ostromlott vár vagy város faláról van szó az említett szólásokban, hát akkor milyen más *fal* az, mely olyan könnyen és olyan gyakran omlott vagy romlott össze, hogy ez a tulajdonsága szólásokban örököltetett még.

Mielőtt erre a kérdésre megfelelnek, föl kell hívnom a szíves olvasó figyelmét egy szinte önként kínálkozó párhuzam lehetőségére. Nyilvánvaló u. i., hogy a *falba romol*, *falba oml*, *falba ront* szólásoknak az a jelentésük, ami az újabb keletű *dugába oml*, *dugába* vagy *dongába dől*, *dugába dönt* szólásoké.* Ha tehát a jelentésük azonos, vajjon nem azonos-e az eredetük is? Én azt hiszem, hogy igen. Ebben az esetben természetesen szó sem lehet a várnak vagy városnak kőből rakott faláról, hanem csak arról a *fal*ról, amely a *duga*~*donga* szóval egyező jelentésű, vagyis a *hordó*- vagy *kád**fal*ról. Ezeknek a régi nyelvünkben való meglétéről a következő adatok tanuskodnak:

Hordó-fal: [dolii lamina; fassdaube]. *Hordo falt* hortunk Kyss Istwan uramnak (RMNy. II, 309, NySz.). Conventiója *hordófal-hasító* bodnároknak. Minden ezer *hordófal-hasítástúl*, fenekével együtt, adatik fl. 3 (Monírók XXIV, 134). Conventiója *hordófal-késlő* bodnároknak. Minden ezer *hordófal-késléstúl* adatik másfél forint (uo. 135) ...mennél több kádnak való *falt* és puttont küldj alá... Patakra hozzák az *kád falakat*,... az *kádak falának*, puttónoknak, csebreknek alá küldésével semmit se késsél (Tört Tár 1894:664).

A régi hordó korántsem volt olyan tartós, mint a mai, mert a XVI-XVII. század még nem ismerte a hordódongák, hordófalak szilárdabb összekötését szolgáló vasabroncsosokat. Az említett idők *hordókötői*, pintérei (<ném. *Binder*~*Fassbinder*), faabronccsal, fűzfavesszővel, hárskötéllal erősítették együvé a hordók és a kádak falait (vö. Takáts: Rajzok III, 251). Természetes, hogy az ilyen alkotmány nem volt tartós, mert a falai könnyen összedőltek, összeomlottak. Ilyenkor azt mondták róla, hogy a hordó, cseber vagy kád *falba omlott*, *falba romlott*, vagy valaki

* Közülök legrégibb a *dugába dől*, de ez is csak 1772-ben fordul elő legelőször (vö. MNy. V, 83). Nem sokkal fiatalabb a *dongába dől* sem, melynek eddig ismert legrégibb adata 1783-ból való (uo. IX, 128).

falba rontotta őket. A régi idők magyarjának ez a *falba omlás* szinte mindennapos szemlélete volt, megnevezését könnyen használhatta képes értelemben, és így mihamar szokásmondás vált belőle.

Azonban ez ellen a magyarázat ellen azt vethetné valaki, hogy baj van a kréta körül, mert a régi nyelvben nemcsak a várak *falba romlására* nincs adat, hanem nincsen a hordókéra se. Ez bizony igaz. De ha a régiek anynyit írtak volna a hordók összedőléséről, mint a várakéről, akkor egész biztosan volna. Gazdaságtörténelmi vonatkozású régi följegyzéseinknek óriási tömege még kiadatlan. Könnyen megeshetik, hogy azokban lesz majd adat a hordó *falba omlására* is. De ha nem lesz, akkor is sokkal valószínűbb, hogy szólásunk a mindennapibb és sokkal általánosabb szemlélet alapján keletkezett kifejezésnek képes alkalmazásából származott. Az irodalmi nyelvben pedig csak akkor vált használatossá, mikor már szólás lett belőle. Akkor azonban a köznapi élettel való kapcsolata lassacskán homályosodni kezdett. Teljesen akkor homályosult el és vált alkalmassá egy újabb asszociáció felkeltésére (a *hordó fala* helyett a *város falával* való kapcsolatra), midőn a többjelentésű *fal* szót kiszorította az egyjelentésű szláv *duga~donga* szó (hasonló példákat említ Horger: Nyelvtud. alapelv.² 63-64) és a *hordófal*, *kádfal* összetételek kiavultak nyelvünkbelől.

Egy régi nyelvünkbeli adatban a címbeli szólásnak ezt az alakját olvassuk: *farba romlott*, pl. »...vezedelmes tanácsza van az vén Kassai Istvánnak hogj az porta hire nélkül békelljen meg czázárral de mar ez *farba romlott*« (Ötvös Á.: Rejtelmes lev. 117). Ez a változat — ha ugyan nem közlésbeli hiba — alkalmasint a régi nyelvben gyakori használatú *farba rúg* szólás (vö. NySz., legrégibb előfordulása 1552-ből MNy. II, 170) hatása folytán keletkezhetett. Viszont ez utóbbira is hathatott a szintén gyakran használt *falba omol*, amint azt a következő példák igazolják: »...hitemet kit Lengyelországban...nekik tettem *falban rugni* akartam volna« (Vajda E.: Daniel család, 828). »...most a török Portához ragaszkodott, de mihelt dolgait stabiliálhatja, *falban rugja* a törököt s fegyvert köt ellene« (Cserei M.: Hist. 130) »...a diplomának Apaffi fejedelemsége iránt való czikkelyét *falban rugák*« (uo. 249). »Mivel a' Szolga Legények igen meg-szokták, hogy két három Gazdához is szegődnek vélek, és annakutánna *falban rugják*« (Kolosvári-Óvári: Corp. Stat. I, 377). »Szilvási Boldizsár, irigységtől vagy mitől viseltetvén, többet is magához vonván, reá támada Bethlen Gáborra, és *falban rugá*« (Monfrók VII, 163) »...a' keresztyéni valást *falban rugván* szabad légyen vissza térniek a' régi po-

gány vallásra« (Pósa-házi: Igazság I, 187) »...a' Romai tudományt *falba rúgta*« (uo. 412).

XVI.

Hántja a hársat.

Régi nyelvünk gyakran emlegeti ezt a kifejezést. Réalis értelemben főképen a gazdaságtörténeti vonatkozású följegyzések során, átvitt értelmű használatában pedig szőlásaink között sűrűn találkozhatni vele. Hogy utóbbi alkalmazását teljes világossággal megérthessük, előbb azt kell szemügyre vennünk, hogy miként és mi célból *hántották a hársat* a gazdasági életben.

Tudott dolog, hogy a *hárs* (alakvált. *hás, háss, hasso-fa* NySz., MTsz.), *háncs* (alakv. *hancsu, háncsu, háncsú, hántyú* MTsz., *háncsiék* MNy. IX, 138) vagy másként *szíjács* az a vékony, többé-kevésbé finom szálú és könnyen lehántható szövetréteg, mely a fa kérge és eleven teste között helyezkedik el. A mi fáink közül különösen a hársfa (*Tilia*) kérge alatt alkot dús és könnyen szálalkozó réteget, legtöbbször onnan is szokták hántani, és ez a kedves, szép fa, melyet a régiek *száldok-, szádok-* vagy *szódokjának* is hívtak, épen erről a kérge alól lehántott *hárs~hás-ról* kapta a *hársfa*, tájnyelvi *hásfa* nevet. Mivel ezt a könnyen leváló szövetréteget nemcsak *hárs~hás-nak* nevezik, hanem *háncs-nak* is, azért a nyitraidéki nyelv-járásban *hóancsfa* [valószínűleg *hoancsfa*, azaz *háncsfa*] neve van a Tiliának (Nyr. XXVIII, 496). Azt hiszem, hogy a *hárs* meg a *háncs* egy etimonból ered és valamikor *hás* volt mind a kettő. Ebből inetimologikus *r*-rel egyfelől *hárs* lett (vö. MNy. XXIV, 298), másfelől inet. *n*-nel **háns > háncs* (az alakváltozatok *o, u~ú*-ja valószínűleg, az *íék* meg biztosan kicsinyítő képző).

Azonban most békét hagyok a szófejtésnek, mert szólást szeretnék magyarázni.

A hársfa hársának vagy háncsának a gazdaságban veték jó hasznát. A kertész karós növényeit, friss szemzését, oltását, a szőlősgazda venyigéit kötözte »a vékony hás fa le-hámzott hejából csinált pantál« [= *pánttal* < német *Band*] (Lippay: Posoni kert 101). *Hársol~hássol* a Szilágyságban ma is a. m. 'szőlőt kötöz', és *hárs~háss* a neve az e célra szolgáló fahéjhántaléknak még akkor is, ha nem hársfáról hántották (Nyr. IX, 477). Szék, kosár, szatyor és gyékény fonására szintén alkalmas volt a hársfa hántaléka. Kötelet is csináltak belőle (*hárs-* v. *háskötel* funis

tiliaceus MA., NySz.), azért szabja egy erdőgazdasági rendtartás udvarbíró uram elé, hogy: »Az csiga és kútra való kötelekre nagy gondja legyen, mikor az hársfa hámlik, esztendőnkint« (Tagányi: Magy. erd. oklt. I, 326. 1616.). Minderre máig is használják, noha egyéb kötő és fonó anyagok jóval szűkebb térre szorították a *hárs-~ háncs* gazdasági és ipari alkalmazását. Régente azonban kevesebb versenytársa volt és azért nagyobb becsben tartották. Az erdőbirtokosnak gondja volt rá, hogy elegendő hársa vagy háncsa legyen, meg hogy hársfáit ne hántsa, azaz ne használja háncsszedésre, akinek nincs hozzá jussa, pl.: »...mikor a báthori ember az teremí bíró híre nélkül ezen bereg-allyán fát vágna, vagy pedig *hársot hántana*, tehát ha ott kaphatnak valakit, 12 frttal szokták megbüntetni (Géresi: Károlyi csal. oklt. IV, 316) ... az predikátor és iskolamesteren kívül senkinek se legyen szabad fát és vesszőt hordani, ... se *hársat hántani* sub poena florenorum 12 (Tagányi: i. m. I, 402) ... se vargáknak, se *hárs-kötél-csinálóknak* semmiféle fát nem szabad bántaniok (uo. 453). Az *hársokban* az minék szerét teheted idején csak azt *hántsd* bár de idején« (Szilágyi: A két Rákóczy csal. lev. 109).

Mikor van ideje a hárs hántásának?

Minden fát akkor szoktak hántani, midőn tavasszal bőséges nedvesség indul meg bennük, mert kérge, háncsa akkor válik le a legjobban, pl.: ...mesd-le az új növést, mikor *hámlik*, vagy *mézgál* a fa (Lippay: i. m. 145) ... a fa *hámlik*, avagy *mizgál*, a mint némellyek Toótosan nevezik, mikor *a heya el-válik a fájátul* (Lippay: Gyümölcsös kert 38). Ekkor kell megszedni kérgét, háncsát, vagyis *a fát akkor kell hántani, mikor hámlik*. Ebből az erdőgazdasági tapasztalatból közmondás lett, melyet aztán alkalmaztak egyéb munkák legkedvezőbb időpontjának a meghatározására is, pl.: »Irja kegyelmed is, hogy *akkor köll az szöllőt szedni mikor érik*; én is annectalom: *Fronte capillata, post est occasio calva*; ki annyit teszen magyaról, az mikor az fa hámlik akkor kell hántani« (Géresi i. m. IV, 102). *A' hársat akkor hántja, | A' mikoron láttya | Teli vagyon mézgával* (Beniczki P.: Magyar rithmusok. 1803-i kiad. 154). *Addig hántsd a fát, míg mezgés* (MTsz. I, 1450).

Gazdasági okokból valamennyi fa között a hársfát hántogatták leggyakrabban, azért közmondásaink legtöbbször róla emlékeznek meg ilyképen: *Akoron kell az hársot hántani, mikoron hámlic* (Heltai: Krónika 200). *Mikor hámlik a hars, akor kel ötet hantani* (Heltai: Meséi 475). *Addig hánéz az hársfát, a míg hámol* (Decsi: Adag. 287). *Addig hámts a hársfát míg hámlic* (Molnár A., Nyr. XI, 379). *Addig hámts a' hás fát míg hámlik* (Kisviczay: Adag.

310). *Addig hámozd a' hársfát, míg hámlik* (Faludi jegyzőkönyve). *Addig hámtsd a' hárs-fát, még meg-hámlik* (Máriafi I.: Kis Magy. Fráz. 137). *Addig hámtsd a' hársfát, a' míg hámlik* (B. Szabó: 'magy. vir. 25). *Molendum dum pluit. Addig hántsd a' hársfát, még hámlik* (Szirmay i. m. 113). *Addig hanycsd a' hársát, még hámlik* (Dugonics: Péld. II, 614). *Addig hántsd a hársfát, míg hámlik* (Erdélyi i. m. 184. l.). — Az mi pedig az Feltóthi dolgát nézi, az jószág állapotja dolga felől, nálunk az magyarok úgy szokták vala, hogy *mikor az hárs hámlik, akkor hántják*; te is azért végy példát e szómrul [azaz ragadd meg a kellő alkalmat] (Teleki M. lev. I, 156). Nemde nem tanácsosabb *akkor hámozni a hársfát, mikor hámlik* (Nyr. (Nyr. XXXVIII, 473). ...*addig hántsd a hársfát, a míg hámlik* (Jókai: Rab Ráby. Nemz. kiad. LI, 98).

Ha csakugyan kedvező időben fognak ehhez a munkához, akkor a hárs könnyen hántódik, könnyen *hámlik* vagy *feslik*. Ebből a mindennapi megfigyelésből is szokásmondás vált a könnyű munka vagy a könnyű élet, a jó sors képes kifejezésére. *Jól hámlik a hársa*: jól foly a dolga (Nyr. XXV, 377). *Feslik a hárs* — Kresznerics szerint is a. m. jól megy a dolog (Magy. szótár I, 230). *Feslik neki a hárs*: azaz könnyen megy dolga (Erdélyi 184. l.). *Pistánál nem igen feslik*: keveset várhatsz tőle (Nyr. III, 365). *Nálam nem nagyon feslik*: nem telik valamire. *Nem feslik neki*: nincs honnan költeni (Nyr. XIX, 90).* Egyike kívánt tsak e' Részhez hajlani, | Vélte, hogy így majd jó hársat fog hántani [= könnyű dolga v. jó haszna lesz] (Gvadányi: A' most. folyó orszgyül. 58). Dugonics ezt a szólást: *Feslik immár a hárs* — szólásgyűjteményének Öregek c. fejezetében említi. Valószínűleg azt akarja ott vele mondani, hogy az öreg ember könnyen pusztul, mint ahogy a hárs is könnyen feslik, ha már itt az ideje.

A következő idézetben az előbbi példák közül egészen természetesen folyó átvitel a *hársat hánt* már nagyotmondást jelent: »Földi nem láttam, mint Te olly hamissat, | Ugyan tudod verni hidegen a' vasat, | De igen vastagon hánsz [hántsz] előttök hársat« (Gvadányi i. m. 138). A *hidegen veri a vasat* szólásnak elég világos az értelme, azt jelenti u. i., hogy 'füllent, elveti a sulykot', mert a vasat csak melegen, heviben szokták verni; aki azt állítja, hogy

* Az esetleges félreértés elkerülése céljából megjegyzem, hogy a 'könnyen beszél, könnyű a dolga' jelentésű *könnpü neki a feslés* szólásmódnak semmi köze sincs a hárs fesléséhez. Eredetere ez a teljesebb alakja vet világot: *Könnpü a vargának* vagy *a csizmadiának a feslés*, t. i. ha felfeslik a lábbelije, könnyen megvarrhatja, hiszen mestere néki: szerszáma, anyaga, tudása is van hozzá.

hidegen verik: nem mond igazat. Vö.: És mind a' kettőnek meg-mondá szemébe, | Hogy a' vasat tudgyák verni hidegége (Gvadányi: Unalm. órák 56). *Hidegenn veri a' vasat:* hazug (B. Szabó: Magy. Vir. 224). *A vasat hidegen verő:* mendax (Simai Kr.: Végtagokra szed. szót. I, 114). Ugyanez a jelentése a vele gondolatritmust alkotó másik szó-lásnak is, vagyis akár *hidegen verjük a vasat*, akár *vastagon hántjuk a hársat*: egyformán hadilábon állunk az igazsággal. *A vasat hidegen veri* a régi nyelvben még azt is jelentette, hogy 'nem komolyan, ímmel-ámmal tesz valamit', pl.:....semmi sem lesz ezen negociatióbúl, — mert csak *hidegen verik a vasat* (Monfrók XXVII, 232), vagy: Az minthogy kérem is az Fejedelmet: adja utolsó resolútióját; írja meg, — másként csak *hidegen verjük az vasat* (uo. 243). A mai tájnyelv meg ezt a jelentését ismeri: *Tudja a vasat hidegen verni:* jól tudja a szót forgatni (Palócság. Nyr. XLV, 264).

Ma már nem szoktuk azt mondani, hogy valaki *hidegen veri a vasat*, de annál többször emlegetjük, hogy *addig verd a vasat, míg meleg vagy tüzes*. Ez a szólás aztán ki is szorította a közhasználatból a vele értelemre nézve teljesen megegyező fentebb tárgyalt szokásmondást, azért ma már csak nagyon elvétve figyelmeztetnek bennünket a jó alkalom felhasználására imígyen: *Akkor hánts a hársját, mikor hámlik*. A szólás kiavulásának az oka valószínűleg az eredeti szemlélet elhalványulása. A hársfa hántása u. i. manapság már igazán ritka látnivaló, de tüzes vasat verni akár mindennap láthatunk.

Megemlítem végül, hogy Erdélyi gyűjteményében a *hárs* még ezekben a szólásokban is előfordul: *Könnpü más bőrébül hársat hasítani* (55) és *Hársat hántok hátábúl* (185). Ezek alkalmasint a valakinek a hátából vagy bőréből *szíjat hasít* (magyarázatát l. MNy. IX, 290) és a *hársat hánt* szólások vegyüléséből keletkeztek.

XVII.

Jól sülték, sült paraszt.

A XVII-XVIII. század nyelvében azt jelentette a *jól sült*, amit ma a *jó mag*, *jó madár*, *jó faj*, *jó posa*, *jó pipa*, *gyönyörűséges mákvirág* (erről l. Tolnai: MNy. XXV, 137), vagy pestiesen: a *jó firma*, *jó cég*, a németül beszélők nyelvén a *gutes Früchtel* jelent. A *sült paraszt* pedig régen is, ma is a teljes-tökéletes, ízig-vérig parasztnak, vagyis a durva, goromba, műveletlen embernek a neve. Mind a

két kifejezés több százados multra tekinthet vissza és eredetre nézve a régi konyha nyelvéből való.

Ma is fontos igyekezete a szakácsnak, hogy jól megsüljön a pecsényéje; de régente, a tökéletlenebb sütőgető alkalmatosságok használata idején még inkább kellett ügyelnie, hogy a készülő pecsénye, különösen a nyárson forgatott hús szépen, egyenletesen, kifogástalanul süljön. Régi szakácskönyveinkben gyakoriak az erre vonatkozó utasítások, pl.:...*szép gvengén süsd meg, szép levesen süsd meg* (Radvánszky: Szakácskönyv 41). Ezt is *szépen süsd meg*, hogy megsül, vondd le és rakjad egy tiszta edénybe (uo. 52), mikor *szép porczogós a büre*, akkor add fel (71). Erre vigyázz, hogy *mennél szebben lehet azt úgy süs-sed* (204), az *szépen sült* kövér fürjeket vond le a nyársról (240), *úgy erőlködj sütni*, hogy az töltelék belől is *jól megsüljön* (27), hadd oly sokáig főzni, mint az *jól öregén sült* tikmonyat (258). De az ökröt *hertelen ne süssed*, három avagy négy óráig ezt el ne süssed, mert abban az *a fő mesterség, hogy meg süljön szépen* (33), vond fel az nyársra, ha pedig úgy nem lehet, rostélyon is meglehet, de *vigyázás kell hozzá, meg se égjen, sületlen se maradjon* (27).

Az ilyen gonddal, vigyázással készült, tehát egészen hibátlanul sütött húsról méltán mondhatták, hogy *jól sült*. És mivel a *jól sült* hús vagy pecsénye a lehető legtökéletesebb volt a maga nemében, könnyen átvihették a nevet egyéb tökéletességek megjelölésére is. Sajátságos azonban, hogy a gastronomiai tekintetben tökéletesen jót a morális szempontból ugyancsak kifogásolhatónak gúnyos elnevezésére használták. *Jól sült* ugyanis a konyha nyelvében a. m. 'jól sikerült, tökéletes', de emberről mondva 'rossz, haszontalan, semmirevaló' a jelentése. Molnár Albert szótárában *jól sült* = bellus ardalio (NySz.). Decsi szerint: *Özue gyültek most az iol sültek*: amphycetionum concessus (Adag. 211, NySz.). De efféle pejorativ értelmű használatáról tanuskodnak a régi nyelv egyéb adatai is, pl.: Szamosközy írja: »Bátori Kristóf eltemetése után írtak volt mind az török császárnak mind országúl, hogy az ű jó sülte fiát Bátori Sigmondot választották az atyja holta után az fejedelemségre (Monfrók XXX, 15). Az fodorra való csipkés nyomtatást az én asztalomon felejtette az jó sülte István diák (Gr. Thurzó Gy. lev. II, 18. 1601). A tudatlan tanítók, úgy-mint Magyarai István és egyéb jó-sültek nagyon puposkodnak (Pázmány: Kalauz 163, vö. NyK. XV, 372)...fel támaszták ez iránt e' jól sült Pápák az igaz tudománt követő hívek ellen a' Királyokat és Fejedelmeket (Tolnai F. István: Igaz keresztyéni kalauz 520. 1679). Nem képtelen dolog-e, mikor te ott, hol összeültek a jó sültek és kerékben jár az emberszólás, megkivánod, hogy titokban ma-

radjon a te beszéded? (Faludi, vö. Nyr. XXIV, 413). *Egybe gyűlltek a' jól sülttek*: egy söt nyalók (B. Szabó: MVir. 118, NySz), a' többi-jó *sülttek* között K...ki Bálint fegyveres kézzel a' Templomokat maga felekezeti számára foglalván« (B. Szabó: VK. III, 46). Meg kell még jegyeznem, hogy Pázmány a haszontalan, téves tanításokat így nevezi: *jó-sült tanítások* (Kalauz 1036, vö. NyK. i. h.), Czeglédi meg szintén leszólásképen *jó sült vitá-t* említ (NySz).

Ebből az eredetileg 'sikerült, tökéletes' jelentésű, de az utóbbi példákban gúnyosan használt *jól* v. *jó sült* kapcsolatból vált ki a 'totus, merus; ganz, rein' értelmű *sült* mult idejű melléknévi igenév, mely a régi nyelvben számos fő- és melléknévünk előtt szerepelt nyomatékosító jelzőül, pl.: *sült vak, sült siket, sült bolond, sült pogány, sült számár, sült vakmerőség, sült káromlás, sült tudatlanság, sült mese* (Magy. Reg. IX, 151), *sült istentelenség, sült balgatagság, sült bálványozás, sült rest* (Kisviczay 174), *sült gonosz, sült rossz* 'egészen rossz' (MTsz.), *sült goromba* (Mátyási), *sült boszorkány, sült paraszt* stb. És amint ezek közül pl. a *sült boszorkány* nem a máglya tűzén megégetett boszorkányt jelenti, hanem csak azt, hogy valódi, igazi, tökéletes, kész boszorkány az illető, épúgy a szokásmondásként emlegetett *sült paraszt*-on sem szabad a Dózsa-féle lázadás alkalmával megsütögetett parasztot értenünk, mint ahogy CzF. magyarázta és ahogy talán még ma is gondolják némelyek, hanem csak azt, hogy tiszta, merő, valóságos paraszt valaki, azaz goromba, műveletlen ember: 'natura et moribus barbarus' (Kresznerics II, 189). Így magyarázta ezt igen helyesen Körösi Sándor is l. Nyr. XLVIII, 144.

Érdekes analógiául felhozza Körösi, hogy az olaszban is megvan a *cotto* 'főtt, sült' szónak ez a 'totus, merus' jelentése: *cotto innamorato* 'fűlig szerelmes', *cotto ubbriaco* 'holt részeg' stb. A magunk nyelve pedig arra nézve szolgáltat igen tanulságos bizonyítékokat, hogy egyéb gazdasági vonatkozású műveleteket jelző igéink, illetőleg igeneveink is fölvették azt az átvitt jelentést, mely a fentebbiek szerint a *jól sült* > *sült* igenévhez kapcsolódott. Pl. az *aurum purum* ma a. m. 'tisztá arany, színarany', de PPBl. szerint régente így is hívták: *eresztett tiszta arany* (NySz). A legtisztább, legédesebb méznek, a színméznek a magyar régiségben *eresztett méz* volt a neve, pl. *eresztett méz*: mel translatum (Kresznerics). Mint az *eresztett méz*, olly édes éneked (Faludi: Vers. 907). E használat nyomán az *eresztett* szónak csakhamar kifejlődött a 'totus, merus; ganz, rein' jelentése és a merő *lator ember*-t hívták *tiszta, eresztett lator*-nak is, pl.: »Ne bizzál édes-beszédő emberben, *tizta ereztet lator* ő dolgában« (FortSzer. M 4 b, NySz).

Hogy a *tiszta mézet* ellentétben a *lépes* vagy *sonkolyos*

mézzel nevezik-e még ma is valahol *eresztett méz*-nek, azt nem tudom. De azt személyes hallomásom nyomán merem állítani, hogy némely vidéken a színméznek *csurrantott méz*, *csurgatott méz*, másfelé meg *csöpögetett* vagy *csöppentett méz* a neve (a mézpörgető használata óta van *pörgetett méz* is). Szóláshasonlatban sokszor mondogatják: *Tiszta, mint a csöppentett méz; olyan édes, mint a csöppentett méz*. Természetesen ez a *csöppentett*, *csöpögetett* igenev is átment azon a jelentésváltozáson, melyen a fent említett *sült* és *eresztett* igenevek, vagyis fölvette az 'egész, tiszta' jelentést. Azért mondhatjuk arról a gyermekről, aki egészen olyan, tisztára olyan, mint az apja, hogy *csöppentett az apja*, vagy arról az ajkról, mely szakasztott olyan piros, mint a rózsa, hogy: *Piros ajka, mint a rózsa, csöppentő* (MTsz). A *csöpögetett*-nek ilyféle használatára a mai nyelvből nem tudok példát idézni, hanem valószínűleg vele van dolgunk a NySz. következő adatában: » Az boriut, kinec Apis volt neue, *chöpögetet*, isten gyanant imadtac« (Monoszlai: KépT. 134). Ha jól értem, akkor itt a *chöpögetet* jelző nem az Apis borjúra vonatkozik, hanem az *isten* szóra, tehát nem 'guttatus, gefleckt' a jelentése, mint ahogy a NySz. véli, hanem szintén 'totus, merus', és ennél fogva az idézett mondatnak voltaképen az a helyes értelme, hogy az egyiptomiak az Apis borjút *valóságos* Isten gyanánt imádták.

XVIII.

Nagy mahomed ember.

Azt a hatalmas termetű, combos-vállas, négy tagba szakadt kövér embert nevezik így kevés híján az egész magyar nyelvterületen, akit nyelvjárásaink, mert az illető *jól kinőtt a sárból*, *bosztoha nagy embër*-nek, *móttalan* [= mód-talan] *nagy*-nak, *ménkü nagy*, *nagy állat* v. *nagy barom embër*-nek, *nagy lúbör*-nek is mondanak. A gazdasági életből, jelesül a disznótartás köréből vett szokásmondással azt tartják az illetőről, hogy azért olyan módfelett nagy, és egyben azért olyan szép kövér is, mert bizonyosan *ma-ga szopta az anyját*, mint az a nagyra menendő kis malac, mely több, egy alombeli testvére közül egymaga maradt szopósna az anyakoca mellett.

A rendes mértéken felül is jóval megtermett és épen ezért legtöbbször idomtalan embert mondják néhol *dromédár*-nak is. Máshol az ilyenek — görög-római mithológiai származású szóval élve — *brontës* a neve (Brontes tudva-

levőleg a kyklopsok egyike volt), pl. Gvadányinál: »A' Mólnár háta-is kék vala, és dagadt, | Bár *brontes ember* vólt, első vólt ki szaladt« (Fal. Nót. elm. 120). Ismét másutt ó-egyiptomi eredetű bibliai elnevezéssel *béhémót*-nak hívják, vagy szintén a bibliából való héber szóval *leviátán*-nak. Ezt az utóbbi bibliai óriás állatot Károli Gáspár *cethal*-nak fordítja. A *béhémót*-ról a vizsolyi biblia és valószínűleg ennek a tekintélye nyomán Miskolczy Gáspár Egy jeles vadkertje (1702.) azt mondja, hogy a.m. *elefánt* és a zsidó *behema* szóból származik, mely »nagy bestiát téssen. Az Elefánt pedig e' megemlített helyen nem tsak *Behemának*; hanem (in Plurali num:) *Behemothnak*, az-az: nagy bestiáknak neveztetik, minthogy erejére nézve sok bestiáknait téssen« (21). Mások viszont azt állítják, hogy *béhémót* az ó-egyiptomi nyelvben szószerint a.m. *vízi ökör*, és a mai vízilovat vagy az orrszarvút jelentené.

A mi *nagy mahoméd embér*-ünk (alakváltozatai: *mohaméd, mahomét, mahuméd, mahumét embér*) kétségtelenül a törökség hazánkbeli uralmának egyik érdekes nyelvi emléke (Nyr. LVII, 3) és mind máig élő használata van mind azon magyarországi és erdélyi területeken, melyeken a törökség valamikor megvetette a lábát, vagy amelyekre politikai felsőbbbségét kiterjesztette.

A Nyr. idézett cikkében, ahol legutóbb szó esett róla, meg a MTsz.-ban előfordulásának csak néhány vidéke van felsorolva, mert csupán ceglédi, szabolcsmegyei, székelyföldi, zentai és zilahvidéki használatáról tudnak az említett helyek. De ezeken kívül az eddigi népnyelvi közlemények szerint ismerik még Vácott: *mahuméd*: nagytermetű (NyF. X, 64), a Sárközben: *mahumed*: nagy erős ember (Nyr. XXXII, 463), a Bakonyalján: *mohaméd v. mohamédán embér* (NyF. XXXIV, 52), Vas megyében: *ollan mint e' Mohaméd* (Nyr. XXVI, 133), sőt Zemplénben is: *de nagy Mahumet ember!* (Nyr. XII, 379). Székelyföldi használatát Krizán kívül (vö. Nyr. LVII, 4) Arany-Gyulai: Népk. Gyűjt. III, 304 is közli. Magam jegyeztem föl Szegeden, és értesülésem szerint elég gyakran hallható említett értelmű használata Hódmezővásárhely, Makó, Főlegyháza, Szentés és Kecskemét vidékén is. Meg vagyok róla győződve, hogy e sorok olvasói még számos helyét ismerik előfordulásának.

Eleve is feltehető, hogy az ilyen nagy területen használatos népnyelvi kifejezés könnyen utat talált az irodalmi nyelvbe is. És valóban meg is leljük csaknem valamennyi olyan magyar író munkájában, akik tüzetesebben ismerik a nép nyelvét, különösen ha anyanyelvül beszélnek az alföldi, dunántúli vagy a székelyföldi tájnyelvet. Megvan pl. Jókai és Mikszáth munkáiban (vö. Nyr. LVII, 64), aztán

Benedek Elek, Tömörkény István, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Móricz Pál és Szabó Dezső műveiben. Szalay László, aki ügyesen alkalmazza írásaiban a kecskeméti vidéki tájnyelv szó- és szóláskészletét, nemcsak nagy *mahomet ember*-t említ, hanem *irtózatot mahomet állat*-ot is (a ki-vert bikát nevezi így a Magyarság 1928. jún. 3-i számában). Egyik elterjedt napilapunk külföldi tudósítója meg a római Colosseumot mondja egy ízben *mehemót* épületnek. Ez a szó, ha ugyan nem sajtóhiba, aligha lehet más, mint a *mahomet* és a *behemót* szavak összevegyülése. Mindezt tudva mondhatjuk csak teljes meggyőződéssel, hogy a *nagy mahomet embér* szólásszerű kifejezésünk »nemcsak nyelvjárási elem, hanem irodalmi nyelvünk szókincsének meglehetősen elterjedt alkotó része« (Nyr. LVII, 64).

Mármost ami a nagy *mahoméd embér* kifejezés eredetét illeti, arra nézve a Nyr. legtöbb idézett helye inkább csak sejtet, semmint kimond egy feltevést, midőn arra hivatkozik, hogy török tárgyú regényeinkben, novelláinkban gyakran visszatérő alak a hatalmas testű török férfi. Azonban ez a körülmény egymagában nem magyarázza meg eléggé a szóban forgó kifejezés eredetét, sem széleskörű népnyelvi használatát. Nézetem szerint sokkal elfogadhatóbb a következő magyarázat:

A XVI-XVII. század nyelvében gyakran találkozunk a *Mahomet török vallás*, *Mahomet vallás*, *Mahomet hit* (vö. *Luther vallás*, *Luther hit*) kifejezésekkel; s mivel e vallás követői közül a törökök érintkeztek legsűrűbben a magyarsággal, azért a *mahoméd vallás-on*, *mahomet hit-en török vallás-t*, *török hit-et* értettek a régiek. A *mahomet* jelző tehát azt is jelentette, hogy *török*. Ennélfogva föltehető, hogy a török embert *mahomet ember*-nek, *mahomet*-nek is nevezték, a jól megtermett, hatalmas testű töröknek pedig természetesen *nagy mahomet ember* volt a neve. Később azonban már a jelző nélküli *mahomet ember*, sőt jelentéstapadás miatt a *mahomet* szó egymagában is nagytermetű, kövér embert jelentett: törököt, magyart egyaránt. De az sem lehetetlen, hogy az iszlám prófétájának magyarul tudó törököktől, renegátoktól gyakran hangoztatott *nagy Mahoméd* neve szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nagytestű hatalmas szól embert *nagy mahoméd embér* > *mahoméd embér* > *mahoméd* ~ *mahomét* névvel nevezhesse nyelvünk.

Mint a török uralomnak szintén egyik nyelvi maradványát, érdemes megjegyezni, hogy Vácott a komor, mogorva embernek *Musztafa* a neve (NyF. X, 67). Nagyon valószínű, hogy ez az elnevezés valamelyik haragos természetű basának vagy egyéb török főtisztnek az emlékét tartja fenn. Lehet, hogy épen azért a Musztafáét, akiről egy kuruc vers azt panaszolja, hogy: »*Musztafa*, Karaffa |

Meg az akasztófa: | Mind ezen három fa — | Mind a három rossz fa.« Thaly szerint ezen a Musztafán bizonyára Kara Musztafa nagyvezért kell értenünk, aki kegyetlenségre és a magyarok iránti rosszindulatra nézve bátran versenyre kelhetett volna hírhedt kortársával, a véresemlékezetű Carraffa Antal császári tábornokkal (Adalékok II, 189).

Meg kell még említenem, hogy a székelyek a cingár termetű, vézna embert *szilimán*-nak hívják. Ennek a szónak van *szulimán* változata is. Ne higgyük azonban, hogy ez etimológiailag a török *Szulimán* névvel függ össze. Szinyeyei szerint (Nyr. XXIII, 530) ugyanis a székelység *szilimán* szava az oláh *sirimán* 'szegény, armselig, dürrftig' átvétele és így a *szulimán* változatot nyilván csak a népetimológia alkotta a székely nyelvjárásokban szintén meglevő és a *szilimán*nal épen ellenkező jelentésű *nagy mahoméd* társául.

XIX.

Törökkel bélelt.

Ez a szólásforma egyfelől művelődéstörténetünknek, másfelől a török hódításnak nyelvi emlékei közé tartozik. A Nyr.-nek Török emlékek a magyar nyelvben c. cikke (LVII, 3) nem emlékezik meg róla, azért talán jó lesz, ha ezen a helyen néhány szóval megvilágítom eredetét és jelentését.

Régi leltáraink, hozományjegyzékeink viselettörténeti érdekű feljegyzéseiben számtalanszor találkozunk a menték, subák, palástok stb. bélelésének ilyfajta megjelölésével: »Egy kamuka mente *hiuzzal* *bélelt*. Egy vont arany *hölggye!* [= hölgymenyét bőrével] *bélelt* suba asszonyi állatnak való. Egy *nyusztal* *bélelt* metszett bársony suba. Egy fekete kanavász kis suba *kiniglivel* [= tengeri v. üregi nyúl] *bélelt*. Egy bársony mente *tengeri macskával* *bélelt*. Egy palást *pegymettel* [= hermelin] *bélelt*. Egy *tengeri nyúllal* *bélelt* suba. Egy iskarlát szikszai mente *nyestel* *bélelt*. Egy veres skarlátin mente *rókával* *bélelt*. Egy *rókával* *bélelt* violaszin mente« stb.

E példák legnagyobb része Radvánszky Béla Család-élet és háztartás a XVI. és XVII. században c. munkájából származik, és nyilvánvalóan azt mondja valamennyi, hogy egy bizonyos mente, suba, palást stb. kívül skarlátin, kamuka vagy bársony, de a belseje valamely prêmes állatnak a bőréből való. Kívül kamuka, de belül *róka*. S mivel a róka már akkor is nemcsak egy bizonyos állatot jelentett, ha-

nem hozzá ravaszságban, tehát belsőleg hasonló embert is, azért az alkalmasint a szücsök osztálynyelvéből való *rókával bélelt* kifejezést könnyen átvihették az álnok, ravasz, hamis, *rókalelkű* ember (vö. Aranytól: *rókalelkű bátya*) megjelenésére. Pl. *rókával bélelt* gonosz Heródes (Csúzy, Nyr. XXXVIII, 225), *rókával bélelt* moralisták (Faludi, NySz.), báránybőr a ruhájok, *rókával béllelve és farkassal perémezve* [= szelideknek mutatkoznak, holott ravaszok, mint a róka és kegyetlenek, mint a farkas] (Faludi, NySz.). A ravasz és kegyetlen emberről különben már Kisviczay is azt állítja, hogy *rókával bélelt, farkassal prémezett*. Aki külsőre szelíd, de belsejében gonosz, arról meg így példázgat a régi nyelv: »...*Ő ruhája | Kívül bárány köntös; de belől farkassá változott* (Tolnai F. István: Igaz ker. kalauz 964) ...*a' Phariseusnak Juh köntösét végtére fel-födözhetné, hogy ottan a' Farkas béllés ki-mutatná magát.*» (Szentzi F. István: Lelki nyug. órák).

A *rókával bélelt* kifejezés tehát átvitten ravasz embert jelentett, vagyis olyat, akinek *róka vagyon az mellében* (Wagner: Phras. Nyr. XXII, 559). Erről azt is tartották, hogy *róka mállet szeret mente béllésének* (Dugonics: Péld. II, 170). A *rókával bélelt* = 'ravasz' mintájára aztán a félénket, a gyávát, nyúl szívűt *nyúlal bélelt*-nek mondták: (NySz.). Az ilyenekről olvassuk Dugonics gyűjteményében, hogy: *Mellőkön acél, hátukon vas, de belől a' nyúl, nem pedig a' sas.* Majd újabb átvittel a *valamivel bélelt*-et alkalmazták egyéb belső tulajdonságok megjelenésére is. Így pl. azt az embert, aki a némettel tartott, rendszerint *németes ember*-nek hívták, jóllehet magyar nevet és magyar ruhát viselt. Alaghy Ferenc írja Forgách Zsigmondnak 1607-ben: »*En itt nem kedves ember vagyok németly barátainnál, mert noha magyar ruhát viselek, de azt mongyák, hogy belől nimetes ember vagyok*» (TörtTár 1900, 438). Az ilyen császármadaráról az volt a vélemény, hogy *német lelkű* (pl. az *német lelkű* budai passa. I. Rákóczy Gy. és a porta, 55), és azt szokták mondani, hogy »*semmi böcsületünk nem vala az sok némettel bélettektül* (TörtTár 1900, 428), mit cselekesznek vala nekünk némely *némettel bélelt*ek (uo. 423), az teczin [= testszin] nadrágost lödd az eb teremptette *némettel bérlett* fiát» (Cserei: Hist. 337). Ha pedig a törökhöz húzott valaki, vagyis ha *török lelkű* volt, akkor *törökkel bélelt*-nek szidták ellenségei. Ez okból nevezte Koháry István is a törökkel szövetséges Thökölyt szemtől szembe *törökkel bérlett* pártos pribékeknek (vö. Thaly: Adalékok I, 178), és verseiben is ugyancsak ezzel a szólásformával becsmérelte: »*Esküdt ellenségnek, | Törökkel bérlettnek | Senki sem mondhatna*» (uo. 183). Thökölyt különben így nevezi egy másik gúny-

vers is: »*Törökkel bélelt* te nyúzó-fosztó, | Pártütő, prédáló, lator kóborló« (uo. 175). Pázmány meg hitbeli ellenfeleiről, a kálvinistákról állítja, hogy: »Az ki igazán calvinista, *törökkel bélelt* az szüve« (Kalauz 287). Ez a kifejezés gyakran előfordul a XVII. század nyelvében.

A *valamivel bélelt* az eddig említett kifejezéseken kívül még a következőkben volt kelendő.

A pogány természetűnek vagy másként a *pogánylelkűnek* (Komáromy: Magy. boszorkányper. oklt. 194) *pogánnyal bélelt* tökéletlen ember volt a neve (TörtTár 1892, 111). A tolakodót, szemérmegtelen arra figyelmeztették, hogy *a mentét nyusztal* is, *az orcáját emberséggel is bélik* (uo. 1894, 335). A szégyentelen, orcátlan emberről, akinek a mai közhiedelem szerint *vastag bőr van az arcán*, azt mondja Matkó István a Bányászesakányban: Volna ám itt mit szégyenlened, ha *orcád disznó bőrrel bérlett* nem volna (Nyr. II. 71). A szellős, rongyos ruhát és az üresfejű embert *széllel bélelt*-nek hívták, pl. A *széllel bélelt* [=rongyos] nadragú kondor Izsáktól kérdezd meg (Virág B., l. még Nyr. XXXVIII, 396 is). *Széllel bélelt a mentéje* (Erdélyi 289. l.). *Széllel bélelt a' feje*, megveszett [= elveszett] az agyveleje (SzD.: Magy. Vir. 134). *Széllelbélelt ember* ma is a. m. 'üresfejű, szélházi' (Nyr. XIII, 232). Aki gonosszsággal van megbélelve, vagyis nemesak imígy-amígy gonosz, hanem duplázva és *béletlen gonosz* (Pázmány: Pr., NyK. XV, 365), azt *ördöggel bélettnak* tartják, kiáltják (Mon Irók XXXVIII, 35), mondván róla: »...ő maga az ördög, avagy az *ördöggel bérlett Sárkány*« (Miskolczi: Egy jeles vadkert 622). Kisviczay szerint: Pestiferis furiis ardet. *Ördöggel bélelt* (Adag. 408). Intus Hecuba, foris Helena. Szép kívül, de *ördög belől* (uo. 248). Pázmány ismeri a *zsidóval bélelt*-et is, mert szerinte: »A Lutheristák bizonyítják, hogy Calvinus *sidóval és törökkel bélelt* volt« (NyK. XV, 382).

A subát, mentét nemesak prémes állatok bőrével szokták bélelni, hanem a többi közt a *tafota* nevű finom selyemszövettel is, pl.: Egy öreg galléros gránát mentétől *tafottával*, avagy kamukával *bélelt* 1 f. 80 d. (GazdtörtSzemle VIII, 471, OklSz.). Egy vállban vágott skarlát avagy gránát és angiai mentétől, ha kamukával vagy *tafottával* mérőn *bélelt* 1 f. 40 d. (uo.). Ime, ezért mondhatja Káldi az egyik prédikációjában a kákabélú, kényes gyomrú, finnyás embereket, kiket Apor Péter *paszomántos gyomrú*-aknak hív, *tafota-gyomrú* embereknek (Vasarn. való pred. 355) vagy *tafottával-bélelt* émelegő-gyomrú embereknek (uo. 179).

A fenti példák egynémelyikében azt olvassuk, hogy valaki vagy valami ezzel vagy azzal *bérlett*. Ezt azért mond-

ták így a *bélelt* helyett, mert egyfelől az *l* kiesett a *t* elől és így az utóbbiból *tt* lett, másfelől a magánhangzóközi helyzetben levő *l* ikerítődőtt (*bélelt* > *béllett*), azután az első *l* később *r*-re hasontalanult (*béllett* > *bérlett*).

XX.

Az asszony verve jó.

Ma is elterjedt, de már inkább csak tréfálkozó szokásmondás. Így magában is használatos ugyan, de rendszerint elébe szokták vetni, hogy: *A pénz olvasva vagy a dió törve jó*. Ezzel az utóbbival tart az ismert nóta is, mondván: *A dió, mogyoró törve jó, | Az asszony, az asszony verve jó*, vagy: *A dió is törve jó, | Az asszony is verve jó* (Erdélyi: Népd. és mond. III, 97). Hogy az előbbi, vagyis a pénz olvasását, mikor állította a közszólás legelőször párhuzamba az asszonyveréssel, azt nem tudom megmondani. De azt tudom, hogy ez a szólásváltozat megvan már Faludi jegyzőkönyvében: *A' pénz olvasva jó, az erszény tömve, a' feleség verve*; azután Máriafi István [= Szaitz Leó szervitarendi szerzetes] is megemlíti a Kis Magyar Frazeológiában (1788): *A' pénz olvasva, a' zsák tömve, az asszony verve jó* (142), Szirmay Antal meg a Hungaria in parabolisban: *Pénz olvasva, a' feleség verve jó* (1804, 119).

Azonban úgy látszik, hogy a diót emlegető változat a régibb, csakhogy eredetileg egy kissé másként hangzott, mert *a dió törve jó* helyett inkább azt mondogatták elődeink, hogy *a dió verve jó*. Az előbbi szólás a dió termésére, a diógyümölcsre vonatkozik, melyről a régiek is tudták, hogy »*a diót meg kell rontani, ha valaki benne akar enni*« (Haller J.: Pays 485). Ezt a latin így mondja: *E nuce nucleum qui esse vult, frangit nucem. Qui edere vult nucleum, frangat nucem*; a német meg így: *Wer den Kern essen will, muss erst die Nuss knacken. Wer kosten will die süsse Nuss, den harten Kern erst knacken muss*. Az angol és a francia nyelv szólásai között szintén megtalálható (Fr. Seiler: Die Entwickl. d. deutschen Kultur im Spiegel d. deutsch. Lehnworts VI, 90). Magyar közmondás is van róla: *Törd-meg a' diót, ha a' bélit meg-akarod enni*: munka nélkül nem fersz a' jóhoz (B. Szabó). Ezt Mátyási ekként foglalja versbe: *De ha dióbelet akarunk kóstolni, | Először héjának össze kell romolni* (Semminél több valami I, 110). Valamennyi változat azt jelenti, hogy a dió csak akkor élvezhető, ha megtörik, vagyis a *dió törve jó*.

Egészen mást jelent a másik diós változat: *a dió verve jó*. Ez már nem a dió termésére vonatkozik, hanem a rövidebben szintén *dió*-nak nevezett diófára. Erről a magyar embernek oly kedves fáról, melyet különben egyéb szólásaink is gyakran emlegetnek, nemcsak a közmondás, hanem a gyümölcstermelő gazda is azt tartja, hogy nem szükséges rendszeresen nyesegetni, mint a többi gyümölcsfát, mert elegendő neki az a nyesés is, melyet akkor szenved, midőn ősz idején, sok helyen éppen kisasszony napján (szept. 8.) leveregeetik gyümölcsét a *dióverő póznával* vagy *csórag-csóraggal*, ahogy vidékenkint azt a hosszú botot nevezik, mellyel leverik a diót (vö. MTsz., EtSz.). Erdélyi is azt mondja a diófáról, hogy: »Gyümölcssei nem rázatnak, vagy szedetnek, mint más fákéi, hanem veretnek; s a dióverés bizonyos szakát jelenti az évnek szeptember elejét, s az akkor eső vásárokat rendszeren *dióverő vásároknak* nevezik. Ágainak pedig használ a verés, különben, úgy hiszik, nem terem.« (Népd. és mond. II, 422). »*A' Diófát hajigálják, verik rudakkal*, ugyan hull a' levele, hasad az ága széljel, hogy gyümölcseiből vehessenek,« írja Bod Péter a Szent Hiláriusban (128). »*Akkor gazda, tseléd póznával körül jár, Zöld ágomat veri*, következik seb, kár«, éneklí a diószüretkor megveregetett diófáról a Mindenest Gyűjtemény egyik verse (IV, 221). Ámde a néphit ezt a verést a diófára nézve korántsem tartja károsnak, sőt inkább határozottan hasznosnak véli, mert szerinte ez a fa csak abban az esetben terem igazán bőségesen, ha előző ősszel jól megveregetik. »*A' Diófának, olyan természeti vagyon: — mondja Lippay János a Pósoni kertben — mentül inkább minden esztendőben verik, annál inkább terem a következő esztendőben; ha szintén néha az ütésben le-csapják-is az ágait*« (III, 206. 1667). *Mennél jobban verik a diófát, annál jobban terem*, véli ma is a gyümölcstermelők babonás hiedelme (Nyr. XXIV, 288). Im ezért mondja már a régi közmondás is, hogy: *A' diófának veréssel veszik hasznát* (Decsi: Adag. 57, NySz. és Kisviczay 408), az újabb pedig: *A' pénz és diófa verve jó* (Dugonics I, 3). Vargha Gyula is megemlíti egy kis versében:

A közmondást — öreg paraszt-morál —
Régóta ismerem:
A diófát minél jobban verik,
Annál jobban terem.

(Ködben, 373)

A lélektelent megelékesítő néphit a terméssel szem-

ben bizonyos makacsságot tulajdonít a diófának, melyet ki kell verni belőle, hogy a bőséges gyümölcsözésnek jó és hasznos útjára térhessen. Ezen a ponton találkozunk aztán a diófa egyéb makacsokkal és kerül bele a közmondásokba meg a hol tréfás, hol komoly szólásokba. Latinos műveltségű eleink pl. azt szokták kérdezni: *Quae sine verberare non prosunt?* A felelet ez volt rá: *Nux, asinus, campana, piger sine verberare cessant.* (Az 1715. évi nagyszombati jezsuita kalendáriumból idézi Velics László: Vázlatok a magy. jezsuiták multjából. III. füz. 117). Itt a diófa a számmárral, a haranggal meg a rest emberrel került egy kalap alá, mert ezeket is veréssel kell a hasznos munkára serkenteni. De néha társaságába kerül az asszony is.

A régiek ugyanis — miért, miért sem, de elég udvariatlanul — rossz természetet tulajdonítottak az asszonyoknak. Még a Murányi Vénus költője is azt éneklí róluk: *Nem tanácsos dolog asszonyoknak hinni.* Az egyház atyáinak és doktorainak e tárgybeli nézeteit talán fölösleges is idéznünk; elég, ha helyettük közmondásainkat szólatatjuk meg: *Az Asszony csak gvarló, hamisságra hajló, ritkán talál sz igen jót* (Kisviczay). *Az asszony egy hiten van a lóval* [azaz egy a hitelük, egyformán hihetni nekik], mind a kettő kifog az embőrön, még kifoghat: a ló még csak egy kerékvágást át bír lépni, az asszony még egy fölfútt hólyagot át bír vinni a jégön (Hódmezővásárhely. Nyr. V, 417). Ennél fogva: *Asszonynak és lónak sohasem kell hinni* (Erdélyi). Ezt az utóbbi szokásmondást Gvadányi így foglalta versbe: *Asszonynak és lónak hinni soha sem kell, Tele vannak ezek hamis erköltsékekkel* (Unalm. órák 84). A lóban u. i. szintén van *erkölcs*, azaz 'makrancosság, csökönyösség'. Az ilyen állatról azt szokták mondani a gazdája: *Erkölcösös ló ez*, nem indít a szentnek se, ha eccer belébugyik az ördög (Nyr. XII, 428). A hozzá hasonlóan *erkölcösös*, vagyis a pusztá szóra szintén nem indító 'csökönyös, akaratos, makacs, rossz természetű' (vö. MTsz.) fehérnépet elődeink felfogása szerint veréssel kell a jó útra téríteni, akárcsak a terméstől máskülönbben makacsul tartózkodó, tehát ilyenformán szintén *erkölcösös* diófát. Azért tartotta már a középkori latinság is: *Nux, asinus, mulier verberare opus habent. Nux, asinus, mulier nil recte faciunt, si verberare cessant* (Margalits: Florilegium 362). Ezt a véleményt a nyers őszinteségű magyar szólások is vallják, pl.: *A diófa, számár, gonosz asszonember és házi nép nem teremjt gyümöltzet veretlen* (Heltai: Mes. 383, NySz.). *Dio-fának, száárnak 's Asszony embernek verve veszik hasznát* (Kisviczay). A 'dió meg-verve javúl, 's 'kövéredik, a' mint e' két vers bizonyítja: *Számár, dió 's asszony egy pórázon*

futnak, [Ha nem verik benne helye nem lesz' jónak (Mind Gyűjt. IV, 56). Egy német közmondás is azt tartja: *Nusz-bäume und Weiber wollen geschlagen seyn* (idézi Erdélyi 14. l.). Bod Péter meg a Szent Hiláriusban egész kis elbeszélést közöl arról, hogy a verve javuló diófa mit felelt a bizonyos tekintetben vele egytörvényű asszonynak. Ime:

» Egy nyelvét meg-tartoztatni nem tudo Aszszony azt kérdezte helytelenül 'a' Dió-fától, mi annak az oka, hogy ötöt, a' kik mellette [így!] el-mennek mindenek hajigálják verik, 's még-is annál több gyümölsöt terem? Kinek a' Dió-fa azt felelte: miért nem emlékezel-meg arról, a' mit mindenek szájokban forgatnak:

*Nux, Asinus, Mulier, simili sunt lege ligati,
Haec tria nil recte, ni quantiantur legunt.*

*Aszszony, Szamár, Dió-fa, ha nem veretnek
Jó gyümölsöt másként soha nem teremnek.*

Hárman egy törvények vagyon hát ezeknek.
Másszor okát ne kérd gyümöls termésemnek.

A' mit másnak szemére akarsz vetni, — fűzi hozzá tanulságul az író — vigyázni kell hogy gyalázatosan fedjedre ne forduljon« (i. m. 161-2).

Ezek és a hozzájuk hasonló egyéb régi közmondások, szólások, adomák természetesen csak a már letűnt világra vonatkoznak és azt tanúsítják, hogy — Széchenyiként — egykor a szépnem erősebben volt a férfi uralkodása alá vetve, mint most (Világ), noha bizonyosan akkor is voltak elegenden, akik Pázmánynyal tartottak, mondván: »...a' Férfinak eszében kel [így!] tartani, hogy Isten az Aszonyt, nem lábából, hanem oldalcsontyából teremtette; és nem kel lába-alá tapodni mint szolgáját, hanem mint társát böcsülleni. Azt-is meg kel gondolni, hogy az Aszonyok teremtése böcsülletesb volt; mert nem köz sárból, és Paradicsom-kívül, mint Ádám, hanem a' Férfi csontyából, húsból, és Paradicsomban formáltatott. Annak-okaért a' Szent Péter mondása-szerént tisztelni, és óltalmazni kel, mint gyengéb és gyarlób edényt« (Préd. 1695-i kiad. 245). Vagy pedig Cserei Mihályval azt vallották: »A jó asszonyt kár megverni, a rossz asszonyt haszontalan... A törökhöz illik feleségit rabul tartani, az anglusok szokták feleségeket asszonyolni. Ha igaz magyar vagy, egyiket se kövesd. A süveg a konty előtt járjon, a konty is a földön ne heverjen« (TörtTár 1906, 544).

Manapság már a nép is inkább ezt a közmondást kö-

veti szabályul: *Nulla victoria ex foemina. Nem sok betsületet nyer az ember az asszony meg verésével* (Szirmay: Hung. in. parab. 1804, 119). *Asszonyverésből ember nem sok becsületet nyer* (Erdélyi 14. l.)* *A verekedő természetű férjnek meg azt adják tanácsul: Keresetlen fával sohse verd meg a feleségedet* (a keresés alatt t. i. elmúlik a haragja, vö. Jókai: A kötél áztatva jó). Sőt már a régiek között is akadt, aki azt hirdette a diófáról is, meg az asszonyról is, hogy a jó bánás, szép szó fogatosabb náluk. Beniczki Péter szentelt vitéz ritmizálja róluk a következőket: » *Ne verjed dió-fád, | Melly bőv gyümölcsöt ad, | Sőt töréstül őrizzed: | Mert szelíd intéssel, | 'S nem páltza veréssel | Gonoszt jóvá teheted*« (Magy. rithmusok. 1803-i kiad. 136).

Ámbár vannak, akik úgy vélik, hogy az asszonyverés néha a szeretet jele. *Qui non zelat, non amat*, hirdeti egy latin közmondás. A magyar is azt vallja: *Ki feleségét nem félti, nem szereti*. Nem lehetetlen, hogy egynémely menyecske a féltékenységből származó verést valóban az ura bensőséges szeretetének megtisztelő jeléül fogadja és azzal vígasztalja magát, hogy akit az ura meg nem vert, azt a feleséget nem is szeretik igazán. Meg kell azonban jegyezni, hogy a régieknek ebben a dologban más volt a meggyőződésük. A jó feleségtartó Cserei Mihály pl. ezt írja 1709-ben: » *Ne mocsold, ne szidd szüntelenül, ha szinte néha-néha vét is feleséged, kivált ne verjed, rongáljad, mert a magad testedet vered,** nem várják azt a jó magyar asszonyok, mint a muszka asszonyok, mentől többször veri ura, úgy hiszi el, hogy igazán szereti*« (TörtTár 1906, 544). Erről a muszka szokásról tizennyolc évvel később Mikes is megemlékezik egyik levelében. » *De már én ahoz — mondja — úgy hozzá szoktam, valamint a muszka asszonyok a veréshez, akik azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy keves ideig veretlen hadgyák őket. Minden országban más a szokás. A mi székely asszonyaink eztet bé nem veszik, és más féle jelít kívánniak a szeretetnek*« (Emlékiad. 113).

E két szavahihető tanubizonyság értesítése nyomán bizton állíthatjuk, hogy az a néhol még ma is divó népi vélekedés, mely a feleség-verést a férj szeretetének legkétségtelenebb jeléül tekinti, mint a magyar folklóre annyi más eleme, szintén szláv eredetű.

* Vö. *An Weiber schlagen die Männer ihre Schand'*. (Körte: Sprichwörter. 1837, 473).

** Vö. *Wer da schlägt sein Weib, | Trifft seinen eignen Leib* (Körte i. m. 473).

Rákerül az ebek harmincadjára.

A régi magyar közgazdasági élet egyik emléke él maiglan ebben a szólásunkban. A harmincad, melyet ma már csak ez az egyetlen szólásmód emleget, tudvalevőleg az ország határszélein elhelyezett királyi vám volt, de városok és földesurak jövedelmi forrásául előfordult az ország belsejében is. Nevét onnan kapta, hogy a kivitt vagy a behozott árucikkek egyharmadát kellett vámul fizetnie a harmincadon átvonuló kereskedőnek, vagyis árujából *harmincadot szedtek, megharmincadolták*. A réven meg a vámon más volt a taksa, helyenként változott a fizetendő díj, ott tehát nem harmincadot szedtek, hanem csak megvámolták az árut. Nem lehet kétség benne, hogy a hajdani szűkpénzű világban a vámot meg a harmincadot nem pénzben, hanem természetben, azaz magából az áruból szokták megadni, azért mondták, hogy *kiveszik a vámot* vagy a *harmincadot*. *Megvámol, vámot szed* a nép nyelvén még ma is a. m. 'kivesz egy bizonyos részt valamiből', pl. *A gyerekek jól megvámolták a cseresznyét*: sokat fogyasztottak belőle. *No te jól megvámoltad a tejjölt*: elnyalakodtat jó részét. *Megszedték a vámját a borosüvegnek*: jócskán ittak belőle. [Sobri] leginkább vásárosokat, urasági tiszteteket, bérlőket, zsidót, papot fosztogatott, különösen a gyolcsos tótokat *megvámolni* el nem mulasztotta (Eötvös K.: A Bakony II, 27). A népi vélemény szerint: *kakas is kiveszi tojásbúl a vámot*. Amint Erdélyi magyarazza: *Kakas vámja* az a hiány, mely a sült tojás egyik végén látható, miután feltöretik (Magy. közm. 213, 1. még MTsz. II, 914). Azonban az e példákban említett vámszedés vonatkozhatik a máig divatozó malomvámra, örletési vámról is, melyet természetben szed a néhol tréfás-gúnyosan *vámlesinek* tisztelt molnár (vámörletés), tisztesség okából gondosan ügyelvén arra, hogy a vámszedés mindig az örlető szemeláttára történjék. *Kivetted a vámot?* — kérdi inasától a molnárgazda. — Ki, felel a kérdezett. — Láttá a paraszt? — Nem! — No hát vedd ki még egyszer, hadd lássa ő is! (Nyr. XXXI, 109). Ennek a bizonyára nem egészen alaptalan tréfának a nyomán egyrészt megérthetjük a szárazmolnárnak *tolvaj molnár*, a vízi molnárnak *vízi tolvaj* gúnynevét, másrészt ártékelhetjük annak a régi közmondásnak az igazságát, hogy *a molnár sem veszen két vámot* (B. Szabó: Magy. Vir. 97).

Mivel a harmincadvám rég divatját multa, azért a *megharmincadol* ma már nem fordul elő a *megvámol*hoz hasonló átvitt jelentésben, de a régi nyelvben gyakran ta-

lálkozunk vele, pl.: Minekünk most semmi nyavalyánk nem történék; de az özvegyek *megharmincadlanak* (Tört Tár 1904, 202). Itt minálunk sok hírek folynak, de mivel azokat igen meg szoktuk *harmincadolni*, semmi bizonyost nem írhatok. (Teleki M. lev. I. 36).

A vámosok meg a harmincadosok gyakran visszaéltek hivatalukkal. Nemcsak annyit szedtek vámul vagy harmincadul, amennyit esküdt kötelességük megszabott, hanem azonfelül kapzsi kézzel kivették a maguk hasznát is. Azért már a bibliában sincsen sok becsületük a vámosoknak meg a velük egy húron pendülő publikánusoknak (az adók és illetékek bérlőinek). A mi régi följegyzéseink sem emlékeznek meg róluk valami nagy szeretettel, pl. ...a' *Publikánust mindenütt gyalázták* (mint ma-is igen igazán a' *ragadozó vámosokat harminczadosokat*) s' huritották. (Nánási L. István: Szűz titka, 26). A húzó-vonó vámosok és harmincadosok telhetetlensége miatt, meg azért, hogy egyébként is sok mindenféle zaklatást kellett elszenvednie a vámon vagy a harmincadon átkelőnek, a két egyszerű intézmény rossz hírbe keveredett. Bizonyos, hogy számos kellemetlen képzet tapadt az *átesett a vámon, átesett a harmincadon* kifejezésekhez, úgyhogy könnyen alkalmassá válhattak az élet viszontagságainak képletes megnevezésére. De alkalmasint még több bajt, megpróbáltatást jelentett az, midőn valaki nem is a rendes harmincadon esett át, hanem az *ebek harmincadján*.

Hogy mit kell értenünk az *ebek harmincadján*, azt többféleképen magyarázzák a kutatók.

Csokonai szerint az *ebek harmincadja* némely kézírásban így van: *Ebes harmincadja*. »Mind egy — folytatja a költő. — Amúgy közönségesebb, így eredetiképen jobb. Wolfsthalt Pozsonyon túl régenten Ebesfalvának és Ebesnek is hívták. Innen vehette az a szólás formája eredetét.« Csokonai tehát azt hitte, hogy az eredetibb *Ebes harmincada* változott idő folytán *ebek harmincadává*. De azt már nem magyarázta meg, hogy az ebesi harmincadnak miért volt valamennyi más harmincadot annyira túlszárnyaló rossz híre, hogy országos szólás kerekedhetett róla. Sokkal valószínűbb, hogy az *ebek harmincadát* alakította át a tudákos szólásfejtés *Ebes harmincadává* ama bizonyos kézírásokban.

Szabó Ernő a Nyr. XXIII. évfolyamában közölt nagyobb terjedelmű dolgozatában azt mondja a tárgyul vett szólásról, hogy olyan képes kifejezés, mely egyrészt az *ebek verekedő természetén*, másrészt a *harmincadok gyakorlatán* alapul. Az *ebek harmincadjára jutott* szerinte a. m. az *ebek számára* került, azaz jól kikapott, az illetőt a kutyák megvámolják, kiveszik belőle

a maguk részét, vagy olyasmi történik vele, ami ennél nem sokkal különb, t. i. elverik, vagy nagyon leszidják. Szabó példáiból valóban ilyesféle jelentése tűnik ki szólásunknak. Ezzel szemben igen helyesen mutat rá R. Prikkel Marián arra a körülményre, hogy az *ebek harmincadja* kifejezés nemcsak verést, elpáholást jelent, hanem legtöbbször 'baj, sors, szerencsétlenség' az értelme, tehát voltaképpen azt jelenti, hogy rossz sorsra, szerencsétlen helyzetbe jut valaki vagy valami. R. Prikkel több példával igazolja ezt az állítását.

Kertész Manó már többször említett nagybecsű munkájának Kereskedés, vámok c. fejezetében foglalkozik ezzel a szólással. Az imént említett véleményeket még csak jegyzetben sem említi meg, nem mintha nem ismerné őket, hanem mert alkalmasint egyiket sem tartja elfogadhatónak. Szerinte az *ebek harmincadja* mivoltát nem tudjuk biztosan, hanem csak sejtjük. Még pedig ő úgy sejtí, hogy szólásunk az ú. n. ebrudat hívja így tréfásan, vagyis azt a póznát vagy dorongot, melyet a pajkos falusi legények a nyitott kapu vagy ajtó előtt tartanak keresztben, hogy a megriasztott kutyát kivessék vele, midőn át akar rajta ugrani. Ez az ebrúd hasonlít a harmincad sorompójához, méltán nevezhető tehát az *ebek harmincadjának*, és a kivetett kutya valóban átesik rajta. Akit mármost ebrúdon vetnek ki, arról ennél fogva bátran mondhatjuk, hogy *átesett az ebek harmincadján*.

Mielőtt a szólás eredetét illetőleg állást foglalnánk valamelyik magyarázat mellett, soroljuk fel a reá vonatkozó értelmezett adatokat. Ime: *Reiá kerülz még az ebek harminczadgyára*: canis vindictam (Decsi: Adag. 50). *Meg hüd, hogy másszor is vólt ám ő az ebek harminczadgyán*: anus subsaltans multum exercitat pulveris (uo. 148. NySz.). *Experto crede Ruperto. En-is voltam az ebek harminczadgyán* [így, valószínűleg sajtóhiba] (Kisviczay: Adag. 157). *Jam ego te docebo!* Meg tanítlak kesztyűbe fűtyölni. *Reá húztlak az ebek harminczadgyára* (Szirmay: Hung. in parab. 1804, 112). *Reá húzták az ebek harminczadára*: ipsum bene docuere (Kassai: Szókönyv II, 16). *Eb-harminczad. Sors adversa. Az ebek' harminczadgyára húzzák* (Kresznerics: Magy. szót. I, 113). *Által ment az ebek harmincadján*: sok próbát kiállott, sokat tapasztalt (Erdélyi 100. l.).

Ezek az adatok arról tanuskodnak, hogy a szólás alapértelmét illetően R. Prikkelnek van igaza, midőn azt állítja, hogy eredetibb jelentése a. m. 'szerencsétlenség, baj, rossz sors', és hogy ebből fejlődött később a 'verést vagy szidást kap' mellékjelentés. Ehhez úgy vélem, nem férhet semmi kétség. Csak az a kérdés, hogy a valódi harmincad-dal van-e kapcsolatban a szólás, vagy pedig a tréfásan ebek

harmincadának nevezett ebrúddal. Én azt hiszem, hogy az előbbivel, de nem egészen úgy, mint ahogyan Szabó gondolja. Mert az *ebek harmincadjára kerül*, igaz, azt jelenti, hogy az ebek kiveszik belőle a vámot, azonban szerintem ennek semmi kapcsolata sincs a kutyák verekedő természetével. Hanem egy másik tulajdonságukkal igenis van.

Sokszor hallani, hogy a kutyák megmarcangolják az erdőn, mezőn temetetlenül heverő holttestet. Rájárnak, míg egészen oszlásnak nem indul. Arról is olvashatni, hogy primitív népek az ellenség holttestemét odavetették a kutyák elé martalékul. Achilles az Iliászban azzal fenyegeti Hektort, hogy:

S míg tégedet *ebek*, varjak *tépnek széjjel*,
Mi őt eltemetjük szép nagy ünnepéellyel.

Baksay: Iliász, 493.

A haldokló trójai hős viszont arra kéri ellenfelét: »Akhillesz, ne bocsáss *ebek ételére*«. De Peleüsz bőszi fia tovább is fogadkozik: »Így sem kergetik el rólad az *ebeket*.« A Királyok könyve szerint azt mondta az Úr Akhábnak: »Ugyanazon a helyen, ahol *felnyalták az ebek Nábót véré*t, *ebek nyalják fel a te véredet* is. És Jezabel felől is szóla az Úr mondván: *Az ebek eszik meg Jezabelt* Jezréel köfala előtt.« Jókívánságul, fenyegetésül, átkozódásul régen is, most is szokták mondani: ...*egye meg az eb az testit*, az ki nem kívánja (Teleki Mihály lev. VI, 310). *Hogy a kutyák egyenek meg!* *Hogy a kutyák nyalják fel a véredet!* *Há a kezem közé kerülsz, vért iszik a kutya!* *A kutyák isszák meg a véred* (Nyr. XLV, 266). *A' kutya nyalja-fel földről a' te véred* (Gvadányi: Fal. Nót. elm., 221). *Kutyákkal nyalatom fel a véré*t (Móra F.: Véreim, 14). *Kutyákkal etetem meg a pájslidat!* *Kutya egye máját!* (Arany: Pázmány lovag). Sándor János viszont azzal biztatta amaszt, hogy a *kutyáknak dobja a bárzsingját* (Tömörkény: Napos tájak, 101). Vö. még a *kutyák egyenek meg* szólásnak rokon kifejezéseit a votjákban Nyr. XL, 352.

De ezeken a népi nyelvben elég sűrűn használt kifejezéseken kívül néha még azt is hallani, hogy a *kutyák vevgék ki belőled a magukét*, vagy hogy a *kutyák vevgék ki belőled a vámot*, *né is hagyják vevetlen*. Ákiről ma azt mondjuk, hogy a *kutyák vettek vámot belőle*, arról a régiek hihetőleg azt mondogatták, hogy az *ebek harmincadlotta*nak belőle, vagy az *ebek harmincadjára került, jutott*. Erre a használatra ugyan nem tudok példát idézni, de analógiát igen. Amit ugyanis ma így fejezünk ki: *Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók*, azt Faludi a Nemes Ember-

ben így mondta: »*Aki korpá közé keveri magát, tudod ki harmincadjára kerül*« (NySz. II, 371). Bizonyosan a disznókéra. Akit tehát a korpával együtt a disznók esznek meg, az a *disznók harmincadjára került*, akiből meg az ebek lakmároztak, az az *ebek harmincadjára jutott*, vagyis a kutyák, illetőleg a disznók épúgy kivették belőle a maguk részét, mint ahogy a falánk harmincadosok megszédtek az övékét a harmincadon eléjük került árucikkekből.

Ehhez a föltevéshez erős bizonyítékul idézhetem újabb irodalmunk nyelvéből Kuthy Lajos Hazai rejtelmek c. regényének következő helyét: »Köszönd, hogy a parton hasaltam, különben *megveszik ebeim rajtad a magók harminczadját*« (azaz 'megtépnek, összemarcangolnak'. Egy juhász mondja az ádáz kuvaszoktól szorongatott drótostót-nak. Magy. Reg. VIII, 332).

Azt hiszem, hogy ez a magyarázat, mely egyébként nagyjában azonos a Szabó-Prikkel-félével, sokkal valószínűbb a Kertészénél. A szólásnak így megállapított eredeti jelentéséből valamennyi átviteles alkalmazása könnyen és jól megérthető.

Befejezésül megjegyzem még, hogy mivel régi nyelvünkben az *eb* szónak sokkal nagyobb volt a kelete, mint a *kutya*-nak, azért szólásaink is legtöbbször az *ebet* emlegették, sőt megőrzött régiségül jórészt még ma is azt emlegetik a *kutya* helyett (vö. NySz.). De újabban az utóbbi szó használata vált általánosabbá, ennél fogva belekerült a most tárgyalt szólásba is, és az *ebek harmincadjára jutott* helyett ma már néhol azt szokták mondani: *a kutyák harmincaggyára jutott* (Nyr. IX, 133).

XXII.

Ebadóban hagy.

Ez a szólás jelentését tekintve rokonságban van az előbbivel. Akit *ebadóban hagytak*, vagyis 'bajban, cserben hagytak', az körülbelül ugyanolyan helyzetbe jutott, mint aki az *ebek harmincadjára került* (vö. Nyr. XXIII, 458). Azonban az előbbi szólásnak, úgy látszik, nem volt olyan nagy kelete a régiségben, mint az utóbbinak, mert régi szólásgyűjteményeink közül tudtommal csak a Baróti Szabóé említi. Újabb irodalmunk nyelvében hiába keressük, a régiből is csak Kónyi és Gvadányi műveiből idézhetünk rá egy-egy példát. Irodalmi és néprajzi előfordulásának a következő adatok a tanúi:

Saját *feleségét eb-el-adóbann hagyván*, el-illantott: azt

az al-fel-szélnek eresztvén, el-, meg-szelelt (B. Szabó: Magy. Vir. 92). *Ebeladóban hagyta a feleségét* — Erdélyi szerint (aki B. Szabóból idézi) azt jelenti, hogy rá sem gondolva hagyta el nejét, kit akár megvegyen bárki, mint az ebet. Valódi jelentése a. m. cserben hagyta; erre az értelmére utal különben Erdélyi is a Magy. közm. 101. lapján, midőn az 1373. számú szólást (*cserben hagyta mátkáját, cserben hagy valakit*) állítja vele jelentésbeli párhuzamba. — Radivoi gyors volt szaladóban, egy erdőben meg-is ment [a. m. menekült] vólna valóban. De bezzeg Juranits volt az *eb-adóban* [t. i. nagy bajban volt], mert be-esett szegény a nyomorgatóban [azaz a törökök kezébe jutott] (Kónyi: Hadi Román 115). Roszsz életű, s *él csak ebadóba* (Gvadányi: Rontó Pál 38). *Ebeladóban hagyta* (CzF. III, 442, valószínűleg Erdélyiből). *Itt hagyott bennünket ebadóba*: elment szó nélkül, cserben hagyott (Szeged, MTsz.). *Oda jár az ebadóba*: kóborol, kószál (Rimaszombat vid., MTsz.). *Ebadóba hagy*: gazdátlanul, hanyagul odahagy (Hantháza. Nyr. XLII, 46). *Itt hagyta ebadóba*: csúful cserben hagyta (Vác, NyF. X, 64). *Ebadóba hagyta a leányt*, elhagyta (Nyr. XXXVIII, 239). *Ott hatták az ebadóba*: egymagát hagyták (Halas, Nyr. XIV, 374).

A szólás eredeti értelmének helyes megállapítása céljából először is azt kell tisztáznunk, hogy mit jelent az *ebadó*. Kétségtelen, hogy megvető értelemben használják, akár az *ebadta* összetételt. De míg az utóbbi azt jelenti, 'ami az ebtől való, ebtől származó', tehát amit az *eb adott* (ez meg atyafias az *ördögadtával*, vö. Kertész i. m. 91), addig az előbbinek véleményem szerint az a jelentése, hogy 'amit az ebnek adnak, amit a kutyának kell adni'. Ebben az összetételben az utótagként szereplő melléknévi igenévnek szenvedő jelentése van: *ebadó* = ebnek adandó valami. Az ebet tudvalevőleg hulladékkal, esonttal, moslékkal mivel szokták tartani, vagyis rendszerint olyasfélével, ami sem emberi, sem más állati táplálékul fel nem használható. *Nagyon nyomorultan él az, aki az ebek konyháján élődik*, mondja egy közmondás. Ami már senkinek sem jó, arról azt tartják, hogy majd jó lesz a kutyának, kutyának való, ebnek való; ha még rosszabb, akkor már a kutyának sem kell. Ha tehát valamit *ebadóba hagytak*,* az eredetileg azt jelentette, hogy a kutyák moslékába került, ebek martalékkára jutott. Képes értelemben meg azt, amit az *ebek harmincadja*, t. i. hogy 'rossz sora van, bajba esett', mint Kónyi szerint Juranics, midőn a törökök elfogták, vagy 'cser-

*Rokon vele ez a szólás: ...ide hagják ördög adóba [= az ördögnek], farkas kaszára a szegény országot« (Cserei Mihály írja 1709-ben. TörtTár 1906, 514).

ben hagyták', mint B. Szabó adata szerint a hitvány férj a jóra való feleséget. Amit az ebeknek vetnek, azaz *ebadóban hagynak*, azt semmire sem becsülik, az más célra haszontalan, rossz, értéktelen. Aki tehát erkölcsileg rossz, hitvány életet él, arról méltán állíthatjuk Gvadányival, hogy *él csak ebadóba/n/*.* Akit meg oly kevésre tartunk, hogy megvetésünk jeléül szó nélkül otthagyjuk, arról is mondható, hogy *ebadóban hagytuk*.

Nagyon természetes, hogy nemcsak embert becsülhetünk kicsinyre, hanem tárgyat is, és azért gondatlanul, hanyagul bánunk vele. Következésképp arra is azt mondhatni a hantháziakkal, hogy *ebadóban hagyták*. De ha esetleg a gyerek olyan gondjavesztelen, hogy szabadjára kószálhat mindenfelé, akkor avval is hanyagul bánnak, az is *ebadóban van*, és Rimaszombat vidékén nagy igazán mondhatják róla, hogy *odajár az ebadóba*. Az eredeti jelentéstől legjobban eltávolodott ez a palóc szólás: *Eredj ebadóba!* (MNy. IV, 382), mely körülbelül azt jelenti, hogy *eredj a pokolba!*

Ami végül az *ebadó* helyett használt *ebeladó* [a. m. ebnek odaadandó] kifejezést illeti, ebben az *el* igekötőnek olyan szerepe van, mint az *odá*-nak szokott lenni, vö. *elvész~odavész*, *elmarad~odamarad*, *elhagy~odahagy*, *eljut~odajut* stb.; *elad* eredetileg szintén azt jelentette, hogy *odaad*, de ma már az az értelme van, hogy 'pénzért ad oda valamit valakinek'.

XXIII.

Congeries lapidum.

Tóth Béla a Mendemondák c. könyvének azokon a lapjain, ahol a Grassalkovich Antal grófra vonatkozó anekdotákat tárgyalja, megemlékezik arról a csípős epigrammáról is, melyet állítólag egy pap készített felíratul a gödöllői Grassalkovich-kastély falára:

*Congeries lapidum multis congesta rapinis,
Corruet, et raptas alter habebit opes.*

Tóth B. verses fordításában:

* Réthei Prikkel Marián szerint az *ebadó* balkezes házasságot jelent (MNy. III, 299). Hogy ez csak a Gvadányi fentebb idézett mondatának félreértésén alapuló tévedés, azt már a Nyr. is megmondotta (XXXVII, 48), de a kifejezés valódi jelentését nem átlapította meg.

Kőhalmaz vétkes rablással gyűjtve rakásra,
Összerogy és idegen bírja rabolt javait.

A Szállóigék lexikona szerint prózában: »Sok rablással összehordott kőhalmaz; össze fog omlani, s másé lesz a rablott vagyon.«

Ez a bátor és szellemes kis vers, mely bizonyára csak egyik megnyilatkozása volt a mesés, de az egykorúak véleménye szerint nem egészen tisztos úton gyűjtött Grassalkovich-vagyon eredetét illető közfelfogásnak, a hagyomány szerint egy elmés piarista szerzetesnek, a jó deák poéta hírében álló Hangay Zakariásnak (szül. 1708, megh. 1766) az alkotása. Az irodalom is rendszerint Hangay szellemi terméke gyanánt emlegeti. Értesülesem szerint a kegyes oskolák nagyérdemű rendje szintén a tréfás ötleteiről nevezetes Hangay pátert tartja szerzőjének. Tóth B. sem kételkedik benne, hogy a szóban forgó vers valóban a jókedvű piarista atya szerzeménye; azt azonban nem hajlandó elhinni, hogy az elevenbe mélyen belevágó epigramma azon körülmények között keletkezett volna, melyeket róla a Mendemondákban elég részletesen ismertetett anekdoták tartottak fenn.

Tudtommal Tóth Béla óta csak Móra Ferenc foglalkozott ezzel a híres verseeskével. 1922. május 5-én, midőn a kegyes tanítórend szegedi házának kétszáz éves jubileumát a Dugonics-Társaság is megünnepelte, Móra Kedves öreg árnyak c. felolvasásában felidézte több derék régi piarista emlékét. Közülök természetesen nem maradhatott el Hangay Zakariás sem. A nagynevű felolvasó a *Congerius lapidum* kapcsán egész kis elbeszélést kerekít az elmés páter alakja köré, hogy a hallgatósággal elhitesse a majdnem hihetlent: t. i. hogy valóban megtörtént, amit az anekdoták állítanak ennek az epigrammának a keletkezéséről, de amit Tóth B. nem is egészen ok nélkül vont kétségbe. Móra ragyogó íróművészetének varázsa természetesen könnyen hívóvé tette az esetleges kételkedőket. Így pl. én is elhiszem, hogy ha az író megrajzolta előzmények valóban megtörténtek, akkor Zakariás páter csakugyan ki merte vágni a vagyona eredetére vonatkozó célzások iránt bizonyára igen érzékeny nagyúr előtt a külföldön is elhíresült distichont, melyet Móra így fordít magyarra:

Kőhalmaz, amelyet sok rablás halmoza itt fel,
Összerogyand s másé lesz e lopott vagyon itt.

De azt már nem hihetem, hogy ennek az epigrammának latin eredetije Hangay Zakariás alkotása. Biztos adatom

van u.i. reá, hogy a *Congerius lapidum*-ot már ismerték azelőtt is, mielőtt a különben alkalmasint nem ok nélkül elmés híré piarista megalkothatta volna. 1704-ben, tehát éppen négy esztendővel Hangay Zakariás születése előtt ezt írta a nagyemlékezetű Széchenyi Pál kalocsai érsek Károlyi Sándornak: »Jól metszették az eleink az egyik pesti bástyának kövére:

*Congerius lapidum multis constructa rapinis,
Corruet et raptas raptor habebit opes,*

magyarúl: ebül gyűjtött szerdéknak ebül kell elveszni.« (Géresi: Károlyi család oklt. V, 115).

Nagyon érdekes volna tudni, és talán Budapest történetének kutatói ki is elégíthetnék abbeli kíváncsiságunkat, hogy — ha Széchenyi Pál feljegyzése csakugyan történelmi hitelű — mikor, miért és melyik pesti bástyára vették köbe elődeink ezt a kis verset, melynek eredetéről csak annyit tudok bizonyosan, hogy a fentiek után többé már nem fűződik a derék Hangay páter nevéhez. Azt hiszem, hogy származását illetőleg talán nem járunk rossz nyomon, ha a sokszor igazán vakmerően szókimondó humanisták portája tájékán kereskedünk. Hangay személyével pedig bizonyára úgy kerülhetett kapcsolatba, hogy amint az ismert anekdotázókkal rendesen megszokott történni, olyan sikerült tréfákat is ráfogtak, melyekhez voltaképen semmi köze sem volt. Ez az ismeretlen szerzőjű éles epigramma az ebül gyűlt szerdékről, mely bizonyos vonatkozásban talán ráillett a Grassalkovichok szerzeményére is, valószínűleg közszájon forgott latinos műveltségű elődeink körében. De mivel a XVIII. században már nem tudták biztos urát adni az emberek, besorozták ötletes tréfáiról nevezetes kortársuknak, Hangay Zakariásnak az elmésségei közé. Hiszen bizonyosan mondott ő ennél nemcsak különbeket, hanem eredetibbeket is. Örök kár, hogy kortársai nem jegyezték fel valamennyit.

XXIV.

Az ország szíve.

Az ország fővárosit szokták az ország szívének nevezni, mert a főváros ép úgy középpontja az országnak, mint a testnek a szív. Régente Budát nevezték így, ma természetesen *Budapest az ország szíve*, és ez az elnevezés, ki-

vált mint szép fővárosunkat magasztaló ünnepiesebb megemlékezések szokott frázisa, igen gyakran hallható. A MNy. VIII, 225 és XI, 259. lapja a mult század első három évtizedéből idézi legkorábbi előfordulásait, és mivel tudvalevőleg Széchenynek kedvelt kifejezése volt, azért az utóbb idézett helyen azt állították róla, hogy a legnagyobb magyarnak köszönheti elterjedését. Érdemes megjegyezni, hogy Széchenyi műveiben a főváros neve mellett vagy neve helyett többször előfordul a *hon szíve* meg a *haza szíve* is, de a közhasználatban (talán némileg ünnepélyesebb hangzása miatt) a címbeli szólásszerű kifejezés terjedt el legjobban.

Nem lehetetlen ugyan, hogy az *ország szíve* népszerűsítésében Széchenyi nagyhatású irodalmi munkásságának is volt némi szerepe, azonban bizonyos, hogy ez a költői hangzású kifejezés eléggé ismeretes volt már az ő korszakos irodalmi működése előtt is. A MNy. említett helyein Horváth István leveléből (1807.) és A' magyarság' virágiból (1803.) felhozott két példához hadd idézzük még előfordulásának ezeket az adatait az imént jelzett korból: »...*ha Magyar Hazánk szíve*, Buda körül eddig is nagyobb tűzzel fogták volna a' Haza nyelve ügyét; innen a' *közép pontról* könnyebben terjedt volna a' véghegyek felé.« (Hasznos Mulatságok. 1829, 28. sz.). »S hamvaiban, *Budán* áll meg [a török], | *Az országnak szívében*.« (Kisfaludy S.: Somlyó. 1807). Azt hiszem, hogy írókból, folyóiratokból ki lehetne mutatni még néhány eddig ismeretlen használatát, különösen az 1790-ben kezdődő nemzeti megújulás ideje óta, mert ennek a korszaknak a magyar nemzetiség érzetétől áthatott közszelleme kétségtávol elősegítette az efféle hazafias vonatkozású kifejezéseknek az elterjedését életben és irodalomban egyaránt.

Régibb költőink vagy szépprózairóink nyelvéből nincs reá adatom. Gvadányi, Zrínyi Budát csak az *ország közepé*-nek nevezik; pl.: »*Országnak közepé Buda*, itt van Népünk (A' most. folyó orsz. gyűl. 82). Igaz; hogy e' város [Buda] *közepé Országnak*, | Itt öszve van gyűlve színe az Hazának (uo. 83). Mert *Hazánk közepén fekszik Buda vára*, | Mindennek egygyenlő majdnem útja arra (FalNót. I. Rész). *Buda közepé* volna ha nem egész keresztyénségnek, legalább bizony *Magyarországnak*« (Zrínyi hadtud. munkái 136).

De a XVII. század nyelvében már mégis megtalálható ez a ma is általánosan kedvelt kifejezés; nagyobb kelete azonban akkor aligha lehetett. Érdekes, hogy nem is a költői vagy a szépprózai nyelvben bukkantam reá, hanem a diplomáciaiban. I. Rákóczi György fejedelem írja Fogaras várában 1637. január 26-án portai főkövetének, Tholda-

laghi Mihálynak ezeket a fejedelem politikájára igen jellemző sorokat: »Az kegyelmetek kijövetelét szíbúl vár-nánk, azon is legyen kegyelmetek, kibeszélhesse magát on-nét, az uj kapikihaja be fogja vinni az adót, melyet mi hogy Budára küldjünk, soha csak meg sem gondoltunk, vagy másuvá az portánál, azt is eluntuk, hogy majd másod-ik porta leszen *Buda az ország szíve* is« (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 339). Megjegyzendő, hogy a levél fennmaradt fogalmazványa a fejedelem saját kezeirá-sa. Ennélfogva eddigi tudomásunk szerint I. Rákóczi György nevezte először hazánk fővárosát az *ország szívé*-nek.

XXV.

A vér nem válik vízzé.

A szóláskutatás ezt a szokásmondást is úgy tartja szá-mon, mint amely idegenből került hozzánk (vö. Tolnai: MNy. XIII, 176). Lehet, hogy csakugyan nem eredeti ter-mésünk, de bizonyos, hogy már egészen meggyökeresedett nyelvünkben. Nemcsak az irodalom ismeri, hanem a táj-szólások is. Rendszerint a megingathatatlan vérségi köte-lék, az eleven atyafiságos érzés, a szilárd rokon vonzódás kifejezője. *A jó vér nem válik vízzé* CzF. szerint azt jelenti, hogy 'őseinek valódi unokája, állhatatos hű rokon, atyafi'. Ebben az esetben a *vér* = 'rokon szeretet' van benne szem-beállítva a *vízzel* = a 'közömbösség'-gel. Azonban néha az épségben maradt faji tulajdonság jelölésére is használják. A világháború idején pl. sokszor lehetett hallani, hogy *vér van a magyar katonában, nem víz*, vagy: megmutatták fiaink, hogy *a magyar vér nem vált vízzé*. Ezzel azt akar-ták megállapítani róluk, hogy a magyarság tiszteletreméltó faji sajátságaihoz híven végezték nemzetvédő kötelességeiket, vagyis hogy ép úgy nem csalódtunk bennük, mint Petőfi a szabadságharcban vitézkedő székely testvéreink-ben, kikről méltán énekelhette: »*Csak nem fajult el még a székely vér*, minden kis cseppje drágagyöngyöt ér!« Nem fajult el a *magyar vér* sem, mert *nem vált vízzé*. Szólá-sunknak ebben a használatában a *vér* 'vitézség'-et jelent, a *víz* pedig a m. 'gyávaság'.

Ez utóbbi alkalmazásában ritkábban fordul elő; ha-nem mint az atyafiság, a családi összetartozás kifejezése igen elterjedt használatú. Ezen a szálon függ össze azok-kal a szólásainkkal, melyekben a *vér* szintén rokonságot jelent. Közülök némelyik már régi birtoka nyelvünknek,

pl. a *vérént való rokon* már a Bécsi-codexben is előfordul, a *vér szerint való atyafi* Molnár Albert Bibliájában (Ny Sz.). De a régi nyelv ezeken kívül még más szólásokban is használta a *vér* szót a rokonság kifejezésére, pl. ...*vér volt hozzá* a gyermek (TörtTár 1909:93. 1610) ...mind az jó keresztyénség, mind az *atyafiúi vér* kívánják Kktól (ErdOrszGyüEml. XIII, 524. 1657) ...legközelebb *vér atyafi* lévén (TörtTár 1897:212. 1662) ...egy pénz költsége s minden néven nevezendő alkalmatlansága s baja nélkül, igaz *atyafiát, vérét* s szolgálját segíteni nem akarja, bezzeg nem ez volna az *vérek* dolga, mert nem minden baj nélkül *segíteni atyafiát*, de *vérevel is tartozik az igaz vér* (uo. 1896:353. 1664) ...látom micsoda *vérség* vagyon *véreinkben* (uo. 354). *Vérsége van az itten való jókhoz*: mint testvérnek joga van az osztozkodáshoz (Nagybányai jzk. Nyr. XV, 228). Az *vérség* az szolgálai kötelességnek nem praejudicálhat...Kegyelmed is azért *vérségre* nézve Edenfi uramat maga szállásán ne tartsa (Monfrók XXIV, 49. 1684). Jóllehet mondhatná talám valaki, nekem semmi közöm ez dologhoz, mindazonáltal az *vér vérhez* vonson természeti hajlandóság szerint, s én is nemcsak írással, de utolsó tehetséggel is segíteném örömet *véremet* (Széchy Mária írja 1667-ben. Teleki Mihály lev. IV, 148) ...vegye eszébe Kegyelmed az én sok szívbeli keserűségemet és orvosolja, mint keresztyén *vérenek*, tagjának ily igen megundokított sebeit (uo. 380. 1668) ...mely nehéz az igaz *vérenek*, mikor gonosz atyjafia elveszti az ős jószágokat (uo. VI, 461. 1673). *Vérbe, vérségbe lépni*: atyafiságba lépni valakivel (B. Szabó: Magy. Vir. 456). Sokat *önvérükből* leölének harczon (Arany: TSz. V, 37) ...volna fiam bár, vagy rokonom *vérint* (uo. 38). *Vértagadó* testvér = rokon megtagadó (Toldi XII, 11). Lásd még néhány réginyelvbeli példáját a NySz.-ban és az OklSz.-ban, népnyelvbelt meg a MTsz.-ban.

A *vér* szónak 'harag, indulat, szenvedély, természet' jelentésű alkalmazása szintén elég gyakori nyelvünkben. Pl.: *nagyvérű* ember: vérmes, indulatos; *jóvérű* gyerek: tüzes, vidám, életrevaló; *nemes vér* folyik ereiben: nemes családból származik, de azt is jelenti, hogy noha közrendű ivadék, mégis nemes tulajdonságai vannak; *kutpavér* van benne, *gonosz vér*: rossz természetű; kiüt belőle a *tolvaj-vér*, *cigányvér*: a tolvaj, cigánytermészet. »Gonoszakaróim azzal is mocskoltak, hogy *kiforr a kalmárvér belőlem*, hogy az anyám annak a leánya volt; kiknek azt feleltem: inkább akarok kereskedni, mintsem húzni-vonni, ajándékot venni, mint ők« (Bethlen M.: Önélet. I, 173). *Viszi, üzi a vére* valamire: a szenvedélye hajtja. A *vérenek* [azaz

az emberi természetnek] is abban lehet egy kis része, [Nem epe a mézes hetek ifju méze (Arany: TSz. V, 92). Most *fajtan véred* tilalmas úton Melinda bírására csörgedez (Kátona: Bánk bán) stb.

Tolnai szerint a *vér nem válik vízzé* szólásmód megvan szinte minden európai nyelvben, ennél fogva a mienkben, úgy látszik, jövevény. És mivel alakra nézve a román nyelvéliek felelnek meg leghívebben a mi szólásunknak, azért Tolnai a tárgyul vett szólásmódot valamelyik román nyelvből kölcsönzött birtokunknak tartja. Azonban nézetem szerint a tárgyalt szólás jövevény volta nem egészen kétségtelen, sőt az imént említett megokolás inkább ellene szól ennek a föltevésnek, semmint mellette. Mert ahogy a maga használatára önállóan megalkotta a Tolnai idézte többi európai nyelv, ép úgy megteremthette minden idegen közrehatás nélkül, egészen természetes, szinte önként kínálkozó átvittel a magyar észjárás is. El kell azonban ismer-nem, hogy szólásunk eredetiségét vitató nézetemet e föltevésen kívül — legalább is egyelőre — semmivel sem tudom támogatni.

De az már aztán egészen bizonyos, hogy nyelvünknek nem valami újsütetű tulajdona, mert eddig kimutatott leg-régibb forrásánál (MNY. XIII, 176: Faludi jegyzőkönyve, kiad. Révai Miklós 1786-87) sokkal korábban is találkoznunk vele. Így pl. már 1634-ben írja öreg Bethlen István hidvégi Mikó Ferencnek: »...mert hiszen ha jámbor volnál, az *vérnek nem kellene víznek lenni benned* jó öcsém, mert szegül-végül hiszen én is azon atyádfiai közül való atyádfia volnék, az kikkel együtt az nagyanyánk és nagyatyánk egyek voltak« (TörtTár 1909 : 379). A következő adat 1670-ből való: »Noha talám unalmas levelem is kgtেকnél, minapi leveleire nézve, mindazáltal *az vér vízzé nem lehet*« (uo. 1891 : 240). 1675-ben Teleki Mihály írja Béli Pálnak: »Ott kész sokaknak az sententiájok, csak volna executorok. *Csak nem lehet a vér vízzé*« (Teleki M. lev. VII, 15). Előfordul Thököly Imre 1698-i leveleskönyvében is: »Azok szegények nekem rosszat nem kívánhatnak: mert egy apátúl, egy anyátúl valóok vagyunk, *az vér vízzé nem lehet*« (Monírók XXIV, 441.). Teljesen a mai alakjában tudtommal Cserei Mihály végrendeletében bukkan föl először: »...csak szép dolog világ szerint, ha becsületes familiában házasodik valaki, *a vér vízzé nem válik*; ugyan-csak ha valami baja leszen, a felesége után való nagy ember atyafiai... igyekeznek segítséggel lenni« (TörtTár 1881 : 152).

Valamennyi példában azt fejezik ki szólásunkkal a régiek is, hogy a rokoni kötelék sohasem szakítható el teljesen, mert ellene — amint újabban szokták mondani — *a vér szava tiltakozik*.

XXVI.

Köpenyeget forgat.

Aki meggyőződésében, elveiben állhatatlan, nézeteit könnyű szerrel változtatja, arról azt szoktuk mondani, hogy *forгатja a köpenyegет, fordít egyet a köpenyegén, arra fordítja a köpenyegét, ahonnan v. amerről a szél fúj*. Az ilyen ember egy újabb keletű, az előbbiekből rövidült kifejezéssel megnevezve: *köpenyegforгатó*.

A meggyőződésbeli meglepő elkanyarodások legtöbbszörre a politika mezején szoktak előfordulni. Ez bizonyára nemcsak azért van így, mert a politika — amint mondják — az exigenciák tudománya, ennél fogva a merev elvi megállapodás gyakran akadály a megalkuvásra kényszerülő politikusnak, hanem azért is, mert a politika területe a változó szelek övéhez tartozván, ott van a legtöbb alkalom a — köpenyegforгатásra.

Talán azért is hitték, hogy ez a szólásunk olyan, politikailag is annyira mozgalmas időkben keletkezett, mint amilyen a kuruc-labanc küzdelmek kora volt (vö. Nyr. XXIX, 517). Ezt a nézetet látszólag megerősítette az a körülmény is, hogy legrégibb szólásgyűjteményünk, Baronyai Decsi János Adagioruma (1598.) még nem ismeri a köpenyegforгатást emlegető szólásainkat. Legelőször Kisviczay gyűjteménye (1713.) jegyzi fel és onnan veszi át Baróti Szabó Dávid (vö. Nyr. i. h.). A későbbi gyűjteményekbe vagy ezekből került, vagy a mindennapi beszédből, mely igen gyakran él vele manapság is. A NySz.-nak az utóbb említett késői adaton kívül nincsen rá egyéb idézete, tehát régibb nyelvünkben egyetlen példáját sem ismeri a most tárgyul vett szólás használatának. Mindez azoknak a málmára hajtja a vizet, akik szólásunkat a kurucvilág idejéből származtatják.

Pedig ki tudjuk mutatni jóval előbből is. Hiszen már Káldi megrója prédikációiban azokat, akik »soha egy nyomon nem járnak, hanem a szél fúvása-szerént fordítottják palástyokat, és csak az állhatatlanságban állhatatosok (Vasárn. való préd. 46. 1631). Az istentelen pedig, mindenfelé fordítottja palástyát, a' mint a' szél fú, és a' szerenche szolgál« (uo. 72). Az alább következő későbbi, de szintén nem szótári vagy szólásgyűjteménybeli adatok gyakorisága és alakváltozatai azt bizonyítják, hogy igen népszerű szólással van dolgunk, melynek nagyobb mértékű elterjedését és változatainak keletkezését csakugyan elősegíthették a kuruc-labanc korszak sűrűn váltakozó politikai fordulatai.

Még Kisviczay gyűjteményét megelőző időből valók ezek a példák: »A' ki nem úgy viseli magát mint Politicus, nem simulál és nem dissimulál, az igasságot hazugságért és az hazugságot igasságért el nem adgya, a' *köntöst a' szél szerint nem fordította*, a' ki a' pogányok között nem pogány, és a' Sidók közöt nem Sidó, sehol nem mehet az elől«. (Szentzi F. István: *Lelki nyugosztalo orak*, 677). »...a' míg módját s hasznát látá, mind a német császár ellen hadakozék a magyarországi rebellisek mellell, hogy szintén körmire ég vala a gyertya, *megfordítá a mentét*, az német császárnak eladá Erdélyt« (Cserei írja Teleki Mihálynak 1709-ben. TörtT. 1906, 531) »...mert az ilyen tiszteket a lelkiisméret furdalván, ha meggazdagodnak, — hamar *fordítják az köpönyeget*« (Rákóczi F. lev. II, 511, 1709). »Tudom én, úgymond, miért tett ő oda annyi aranyat; hogy mihelyt akarja, *fordíthassa a ködmönt*« (Bethlen M.: *Önélet*. II, 350). A következő adatok ugyan már Kisviczay Adagiái utánról valók, de egészen bizonyos, hogy az írók nem ebből az érdemes gyűjteményből vették, hanem a mindennapi élet nyelvéből: »...mindenkor *arra fordította a köpönyeget*, — írja Halmágyi István 1764-ben — *mely felől a szél fúj*t« (Monfrók XXXVIII, 135). »Minden időnek tudott szolgálni, *tudta a' palástot mindenfelé forgatni*«, mondja Molnár János a Magyar Könyvházban (1783, II, 216) »...mert nem tudgya az ember, mint fordul a dolog, mert itt *hamar fordíthattuk a köppenyeget*«, olvassuk Cseh Mihály torjai plébános levelében 1726-ban (Monfrók XXXVII, 182). Illei János Tornynos Péterének (1789) egyik szereplője is így beszél: »Nem — várjunk időtől, és még a pénz ki-okoskodja tőle: és az után én is *arra fordítom a köpönyegemet, a merre a szél jár*« (RMKtár XXXVIII, 50). Szirmay meg ebben az alakjában említi szólásunkat: »*Szél felé fordítja a palástot*«.

Ami mármost eredetét illeti, a kutatók idegen származásúnak vélik. Simonyi a német nyelvet tartja forrásának, és azt állítja, hogy a mi szólásunk a *den Mantel nach dem Winde hängen, drehen* átvétele (Nyr. XXVIII, 193). Szólásaink legnagyobb érdemű kutatója, Tolnai Vilmos szerint a németek már a XII. század óta használják, de megvan más nyelvekben is. Az angol *turncoat* szórul-szóra megegyezik a magyar *köpenyegforgató*val. Az ókori latinságból nem tudja kimutatni Tolnai, de a középkoriban szerinte már gyakran előfordul; azonban a középkori latinságban való használata valószínűleg németből való fordítás (Nyr. XXIX, 518).

Az ókori latinság valóban nem ismerte ezt a szólást, mert a régi latinok a változó viszonyokhoz való gyors alkalmazkodást a hajózásból vett képpel fejezték ki. Ők

ugyanis nem a köpenyeget fordították a szél felé, legalább is a szólásokban nem, hanem a vitorlát: *Utcunque est ventus, exim velum vortitur* (Plautus). A középkori latinság és vele együtt a németiség is már a köpenyeget említi helyette.

Hogy a szólás eredetét igazán megérthessük, nem szabad a mai köpenyegre gondolnunk. Az a köpenyeg t. i., mely a szél járása szerint ide-oda forgatható, csak egy négyszögletes posztódarab volt, melyet úgy viseltek az egyik vállon, hogy a felső két csücskét csat vagy kapocs tartotta össze a másik váll felett. (Ilyen volt a görögök *chlamys*-a meg a rómaiak *sagum*-a és *paludamentum*-a is.) Ez természetesen a testnek csak az egyik oldalát védte. Ha mármost a másik oldalról fúj a szél, fordítani kellett rajta, hogy oltalmul szolgáljon viselőjének (Fr. Seiler: *Die Entwicklung d. deutsch. Kultur im Spiegel d. deutsch. Lehnworts*. VI, 93). Azért mondja a német: *Man soll den Mantel kehren, nachdem der Wind weht*, mi meg az ő nyomán: *Arra fordítja a köpenyegét, amerről a szél fúj*.

Simonyival és Tolnaival együtt én is azt hiszem, hogy ez a szólás német eredetű. Irodalmi úton kerülhetett hozzánk, mégpedig elég régen. Valószínűleg reformáció-korabeli átvétel. A ködmön meg a *mente* később jutott a szólásba; ezeknek a forgatását vagy fordítását emlegető változatok bizonyosan már a hazai talajon termettek. E két utóbbi ruhadarab közül legfeljebb csak a fél vállon is viselhető mentét lehet a szél felé fordítani reális értelemben. Átvittén persze szél felé fordítható a ködmön is.

Kétségtelenül magyar és népi származású a *fordítja a hátibőrt*, melyet Erdélyi jegyzett föl és ezt a magyarázatot fűzte hozzá: »Alsó Borsodban szokott viselet a *hátibőr*, mely tulajdonképen nem egyéb száradt báránybőrnél, a két első körömnél összekötve s nyakba vetve. Mezőn szántáskor, a mint szélnek fordul az eke, úgy a hátibőr is. A gyermek az iskolában egész telet is kihúz vele, fordítván szél felé a hátibőrt. Innen a közmondás« (i. m. 185. l.). Természetes, hogy a *hátibőr fordítása* képes értelemben ugyanazt jelenti, amit a *köpenyegforgatás*.

XXVII.

Aranyhegyeket ígér.

Az irodalmi nyelvben, valamint a művelt köznyelvben elég sűrűn használt szólás a kecsegtető, hangzatos, de valójában teljesíthetetlen, üres ígéretések kifejezésére. Mar-

galits könyve szerint szólásgyűjtőink közül Erdélyi jegyezte föl először, mégpedig ebben az alakban: *Arany hegyet ígér* (vö. Margalits i. m. 20, 328 és 354). Én azonban Erdélyi gyűjteményében sehogy sem tudtam ráakadni.

Simai Ödön a Kazinczy Ferenc nyelvújítását tárgyaló dolgozatában azon szólások közé sorolja, melyeknek elterjesztésében nagy része volt a széphalmi mester első fordításainak. Simai az örökérdemű nyelvújítónak Bácsmegeyi levelei (1789.) c. munkájából idézi, melyet Kazinczy tudvalevőleg német eredetiből dolgozott át. Ebből azt kell következtetnünk, hogy — legalább is Simai szerint — az *aranyhegyeket ígér* szólás németből származott idegenszerűségnek tekinthető: a *goldene Berge versprechen* fordításának (Így gondolja Simonyi is Nyr. XXVIII, 196). Nyelvünkbeli első előfordulásául Verestői György egyik halotti beszédének 1763-ból való következő adatát említi fel Simai: »Ellensége lészen e' gonoszban fekvő világ — az *arany hegyeket ígérő* tsalárd hitegetéseivel« (MNY. VI, 27).

Mind a szólás elterjesztésére, mind az első előfordulására vonatkozó imént idézett megállapítás egy kissé hézagos szólástörténeti ismereteken alapszik. Hiszen már magának a NySz.-nak is két adata van sokkal régebbi időből, pl.: Csaknem merő *arany hegyet ígírtec*: montes auri pollicentes (Prágai: Serk. 416) és: *Arany hegyeket ígér* (Tört Tár² III, 17). Mind a kettőt megtalálhatjuk a *hegy* címszó alatt, az utóbbi idézve van az *ígér* címszó alatt is. Azt pedig, hogy elterjesztésében semmi szerepe sem lehetett Kazinczy irodalmi hatásának, mert ennek a szólásnak igen nagy kelete volt már jóval Kazinczy előtt, a XVII-XVIII. század irodalmi nyelvében, azt a következő adatokkal bizonyíthatom:

Láttam én magam a svéciai király hitlevelét is, a melyet Bethlen Gábornak küldött volt, és az én emberim elfogván követit, kezünkbe esett hitlevele: ki is *arany hegyeket ígért* Bethlen fejedelemnek (Esterházy M. munk. Új Nemz. Könyvt. I. foly. 222. l.) ... azt vélvén *arany hegyeket hozott* az svékusok követe is (uo. 306). *Arany hegyeket ígér* ugyan; de bizony az Aethna hegyét adja érette, a ki tűzzel s hamuval rakva belől (uo. 317). Amazok is, a királyságnak nagy reménysége mellett, csaknem *arany hegyeket ígervén* (Szalárdi: Sirlalm. Krón., Új Nemz. Könyvt. II. foly. 294) ... az német császár... tractát indítana nagyságozdal, és mindent, talám *arany hegyeket* is igrne (Tholdalghi M. írja I. Rákóczi Györgynek 1632-ben. Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 3. l.) ... ha esmét más ellenkező emberek változtatják elméjét, kik noha *arany hegyeket ígérnek* (Lónyai Zs. írja 1643-ban Esterházy M. nádornak. TörtTár 1905, 527). *Arany hegyet ígérnének* nekik, azt el-

hittem, nem hogy fizetést nem (Teleki M. lev. III, 76. 1664). Mert annak előtte mégis nagy reménségek nyújtásával s tökéletlenségből halmazott *aranyhegyek mutogatásával* mindenképen azon voltak ezek a semmirekellő hitván váradi rossz kalmár törökök (uo. VII, 195. 1676). Ez dologban való fáradozásom alatt *igérnek* ő ngök mindent, talám *arany hegyeket* is (Rozsnyai Dávid. Monfrók VIII, 306) ...elámiták az erdélyi fejedelmet, Apafi Mihályt, *arany hegyet*, magyarországi királyságot *igérének* neki (Cserei M. TörtTár 1906, 529). Nagy ditséreteket és *arany hegyeket* *igértem* vala magamnak (Györfi J.: Klimius Miklós 46). Csereinél szólásunknak ez a változata is előfordul: *arany-hegyekkel álmodik*, pl.: Ott mindjárt eszébe vevé mind Apaffi Mihály, mind Teleki Mihály, hogy csak *arany hegy-gyel álmodtanak*, s üresen maradtanak, semmi sem fog telni sem a magyar királyságban Apaffi részéről, sem a palatinusságban Teleki részéről (Hist. 129). A mostani magyar motusnak pedig (hogy elhallgassam Thököly Imrének *arany hegyekkel való* haszontalan *álmodozását*) sem eleje, sem processusa nem jó (TörtTár 1906, 516). Gvadányiban meg a következőket találjuk: Crysaphus *arany várakat* *ígért* magának (Köz. Hist. IV, 197). *Építet aranyból várakat álmába* (A' most. f. orszgyül. 28. 1791). Azonban Gvadányi generális uram ismeri az *aranyhegyeket* is, pl.:...mingyárt egy ármádát szerzett, mivel mindennek *arany hegyeket* *ígért* (Köz. Hist. IV, 20), ámde ennek a szólásnak sem nála, sem pedig Etédi Sós Márton Magyar Gyászában szintén előforduló következő használatát: Kétséges dolgok közt *arany hegyet* *ígír* (1813-i kiad. 63., első kiad. 1792) a fentebbiek alapján nem vagyok hajlandó Kazinczy nyelvi hatásának tulajdonítani.

Látnivaló, hogy a tárgyalt szólás már régi irodalmunkban valóságos közhely volt. Egészen bizonyosnak tartom, hogy Kazinczy ismerte már azelőtt is, mielőtt még német olvasmányaiiban szeme elé került volna. De az nézetem szerint még kétségtelenebb, hogy latinos műveltségű őseinknek egyáltalán nem kellett érte a némethez fordulniok, mert hiszen kedvökre meríthették egyenesen onnan is, ahonnan a német is szerezte a magáét, t. i. a latinból. Jól ismeri u. i. a középkori latinság is, klasszikuskorbéli előfordulására (Terentius, Sallustius) már Székely István rámutatott (MNy. VI, 96). Plautusból meg Margalits említi (NyK. XXIX).

XXVIII.

Megtöri a jeget.

Simai az előbbi cikk folyamán említett dolgozatában ezt a szólást is azok közé sorolja, melyeknek elterjesztése Kazinczy első fordításainak köszönhető. Kazinczy állítólag a Hiv. besz.-ben használta először ezt a ma már szinte közl helylyé laposodott kifejezést: *ők törték meg a jeget*, Simai szerint a *sie brachen das Eis* német szólás fordításaként. Ha mindez igaz, akkor ez a szólásunk csakugyan német eredetű. Nagy kérdés azonban, hogy igaz-e.

Az egészen bizonyos, hogy a német nyelv szóláskészlete nemcsak Kazinczy korában, hanem már azelőtt is jó ideje ismerte a *das Eis brechen* szólást, azonban jogos kétség merül fel az iránt, hogy ez vajjon eredeti német szokásmondás-e, vagy pedig a németben is csak kölcsönzés sok egyéb ma is közkeletű német szólás közös forrásából, a latin nyelv szóláskészletéből. A *scindere glaciem*, *frangere glaciem* szólásmódot ugyanis nemcsak a középkori latinság ismerte, hanem a klasszikuskorbéli is. Alkalmasint a vízenjárók nyelvében keletkezett, akik gyakran tapasztalhatták, hogy a befagyott folyón csak akkor lehet áthajózni, ha előbb valaki hajójával utat tör a jégben, *megtöri a jeget*. A latinból került bele a német irodalom nyelvébe, és őseink, kiknek a latin nyelv valósággal második anyanyelvük volt, aligha szorultak német közvetítésre abban, hogy a *megtöri a jeget* szólást szülötte nyelvükbe átültessék.

Azonban Simai azt állítja, hogy régi nyelvünk semmit sem tud a jégtörésről, mert a pályatörők szerinte a régiségben csak *utat törték*, de jeget nem. Ez a kissé elhamarkodott ítélkezés alkalmasint csak a szótárak és a szólásgyűjtemények könnyen hozzáférhető adataira támaszkodott és egyáltalán nem vette számba a régi irodalmat, noha a szók és szólások életét csak az irodalomból lehet igazán megismerni. Aki a jóval kényelmesebb szótári kutatás helyett a dolog nehezebb, de eredményesebb végét fogja meg és közvetlenül a régi írók műveiből igyekszik meríteni nyelvtörténeti ismereteit, mint ahogy különben többször és eredményesen megeselekedte Simai is, az sokszor tapasztalhatja, hogy számos újnak tartott szavunkat és szólásunkat már a régi nyelv is széltére használta, jöllehet a szótárak semmit sem tudnak róla. Így van ez a címül írt szólás esetében is. Szó sincs róla, hogy Kazinczy használta volna először magyar nyelvű irodalmunkban. Elterjesztésében sem kellett különösebben közreműködnie, mert oly gyakran találkozunk vele a XVII- XVIII. sz.-i íróink munkáiban, hogy már az akkori irodalmi nyelvben is tel-

jesen meghonosult szólásnak tekinthetjük. Igazán furcsa véletlen, hogy a NySz.-nak még sincs reá egyetlenegy adata sem. Legalább is a maga helyén nincs; másfelé esetleg ráakadhatni.

Eddigi tudomásom szerint Zrínyi a költő használta először a Síralmas panasz (1655.) c. politikai röpiratában: »...mert mint Uriást az erős útközetre állatták vala, hogy ott elvesszen, és mint a felsőhadban [t. i. I. Rákóczi Gy. felsőmagyarországi támadásának visszaverésében] a németek bántak a magyarokkal, tudniillik *a jégnek megtörésére* [azaz a támadás megindítására, úttörésre] előhajtván őket, mint a mészárszékre, kik, együgyűek, meg is cselekedték a magyarok, azért elegen veszték is oda benne« (Tört. Tár 1890, 295). Ettől kezdve már gyakran előfordul irodalmunkban, de természetesen nem a Síralmas panasz nyelvi hatásának következményeként. 1670-ben Komáromi Csipkés Györgynél olvashatjuk a Pápastaság ujságában: »Éz Aureolus Péter *el-törvén elől az jeget*, nyert osztán maga után követőket« (141. l.). Megtalálhatjuk 1679-ben is Tolnai F. István Igaz keresztyéni kalauz c. munkájában: »....avagy hogy még a' régieknek *a' jég törve nem vala*, és nem-is vala az ő idejük arra elégséges, hogy űk a' szent Írásnak azt az egész tengerét vóltaképpen meg-hányhatták vethették volna« (51. l.). Debreczeni Kalocsa János szintén él vele az Isten ajandekaval való kereskedesben (1693): »En *a' jeget el-törtem*, te gázoly utánnam, az az: köves engemet, hogy légyen néked-is valami munkád a' többi mellett« (A' kegyes olvasóhoz). Előfordul Bethlen Miklós Önéletírásában is: »...abban az időben a szegény magyarok kivált Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német, s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; valamig Apáczai János...ezt *a jeget meg nem rontá*« (I, 239). Kisviczay Péter a Selectiora Adagia latino hungarica (1713.) c. szólásgyűjteménye előszavában magáról mondja, hogy *glaciem fregi* (idézi Tolnai MNy. VI, 248, a hazai latinságból való egyéb előfordulásait l. Bartal: Magy. lat. szót. 295), de a magyar szólások között nem említi, bizonyosan azért, mert jól ismeri latin eredetét. Halmágyi István naplójában is olvashatjuk, egy 1743-ból való följegyzésben: »Kik is *törték* ugyan *a jeget*, de nem elaborálhatták az alleviatot« (Monfrók XXVIII, 443). Bod Péter a Magyar Athenasban (1766.) Apáczairól szólva alkalmazza: »...sok magyar szót csinált, s mintegy *jeget akart törni* a' tudományoknak megértésekre« (Idézi Kornis Gy. MNy. III, 101). A költői nyelvben tudtommal Virág Benedek Lantomhoz c. versének következő helyén találjuk meg legelőször:

A nagy Árpádot sok ezer sereggel,
 S Hunyadit láttam koronás fiával,
 Már *jeget törtek*: mire várakoztok?
 Ifjak! utánnok!

Talán nem is kell bizonyítgatnom, hogy Virágnál a *jeget tör* szólás semmi esetre sem lehet német irodalmi reminiscencia.

Régi nyelvünk tüzetesebb ismerete bizonyosan meg-
 bővitené ezt a felsorolást még néhány adattal. Közöttük
 valószínűleg akadna olyan is, melynek tanúságával a cím-
 beli szólás első előfordulását korábbiól keltezhetnénk az
 eddig ismerteknél. De azt hiszem, a fenti idézetekből is
 már eléggé megbizonyosodik, hogy a XVII-XVIII. század
 nyelve igen sűrűn használta szólásunkat, mégpedig abban
 az értelemben, melyet Erdélyi tulajdonít neki, mondván:
 »Ki valamely pályán első indul, *jeget törni* mondatik «
 (i. m. 210. l.). Kazinczynak tehát semmit sem kellett fára-
 doznia elterjesztésében. Ő csak egyszerűen használta azt
 a már rég meghonosult szólást, mellyel a korabeli művelt
 emberek is bizonyára elég gyakran éltek magyar és latin
 beszédükben egyaránt.

XXIX.

Vessünk fátyolt a multakra!

Tóth Béla szerint (Szájru! szájra 101, Szálló igék
 lexikona 210) ez a szólás voltaképen szállóige, mert Deák
 Ferencnek 1861. május 13-án mondott országgyűlési be-
 széde nyomán keletkezett. Deák történelmi nevezetességű
 szónoki és politikai remeke ugyan nem ebben az alakban
 tartalmazza, mert ott az van, hogy »első lépésünk fájdal-
 mas felszólalás, nem a *mult szenvedései* miatt, mert azok-
 ra *fátyolt vetünk*.« Deáknak ez a fogalmazása némi válto-
 zatással jutott bele az elfogadott javaslatba, mert a kép-
 viselőház így módosította az eredeti szövegezést: *fátyolt*
borítunk a mult szenvedéseire. Közszájra azonban a fenti
 csiszoltabb, jobban idézhető alakban került, osztozván ez-
 zel más olyan szállóigék sorsában, melyeknek közkeletű
 formáját szintén nem az író adta meg, hanem a nyelvkö-
 zösség.

Bizonyos, hogy Deák sorsalakító beszédét annak ide-
 jén sokan és nagy érdeklődéssel olvasták országszerte,
 ennél fogva számtalan magyar ember emlegette a multakra
 vetendő fátyolt, mint a nemzet kiengesztelődésének jel-

képét. Ámde maga a kifejezés nem hathatott a nyelvi újság ingerével, mert a *fátyolt vetni valamire, fátyolt borítani a multakra* már eléggé ismert szólásmód lehetett abban az időben. Nemcsak azoknak hangzott ismerősen a felirati beszéd imént idézett helye, akik benne a német *den Schleier der Vergessenheit über etwas werfen* fordítását látták, hanem azoknak is, akik nem tudván németül, csak a magyar költői és publicisztikai alkotásokban találkoztak vele. Mert nem Deák használta először nyelvünkben. Ő csak politikai jelentőséget adott neki és a legszélesebb körű elterjedést biztosította számára, midőn nagyhatású szónoklatában, ebben a — Hunfalvy Pállal szólva — sziklára épített világítótoronyban a politikum erejénél fogva egyszerre odaállította egy egész nemzet érdeklődésének a középpontjába. Ha meggyökeresedését nem is, de közkeletűségét mindenesetre innen számíthatjuk.

Jókai 1858-ban Az elátkozott család első kiadásában már él vele: »Tudjuk, minő szomorú emlékezet köti össze e két úri család két legszebb gyermekét. Vessünk fátyolt reá.« Arany 1850-ben említi a Katalinban: »Fátyolt kezembe! | Az éj legsűrűbb fátyolát: | Hadd fedezzem be | E jelenetnek iszonyát! | ...Fátyolt reá...« Ebben az évben egy másik versében is előfordul: »De fátyolt a bura! — s melylyel köszöntélek, | Ne legyen legalább halotti ez ének« (Egressy Gábornak). Már jóval Arany előtt alkalmazza Széchenyi is a Világban: »Ne bajlódjunk azért a multtal, borítsunk arra fátyolt, s tekintsük inkább a jelenidőt... Erre is húzzunk vastag fátyolt... minden tetteik és gondolataikról magok vonják le a fátyolt.« De még őt is megelőzi ennek a kétségtelenül németből való szólásnak a használatában Kisfaludy Károly, akinek prózai műveiben találkozunk vele, pl.: »...az ember nem azért él a világon, hogy mindig bosszankodjék, hanem az elmúltra fátyolt terít és megbocsájt« (Tollagi Jónás, 1826). »Feledd a multat, csak előre nézz — esdeklik Werner. Van is okod fátyolt vetni a múltra — mond fontosán Róza; — én örömmel nézek vissza, s emlékezetem egy szikráját nem adnám egész jövőödért« (Tihamér, 1825). E két utóbbi idézetben hasonlít a szólás legjobban a Deákéhoz és egyben a *der Schleier der Vergessenheit*hez is, mely az akkori német irodalmi nyelvnek egyik kedvelt kifejezése volt. Csak mellékesen emlitem meg itt, hogy Kisfaludy K. Tihamérjában találhatjuk meg egy Aranyból (A költő hazája, 1850.) idézett szállóigénk forrását is: a *művész hazája széles a világ-ét*: »Ki kérdi a zengő fülmilétől, melyik bokorban marada fészke? művésznek az egész világ hazája.«

Valószínűnek tartom, hogy a *feledés fátyolának* nyelvünkbeli első előfordulását valamivel előbből is ki lehet

mutatni. Mert hogy már Kisfaludy K. előtt is emlegetheték, arra A' magyarság' virágának (1803.) ebből a szólásából lehet következtetnünk: *Fátyollal törlik a sebet*. Jelenése Margalits szerint: A szív sebeit a felejtés orvosolja. Azonban azt hiszem, hogy irodalmunkban aligha fordul elő korábban a XVIII. század két utolsó évtizedénél.

Befejezésül érdekesnek vélem megemlíteni, hogy a kevésbé finomkodó régiség nem fátyolt vetett arra, amit el akart burkolni vagy feledtetni, hanem pokrócot, pl.: »Ebből kegyelmes uram meglátszik, hogy az császár kapucsi passájának ide ki létében csak *be* akarja *pokróczozni* az minapi történt rossz dolgot; de azonban ettől megmenekedvén, azután is azonok lesznek ők, a mineműek eddig voltak« (TMEOkmt. IX, 496). »... ezt talán kegyelmes uram előtt *elpokróczozhatom*« (uo. VI, 433). »Hazugságának *bé-pokróczozására* citállya Sámbar, a hol csak egy vakarítás sincsen« (Matkó: BCsák. 385, NySz). »... gyakorta némely ember az maga hitván cselekedetit más ember besztelenségével szokta elfedezni és *pokróczozni*« (Teleki Mihály lev. VII, 625. 1677). »Nem látja fortélyát most csalárdságának, | *Fordítja pokróczát* mérges munkájának« (Thaly: Adalékok I, 95). Rendszerint azonban a régiek is inkább csak *elpalástolták* a titkolni, rejtegetni, felejtetni valót (vö. NySz.), akár a maiak, noha ma már palástja csak a királynak van meg a papnak. De palástolni valója természetesen akad másnak is.

XXX.

Kenyértörésre kerül a dolog.

Rendszerint akkor szoktunk élni ezzel a szólással, midőn azt akarjuk kifejezni, hogy valamely ügy, viszály, egyenetlenkedés döntő fordulathoz jutott. *Kenyértörésre került a dolog* tehát voltaképen azt jelenti, hogy valamiben érkezett a döntés pillanata. Nagyon természetes, hogy a döntés legtöbbször fogas feladat, azért mondhatja CzF., hogy a *kenyértörés* átvitt értelemben valamely nehéz és elhatározó dolognak a megkezdése: *Majd meglátjuk, mit tesszsz, ha kenyértörésre kerül a dolog* (III, 523). Körülbelül így vélekedik Ballagi is: *kenyértörés* átv. ért. a munka nehezebb, csattanós része (TeljSzót. II, 19).

Eredete felől Simai Ö. (MNY. VI, 364) és Szily K. (uo. XIII, 87) azt tartották, hogy az egyházi szertartásból került át a mindennapi életbe. A katolikus szertartásban u. i. a mise alkalmával, a protestánsban pedig az úrvacsó-

rája kiosztásakor megtöri a pap az ostyát vagy a kenyeret annak az emlékére, hogy Krisztus az utolsó vacsorán szintén megtöré az áldott kenyeret, mondván: »Vegyétek és egyétek, ez az én testem!« A kenyérnek ez a megtörése az utolsó vacsorának kétségkívül legkiemelkedőbb mozzanata, mert vele azt jelentette ki Jézus, hogy föláldozza életét a bűnösök megváltásáért. E miatt könnyen hozzáfűződhetett a döntés fogalma és így a bibliai, illetőleg a szertartásbeli kenyértörés a közbeszédben is alkalmassá vált a döntő pillanat vagy elhatározás képes kifejezésére.

Ez a magyarázat az első hallomásra eléggé tetszetős. Ha a bibliai kenyértörésen kívül más kenyértörést nem ismerünk, akkor bizonyára habozás nélkül meg lehetne benne nyugodni. Noha alkalmasint még akkor is kíváncsiak volnánk tudni, mi az oka annak a sajátságos körülménynek, hogy bibliai eredetű szólásainknak régi nyelvünkbeli nagy elterjedése ellenére éppen ennek a szólásnak a használatát a régi irodalom nyelvéből még eddig senki sem mutatta ki és szólasgyűjteményeink közül is csak Erdélyi jegyezte föl először. Ez már egymagában is némi gyanút kelthet bennünk a fenti magyarázat helyessége felől és a vizsgálódót arra a sejtésre ébresztheti, hogy a címül írt szólás eredete talán inkább olyan forrásra vezethető vissza, mely a nép életéhez áll közelebb. Ebből aztán érthető volna, hogy a nagy többségében vallásos tárgyú vagy legalább is vallásos szellemű régi irodalmunk miért nem alkalmazza a szokásmondásbeli kenyértörést bibliai vonatkozású szólásainkkal egy sorban. Ha t. i. igaz az, hogy ez a szólásunk valamely népi szokásból sarjadt, akkor bizást föltehető, hogy átvitt használatában is jóideig megmaradt népi szólásnak, és irodalmi nyelvünkbe valószínűleg a népies irányzat vitte bele.

De a bibliai vagy szertartásbeli származásba vetett hirtünk ezenfelül megingatja még egy olyan körülmény is, melyet Simai és Szily nem vettek figyelembe. Nem vették észre ugyanis, hogy e szólásnak mai közkeletű formája egy kissé eltér a címben írottétól, mert rendszeren így szoktuk mondani: *kenyértörésre kerül köztük a dolog*, vagyis valamely döntés két versengő vagy viszálykodó fél között következik be. Ha ez a körülmény esetleg nincs is kifejezve külön határozószóval, még akkor is oda szoktuk érteni. Az úrvacsorai jelenetből ezt a formát és ezt a jelentést nem mondom, hogy lehetetlen volna megmagyarázni, de mindez, valamint a szólás használatáról fentebb említettek sokkal természetesebben magyarázódnak meg, ha a már érintett népeletbeli eredetet tesszük fel.

Binder Jenő is azt gondolja, hogy a címbeli szólás valamely hazai vagy idegen eredetű, de előtte ismeretlen

népszokáson alapszik. Az Ethnographia XIII, 238. lapján olvasható kis közleményében hivatkozik a hercegovinaiak és a crnagorcok ama szokására, hogy a család védőszentjének ünnepén bizonyos szokások szerint kalácsot törnek egymással és akinek nagyobb darab jut, azt kíséri majd nagyobb áldás és szerencse a következő esztendőben. A mi délszlávjaink is megtartják a család patrónusának az ünnepét, azon is dívik a kenyértörésnek egy fajtája, de ebben már nincs meg a versengésnek még az az egészen enyhe mozzanata sem, melyet a hercegovinaiaknál megtalálhatunk. Binder helyes utat jelöl meg, midőn a népszokásokra irányítja a kutatók figyelmét, csak hogy kissé messze keresi azt, amit véleményem szerint föl lehet lelteni közelebb is.

Nyelvünkben (a régiben ép úgy, mint a maiban) a *kenyér* szónak 'sors, állapot' jelentése is van. *Nehéz kenyér*: nehéz sors, *árvakenyér*: árvaság, *özvegykenyér*: özvegyi állapot, *katonakenyér*: katonai szolgálat, *kolduskenyér*: nyomorúság. Akinek *kenyeret* adnak vagy akit *kenyérbe tesznek*, azt megélhetéshez segítik; akitől meg *elveszik a kenyeret*, vagy akinek *a szájából kiveszik a kenyeret*, annak másik *kenyér után* kell járnia, hogy megélhessen. *Kenyeret adtanak neki*, azaz tisztet, honnan illete legyen. *El vüttik kenyerit*, azaz tisztit mellől illete volt, olvassuk Sylvester Új Testamentumában (NySz.). Erdélyi szerint *egy kenyéren vagyunk* a. m. sorsunk egyenlő Sylvester is azt mondja: *Eggy kenyéren vagyok vele*, azaz egy ileten (NySz.). *Kenyerestárs*, *kenyerescimbor*, *kenyeresbarát* (NySz.), újabban *kenyerespajtás* (vö. a latin *panis* 'kenyér' szóból > klat. *companion* 'brotgenosse', francia *compagnon*) vagy rövidebben csak *kenyeres* az a társunk, akivel *együtt ettünk meg mi sok kenyeret, sok sőt* (Arany: TE. I 28), aki tehát jó és rossz sorsunkban egyaránt osztozik, vagy gúnyos értelemben: aki velünk egy húron pendül. »Mit búsulsz, *kenyeres*, mikor semmi sincsen?» kérdi a kurucnótában egyik ninestelen vitéz a másiktól. Nyilvánvaló, hogy azért *kenyeres* vagy *kenyerespajtás* az illető, mert azt a kenyeret eszi, amit a másik, vagyis egy sorsbeli pajtások, *egy 'sónn' s kenyérenn lévőök* (B. Szabó: Magy. Vir. 118): az ilyenek »egy igyben forognak, egy bujdosó *kenyeret esznek*« (Teleki Mihály lev. VI, 606.). Ezekben a példákban, meg az alábbiakban is a mindennapi kenyér, mint a legfontosabb táplálék, gyűjtő értelmű: a többi valamennyi szükséglet neve helyett áll, akárcsak a Miatyánkban, midőn így imádkozunk: »Mindennapi *kenyerünket* add meg nekünk ma!«

De az is lehet *kenyeresem*, akivel *megosztom a kenyeremet*, vagy pedig akit én tartok el, aki az én *kenyeremen*

él. Ilyen viszony van pl. az úr és a szolgálja között:... ő is ellehetne *a nagyságod szép kenyerén* [= szolgálatában] egy ideig (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta, 14); ... az ott való udvarbíró, ... ki is úgy tetszik, az *én kenyérem*en volt eddig (Teleki Mihály lev. V, 362); ... hajdani édes hazánkból elbujdostunk s erre a panaszos *török kenyérre* szorultunk (uo. VII, 194). Kegyelmedis boszszankodna, ha olyan szolgálja szökne el, a' kit *maga kenyérénn és savánn tartott fel* (Budai: Polg. Lex. III, 608). *Itt eszem kenyerét a török császárnak* (Lévay: Mikes). *A gazdámmal leszek majd egy kenyéren*, dalolja a Tarnócára szegődött juhászbojtár. Azonban legtöbbnyire azok vannak *egy kenyéren*, akik egy háztartásban élnek, egy családnak, vagy egy füst alatt egy házközösségnek a tagjai: ... *egy kenyéren lévén asszonyom anyámmal* (TMEOkmt. VIII, 438. 1684); *egy kenyéren vagyon atyafiáival* (TörtTár 1903 : 418. 1593); az Atya a Fiunak a Fiu az Apianak, csak a közöttük való osztozásnak előtte (*az míg egy kenyéren vadnak nőtlen korokban*) tartoznak egymásnak közönségesen keresni (Corp. Statut. I, 253. 1603); oda haza az feleségeket, apjokat, anyjokat, kikkel tudniillik *egy són egy kenyéren és kereseten voltak* (TörtTár 1886, 30. 1621); atyai szeretettel intem jó fiaimat, ha feleségeik, cselédjeik vagy közülök valamelyiknek nehéz erkölése miatt *egy kereseten és kenyéren* nem lehetnének, még is ne osztozzanak (uo. 1902: 149-50. 1656); ha Házas Fiaik vagy Vejeik véllek laknak, ha szinte *egy kenyéren lésznek is* (Corp. Stat. I, 476. 1764); egy Háznál ha két három Házas ember lészen is, külön-külön vetődjék-fel réájok ámbár *egy kenyéren legyenek is* a' Főre való vetés (uo. 361. 1716); a hol egy 's két Házas Gazda vagyon egy Füstöt fizessen, a' hol három annál inkább négy Házas ember *egy kenyéren vagyon*, azok másfél, és respective két Füstöt fizessenek (uo. 371. 1721). *Egy kenyéren levőkről*. Élnek némely helyeken oly ravaszsággal az Atyafiak, és más Rendek is azt praetendálják, hogy *ők egy kenyéren vannak*, egy főről portioznak, ketten sőt hárman is, holott vagy külön szántanak vetnek, *Buzát vagy lisztet mérnek egyívé úgy sütnek kenyeret*, vagy külön marhájok, külön keresetek vagyon és külön erszényben rakják, ha valami reditusok vagyon és *csak színnel vannak egy kenyéren* (uo. 51) stb.

Ma már nagyrészt csak a cseléd a gazdával, a fiatal házaspár az öregekkel szokott egy kenyéren lenni a szó reális értelmében. Az új asszonyt a férj családja rendszerint szívesen látja a maga kenyérénn. Ezt pl. a jászoknál — de még másfelé is — a lakodalmi szertartás során úgy fejezik ki jelképesen, hogy midőn az örömanya az udvaron fogadja a menyecskét, egy darab kenyeret nyújt át neki annak

a jeléül, hogy családja tagjául és kenyérére fogadja (Baksay S. összegyűjt. irod. dolg. III, 47). A fiatalok tehát *egy kenyeret esznek* az öregekkel, *egykenyeresek* velük.

Ha mármost valamely ok miatt felbomlik ez az életközösség, akkor az eddig egy kenyéren élők *külön kenyérre* jutnak, egykenyeresből *különkenyeres* lesz belőlük, pl.: Az szalócziak minden esztendőben mind fejenként az régi szokás szerint, minden *különkenyeres* ember egy nap kaszálni eljőjjenek (Tagányi: Magy. erd. oklt. I, 325. 1615); minden külön házu és *külön kenyéren élő* s lakó ember az egy-egy ölfá vágással tartozzék (uo. I, 495. 1653); három *külön kenyeres ember* szolgál neki (TörtTár 1887:141. 1641); minden *külön kenyeres ember* az maga házából egy-egy hizlalt disznót tartoznak adni (uo. 1898:468. 1668); aratáskor minden *külön kenyeres ember* egy hétig tartozik aratni, egy hétig kaszálni és takarni (Géresi: Károlyi csal. oklt. IV, 296. 1648); az ő reájok esett pénzt, külön-külön való személyre ossza, a ki *külön kenyeren vagyon* közöttük (Corp. Stat. III, 71. 1632); a Nemes több Vármegyék Tagjaival és egyéb vitézlő rendeknek minden *külön kenyeres* fegyvert fogjon (Hornyik J.: Kecskemét tört. IV, 281. 1704). Főre való portiózásban *Attyokkal egy kenyéren való Fiak, vagy ötsék* továbbra is egy Főnek tartatván, rótatnak az Adozásnak rendiben...Ha kik ellenben *Attyok vagy Bálttyok mellől külön kenyeren állottanak*, hogy ujobban a' Falubeliek praejudiciumára és defraudatiójára *redeáljanak az egy kenyereségre* meg nem engedtetik, hanem ha egyszer tetszett a' *különös kenyér*, hogy ennekutánna különössen is hordozzák a' közönséges Tereh viselése statuáltatott (Corp. Stat. I, 401. 1737). *Maga kenyérén van. Külön kenyérre ment.* Mikor a házas fiú magának kezd gazdálkodni s külön él atyjától. Azaz független (Erdélyi i. m. 225. l.). *Külön könyérön van:* egy szobában lakik pl. a szüleivel, de a maga kosztján él (MNy. XI, 462). *Külön kényérre szállt:* maga gazdája lett (MTsz. II, 483). Én már rég nem vagyok az apám házánál, a *magam kenyerese vagyokok:* a magam gazdája, önálló vagyok (Nyr. XXXVII, 46).

Sok helyen ennek a külön kenyérre szállásnak is megvan a maga hagyományos módja. Ha pl. az egy kenyéren élő fiatalok meg az öregek annyira összetűznek egymással, hogy többé már nem férnek meg együtt, *egy kenyéren*, akkor — egy néprajzi leírás szerint ma is így szokás Dél-Somogyban — az öreg gazda kétfelé szeli a két család eddig közös kenyerét: az egyik felét a fiataloknak adja, a másikat magának tartja meg. Így jelképezvén, hogy békés együttélésük lehetetlenné vált, tehát *kenyértörésre került köztük a sor.* Ettől kezdve nem is esznek többé egy kenyeret (Ethnographia XL, 45), és idővel azután mindegyik fél

majd meg is *békél a maga kenyerén* (Nyr. XLIII, 143 és XLV, 265). Vagy amint Baksay írja: »Ilyen alkalommal [t. i. a különváláskor] a háznál maradó fél elővesz egy egész kenyeret, azt két egyenlő részre szeli s az egyiket átnyújtja a különválónak. *Elváltak a külön kenyérre*« (i. m. III, 47). Ime, ezért mondják a Kis- és a Nagykúnságon az elvált házaspárokról is, hogy *kétfelé vágták a kenyeret** (Nyr. II, 274 és XIV, 472), vagy Hódmezővásárhelyen, hogy *kettévágták a kenyeret* (uo. II, 367).

Nézetem szerint ezen a ma is élő és régente valószínűleg sokkal általánosabb népszokáson alapul a *kenyértörésre kerül a dolog* szólásunk. Hogy az imént idézett helyeken nem törésről, hanem vágásról van szó, azon nem kell fennakadni. Ma természetesen vágják vagy szelik a kenyeret. De hajdanában, midőn mindennapi kenyereinknek még nem a mai szép, dombos formája volt, hanem kerek lepényalakban sütötték, bizony nem vágták a kenyeret, hanem törték (Horger: MNy. XXIII, 577). Ennek az emléket őrzi szólásunk is. Éppen ezért nagyon régi keletűnek kell lennie, noha ezt adatokkal igazolni legalább is egyelőre nem tudjuk. Legrégibb előfordulását tudtommal Gvadányi Rontó Páljának (1793.) következő helyén találhatni meg: »Hogy ki ki tudhassa ezután mit tégyen, | Ha *kenyér törésre* egyszer *dolgok mégven*« (1807-i kiad. 297). Irodalmi nyelvünkben való gyakoribb használata valószínűleg egybeesik az irodalmi népiesség nagyobb arányú térfoglalásával.

XXXI.

Eben gubát cserél.

Sokat vitatkoztak már ennek a szólásnak jelentéséről és eredetéről. Az előbbi tisztázódott is a viták folyamán, de az utóbbira eddig még nem derült teljes világosság. Ennélfogva azt tartom, hogy nem szükségtelen újból foglal-

* Halason némi pajkos célzattal azt is szokták mondani az elvált házaspárokról, hogy *kétfelé hányták a sonkát* (Nyr. XIV, 472). A németeknél régente a családi asztalt borító abrosz szétvágásával jelképezték a házaspár elválását. *Das Tischtuch ist zwischen ihm und mir zerschnitten* = wir haben nichts mehr miteinander zu tun (Seiler i. m. VIII, 77). Grimm szerint: »Scheidende fassten ein leinentuch an, welches entzwei geschnitten wurde, so dass jeder theil ein stück behielt; dies scheint kirchlicher brauch, dessen das lied von Axel u. Valborg gedenkt« (Deutsche Rechtsalterthümer 454).

kozni vele. Kisértsük meg, hátha az alábbi sorok meg tudják adni a lehetőleg kifogástalan magyarázatot.

Az egészen bizonyos, hogy a címbeli szólásban valamilyen cseréről van szó. De vajjon miféleéről? Az életben nagyon sokféle csere történhetik ugyan, azonban mégis az a leggyakoribb eset, hogy azonos fajhoz vagy nemhez tartozó dolgokat cserélnek el egymással: kutyáért kutyát, lóért lovat, pipáért pipát, aranyért vasat. Természetes, hogy szólásaink szintén az e fajta, vagyis a legszokásosabb cserékről emlékeznek meg. Innen van, hogy a szokásmondás sohasem cseréltet kutyáért borjút, lisztért tojást, szappanért kaszakövet, noha az életben nemesak ilyen cserék fordulhatnak elő, hanem még sokkal különösebbek is. Nyelvünk tanúsága szerint azonban úgy látszik, hogy csak az az igazi csere, mely a vele hasonlóval cserél fel valamit. Ha pl. azt állítom, hogy *nem cserélnék valakivel*, akkor voltaképen azt mondom, hogy a magam állását, hivatalát, foglalkozását, jövedelmét vágy a magam életmódját, természetét stb. nem adnám oda az övéért. Tehát hasonlót a hasonlóért. Ez a felfogás tükröződik szokásmondásainkban is, pl.: *Eben kutyát cserél. Szőren szőrt cseréltek* (Nyr. XLIV, 454). *Lőrén bort cserél. Sapkán süveget cserél. Tarkán kurtát cserél*, azaz tarka kutyán kurta kutyát. *Bársonyon gubát cserél* (mind a kettő szövETFéle). *Szűrön gubát cserél* (mind a kettő ruhanemű). *Aranypat adott, rezzet nyert. Rézért aranyat cserélt* (rosszért jót; mind a kettő fém). *Lovamért számarat nem cserélek* (mind a kettő nyerges állat). *Küszön keszeget* [cserél]. Ez a balatoni ember szájában annyi, mint *eben gubát cserélni*, vagyis hitványról hitványra kerülni, mert mind a *küsz*, mind a *keszeg* igen szálkás, hitvány hal (Herman O.: A magy. hal. könyve).

Mindebből kétségtelenül következik, hogy az *eben gubát cserél* szólásban a *guba* nem jelentheti a szintén *gubának* nevezett paraszti felsőruhát, melyet a *szűrön gubát cserél* szólásunk említ, sem a tímárok cserző *gubáját*, aminek egy szólásmagyarázó adoma gondolja, hanem csak valamiféle háziállat lehet, mégpedig alkalmasint az, mellyel az *eben kutyát cserél* (Nyr. IX, 135, XXIV, 585 és Margalits 135) szólásban találkozunk. Az adai nyelvjárás szerint *eben guba* azt jelenti, hogy 'mindegy' (Nyr. XXVIII, 335). Vácott ugyanígy tartják: *ëbënguba, ëtykutyá*: mindegy. *Akar Jani, akar Jóska: ëbënguba, ësz szikrát së vattok kü-lömbek* (NyF. X, 77). *Guba* tehát a.m. 'eb, kutya'. Azért vallhatja a közmondás is: *Eben guba: mind egy kutya*, vagy *eben guba: mind egyforma*; és azért vélheti Erdélyi is, hogy az *eben gubát cserélt* »alkalmasint egy az *eben kutyát* közmondással, melyhez hangrokonságban is igen közel áll« (i. m. 99. l.).

Ime, ezt bizonyítja idevágó szólásaink egyik oldalú vizsgálatából meríthető tanulság. De ugyanerre az eredményre vezet egy más oldalú vizsgálódás is.

A cserén nyer az ember, ha értékest kap értéktelenért; veszít, ha az értékeset értéktelenért cseréli el; se nyer, se veszít, ha valami értéktelenért épen olyan értéktelen jut neki. *Lőrén bort cserél* az első esetre példa. *Bársonyon gubát cserél* szólásbeli bizonyítéka a másodiknak. *Eben gubát cserél* a harmadik esetet illusztrálja: a cserélő felek közül egyik se nyer, de nem is veszít, mert azt kap, amit ad: rosszért rosszat. Mivel az *eben gubát cserél* szólást illetőleg valamennyi magyarázó megegyezik abban, hogy 'értéktelent értéktelenért, rosszat rosszért cserél el' a jelentése, vagyis teljesen egyező értelmű azzal, hogy *eben kutyát cserél*,* nagyon valószínű, hogy a két szólás egyes szavai is megegyeznek egymással jelentésre nézve. A *guba* tehát ez alapon is *kutyát* jelent. Hogy a népi viselet egyik ruhadarabját nem jelentheti, sem valami egyéb *guba* nevű tárgyat, az már előbb is kitént a fentebbiekből.

Az *ebbel* különben szintén *kutya* szokott társulni az előbbiekkal jelentésre teljesen azonos értékű más szólásokban is. Pl. ha egyik rossz után másik épen olyan rosszat várunk, azt szoktuk mondani: *Nosza eb után komondor*. *Nosza eb után kurta* [jön vagy következik]. Világos, hogy az *eb* után következő *komondor* vagy *kurta* csakúgy *kutyát* jelent, mint a szintén *eb* után emlegetett *guba*. És mivel akkor is *eb* után következik a *komondor*, ha valaki *eben gubát cserél*, azért Kisviczay helyesen állapítja meg ez utóbbi szólás jelentését az előbbiekkal egyezően így: *Eben gubát tserélt*: *Phoenicea commutatio* (Adag. 408, NySz.), vagy Szirmay: *Eben gubát cseréltt*: *mala commutatio* (Hung. in parab. 115. 1804).

Tévedés azt hinni, hogy a tárgyul vett szólás így hangzott eredeti, teljesebb alakjában: *eben kutyát*, *szűrön gubát* [cserél] és ebből vonódott volna össze az *eben gubát* (vö. Nyr. XXIX, 39 és MNy. V, 37). Ennek épen a megfordítottja az igaz: az *eben gubát* szólás egészült ki idő folytán egy vele azonos jelentésű és azonos szerkezetű szólásmóddal, és ezzel a gondolatritmusos újabb alakkal azt akarja mondani, aki alkalmazza, hogy akár *eben kutyát*, akár *szűrön gubát* cserélek: egészen mindegy.

Egy szó annyi mint száz: a szólás említette *guba*, akár-hogy forgassuk is, mindenképen *kutyát* jelent, mégpedig azt a bozontos szőrű, borzas bundájú, gondozatlan ebet

* Az *eb* meg a *kutya* nagyon gyakran 'hitvány, rossz, megvetni való' jelentésben szerepel szólásainkban.

kell rajta értenünk, melyet régi nyelvünk *gubás eb*-nek hívott: *Gubás ebnek* fanos eb a társa, lator latornak a barátja (NySz). Fanos ebnek *gubás eb* a társa (Margalits). Igazán *gubásnak* fanos a társa (Teleki M. lev. V, 68. 1670). Ollybá tartom rossz embernek reám szöllását, mint szeménten *gubás ebnek* az ugatását (Thaly: VÉ. II, 125). *Gubás ebnek* borzas szőri, rám tátva szája (uo. 132).

De nemesak a borzas szőrű ebet mondják *gubás*-nak, hanem az embert is, ha 1. bozontos, borzas, boglyas, kócos, fésületlen hajú (MTsz), 2. ha a gyapjúból készült, bő, galértalan és *guba* nevezetű felsőruhát készíti és 3. ha ilyen felsőruhát visel. A *guba* viselőjét, a *gubás*-t néha szintén csak *gubá*-nak hívják. A *koronás* király helyett is szokták mondani: *korona*, pl. ez vagy az a *korona* szándéka, óhaj-tása. Vannak férfiak, akik az asszonynepről szólva, azt állítják magukról, hogy nekik ugyan nem parancsol sem a *szoknya*, sem a *főkötő*. Derék csizmás kisgazdáink véleménye iránt sokszor így érdeklődnek gúnyolódva politikai ellenfeleik: mit szól majd ehhez vagy ahhoz a *csizma*? Szűr [azaz a *szűrös ember*] vágja a fát, *ködmön* hozza haza, *palást* rakja a tüzet, *bunda* nyugszik mellette, jegyzi föl szólásgyűjteményében Dugonics. Azt meg, hogy az egyik *gubás ember* (azaz egyik szegény) a másik *gubással* (a másik szegénnyel), egyik *bundás ember* (azaz egyik gazdag) a másik *bundással* (a másik gazdaggal) fér meg csak igazán, vagy illik össze, azt a közmondás így fejezi ki: *Suba subával, guba gubával* vagy: *Guba gubához, suba subához*. Ahogy tehát *gubás ember* helyett mondhatták: *guba*, épúgy mondhatták a *gubás kutya* helyett is, hogy *guba*. És hogy ez nemesak pusztá feltevés, azt bizonyítják a következő, XVII. századbeli adatok: Vallyon ezeknek is azt merede mondani hogy *hazudnak az eb orezau*? De *gubához* [azaz *gubás ebhez, kutya*hoz] illik az *morgas* (Zvonarics-Nagy: Pázmán Pir. 161; idézi Kertész M. Nyr. XLIV, 442) ... ezek ott találták Haller Jánosnak Béldihez egy levelét, melyben forgatván Zólyomit is, írta volt Haller János: *eben gubát vagy kutyát cserélne* (Bethlen M. Önélet. I, 500). Nyilvánvaló, hogy itt a *vagy* nem választó kötőszó, hanem magyarázó, tehát a kiemelt mondatnak nem az a jelentése, hogy *eben* vagy *gubát* cserél, vagy *kutyát*, hanem az, hogy *eben gubát* vagyis *kutyát* cserélnének, ha t. i. Zólyomit választanák fejedelmül Apafi helyett.

De még bizonyosabbá teszi fejtegetésünket az a körülmény, hogy a *kutyának* ez a *guba* neve, melyet eddig csak a régi nyelvből említettünk, megvan egyik nyelvjárásunkban is. CzF. szerint ugyanis »*guba*: tájszólással pl. Pozsony megyében annyi is, mint *kutya*. Innen a közmondat: *Eben gubát* (azaz *kutyát*) *cserélt*« (II, 1127). CzF.-

nak ezt az állítását megerősíti Harsányi Zsolt következő becses tudósítása: »Egy pozsonymegyei ismerőssel találkoztam, aki azt a meglepő dolgot adta tudomásomra, hogy az ő vidékén lakó magyar parasztság *a kutyát gubának is szokta nevezni*. — A homlokomra ütöttem. Végre meg tudom érteni azt a kifejezést, amelyet eddig nem értettem: mit jelent az, mikor valaki *eben gubát cserél*« (Pesti Hírlap, 1929. márc. 3. sz. 7. l.).

Azt hiszem, a fentiek után senkinek sem lehet komoly kétsége a felől, hogy a címül írt szólás csakugyan *kutyát cseréltet az eben*, mert bizonyos, hogy a benne említett cseretárgyak közül *az egyik eb, a másik meg kutya*. Nekem sincs róla több mondanivalóm, csak az alakváltozatok teljessége kedvéért még annyi, hogy egy 1633-ból származó levél ebben a szólásban a *vált* igét alkalmazza a *cserél* helyett: ...ott az szomszédban is úgy hiszem, hogy csak *eben gubát fog váltani* kegyelmetek, mert igen nyughatatlan rosznak mongyák azért azt is az mostan Egerbe ment basát (Géresi: Károlyi csal. levélt. IV, 252). A szólás eredeti tárgyi kapcsolatának teljes elhomályosulását mutatja az *eben guta* változat, melyben a néhol teljesen értelmetlenné vált *guba* szót fölcserélték az érthetőbb *gutával*. De átvitt értelme azért megmaradt, mert ebben az alakjában is azt jelenti, hogy 'mindegy, egyremegy, egy kutya' (Nyr. XLVI, 223).

XXXII.

Faképnél hagy.

Aki szó nélkül, búcsúzatlan távozik valakitől, arról azt szokták mondani, hogy faképnél hagyta az illetőt. A szólás irodalmi és népnyelvi jelentése tehát a.m. 'szó nélkül, búcsúvétlen ott hagy valakit'. Néha a 'cserben hagy' felé hajló árnyalata is van, midőn pl. a legényről azt mondják, hogy *faképnél hagyta a leányt*, akinek egy ideig tette a szépet, de aztán szakított vele. Ílyesforma jelentését találjuk régi nyelvünknek ebben az adatában is: »Az Báthorista uraim köszörölhetik fogokat, de bizony *az faképnél fognak maradni*« (ErdTörtAd. II, 57. NySz.), azaz 'felsülnek, cserben maradnak'.

Szólásgyűjtőink közül tudtommal Kisviczay jegyezte föl először ezt a régiségben eléggé ismert szólást (vö. NySz.) ebben az alakban: *Ott hagyták a' fa képnél*. Ez Erdélyi szerint azt jelenti, hogy »talán azon magános keresztekénél, melyek a falu határain, mesgyéjén vannak fel-

állítva a sikon. Faképnél az az egyedül, mikor az emberhez senki se szólhat« (i. m. 126. l.). Ez a veleje Tolnai szólásfejtő magyarázatának is (Ethn. VIII, 232), mely egyben a szólás keletkezésének idejét is megállapítja, mondván, hogy azt a reformáció idejébe lehetne tenni, midőn a nép a szent képek, feszületek erejében nemcsak hogy nem bízott, hanem kételkedésének kifejezést is adott a nevezett szólásban.

Már most egyelőre ne firtassuk, hogy Erdélyi és Tolnai magyarázata helyes-e, hibás-e, hanem előbb vegyük tudomásul, hogy e helyett: *Ott hagyták a faképnél* — azt is szokták mondani: *Ott hagyták a kapufélfánál* (Sirisaka: Közm. könyve), aztán pedig nézzük meg, hogy a *fakép* még miféle szokásmondásainkban fordul elő.

Megtalálhatjuk pl. ebben a Dugonics-följegyezte szólásban is: *Ott ácsorog a faképnél*. A nagyérdemű gyűjtő ennek a szólásmódnak ugyan nem magyarázta meg az értelmét, de azt hiszem, egészen nyilvánvaló, hogy 'dologtalanul álldogál, tétlenkedik' a jelentése. Jegyezzük tehát meg, hogy van olyan *fakép* is, melynél ácsorogni, tétlenkedni szoktak. De jegyezzük meg továbbá azt is, hogy a tétlenkedő emberek szeretnek a kapuban álldogálni, bizonyára azért mondják róluk, hogy egész nap mást se tesznek, mint a *kapufélfát támogatják*. Ott beszélgetnek különben esténként a fiatalok is, és oda várják vissza a hűtlen kedvest azzal a nótával, hogy: Megérem még azt az időt, | Sírva mégy el házam előtt. | Megöleled *kapum fáját*, | Úgy siratod a gazdáját.

Faludi az Útravaló c. tréfás versében azt énekli a nemszívesen látott vendégről, hogy:

Ne maraszszuk, el mehet,
A' mint tetszik, úgy vehet
A *fa képtől* vég búcsút,
Előtte az ország út!

(Révai: Faludi költ. maradv. 38)

Egy magyarázó szerint, aki úgy látszik Erdélyi és Tolnai után indult, ebben a versben a *fakép* 'faluvégi feszület'-et jelent, vagyis a kiemelt szavakat úgy kell értenünk, hogy a nemszeretem vendég ne a házigazdától vegyen búcsút, hanem a faluvégi keresztfától, azaz búcsúzatlan is elmehet. Ne bolygassuk, hogy ez a magyarázat megállja-e a helyét, vagy se, hanem inkább azt jegyezzük meg, hogy a *faképtől* vesz búcsút Erdélyi szerint azt jelenti: »Senkinek sem köszönve, bucsu nélkül mégy el, mikor nem is tudják« (i. m. 56. l.). De ne feledjük el azt se, hogy szólásainkban nemesak a *faképtől* szokás búcsút venni, hanem a *kapu-*

fától, kapuféltől, kapufélfától vagy székelyesen: a kapuzábétól is. *Elbúcsúzott a kapufától*, jegyzi föl Dugonics. Toldi György meg azt panaszolja az öccséről: »Hová, hová nem lett? elosont a háztól, | El sem búcsúzott, csak a kapufélfától« (Toldi VIII, 9). Ha megbecsül, mindenem az övé — különben *Isten hozzád, kapufa!* mondja Kisfaludy Csálódásokjának egyik alakja. *Servus kapufélfa!* Kalapomhoz kapva, rohantam ki az ajtón, — írja Jókai egyik elbeszélésében (Nemz. kiad. XXII, 33). *A kapuzábétól vett búcsút* (Krizsa: Vadrózsák; az előbbiekkal együtt l. Lehr.: Toldi Comm. 273) ... még *a' kapufátul sem vöszön ijettében bútsut* (Fel. a Mondolatra. RMKT. XI, 65). *Imprecatio Hungarica in amicum e consortio reliquorum profugientem, a' ki kapufától vett bútsut*: Zápor esső vezesse, | A' forgó szél kergetse stb. (Szirmay: Hungaria in parabolis, 1804. 110). *Eküetkezett* [= elkövetkezett, azaz elbúcsúzott] *a kapufélfátul*, mondják a búcsútlanul távozóról a baranyamegyei Pellérdén (MTsz.). Látnivaló, hogy ez a szólás épen azt jelenti, amit az előbbi; ennélfogva egészen mindegy, akár a *faképtől búcsúzzék el* valaki, akár a *kapufélfától*, mert mind a két esetben búcsúszó vagy hír nélkül megy el, áll tovább, ugrik meg, szökik el valahonnan az illető (vö. ToldiComm. i. h.). Igen jól mondja Tolnai, hogy ezekben a szólásokban az állítás tulajdonképpen tagadást jelent: mint-hogy a fakép vagy a kapufélfa nem szól, a távozó ember is szótlanul megy el mellette, nem búcsúzik el tőle (Ethn. VIII, 233).

A *kapufának*, *kapufélnek*, *kapufélfának* vagy *kapuzábénak* néhol *kapuszobor*, máshol meg *kapubálvány* a neve. Az utóbbtól természetesen ép úgy búcsút lehet venni, mint a kapufától vagy a faképtől. B. Szabó szerint: *A' kapufától, v. — bálványtól vett bútsut*: bútsú-vétlen, bútsúzatlan' ment-el (Magy. Vir. 455). A *kapubálvány* nevű súlyos faoszlop némán, mozdulatlanul tartja a kapu szárnyait. Épen azért, aki szó nélkül, bambán álldogál valahol, arra azt szokták mondani, hogy *áll, mint a bálvány* (Erdélyi 30. l), a gyenge szellemi képességűre meg, hogy *ostoba mint az báluán* (Decsi: Adag., NySz.). Nagyon valószínű, hogy mind a két esetben a *kapubálvány* > *bálvány*-ról vették a hasonlatot. Aki ostoba, mint a bálvány, arról azt tartják, hogy *akár neki, akár a kapufának szóljak* (MTsz. II, 456). S ha hozzá még elbizakodott is, akkor igazán rámondható, hogy: *Rátartó fakép* (Verseghy: Gr. Kaczaisfalvi. Magy. Reg. kiad. 99). Mindezt annál inkább is megtehetjük, mert a *kapufa*, *kapubálvány* meg a szólásainkban emlegetett *fakép*, amint különben a fentebbi párhuzamos szólásokból is nyilvánvaló, voltaképen ugyanazt jelentik.

Kérdés azonban, hogy miért nevezik a *kapufélfát ka-*

pubálványnak meg faképnek ('idolum, statua lignea; hölzer-nes standbild', NySz.).

Ha némely városi házat nézünk, vagy a legtöbb magyar vidék falusi házait tekintjük, azt látjuk, hogy a kapufélfájuk két, legtöbbször négyszögletesen hasábosra faragott és különféleképen díszített vagy díszítetlen faoszlop, melynek a *fakép*hez, vagyis a fából faragott képhez, szoborhoz meg a vele azonos jelentésű *fabálvány*hoz (a *bálvány* Budenz szerint eredetileg 'idolum') semmi köze sincs. Ámde az ország egyik-másik vidékén (CzF. szerint Mátyusföldén, T. Novák Lajos szerint Vecsésen, vö. NéprÉrt. XVIII, 178) még ma is láthatni olyan kapufélfát, kapuszobort, mely emberi felsőtestet vagy emberi fejet ábrázol. Egyes vidékek népies építkezését ismertető dolgozatok többször megemlítik az emberi alakot feltüntető kapufélfát vagy kapubálványt. Viszont más vidékek kapufáinak ma már geometriai díszítményei tagoltságukkal árulják el, hogy a hajdani emberalakú díszítésből stilizálódtak mai formájukba: nem emberalakúak többé, de még most is van *fejük*, *nyakuk* és *válluk*. Hogy az emberszabású kapufélfák régente sokkal gyakoribbak voltak, mint ma, az kétségtelen. Nagyon valószínű, hogy őseink pogány hitvilágának a maradványai és eredetileg a lakóhelyet meg a háznépet védő szellemeket ábrázolták (vö. NéprÉrt. XVIII, 178). Hogy ez a föltevés helyes-e vagy téves, annak eldöntése az ethnographus dolga. Itt e kérdéshez csak annyit jegyzek meg, hogy egy Reguly-följegyezte osztják hősének is megemlíti a város kapuját őrző horgas karmú, mohos arcú, penészes arcú két *jeli-t*: a kapu két félfájára kifaragott és a kapu őrzésére hivatott torzalakú, szakállas bálványt (Munkácsi: Kőrösi Csoma-Archivum I, 156). Nem lehetetlen, hogy az ajtófélfának a Dráva mellékén járatos *örfa* (MTsz. II, 38) neve szintén a kapubálványok hajdani őrző, védő szerepére utal. De az egészen bizonyos, hogy a *kapubálvány*-on meg a szólásainkban emlegetett *fakép*-en ilyen, emberformára faragott kapufélfát kell értenünk. Az előbbi CzF. szerint is: »Bálvány gyanánt kifaragott kapufa v. szobor, melybe a kapu sarkai illesztvék«. Ez előtt a *kapubálvány*=*fakép* előtt szoktak ácsorogni a tétlenkedők, akik más szóval a kapufát támogatják; ettől vesznek búcsút azok, akik a szólás egyik változata szerint a *kapuféltől búcsúzkodnak*. A kapufául szolgáló emberalakú *fakép* vagy bálvány, melynek hiába szólunk, mert se nem mozdul, se nem felel, könnyen válhatott a korlátoltság és az ostoba rártartóság jelképévé.

A kapufánál vagy a *fakép*nél szokott beszélgetni a gazda ismerőseivel vagy távozó vendégeivel. Ha ezek búcsúvétel nélkül mennek onnan tovább, akkor méltán mondhatni,

hogy *ott hagyták a faképnél*. Gyakran ott ért szót udvarlójával a leány és ott is várakozik rá esténként. De ha a leány másfelé csapja a levelet, akkor hiába várja a kapuban az elhagyott kedves, mert *faképnél hagyta* a hűtlen.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy erről a 'kapufélfa' jelentésű és emberformájú faképről van szó a következő idézetben is: »... tizenkét nap nem ettek egy falat kenyeret is, ... úgy annyira elfogyatkoztak, hogy mint a vázok, *mint a faképek, olyanok*, még az emberi ábrázat sincsen rajtok« (TörtTár 1882, 312. 1640). A kiéhezett, lesóványodott, halvány arcú emberek valóban hasonlíthattak a kapufélfák időmarta, esetlen faragású és emiatt többnyire szintén megviselt emberi ábrázatot feltűntető fakó színű faképeihez.

Végezetül meg kell még itt emlékeznem Gvadányinak is egy olyan szólásáról, mely a *faképnél hagy*-gyal alakí és jelentésbeli rokonságban áll. Ez a *bitófánál hagy*. A Fal. Nót. VII. Részében találkozunk vele, ott, ahol nótárius uram egy született magyar grófort tesz csúffá. Midőn már jól megmondogatja neki a lelkénvalót, így folytatja: »Ezt mondván el-mentem, őt *a' bitófánál* | *Hagytam*.« Jelentése: búcsúzás, köszönés nélkül eltávoztam, azaz *ott hagytam a faképnél*. Gvadányi szólásában a *bitófa* természetesen nem akasztófát jelent. Ugyan bizony, hol is venné magát az akasztófa a Duna hídján, ahol az említett jelenet lefolyt? Hanem igenis jelenti azt az oszlopot, vagy vastag karót, melyhez a lovat, tehenet kötik csárdák, lakóházak előtt (vö. MNy. IX, 294). A népelet olyféle jelenetei, amilyenekről fentebb szólottam, természetesen nemcsak a *kapufélfa* vagy *fakép* előtt játszódhattak le, hanem a közeliükben álló *bitófánál* is. Azért van a *bitófánál hagy* szó-lásnak ugyanolyan jelentése, mint a *faképnél hagy* szokás-mondásunknak. Az a körülmény pedig, hogy némely faluban a ház előtti karó környéke társalgó helyül szolgál, megmagyarázza ezt a hevesmegyei szólást: *Karó tövibe gyűlnek* v. *tövelnek*, mely azt jelenti, hogy a ház előtt ösz-szegyűlnek egyetmást megbeszélni (Sirok. Nyr. VIII, 567, MTsz.).

XXXIII.

Azt se mondta: befellegzett.

Ezt is arról szokták mondani, aki szó nélkül, búcsú-vétlen távozott valahonnan, pl.: Úgy ment el, hogy *még azt se mondta: befellegzett*. Egyszer csak tovább állt, *még azt se mondta: befellegzett*. Erdélyi szerint ez a szokás-

mondásunk ezzel a kettővel van szoros értelmi rokonságban: *Azt se mondta: cseréljünk aczélt és Azt se mondta: eb vagy kutya*, vagyis: Sem jót, sem rosszat nem szólott, s elment (i. m. 96. l.).

Az említett szólások rokonságát és jelentését valóban helyesen állapította meg a nagyérdemű gyűjtő. Csakhogy párhuzamos szólásul többet is idézhetett volna az utóbbi kettőnél, mert rajtuk kívül még a következőket is mondogatják arról az emberről, akiben távozáskor megreked a szó: *Azt se mondta: papucs, papucsfej, papucsmag, pacs-mag; asz sē monta: beu!* (még csak nem is köszönt. NyF. XXXIV, 118); *azt se mondta: templom; azt se mondta: cseréljünk pipát vagy cseréljünk szűrt; as sē monta: papucs vaj cipellő, csak émént* (Nyr. IV, 322); *azt se mondta: félkalap; azt se mondta: bikkmakk; azt se mondta: eb ura fakó; azt se mondta: ámen; azt se mondta: papot; azt se mondta: cserebogár* (Dugonics i. m. I, 180); *azt se mondta: bú-e vagy bá; as sē mondta: dajbakancs* (NyF. XVI, 31); *azt se mondta: reteszfej v. recetfej* (NyF. XXXIV, 118); *még azt se mondta: recet* [*<retec <retesz*] (MTSz. és Margalits i. m. 558). Ez a két utóbbi szólás valószínűleg ebből rövidült: *azt se mondta: Isten hozzád, reteszfej!* azaz úgy elment, hogy még a reteszfejtől* sem búcsúzott el (vö. *a kapufélfától vesz búcsút*). E szólásmódok közül némelyiket valószínűleg nemesak a távozáskor szótlanzkodó emberekre szokták alkalmazni, hanem azokra is, akik egyéb esetekben szintén igen fősvényen mérik a szót. Lehet, hogy éppen ilyen is volt eredeti alkalmazásuk. A címbeli szólás azonban kétségtelenül a néma távozással kapcsolatos. Származását véleményem szerint a népies búcsúzkodás udvariassági formái magyarázzák meg.

Midőn ugyanis a magyar asszony sokáig *elül, elidőz, elbeszélget, eltanyáz* valahol, akkor hazakészülődését rendszerint ilyesféle megszokott társalgási fordulatokkal jelentgeti: *Mégvők má, mer éhessenek a gyerékek; mék má, mer rínak a disznók; jó lesz, ha mégvők, mer megövernek otthon; ideje, hogy mēnjek, mer maj értem gyün az uram* stb. Ezekben a szólásmódokban a dolgára, kötelességére hivatkozik az illető. Néha azonban fontosabb ok híján az idő múlását hozza fel közelgő távozása mentségül, pl.: *De régēn ülök már itten! Ejnye, de lē is űtem! Mégvők, mer mülík az idő* (Lajos király is ezzel köszön el Rozgonyiéktól: De Lajos, köszönve, mond: »*az idő mülík*«. Tol-di Szer. III, 6). *Mék má, mer rám sūtétédik vagy itt ér az*

* *Reteszfej v. reteszfő* a Székelyföldön az a vas az ajtófélfában, melybe becsukáskor a függő lakat horgát belé kell illeszteni (Nyr. II, 556); másfelé azonban tudtommal a retesz fogantyúját jelenti.

este. Mondják má, hogy mēniek, ha nem akarok itt aludni stb. Máskor meg az időjárást emlegeti a távozni készülődő: Mēnnēm kell, ha nem akarok mēgázni. Sietők, mer maj a nyakamba szakad az eső. Mēgyők, mer má beborult, befellegzett.

Legalább ennyi okát kell, hogy mondja távozásának a készülődő, ha nem akar véteni az illedelem ellen. Mert ha még ennyit sem tesz meg a kötelező tisztesség kedvéért, akkor méltán megróhatják egyebek közt ilyenformán is: *Még assē monta, hogy befellekzett, csak émönt* (NyF. LVII, 31). *As sē monta: beburút* (NyF. XXXIV, 118). *Azt se mondja: beföllegzett, majd eső lesz* (Nyr. II, 239). *Még azt se mongya, hogy befellegzett, maj eső lesz* (Nyr. XLII, 189).

Azonban a *befellegzett* igét nemcsak ebben az egy vonatkozásban használja a szokásmondás, mert van ilyen szólásunk is: *No annak már befellegzett! Ami az én dolgomat illeti v. nézi, annak már régen befellegzett. A mi reménységünknek már befellegzett örökre.* Látnivaló, hogy ezekben a *befellegzett* a.m. 'rossz sorsra jutott, rosszul van sora, vége van'. Eredetének pedig az a magyarázata, hogy a nyelv szereti az emberi sors változásait a természet életéből vett képekkel kifejezni. Az ember életének is van *tavasza, tele, nyara és ősze*. A kis gyermek élete *hajnalát éli*, a javakorbéli férfi pályája *delén áll*, az öreg embernek meg már *esteledik* (vö. Toldi *Estéje*) vagy *alkonyodó félben van már élte napja* (Petőfi). Van *napsugaras, derűs és borus (derűre ború)*, *zimankós és viharos élet*. A szerencsésnek *felkelt a napja*, és *lement a szerencsétlené*. *Tavaszm, vígságom téli búra vált*, énekli az egyik költő. *Béborult ifjúságom, zengi a másik. Gyászba borult* mostan *csillaga* fiának, mondatja kedves hősével a harmadik. Mármost *akinek beborult a napja, beborult az élete*, vagy ahogy még öt-hat évtizeddel ezelőtt is mondogatták: *felhők tornposultak élete egére*, arról azt is mondhatjuk, hogy *befellegzett neki*, ha pedig valakinek egészen reménytelen a helyzete, akkor annak már *örökre befellegzett*.

XXXIV.

Nem ér egy hajtófát.

E szólás eredetének magyarázatával már több kutató foglalkozott, de egyik sem tudott elfogadható eredményre jutni.

CzF. szerint a *hajtófa* vagy *hajtítófa* olyan fadarab,

mellyel valamit hajigálnak, különösen némely fák, pl. dió-, vadalma-, vadvadkörtefák gyümölcseit leverik. Erről az alkalmi hajító eszköztől volna szó az *egy hajítót* vagy *egy hajítót* *sem ér* szokásmondásban. Azt hiszem, hogy ez a feltevés téves. Egy-egy heverő fadarabnak u.i. csak akkor lesz *hajítófa* a neve, mikor éppen gyümölcsverés céljára használják fel. Ebben a minőségében pedig már csak azért sem lehetett a teljes értéktelenség kifejezésére alkalmazni, mert hiszen hasznos szolgálatot tesz annak, aki általa jut az óhajtott gyümölcsök birtokába.

Semayer Vilibáld a Műveltség Könyvtára c. ismeretterjesztő vállalat egyik kötetében ősrégi műveltségi állapotunk emlékének tartja. Szerinte ugyanis a *hajítófa* alatt valami olyasféle eszközt kell értenünk, mint amilyen az ausztráliai bennszülöttek lapos hajító buzogánya vagy inkább hajító sarlója: a bumerang. Tehát ebben a ma is közkeletű szólásunkban az ősmagyarság hajdani bumeranghasználatának emléke őrződött volna meg (Az ember 368).

Azt hiszem, hogy ebben a kissé könnyed hozzávetésben Semayer ép oly messzire hajította a — bumerangot, mint abban a másik magyarázó kísérletében, mely szerint *kiseb-bik uram*-nak eredetileg a többférjűségben élő magyar asszony a fiatalabbik férjét tisztelte volna, vagyis a 'férj öccse' értelemben ma is élő népnyelvi kifejezésből az ősmagyar nő polyandriájára lehet következtetni (i. m. 346). Szerintem ennek a feltevésnek semmi alapja sincs, de éppen ilyen pusztá találgatás az előbbeni is, úgyhogy a címűl írt szólást, melyet ebben az alakban: *hajító fát sem adnék rajtok v. érettek* B. Szabó jegyzett fel először (Dugonicsnál: *nem ér egy hagytó fát*) nem sorozhatjuk ősi műveltségünk nyelvi emlékei közé.

Madarassy László (MNy. IV, 226-28) e szólás helyes magyarázata érdekében felhívja a kutatók figyelmét egy olyan hajítófára, mely szerint még nemrégiben is élt a magyarság kezén. Ez a hajítófa egy mindkét végén kihegyezett keményfa-cövek volt, melyet betyárok, pásztorem-berek használtak oly ügyesen, hogy a pörögve repülő súlyos fadarab ötven-száz lépésről is halálra sebezte a kiszemelt áldozatot. Ennek a kezdetleges, de igen veszedelmes hajító fegyvernek a használata, az ú. n. *megkarózás* vagy Baksay szerint *megcūvekelés* nagyon régi szokás lehetett, mert Madarassy egy 1560-ból származó adatot is tud rá idézni. A tudós közlő nem mondja ugyan határozottan, hanem inkább csak sejteti, hogy a címbeli szólásban ez a régi fegyver rejtezkedik, mert szerinte ez az egye-

düli hajítófa, amit eddig ismerünk, ennélfogva a szólás sem származhatott másból.*

Noha Madarassy föltevése sokkal valószínűbb, mint Semayeré, mindamellett egy kissé tüzetesebb vizsgálódás után mégsem állja meg a helyét. Hiszen ez a hajítófa azok szemében, akik védő- és támadó fegyverül használták, nagyon becses holmi volt, semmiképen sem szolgálhatott tehát az értéktelenség kifejezésére. Akik pedig nem ismerték, azok nem alkothattak róla szólást.

De meggondolandó még egy másik körülmény is. Tudomásom szerint a régi fegyverek, noha az újabbakkal szemben el is veszítették értéküket, sohasem fordulnak elő értéktelenséget jelző szólásainkban. A régi, hosszúcsövű puskát nevezik ugyan *dióverő*-nek, a régi pisztolyt *disznóláb*-nak és ezekben az elnevezésekben a tréfás hasonlítás mellett van bizonyos pejorativ természetű értékelés is, de azért azt mégsem szoktuk mondani, hogy ez vagy az *nem ér egy kovás puskát, egy kerekes pisztolyt, egy kőgolyóbist vagy egy rozsdás kardot sem* stb.

A Madarassy közlésén alapuló magyarázatnak ezt a szembeötlő gyengéjét érezhette T. Nagy Imre is, azért a szólás eredetének felderítésére egy másik hajítófát említ meg, mely a pásztorgyerekek játékszeréül ma is él Csík megyében. Ez egy 40-50 cm. hosszú vékony pálcá, egyik végét bicskával meghasítják, a hasítékba kavicsot tesznek, aztán a pálcika másik végénél fogva messzire elhajítják. A közlő szerint inkább erre a hajítófára vonatkozhatik a *nem ér egy hajítófát* szólásmondás (vö. MNy. IV, 368).

Valójában erre a magyarázatra is azt mondhatni, amit az előbbire. Ez a csíkmegyei játékszer a maga körében ép oly értékes, megbecsült eszköz, mint valamennyi más gyermekjáték. Ebből következik, hogy egyetlenegy olyan szólásunk sincs, mely az értéktelenség kifejezésére valamelyik régi vagy mostani gyermekjátékszer nevét alkalmazná. Én legalább se nem hallottam, se nem olvastam efféle szólásmódokat: *nem ér egy bigét, egy pilinckét, egy fűzfasípot, egy csúzlit, egy bodzapuskát, egy falovat* se stb. Mivel te-

* Valami fegyverféle lehetett az a *hajítófa* is, melyről Czegei Vass György naplójában olvassuk a következő érdekes sorokat: » 16 Martii [1699] voltam az ő felségek r ó k á z á s á b a n az Praterben, ebéd után és négy óra után; az holott elsőben négy versen rókákat hajtottak elő és azokat hányták fel hálókka, az király is gyakran hányván, és az császár ő felsége és az dux *hajító fákka* veregették az orrokat és hajigálták, és az kik az rókák közül megkényszeredtek, megölögették ő felségek, az orrokat, fejeket veregettén; annakutána az király felvetvén az hálóval egy rókát, lelötte« (Monírók XXXV, 295).

hát a T. Nagy Imre hajítófájával sem hajíthatunk akkorát, hogy célt találjunk vele, azért másfelé kell kereskednünk az elfogadható megfejtés után.*

Szólásaink az értéktelenséget rendszerint olyas valaminek az emlegetésével fejezik ki, ami minden vonatkozásban teljesen értéktelen vagy pedig nagyon is csekély értékű. Szótáraink és szólásgyűjteményeink tanúsága szerint azt szoktuk mondani a semmit sem érő, haszontalan emberre, tárgyra, dologra, hogy nem ér *egy babot, egy fületlen pitykét, egy réz fityínget, egy árva garast, egy lyukas mogyorót, egy férges diót, egy fapénzt, egy fabatkát, egy fagarast, egy fapolturát, egy lyukas petákot, egy ütet taplót, egy fakóvát~fakohát, egy pipa dohányt, egy pofa bagót, egy hajdina vakarcsot, egy molyette kucsmát, egy hajnali vagy egy kegyelmes kurjantást, egy irgalmas kiáltást, egy árva felsóhajtást* stb. Azt hiszem, épen ilyen értéktelen holminak kell lennie az imént említettekhez hasonló jelentésű szólásban szereplő *hajítófa*-nak is.

Tudott dolog, hogy az *-ó, -ő* képző a befejezetlen cselekvést jelentő melléknévi igenevek képzője. Ezeknek az igeneveknek sokféle functiójuk van nyelvünkben (vö. Beke: Nyr. XLII, 340). Így pl. a *szántóföld* az a föld, melyet megszántunk, a *vetőmagot* elvetjük, az *ivóvizet* megisszuk, a *hintőport* széthintjük, a *sütőtököt* megsütjük, a *vágómarhát* levágjuk. A *hajítófa* sem olyan fa, amellyel hajítunk, hanem amelyet elhajítunk. De bizonyára nem azért hajítjuk el, hogy célt találjunk vele, mint a Madarassy meghegyezett cövekével, hanem azért, mert ránk nézve semmi becsé sincs, teljesen használhatatlan. Szerintem csak az ilyen elvetni, eldobni, elhajítani való értéktelen fadarabról lehet szó abban a szokásmondásban, hogy valaki vagy valami *nem ér egy hajítófát se*, valamint ennek a következő ritkán használt változatában is: *nem ér egy dobófát* (Póra F.: Magy. rokonért. szók 302. l.).

XXXV.

Köti az ebet a karóhoz. Megrágja a szíjat.

Az előbbi, kétségtelenül kissé gúnyos árnyalatú szólással rendszerint akkor élünk, midőn valaki nagyon erősen

* Megjegyzem, hogy a hortobágyi pásztoreszközök sorában is van egy *hajítófa* nevű szerszám, melyről Turi Mészáros Istvánnak következő adatait ismerem: »*Hajító-fa*: Mingyán meghajítófázlak, ha szót nem fogacc. *Hajító-bot, hajintó-bot*: hajítófa« (MNY. VIII, 283). Ebből a szükséztől közlésből nem tudtam megállapítani, hogy valaképen miféle szerszámról van szó, ennél fogva nem is vehettem hasznát a címbeli szólás magyarázatában.

ígér valamit, igen fogadkozik, hogy így lesz, úgy lesz, megteszi ezt vagy azt, azonban ígéretének teljesítése felől épen a fogadkozás szertelensége miatt némi kétségünk támad. Ezt a kétséget néha csak a szólás hanglejtése árulja el, legtöbbször azonban nyíltan is ki szoktuk fejezni, mondván: *Nagyon köti az ebet a karóhoz*, majd elválík, mi lesz belőle. *Kötötte az ebet a karóhoz*, de: ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó. *Köti az ebet a karóhoz*: ígéret mindent (Tokaj. Nyr. XX, 336), de persze, ember teszen fogadást, eb, aki megállja. *Sohse kösd annyira az ebet a karóhoz*: kevesebb fogadkozással is beérem. *Héj hogy kötöd az ebét a karóhoz*: valótlan dolgot erősítesz (Zilah vidéke. Nyr. XXVIII, 376). A biharmegyei Pocsajon *köti az ebet a karóhoz* a.m. nagyon ajánlja magát (Nyr. VI, 463). Szegeden ebben az alakjában fordul elő: *Érti a kutyát a karóhon kötni* (Nyr. VIII, 460) és azt jelenti, hogy valaki nagyon ügyes rábeszélő, jól tud ígéretetni, elhitetni valamit.

Szólásgyűjtőink közül legelőször B. Szabó Dávid jegyezte föl, de egészen bizonyos, hogy használták már jóval az ő ideje előtt is. Meg kell azonban vallanom, hogy a B. Szabót megelőző kor irodalmából csak egy adatot tudok rá idézni s ez Thaly Vitézi énekek c. gyűjteményének egyik ódonabb hangú verséből való: *Igen köti ebet az karóhoz* (I, 400). Erdélyi szólásgyűjteményében a következő magyarázat olvasható róla: »Fogad, ígéret mindent, de épen olyan bizonytalan, ha megállja-e szavát, mint a karóhoz kötött ebről, ha megmarad-e mellette. A km. különben is oly ígérőt ért, kiről föltehetni, hogy nem igen tartja szavát« (i.m. 218. l.). CzF. szerint: fogad, ígéret mindent, de kétséges, hogy megtartja vagy megtarthatja-e (III, 415).

A szólás helyes értelme felől, azt hiszem, senkinek sincs kétsége, de az talán mégis magyarázatra szorul, hogy miképen fűződhetett hozzá az 'ígér, fogadkozik' jelentés meg a kétségeskedésnek és a gúnynak az a könnyen fölismerhető árnyalata, melyet Erdélyi is megemlít az imént idézett magyarázatban.

De Erdélyi inkább csak a szokásmondás jelentését deríti fel, semmint azt a képet, mely mögötte rejtőzködik. Első följegyzője, Dugonics, már sokkal készségesebb, mert tájékoztatni igyekszik az olvasót szólásunk eredete felől is. Igaz azonban, hogy nem sok köszönet van benne. Ime magyarázata: »Az olyan emberekről szoktuk mondani, [hogy kötik az ebet a karóhoz], kik telvén ravaszságokkal és a' vigyázókat is magok mellett látván, magokban az üdvösséges el illantásról gondoskodnak. Ha kutyájok van,

hogy biztosabban szaladhassanak azt a' karóhoz kötik, 's inkább azt fogattyák el, mint magokat« (i. m. II, 176). E sorokra az a megjegyzésem, hogy Dugonics rendkívül nagyérdemű szólásgyűjtő ugyan, de a szólások eredetének felderítésében csak igen ritkán talál rá a helyes útra. Most említett magyarázó kísérlete is nagyon messze jár az elfogadható megfejtéstől.

Nézetem szerint a *köti az ebet a karóhoz* szólásban a falusi ember életének egy sokszor ismétlődő jelene rögződött meg. A falusi udvar házőrző kutyája rendszerint nem szívesen látja az idegent, aki csak a házbeliek hathatós védelme alatt mer az udvaron beljebb kerülni. A harciasabb komondor támadásától gyakran csak úgy tudják megvédeni az illetőt, hogy a kutyát szíjjal, kötéllel mivel odakötik az óljához, a szekér lőcséhez vagy a sövény karójához. Úgy látszik, legtöbbszörre valami karófélehez köthették, azért emlegeti a szokásmondás, hogy *köti az ebet a karóhoz*.

B. Szabó ezt mondja szólásunkról: »*Igen köti az ebet a' karóhoz*: kecségtet, biztat, hogy ne félljek« (Magy. Vir. 287). Valóban, aki az imént említett körülmények között köti az ebet a karóhoz, az rendszeren biztatni szokta a látogatót, hogy jöjjön csak beljebb bátran, mert úgy megköti a kutyát, hogy nem eshetik bántódása tőle. Az eladó lány is azzal bátorítja az esténként hozzájáró legényt, hogy ne tartson a harapós kutyától, mert jól odaköti a karóhoz. A szólássá vált kifejezéshez innen kapcsolódhatott az 'ígér, fogadkozik' jelentés. De mivel az e fajta fogadkozás sem bizonyult mindig készpénznek, mert a kutya vagy kiszabadult a kötelékből, vagy meg sem volt kötve, azért mondhatták aztán bizonyos gúnyos éllel, hogy *ugyancsak köti az ebet a karóhoz* [vagyis ígér, biztat], de majd elválík, hogy hány zsákkal telik, azaz mi lesz belőle, megtartja-e a szavát. Ha pedig csakugyan jó okunk van kételkedni valakinek az ígéretében, akkor megmondhatjuk neki a szemébe is, hogy: *Hiába kötöd az ebet a karóhoz*, mert úgyis *megrágja a szíjat*, azaz: ne fogadkozzál, mert úgysem tartod meg ígéretedet.

Ezt az utóbbi szólást, melynek az előbbivel való szoros kapcsolata a fentiek után egészen nyilvánvaló, akkor szoktuk alkalmazni, ha valaki nagyon ígér, vagy fogad valamit, de midőn megadásra, teljesítésre kerül a sor, mást gondol, megmásolja, nem állja a szavát (Lehr: MNy. VIII, 458). *Megrágta a szíjat*: ha valaki sokat ígér és semmit sem ad (Nyr. XIII, 190). Ha azt vizsgáljuk, hogy miféle kép rejtezik mögötte, az előbbi szólásban említett karóhoz kötött kutyára kell gondolnunk, mely ha *megrágta* [azaz kettérágta] a *szíjat*, rendszerint megmarja az embert, tehát épen

az ellenkezője történik annak, amivel a gazda biztatott, midőn azt ígérte, hogy *karóhoz köti az ebet*. Az adott szóval, tehát erkölesileg lekötött ember is *ódzkodik, rágja a szíját*, persze csak átvitelesen, ha szavának, fogadásának állni nem hajlandó. Mikor aztán ez az igyekezete sikerül neki, vagyis ha már csakugyan *megrágta=elrágta a szíját* és így többé nem köti semmi, akkor el lehet róla mondani, hogy: *Feltalálta magát, mint a megkötött kuvasz*, mely elrágta a kötelet és kimenekült a bajból (Székelység. Nyr. I, 27). Ezek után már teljesen érthető ez a tolnamegyei szólás is: *Nagyon oldotta magát a karrótól*: tisztára akarta magát mosni (Nyr. XXVI, 426).

Ma már csak a fentebb idézett rövidült alakjában, az *eb* vagy *kutya* említése nélkül használják szólásunkat. De hogy csakugyan kutya van a kertben, illetőleg e szólásmondás eredeti alakjában, arra nézve a XVII-XVIII. század nyelvéből hozhatok fel néhány bizonyító adatot. Kemény János Önéletírásában (1657.) olvashatjuk: »Ez alkalmatossággal azért megteljesedék rajtam amaz köz köz igaz mondás: hogy az nagy emberek kedvességek igen nyúlháton jár; mert annyéra jutottam vala, hogy annakelőtte én nekem mással iratni nem igen szokott vala az fejedelem, hanem maga kezével; de már csak cancellisták által kezdett vala iratni; kiből is vettem eszemben, hogy *megrágta* legyen *az eb az szíját*, mint szokták mondani paraszt magyarul« (338. l.). Teleki Mihály levelezésében szintén előfordul: »Ez órában érkezének Thököli uram levelével; Kegyelmednek szólók is lévén, felszakasztám, remélvén, valamit érthetek belőlök, de látom, ismét *megrágta az eb az szíját* és hogy mérgelődnek ismét az nagy jámbor úr ellen (IV, 106. 1667). Ez, Uram, akkor volt Radnóton, az mikor *az eb*; ám *meg is rágá az szíját*« (uo. V, 377. 1670). 1704-ben Szakál Ferenc kolozsvári polgár ezt írja naplójában: »...ott lévén hallgattam a discursust, de a mint látszik, a kik ennek előtte szabad akarattok szerint magokat oda írátták volt is, azok is most csak oldalaznak, sőt sokféle akadályokat keresnek, fogadják: postára kijönnek, de széna-, szalma-, búza-, fa-hajtani ők nem...ezekből a mostani intézet szerint a látszik, *megrágta az eb a szíját*, nem igen kapnak az excursion, mint eddig« (Szabó K. és Szilágyi S. kiad. 57). A következő adat Cserei Mihálynak 1709-ben megkezdett históriájából való: »Teleki elszégyelvén magát, kijő s mond Mikes Kelemennek: »Bátya, *megrágta az eb a szíját*, ezt s ezt mondá a fejedelem« (Új Nemz. Könyvt. I. foly. 150).

Kétségtelen, hogy ezekben az idézetekben a szólásnak eredetibb alakjával találkozunk. Azonban ne higgyük, hogy megrövidülése újabb keletkezésű. Mondják már a régiek

is úgy, hogy se ebről, se kutyáról nem esik benne szó. Így van pl. egy 1621-ből való levélben: »...ha ki *megrágja az szíjat*, az nem én vétkem lesz; ha mi rajtok esik, magokra vessenek (Szilágyi S.: Bethlen G. kiadatl. lev. 238). Illei János meg ezt írja a Tornynos Péter c. színdarabjában (1789.): »Uram! Deák Uram! én ugyan bé-megyek paroládra; de ha *el-rágod a madzdzagot* [így!], én is nagyot tselekszem; 's meg látjátok mitsoda gonosz Sárkány lesz belőlem« (id. MNy. XI, 177). Sőt már 1546-ban is így emlegetik, ha ugyan el lehet hinni, hogy a közlő jól olvasta a következő idézet eredeti szövegét: »Kávásy dolga im eben [olv. ebben] vagy, hogy be ment volt az várba és megesketteté volt királynak és az házat megatta volt, de úgy hogy Báthory el menjen alóla, az az az kastélokát elvonassák, de Báthory semi képen nem miveli hanem titkon királyhoz küld és valakiknek ajándékot es küld, aztán *megrágja az rovás az szíjat*« (TörtTár 1910, 379). Könnyen meglehet azonban, hogy a közlő hibásan olvasta el az illető régi levelet (l. erről Kovács Asztrik [= Simonyi Zsigmond] megjegyzéseit Nyr. XL, 273), melynek kiemelt helyét valószínűleg így kell értenünk: *megrágja az ravasz [azaz a róka] az szíjat*. Így tehát ez is teljesebb alak és a tárgyalt szólásnak egy érdekes változatát ismerjük meg benne.

Lehr szerint a *megrágja a szíjat* szólás ma is mindennapos a Dunántúlon. Érdekes, hogy az itt közölt régi adatok meg egy kivételével mind Erdélyből valók. Ebből azt lehet következtetni, hogy szólásunk valamikor általánosan használt tulajdona volt az egész magyar nyelvterületnek.

XXXVI.

Felült Lackó.

Minden művelt magyar ember ismeri ezt a szólást, ha máshonnan nem, Arany Toldijából:

De *felült Lackó* a béresek nyakára,
Nincs, ki vizet merjen hosszú csatornára.

Jelentését és eredetét helyesen magyarázza Lehr Albert a ToldiComm. 16. lapján. Szerinte ezzel a szólással és változataival azt a mezei munkást szokták gúnyolni, aki a nap hevétől bágyadtan ráunt a munkára. Velejében már Erdélyi magyarázata is ugyanezt mondja: »*Felült neki Lackó*. Azaz hűvösre ment a nyári munkaidőn, nem

győzi a dolgot. Hihetőleg László napjátul, mely van jun. 27.« (i. m. 260). Mivel a nagy nyári meleg és egyúttal a nyári nagy mezei munka valóban László napja körül szokott megkezdődni, azért igen valószínű, hogy a szólás csakugyan ezzel a körülménnyel függ össze. A benne emlegetett *Lackó*-n tehát voltaképen a László-napi nyomasztó meleget értik. Némely vidéken *lackó*, *laci* a. m. 'nyári forróság', Szent László napjáról nevezve így (MNy. I, 461). Ez ül a mezei munkás nyakára, ez lankasztja el az erejét, úgy hogy sokszor jobban szeretne heverészni a boglyák árnyékában, a barna hús alatt. De ha ezt tenné a kemény munka helyett, akkor nemesak hogy felkopnék az álla, hanem azonfelül *laci* vagy *lackó*, azaz 'henye, lusta, dologkerülő' lenne a neve. Jóraivaló ember kerülve kerüli mind a kettőt.

Nem kerüli azonban a szólást, mert mindjárt él vele, mihelyt valakin meglátja a restség nyilvánulásait. Mondhatni, hogy ezt a szokásmondást vagy egyik-másik változatát ismeri csaknem az egész magyar nyelvterület. Vannak rá adataink Csík megyéből: *László a nyakára ült*: megrestült (Nyr. VIII, 278), Szabolcs megyéből: *Felült Laci*: arra mondják, ki hamar elfárad (uo. II, 419) és *Laci ült a hátára*: elfáradt (uo. XLV, 266), Bodroghörszről: *Felült Laci*: restre mondják (uo. XXXIX, 42), Zemplén megyéből: *Felült Lackó a nyakára*: nem akar dolgozni (uo. X, 524) és *felült Laci*: restell dolgozni (uo. XX, 189), Abaújból: *Hozzá kötötte Laci a lovát*: nem akar dolgozni (uo. II, 557), Fejér megyéből: *Má még a Laci a hátadra ült*: lusta melegségtől (uo. XLVII, 191), Győr megyéből: *Felül Laci*: rest munkásnak mondják (uo. XVI, 85), Debrecenből: *Felült Lackó*: rest, nem dolgozik (uo. III, 423 és XXXVI, 285) és *felült Laci, ugy-i?*: nem tetszik a munka, restek vagyunk (uo. VI, 367), Bácskából: *Laci a nyakadba ült má*: lusta vagy (NyF. XXXVII, 59), Szegedről: *Nyakába tette Lackó a körtét*: lomha férfimunkásra vagy a szőlő-hártyán [azaz: *szőlő hátján*, a bakháton, vö. Népünk és Nyelvünk I, 172] ülő szüretelő leányra illesztik e mondást (uo. I, 227), Makóról: *Közeleg a Laci*: közeledik a lustálkodás ideje; azt is mondják: *lackós ember* = lusta ember (uo. XLV, 240). Biharmegyei használatára Arany a hitelen tanunk, de l. még Nyr. XLIII, 265 is.

Legnagyobb kelete mégis az Alföldön van, itt is legkivált Szeged vidékén. Én legalább sehol máshol nem találkoztam sűrűbb használatával; de talán a szorgosabb megfigyelés máshonnan is ki tudná mutatni épen ilyen gyakori és változatos előfordulását. Szélesebb körű alföldi elterjedésének bizonyára az az oka, hogy ezen a vidéken több a mezei munka és nagyobb még tartósabb a nyári

meleg, mint másfelé. Ok és alkalom tehát elegendő kínálkozik arra, hogy a melegbágyasztotta mezei munkásnak, vagy a nagy melegben még a szokottnál is lustább kapakaszakerülőnek hol tréfásan, hol komolyan főlemlegessék a *Lackót*. Meg is teszik, mégpedig amint az alábbi egybeállítás mutatja, igen sokféle változatban.

Legtöbbször ezt szokták mondogatni a nyár hőségében kelletlenül dolgozónak: *Gyün már a Laci, kerülgeti már a Laci, megfogta a Laci, évötte tüle a Laci a kapát*: kiejtette a kezéből. *Hátadon a Laci, nyakába ült a Laci, felült a Lackó a nyakába*, vagy rövidebben: *felült a Lackó*. Akinék hátán a Laci, az természetesen *jóba van a Lacival*. Biztatják és fenyegetik is erősen az illetőt, hogy *dobd le a nyakadról a Lacit, vágd fejbe a Lacit, kergesd el a Lacit, né hadd, hogy rád üjjön, maj lészavarom a Lacit a nyakadról, mingyár kiveröm belüled a Lacit*. Ha ez nem sikerül és az ellankadt ember leül vagy lefekszik, akkor azt mondják róla, hogy *leültette a Laci, léhúzta a Laci, földig húzta a Laci*.

A melegtől elbágyadt vagy ellustult munkás nehezen mozog, meg-megáll dolga közben. Ilyenkor szokták mondogatni, hogy *hozzákötötte Laci a lovát* (Bakonyalján: *hozzákötötte az ördög a lovát*: lustálkodik. NyF. XXXIV, 122), *nyakába kötötte Laci a homokos zsákot* vagy *nyakába kötötte Laci a búzakévé*. Sokszor azonban a *búzakéve* meg a *homokos zsák* helyett *körte* szerepel a *lackós* szólásokban, pl.: *Közelodik a Laci a körtével, gyün már a Laci a körtével, hozza már a Laci a körtét, itt a Laci a körtével*. Valamennyi változat azt jelenti, hogy dél felé jár az idő, igen nagy a meleg.* A szólások értelme tehát egészen világos. Csak az a kérdés, hogy miféle körtét kell ezen a Laci körtén értenünk.

Igaz ugyan, hogy van egy nyár elején érő körtefajtánk, melyet *búzás-* vagy *árpáskörtlének*, *búzaérő*, *árpaérő* vagy *búzával*, *árpával* érő körtének hívnak és amelynek néhol *Laci-körte* a neve, azonban az idézett szólásmódokban nem erről van szó. De nem is akármiféle más 'pirum', birne' jelentésű gyümölcscről, hanem arról a 'súly, nehezék' értelmű *körtéről*, melyet láncon az ingaórára, kampón a római mérleg hosszabb karjára szoktak akasztani. Erre a szóra nincs ugyan példa a MTsz.-ban, de akad rá máshol. A MNy. II, 235 szerint Hódmezővásárhelyen (és tegyük hozzá, hogy Alföld-szerte másfelé is) *körte*: nagyobb fajtájú mérő-súly, vaskörte. Ugyanez a szó Noszlopon (és az országnak

*A Péter Pál napi nagy melegre célozhat ez az analóg szólás: *Nyakába vetette már Peti a körtét*: arra mondják, aki munka közben lusta (Nyr. III, 367).

számos más helyén is) a.m. az ingó órának súlyozó nehezeke, nehezítője (MNy. XI, 238), még ha nem körte alakú is (MNy. XI, 382). És hogy az előbbieken csakugyan ezzel a súlyt jelentő körtével van dolgunk, azt egészen kétségtelenné teszik a szólásnak ezek a változatai: *Nyakába akasztotta Laci a körtét. Má mögint a nyakatokba lóg a Laci körtéje? Gyün a Laci az ólomkörtével.* Ez a súlyos ólomkörte épúgy jelképezheti a nyomasztó nyári hőséget, mint a fentebb említett szintén nagysúlyú búzakéve vagy homokoszsák, melyet ha valakinek a nyakába akasztanak, nem igen tud miatta mozogni. De ma már nem mindenki emlékszik ennek a szólásbeli körtének az igazi jelentésére. Van olyan, aki körtegyümölcsnek gondolja és így változtat a szóláson: *Árulja már Laci a körtét. Körtét árul a Laci a nyakán. Körtét adott neki a Laci. Hátához veri a Laci a körtét. Osztogati má Laci a körtét.*

Akivel mindez megtörténik, vagyis aki a melegtől bágyadt vagy pedig egyébként is renyhe, lusta, lomha, annak a MTsz. szerint Szegeden *laci*s vagy *lackó* a neve. Ez valóban úgy van, mert magam is többször hallottam, hogy a lusta embert így szokták szólongatni a szegediek: De *laci*s vagy! Të *lackós*, te! Ne *laciskogy* má! (ne lustálkodjál!). Azonban a magam gyűjtése szerint azt az embert, akibe belesett a *lackó* vagy a *laci*, ezeken kívül nevezik még *laci*-nak is, pl.: Siess má, të *laci*! *Laci*, në lustálkoggy! Dógoz má, të *laci*! Emönt már az a *laci*! Mögembörötte magát a *laci*: a lusta dolgozni kezdett. Ezekben a példákban már az eredeti tulajdonnévből köznév vált (Az efféle jelentésváltozásnak számos példáját l. Tolnai: Személynevek mint köznevek. Nyr. XXVIII, 1).*

A *laci*, *lackó* azonban nemcsak restet, lustát jelent, hanem néha a.m. 'dologkerülő, naplopó' és további jelentésképződéssel 'haszontalan, hitvány' ember. A komoly, rendszerető gazda szemében mindenki ilyennek látszik, aki nem a szokott, rendes kenyérkereső munkából él. Alkalmasint azért nevezték *laci*-nak, *nádilaci*-nak a gazdasági munkát kerülő réti embert, a pákászt, meg azt is, aki nem épen pákászkodó célzattal bujdosott az éren, bujdosott a nádon. A *laci* szónak ez az utóbbi jelentése megmagyaráz egy szegedvidéki tájszót, a *lacibetyár*-t. Eredetileg ez sem jelenthetett mást, mint 'haszontalan, dologkerülő, naplopó'. De ma már — ha ugyan nem tréfásan használják 'csintalan, pajkos, huncut' értelemben — rendszerint csirkefogót,

* Lehet, hogy a 'lusta' jelentésű *laci*-val függ össze valamely módon a következő eszköznév is: *laci*: 1. kis vízmeregető faedény; 2. ezüstnemű elmosogatására szolgáló vizes edényke; 3. italhűtő edény (Zala m., MTsz. és MNy. V, 333).

útonállót értenek rajta, vagyis olyan naplopót, akinek sehogysen fült a foga a tisztességes munkához és inkább lopni ment vagy útfélre állt, hogy elszedje mások verejtékes keresményét. Ahol a *lacibetyár* nem csupán naplopót jelent, hanem útonállót is, vagy csakis ezt, ott — Lehr szerint — az *alja betyár*-nak, a *kapcabetyár*-nak a rokonértelmű kifejezése (MNy. X, 90).

Véleményem szerint nemcsak a *lacibetyár*-nak van ilyen szoros kapcsolata a fenti szólásokban emlegetett *Lackó~Laci*-val, hanem a *lacikonyhá*-nak is.

Erről az utóbbiról mindenki tudja, hogy azt a deszkából, ponyvából épített heti vagy országos vásári és búcsúbeli alkalmatosságot nevezik így, melyben főznek-sütögetnek a vásárt vagy búcsút járó közönség részére. CzF. szerint: piaci konyha, melyben a köznép, napszámosok számára bizonyos ételeket készítenek és tálnak. Gyakran bort is mérnek benne, de a bormérés nem a legfontosabb kelléke a lacikonyhának, hanem csak egyik járuléka. Ma is vannak olyan lacikonyhák, melyekben csupán ételt kapni, italt nem. Ilyenek pl. a hetipiacok, vásárok, búcsúk idején hurkát, kolbászt, disznóhúst (= *lacipecsenyét* > *lacit*, vagy *cigánypecsenyét*, *kofapecsenyét* MNy. XI, 238) sütögető hentesnek egészen nyílt vagy néha csak egy-egy gyékényponyvával borított sütő-főző alkalmatosságai. Jól mondja Kresznerics szótára: *Laczi' konyhája*: vásári sütkörészők (I, 325). Amit Arany így ír le:

Elöl is ponyva, meg hátul is ponyva,
Sátorbul utcák: ez a *lacikonyha*,

és amelyben esznek, isznak, zeneszóval mulatnak, táncolnak, az csak későbbi fejlemény: a vásári csapszék és a vásári konyha egyesülése.

Ezt az utóbbi lacikonyhát Szegeden egy oszmánli-török eredetű szóval, mely az EtSz. szerint szerb közvetítéssel került nyelvünkbe, *duttyán*-nak hívják. (A piaci sátoros kávémérésnek *kávéduttyán* a neve.) Eredetileg sátort jelentett nálunk; Dugonics is ebben a jelentésben említi (Példabeszéd. II, 4). Régi nyelvünkbeli előfordulását I. 1646-ból Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 303. l. és 1694-ből Thököly Imre leveleskönyve 332. l. Ismeri Csokonai is: A szerelem fényes várákká | Csinálja a *duttyánokat* (Harsányi-Gulyás: Csokonai össz. m. I. k. 2. r. 677). A szegedi *duttyán*-t így írja le Tömörkény: »A két végén van két nagy karó egyenesen, mert a földbe ásattak. Azokra más karók keresztben következnek és minderre ponyva kerül. Vászorból való sátorponyva ez, ami ugyan nyáron éppen nem fogja a nap melegét, de télen legalább beereszti a jó

friss hideg levegőt. Alattok pedig asztalok vannak, továbbá földbe vert cövekeken a lócák, az egész készség olyan, hogy fél óra alatt kocsi alá lehet hányni és szaladni vele máshová. Még az öregek találmanya ez, ama régibb sátor-korszakból, mikor ló hátára tették a házat s odább vitték egy napi járőföldre... Ez a *duttyán*. Ez valami rácfajta szó, azelőtt csak *csilsátor*nak* nevezték, aminthogy nem is más, mint sátor. Mellette van még egy kisebb hely is, aminek teteje ninesen, csak az oldalát földték le ponyvával, hogy a szél oda be ne járjon, valamint kíváncsi szemek se bírálgassák ott sütő- és főzőasszonyok tetteit.» (Különféle magyarok 42). Tulajdonképen csak ez az utóbbi a *lacikonyha*. Természetesen nem mindenütt különül így el a csapszéktől, hanem többnyire egyesül vele és a kettőnek együtt is *lacikonyha* neve van. De azért amint még ma is vannak kocsmák, ahol csak inni lehet, épúgy vannak lacikonyhák, melyekben csak étel kapható. Nyilvánvaló tehát, hogy a *lacikonyha* eredetileg nem kocsmá volt, hanem valamiféle (ma már csupán vásári) sütő-főző berendezkedés. A borméréssel, csapszékkal azonban már régen egy fedél alá kerülhetett, mert a *Latzi-konyhája* már PPB-ban a. m. 'popina', a *latzi-konyhát tartó*: 'popinarius' (NySz.). Egy 1700-beli levélben meg azt olvassuk, hogy » a nemes companiabeli *Laci* | *konyhások* az ország számára se bort, se sört nem akarnak árulni (Rákóczi F. lev. III, 527-8). Hogy eddig ismert legrégibb előfordulása helyén (Constantinápoly várossának leírása. Lőcse, 1688) mi a pontos értelme, azt a NySz.-nak pusztán magára a szóra szorítókozó idézetéből nem tudtam megállapítani. De alig lehet kétség felőle, hogy ott sem jelent mást, mint PPB-ban.

Mármost az a kérdés, honnan vette ez a konyhaféle a *lacikonyha* nevet.

Erre nézve többféle találgatás ismeretes. Van olyan, amelyik azt mondja, hogy a *lacikonyha* elnevezés, épúgy mint a *lakiszekér*, Kún László királyunk nyomorúságos korából ered. Ezt tartja állítólag a kiskúnhalasi szájhagyomány (vö. Nyr. VIII, 510). Egy másik feltevés szerint II. Ulászlótól kapta volna a nevét, akit nemcsak *Dobzse Lászlónak*, *Dobsa királynak* (Cserei: Hist. 20), *Lukácsnak*, hanem gúnyos becézéssel *Lacinak* is hívtak. S mivel a jámbor *Laci* király úgy elszegényedett, hogy napi élelmét a piaci sátoros konyháról kellett hozatnia, azért nevezték el

* A *csilsátor* összetétel előtagjában talán a kocsmacéger is jelentő német *Schild* > magyar *sild* > *silt* szó rejtőzik; e szerint így alakult volna: **sild*- v. **siltsátor* > **silsátor* > *csilsátor*.

ezt az ő kényszerű konyháját *lacikonyhá*-nak vagy *laci-konyhájá*-nak. Ha e két magyarázat közül valamelyik igaz, akkor a *lacikonyha* neve történelmi eredetű volna és e révén a *Kún László* vagy *László király szekere*, *Básta szekere*, *Gráfen szekere* (MNy. V, 420) elnevezésekkel tartatná atyafiságát.

A II. Ulászló nevéhez kapcsolódó magyarázó kísérlet azonban ép olyan találgatás, mint a Kún Lászlót emlegető. Egyikre sincs semmi bizonyíték. Az állítólagos kiskunhalasi szájhagyományt azelőtt soha senki sem említette, azóta senki meg nem erősítette. Az a gyanúm, hogy ebben a históriában is voltaképen Dobzse László a ludas (illetőleg Dugonics, l. alább), csakhogy a közlő vagy tévedésből, vagy pedig a nagyobb tiszteletre méltó nagyobb régiség kedvéért kötötte rá a mendemondát Kún Lászlóra. Azonban a történetírás tanuskodása szerint Dobzse László királyunk csúfosdóros *Laci* nevének sincsen semmi köze a *lacikonyhá*hoz. E gyámoltalan uralkodó szegénységéről, udvartartásának nyomorúságairól elég sok hiteles följegyzésünk van, de tárgyunkat illetőleg valójában egyik sem mond róla többet, mint amennyit Heltai Gáspár Magyar Krónikájában olvasunk: »Ez a' László király jó tsendes vala. És a' Magyarok meg-útálják vala őtet az tsendességéért. És bőv kezű vala. És a' Magyarok ezt látván, mindent elkéregetnek vala. Az Urak-is majd minden jövedelmét elragadják vala tőle. És olyan szükségbe vala ezért, hogy a' Budai mézárásoktól rovásra hordottanak húst mindennap az ő konyhájára« (II, 372. Győr, 1789). Jellemző, hogy Székely István és Heltai Gáspár krónikái, noha sok történelmi mendemondát tartalmaznak, a *Laci konyháról* nem tesznek említést; de pl. azt, hogy a magyarok a taligát IV. vagy Kún László királyról nevezik *Kún László* vagy *László király szekere*nek, egyikük sem mulasztotta el följegyezni. Ez utóbbi elnevezéseket származásukkal együtt ismeri egy Dugonics korabeli érdemes munka is: Budai Ferenc Polgári Lexikona, azonban a *Laci konyha* történelmi eredetéről ez sem tud semmit. Dugonicsig tehát egyetlen egy följegyzés sem említi, hogy II. Ulászló a piaci vagy vásári sátoros konyháról hozatta volna eledelét, s így természetesen a régiségben annak sem lehet semmi nyoma, hogy ezt a konyhát a pipogya királynak tréfás-gunyosan becézgető *Laci* nevére keresztelték volna el *Laci konyhájának* vagy *lacikonyhának*.

Dugonics azonban költői képzelete segítségével jobban tudja II. Ulászló viselt dolgait, mint egykorú vagy közel egykorú történelmi forrásaink. Ő ezektől több fontos tekintetben eltér, midőn a *lacikonyhát* magyarázva a következőket mondja: »Második Ulászló királyunk, kit, mivel

Cseh léttére ezt a' szavat dobzse (jól van) szüntelen szájában hordozta, a' fölföldiek dobzse királynak, az alföldiek pedig (esupa megvetésből) csak Lacinak nevezték; felette jó ember volt. Magájébúl is sokat ajándékozott. Sok pénzt fel vett; és azért jószágokat adott. Ekkor gazdagodott meg annyira Bakacs Tamás, a' többivel egygyütt; kik a' királynak gyöngeségével visszára élvén, ötöt úgy el szegényítették: hogy az ország' Nagygyai között leg szegényebbnek [így!] tartatnék. Utollyára arra jutott: hogy a' mészárszékekben húst nem vehetett. A' Budai vásárok üdején, Inassát azon sátorok alá küldötte, melyekben disznóhúst sütni, és juh hússal árulni szoktanak; és így lakott jól királyi palotájában. Ezen sátorokat elsőbben Inassai, osztán az egész ország *Laci konyhájának* nevezték egészen e' mái napig« (Példabeszédek II, 249). Úgy tudom, hogy ezt a magyarázatot Dugonics előtt nem mondotta senki, alkalmasint egészen az ő találmánya. Értéke azonban nézetem szerint csak annyi van, mint a legtöbb történelmi színezetű anekdotás szólásmagyarázatának.

Erdélyi ebben is egy híron pendíti nótáját Dugonics-csal. Szerinte a *lacikonyha* ismeretes a magyar városokban, hol sátor alatt, sátor nélkül [én ritkítottam!] leginkább disznópecsenyét sütnék hentesnéink. Nevét közegyezés [én emeltettem ki!] szerint II. vagy Dobzse László királytól vevé, ki nagyon elszegényedvén, ezen konyháról kirdatott ennivalót inassai által Budán (i. m. 256). Azt hiszem, hogy az e kifejezés eredetét illető közegyezés — ha csakugyan megvolt — Dugonics szólásgyűjteményének imént idézett magyarázata nyomán alakulhatott ki.

Van még egy harmadik feltevés is a *lacikonyha* elnevezés eredetéről. Ez azt állítja róla, hogy tulajdonképen **lakzikonyha* [v: *lagzikonyha*] volt, és azt a konyhát értették rajta, melyet lakzik, lakodalmak idején rögtönöztek (vö. Nyr. VIII, 451). Ilyent ír le pl. Gvadányi a Rontó Pálban: »Udvar közepére egy nagy szány volt vonva, | A' mellyet kerített magossan négy ponyva; | Ezen volt főzéshez nagy tűz pad készítve | ... Mint az Aetna hegyén, ezen olly tűz égett, | Mert Posztrikomra [= keresztelőmre] hitt Anyám sok vendéget« (1807-i kiad. 7-8. l.). Ebből a **lakzikonyhá*-ból aztán az ú. n. népetimológia csinálta volna a *lacikonyha* nevet. Ámde ennek a magyarázatnak egyebeken kívül még az a nagy baja is van, hogy az alapjául fölvetett **lakzi-~*lagzikonyhá*-t sehonnan sem tudjuk kimutatni (vö. MNy. IV, 240).

No de ha sem az egyik, sem a másik László király vitselt dolgaiból, sem a Szarvas Gábor által is elfogadhatónak tartott *lagzikonyhá*ból nem magyarázható a *lacikonyha*, hát

akkor miféle *laciról* van benne szó? Véleményem szerint éppen afféléről, amilyent a *felült Lackó* és változatai emlegetnek.

Van egy szőlőfajtánk, melynek *jakabszőlő* a neve (másként *kék burgundi*, németül is *Jakobstraube*). Azért nevezik így, mert Jakab napja (július 25.) körül érik. Az ugyanakkor érlődő nagy veresszemű szilvát *jakabszilvának* (Vác. NyF. X, 63), az ezen időtájbeli körtét *jakabkörtének* hívják (Nyr. XLIII, 173 és CzF.). Ezek az ú.n. *jakabos gyümölcsök* (ennek az elnevezésnek egy 1350-ből való adatát l. Nyr. i. h.). Van *jakabburgonya* is, ez CzF. szerint »korán érő burgonya, mely Jakab napja körül már éldelhető.« *Tamáskeszeg* az a keszeg, mely Tamás napja táján kerül a hálóba, a *szentgyörgykeszeg* meg azért kapta ezt a nevet, mert Szent György napja (ápr. 24.) körül ívik (Herman O.: Magy. hal. könyve 665, 830). A Lőrinc napja (aug. 10.) tájában érő körte a *lőrinckörte*, Lippay szerint Sz. *Lőrincz körtvély** (Pozsoni kert III, 151. 1667). Jóllehet Kisviczay azt állítja, hogy Szent Iván havában, ha *harapsz almában, innyeid ősze vonnya*, ám a gyümölcstermelő mégis jól ismer egy legkorábbi nyári édesalmát, melynek *szentivánalma* vagy *szentiványi alma* a neve, mert Szent Iván napja (június 24.) körül válik ehetté. A Szent György napja tájékán nyíló mezei virágok közül több viseli a *szentgyörgyvirág*, egy meg a *györgypike* nevet (vö. MTsz. és Hoffmann-Wagner: Magyarország. virágos növ.). Fentebb már említettem, hogy van egy *előérő*, másként *árpa-* vagy *búzaérő*, *árpával* vagy *búzával* érő körtefajunk, melyet *lacikörtének* neveznek, mert már Szent László napja (június 27.) környékén érett. Nyelvtanilag vizsgálva a *lacikörte* épen olyan összetétel, mint a fennebb tárgyalt *lacibetyár*, melynek előtagjáról talán sikerült bebizonyítanom, hogy szintén a László nappal függ össze. Azt hiszem, hogy velök egy bokorban költ a *lacikonyha* is. Nagyon valószínű ugyanis, hogy eredetileg azt a konyhát nevezték így, melyet a Szent László jeles napjával kezdődő nagy meleg miatt kint ütöttek fel az udvaron, a friss levegőn, a fa árnyékában. Ezt az is bizonyítja, hogy a nyílt konyhának néhol *laci* a neve (MNy. I, 372).** De mivel az a vásári konyha, melyben a hentesnek sátor alatt vagy sá-

* A *kálmánkörte* gyümölcsnév nem tartozik ide, mert semmi köze sincs Kálmán napjához. Eredetileg így hangzott: *kármánkörte*, ennek pedig az előtagja a *kármán-kármány* kisázsiai népnév, mely ma is él a Kármán családnévben (MNy. XIII, 241).

** A tolnamegyei Kölesden *laci*-nak hívják a partba ázott sütő- és nyári főzőkonyhát (Ethn. VIII, 276).

tor nélkül (l. Erdélyi meghatározását) hurkát, kolbászt, disznópecsenyét sütögettek, épen olyan szabadonálló, levegőjárta alkalmatosság volt, mint az udvaron hevenyészett ú.n. nyári konyha, azért emerről amazt is *lacikonyhá-*nak nevezték el. Később pedig, amint már láttuk odafent, ez lett a neve a deszkából vagy ponyvából összetákolts vásári vendéglőnek is, melyben már nemcsak étel kapható, hanem innivaló is.

E magyarázat ellen esetleg azt vethetné valaki kifogásul, hogy a *lacikonyhát* már a XVII. század vége óta ismerjük írásból is (vö. NySz.), a *felült Lackó* és társai azonban a régiségben sehol sincsenek följegyezve. Hát ez igaz. Csakhogy bizonyára száz meg száz olyan szólást használt a régi idők magyarja, melyet szólásgyűjtőink nem szedtek tollhegyre. Egészen bizonyos, hogy ezek közé tartoztak a *laci~lackós* szólásaink is. Merthogy pl. a XVII. században a *László* > *Laci~Lackó* névhez már hozzátapadt a *felült Lackó* stb. szólásokból származó 'lusta, renyhe' jelentés, azt világosan bizonyítja Apor Péter Onographia c. névmagyarázó versezetének következő szakasza:

Ezzel [t. i. az igyekvő természetű Adámmal] ellenkezik,
| kinek László neve,

Mert többire tunya s lomha, mint a teve,

Csak árnyékot keres, ha süti nap heve,

Áztattya az torkát, mint rossz fának reve

(Monfrók XXXVI, 517.)

Kétségtelenül hosszabb idő kellett ahhoz, hogy egy szólásnak értelmileg legfontosabb szava magába szívja az egész szólás képzettartalmát. Bátran mondhatjuk tehát, hogy a *felült Lackó* és rokonai vígan éltek világukat már a XVI-XVII. században is, vagyis jóval korábban a *lacikonyha* első kimutatott előfordulása előtt, mert különben Apor Péter gúnyolódó versének *László* szava nem jelenthette volna egymagában ugyanazt, amit a címül írt szólás és teljesebb változatai jelentettek.

XXXVII.

Főzi a taplót.

Tudtommal Erdélyi jegyezte föl először ezt a szólást (Magy. közm. 383. l.), mely Kertész szerint az aggodás, félelem kifejezése (i. m. 52). Erdélyi gyűjteményén kívül megtaláltam még két népnyelvi adatban is. Az egyik: *Főz-*

tem a *taplót*: félttem (Baranya m. Nyr. XXXVII, 239); a másik egy kissé szabadszájú példa Bakonyaljáról 'féltél ugy-e?' jelentéssel (NyF. XXXIV, 121). Móra Ferenc Ének a buzamezőkről c. szép regényében szintén előfordul: »Addig járt a báró nyakára és addig *főzte a taplót* a szavasabb gazdákkal, hogy most már reménykedett benne, lesz valami az ármentesítő társulattól« (II, 51). Ezen a helyen nyilvánvalóan azt jelenti, hogy 'mesterkedik, tervezget, kieszel valamit'. Egy ugyancsak Mórából való másik idézetben már ismét némi értelmi eltolódást tüntet fel a szólás; pl.: »...mindig azon törte a fejét, hogy az ő segítségükkel hogyan lehetne a spanyol földet visszajuttatni Allah impériuma alá. És addig *főzte a taplót*, hogy egyszer neki is megjelent álmában a nagyszakállú, ősz öreg ember« (Magyar Hírlap 1929. júl. 21). Itt bizonyosan 'tűnődik, töprenkedik' a jelentése. Ez a kissé ingadozó értelmű használat alkalmasint annak a jele, hogy a nevezett szólásmódot nem a szülőföldje eredeti szóláskincséből vitte be az irodalmi nyelvbe az író, hanem az az ő egyéni szóláskészletének későbbi szerzeménye, mely aztán könnyen érthető módon a *valamit főz* vagy *kifőz magában*, *tervet főz* szólásokhoz kapcsolódott jelentésre nézve.

Eredetét illetőleg Kertész helyesen állapította meg, hogy ez a ritkábban használt szokásmondásunk egy ma már meglehetősen divatját mult népi foglalkozáshoz, a taplókészítéshez fűződik.

Valamikor, midőn még hírül sem ismerték a kénese vagy a foszforos gyújtót, a tűzgerjesztésnek egyik igen fontos kelléke volt a *tapló*, mely tudvalevőleg az acéllal ütött tűzkő szikrájától fogott tüzet. Acél, kova, *tapló* nélkül nem lehetett el sem a sütő-főző gazdasszony, sem a pipás ember. Ezért is, meg mivel a *taplót* a népies gyógyításban és a háziiparban is használták, abban az időben jóval többre volt belőle szükség, mint manapság. Erdős vidéken sok szegény ember élt abból, hogy a fák oldaláról zsákszámra gyűjtötte a nyers *taplót*, melyet aztán ott-hon főzéssel tett alkalmassá a tűzcsiholásra, vagy az orvosi és ipari használatra. Kertész úgy látszik, azt hiszi, hogy a *tapló* főzése igen körülményes munka lehet és azért szerinte épen a főlés eredményének aggodalmas várása magyarázza meg, hogy a *főzi a taplót* szokásmondás miért kapta a 'fél, aggódik' jelentést.

Én azonban azt hiszem, hogy nem egészen úgy áll a dolog, mint ahogyan Kertész gondolja.

Sokféle fának van *taplója*, de leginkább a cserét meg a bükkét gyűjtögette a *taplószedő* szegénység. Lippay János szerint a diófán is megterem és »a' dió-fán-termett gombából jó *tapló* lesz, ha azt lúgban erősen meg-fő-

zik, az-után meg-száraztyák» (Gyümölcsös kert 1667, 212). A lekérgezett nyers taplót mai nap is hamuzsírból, szik-sóból vagy salétromból készített abárló lúgban főzik vagy hosszabb ideig áztatják, aztán megszáritják és fasulyokkal megpuhítgatják (vö. Néprért. 1906, 13-14 és Pall. Lex. XV, 932); de ehhez az elég egyszerű művelethez nincs szükség semmi különösebb ügyeletre, annál kevésbbé az aggodalmas gondosságra. Szerintem nem is emiatt kapta szólásunk átvitt értelmét, hanem másért.

Hallottuk már, hogy *főzi a taplót* a. m. 'aggódik'. Ennek az utóbbi szónak az az eredeti jelentése, hogy 'összehúzódik, összeszorul'. Az összetöporódott szőlőről azt mondják, hogy *megaggódik*, és a tej is *megaggik*, midőn főzés közben túróvá szorul össze (Horger: Magy. szavak tört. 11). Ezt a konkrét jelentést vitték át aztán egy bizonyos lelki állapot megjelölésére, ami különösen azért volt lehetséges, mert a félő ember úgy érzi, hogy a szíve összeszorul, *aggódik*. Éppen ilyen jelentésváltozás történt a *főzi a taplót* esetében is. Az erős lúgban főzött nyers tapló összehúzódik, összeszorul, akárcsak az aggodalmaskodó ember szíve, ennek következtében az eredetileg konkrét értelmű kifejezés alkalmassá vált arra, hogy az említett átvitt jelentés kapcsolódjék hozzá.

E magyarázat megerősítésére főlemlitem, hogy a MTsz. szerint Somogyban az érett és kifőzött cserfataplónak *banya-tapló* a neve. Bizonyosan azért, mert főzés közben *megbanyásodik*, azaz 'összeráncosodik', mint a göcsejiek szerint a hosszú állásban a túró (MTsz. I, 98).

Erdőtlen vidéken nem a taplógombából készítik a taplót, hanem a gyékénykaka buzogányának pelyhes beléből vagy a fehér üröm, bárányüröm, fekete üröm molyhos leveléből. Az előbbiből csinálódik a *páklya-tapló* vagy *örménytapló*, az utóbbiakból meg az *ürömtapló*, *kálvinista tapló* vagy a bárányürömből a *báránytapló* (vö. Néprért. i. h. és MTsz.). Dugonics közmondásgyűjteményének egyik szólásmódjából azonban arra lehet következtetni, hogy még másféle növényből is csináltak taplót. Azt mondja ugyanis egy Dugonics-följegyezte közmondás: *A' mint üszögölöd gyopárod, ugy ücc [=ütsz] belé*. Alig férhet hozzá kétség, hogy ez a mondás szegről-végrül a tűzütéssel, a csiholással (*kiüt* a. m. kicsihol) függ össze és alkalmasint a gyopár nevű növényből készült taplóra utal. Azonban ennek a taplófajtának anyagául szolgáló gyopár bizonyára nem a magas hegyvidékek általánosan ismert kedves virága, a havasi gyopár (*Gnaphalium* v. *Leontopodium alpinum*), mint ahogy Szvorényi gondolja (A magy. nép eszejárása közmondásainkban), hanem ennek valamelyik alföldi atyafia: a pelyhes leveleiről homoki bársonyvirágnak

is nevezett aranyvirágú vagy fövényes gyopár (*Helichrysum arenarium*), mely Hoffmann-Wagner műve (Magyarorsz. virágos növ. 165) szerint homokpusztáink ritkább növénye, vagy még inkább a puszták homokos, laza talaján seregesen tenyésző halavány gyopár, másként sárga gyopár (*Gnaphalium luteoalbum*). Mind a két növénynek bársonyos tapintású, fehér vagy szürke molyhos levele szintén alkalmas lehetett taplókészítésre.* A belőlük gyártott ú. n. gyopártaplóba épűgy űthettek tüzet, mint akár az űrömtaplóba.

Ami mármost a gyopártapló űszögölését illeti, arra nézve Szvorényi azt mondja, hogy a fenti szólásmódban voltaképen » a növény pelyhéből űszögölt, azaz készülöben lévö, még ki nem dolgozott (*még űszögében van a munka*. Szabó D. Kisd. Szt.) taplóról van szó« (i.m.). Ez azonban tévedés. A helyes magyarázatra a gyopártapló készítésének módja vezet rá, mely nagyjában bizonyára olyan, mint az űrömtaplóé. A legjobb űrömtapló pedig Diószegi Sámuel leírása szerint a következöképen készül: »A' feketé űröm leveleit megszáraztják, úgyhogy az alatt oljkor oljkor vízzel is megparáholják. Mikor jól kiszáradt, vagy kölyűben megtörik, vagy kézközt erősen űszvedör'sölik, hogy a' levelek fás részének pora hulljon ki, és tsak a' pamutforma béle maradjon meg. Ekkor vagy a' maga kórójának, vagy sárga dinnye héjjának *tűzes űszkét* [=az űrömkóró vagy a megszáritott sárgadinnye-héj szénét] tördelik bele, és azzal erősen űszvedör'sölik, hogy tűzkapóvá legyen. Így készül a' legjobb űrömtapló, melj kellemetes szagával magát kedvelteti. Sok más molyhoshátú levelekből lehet ezenn a' módonn taplót készíteni, de azok az űrömtaplónál mind alábbvalók« (Orvosi fűvész könyv 1813, 306).

A nagy magyar növénytudósnak ezek a sorai teljesen megvilágítják annak a közmondásnak az eredeti jelentését, melyet az imént tárgyul vettünk. Az űrömtaplóval azonos módon készített gyopártaplót szintén űszögölték és gyulékony-sága valószínűleg a belékevert tűzes űszög helyes arányától függött. Méltán mondhatták tehát: *Ahogy űszögöld a gyopártaplót, úgy űtsz belé tüzet*, vagy Dugonics feljegyzése szerint: *A'mint űszögöld a gyopárod, úgy űcc belé*.

XXXVIII.

Isten bizony.

Mai nap is széltére elterjedt szelidebb eskűforma, mellyel a beszélö állításának igazságát, szavának hitelét

* Erre Móra Ferenc figyelmeztetett.

szokta erősítgetni, pl.: *Isten bizony*, még ma ott leszek! *Isten bizony*, holnapig elkészülök vele! *Isten bizony*, mind igazat mondtam! stb. Néha ennek a fogadkozásnak megváltozik a szörendje, mert *Isten bizony* helyett *bizony Isten-t* mondanak: *Bizony Isten*, el akartam menni hozzátok! *Bizony Isten*, rögtön visszatérek! *Bizony Isten*, mindjárt itt hagylak! *Bizony Istenemre* állítom! Egyszerűbb erősítés ez a rövidült forma: *bizony Isten*, *biz' Isten!*, tréfásan: *bizony Istók*, *biz' Istók!* Nyomatékosabb: *bizony egy Isten!*, még nyomatékosabb, szinte már ünnepélyes alak: *Szentháromság bizony egy Isten!* Gyermekekörömből élénken emlékszem valamennyire.

Érdekes, hogy ezt a bizonyára nem épen mai keletű esküdözést nem jegyezték fel szólásgyűjteményeink. Meglehet, hogy a régi gyűjtők vallásos okok miatt mellőzték, mert kétségtelen, hogy megvolt már a régiségben is. Az újabbak meg talán nem éreztek benne közmondás- vagy szólásszerűséget és azért nem vették fel gyűjteményükbe. Egy szó annyi, mint száz: eddigi szólástörténeti ismereteink szerint az irodalmi nyelvben Dugonics használta volna először, mert legrégebbi adatul az ő *Ulissesében* (1780.) és *Etelkájában* (1788.) található meg (vö. NyF. XIV, 30).

Eredetéről nemrég érdekes vita folyt a Nyelvőrben Kertész Manó és Kardos Albert között (LVI, 125, 153 és LVII, 14). Nem óhajtók külön-külön perbe szállni a vitatkozók felfogásával, csak jelentem, hogy nézetem szerint egyiküknek sincs egészen igaza. Észrevételeik között azonban akad több figyelemreméltó. Közleményeik számbevehető érveit és adatait felhasználva és megtoldva a magam nyelvtörténeti megfigyeléseivel, a következőket gondolom az *Isten bizony~bizony Isten* szólásforma keletkezéséről.

Mindjárt előjáróban közlöm, hogy nem származhatott abból a régi, de egyáltalán nem esküszzerű szólásmondásból, melyet a LevTár következő adatában találunk: *Iszthen bizonyom*, syratham az zegen arthatlan iffyaknak wezedelmeket (I, 251). Téved Kertész, midőn azt hiszi, hogy az *Isten bizonyom* teljesebb alakja a mai *Isten bizony*-nak. Az utóbbi szólásmód ugyanis esküdözés, az előbbi pedig csak annyi, mint *Isten a tanum*, *Isten a bizonyságom*, *Isten az igazam*.

De époly kevésbé teljesebb alakja a mi *Isten bizony*-unknak a régiségben eléggé elterjedt *Isten a bizonyságom* fogadkozás, melyre Kertész csak két példát idéz mindössze. Főlösképpen tartom ugyan példáit szaporítani, mert a régi nyelvnek minden ismerője tudja, hogy milyen gyakori ez a szólásmód a XVI-XVII. század nyelvében. De néhány erdélyi előfordulását mégis kénytelen vagyok idéz-

ni, mert Kertész szerint az *Isten bizonyságom* még a XVIII. század folyamán sem volt járatos Erdélyben. Ezt a téves állítást hadd cáfolják meg a következő példák: »Én súlyos rabságot viselek Uramhoz való hűségemért és nemzetemhez való szeretetemért, mert *bizonyságom Isten* ha pástor nélkül akartam volna nyájamat hagyni, ...nem volnék most pogány rabja« (Béldi Pál írja 1659-ben Daniel Ferencnek. Vajda E.: A vargyasi Daniel család, 828). »*Isten s szent angvái bizonyságom*, olyra nem szolgáltam ő nagyságoknak« (Bánffy Dénes írja 1670-ben. Teleki Mihály lev. V, 420) »...*bizonyságom az én Istenem*, ki szíveket, veséket lát s vizsgál« (Teleki Mihály írja 1675-ben; uo. VII, 51). »*Isten bizonyságom*, hogy méltán rám nem panaszkodhatik az asszony, mert soha legkülsőbbet sem vétettem« (Szabó Mihály kolozsvári plébános írja 1724-ben br. Apor Péternének. Monfrók XXXVII, 140).

Az *Isten bizonyom* meg az *Isten bizonyságom* tehát a XVI. és XVII. században szokott formái voltak ugyan a fogadkozásnak, de semmi közülük sincsen az egészen másféle eredetű *Isten bizony*-hoz vagy helyesebben a *bizony Isten*-hez, melynek eredetét már a kódexek kora óta jól ismert és a régi nyelvben többjelentésű *bizony* (<*bizon*<*bizom* igéből Zolnai: NyK. XXIII, 155) szónak egy olyan használata magyarázza meg, melynél fogva ez a szó belekerülhetett a komoly eskü szövegébe.

A régi magyarok ugyanis így beszéltek: *byzon zeretev* a. m. igaz szerető, *byzon bezedev ember*: igaz beszédű, *byzon wt*: igaz út, *Zolgallypatok wraytokat mynd byzon zolgaak*: mint igaz szolgák, *ez vylaghnak byzon megh valtoya*: igazi, valóságos Megváltója. Bornemisza Péter azt prédikálja, hogy: Christus noha két *bizony természetű*, *bizony istenis*, *bizony emberis*. És vele egy időben azt tanítja Félegyházi Tamás, hogy: Az Christus *igaz ember is*. Kétségtelen, hogy a *bizony Isten*-t is *igaz Isten*-nek mondja. Nyilvánvaló, hogy ez a *bizony Isten* = *igaz Isten* nem a. m. igazságos, igazlátó, igazságtevő Isten, hanem 'aki valóban van, a csakugyan létező, az élő Isten'. Midőn tehát Apor Péter azt verseli, hogy: »Örök *Isten s bizony*, ember azt kiáltá«, akkor ez a *bizony Isten* szintén azt jelenti, hogy az Isten 'való, igazán van, igaz'. Ennélfogva egészen természetes, hogy így imádkoztak a XVI-XVII. században: *Hiszek egy bizony Istenben*. Hitüket így vallották meg: *Hyzem ees wallom az istent allattyaban egynek lenny, zemee-lyeben haromnak: atyat, fwt ees zent leelek egy Byzony istent* (Radvánszky: Családélet III, 98. 1564). *Szent Háromság egy' bizony Isten* (B. Szabó: Magy. Vir. 70). A mai (de a régiségben szintén ismert) *igaz Istenre, élő Is-*

tenre esküszöm helyett meg azt mondták: esküszöm az egy bizony Istenre, pl.: »Ezt penig nem féltünkben írjuk, Isten minket úgy segéljen teljes szentháromság egy bizony örök Isten, hanem hazánknek igaz tagjai lévén« (TörtTár 1889, 141. 1659-ből). »Azért esküszöm az élő mindenható Istenre, ki atya, fiu, Szent-Lélek teljes szent háromság egy bizony örök Isten, engemet úgy segéljen s úgy adja lelkem idvességét« (Nagybaczoni Baló Mátyás hitlevele 1686. TMEOkmt. IX, 131). »Esküszöm azért az élő Istenre, ki atya, fiú és szent lélek, teljes szent háromság egy bizony örök Isten« (1691; uo. 319) »...az igaz teljes szent háromság egy bizony örök Isten és a boldogságos szűz engemet úgy segéljen« (uo. 321). A bizony Istenre esküdni a régiségben szokásos esküforma volt. Ebből a — hogy úgymondjam — hivatalos esküformából mentek át a bizony Istenre esküszöm v. mondom, hogy igaz>bizony Isten, hogy igaz>bizony Isten>biz Isten és a fent közölt máig is népi használatú változatok a mindennapi beszédbe. Jelentésük voltaképen ez: amilyen bizony az Isten, azaz amilyen igaz, hogy van Isten, olyan igaz, amit állítok.

Ma már nemcsak azt mondjuk: bizony Isten, hanem azt is: Isten bizony. De kétségtelen, hogy az előbbi az eredetibb. És ahogy van áldja Isten és Isten áldja, látja Isten és Isten látja, tudja Isten és Isten tudja, hozta Isten és Isten hozta, úgy lett meg a bizony Isten mellé az Isten bizony.

Természetes, hogy a jóval vallásosabb régi világban nem esküdöztek az Isten nevével minden semmiségre, mint ma. Akkoriban ugyanis nagyon megítélték azt az embert, aki esküdni mert »az Isten fejére, vagy Krisztus Urunknak valamely tagjára, rútúl, gonoszúl, és éktelenül; a' mint szoktak chelekedni a' hitván el-vetett Lovászok, Kochisok, Barom-hajtó pásztorok, és egyéb goromba parasztok« (Káldi Gy.: Istennek szent akarattya, 1681. 113). Alkalmasint a bizony Isten sem fordult elő gyakran a beszédben, nemcsak azért, mert a harmadik parancs arra int, hogy: *Ne vedd fel a te urad, istened nevét hiába*, hanem azért is, mert ezek is az Isten igéiből valók: »*Én pedig mondom nektek, hogy egyáltalában ne esküdjete: se az égre, mert az Isten királyi széke, se a földre, mert az ő lábainak zsámolya, se Jeruzsálemre, mert a nagy király városa; még fejedre se esküdjél, mert egy hajszálat sem tudsz fehérré vagy feketévé tenni. Legyen pedig a ti beszédetek: igen, igen, nem nem; ami ezeken túl vagyon, a gonosztól vagyon*« (Máté V, 34-37). Tollhegyre meg már csak azért sem került, mert az ember rendszerint jobban megfontolja, amit ír, mint amit mond. A bizony Isten-nek, Isten bizony-nak pedig

élénken érezhették eskü-voltát még a XIX. században is. Jól bizonyítja ezt Kisfaludy Csalódásokjának következő helye, melyben az egyik női szereplő így inti a folyton esküdöző Mokányt: »*Ne esküdjék minden szóra*«. És erre Mokány: »*Engem úgys' (bekapja száját). Csitt! Nem szabad; rossz szokás, isten bizony!*« Ha tehát hirtelenében kikkotyantották is néha, írni olyat írtak helyette, ami nem esküdözés volt, hanem fogadkozás, vagy pedig az erős hitnek, szilárd bizodalomnak, mély meggyőződésnek állandó és megszokott kifejezése. Az effélékben természetesen nem kerülték az Isten nevét, mert e fajta alkalmazását senki sem vehette bűnül. Ennélfogva a régi nyelvben se szeri, se száma az ilyen szólásmódoknak:

Hívom Istent bizonyságul (TörtTár 1900, 181. 1659) ...*bizonyságul hívom az úristent* (Szilágyi S.: Bethlen G. kiadatl. lev. 298. 1621) ...az minden szíveknek titkoknak által látó s tudó böles-*istent merem bizonyságomra hini* (uo. 238). ...*bízom az Úr Istenben*, hogy napról napra jobbak lesznek (uo. 1904, 403. 1558). Valamennyi tisztviselőt töttél, mind kicsaptam, magadat pedig, *bízom Istenben* kevés nap-üdő alatt a törvény felakasztat (Takáts S.: A magy. mult tarl. 174. 1688) ...*bízom az én Istenembe*, hogy bizony úgy jövök az ő felsége serena faciese elől ki, mint az arany a tűzből (Bethlen M.: Önélet. II, 429).

Isten tudós benne, mint leszen (TörtTár. 1900, 179. 1658). *Isten tudós benne*, Erdélyben is ha maradhat-e meg (Kemény J. Önélet. 403) ...távol létemben is, *te tudod isten*, nincs dicséretes s érdemes emlékezete kgdnek fedékenységben nálam (TörtTár 1896, 212. 1657) ...*te tudod isten*, nem volt soha is semmi rövidségek, sem nekik, sem az pápista szegénységnek (uo. 242, 1659) ...*de te tudod isten*, minden igaz ok nélkül szenvedem ez nagy kárvallásomat, az igaz isten legyen bíró benne, s az háladatlan lengyel nemzetet büntesse meg (uo. 225. 1658). Az causám (*tudod Isten*) nem félelmes (Teleki M. lev. VII, 155. 1676). És *te tudod egeknek Istene*, hogy tiszta az lelkem (Béldi Pál végrend. TörtTár 1899, 342).

...*él az Isten*, hogy örömet meg művelem vala (TörtTár 1904, 275. 1553) ...mert *él az Isten*, hogy szertelen káros leszek és most is vagyok (uo. 415. 1560) ...az mivel kegyelmed sokszor ellenünk mind ez fényes portát s az budai vezért is akarta irritálni s ártalmunkra fordítani olyllyal, ki — *él az Isten* — soha ugy nem volt, s nem is leszen (MonTME. V, 335. 1645) ...*él az Isten*, csaknem minden odabe való jószágocskáim jövedelme arra fordítatik (TörtTár 1896, 229. 1658). Noha pedig nem csak magam szabadulásomat kívánom és urgeálok, hanem velem levő több becsületes rendekét is ha lehetne: *él az Is-*

ten! nemcsak velem együtt kívánnám megszabadulásokat (Kemény J.: Önélet. 518). *Él az Isten*, Uram, nem hinné Kegyelmed, mint van itt az állapot (Teleki M. lev. II, 509. 1663) *mert fenn az Isten s látja* (uo. I, 167. 1658) ... *fenn az Isten*, lát mindent (uo. 570. 1660).

...*de hiszem Istent*, hogy napról napra jobban leszen (TörtTár 1910, 522. 1552) ...realitásnál egyebet nem szoktam követni, *hiszem istent*, nem is tapasztaltatom soha máskülönben (uo. 1896, 258. 1660). Szebeni árulóink is, *hiszszük Istent*, nemsokára kezünkben lesz (uo. 339. 1660). ...*hiszem Istent*, hogy feleségem ezeket...másnak nem hagyja (uo. 1897, 219. 1663). *Remélem Istent*, jó nyaklevest adhatunk ezennel nekik (Takáts S.: A magy. mult tarl. 207. 1644).

...*isten soha jó szerencsémeket ne adja*, ha azon hazának romlásával stb. (TörtTár 1896, 267. 1661),...*vagyon Isten az egekben*, ki megszánja az én abban való ártatlanságomat (uo. 1899, 290. 1907) ...*az én istenem úgy áldjon meg*, ha nem kerülve kerülném az ő kglvel való ízetlenséget (uo. 1896, 246. 1659)...nincs mit tennem, oka sem vagyok, *lássa s ítélje az az jó isten*, kinek oltalmában és gondviselésében ajánlván tovább is magamat (uo. 243. 1659) ...*örömet hagyom az én kegyelmes istenem ítéletire magamot*, az ki világosságra és nyilvánásra szokta hozni az emberi szívek titkát (uo. 247. 1659) stb. *A látja Isten és tudja Isten* használatának példáit l. Kertész, Nyr. LVII, 15.

Ebből a kis sorozatból, melyet különben könnyű volna tetemesen megbővíteni, nyilvánvaló, hogy a régiiek korántsem idegenkedtek az Isten nevével való fogadkozástól. A példák legtöbbjét valószínűleg inkább a jámborság megnyilvánulásának tartották, semmint bűnnek, noha a szigorúbb vallásos felfogás sűrűbb vagy igaz ok nélküli alkalmazásukat bizonyára nem nézte egészen jó szemmel. Azonban a *bizony Isten* csakugyan nem fordul elő közöttük, mert egészen világos volt a kapcsolata a valóságos, komoly esküvel és ezért vallási okok tiltották a törvénykezésen kívül való használatát. De az már mégsem hihető, hogy ez a tilalom minden *bizony* szóra kiterjedt volna, mint ahogy Apor Péter állítja. Szerinte ugyanis: »Sőt még az *bizony* szót sem mondták sokan az akkori fő s nemes asszonyok, s az gyermekeknek sem engedték mondani (*bizony* gyermekkoromban nekem sem engedik vala meg, hogy *bizony* szót mondjak), sőt más sok olyan úri, fő nemesasszonyokat is ismértem sokat, az kik soha *bizony* szót nem mondtanak, hanem mikor *bizonyt* kellett volna mondani, így szólt: *Én ugyan nem, az azért nem, elhigye kegyelmed, úgy vagyon, nincs különben, igazán mondom*

s az többi. Most pedig, úri asszonyokról nem szólok, de nemes asszonyok, nemes leányok is elegenden vadnak, az kik széltében minden szemérem nélkül szaporán elmondják: *Isten engem úgy segéljen* s úgy esküsznek, mint akármely nyíri pajkos katonák» (Monfrók XI, 415; idézi Kertész Nyr. LVI, 125).

Apornak ezeket az állításait nem szabad túlságos komolyan vennünk. Tudjuk, hogy rózsaszín pápaszemmel nézte a multat és feketével a jelent, úgyhogy bátran elmondhatjuk róla Horatiussal: *Difficilis, querulus, laudator temporis acti*. Elég csak futólag átlapozni Apor gyermekkorának erdélyi levelezését, mindjárt észrevesszük, hogy mennyi túlzás van az imént idézett sorokban. És ha gyermekségében csakugyan nem engedik vala Apornak, hogy bizony szót mondjon, akkor ennek a tilalomnak nem sok foganatja volt, mert felnőtt korában csak olyan sűrűn használja, mint a talán kevesebbszer intett kortársai (1. levelezését Monfrók XXXVI—XXXVII).

Azonban valami kevés igazság mégis csak lehet Apor fentebbi megállapításaiban. Nagyon valószínű ugyanis, hogy az erdélyi művelt és vallásos urak, asszonyságok valóban tiltották a bizony-t, de ez a tilalom csak egy bizonyos fajtájú bizony szóra vonatkozhatott: arra, melyet esküdözés helyett használva a bizony Isten kapcsolatból éreztek kiszakadottnak. Ezt a bizony-t mondja B. Szabó Dávid is »ártalmas szó«-nak A' magyarság' virágiban: »Bőven kioront szájából az ártalmas szó, fujja a szitkot, bizonyt« (403), és csak erről lehet szó a következő adatokban is: *Két »bizony« felér istenűgysegélylpele. Zsidónak »bizony« mondása [azaz esküdözése]* (Margalits i. m. 67). Én a szegény pór elhagyott fia, | *Bizonnyal esküszöm* előtetek (Jókai: Dózsa Gy., idézi Lehr: ToldiComm., 352). *Bizonyomra mondom*: becsületemre mondom; *bizony*-szó: becsület-szó; *bizonyt fújni*: bizonyozni, esküdözni. *Még a bizonyát is elfújta*: esküdözött (MTsz. I, 139). *Bizonyt fújni* tulajdonképen a. m. *bizony Isten*-nel esküdözni, vö. *Fújd ki a biz' istenedet*: mondd, hogy 'biz' isten'. *Fújd rá a biz' istent*: mondd, hogy 'biz' isten' (Csallóköz. MTsz. I, 640). *Fújj bizon[t]*: mondd, hogy Isten bizony (Horpács. Nyr. XXVI, 558). *Fújj bizonyt*: esküdjél meg (uo. XL, 95).

Alkalmassint úgy lehettek a régi erdélyiek a bizony szóval, mint most mi az adtá-val. Midőn ugyanis azt mondjuk, hogy erősen fújja az adtát, szórja, mint katona az adtát, pereg a száján az adta, ritka magyar adta nélkül, vagy midőn Tompa kedves dalában azt olvassuk: Eszem azt az imádságos kis szádat, | Három hétig nem hallok egy adtámat» (Télen, nyáron), akkor nem az *Istenadta*, *Uradta*, *szentemadta*, *észemadta* jelzős összetételek jám-

bor *adtá-jára* szoktunk gondolni, hanem arra, mely az előbbieknél jóval gyakrabban ott hallható az *ördögadta*, *ebadta*, *kutyaadta*, *feneadta*, *disznóadta*, *disznózomadta*, *kutyázomadta*, *mordizomadta*, *lélekadta*, *tatáradta*, *tüzesadta*, *jékomadta*, *kutyafikomadta*, *mennykőadta*, *menndörgősadta*, *milliomadta*, *veszettadta*, *láncosadta*, *csinálomadta*, *eszeadta* [*e s ez adta*], *ilyen-olyanadta*, *adta-teremtette* stb. szitkozódásokban.

Kétségtelen, hogy ma, kivált a nép körében elég nagy kelete van a *bizony Isten~Isten bizony* használatának. Ennek nemcsak az a sajnálatos körülmény az oka, hogy az esküdözést tiltó vallási parancsoknak egyre kisebb a hatásuk, hanem az is, hogy ez a szólásmód már csaknem egészen elvesztette kapcsolatát a hajdani esküformával. Mióta ugyanis a *bizony* szónak egykori 'igaz' jelentése elavult és egyszerű nyomósító határozószó lett belőle, azóta az *egy bizony Isten* helyett az *egy igaz Istenre* szoktak esküdni, s így a legtöbb embernek esze ágába sem jut, hogy mikor állítását *bizony Istennel* erősítgeti, akkor voltaképen esküdözik. De azért különösen a gyermekek között mindmáig hallani, hogy midőn valamit pusztá szóra nem hajlandók elhinni egymásnak, a kételkedő fél felszólítja a bizonykodót: *Esküdj meg!* — *Bizony Isten!* vagy *Isten bizony!* esküszik rá nyomban a másik.

XXXIX.

Szidja mint a bokrot.

Úgy tudom, hogy a szóláskutatás még eddig nem derített világosságot ennek az országszerte ismert szóláshasonlatnak az eredetére. Egyik iskolai nyelvtanunkban ugyan azt olvasom róla, hogy egy régi átokformával van kapcsolatban; de hogy miféle ez a kapcsolat, vagy kitől való és hol található meg ennek a vélekedésnek valamilyen bizonyítása, arra már az illető tankönyv pythiai homályosságú szólásmagyarázó jegyzete természetesen nem terjeszkedik ki. Pedig azt hiszem, nem csak magam vagyok kíváncsi rá.

Nem tartom épen lehetetlennek, hogy valamely előttem ismeretlen szólásfejtő kísérlet valóban foglalkozott már a címbeli szólásmód magyarázatával és valóban az imént érintett eredményre jutott. Azonban ez az eredmény — ha csakugyan megellehető valahol — aligha lehet kielégítő, mert máskülönben Kertész Manó nem mellőzte volna az előbbieik folyamán többször idézett összefoglaló munká-

jában, melyben külön fejezet tárgyalja a néphitben és a népszokásokban gyökerező szólásainkat, de a fentebb jelzett kapcsolat szerint ezekkel azonos eredetűnek gyanítható *szidja mint a bokrot* szóláshasonlatról sehol sincs benne említés téve. Aztán meg ha van róla valahol helytálló magyarázat, akkor egy T. V. jegyű írónak (valószínűleg Tolnai Vilmosnak, a legkiválóbb magyar szóláskutatónak) bizonyára nem szükséges a következő sorokat írnia az Ethnographiában (XXXVIII, 61):

Szidja mint a bokrot. Mi a szólás eredete? Van-e valamilyen folklorisztikus alapja? Régi forrásainkban nem találok; a legrégebb előfordulása Baróti Szabó Dávid, Magyarság virági. 1803, 409. lap.

T. V. kérdéseire eddig tudtommal nem érkezett felelet. Sorainak ténybeli megállapítását sem cáfolta meg senki. Azt hiszem tehát, hogy nem lesz fölösleges, ha az alábbiakban kifejttem a *szidja mint a bokrot* eredetét illető véleményemet.

Régi szólásgyűjteményeinkben én sem találtam meg, pedig amint adataim bizonyítják, a régi magyar nyelv kétségtelenül igen jól ismerte. A T. V. által legrégebb előforduló helyéül megjelölt Magyarság virági előtt már megvan Gvadányi Rontó Páljában (1793.): »*Káromlotta, szidta valamint bokrokat*« (1807.-i kiad. 240). Ennél egy sokkal régebb adatom 1643-ból való: »Sőt igassággal írom Nagyságodnak, hogy vendégségével azt nyerte, hogy a vármegye követei, ha Kerekes András uram a pozsonyi követ nem tartóztatta volna, mind együl egyig vissza mentek volna az ajándékokkal. Az lengyelek, azok *mint a bokrot úgy szidják*« (TörtTár 1904, 454). Eddig ismert legrégebb előfordulását azonban 1627-ből keltezhetem: »...mind birakot eskütteket *ugi megh szittam en mint az bokrot*« (Győri tört. és rég. füz. I, 324). Ezekből az adatokból azt merem következtetni, hogy a nevezett szólásnak eléggé elterjedt használata lehetett már régi nyelvünkben is. Hogy Baróti Szabó feljegyzését megelőzően mégis hiába keressük szólásgyűjteményeinkben, annak alkalmasint az lehet az oka, hogy ezek a különben igen érdemes munkák tudvalevőleg nem rendszeres egybegyűjtései nyelvünk szóláskincsének, hanem inkább csak görög és latin szólások magyar értelmezéseit tartalmazzák. Így aztán könnyen kimaradhatott belőlük akárhány olyan, egyébként már akkoriban is általános használatú gyökeresen magyar szóláshasonlat, szólásmód vagy közmondás, melyet Decsi vagy Kisviczay a legjobb szándékkal, néha a legigyekvőbb erőszakkal sem fudtak hozzákapcsolni az értelmezendő idegen frázishoz.

A *szidja mint a bokrot* jelentése egészen világos: annyit tesz, hogy nagyon, erősen, kíméletlenül leszid valakit,

semmi becsületet sem hagy rajta, leszedi róla még a keresztvizet is, vagy amint szintén szokták mondani: *leszidja a sárga földig*. Ennél az utóbbi szólásmódnál állapodjunk meg kissé fejtegetésünk végső eredménye érdekében.

A népnyelv meg a köznyelv a sárga földet nemcsak abban a szólásban emlegeti, hogy *leszid, lehord, lebecsmérel a sárga földig*, hanem ebben is: *a sárga földig leissza magát*. De mi ez a *sárga föld*? A művelt talaj legfelső rétege a *porhanyó föld*. Ez alatt van a *fölső föld*, ebbe szánt bele az eke, ezt forgatja meg az ásó: termelésre való. Mélyebben fekszik a *sárga föld*, rendszerint ennél is mélyebben a *kék* vagy *agvagos föld*. Midőn a földmunkás mélyre ás, akkor azt mondják, hogy *leás egészen a sárga földig* vagy *az agvagos földig*. Ebből az osztálynyelvi kapcsolatból szakadt ki és vált köznyelvi nyomatékosító kifejezéssé a *sárga földig le*, az *agvagos földig le* szólásforma. Ezért mondhatják tehát a nagyon részeg emberről, hogy *leitta magát a sárga földig* v. *az agvagos földig*; arról, akit nagyon leszídnak, lehordanak: *leszidták a sárga földig, lehordták az agvagos földig* (Komáromi J.: Cs. és kir. szép napok 88); akit sok pénzzel megvesztegettek: *lefizették a sárga földig*; a sporttudósító is azért írhatja a lőversenyfogadások legkedveltebb lováról, hogy *a favoritot a sárga földig lefogadták* (Ezt többször olvastam a Magyarország c. napilap sportrovatában).

Az ehhez hasonló szólásalakulásra van még más példánk is.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a jégeső rendszerint sűrűn és zajosan hullik. Ez a természeti megfigyelés szó-láshasonlatba foglalva annak a kifejezésére szolgál, hogy valamely ismétlődő cselekvés gyors egymásutánban megy végbe. Ha pl. megrázzuk az érett gyümölccsel megrakott szilvafát, akkor mondhatni, hogy *úgy hullik a szilva, mint a jégeső*. Ebben még szorosabb a kapcsolat a szó-láshasonlat alapjául szolgáló természeti jelenséggel. Akkor sem sokkal lazább, mikor a pattogva, szaporán káromkodó emberről azt mondjuk, hogy *káromkodik mint a jégeső* (Margalits 376, 770). De már sokkal nagyobb az eltávolodás az eredetitől abban a változatban, mely a sokat hazudozóról azt állapítja meg, hogy *hazudik mint a jégeső*, vagy mikor Tömörkény a vallatóra fogott verekedő tanyai legénységről azt írja, hogy »annak idején megvadultan marta egymást a csárdában, ezúttal nem tud semmiről semmit, ellenben *tagad, mint a jégeső*« (Egyszerű emberek 211).

A gazdaságban a disznóknak tököt, a juhoknak, lovaknak szecskát, az ökröknek kukoricakórót, *a teheneknek répát vágnak* (CzF. VI, 729). Megfelelő szerszámmal a repavágás, répametélés könnyű foglalkozás, ügyes ember

munkája nyomán sűrű egymásutánban hullanak halomra a répaszeletek. Erre a körülményre vonatkozik ez a szólásunk: *vágja mint a répát*, azaz könnyeden, gyorsan, szaporán vág valamit. Azonban a *vág* ige nemcsak azt jelenti, hogy 'schneiden', hanem azt is, hogy 'hauen, schlagen', azért akit szapora ütlegekkel vernek, arra is azt szokták mondani a mindennapi beszédben, hogy *vágják mint a répát*. És mivel a *vág* a. m. 'ver', természetesen azt is mondják, hogy *verik mint a répát*, noha a répát eredetileg csak vágni szokták; a diáknyelvben pedig a *vág* ige további jelentésfejlődésével ekként jellemzik a kitünően megtanult lecke gyors folyamatú felmondását: *vágja a leckét mint a répát*. E szólásnak a gazdasági élettel való szorosabb kapcsolatot őrizte meg ez az érdekes változat: »Bruszilov még mindig úgy metélt bennünket, mint a répát szokás a gazdaságban« (Komáromi J. i. m. 175). Az eredeti szemlélettől való nagy eltávolodást tüntet fel a következő példa: *Feleségét csalta mint a répát*. (Pesti Hírlap Vasárnapja 1928. nov. 18., 11. l.). A répát csalni igazán nem lehet, ez a szóláshasonlat logikailag képtelenségnek látszik. Ámde ebben: *mint a répát* — benne rejlik az eredeti szólásnak egész képzetartalma: 'könnyeden, gyakran, szaporán csinál valamit', ennél fogva — amint a példa mutatja — alkalmazhatták olyan vonatkozásban is, mely igen messze esik eredeti kapcsolattól.

Ez a kis kitérés azért volt szükséges, mert az imént fejtegetett szólásmódok alakulásának analógiája segítségünkre lesz a címbeli szóláshasonlat származásának felderítésében. Térjünk tehát vissza oda, ahonnan kiindultunk: a *szidja mint a bokrot* magyarázatához, és e célból fogjuk vallatóra a régi nyelv adatait.

A régi emberek nemcsak azt mondták, hogy valakit *szidnak mint a bokrot*, hanem azt is, hogy *verik mint a bokrot*. A *tam periit, quam extrema faba* latin szólást Kisviczay így értelmezi magyarul: *Mint a' bokrot minden [=mindenki] veri* (Adagia 502). Ennek a szólásmódnak a bokrán természetesen az útszéli bokrot kell értenünk, melyet gyermek, állat kegyetlenül megtépáz, vándor, járókelő botjával kiméletlenül végigver; az emberek útjába esvén, senkitől sincs nyugta, mindenki rákap, rászokik (vö. *téptek, mint a' dió-fát az ország' úttján*. B. Szabó: *A' magy. vir.* 66),* vagyis *olyan, mint a szélső ház: sok*

* Valószínűleg hasonló eredetű ez a rábaközi szólás is: *üti mint a gýmot* [azaz *gýmot*, vö. *gým-gým*] (MTsz. I, 754). De úgy látszik, eredeti jelentése ma már teljesen elhomályosult és azért mondja róla egy közlő, hogy a *gýmot* (vagy talán a *gým?*) valami állatféle lehet (Nyr. XLV, 47). Zala megyében már *gýma* lett belőle: *Hajtja, mint a gýma* (Nyr. uo.) és állítólag valami gonosz szellemfelét értenek rajta.

veszedelem éri (Nyr. XXI, 432). Ha embert zaklatnak eny-nyire, méltán panaszkodhatik, hogy: »*ezek az mint latom, vgan ram zoktak mint eg bokora*« (Szalay: Négyszáz magy. lev. 235. 1557). Az ilyen bokornak csakugyan rossz sora van. Midőn tehát valaki hozzá hasonló mostoha bánásmódban részesül, akkor azt mondják róla, vagy legalább is azt mondták róla a régiek: »*Mint egy bokrot nyavalyást tsak úgy tartják*« (Kisviczay i. m. 502).

Azt hiszem, hogy a *veri mint a bokrot*, azaz 'nagyon, kíméletlenül veri', meg a *szidja mint a bokrot*, azaz 'nagyon, kíméletlenül szidja' szóláshasonlatok igen közeli atyafiak. Kettejük közül az előbbi az eredetibb, alapja az imént említett reális szemlélet. Az utóbbi, melynek kimutatható szemléleti alapja nincs, nézetem szerint csak amannak a mintájára keletkezett, mégpedig oly módon, mint ahogy azt a fentebb tárgyalt szólásmódok esetében láttuk.

XL.

Pokolegyháza és társai.

Népies szólásainkban gyakran előfordul, hogy a *pokol* szó helynévmeghatározás céljából valamely földrajzi fogalom nevével társul és jelzős kapcsolatot alkot vele. »O [így!] Galambom szomszéd Aszony [így!] — olvassuk egy XVIII. századi pálos iskoladrámában — hiszen az én Uram egész sárkán, nem hiszem, hogy *Pokol vármegyében* legyen mássa« (RMKönyvt. II, 34). »Felőlem mehetnek kendtek bár *pokol Indiába* is«, írja Móricz Pál Pusztuló világ c. kötetében (189. l.). »*Fekete Országba* igazittya«, mondja a XVII. században Czeglédi István (MNY. VIII, 372) e helyett: *pokolra küldi*, míg Pázmány *pokolország*-nak nevezi az ördög birodalmát: »Vaj ha meg-gondolnók minnyájan, hogy bűneinkel azt érdemlettük, hogy ördög tagjai, és *Pokol-ország* polgári lennénk« (Préd. 1695-i kiad. 272). Ma szintén *pokolország*-ot emlegetnek a magyar nyelvterület legnagyobb részén, pl.: »Mehetsz akár a *pokolországába* is! Akinek nem tetszik, menjen a *pokolországába*! Hol a *pokolországában* tekeregtél idáig?! Pab zsáktyo, *pokolország* sohasé telik még (ez utóbbit l. NyF. XXXIV, 116) ...én ugyan el nem maradok kegyelmedtől, ha a *pokol országába* megy is« (Jókai: A kétszarvú ember). De mivel a szokásmondás szerint a *pokolban* is esik néha vásár, sokszor hallani ezt is: »Ugyan hová mehetett? — Mit tudom én? Talán *pokolvásárára*!« »Vajjon hol lehet most? — Hol? *Pokolvásárhelyen*!«

Ezek közé tartozik a *pokolegyháza* összetétel is, mely alkalmasint az *-egyháza* utótagú helynevek (Félegyháza, Kétegyháza, Fehéregyháza, Veresegyháza stb.) mintájára alakult. Népnyelvi előfordulását tudtommal először a Nyr. XVII, 323. lapján jegyezték fel a Rábaközből: *Hun a pokú egyházábo jártá?* (hol csavarogtál?). Egy későbbi adata Baranya megyéből való: »Nincs igaza a papnak? Dehogya se — a *pokolegyházban!*« (Nyr. XXVI, 141). Putnoky Imre egy mátyusföldi embertől hallotta, aki arra a kérdésre, hogy közel vannak-e földjei a faluhoz, így felelt: »Dehogya, kinn vannak arra messze, valahol *pokolegyházában*« (MNy. IX, 96). *Pokolegyházán van az már:* árkon-bokron túl (Nyr. LIV, 95). Tolnai Vilmos szerint Kisújszálláson azt mondják: »Eriggy *pokolfélegyházába!*« azaz: takarodj a pokolba! (MNy. X, 240). Én a néptől eddig csak *pokolégyházát* hallottam emlegetni, legutóbb Szegeden így: »Jó vóna má Pestre mönni!« — »Oda, oda! *Pokolégyházára!*« De viszont irodalmi adatom csak a *pokolfélegyházára* van. Jókainál többször találkozunk vele, pl.: »Eredj a *pokolfélegyházába!*« (És mégis mozog a föld. Nemz. kiad. XLIII, 300 és Az elátkozott család, ez utóbbi előfordulását id. Nyr. XLVI, 157). Menjen a maga dolgára *pokolfélegyházába*, s ne tátsa a száját a más ember ablakára« (Vadon virágai. Nemz. kiad. XXII, 44). Tolnaival én is azt hiszem, hogy az euphemismus termette ezt a változatot, vagyis Félegyháza város neve azért került bele a szóba, hogy enyhítse a *pokol templomá*-nak értett *pokolegyháza* bántó célzatát. Valószínűleg szépítésből keletkezett az a változat is, melyet szintén Jókainál olvassunk: »Ugyan hol a *félpokolban* jársz, mikor annyit kereslek?« (Nemz. kiad. XLIII, 112).

Pokolnak tágas az útja, mondja Pázmány. *Egy út a mennyországba, de sok a pokolba*, tartja a közmondás. Nem csoda tehát, ha egyszer-másszor ekként is érdeklődnek megtett utunk felől: »Merre a *pokol országútján* csavarogtál eddig?« De elég sűrűn hallani még a többi között ilyeneket is a fentiek helyén: »Hol lehet az a kendő? Biztosan a *pokol padján* vagy *padlásán.*« »Merre lehet az a gyerek? A kocsmában, vagy hol a *pokol pitvarában* v. *pokol fenekén*, *p. fészkes fenekén*, *p. fészki*ben!« »Hová a *pokol istenibe* tették azt a fejszét?« »Elmehetsz előlem *pokol k....anyádba*« (RMKönyvt. XXI, 213). »Tuggya Isten, hun van *pokó gyéhennájába!*« (NyF. X, 51). »Hun a *pokol hegvyibe* vótá?« (NyF. XXXVII, 58). Népnyelvi gyűjtőink ezt a kis sorozatot könnyen teljesebbé tehetik.

S ha már ennyit bajlódunk ezekkel a poklos szólásokkal, jegyezzük meg egyúttal azt is, hogy a pokol nemcsak a gonoszok lakóhelye, ahol együtt van minden *pokolra* való, *pokol* szülötte, *p. termette*, *p. pozdorjája*, *p.*

fajzatja, p. szemete, p. fattyja, nemcsak hívatlan vendéget, fogadatlan prókátort, lábatlankodó gyereket, bút-bajt, nyűgöt, kellemetlenséget kívánnak oda, hanem ott van méltó helye valamennyi eltört cserépedénynek is. Azért mondja egy népies szóláshasonlat: »*Annai van ott* (valahol valamiből), *mint pokolban cserép.*« És azért mókáznak erre a barátságos felszólításra: »Menj a pokolba!« imígyen: »Mennék is én, de ott már nem lehet elférni, mer az asszonyak mind cseréppel tötötték teli (Maros-Torda m., Nyr. XXVI, 519). És azért énekel Arany is így Az elveszett alkotmányban: »Bent a vityillóban beteges mécs pislá sugári | Oszlatják a homályt s növelik. Hajdanta köcsög volt | E' szomorú fénytár, s eltörve *pokolra hajtá* | Asszonya, hol valamennyi cserép s gonosz ember együtt van.« (I. É.). E kifejezés népi eredetére a költő maga utal a művéhez fűzött jegyzetekben: »*Pokolra hajtá*. Közmondás, hogy a pokolban sok cserép van, mert minden asszony oda dobja eltört edényét, mondván: eredj pokolba!« (Összes m. IV, 151).

XLI.

Kerekagyon kiált.

Egy hódmezővásárhelyi közlés szerint, ha valaki két markát szájához emelve kiált, hogy a hangja erősebb legyen, akkor azt szokták róla mondani, hogy *kerekagyon kiált*. »*Kijátok neki kerekagyon, akkor majd jobban meghallja*« (MNy. II, 281). Nyilvánvaló, hogy a *kerekagyon* összetett szó; előtagja a köznyelvi *kerék*, melynek a népnyelvben tudvalevőleg *kerek* alakváltozata is van, utótagja pedig az *agy* főnév határozóragos alakja. Tehát az egész kifejezés eredetileg azt jelenti, hogy valaki *kerékagyon*, azaz a kerék agyán át kiált valakinek.

A száj elé hangerősítés céljából kereken odatartott tenyér valóban hasonlít is egy kissé a kerékagyhöz, ámde magából ebből az elég távoli hasonlóságból a szólást nem lehetne teljes világossággal megérteni. A dolog kétségtelen nyitjára egy érdekes népszokás vezet rá, mely pl. a szegedvidéki tanyákon és alkalmasint a hódmezővásárhelyieken is szélteben divatozik. Ha ugyanis a kutya, macska vagy borjú elbódorog, akkor azt szokták cselekedni, hogy kereket emelnek a kéménybe és a kerék torkán, agylyukán keresztül kiáltanak az elcsavargott jószág után: *megkiáltják*, hogy hazataláljon. Az elveszett kutya után pl. ezt szokták kiáltani: »*Bundás, gyere vissza, mer ha nem gyűsz,*

az ördög éviszi a mostani gazdáját!» De leginkább csak az eltűnt jószág nevét kiáltják a kéménybe néhány hívogató szóval. A bitangoló vagy esetleg már új gazdát lelt állat a népi hiedelem szerint meghallja ennek a tanyai rádiónak az üzenetét, akármilyen messze távozott is (íme, Prédikátor Salamonként: semmi új sincs a nap alatt) és rövidesen hazatér. Megjegyzem, hogy Szegeden művelt emberektől is hallottam már, amint — persze csak tréfálkozva — odaszóltak annak, aki valamely elveszett holmiját kereste: »*Kiálts a kéménybe, majd megerül!*«

Ezt a szokást a szegedvidéki népiélet kitűnő ismerője, Tömörkény István is említi: »Amott meg akad egy másik ember, aki ha a *kocsikerék végiglyukán át bekiáltoz a kűrtőbe*, hazatér az elbódorgott borjú« (Népek az ország haszn. 243);...az elkódorgott macskát hazahívhatja, *nevét a kéménybe* annak rendje és módja szerint [azaz *kerékagyon át*] *belekiáltván*« (uo. 140). Egy bács megyei följegyzés is tud róla: »Ha a kutya eltéved, *kereket emelnek a kéménybe s a lyukas kerékagyon át elkiáltják a nevét*, mire hazajön.« (Magyarorsz. várm. és városai: Bács-Bodrog vm. I, 345). Egy magamgyűjtötte szegedi (alsótanyai) adat szerint az elhagyott leány visszahívhatja hűtlen szeretőjét is, ha a csapodár legény nevét kerékagyon át háromszor megkiáltja a kéménybe. Azt hiszem, hogy ezekben a babonás megkiáltásokban a küllős kerék voltaképpen a sugaras nap symbolumaként szerepel és azt célozza, hogy a visszahívó üzenet eljusson mindenfelé, amerre a nap sugarai járnak.*

Mikor még a nyitott tűzhely meg a föléje épített *kanakémény* (MNy. IX, 236) divatja járta, akkor természetesen könnyű volt kerékagyon át a kéménybe kiáltani, hiszen a konyhából egyenesen bele lehetett látni. De most, a zárt tűzhelyek korában már valamivel körülményesebbé vált a művelet, mert ha valaki egészen a régi szokás szerint akarja végrehajtani, akkor a kereket föl kell vinnie a padlásra, a felnyitott kéményajtóhoz. A leleményes ember azonban segít magán. Feléje se megy a kéménynek, hanem az udvaron egy talyigakerékbe háromszor belekiált-

* A keréknek a szerelmi varázslásban való szerepéről érdekes adatot tartalmaz egy orosházi följegyzés: »A leány ha azt akarja, hogy szeretője hozzá menjen, egy már elhasznált kocsikerékbe egy rudat tesz, s annál fogva forgatja a ház mögött háromszor lefelé. Nincs az a hatalom, mely visszatartsa a legényt, bárhol van is az« (Nyr. IV, 230). Ez az analógiás mágiának tekinthető babonás művelet, melynek szexuális szimbólizmusa egészen nyilvánvaló, értesülésem szerint csak akkor járt a kívánt eredménnyel, ha a kerékforgatás közben megkiáltották a távollevő legény nevét.

ja pl. az elveszett kutya nevét és az állat hamarosan visszajön (vö. Ethn. X, 311). Vagy pedig már csak jelképesen használja a kereket, t. i. a két tenyerét kerekben egymáshoz hajlítva szája elé emeli és úgy kiált bele a kéménybe vagy akár a konyhai takaréktűzhelybe, hiszen a cső úgyis a kéménybe szolgál. Ez az újabb módszer, amint a tapasztalat mutatja, ép olyan hasznos, mint amilyen a régi volt.

Ime, ezért mondják arról, aki a két tenyere közül kiáltozik, hogy *kerekagyon kiált*.

XLII.

Márjás huncut.

A nép körében gyakran hallani, hogy *márjás huncut*-nak neveznek valakit: *Tē ilyen-amolyan márjás huncut! Ó tē márjás huncut, tē! Aszt a márjás huncut mindenedet! Nagy márjás huncut vót űkême* stb. Saját magára is szokta vonatkoztatni a beszélő, ha valami lehetetlent, elfogadhatatlant, különösen erkölcsi okokból teljesíthetlent kívánnak tőle: *Nagy márjás huncut vónék, ha mégtënném*. Ilyen esetben használják néha tagadó formáját is: *Csak nem vagyok márjás huncut!* (hogy ezt vagy azt cselekedjem).

E szólás eredetét illetően minapában azt vetette föl egy érdeklődő, hogy vajjon nincs-e valami művelődéstörténeti háttere, nem függ-e össze valahogy a Szűz Mária képével díszített és ezért *máriás*-(*o: márjás*)-nak nevezett tizenkét ezüst krajcárt érő régi pénzünkkel esetleg olyképen, hogy a vétken kapott embernek egynéhány *márjás*-t kellett fizetnie büntetése fejében. Ezért nevezték volna az illetőt előbb **márjásos huncut*-nak (vö. *cégéres* gazember, *ludas*, *leveles* stb.), ebből aztán az ú. n. egyszerejtéssel (haplologia) *márjás huncut* rövidült. Így aztán bizonyos művelődéstörténeti patinája volna ennek a népi kifejezésnek, mert régi igazságszolgáltatásunknak egyik nyelvi emlékét becsülhetnők benne.

Nézetem szerint ennek a föltevésnek semmi elfogadható alapja sincs. Tudtommal se régi, se újabb nyelvünknek egyetlen egy adata sem tanuskodik a mellett, hogy valamely bűnöst a rászabott büntetéspénzről nevezték volna el, pl. *talléros*,* *forintos*, *garasos*, *dukátos*, *polturás*, *pe-*

*Egy feljegyzés szerint Veszprém megyében mondták ugyan a rossz [nő] személyre, hogy *te talléros* (Nyr. V, 224), de bizonyosan nem azért nevezték így az illetőt, mintha valamikor egy vagy több talléros bírsággal sújtották volna.

tákos, krajcáros vagy akár bankós latornak, huncutnak, gazembernek stb. Ennélfogva nem nevezhették **márjásos>* *márjás* huncutnak sem.

Már valamivel jobban megállja a helyét az a magyarázó kísérlet, amely a címbeli kifejezést a népies káromkodások egyik fajtájából eredettnek véli. Az inkább sajnálatos rossz szokásból, semmint romlott lélekből káromkodó magyar nép u. i. az Isten és a szentek neve mellett Mária nevét is használja káromkodásul. Akire okkal vagy ok nélkül megharagszik, annak könnyen *elkeríti a Márját* és elmondja róla, hogy: »*Ejnye a Márját a huncutnak! Hogy az az áldott, jó Márja feledkezzén még a huncutról! Hogy a Márjája nő legyen a huncutjának!*« stb. Mármost akit akár érdeme szerint, akár érdemetlenül eként szoktak emlegetni, az a *huncut*-nak a fenti példákban eléggé szemlélhető kapcsolata miatt kaphatta talán a *márjás huncut* nevet. Azonban e feltevés elfogadását nemcsak az nehezíti meg, hogy a szólás imént vázolt keletkezését kétségtelen analógia nem támogatja, hanem egyben az is, hogy a *márjás huncut* erősen megvető, megbélyegző jelentését az említett és a hozzájuk hasonló egyéb példákból bajos volna megmagyarázni.

Legvalószínűbb azonban nézetem szerint egy harmadik magyarázat, melynek föltevésére egy gyermekkori emlékem késztet. Egyik alattomos, rosszindulatú, de a világ szeme előtt folytonosan istenkedő sövényes szomszédunkat gonoszságát palástoló jámborkodása miatt *istenes János bácsi*-nak hívtuk, ámbár az *istenes* [vagy inkább az *istentelen*] *huncut* nevet inkább megérdemelte volna. Hiszen gondolni gondoltuk is róla, csak épen mondani nem mertük. Mármost könnyen hihető, hogy azt a huncut embert, aki alávalóságát képmutató kegyes szólamokkal igyekezően takargatni, hitványságának leggyakrabban *Szűz Mária* tisztelt nevét vettegette palástul, épen e névnek gyakori, de egyáltalán nem jámbor szívvel való emlegetése, vagyis a folytonos *márjászkodás* miatt nevezhették *márjás huncutnak*.^{*} A jámborságot tettető gonosz ember keltette erkölcsi felháborodásból következik aztán e kifejezésnek mindmáig élénken érezhető megbélyegző jelentése.

Látnivaló, hogy a *márjás huncut* egy vékony szálon, a *Mária* (∴ *Márja*) név szálán mégis csak összefügg a *máriás* (∴ *márjás*) nevű régi pénzfajttal. Csakhogy ez a kapcsolat korántsem mutatkozik olyan természetűnek, mint amilyennek a fent tisztelt érdeklődő gondolta.

^{*} Bizonyára Szűz Mária nevének szükség nélkül való gyakori emlegetése okozza, hogy a szenteskedőt néhol Szűz Mária *csizmaziá*-nak csúfolják (Nyr. XXX, 246).

XLIII.

Egészséges mint a makk.

Sohse hittem volna, hogy még ezen a szóláshasonlatunkon is van valami magyarázni való. Pedig úgy látszik: van, mert már akadt aki nem értette és sietett — félremagyarázni.

Ezt a szóláshasonlatot és véle együtt sok másikat is tudtommal Dugonics jegyezte föl először. Noha a NySz. semmit sem tud róla, azért meglehetett már a régi nyelvben is, mert egészen bizonyos, hogy nem éppen abban az esztendőben keletkezett, amelyikben Dugonics följegyzésre méltatta. Említi CzF. is, de a MTsz. nem. Ebből a körülményből egyik magyarázója azt következteti, hogy a nép nyelvében ismeretlen és hogy csak újabban férközött be nyelvünkbe (Kőrösi S.: Nyr. LV, 30). Ha ez igaz, akkor a *fehér mint a fal, édes mint a méz, kemény mint a kő* stb. annyira közkeletű, hogy már teljesen színtelenné kopott szóláshasonlatainkat sem ismeri a nép, akkor ezek is egészen újsütetűek, mert egyik sincs benne sem a MTsz.-ban, sem a NySz.-ban. A NySz.-ról nagyon jól tudjuk, hogy még csak megközelítően sem teljes foglalata régi irodalmunk (annál kevésbbé régi nyelvünk) szó- és szóláskészletének. Hogy a nép mindennapi beszédének ezeket a közhelyeit népnyelvi gyűjtőink sem jegyezték fel, azt egészen természetesnek tartom. A buzgó gyűjtők rendszerint nyelvjárásaink legfülbeötlőbb különöségeit szokták följegyezni. Az imént említett szóláshasonlatok, meg az *egészséges mint a makk* is igazán nem sorolhatók a nyelvjárási érdekességek közé. Annyira közszájon forgó szólast láttak bennök, — és méltán — hogy sokkal inkább gondolhatták a köznyelv birtokának.

A fenti magyarázó furesának tartja, hogy ez a szóláshasonlat épen a makkot állítja oda az egészség mintaképeül, holott a makknak egész sereg nyavalyája van; hiszen a makkot termő tölgynek több mint 200 fajta gubacsa ismeretes, és valamennyinek a makk beteges eltorzulása az oka. Aligha lehet tehát *makkról* szó az ép egészséget emlegető szólásban, hanem inkább *magról*, mert a különféle gyümölcsök magja a sokat betegeskedő makkal szemben majdnem mindig zavartalan egészségnék örvend. S ha ez így van, akkor szólásunk alkalmasint a német *kerngesund*-ból való és eleinte így hangzott: *egészséges, mint a mag*. Ennek a *magja* ferdült el aztán — miért, miért sem — *makká*.

Mindez nagyon szép volna, ha igaz volna, de hát nem

az. Először is azért nem, mert a gubacs legtöbbnyire nem a makkon képződik, hanem a levélen. Ezt már Molnár János Magyar Könyvháza (1783.) is tudja, mondván: »*Guba. Buga. Gubats. Galla.* A' Tölgy-fa levelein növvő varas peffeteg, szeretsen dió forma a' nagysága: a' gubats néha sima, néha varatskos: belől taplós« (II, 198). Jóval ritkább az az eset, midőn a gubacsdarázs szúrása következtében a fejlődő makk torzul el gubacsesá, illetőleg *suská*-vá. Ez Diószegi szerint akkor szokott előfordulni: »Mikor a' gubó bogár sok, és nem tsak a' Tölgy-fa leveleket és apró ágakat furkálja meg, hanem a' gyenge makkokat is, és azokba tojik; kitsutsorodik a' makk, nem gubó formára, hanem szélyel feslik mindenféle rendetlen formákra, 's Kánikula vége táján éretlen lehűll, vagy (a' mint szokták mondani), leragyádzik« (Orvosi fűvész könyv 1813, 315). De még ha a tölgyfának valamennyi gubacsa valóban magán a termésen keletkeznék is, még akkor sem volna igaza Kőrösi fejtegetésének. Midőn ugyanis a magyar nép szólást alkotott a makkról, akkor bizonyára nem a gubacsesá, *suská*-vá torzult makk forgott az eszében, már csak azért sem, mert az ő szemében az ilyen makk nem is makk, hanem *gubacs*, *suska* vagy *siska*. Azonban ezt sem tartja beteges fejleménynek, mert felfogása szerint a gubacsot, *suskát* épúgy termi a fa, mint a makkot. Ámde ha esetleg eltorzult makknak gondolná is a gubacsot, még akkor is maradna minden tölgyfán annyi ép makk, amennyi untig elegendő volna egy, az egészséggel kapcsolatos szólás alkotására. Van pl. beteg vagy sérült csont is, és Dugonics közmondásgyűjteményében mégis azt olvassuk, hogy *egészséges mint a csont*. Bizonyára van elég beteg hal is. Miskolczy Gáspár szerint »a' mindennapi tapasztalás sokszor megbizonyította már, hogy a' Halak széllyel a' halastókban nagy rakásokkal döglöttenek-meg... a' természet pedig a' halált különben nem tzelozza, hanem ha valami megelőző nyavalyák által. (Egy jeles vad-kert, 522). Ez igaz. De mivel azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb hal vigan ficáncol, azért nagyon helyesen mondja egy szóláshasonlatunk, hogy *egészséges mint hal a vízben*. Lehet tehát a tölgynek beteg termése is, de mégis szólás keletkezhetett a makkról, ha az ép termés valamely oknál fogva különösen alkalmas arra, hogy a duzzadó egészség jelképe legyen. Az egészséges, érett makk valóban alkalmas rá, mert kövér is, fényes is, piros is. Nagy igazán mondja tehát népünk a jóltáplált, barnapiros arcú emberről, akiről csakúgy sugárzik az élet, hogy *egészséges mint a makk*. Aki pedig csak félegészséggel tengődik, az meg

egy bakonyalji szóláshasonlat szerint: *Ojjam mind a fér-
ges makk* (Së eggíssígës, se beteg. NyF. XXXIV, 132).

XLIV.

Egy félreértett szólásunkról.

Szirmay Antal Hungaria in parabolisában (1807.) majd Thaly Kálmán Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok c. gyűjteményében és végül Szirmay nyomán Tóth Béla Szájrul-szájra c. munkájában is olvasható XVII. századbeli verses felköszöntésnek, vagy mások szerint boréneknek egyik csaknem általánosan ismert sorával szándékozom itt röviden foglalkozni, melyet az említett írók ebben a formában közölnek: *Ökör iszik kelve* [így!], *ember barátságért*.

Ezt a szokásmondást ivásra buzdító felszólításként borivók körében ma is gyakran hallani. Néha egyik-másik változatát mondják helyette, mint pl. *ökör iszik magában** v. *ökör iszik egyedül, ember párosával*. De valódi jelentését és eredetét sokan még azok közül sem ismerik, akik egyébként elég sűrű alkalommal élnek vele, mert igencsak a híresneves salernumi orvosi iskola egészségről írt ama versével tartanak, mely szerint

A' barmok vizzel; de borral éljen az ember,
Légyen, a' ki nemes, a' viz italtul üres.

Szenthe P: Magyar Iskola. 1792, 156.

Egyszer, már jó régecskén, azt a magyarázatát hallottam, hogy az ökör csak akkor iszik, illetőleg csak akkor támad ihatnékja, midőn *fölkel*, fölébred, azért is itatják hajnalban; az ember azonban barátságból, a jó társaság kedvéért mindig iszik (természetesen csak bort), még ha máskülönbön esetleg nem nagyon ízlik is neki. Ezzel a magyarázattal velejében megegyezik az, melyet a Magyarország c. napilap 1927. évi december 11-i számában olvastam erről a szólásról Bevilaqua Bélának A »magyar borének« és az áldomás problémája c. érdekes dolgozatában. Bevilaqua szerint is: »Csak az ökör iszik hajnalban ébredve, *kelve* éhomra, tisztességes ember nem az italért iszik, hanem a baráttian derűs együttlétért.«

E két egyező magyarázat első fele nézetem szerint

*Egy nóta szerint: *Koccints, tinó: ökör iszik magába!*

semmiképen sem fogadható el, mert hiszen az idézett sorban voltaképen az ökörnek nem a *fölkeléséről* van szó, hanem arról az állatismerők körében igen mindennapi tapasztalatról, hogy az ökör — és bizonyára más állat is — csak akkor iszik, ha *kell* neki. Ez az állatvilágra nézve általános érvényű megfigyelés van aztán szembeállítva azaz a gyakran szembeötlő emberi tulajdonsággal, hogy a teremtés koronája a bort, kivált a jót, barátságból még *kelletlenül* is megissza. Iszik ő, mint szokta, búfeledés végett, [Vagy ha barátságból mutat emberséget (Toldi Szer. III, 18). Ennélfogva amit Szirmay, Thaly és Tóth Béla így írtak: *Ökör iszik kelve*, azt igazában így kell írunk és értenünk: *Ökör iszik kellve*. Erdélyi is ekként közli a Magyar közmondások könyvében (6026. sz. a.), meg Margalits is (Magy. közm. 410). És hogy valóban helyesen járnak el, azt hiszem, ennyiből is egészen világos. De ha valakinek még kétsége volna felőle, azt hadd térítse a helytálló nézetre a következő néhány idézet. Az első Faludi Nemes Ürfijából (1770.) való: »Hallottam, azt hirdetik felőlem, hogy úgy iszom, mint a barom; az egész világ bizonyosságom, hogy nem igaz; mert a barom tsak annyit iszik, a mennyi kell néki, én pedig az eléggel nem elégszem meg; a barom goromba, más kedvéért nem iszik; én pedig a kínálást nem vetem meg, iszom. És így nagy különbség vagyon köztünk.« (Jeles írók isk. tára 85. l.). A második Cserei Mihálytól származik, aki 1709-ben ezt írja: »...az oktan barom nem iszik többet, a mire neki szüksége vagyon [tehát csak annyit, amennyi épen kell neki],...igyl annyit, a mivel szomjúságot megolthatod, ne tölts *kelletlen* [=szükségtelenül], mint egy üres hordóban az torkodban.« (TörtTár 1906, 535-6). De igazán döntő fontossága a harmadiknak van, mely Miskolczi Gáspár Egy jeles vad-kert (Lőcse, 1702) c. munkájának Elöl-jaro beszéd-ében olvasható. Ime: »Midőn az istenes kegyes ember látja, a' barom melly igen mértékletes, hogy senki kedvéért vagy veréséért többet nem eszik 's iszik, hanem tsak a' mennyi az ő természetinek egyszer elég; ehez képest a' kegyes ember-is menten meg-szégyenli magát, 's úgy alkalmaztatja ételét és italát, hogy mértékletlensége miatt a' baromhoz hasonlónak, avagy annál-is alább-valónak ne ítél-tessék. Ide valók ama' régi szép Magyar Versek:

Ne igyál a' mikor nem kell,
Senkire ne köszönd mértékkel,
Vég példát a' te ökrödrül,
Ki nem iszik *kelletlenül*«

[hanem csak amikor *kell* neki, vagyis: *ökör iszik kellve*].

Bevilaqua tévedését természetesen nemcsak az okozta, hogy forrásai — bizonyosan a kiejtést követve — egy *l*-lel írták azt a szót, melyet etimonja szerint kettővel kellett volna írniok, hanem alkalmasint az a körülmény is, hogy a *kell* igének a tárgyalt szólásban szereplő határozó ige-neve csaknem teljesen kiavult újabb irodalmi és köznyelvünkben. Mostanában a *kellve-kelletlen* helyett ezt szoktuk mondani: *akár kell, akár nem; akarva, nem akarva; akarva, akaratlan*. De a nép nyelvében még ma is találkozunk vele, pl.: »Már akár *kölvé*, akár *kölletlen*: de *évégezd!*« Kemenesalján azt a dolgot, ami a legszükségesebb *kölvő köllő* [=kellve kellő]-nek mondják (MNy. IV, 286). Úgy látszik, hogy a *kellve* igenév a régi nyelvben sem volt nagyon gyakori, mert a NySz.-nak is csak egyetlenegy idézete van reá a XVI. század első feléből. A fentebb említett borének imént magyarázott során kívül hamarjában magam is csak még ezt a két előfordulását tudom például felhozni: »... *kellve* kellett is mind ettem éhomra a gyümölcsöt« (Bethlen M.: Önélet. I, 211). »*Kellve* (még az íze a szájunkban lévén) hagyjuk el az ételt« (B. Szabó Dávid: A' magyarság' virági 109).

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE.

- Arany: TE.** — Arany János: Toldi Estéje.
- Arany: TSz.** — Arany János: Toldi Szerelme.
- Balásfi: CsIsk.** — Balásfi Tamás: Csepregi Iskola. Pozsony 1616.
- Ballagi v. Ball: Telj. Szót.** — Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára I—II. Pest 1873.
- Bercs. Lev.** — Archivum Rákócianum IV—VII. Bercsenyi Miklós főhadvezér levelei Rákóczi fejedelemhez 1704—1712. Közli: Thaly Kálmán. Budapest.
- B. Szabó: Magy. Vir.** — Baróti Szabó Dávid: A' magyarság' virági. Komárom 1803.
- B. Szabó: Új mérték.** — Baróti Szabó Dávid: Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei. Kassa 1777.
- B. Szabó: VK.** — Verskaszorú, melyet az új mértékre vett s idővel megegyengetett és későbbben készült verseiből kötött B. Szabó Dávid. Kassa 1786.
- Bartal: Magy. lat. szót.** — Bartal Antal: A magyarországi latinság szótára. Budapest 1901.
- Beniczki: Magy. ritm.** — Beniczki Péter: Magyar ritmusok avagy versek. Első kiad. Nagyszombat 1664.
- Bethlen: Önélet.** — Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László. Magyar Tört. Emlékek II—III.
- Budai: Polg. Lex.** — Budai Ferenc: Magyarország polgári historiájára való lexicon, a XVI. század végéig I—III. Nagyvárad 1804-5.
- Corp. Stat.** — Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I—IV. Budapest 1885—1904.
- Cz F.** — Czuczor Gergely és Fogarasi János: A magyar nyelv szótára I—VI. Budapest 1862-74.
- Cserei: Hist.** — Nagyajtai Cserei Mihály: Historia 1661—1711. Kiadta Kazinczy Gábor 1852.
- Csúzi: Tromb.** — Csúzi Zsigmond: Evangeliomi trombita. Pozsony 1723.
- Decsi: Adag.** — Baronyai Decsi Csímor János: Adagiorum grecolatinoungaricorum chiliades quinque... Bártfa 1598.
- Dugonics: Péld.** — Dugonics András: Példabeszédek és jeles mondások I—II. Szeged 1820.
- Erdélyi: Magy. közm.** — Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest 1851.

- Erdélyi: Népd. és mond.** — Erdélyi János: Népdalok és mondák I—III. Pest 1846-48.
- ErdOrszGyülEml.** — Monumenta comitalia regni Transsylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek I—XXI. Szerkeszti Szilágyi Sándor Budapest 1874-1898.
- ErdTörtAd.** — Erdélyi történelmi adatok. Kiadta gróf Mikó Imre Kolozsvár 1855-62.
- EtSz.** — Gombocz Zoltán és Melich János: Magyar Etymologiai Szótár. Budapest 1914-től.
- Ethn.** — Ethnographia, a Magyar Néprajzi Társaság Értesítője. Budapest 1890-től.
- Faludi: Vers.** — Faludi Ferenc: Verses Költemények (Faludi Ferenc költeményes maradványaiban. Kiadta Révai Miklós) 1786.
- FortSzer.** — Fortuna. Szerencsének avagy szerencsétlenségnek kezeke. Kolozsvár XVI. század.
- GazdatörtSzemle.** — Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. Budapest 1894-1906.
- Géresi: Károlyi cs. oklt.** — Géresi Kálmán: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára I—IV. Budapest 1883-87.
- Gvadányi: Fal. Nót.** — Gvadányi József: Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Pozsony 1790.
- Gvadányi: Fal. Nót. elm.** — Gvadányi József: A' falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentuma. Pozsony 1796.
- Gvadányi: A most folyó országgyűl.** — Gvadányi József: A' mostan folyó ország gyűlésének satirico-critice való leírása. Lipcse 1790.
- Gvadányi: Köz. Hist.** — Gvadányi József: A világnak közönséges históriája I—V. Pozsony 1796-98.
- Gvadányi: RP.** — Gvadányi József: Rontó Pálnak és gróf Benyovszky Móricznak életek. Pozsony és Komárom 1793.
- Haller: Pays.** — Haller János: Pays, a békességes türésnek payssa Csiki klastrom 1682.
- Heltai: Krónika.** — Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár 1575.
- Heltai: Mes.** — Heltai Gáspár meséi: Száz fabula Aesopusból s egyebűnnen. Kolozsvár 1566.
- Káldi: Vasarn. valo pred.** — Káldi György: Vasarnapokra való predikaciok. Pozsony 1631.
- Kemény: Önélet.** — Kemény János önéletírása. Kiadta Szalay László. Magy. Tört. Emlékek I. Pest 1856.
- Keresztúri: Fels. Ker.** — Keresztúri Pál: Felserdült Keresztýén. Várad 1641.
- Kisviczay: Adag.** — Kisviczay Péter: Selectiora Adagia latino-hungarica. Bártfa 1713.
- Kolosvári—Óvári: Corp. Stat.** — Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I—V. Budapest 1885-1904.
- Kónyi: HRom.** — Kónyi János: Magyar Hadi Román. Pest 1779.

- LevTár.** — Magyar Leveles Tár I. Közli Szalay Ágoston. II. Közli Deák Farkas.
- Magy. erd. oklt.** — Tagányi Károly: Magyar Erdészeti Oklevél-tár I—III. Budapest 1896.
- Magy. Reg.** — Magyar Regényírók képes kiadása. Szerkesztette és bevezetésekkel ellátta Mikszáth Kálmán.
- Margalits: Florilegium.** — Margalits Ede: Florilegium proverbiorum universae latinitatis. Budapest 1895.
- Margalits: Magy. közm.** — Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest 1896.
- Máriafi: Kis. Magy. Fráz.** — Máriafi István: Kis Magyar Frázeologia. Pozsony 1788.
- Matkó: BCsák.** — Matkó István: X. ut Tök könyvnek eltépeése avagy Bányászcsákány. Sárospatak 1668.
- MindGyűjt.** — Mindenes Gyűjtemény I—IV. Révkomárom 1739-1792.
- MNy.** — Magyar Nyelv, közérdekű havi folyóirat a művelt közönség számára. 1905-től.
- MonIrók.** — Monumenta Hungariae Historica. II. Irók.
- Monoszlai: KépT.** — Monoszlai András: A képek tiszteletéről. Nagyszombat 1589.
- MTsz.** — A Magyar Tájszótár I—II. Szerkesztette Szinnyei József. Budapest 1893-1901.
- NépkGyűjt.** — Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam I—XIV. Budapest 1872-1924.
- NéprÉrt.** — A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője.
- NyF.** — Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. I—LXXXI. Budapest 1902-1918.
- NyK.** — Nyelvtudományi Közlemények. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 1862-től.
- Nyr.** — Magyar Nyelvőr. 1872-től.
- NySz.** — Magyar Nyelvtörténeti Szótár I—III. Szerkesztették Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest 1890-1893.
- OkI Sz.** — Szamota István—Zolnai Gyula: Magyar Oklevél Szótár. Budapest 1902-1906.
- Pázmány: Kal.** — Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérlő kalauz. Pozsony 1613.
- Pázmány: Pr.** — Pázmány Péter: Vasárnapi és innapi prédikációk. Pozsony 1636.
- Pázmány: 5 Levél.** — Pázmány Péter: Alvinczi Péterhez írott öt szép levél. Pozsony 1609.
- Pósaaházi: Igazs.** — Pósaaházi János: Igazság istápjá. Sárospatak 1669.
- PP.** Pápai Párizs Ferenc: Dictionarium latino-hungaricum et hungarico-latinum. Lőcse 1708.

- PPB.** — Pápai Párizs Ferenc szótárának Bod-féle bővített kiadása. Szeben 1767.
- Prágai: Serk.** — Prágai András: Fejedelmek serkentő órája. Bártfa 1628.
- Radvánszky: Családélet.** — Radvánszky Béla báró: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I—III. Budapest 1879-1896.
- Radvánszky: Szakácskönyv.** — Radvánszky Béla báró: Régi magyar szakácskönyvek I. Budapest 1893.
- RákF: Lev.** — Archivum Rákócianum: II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei I—III. Budapest 1873-74.
- RMKönyvt.** — Régi Magyar Könyvtár I—XXXVII. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. XXXVIII. szerk. Császár Elemér. Budapest 1892-1926.
- RMKT.** — Régi Magyar Költők Tára I—IX. Közzéteszi Szilády Aron. Budapest 1877-1921.
- RMNy.** — Régi Magyar Nyelvemlékek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. I—IV. Buda 1838-1846.
- Simai: Végt. szed. szót.** — Simai Kristóf: Végtagokra szedetett szótár I—II. Buda 1809-1810.
- Szádeczky: Apafi M. udvt.** — Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Budapest 1911.
- Szalárdi: Siralm. Krón.** — Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. Kiadta Kemény Zsigmond. Pest 1853.
- Szirmay: Hung. in. parab.** — Szirmay Antal: Hungaria in paraboli. Buda 1804.
- Teleki M. Lev.** — Teleki Mihály levelezése I—VIII. Szerkeszti Gergely Sámuel. Budapest.
- Thaly: Adal.** — Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I—II. Pest 1872.
- TMEOkmt.** — Török-magyarkori történelmi emlékek. Okmánytár. Kiadta a Magy. Tud. Akadémia I—IX. Budapest 1863-1872.
- ToldiComm.** — Toldi. Költői elbeszélés. Írta Arany János. Nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal ellátta Lehr Albert 2. kiad. Budapest 1890.
- Tóth B: Magy. anekd.** — Tóth Béla: Magyar anekdotakincs I—VI. TörtTár. — Történelmi Tár. II. sorozat. Budapest 1878-1911.
- Wagner: Phras.** — Fr. Wagner: Universae Phraseologiae latinae corpus. Tyrnaviae 1750.
- Zvonarics-Nagy: Pázmány Pir.** — Zvonarics Imre—Nagy Benedek: Pázmán Péter pironsági. Keresztúr 1615.

BETÜRENDES MUTATÓ.

A bitófánál hagy 117.

ácsorog: ott ácsorog a faképnél 114.

ad: add fel a vizes inget 17, hajító-
fát sem adnék rajtok v. érettök 120.

ráadja a vizesinget 17.

addig hántsd a hársfát, míg hám-
lik 66.

addig hántsd a fát, míg mezgés 66.

a deresen arcul fekve járja a lapoc-
kás táncot 44.

a diót meg kell rontani, ha valaki
benne akar enni 77.

a dió verve jó 77.

adta: istenadta, úradta, ebadta, ör-
dögadta stb. 145.

a feleség verve jó 77.

agyagos: leitta magát az agyagos
földig 147, lehordták az agyagos
földig 147.

a haza szíve 91.

a hon szíve 91.

a jó sáfránytermő baynotznak hatá-
ra 30.

a jó vér nem válik vízzé 92.

a kapubálványtól, kapufától v. kapu-
félfától vesz búcsút 115.

akár neki, akár a kapufának szöl-
jak 115.

akkor kell a szőlőt szedni, mikor
érik 66.

akkoron kell az hársot hántani, mi-
koron hámlik 66.

a köntöst a szél szerint fordítja 96.

alája terítették a vizes lepedőt v.
a vizes pokrócot 21.

a lelkét felcsinálták v. mivénnek 39.

áll mint a bálvány 115.

alma: szentiván v. szentiványi al-
ma 134.

álmodik: aranyhegyekkel álmodik 99.

általment az ebek harmincadján 84.

amint üszögölöd gyopárod, úgy ütsz
belé 137.

annak már befellegzett 119.

annyi van, mint pokolban cserép 151.

a pénz olvasva jó 77.

arany: hig arany, mely nyakba önt-
hető 50, híres Tokajnak hig aranya
50.

aranyhegy: aranyhegyeket ígér 97,
aranyhegyeket mutogat 99, arany-
hegyekkel álmodik 99.

aranyvár: aranyvárat épít 99, a-
ranyváratat ígér 99.

arra fordította a köpenyeget, mely
felől a szél fújt 96.

árulja már Laci a körtét 129.

a sárga földig leissza magát 147.

a sárga földig lehord, leszid 147.

a sast maga tollából lövik 48.

asszony: a jó asszonyt kár megverni,
a rosszat haszontalan 80, asszony-
nak és lónak sohasem kell hinni
79, asszonyverésből ember nem sok
becsületet nyer 81, az asszony csak
gyarló, hamisságra hajló, ritkán
találsz igen jót 79, az asszony
egy hiten van a lóval 79, az asz-
szony verve jó 77, nem tanácsos
dolog asszonyoknak hinni 79, sza-
már, dió, asszony egy pórázon fut-
nak 79.

a süveg a konty előtt járjon, a konty is a földön ne heverjen 80.
a szél fúvása szerint fordítják palástjokat 95.

átesett az ebek harmincadján 84.

a vér nem válik vízzé 92.

a vér vízzé nem lehet 94.

az asszony verve jó 77.

az elmultra fátvolt terít 103.

az én erszényem is be fog szorulni 27.

az én Istenem úgy áldjon meg 143.

az igaz Isten legyen bíró benne 142.

az ország szíve 90.

az ördögök kössék hátra a sarkát 38.

a zsák tömve jó 77.

azt se mondta: beborult 119.

azt se mondta: befellegzett 117.

azt se mondta: cseréljünk acélt v. pipát stb. 118.

azt se mondta: reteszfej v. recetfej 118.

Bagaria: megeresztette a bagariát 27, megvoná a bagariát 26, össze-húzza a bagariát 25.

bálvány: a kapubálványtól vesz búcsút 115, áll mint a bálvány 115.

bánát 55.

bánáti násznagy 55.

banyatapló 137.

báránytapló 137.

bársonyon gubát cserél 110.

Básta szekere 132.

befellegzik: azt se mondta: befellegzett 117, azt se mondta: befellegzett, majd eső lesz 119, annak már befellegzett 119.

behemót 72.

bébel: a mentét nyusztal, az orcáját emberséggel bélik 76, béleltlen gonosz 76, némettel bélelt 75, nyúllal bélelt 75, orcád disznóbőrrel bélelt 76, ördöggel bélelt 76, rókával bélelt 75, széllel bélelt a feje, a mentéje 76, tafotával bélelt gyomrú ember 76, törökkel bélelt 74, zádóval bélelt 76.

Bófánál hagy 117.

biz' Isten 139, fújd ki a biz' Iste-

nedet 144.

biz' Istók 139.

bízom az én Istenemben 142.

bizony: bizony egy Isten 139, bizony ember 140, bizony Isten 139, bizony Istók 139, bizonyal esküszöm 144, bizonyomra mondom 144, bizonyt fújni 144, bizony út 140, fújja a szitkot, a bizonyt 144, fújj bizonyt 144, hiszek egy bizony Istenben 140, Isten bizony 138, Isten bizonyom 139, két bizony felér egy istenúgysegéllyel 144, még a bizonyát is elfújta 144, Szentháromság bizony egy Isten 139, teljes szentháromság egy bizony Isten 141, zsidónak bizony mondása 144.

bizonyosság: Isten a bizonyosságom 139, hívom Istent bizonyosságul 142.

bokor: káromlotta, szidta, valamint bokrokat 146, mint a bokrot, minden veri 148, mint egy bokrot, nyavalyást úgy tartják 149, szidja mint a bokrot 145, úgy meg szidtam, mint a bokrot 146, úgy rám szoktak, mint egy bokorra 148.

bolt: hátán boltja, mint a csipkés tótnak 31, hátán kamarája, mint tótnak a boltja 31.

bor: lőrén bort cserél 110.

borsos 31.

bőr: könnyű más bőreből hársat hántani 68.

brontes 71, brontes ember 72.

búcsú: faképtől vesz búcsút 114, kapubálványtól v. kapufától vesz búcsút 115, kapuzábétól vett búcsút 115.

Buda: Buda az ország szíve 92, Buda közepe Magyarországnak 91, országnak közepe Buda 91.

Budapest az ország szíve 90.

bunda: szűr vágja a fát, ködmön hozza haza, palást rakja a tüzet, bunda nyugszik mellette 112.

burgonya: jakabburgonya 134.

búzakéve: nyakába kötötte Laci a

búzakévét 128.

Cigányhír 31.

cigányvér 93.

cini, cini Péter bácsi, neked muzsikálnak v. hegedülnek 43.

congeries lapidum 88.

cövekel: megcövekelés 120.

Csak nem lehet a vér vízzé 94.

csalja mint a répát 148.

csapatos 46.

cserél: bársonyon gubát cserél 110,

eben gubát cserél 109, eben kutyát

cserél 112, küszön keszeget cserél

110, lőrén bort cserél 110, sapkán

süveget cserél 110, szőrön szőrt

cserél 110.

cserép: annyi van, mint pokolban

cserép 151.

csetneki csizma 44.

csetneki nadrág 44.

csilsátor 131.

csipkés: hátán a boltja, mint a

csipkés tótnak 31, járja az orszá-

got, mint a csipkés tót 31.

csizma: csetneki csizma 44.

csizmadia: könnyű csizmadiának v.

vargának a féslés 67.

csizmazia: Szűz Mária csizmazia 154.

csont: egészséges, mint a csont 156.

csöppögetett isten 71.

csöppentett az apja 71.

Deres 44.

dió: a diót meg kell rontani, ha va-

laki benne akar enni 77, a dió

törve jó 77, a dió verve jó 77, dió-

verő vásárok 78, számár, dió s

asszony egy pórázon futnak 79,

törd meg a diót, ha béli meg aka-

rod enni 77.

diófa: a diófának veréssel veszik

hasznát 79, a diófa, számár, go-

nosz asszonyember és házínép nem

terem gyümölcsöt veretlen 79, dió-

fának, száárnak s asszonyember-

nek verve veszik hasznát 79, men-

nél jobban verik a diófát, annál

jobban terem 78, tépik, mint dió-

fát az ország útján 148.

dióverő 121.

dióverő vásárok 78.

disznóláb 121.

disznó légyen a lelke is 39.

disznósíjjal kötötte az erszényt 28.

dobófa: nem ér egy dobófát 122.

Dobsa király 131.

dolog: kenyértörésre kerül a dolog

104, kenyértörésre mégyn dolgok

109, nem tanácsos dolog asszonyok-

nak hinni 79.

dongába dől 63.

dől: dongába v. dugába dől 63.

dromedár 71.

duda: van-e duda eladó? 43.

dudál: kesztyűben dudál 41, meg-

tanítlak kesztyűben dudálni 42.

dugába dől v. dönt 63.

duttyán 130, kávéduttyán 130.

Eb: általment v. átesett az ebek

harmincadján 84, ebek harmincadja

82, ebek harmincadjára húzták 84,

ebek harmincadjára jut 83, ebek

nyalják fel a véred 85, eben gu-

ba 110, eben gubát cserél 109,

eben gubát v. kutyát cserél 112,

eben gubát vált 113, eben kutyát

cserél 110, eben kutyát, szűrön gu-

bát 111, gubás ebnek fanos eb a

társa 111, köti az ebet a karóhoz

122, megrágtá eb a sziját 125, no-

sza eb után komondor v. kurta

111, rákerül az ebek harmincad-

jára 82.

ebadó: ebadóban hagy 86, ebadóban

volt 87, ebeladóban hagyja a fele-

ségét 86, él csak ebadóba 87, 88,

eredj ebadóba 88.

Ebes harmincadja 83.

ebharmincad 84.

ebrúdon vet ki 84.

ebszij: ebszijjal kötött erszényű 28,

ebszijjal kötözött erszénye vagyon

28, ebszijjal van ám a bugyellárisa

bekötte 28.
 egészséges, mint a csont v. mint a
 hal a vízben 156, egészséges, mint
 a makk 155.
 egyenként szedeti ki a szemszórót 23.
 egyenként szedték ki a szemeszórót
 23.
 egyik csinál erszényt, s másik le-
 metszi 26.
 elbúcsúzik a kapufától v. kapufél-
 fától 115.
 él: él az Isten 142, él csak ebadó-
 ba 87.
 eljáratták vele a lapickás táncot 44.
 elrágja a madzagot 126.
 eltöri a jeget 101.
 elváltak a külön kenyérre 109.
 épített aranybúl várakat álmába 99.
 ér: nem ér egy dobófát 122, nem ér
 egy hajítófát 119.
 eredj ebadóba 88.
 eresztett lator 70.
 eresztett tiszta arany 70.
 erkölcsös ló 79.
 erkölcstelen paraszt ember 33.
 erszény: az én erszényem is be fog
 szorulni 27, az erszény tömve jó
 77, disznószíjjal kötötte az er-
 szényt 28, ebszíjjal kötött erszé-
 nyű 28, ebszíjjal kötözött erszénye
 vagyon 28, egyik csinál erszényt s
 másik lemetszi 26, erszényeknél
 fogva kötik fel őket 28, erszény
 szíjára akasztották 27, erszény
 szájára akasztják 28, jól bévonja
 erszénye száját 27, nyissa meg
 az erszény száját 27.
 érti a kutyát a karóhoz kötni 123.
 ez sem járt, lakott, nevelkedett, ta-
 nult, volt Pál érsek udvarában 33.

Facsikós 46.

fajtalan vér 94.

fakép: faképnél hagy 113, faképnél
 marad 113, faképtől vesz búcsút
 114, olyanok, mint a faképek 117,
 ott ácsorog a faképnél 114, rátar-
 tó fakép 115.

falba omol 61.

falba romol v. ront 61.

falba v. falban rüg 64.

faló: megültették vele a falovat 46.

fanos: gubás ebnek fanos eb a tár-
 sa 112, gubásnak fanos a társa 112.

farához kötötték a sarkát 37.

farba romlik 64.

fattyat vetett pacalos 45.

fátýol: az elmultra fátýolt terít 103,
 fátýollal törlik a sebet 104, fá-
 týolt a búra 103, fátýolt boritunk
 a mult szenvedéseire 102, fátýolt
 reá 103, fátýolt vetni a multra 103,
 vessünk fátýolt a multakra 102.

fehér násznagyt 56.

feladák a vizes inget 17.

feleség: a pénz olvasva jó, az er-
 szény tömve, a feleség verve 77,
 a pénz olvasva, a feleség verve
 jó 77, elbeladóban hagyja a felesé-
 gét 86, keresetlen fával sohse
 verd meg a feleségedet 81, ki fele-
 ségét nem félti, nem szereti 81.

félpokol 180.

feltalálta magát, mint a megköttött
 kuvasz 125.

felült Lackó 126.

fenn az Isten 143.

férges: olyan mint a férges makk
 157.

feslés: könnyű a csizmadiának v.
 vargának a feslés 67, könnyű neki
 a feslés 67.

feslik: feslik a hársa 67, feslik im-
 már a hárs 67, feslik neki a hárs
 67, nálam nem nagyon feslik 67,
 nem feslik neki 67.

fordít: arra fordította a köpenyeget,
 mely felől a szél fúj 96, fordítja
 a hátibőrt 97, fordítja a ködmönt
 96, megfordítá a mentét 96.

forgat: köpenyeget forgat 95, köpe-
 nyegforgató 95, tudta a palástot
 mindenfelé forgatni 96.

föld: a sárga földig lefogad, lehord,
 leszid 147, a sárga földig leíssa
 magát 147, földig húzza a Laci 128,

lehordták az agyagos földig 147.
főzi a taplót 135.

fúj: fújja az adtát 144, fújja a bizonyt, a szitkot 144, fújd ki a biz' Istenedet 144, fújj bizonyt 144.

Gonosz vér 93.

guba: eben guba 110, eben gubát cserél 109, eben gubát vált 113, eben kutyát, szűrön gubát 111, gubás ebnek fanos eb a társa 111, gubás kutya 112.

Gráfen szekere 132.

Gyim: üti mint a gyimot 148.

gyima: hajtja mint a gyima 148.

gyomor: paszomántos gyomrú 76, tafotával bélelt gyomrú ember 76.

gyopár: amint üszögölöd gyopárod, úgy ütsz belé 137.

györgyike 134.

gyül: karó tövibe gyülnek 117.

Hagy: bitófánál hagy 117, ebadóban hagy 86, ebeladóban hagy 87, faképnél hagy 113, ott hagyták a kapufélfánál 114, ördögadóban hagy 87.

hajítófa: hajítófát sem adnék rajtok v. érettök 120, nem ér egy hajítófát 119.

hajtja mint a gyima 148.

hal: egészséges, mint hal a vízben 156.

hámlik: addig hántsd a hársfát, míg hámlik 66, jól hámlik a hársa 67, mikor hámlik a hárs, akkor kell hántani 66.

hánt: addig hántsd a hársat, míg hámlik 66, hántja a hársat 65, hársat hántok hátából 68, igen vastagon hántsz hársat 67, jó hársat fog hántani 67, könnyű más bőréből hársat hántani 68.

hány: hányom a vizes inget a nyakába 17, kétfelé hányták a sonkát 109.

harmincad: általment v. átesett az

ebek harmincadján 84, ebek harmincadjára húzták 84, ebek harmincadjára jut 83, Ebes harmincadjára 83, ebharmincad 84, rákerül az ebek harmincadjára 82.

hárs: addig hántsd a hársfát, míg hámlik 66, feslik a hárs 67, hántja a hársat 65, hársat hántok hátából 68, igen vastagon hántsz hársat 67, jó hársat fog hántani 67, jól hámlik a hársa 67, könnyű más bőréből hársat hántani 68.

hársol~hássol 65.

hát: hársat hántott hátából 68, hátadon a Laci 128, hátához veri a Laci a körtét 129, hátán boltja, mint a csipkés tótnak 31, hátán kamarája, mint tótnak a boltja 31.

hátibőr: fordítja a hátibőrt 97.

hátrafordítom a sarkadat 37.

hátrakölti a sarkát 37.

hátrakötöm v. hátulkötöm a sarkad 36.

hátrakötöm a sarkantyúdat 37.

haza: hazánk édes teje 50, haza szíve 91, magyar hazánk szíve Buda 91, művész hazája széles e világ 103.

hazudik mint a jégeső 147.

ház: olyan, mint a szélső ház 148.

hegedüli a nótát 44.

Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé 30.

Herkó páteres szólásaink 7-15.

hidegen veri a vasat 67.

híg arany, mely nyakba önthető 50.

hír: cigányhír, parasztember-hozta hír, sáfrányos-hozta hír, zsidóhír 31.

híres Tokajnak híg aranya 50.

hiszek egy bizony Istenben 140.

hiszem Istent 143.

hívom Istent bizonyságul 142.

homokoszsák: nyakába tette Laci a homokoszsákot 128.

hon lakott tudatlan ember 33.

hozzákötötte az ördög a lovát 128.

hozzákötötte Laci a lovát 128.

hozza már Laci a körtét 128.

huncut: márvás huncut 153.

húzd meg a bagariát 25.

hűvös 44.

Idehagyák ördögadóba 37.

igen nekiszoktál a bagaria megeresz-
tésének 26.

ígér: aranyhegyeket ígér 97, arany-
várat ígér 99.

ing: add fel a vizes inget 17, fel-
adák a vizes inget 17, hányom a
vizes inget a nyakába 17, ráadták
a vizes inget 17, vastagon feladá
az inget neki 17.

ilyen amolyan lélek fia 39.

Isten: az én Istenem úgy áldjon meg
143, az igaz Isten legyen bíró ben-
ne 142, bízom az én Istenemben
142, bizony egy Isten 139, bizony
Isten 139, él az Isten 142, fenn
az Isten 143, hiszek egy bizony
Istenben 140, hiszem Istent 143,
hívom Istent bizonyoságul 142, Is-
ten a bizonyoságom 139, Isten bi-
zony 138, Isten bizonyom 139, Is-
ten hozzád, kapufa 115, Istent me-
rem bizonyoságul hívni 142, Isten
tudós benne 142, ítélje meg a jó
Isten 143, remélem Istent 143,
Szentháromság bizony egy Isten
139, te tudod Isten 142.

iszik: leissza magát a sárga v. az
agyagos földig 147, ökör iszik kell-
ve 157.

itt a Laci a körtével 128.

izgáncs 60.

Jakab: jakabburgonya 134, jakab-
körte 134, jakabos gyümölcsök 134,
jakabszilva 134, jakabszőlő 134.

járja az országot, mint a csipkés
tót 31.

jég: jeget tör 102, megrontá a jeget
101, megtöri a jeget 100.

jégeső: hazudik, káromkodik, tagad
mint a jégeső 147.

jóban van a Lacival 128.

jó hársat fog hántani 67.

jó lesz a kutyának 87.

jól bevonja erszénye száját 27.

jól hámlik a hársa 67.

jól sülték 68.

jóvéru 93.

jön a Laci 128, jön a Laci az ólom-
körtével 129.

Kakas vámja 82.

kalicka 44.

kálmánkörte 134.

kalmárvér 93.

kálvínista tapló 137.

kancakémény 152.

kanóc~kanót: megérezte a kanót
szagot 30, megérezte az ellenség-
nek kanóca büzit 33, nehéz a ka-
nótszag 33.

kapubálványtól vesz búcsút 115.

kapufa: akár a kapufának szóljak
115, Isten hozzád, kapufa 115, ka-
pufától vesz búcsút 115.

kapufélfa: elbúcsúzott v. elkövetke-
zett a kapufélfától 115, szervusz
kapufélfa 115.

karó: karó tövibe gyűlnek 117, köti
az ebet a karóhoz 122, nagyon ol-
dotta magát a karótól 125.

karózás: megkarózás 120.

káromkodik mint a jégeső 147.

káromlotta, szidta, valamint bokro-
kat 146.

karperec 44.

kávéduttyán 130.

kémény: kancakémény 152, kiálts a
kéménybe, majd megkerül 152.

kenyér: árvakenyér 106, egy kenyé-
ren van 106, egy kenyeret esznek
106, egy són, egy kenyéren voltak
107, elváltak a külön kenyérré 109,
katonakenyér 106, kenyérbe tesz
106, kenyeret ad 106, kétfelé vág-
ták a kenyeret 109, külön kenyé-
ren van 108, megbékél a maga ke-
nyeren 109.

kenyeres 106, kenyerespajtás 106,
külön kenyeres ember 108.

kenyértörésre kerül a dolog 104.
 kerekagyon kiált 151.
 keresetlen fával sohse verd meg a feleségedet 81.
 kergesd el a Lacit 128.
 kerülgeti már a Laci 128.
 keszeg: küszön keszeget cserél 110, szentgyörgykeszeg, tamáskeszeg 134.
 kesztyű: kesztyűben dudál 41, kesztyűben füttyöl v. hegedül 42, kesztyűben ne dúdolj 42.
 két bizony felér egy istenűgysegéllyel 144.
 kétfelé hányták a sonkát 109.
 kétfelé vágták a kenyeret 109.
 kiált: kerekagyon kiált 151, kiálts a kéménybe, majd megkerül 152.
 ki feleségét nem félti, nem szereti 81.
 kiforr belőle a kalmárvér 93.
 kipacaloztatás 47.
 király: Dobsa király 131.
 kirántja alóla a vizes pokrócot 22.
 kiséprőz 45, 46.
 kistrófol 43.
 kiszedik a szeme szőrét 22, kiszedik a szeme szálát 23.
 kitépi még a szeme szőrét is 23.
 konty: a süveg a konty előtt járjon, a konty is a földön ne heverjen 80.
 konyha: lacikonyha 130-135, lakzikonyha 133.
 kóvályog elméd, mint a tollatlan nyíl 48.
 ködmön: fordítja a ködmönt 96, szűr vágja a fát, ködmön hozza haza 112.
 kölelkű 39.
 köntös: a köntöst a szél szerint fordítja 96.
 könnyű: könnyű a csizmadiának v. a vargának a fésülés 67, könnyű más bőréből hársat hántani 68.
 köpenyeget forgat 95.
 körömszakadtig dolgozik 45, körömszakadtig tagad 43.

körte: árulja már Laci a körtét 129, hátához veri Laci a körtét 129, hozza már Laci a körtét 128, itt a Laci a körtével 128, jakabkörte 134, jön már a Laci a körtével 128, jön a Laci az ólomkörtével 129, kálmánkörte 134, körtét adott neki a Laci 129, lacikörte 134, lőrinc-körte 134, nyakába tette Laci a körtét 127, nyakában lóg a Laci körtéje 129.

körtvély: Szent Lőrinc körtvély 134.
 köt: hozzákötötte az ördög a lovát 128, hozzákötötte Laci a lovát 128, köti az ebet a karóhoz 122, nyakába kötötte Laci a búzakévé 128.
 kúnkapitány 54-61.

Kún László szekere 132.

kutya: jó lesz a kutyának 87, kutya egye máját 85, kutyák egyenek meg 85, kutyák harmincadjára jut 86, kutyák isszák meg a véred 85, kutyák vegyék ki belőled a vámot 85, kutyának sem kell 87.

kutyaszíjjal van bekötve az erszénye 28.

kutyavér 93.

kuvasz: feltalálta magát, mint a megkötött kuvasz 125.

külön kenyéren van 108.

küszön keszeget cserél 110.

Lában van az olvasó, úgy imádkozik 44.

Laci: felült Laci 127, hátadon a Laci, hozzákötötte Laci a lovát 128, jobban van a Lacival, jön már a Laci, kerülgeti a Laci, közeledik a Laci, lehúzta a Laci, leültette a Laci, megfogta a Laci 127, nádilaci 129, nyakába tette Laci a búzakévé v. a homokoszsákokat 128.
 Lásd még a *körte* alatt.

lacibetyár 129.

lacikonyha 130-135.

lacikonyhás 131.

lacikörte 128, 134.

lacipecsenye 130.

lacis 129.
 laciskodik 129.
 laciszekér 131.
 Lackó: felült Lackó 126, nyakába
 tette Lackó a körtét 127.
 lackós 127.
 lakzikonyha 133.
 láncos mennykő üsse meg a lelket
 39.
 lapocka 44.
 lapockás táncot jár 44.
 lássa s ítélje meg a jó Isten 143.
 László a nyakára ült 127.
 László király szekere 132.
 lator: tiszta eresztett lator 70.
 lefogad a sárga földig 147.
 lehord a sárga földig, az agyagos
 földig 147.
 lehúzta a Laci 128.
 leissza magát a sárga v. az agyagos
 földig 147.
 lélek: az lelkét elmondja 40, az lel-
 két felcsinálták, az lelkét mivelték
 39, beste lélek 39, disznó legyen
 a lelke is 39, dühösl elkü 39, eblel-
 kü 39, ilyen amolyan lélek fia 39,
 kölel kü 39, láncos mennykő üsse
 meg a lelket 39, lélek esse lélek
 39, lélek ilyen s ilyen fia 39, lé-
 lekkel szitkozódik 40, megszidja
 a lelkit 40, ördög ágyában szüle-
 tett fattyú lélek 39, ördöghitű lé-
 lek 39, ördög lelkü 39, ördög szánt-
 son a lelkén 39, pogánylelkü, ta-
 tárlelkü, vessztlelkü 39.
 lélekmondók 38.
 lelkeződők 39.
 lengyel nemesnek tesz 49.
 lepedő: alája terítették a vizes le-
 pedőt 21, lepedőben vitték haza 20,
 ráborították, ráhúzták, ráterítették
 a vizes lepedőt 16.
 leszidja a sárga földig, az agyagos
 földig 147.
 leültette a Laci 128.
 leviátán 72.
 ló: asszonynak és lónak sohasem
 kell hinni 79, az asszony egy hi-

ten van a lóval 79, erkölcsös ló
 79, hozzákötötte az ördög a lovát
 128, hozzákötötte Laci a lovát 128.
 lőren bort cserél 110.
 lőrinekörte 134.
 lövöldöz: valakinek a tollából lövöl-
 döz 47, a maga tollából lövöldöz 49.
 Madárszedés 38, 41.
 madzag: elrágja a madzagot 126.
 magára v. maga fejére húzta a vizes
 lepedőt 16.
 maga szopta az anyját 71.
 magyar hazánk szíve Buda 91.
 magyar szívet ébresztő orvosság 50.
 mahomed ember 71.
 mahomet állat 73.
 mahomet török vallás 73.
 makk: egészséges, mint a makk 155,
 olyan, mint a férges makk 157.
 márvás huncut 153.
 marokvessző 45.
 megbékél a maga kenyerén 109.
 megcüvelés 120.
 megérezte a kanótszagot, a puska-
 porszagot 33.
 megérezte az ellenségnek kanóca bü-
 zít 33.
 megérzi a pecsenye-illatot 32.
 megérzi a sáfrányillatot 28.
 megérzi a sáfránybűzt 32.
 megfordítá a mentét 96.
 megharmincadol 82.
 megkarózás 120.
 megkiált 151.
 megorrontotta a pecsenye-illatot 32.
 megrágja a szíjat 122, megrágtá az
 eb a szíját 125.
 megrontá a jeget 101.
 megszedi a vámot 82.
 megszedik a szeme szőrét 23.
 megtanít: megtanítlak fűjni 42, meg-
 tanítlak kesztyűbe dudálni, fűtyöl-
 ni v. hegedülni 41, 42, megtanítlak
 vaskesztyűbe fűtyölni 43.
 megtöri a jeget 100.
 megültették vele a falovat 46.
 megvámol 82.

megveszik ebeim rajtad a magok har-
mincadját 86.
megvonja a bagariát 26.
megvonja a szíjat 27.
megy: kenyértörésre mégyen dol-
gok 109.
mehemót épület 73.
mennél jobban verik a diófát, annál
jobban terem 73.
mente megfordítá a mentét 96.
méz: eresztett méz 70, tiszta mint
a csöppentett méz 71.
mikor hámlik a hárs, akkor kell
hántani 66.
mint a bokrot, minden úgy veri 148.
mint egy bokrot, úgy tartják 149.
mohamedán ember 72.
molnár: molnár sem veszen két vá-
mot 82, tolvaj molnár 82.
mult: az elmultra fátyolt terít 103,
fátyolt boritunk a mult szenvedé-
seire 102, vessünk fátyolt a mul-
takra 102.
musztafa 73.
mutogat: aranyhegyeket mutogat 99.
művész hazája széles e világ 103.

Nádilaci 129.
nadrág: csetneki nadrág 44.
nagy mahomed ember 71.
nagyvérű 93.
nálam nem nagyon feslik 67.
násznagy: bánáti násznagy 55, fe-
hér násznagy 56.
nehéz a kanótszag 33.
nehezékkal veszik a sáfrányt 32.
nem ér egy dobófát 122.
nem ér egy hajítófát 119.
nemes vér folyik ereiben 93.
németes ember 75.
németlelkű 75.
némettel bélelt 75.
nem feslik neki 67.
nem sok becsületet nyer az ember
az asszony megverésével 81.
nem szereti a sáfrányillatot 32.
nem szereti, nem szíveli a puskapor-
szagot 33.

nem tanácsos dolog asszonyoknak
hinni 79.
nem viszed el szárazon 17, 20.
nosza eb után komondor v. kúrta 111.
nullum vinum nisi hungaricum 51.

Nyak: dobod le a nyakadról a La-
cit 128, felült Lackó a nyakába 128,
lezavarom nyakadról a Lacit 128,
nyakába akasztotta Laci a körtét
129, nyakába keríté a vizes pony-
vát 21, nyakában lóg a Laci körté-
je 129, nyakába tette Laci a búza-
kévét v. a homokoszsákot 128.
nyaraló 44.
nyil: kóvályog elméd, mint a tollat-
lan nyil 48, tollas nyil 48.
nyissa meg az erszény száját 27.

Odajár az ebadóba 87, 88.
odavan Pál érsek nagyhírű udvara
36.
ólmkörte: jön a Laci az ólmkör-
tével 129.
olvasó: lábán van az olvasó, úgy
imádkozik 44.
olyan, mint a férges makk 157.
olyan, mint a jóféle sáfrány 32.
olyan, mint egy Mohamed 72.
olyan, mint a szélső ház 148.
olyanok, mint a faképek 117.
omol: dugába omol 63, falba omol
63.
orgonál 43.
ország: az ország szíve 90, Buda
az ország szíve 92.
országút: tépik, mint a diófát az
országútján 148.
ott hagyták a faképnél 114.
ott hagyták a kapufélfánál 114.
ott hagyták az ebadóba 87.

Ökör iszik kellve 157.
ökök iszik magában 157.
ökrök között tanult 33.
ördög: ördögadóba hagy 87, ördög-
gel bélelt 76, ördöghitű lélek 39,

ördöglelkű ilyen fia 39, ördög
szántson a lelkén 39.
örménytapló 137.
összehúzza a bagariát 25.

Pacalos 45, fattyat vetett pacalos 45.
pacaloz: kipacaloztatás 47.
páklya-tapló 137.
Pál érsek udvara 33.

palást: a szél fúvása szerint fordít-
ják palástjokat 95, mindenfelé for-
dítja palástját, amint a szél fú 95,
szél felé fordítja a palástot 96,
szűr vágja a fát, ködmön hozza
haza, palást rakja a tüzet 112,
tudja a palástot mindenfelé forgat-
ni 96.

pap zsákja, pokolország nehezen te-
lik meg 149.

paraszt: sült paraszt 68, 70.
parasztember-hozta hírek 31.
paszomántos gyomrú 76.

pénz: a pénz olvasva jó, az erszény
tömve, a feleség verve 77, a pénz
olvasva, a zsák tömve, az asz-
szony verve jó 77, pénz olvasva,
a feleség verve jó 77.

pereg a száján az adta 144.

pogány: pogánnyal bélelt, pogány-
lelkű 76.

pokol: annyi van, mint pokolban cse-
rép 151, egy út a mennyországba,
de sok a pokolba 150, félpokol
150, pokolban is esik néha vásár
149, pokolegyháza 149, 150, pokol
fajzatja v. fattya 151, pokolfélegy-
háza 150, pokol feneke v. fészkes
feneke 150, pokol fészke 150, pok-
ol gyehehnája 150, pokol hegye
150, pokolindia 149, pokolnak tá-
gas az útja 150, pokolország 149,
pokol országútja 150, pokol padja
v. padlása 150, pokol pitvara 150,
pokol pozdorjája 150, pokolra ha-
jít 151, pokolra való 151, pokol
szülötte 151, pokol termette 151,
pokol vármegye 149, pokolvására
150, pokolvásárhely 150.

pokróc: alája terítették a vizes pok-
rócot 21, kirántja alóla a vizes
pokrócot 22, ráborítani, ráteríte-
ni a vizes pokrócot 16.

ponyva: nyakába keríté a vizes
ponyvát 21.

puskapor: a puskaort nehezen sza-
golja 33, megérezte a puskaporsza-
got 33, nem szereti, nem szíveli
a puskapországot 33.

Ráadták a viklert 17.

ráadták a vizes inget 17.

ráborították a vizes lepedőt v. a vi-
zes pokrócot 16.

rág: megrágja a ravasz a szíjat 126,
megrágja a szíjat 125, megrágtá
az eb a szíját 126.

ráhúzták az ebek harmincadjára 84.
ráhúzza a vizes lepedőt 16.

rákerül az ebek harmincadjára 82.
rátartó fakép 115.

ráterítette a vizes viklert 17.

ráterítették a vizes pokrócot, a vi-
zes lepedőt 16.

ravasz: megrágja a ravasz a szíjat
126.

recet: még azt se mondta: recet 118.
remélem Istent 143.

répa: csalja mint a répát 148, vág-
ja mint a répát 148, verik mint
a répát 148.

reteszfej: azt se mondta: reteszfej
118.

ritka magyar adta nélkül 144.

róka: rókamálat szeret mente bélé-
sének 75, rókával bélelt 75.

romlik: falba romol 61, farba romol
64.

ront: falba ront 61, megrontá a je-
get 101.

rúg: falba v. falban rúg 64, farba
rúg 64.

Sáfrány: az jó sáfránytermő bay-
notznak határa 30, megérzi a sáf-
ránybüzt 32, megérzi a sáfrányil-
latot 28, 31, nehézéssel veszik a

sáfrányt 32, nem szereti a sáfrány-
illatot 32, olyan, mint a jóféle sáfrány 32, sáfrányhordozó magyar
tótok 31, sáfrányos-hozta hír 31,
sáfrányosok 31, szűken bánik vele,
mint a sáfránnyal 32.

sapkán süveget cserél 110.

sárga: a sárga földig lefogad 147,
a sárga földig leissza magát 147,
lebecsmérel, lehord, leszid a sárga földig 147.

sarok: az ördögök kössék hátra a
sarkát 38, farához kötötték a sarkát 37, hátraköti v. hátul köti a sarkát 36.

seb: fátyollal törlik a sebet 104.

síró, pityogó, van-e duda eladó 43.

só: egy són, egy kenyéren voltak
107, egy són s kenyéren lévőek
106, maga kenyéren és saván tart
fenn 107.

sóhordozó 33.

sonka: kétfelé hányták a sonkát 109.

spanyol csizma 44.

suba: suba subával, guba gubával
112, guba gubához, suba subához
112.

suha korcsma 54.

sült: jól sült 68, sült balgatagság,
sült bálványozás, sült bolond, sült
boszorkány stb. 70, sült paraszt
68, 70.

süveg a konty előtt járjon, a konty
is a földön ne heverjen 80, süve-
get cserél sapkán 110.

Száj: kiveszik a kenyeret a szájá-
ból 106.

szál: szálinként szedi ki a szeme
szőrét 23, kiszedi a szeme szálát
23.

száraz: száraz bor 53, száraz kores-
ma bor 53, száraz korcsmája lőn
52, száraz korcsmával él 52, szá-
raz korcsma pénz 54.

szekér: Básta szekere 132, Gráfen
szekere 132, Kún László v. László

király szekere 132, laciszekér 131.

szél: a köntöst a szél szerint for-
dítja 96, arra fordítja a köpenye-
get, mely felől a szél fúj 96, a
szél fúvása szerint fordítják pa-
lástjokat 95, mindenfelé fordítja
palástját, amint a szél fú 95, szél
felé fordítja a palástot 96, széllel
bélelt 76.

szélső: olyan mint a szélső ház 148.

szem: egyenként szedték ki a szeme
szőrét 23, kiszedem a szemed sző-
rit 23, kitepi még a szeme szőrit
is 23, megszedik szeme szőrit 23,
szálinként szedheted ki a szeme
szőrét 23, szeme szőrében szoktak
szaggatni 22, szeme szőrét sza-
kaszta ki 23.

szentgyörgykeszeg 134.

szentgyörgyvirág 134.

szentiván- v. szentiványi alma 134.

szentlőrinc-körtvély 134.

szervusz kapufélfa 115.

szid: káromlotta, szidta, valamint
bokrokat 146, szidja mint a bokrot
145, 146.

szij: disznószíjjal kötötte az er-
szényt 28, ebszíjjal kötött erszényű
28, megrágja a ravasz a szíjat 126,
megrágja a szíjat 122, megrágtá az
eb a szíjat 125.

szilimán 74.

szilva: jakabszilva 134.

szív: Buda v. Budapest az ország
szíve 90, 92, haza szíve, hon szíve
91, magyar hazánk szíve, Buda 91.
szokik: úgy rám szoktak, mint egy
bokorra 148.

szopik: maga szopta az anyját 71.

szórja, mint katona az adtát 144.

szőlő: akkor kell a szőlőt szedni,
mikor érik 66, jakabszőlő 134.

szőr: kiszedik a szeme szőrét 22,
szőren szőrt cserél 110.

szulimán 74.

szűken bánik vele, mint a sáfrány-
nyal 32.

szűr: szűrön gubát cserél 110, szűr
vágja a fát, ködmön hozza haza 112.

Szűz Mária csizmazia 154.

Tafotával bélelt gyomrú ember 76.
tagad: körömszakadtig tagad 43, ta-
gad, mint a jégeső 147.

talléros 153.

tamáskeszeg 154.

támogatják a kapufélfát 114.

tánc: eljáratták vele a lapockás tán-
cot 44.

tapló: banyatapló 137, báranytapló
137, főzi a taplót 135, kálvinista-
tapló 137, örménytapló 137, pák-
lyatapló 137, örömtapló 137.

tépik, mint a diófát az országút-
ján 148.

terít: az elmultra fátyolt terít 103,
ráteríti a vizes lepedőt v. vizes
pokrócot 16.

te tudod, Isten 142.

tiszta eresztett lator 70.

tiszta mint a csöppentett méz 71.

toll: a sast a maga tollából lövik 48,
valakinek a tollából lövöldöz 47.

tolvaj molnár 82, vízi tolvaj 82.

tolvajvér 93.

tót: hátán boltja, mint a csipkés tót-
nak 31, hátán kamarája, mint tót-
nak a boltja 31, járja az országot,
mint a csipkés tót 31, sáfrányhor-
dozó magyar tótok 31.

tő: karó tövibe gyűlnek 117.

tör: eltöri a jeget 101, megtöri a je-
get 100, törd meg a diót, ha a bé-
lit meg akarod enni 77.

törökkel bélelt 74, törökkelkü 75.

törül: fátyollal törlik a sebet 104.

tövel 117.

tud: te tudod, Isten 142.

tudós: Isten tudós benne 142.

Úgy megszidtam, mint a bokrot 146.

úgy rám szoktak, mint egy bokorra
148.

Örömtapló 137.

űszögöl: amint űszögölöd gyopárod,
úgy űtsz belé 137.

űt: amint űszögölöd gyopárod, úgy
űtsz belé 137, űti, mint a gyimot
148.

űzi a vére 93.

Vág: kétfelé vágják a kenyeret 109,
vágja, mint a répát 148.

valakinek a tollából lövöldöz 47.

valakit maga tállából lövöldöz 49.

vált: eben gubát vált 113.

válik: a vér nem válik vízzé 92.

vám: kakas vámjá 32, kiveszi a vá-
mot 82, kutyák vegyék ki belőled
a vámot 85, megszedi a vámot 82,
megvámol 82, molnár sem veszen
két vámot 82.

van-e duda eladó? 43.

varga: könnyű a vargának a fessler
67.

vas: hidegen veri a vasat 67, 68.

vastagon feladá az inget neki 17.

vastagon hánt hársat 67.

ver: a diófának veréssel veszik
hasznát 78, a dió verve jó 78, a
feleség v. az asszony verve jó 77,
diófának, számárnak, asszonyember-
nek verve veszik hasznát 79, hide-
gen veri a vasat 67, veri, mint a
bokrot 148, veri, mint a répát 148.

vér: atyafiúi vér 93, a vér nem vá-
lik vízzé 92, a vér vízzé nem lehet
94, cigányvér 93, ebek nyalják fel
a véredet 85, fajtalan vér 94, go-
nosz vér 93, jóvérű 93, kalmárvér
93, kutyák isszák meg a véred 85,
kutyák nyalják fel a véredet 85,
kutyavér 93, nagyvérű 93, nemes
vér folyik ereiben 93, tolvajvér 93,
vér atyafi 93, vérent való rokon
93, vérségbe lép 93, vértagadó test-
vér 93, vért iszik a kutya 85, űzi,
viszi a vére 93.

vessünk fátyolt a multakra 102.

vikler: ráadták a viklert 17, ráte-
rítette a vizes viklert 17.

világ: művész hazája széles e világ
103.

virginál 43.

viszi a vére 93.

víz: a vér nem válik vízzé 92, a vér
vízzé nem lehet 94.

vizes: add fel a vizes inget 17, alá-
ja terítették a vizes pokrócot 21,
feladák a vizes inget 17, hányom
a vizes inget a nyakába 17, ki-
rántja alóla a vizes pokrócot 22,
nyakába keríté a vizes ponyvát
21, ráadták a vizes inget 17, rá-
borítja, ráhúzza, ráteríti a vizes

lepedőt v. a vizes pokrócot 16, rá-
terítette a vizes viklert 17.
vond meg a bagariát 25.

Zsák: a pénz olvasva, a zsák töm-
ve, az asszony verve jó 77, pap
zsákja, pokolország nehezen telik
meg 149.

zsidó: zsidónak bizony mondása 144,
zsidóval bélelt 76.

zsidóhír 31.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
Bevezetés	3
Jelek magyarázata	6
I. Herkópáteres szólásainkról	7
II. Ráteríti a vizes lepedőt	16
III. Kiszedik a szeme szőrét	22
IV. Összehúzza a bagariát	25
V. Megérzi a sáfrányillatot	28
VI. Pál érsek udvara	33
VII. Hátrakötöm a sarkad	36
VIII. Lélekmondók, madárszedés	38
IX. Kesztyűben dudál	41
X. Pacalos	45
XI. Valakinek a tollából lövöldöz	47
XII. Lengyel nemesnek tesz	49
XIII. Száraz korcsmája lőn	52
XIV. Kúnkapitány	54
XV. Falba omol	61
XVI. Hántja a hársat	65
XVII. Jól sülte, sült paraszt	68
XVIII. Nagy mahomed ember	71
XIX. Törökkel bélelt	74
XX. Az asszony verve jó	77
XXI. Rákerül az ebek harmincadjára	82
XXII. Ebadóban hagy	86
XXIII. Congeries lapidum	88
XXIV. Az ország szíve	90
XXV. A vér nem válik vízzé	92
XXVI. Köpönyeget forgat	95
XXVII. Aranyhegyeket ígér	97
XXVIII. Megtöri a jeget	100
XXIX. Vessünk fátyolt a multakra!	102

XXX. Kenyértörésre kerül a dolog	104
XXXI. Eben gubát cserél	109
XXXII. Faképnél hagy	113
XXXIII. Azt se mondta: befellegzett	117
XXXIV. Nem ér egy hajítófát	119
XXXV. Kőti az ebet a káróhoz. Megrágja a szijat	122
XXXVI. Felült Lackó	126
XXXVII. Főzi a taplót	135
XXXVIII. Isten bizony	138
XXXIX. Szidja mint a bokrot	145
XL. Pokolegyháza és társai	149
XLI. Kerekagyon kiált	151
XLII. Márjás huncut	153
XLIII. Egészséges mint a makk	155
XLIV. Egy félreértett szólásunkról	157
Rövidítések jegyzéke	160
Betűrendes mutató	164

A 1052793
„PESTI NYELV“

ÍRTA
BÁRCZI GÉZA

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 3 2

ÁRA 1 p

S

016.561₂₉

A „pesti nyelv“.

1. Mindenki előtt ismeretes, hogy a pesti ember társalgási, sőt nem egyszer írott nyelve is általában sok tekintetben eltér a nem pesti magyar köznyelvtől. Az átlagos pesti ember igen sok olyan szót, de főként kifejezést és mondat-tani fordulatot használ, mely a legtöbb magyar ember nyelv-érzéke előtt hibásnak, magyartalannak, idegenszerűnek tűnik fel.¹ Ez az idegenszerű, sőt a beavatatlanok számára sokszor érthetetlen szó- és kifejezőképzlet, amelyet a puristák annyiszor megróttak és megrónak, különböző eredetű és különböző társadalmi osztályokból indul ki.

A pesti ember nyelvében található idegen szavak, valamint főképen a magyar nyelvszokással ellenkező s így bántó, idegen, német fordulatoknak szó szerint való magyarra fordításai nagyrészt abban lelik magyarázatukat, hogy a gyorsan magyarosodó főváros német eredetű, anyanyelvű és műveltségű lakossága, továbbá a betelepült s túlnyomóan ugyancsak német anyanyelvű zsidóság a magyar nyelvet csak fokozatosan tanulta meg, s hiányos nyelvtudása a német mondat formájában megfogamzott gondolatot sokszor nem tudta megfelelő magyar formába önteni.² Ebben a magyar anyanyelvűnek még nem mondható, de már magyarul beszélő társadalomban aztán egy egész sereg német szó s főképen németes fordulat honosodott meg. Ez a körülmény a teljes megmagyarosodás után is bizonyos ingadozó, tágabb lelkiismeretű nyelvérzékot teremtett. Azonkívül, bár az irodalmi nyelv s az ép nyelvérzékű vidékek való társadalmi érintkezés következtében a barbarizmusok egyike-másika elpusztult, ilyen calque-ok, idegenszerű kifejezések mai napig is szakadatlanul keletkeznek, minthogy Budapest polgári társadalmának jelentékeny része még ma is tud németül, noha azt már nem mint anyanyelvét beszéli. Ez idegenszerűségek a társadalmi érintkezés, de meg a túlnyomóan pesti, hiányos nyelvérzékű emberek szerkesztette újságok révén

¹ Természetesen akad Budapesten is szép számmal olyan irodalmi műveltségű ember, aki távol áll ettől a beszédmódtól, melynek „pesti“ jelzője általában gúnyos, pejorativ értelmű; de viszont tagadhatatlan, hogy a lakosság nagy részének nyelve szókinés, nyelvhiyesség szempontjából igen sok kifogás alá esik, s a vidékről Budapestre telepedő ember szójárása sokszor hamarost gyökeresen átalakul. Másképen látja a dolgot HORVÁTH JÁNOS: MNy. X, 302 kk., de 1916 óta a helyzet nagy mértékben meg is változott.

² A kiinduló pont sem volt a magyar nyelv tiszta forrása, hisz a negyvenes—ötvenes évek magyar társalgó és hírlapi köznyelve is telve volt hasonló idegenszerűségekkel.

sokszor igen gyorsan terjednek, nem egyszer még Budapesten kívül is, sőt sok közülük végleg meggyökeresedik a magyar köznyelvben is. Minden magyar antibarbarus részletesen tárgyalja az ilyenmű elemeket, amelyek lehetnek szavak, pl. *jess*, *gúnyár* (Spottpreis), kifejezések, pl. *közös nevezőre hozni*, mondatklisék, pl. *nézd, hogy elmenj innen*, mondat-tani fordulatok, pl. *a Dunaparton megtalálták a holttestet, melyet a halottas kamrába szállítottak* stb. A Magyar Nyelv megindulásától kezdve küzd ellenük.¹ Dolgozatomban nem ezekkel óhajtok foglalkozni.

2. Míg a fent említett szavak és kifejezések keletkezésével nyelvészeink, már csak nyelvtisztasági szempontból is, sokat foglalkoztak s foglalkoznak, van a pesti nyelvnek olyan eleme, amelyet eddig nem méltattak kellőképpen figyelemre. Mint minden nagy városnak, úgy Budapestnek is alsóbb társadalmi rétegeiben kifejlődött egy különleges nyelv, melynek grammatikai rendszere csaknem teljesen azonos a köznyelvével, szókincse azonban az átörökölt köznyelvi szókincstől többé-kevésbé eltér. Ebből a nyelvváltozatból szakadatlan szívárognak be szavak a városi polgárság társadalmának a nyelvébe, innen esetleg az egész köznyelvbe, sőt az irodalmi nyelvbe is.

Ezt, a magasabb társadalmi osztályok, valamint a paraszt-ság nyelve számára többé-kevésbé érthetetlen szavakkal megtűzdelt nyelvet általában francia szóval *jargon*nak, vagy *argot*nak szokták nevezni. Az elnevezés azonban nem egészen helyes. Tágabb értelemben s főként gúnyosan, lenézően *argot*nak, *jargon*nak szokták hívni minden csoportnyelv szóanyagát, így a mesterségek külön szókincsét meg a tudományos műszavakat is, azaz minden olyan szót vagy kifejezést, amely az irodalmi és köznyelven kívül keletkezett, úgyhogy beszélnek színházi, sport-, vagy akár filozófiai *argot*ról meg *jargon*ról, de a szó szoros értelmében mind az *argot*-n, mind a *jargon*on tulajdonképpen titkos tolvajnyelvet, a társadalmon kívül álló elemek részben tudatosan csinált nyelvét, helyesebben szókincsét kell érteni (l. SAINÉAN, *Le langage parisien au XIXe s.* 41 és *Les sources de l'argot ancien* II, 273, 377). Ennek a különleges szókincsnek egésze vagy egy része behatol az említett, pontosabban alig elhatárolható alacsonyabb társadalmi osztályok (pl. nagyvárosi munkásság, kispolgárság stb.) köznyelvébe, s az eredmény

¹ Ez idegenszerűségeknek, főként az újabb időkben, van egy változatuk, mely bizonyos fokig tudatos, tréfás szó- vagy kifejezésalkotásnak tekinthető. Előfordul ugyanis, hogy tréfából fordítanak magyarra észszerint német, sőt jargon-német kifejezéseket, mint *mondd már, felvág, mennydörgés a dinnyébe* stb. Ezek közül egyik-másik aztán humoros élet elvesztve, közéletivé válik, minden komikus mellékszöve nélkül; legalább is a beszélő nem érzi már a kifejezés komikus hangulatát. E különben is csekélyebb jelentőségű csoport, bár némiképpen közelebb áll a pesti nyelv másik eleméhez, az előbbiektől alig különbözik.

nem argot ugyan, de argotval átitatott köznyelv. Innen egyes szavak, kifejezések aztán feljebb hatolhatnak magasabb társadalmi osztályok nyelvébe, vagy vízszintesen elterjedhetnek nem nagyvárosi lakosság között is. De épen ezáltal szinte megszűnnek argot-szavak lenni, minthogy az argot két fontos jegyét, a titkosságot, valamint a csoporthoz kötöttséget elvesztették.

A tolvajok, hamiskárttyások, kéjnök, alacsonyabb rendű cigányzenészek stb. titkos nyelve, a tulajdonképeni argot vagy honi nevén egykor nyalavinyelv, malinkhadova, hebre nyelv, hóhem nyelv, jassz-nyelv körül nagyon nehéz megvonni a határvonalakat.¹ Végeredményben ennek a szűkebb körű, igazi argotnak szavait az különbözteti meg a többi csoportnyelvek szavaitól, hogy céljuk csak igen kis mértékben fogalmak tisztázása, tárgyak, folyamatok vagy cselekedetek világos, egymástól elkülönítő megjelölése (mint pl. a mesterségszavaké vagy a tudományos műszavaké), hanem sokkal inkább a titkosság, a közérthető beszéd-től való eltérés, a kifejezésmódok elkülönülése.²

Ez a tulajdonképeni argot csak bizonyos mértékben spontán, tudat alatti nyelvfejlődés, szóteremtés eredménye, nagy mértékben konvencionális, megállapodáson alapuló nyelvferdítés vagy legalább is önkényes, tudatos vagy félig tudatos szóalkotás. A francia argot történetéből erre adatok is vannak. Tudjuk pl., hogy hajdan a francia argot-t a tolvajvilág külön megbízottjai, az archisuppôt-k vagy cagou-k, kik többnyire escoliers desbauche-k voltak, gyártották és újították meg időről-időre, sőt hébe-hóba kongresszus-féléket is tartottak, ahol bemutatták új kifejezéseiket, s valóságos tanfolyamféléket is rendeztek az új szókincs megtanítása céljából (SAINÉAN, Les Sources de l'a. a. II, 378).³ Ily módon igyekeztek az argot titkosságát biztosítani. De a magyar

¹ Eredetileg minden valószínűség szerint ez a link nyelv is különféle csoportnyelvekre bomlott. Így JENŐ—VETŐ (A magyar tolvajnyelv és szótára. 1900. 31) megkülönbözteti: 1. a közönséges tolvajok, 2. a hamiskárttyások, 3. a csrkfogók, 4. a kéjnök, 5. a lókupecok nyelvét (ez utóbbi a legmagyarosabb). Ma már a legtöbb esetben (kivéve a tolvajlasi és kárttyázási műszavakat) nem igen lehet megállapítani az eredeti kiinduló pontot, sőt azt sem lehet ellenőrizni, mire alapítják VERŐÉK megállapításait.

² Ilyen titkos nyelvek bárhol fejlődhetnek, s nemcsak magasabb műveltség velejárói. Így pl. gyakori a négerek között a titkos nyelvek használata (M. DELAFOSSE, Les civilisations négro-africaines 83).

³ Ezeknek az adatoknak megbízhatóságát többen kétségbe vonták, így egyebek közt DAUZAT (Les argots 19), kinek fejtegetése azonban nem egészen meggyőző. Minden argotnak sok eleme van, mely csak kölesönös megállapodáson alapulhat, sok olyan, amely a félig-meddig tudatos szóalkotás nyomait magán viseli, de viszont túlzás lenne azt állítani, hogy minden argot-kifejezés ilyen megállapodás vagy tudatos szóferdítés eredménye. Az argot-szókincsnek is igen nagy, talán nagyobbik része a minden beszédre érvényes tudattalan vagy alig tudatos pszichológiai folyamatok hatása alatt keletkezik, s továbbfejlődése is nagy mértékben alá van vetve a nyelvfejlődés általános törvényeinek.

argot-szókészletben is egész sereg kifejezés van, amelyet más módon megmagyarázni lehetetlen, csupán kölcsönös előzetes megállapodással. Így pl. a hamiskártyások argotjában a hetes a kártyában: *maga jön*, a nyolcas: *mondjuk*, a tizes: *lássuk csak*, a zöld: *tessék*, a makk: *bátorkodom* vagy a tolvajok nyelvén *eménk* 'miénk', *eték* 'övék', *alma* 'nem' és sok más. Nem összebeszélésen alapuló, de nyilván tudatos szóalkotásra még több bizonyíték akad. Ilyen pl. *aviatikus* 'foglalkozás nélküli egyén', azaz 'aki a levegőből él' és sok más.

E tudatos, titkos elemek különböztetik meg egyebek között az argot-t a nyelvjárástól. (Másként, de tévesen látja e dolgot DAUZAT, *La langue française d'aujourd'hui* 21 kk. és *La vie du langage* 192 stb.¹) Másrészt spontán, tudattalan vagy félig tudatos szóalkotásnak is tere van az argotban. A két elem arányát azonban, a sok kétes eset miatt, meghatározni lehetetlen.

Olyan országokban, melyekben az argot igen régi, sok százados multra tekinthet vissza, így pl. Franciaországban, tulajdonképeni tolvajnyelv vagy hozzá hasonló titkos nyelvek voltaképen nincsenek, mert egész szókincsüket már beleöntötték az alacsonyabb, de tisztességes társadalmi osztályok beszédébe is. Itt tehát argotról eredeti értelemben már nem lehet beszélni (SAINÉAN, *Le langage parisien* 46). Nálunk azonban ez a folyamat, bár előrehaladottabb állapotban van, mintsem sokan gondolják, még távolról sem ment végbe teljesen, úgyhogy nálunk a tulajdonképeni tolvajnyelvet, valamint a többi különnyelvet nem lehet azonosítani még a nagyvárosi alacsonyabb rendű köznyelvvél sem. Ez utóbbin csupán az argot-szókészletek mind nagyobb mértékű behatolását lehet megállapítani. Az esetek jelentős részében a beszélő határozott tudatában van annak, hogy ő nem rendes, hanem „link” nyelvi szót használt, azaz az argot-szavak egy része még mint idegen szó szerepel ebben a nyelvben. Megjegyzendő, hogy a magyar tolvajnyelv nem Budapest specialitása, hanem előfordul egyéb helyeken is, mindenütt, ahol titkos bűnözők nagyobb számban összeverődnek. Adatokat csak Szegedről (Csillagbörtön!) ismerek. A Nyr.-ben (XLIII, 233) közölt kis szójegyzék nagyjában azonos a pesti tolvajnyelv megfelelő szókészletével, bár van benne oly szó is, mely a pestiben ismeretlen (vagy feljegyzetlen), így *deses* (vö. cigány *des* '10') '20 korona', *cajet*i**, *cajes* (kiejtés?) 'enni, étel' (vö.

¹ Természetesen egyéb különbségek is vannak argot és nyelvjárás között. Így pl. az argot majdnem kizárólag csak szókincsben tér el a köznyelvtől. Az argot eredeti állapotában csak második nyelv szerepét játssza, míg nyelvjárási területen, ha a nyelvjárás nem egyedül használt nyelv, a köznyelv a mesterségesen megtanult második nyelv. A nyelvjárás egy bizonyos földrajzilag körülhatárolható területen, az argot egy-egy embercsoportban, sokszor szétszórt területen él; vö. a budapesti és a szegedi argot azonosságát. (Nyr. XLIII, 233; vö. még DAUZAT, *La vie du langage* 179 kk.)

Pesten *kajálni*, *kajesz* 'ua.'). egyes szavak meg részint kissé módosult formában, részint más értelemben szerepelnek, így *zsöllér*: Bp. *söllni* 'ruha', *puccantó*: Bp. *pukkantó* 'pisztoly', *haulem* 'rendőrség': Bp. *hajlem* 'kórház', *komédiás* 'vásári erszénydobó': Bp. 'csaló', feltéve persze, hogy a közlés megbízható.

3. A többször említett alacsonyabb szintű köznyelv azonban nemcsak a valódi tolvaj argotból, a link hadovából táplálkozik, hanem egyéb csoportnyelvek is öntik beléje szavaikat. Egyes, többé-kevésbé zárt egységeket alkotó emberi közösségekben, mint a kaszárnyák lakói, bárók, sportpályák látogatói közt, színházak világában, iskolák nyüzsgő diáknépében, vadásztársaságokban stb. a különleges helyzet vagy a sajátos együttes tevékenység kitermel egy egész sereg pregnáns kifejezést, amelyet a köznyelv rendes szókészlete segítségével sok esetben valóban csak körülírással lehetne helyettesíteni. Az így keletkezett szavak és kifejezések is jelentős forrásai a nyelvalkulásnak.

A tulajdonképeni argot és ezen sport-, kaszárnya- stb. terminológiának nevezhető szócsoporthoz között állanak ugyan-csak az imént említett közösségekben (diákság, sportolók, vasmunkások stb.) keletkezett játszi, tréfás hangulatú szavak, amelyek szintén nem fogalmak elhatárolását célozzák, s részben szintén félig-meddig tudatos alkotások, de a titkosság nem annyira lényeges tulajdonságuk, noha savuk-borsuk csak a beavatottak számára van. Ilyenek pl. az Eötvös-Collegium egészen szűk csoportnyelvéből a következő kifejezések: *dögész* 'természetrajz szakos' (elterjedt az egyetemen is), *családapa* 'egy lakosztály főnöke' vagy a ma már kihalt *gacsos* 'tojásos galuska', *láthatatlan leves* 'tápióka-leves' stb.

Az előbb említett terminológia-szerű szavak meg a játszi elemek közti különbséget a sportnyelvből vett példán próbálom megvilágítani. A *póling* 'labda' vagy a *sufni* 'goal' szavakban a csoportnyelvi szó értelmi tartalma teljesen azonos az értelmező szóéval, legfeljebb érzelmi hangulata más, de az is többnyire csak a szó keletkezése idejében, mert ha a szó megél, tréfás hangulati velejárója letörlődik róla épen azok számára, akik élnek vele, s legfeljebb azok számára marad meg, akik ritkán hallják (ha ugyan egyáltalában megértik). Ellenben ilyen kifejezés, mint *gyertyát rúgni* 'a labdát függőleges irányban felrúgni' vagy *fejelni* 'a labdát fejvel továbbítani' pontos, a beavatottak számára félreértést kizáró megjelölés, azaz sportműszó. Néha nehéz eldönteni, hogy egy-egy szó melyik kategóriába tartozik, ilyen pl. *csörögni* vagy *csörrel rúgni* 'a labdát a cipő orrával (tehát nem, mint rendszeren, a lábfej külső vagy belső részével) továbbítani'. — E különböző csoportnyelvek a tulajdonképeni argotval oly sok rokon vonást mutatnak, hogy némi szabadsággal szintén argotnak

nevezhetők, s így beszélhetünk kaszárnya-, sport-, diák- stb. argotról is.¹

4. A tulajdonképeni argot és mindezek az argot-szerű csoportnyelvek nemcsak a köznyelvre gyakorolnak állandó hatást, hanem egymás között is szoros kapcsolatban vannak. A nagyváros sűrű érintkezési alkalmai igen vegyes társadalmi elemeket hoznak össze; így pl. sportpályákon — nemcsak testi, de sokszor lelki pongyolában is — katonák, diákok, munkások stb. sűrűn kerülnek összeköttetésbe egymással, de nem egyszer az igazi argot világától nem messze eső egyénekkel is. Mindennek következtében a különböző argot-k határai elmosódnak, s ma már sokszor lehetetlen eldönteni, hogy egy-egy szó vagy kifejezés honnan indult ki. A sokféle érintkezési lehetőségből magyarázható pl., hogy míg egyrészt pesti diákjaink beszéde hemzseg a jassz-nyelv szavaitól, másrészt a régi magyar diáknyelv egy-egy szava felbukkan a tolvajnyelvben. A háború különösen előmozdította a kölcsönös kicserélődést; pl. a katonai argot *faszolni* szava ('kapni' értelemben) ekkor ment át az argotba, míg a link nyelv *lógni*, *lógós* szava ekkor vált a katonanyelv jellegzetes szavává. Az, hogy egy-egy szó milyen argot-változatból indult ki, végeredményben nem a legfontosabb kérdés, mivel valamennyinek a szókincse hat a fővárosi köznyelvre, másrészt meg az új szók, kifejezések keletkezése valamennyiben ugyanazon a módon megy végbe. Mindegyikükben egyaránt az emberi közösségekben rejlő ősi nyelvteremtő és nyelvmegújító erő nyilvánul meg, s mindegyikükben az új szó keletkezésének tudatos vagy tudattalan oka kisebb mértékben új fogalmak megjelölésére, gyakrabban új értelmi és affektív árnyalatok kifejezésére, leginkább azonban az elkülönülésre való törekvés. Az utóbbi törekvéseknek persze az argot közismertté válása igen súlyos akadálya. Ezért változik az argot-szókincs igen gyakran. Az új szavak keletkezése azonban nem tud lépést tartani az elterjedés mértékével, s így lehetetlen megakadályozni azt a folyamatot, amely Franciaországban már befejeződött, s amely nálunk is valószínűleg a szó szoros értelmében vett argot megszűnésére fog vezetni.

Mintthogy az alsóbb néposztályoknak argot-szavaktól

¹ Van az alsóbbrendű köznyelvnek még egy fontos eleme: a magasabb társadalmi osztályokból lekerülő, főként idegen szavak elferdített alakjai, melyeket KOSZTOLÁNYI DEZSŐ szegényszagú szavaknak hív. Ezek a „versunkenes Kulturgut”-nak tekinthető szavak azután néha elferdített formájukban újra felmennek magasabb társadalmi színvonalon élő emberek nyelvébe is. Ilyen szavak pl. *inekeiő*, *isidész*, *standapé* vagy éppen *standa pityere*, *összekompromittál* (egy ügyvéd használta komoly törvénytudású tárgyalás alatt), *Rókusz*, *sztátuszrendezés* stb. Ezek a szavak abba az úrhatnámási kategóriába tartoznak, mellyel RÉRHEI PRIKKEL MARIÁN foglalkozott (MNy. II, 251 kk., 289 kk.). Mi nem tárgyalhatjuk őket bővebben, bár az argot-szókészlet kialakulásához is hozzájárulnak.

hemzsegő nyelve az esetek túlnyomó részében csak közvetítő a köznyelv felé, s állományának alapja a tulajdonképeni jasszok titkos nyelve meg a többi csoportnyelvek szókészlete, a szó eredetét, keletkezésének módját magában a link nyelvben vagy az argot-szerű csoportnyelvekben kell megvizsgálnunk.

5. Ezeknek a különös nyelveknek a tanulmányozása már csak a szókeletkezés, nyelvbővülés elvi szempontjaiból is igen érdekes, hiszen itt a szemünk előtt végbemenő folyamatról van szó, amelynek így nem egyszer minden fázisát megfigyelhetjük. De fontos e probléma megvizsgálása a köznyelv szempontjából is, hiszen szakadatlanul szívárognak a budapesti koiné-ba az argot-szavak. Igaz, hogy ezek jobbra csak kérész-életűek, de egyikük-másikuk meggyökeresedhetik, sőt az irodalmi nyelvbe is behatolhat. Az angol (amerikai) társalgó nyelvbe, a francia köz- és irodalmi nyelvbe évszázadok óta, de különösen az utolsó ötven év alatt rengeteg argot-kifejezés hatolt be (vö. SAINÉAN, Les sources indigènes de la l. fr. passim). A spanyol irodalomban már Cervantes a Don Quijote-ban (I, xxij) és „Rinconete y Cortadillo“ c. novellájában használ argot-kifejezéseket. Miután a francia udvarban a XVIII. században uralkodó argot-divat hamar letűnt, a romantikusok óta különösen Hugo és Sue kezdeményezésére a francia irodalomban is mind nagyobb szerepe jut az argotnak, úgyhogy a modern francia irodalomnak nem egy terméke érthetetlen az alsóbb rendű, argotikus nyelv ismerete nélkül (vö. Barbusse, Courteline, Carco, Galtier-Boissière stb.). Ugyanez a jelenség, bár jóval kisebb mértékben (a mi argot-nk fiatalabb) a magyar nyelvben is megfigyelhető. A *pali*, *pasi*, *andris*, *zsarú*, *strici*, *guba*, *link*, *stramm*, *vas*, *dumál*, *megvrág*, *elpucol*, *bedől neki*, *bukik rá*, *kinn van a vízből* és tömérdek más, ma már, ha nem is általánosan használt, de legalább Budapesten általánosan megértett szavak, sőt pl. a *mozi* vagy a *becsapni* ige, úgy látszik, végleg bevonult a köz-, sőt az irodalmi nyelvbe is.¹ Jókai egész kis diák-argot-szótárt ad, Arany János is használ kártyás-argot szót, s pl. Ambrus Zoltán tárcacikkeiből és karcolataiból a kilencvenes–kilencszázas évek lóverseny-argotját úgy szólván tökéletesen meg lehet ismerni. Karinthy Frigyes, Molnár Ferenc, Szép Ernő, Heltai Jenő és sokan mások a tulajdonképeni jassz-nyelvet is bőven felhasználják. Igaz, hogy az irodalomba való ilyen ideiglenes behatolás egyáltalában nem jelenti a szó meggyökeresedését, hiszen ilyen szavakat leginkább csak kuriózum-képen vagy jellemző eszközül használnak (bár pl. Szép Ernő

¹ A Pesti Napló 1904-i karácsonyi számához adott egy mellékletet „A pesti tájszólás kis szótára“ címen, melynek névtelen szerzője megjegyzi, hogy nem vette fel azon tolvajnyelvi szavakat, „amelyek nem mentek át a legszélesebb körű közhasználatba“. E több mint 200 szót tartalmazó gyűjteményben már meglepően sok a tolvajnyelvi eredetű szó.

már jóval tovább megy, vö. Lila akác), s pl. a *kártya nem fest* (Arany, Hidavatás) kifejezés ma már ismeretlen: de ezzel az első lépés, a nehezebb, már meg van téve, s a többi bizonyára jönni fog. Bármint vélekedjünk is a dologról, lehetetlen letagadni, hogy az argot-kifejezések mindig nagyobb és nagyobb fontosságra vergődnek a köz- meg az irodalmi nyelv szempontjából is. Épen ezért meglepő, hogy nyelvészeink aránylag csekély figyelemre méltatják e szóanyag keletkezését és fejlődését. A magyarországi argot újabb volta lehetővé tenné, hogy keletkezésének kezdetlegesebb fázisában figyeljük meg. Igaz, hogy a tárgy nem látszik valami rokonszenvesnek, mert nálunk a jassz-nyelv tagadhatatlanul jóval kevésbé közel áll a magyarság lelkületéhez, mint pl. a francia argot a francia népehez, de viszont állandóan, mind nagyobb és nagyobb mértékben magyarosodik.

Dolgozatom a magyarországi argot-kkal foglalkozik, a nélkül persze, hogy a kérdést ki akarná meríteni. A megbízható előmunkálatok hiánya, de meg e cikk keretei is lehetetlenné teszik ezt, s hivatottságot sem érzek rá. Inkább a figyelmet akarom egy pár problémára felhívni, s ha valakit meg tudtam győzni arról, hogy e kérdés tanulmányozása érdekes és fontos feladat, célnak elérttem. Példáimat nem csak a mai argotból merítem, hiszen e szavak keletkezése minden időben azonos módon ment végbe. Így az 1782-ből való legrégibb magyar tolvajnyelvi szójegyzékben *kosznya* (*kasznya*?) 'szoknya', *szőrös* 'bunda', *kaparó* 'tyúk', *pergő* 'kocsi', *szűr-hordó* 'kondás', *fazék* (?) 'tej', *kutya* 'hajdú' stb. teljesen ugyanolyan szóalkotási típusok, mint a mai *zímó* 'mozi', *bajúszos* 'macska', *mekegő* 'birka', *robogó* 'vonat', *tollas* 'csendőr', *boríték* 'pénz', *kuvasz* 'rendőr' stb. De meg az a körülmény, hogy ugyanezen szójegyzék, valamint egyéb régi emlékeink néhány szava a mai jassz-nyelvben is megvan, kétségtelenné teszi, hogy itt az argot fejlődésének egységes, szakadatlan folyamatával állunk szemben.

6. A francia argot (jargon stb.) nyomai a XIII. századig mennek vissza, az olasz *furbesco* (*lingua zerga*) legrégibb emléke a XV. századból való, a német *rotwelsch*-é meg az angol *cant*-é a XVI., a spanyol *germaníá*-é a XVII. századból, s ennek megfelelően ezekben a nyelvekben az argotnak jobbra igen nagy irodalma van (l. DAUZAT, *Les argots* 171-ek. és a régebbi irodalomra még JENŐ—VETŐ, *A magyar tolvajnyelv* 44). Nálunk a jassz-nyelv irodalma igen szegény, s maga a tolvajnyelv sem régi: bár Oláh Miklós már 1536-ban említ egy titkos koldus-nyelvet, a simándi *lingua caecorum*-ot (TOLNAI: MNy. XVIII, 38), legrégibb emléke a fentebb említett XVIII. századbeli szójegyzék. Ezt a szójegyzéket, mely az eredeti feljegyzés szerint vásári tolvajok titkos szavait tartalmazza, Jablonczay Petes

János, a Hajdúkerület főjegyzője, készítette 1782-ben. A szójegyzéket, mely nyomtatásban is megjelent volt, hárman is kiadták egymástól függetlenül: SIMAI ÖDÖN Dugonics nyomán: Nyr. XXXII, 399 kk., azután GYÖRFFY ISTVÁN a türkevei városi levéltár jegyzőkönyvéből: Nyr. XXXIX, 328 kk., végül BALASSA JÓZSEF egy XVIII. századbéli kéziratos könyv alapján: Nyr. LIII, 5 kk. és a SZIRMAY ISTVÁN-féle „A magyar tolvajnyelv szótára“ bevezetésében. GYÖRFFY nem ismerte a SIMAI-féle közlést, BALASSA pedig sem a SIMAI-ét, sem a GYÖRFFY-ét. Talán ez az oka, hogy bár a három kiadás szóanyaga ugyanaz, az olvasatok között igen lényeges eltérések mutatkoznak. A nyomtatott kiadás sem mértékadó, mert abban több nyilvánvaló sajtóhiba van. A szójegyzék a továbbképzéseket és összetételeket is számítva 74 szót tartalmaz, s ezek közül a mai idők vagy legalább is a közelmúlt tolvajnyelvében is megvan 25,¹ néhány kifejezése meg egészen általános lett.² Ez a szójegyzék azonban annyiban tér el a mai magyarországi jassz-nyelvtől, hogy jóval több mint fele kétségtelenül magyar eredetű,³ míg a mai jassz-nyelvben az idegen elem aránya jóval nagyobb. De idegen szó vagy szóelem itt is akad, így német (pl. *kajzer* 'zsiványok kisbirája', *czaltovaj* 'fizess', *hontirozd* 'tagadd'),⁴ szláv (*komnyik* 'orgazda', *szlepritska* 'katona' vö. mai jassz-nyelvi *slapic*, *czaltoraj*), cigány (*ruhi* 'csapás', *puczika* 'ruha', *haduvál* 'kikiált'). Sőt megjelennek a mai jassz-nyelvben olyan fontos szerepet játszó jiddisch-héber szavak is (*pledí* 'szaladj' vö. *plétegehen* 'megszökni', *czoff* 'egy forintos' vö. *zof* 'forint' < héb. צוף 'arany'). Néhány latinos szó nyilván arra mutat, hogy kicsapott diákok is akadhattak a „vásári tolvajok“ között, s így

¹ Mégpedig a következők: *fejes* 'tiszt úr', ma 'úri ember, detektív', *sógor* 'német', *gagyi* 'arany', ma 'gyűrű', *perge* 'kotsi vagy szekér', *leves* 'ezüst-pénz', ma 'pénz', *megrüházni* 'verni v. csapni', *ruhi* 'csapás', *ne haauvdlj* 'ki ne kiáltsd', ma 'ne beszélj', *kígyó* 'tűsző', ma 'öv', *gyertyázz* 'vigyázz', *felterő* 'kalap', *felrántó* 'csizma', *lobogó* 'keszkenő', *topánka* 'bor, pályánka', ma csak az utóbbi, *puczika* 'ruha', ma *pucija* v. *pucuja*, *jordán* 'zsidó', *czaffika* 'k...a', ma néha 'nő' is, *kuksi* 'vásár', *posterium* 'tömlőc', *füles* 'lő', *pledí* 'szalagy', ma *pledli* 'megy, menjünk', *plédiz* 'szökik', *meg kapturáltak* 'megfogtak', ma *megkapdováltak*, *gyertya ég* 'vigyáznak', *czoff* 'egyforintos', ma *zof* 'ezüstforint'. Sőt talán *hontirozd* 'tagadd', ma *hanidálni* 'beszélni, hazudni, udvarolni'. BALASSA a mai tolvajnyelvben csak 19-et (Nyr. i. h.), illetőleg 18-at (SZIRMAY) talál fel ezek közül; ennek oka részben hibás olvasása, részben a SZIRMAY-féle gyűjtemény hiányos volta. Egy-kettő azonfelül, úgy látszik, elkerülte a figyelmét.

² Ilyen *puffra innya* 'hitelbe innya', *balék* 'az ura vagy férje', ma 'rászedhető, hiszékeny ember', sőt *lábravaló* 'nadrág', ha ugyan a mai köznyelvi szót szabad innen származtatnunk, s talán *lebernyeg* (? vö. *letergeng*, *leternyeg* MNy. IV, 268) 'köpönyeg'.

³ Olyan egyezések, mint *kaparó* és a német *Mistkratzer* (mind a kettő tyúkot jelent) a véletlennek tekinthető.

⁴ Meglepő az egyezés még a *nagy víz* 'sokaság a vásárban' és a *rotwelsch See* 'tolvajlasi látóhatár', *Seewacher*, *Seefahrer* 'zsebtolvaj' között.

a diáknyelvek is érintkezhettek a tulajdonképeni tolvajnyelvvel: *kanafória* 'akasztófa' vö. lat.-gör. *canephoros*, *canephora* 'kosárhordó leány, kosárhordó leány szobra', *singula* (*singyula*) 'k...a', *profitorium* 'vármegye kenyere', *posterium* 'tömlőcz', *delivator* (vö. *diktator* MNy. IV, 269) 'bitskás Tolvaj'.

Szinte egészen bizonyos, hogy a magyar tolvajnyelv sokkal régebbi időre nyúlik vissza. A fentebb említett 1536-i adat is ezt bizonyítja, de meg alig is képzelhető el, hogy a XVI—XVII. század martalócvilága ne termelt volna ki valamelyes külön szókészletet. Hasonlóképen valószínű, hogy egyéb csoportnyelvek, mint a katonai vagy a diák-argot szintén régi multra tekintenek vissza. Talán nem túlságosan vakmerő dolog annak a feltevése, hogy a *labanc*, *tokos* s efféle szavak a XVII. század magyar katonai argotjából indultak ki. E téren igen sok a tenni való, s valószínű, hogy a lelkiismeretes vizsgálat eredménye nem lenne negatív.

A XIX. század elejéről való az az egri szójegyzék, melyet HEINLEIN ISTVÁN közölt.¹ E 71 szót tartalmazó szójegyzék az előbbivel oly sok rokonságot mutat, hogy bár az eredeti feljegyzés szerint egri gyűjtés, valószínűleg az előbbi ismeretével készült. A Petes-félét ugyanis a Hajdúkerület több törvényhatóságnak megküldte (CSEFKÓ GYULA: MNy. XXI, 71). Az 1782-inek néhány kifejezése hiányzik benne, de viszont néhány új szó, szóalak és jelentés is felbukkan.²

Ezen két szójegyzék után hosszú évtizedekig nem halunk a magyar tolvajnyelvről. Pedig hogy megvolt, az kétségtelen; a régi és a mai között való nagy számú szóegyezés másképp megmagyarázhatatlan lenne. Irodalmunk a tolvajnyelvet nem említi; átolvastam pl. Nagy Ignácnak „Magyar titkok“ c. regényét, de egy fölöttébb kétes példán kívül semmit sem találtam benne, pedig francia mintája, a „Mystères de Paris“ nem fukarkodik az argotval. Kuthynál azonban akad néhány tréfás-színes népies kifejezés, mely talán a betyárság nyelvétől nem idegen.³

A betyárvilág titkos nyelvére vonatkozó gyér, de nem érdektelen adatokat JENŐ és VERŐ gyűjtötték össze (i. m. 20 kk.). Szerintük a betyárok titkos beszéde főként álnevek alkalmazásában állott. Közölnek is egy mondatot ebből a beszédmódból, s e példából kitűnik, hogy az ilyen álneveken

¹ MNy. IV, 268—9.

² Ilyenek: *bak* 'asszony cinkosa', *kofa* 'kenyérsütő', *dorka* 'k...a', *első tiszt* 'lakatos', *második tiszt* 'tiszt[t]artó', *harmadik tiszt* 'kasznár', *rikkancs* (*rikkantó* 1782.) 'kacsa', *csahogó* (*csatsogó* 1782.) 'kutya', *balik* 'cinkos'? ('az ura vagy férje' 1782.), *mester* 'hóhér' stb.

³ Igv pl. *patyolatszuka* (Hazai Rejtelmek I, 11) 'szép fiatalasszony', *rekruta* (I, 13) 'juhász-kutya', *kállai hűrös* (I, 51) 'börtön', *tótház* (I, 54) 'kaszárnya', *ötön vez* (I, 104) 'lop', *bujdos* (I, 256) 'kutya', *czanga* (II, 150) 'rongy nő' (vö. MTsz. *canga* és *canda*).

alapuló titkos beszéd sokkal bonyolultabb, mint a tolvajnyelvek általában. De csaknem bizonyos, hogy voltak a betyároknak közszavaik is, s így igen valószínű, hogy a *kapcabetyár, félkészkalmár, kéményszámoló, ötön venni* 'öt újon venni, azaz lopni' stb. kifejezések, bár azóta elterjedtek, tőlük erednek. Azt hiszem, hogy szorgos kutatás itt is még igen sok adatot vethet felszínre.

Mintegy 6 lapra terjedő szótárt tartalmaz egy 1862-ben megjelent füzet: „A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együtt való hamis és zavaros beszédek, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéséül összeíratott és kiadatott a köznépek óvakodási hasznára és a rossz emberektől való őrizkedésére Toronyai Károly által Békéscsabán, Pesten.“ Ez együgyű könyv közel 180 szavas jegyzéke rendkívül becses emlék. A szókincs még nagyrészt magyaros, de már az idegen elemek jelentős behatolását tanúsítja.

1888-ban jelent meg BERKES KÁLMÁNTól „A tolvajélet ismertetése“, amely sok érdekes adaton, szokáson kívül budapesti magyar és német tolvajnyelvi szövegeket, párbeszédet, dalokat és nagyobb szótárt is közöl. Ez a szótár sok érdekes adatot tartalmaz, s a JENŐ—VETŐ-féle, utána megjelent szótárnak jelentős részét teszi. Hibája, hogy a szójegyzék javarészt képező német tolvajnyelvi szavak közül nem jelöli meg azokat, melyek magyar alapszövevényű beszédben is használatosak, mert hogy ezek nagy részét használták, az kiderül a könyv néhány magyar tolvajnyelvi szövegéből. Azonfelül hiányos is a szótár, hiszen magukban a közölt szövegekben nem egy olyan szó fordul elő, mely a szótárban nincs meg. Helyesírása is hol magyar, hol német, sokszor ugyanabban a szóban is, s ez igen zavaró. A szójegyzéket a maga teljességében újra kiadta ENDRÖDI GÉZA „A bűnügyi nyomozás kézikönyve“ c. művében, valamint mintegy 100 szót belőle a Nyr. XXVI, 212 is közöl.

A magyar tolvajnyelvről szóló első komoly és alapos tanulmány JENŐ SÁNDOR és VETŐ IMRE már ismételtlen idézett könyvecskéje (1900.). A körülbelül 1400 szót tartalmazó s a szavak eredetét is jelző szótárt egy 47 lapos gondos tanulmány vezeti be, ahol a szerzők elvi kérdéseket is feszegetnek, jó könyvészetet adnak, mely minden kutatónak nagy segítség, az idegen s a magyar elemek százalékos statisztikáját is összeállítják, tolvajnyelvi mutatóványokat közölnek. Nagy hibája ez úttörőnek nevezhető tanulmánynak, hogy elődei adatait úgy használja fel, hogy forrásait nem jelöli meg, továbbá nem jelzi, hogy az illető szó még megvan-e, vagy csak valamely megelőző gyűjteményből került-e a szótárba. E miatt több, a jassz-nyelv fejlődése szempontjából fontos kérdés homályban marad. Becsűszott azonfelül a szótárba néhány köznyelvi szó is (*cinkos, csóva* stb.). Alig lehet

szemére vetni, hogy etimológiái között egy-két téves is akad¹ (aránylag meglepően kevés!); az argot etimológiája u. i. sokszor igen bonyolult, s a kutató fokozott mértékben ki van téve a tévedés veszélyének. Nagyobb hiba az, hogy a németes alakokról itt sem tudjuk meg, mennyire használatosak magyar alapnyelvi beszédben.

TÁBORI KORNÉL és SZÉKELY VLADIMIR 1908-ban megjelent „A tolvajnép titkai” c. műve is tartalmaz 400 szavas gyűjteményt. E könyvhöz nem tudtam hozzájutni.

1911-ben a budapesti államrendőrség főkapitányságának bünyügyi osztálya is kiadott egy szógyűjteményt „A tolvajnyelv szótára” címen. Mindmáig ez a legbővebb szójegyzékünk, a JENŐ—VERŐ-félenek alapos kibővítése. Sajnos, itt is hiába keressük a forrás megjelölését, úgyhogy olyan szóról, amely JENŐ—VERŐ szótárában is megvan, nem lehet biztosan megállapítani, vajjon 1911-ben is megvolt-e még, vagy csak előbbi feljegyeztetésének köszöni-e, hogy ide is belekerült.² Azonkívül a szótár hangjelölése a legnagyobb mértékben ingadozó; idegen eredetű szavaknál hol német, hol magyar helyesírást használ, ami sok zavart okoz. Végül itt sem derül ki, milyen a tulajdonképeni magyar tolvajnyelv szókinccse. Az is meglehet, hogy a szótár szerkesztői német forrásmunkákat is felhasználtak. Mindezen okokból az adatok némi óvatossággal kezelendők.

Bizonyos mértékben ugyane hibák jellemzik KABDEBÓ OSZKÁR „Pesti jassz-szótár”-át (Mezőtúr, 1917.). Kellő kritikával azonban ez a kb. 1200 szóra rúgó jegyzék (származékok, összetételek, sőt syntagmák beleszámitásával) szintén igen jól használható.

Majd 1924-ben jelenik meg SZIRMAY ISTVÁNNAK „A magyar tolvajnyelv szótára” c. kis könyve, melyhez BALASSA JÓZSEF írt bevezető tanulmányt. E szótár nagy előnye, hogy előzőitől független, közvetlen gyűjtésen alapszik, s így az 1923—1924. évre biztos adatokat tartalmaz; csak a magyar

¹ Általános hibája, hogy a szó eredetét legtöbbször a szóvég után állapítja meg. Így pl. a *lisztli'ng* 'molnár' mint német, a *brusztol* 'verekszk', *durmol* 'alszik', s tömördek más hasonló mint magyar elem szerepel; a *mazl* 'szerencse' mint héber, ellenben a *mázli* mint német van jelezve. A *piál* 'iszik' igét (< cigány *piel*) magyarnak tekinti, ellenben a *pia* 'maszlag, bolondító', mai jassz-nyelven 'ital' szót cigány eredetűnek mondja, holott ilyen cigány szó nincs ('ital' a. m. cig. *pi iben*); a *pia* tolvajnyelvi elvonás a *piál* igéből, eredeti jelentése 'ital', s ehhez a 'maszlag' jelentés úgy viszonylik, mint a latin *potio*-hoz a francia *poison*. De ezeken kívül is előfordul néhány, hangsúlyozom, nem sok tévedés; így pl. szerinte az *englis* 'k'rákat' angol, a *biboldó* 'zsidó' (cigány *biboldó*) magyar, a *lácsó* 'jó' (cig. *lacsho*) ismeretlen eredetű stb.

² A bevezetésben ugyan az áll, hogy csupán olyan szavak kerültek be ebbe a szótárba, melyek még használatosak, de a hatalmas szóanyagot látva, féltő, hogy a szerkesztők meglehetősen könnyedén kezelték ezt a kérdést.

titkos nyelveket adja, s hangjelölése egységes. Körülbelül 1300 szót tartalmaz (köztük sok az összetétel meg a továbbképzés), de egyáltalában nem teljes. Míg egyrészt sok olyan szó hiányzik belőle, amely ebben az időben használatos volt,¹ viszont nem egy olyan szót is felvesz, amely vagy sohasem volt a tolvajnyelv sajátos eleme, vagy már igen régen közkeletűvé vált.² E kisebb hiányok ellenére ez a szójegyzék igen megbízható és becses adathalmaz.

Jóval rövidebb és az előbbi értékre meg sem közelíti KÁLNAI GYULA—BENDES JÁNOS, „A tolvajnyelv szótára“ (Nagykanizsa, 1926.) c. füzeté. Néhány érdekesebb új adat azonban ebben is akad.³

Az említett műveken kívül némi jassz-nyelvi anyagot találunk elszórva a Nyr. és a MNy.⁴ egyes cikkeiben. Sok anyagot tartalmaznak napilapjaink is, különösen 1910 óta, továbbá sportlapjaink és az államrendőrség Detektív c. folyóirata; mindez azonban még összegyűjtésre és feldolgozásra vár. A jassz-nyelven megírt többé-kevésbé önkényes műszövegeket (ilyen pl. a Nemzeti Sportban egy időben állandó jassz-nyelvi rovat) a legnagyobb óvatossággal kell kezelni, mert ezek megbízhatóságához igen sok szó fér.⁵ Nem lehetetlen azonban az a furcsaság, hogy egy-egy kifejezés épen mű-jassznyelvi szövegekből indult ki s terjedt el a jassz-szavak felvételére hajlamos alsóbb köznyelvben.

Ami az egyéb argot-szerű csoportnyelveket illeti, az újabb időben a diáknyelvvel aránylag legtöbbet foglalkoztak

¹ Így pl. ugyanebből az időből származó, távolról sem teljes s a mellett jól megrostált saját gyűjtési anyagomnak több mint 100 szava hiányzik belőle, pl. ilyenek, mint *gyapa* 'verés', *gyapázní* 'verni', *bukni rá* 'szerelmesnek lenni vkibe, nagyon kedvelni vmit', *bubek* 'fejtető', *cógli* 'bicikli', *dekcsi* 'detektív', *frász* 'pofon', *k'ajzi* 'kalauz', *lah'zni* 'nevetni', *szujka* 'lopás', *hó* 'paraszt, áldozat', *jingli* 'fiatal uracs', *bruhus* 'dühös', *dagadt* 'kövér', *bedöglenni* 'elakadni', *parnósze* 'foglalkozás', *drungaj* (vö. *Dungaj* MNy. XIII, 60) 'dunaparti korzó', *duft!* 'iszkoljunk', *dikhölni* 'látni', *stop!* 'ezt lefoglalom', *pentész* 'bosszúság, mérég', *döngi, döngő* 'rúgólabda', *tógyer* 'buta', *szipkázni* 'csábítani', *gehengi* 'láb', *etető* 'száj', *kitolni vkivel* 'kijátszani, megcsúfolni vkit', *labardusz* 'láb', *slingli* 'bilincs', *plutyka* 'bor', *szubrett* 'nő' stb. stb.

² Ime mutatóba találokma egypár: *mancs*, *mutyi*, *oda süssl*, *kobak, ribanc*, *rázni a rongyot*, *komázni* stb.

³ Az adatok felhasználásakor a következő rövidítéseket fogom alkalmazni: B. = BERKES i. m., JV. = JENŐ—VETŐ i. m., Sz. = SZIRMAY i. m., R. = az államrendőrség i. szótára, K. = KABDEBŐ i. m., KB. = KÁLNAI—BENDES i. m., E. = az egri szójegyzék, T. = TORONYAI i. m., egy. = saját gyűjtésem. Minden szó nál nem említem meg valamennyi forrást, hanem többnyire csak a legújabbat vagy a legmegbízhatóbbat.

⁴ Az eddig említetteken kívül pl. Nyr. XL, 126, XLII, 170, 172, 278, XLIII, 439, XLIV, 77, XLVIII, 89, L, 63; MNy. XI, 422, XII, 351, XIII, 60, 91, 96, XIV, 162, 203, XVI, 39, 96, XXI, 72, XXV, 374.

⁵ Jókainak „Akik kétszer hálnak meg“ c. regényében (Cent. kiad. I, 175—6) van ilyen 'tolvajnyelvi' szöveg, melynek minden egyes szava az író fantáziájából pattant ki. De még BERKESnek különben igen érdekes tolvajnyelvi párbeszédei is sokszor a komikumig valószínűtlenek.

gyűjtőink. DOBOS KÁROLYnak „A magyar diáknyelv szótára“ c. művén kívül a Nyr.-ben (pl. XXVI. 190, XXVIII, 477, XXXVII, 126, 281, XLIII, 334, XLIV, 335, XLV, 141, XLVI, 244, LIX, 219) több kisebb szógyűjtemény van, melyekből jól megállapítható, miként hatol be mindig jobban és jobban a diáknyelvbe a tolvajnyelv, főként Pesten, de, bár lassabban, vidéken is. Erre nézve különösen becses VELLEDETS LAJOS Szógyűjteménye (MNY. XIII, 60, 91), amely már arra mutat, hogy a pesti diáknyelv külön szókinccse a jassz-nyelvtől csak mennyiségben különbözik, s amely ezért a jassz-nyelvnek is becses forrása.

A régebbi diáknyelvre elszórtan szintén találhatunk néhány adatot. Így JÓKAI „És mégis mozog a föld“ c. regényének elején a múlt század eleji debreceni diáknyelvből közöl csaknem félszáz szót;¹ természetesen a szavak hitelességét s igazi korát ma már nehéz eldönteni. De nemcsak Debrecennek volt meg a maga diák-argotja. Így pl. a pápai ref. kollégiumban a negyvenes években a diákok a burgonyát *tűzkő*, a répát *koporsószeg*, a kását *paripa*, a köményes levest *kefe* néven nevezték (l. Ifjú Évek 1931. febr. 149. l.). Hasonló adat elszórtan még bizonyára nem egy akad.

A magyar katona-argot jóformán ismeretlen. A régi vitézi élet néhány emlékével foglalkozik KERTÉSZ MANÓ érdekes cikke (MNY. XII, 353, 387), de egészen más szempontból. A Nyr. katonanyelvi cikkei inkább a katonanyelv német műszavaival foglalkoznak (úgyszintén BALASSA, Die neueren Spr. 1919. 359). A MNY. foglalkozik egy-egy szóval (pl. XII, 144, 179, IX, 468 stb.), rendszeres gyűjtésről azonban szó sincs. Itt is irodalmunkban elszórva található néhány adat. Így pl. TÖMÖRKÉNY (Förgeteg János, mint közérő. 1905. 34—5) a boszniai okkupáció ideje tájáról a következő magyar katona-argot szavakat és kifejezéseket közli: *pipa* 'kanál', *kanál* 'pipa', *zöld nadrág* 'kék nadrág', *dögész* 'szanitész (egészségügyi katona)', *kocsis* 'huszár', *pék* 'jáger', *lovaspék* 'a vadászok hornistája', *ujspanyol* 'a regimenebanda csehei', *őreg* 'kapitány', *csirke* 'kadét', *kis bolond* 'hegyi üteg', *nagy bolond* 'mezei ágyú', *ménkü* 'várágyú', *számár* 'bosnyák', *dupla számár* 'hegyi trén katona, ki öszvért vezet', továbbá: *nem akarta meginni a kávét* (azért csukják be), *utalványa jött Magyarországból* 'meg kell fizetnie az okozott kárt', *hosszú szabadságra ment* 'meghalt', *szoba* 'ágy', *úszni küldeni az ágyakat* 'szétszedni az ágy kapcsait, hogy összedüljön'. Ilyenféle adatok, melyek feltétlenül bizonyítják, hogy a katona-

¹ E szavak közül néhány a mai jassz-nyelvben is megtalálható, így *gugyi* 'szeszes ital', ma 'kábitó ital' Sz., *szuka* 'ringyó', ma 'nő' Sz. (saját gyűjtésem szerint azonban a jelentése ugyanaz ma is, mint egykor), *pikó* 'kenyér', ma *pikkolni* 'enni' Sz., de vö. *pikken*, *piku* JV.

argot képződése legalább is meg-megindult, bizonyára akadnak még.

A sportnyelvvél, illetőleg szókinccsel még senki sem foglalkozott, holott ez igazán gazdag zsákmányt adna.

Az anyaggyűjtés tehát fölöttébb hiányos, s hogy a magyar titkos- és csoportnyelveket fel lehessen tudományosan dolgozni, először ezen a téren kell a mulasztásokat helyrehozni.

7. Minden argot jellegzetes tulajdonsága, hogy igen sok kölcsönszava van (DAUZAT, Les argots 60 kk.).¹ A magyarországi argot azonban ebben a tekintetben messze tútesz francián, németen, spanyolon, angolon, mert nálunk az idegen elemek még a mai argotban is sokkal számosabbak, mint a magyar kifejezések.

BALASSA szerint (SZIRMAY i. m. 11) 70% az eredeti magyar szók és szólások száma. JENŐ—VETŐ (i. m. 29) 33% német, 25% magyar, 20% héber, 5% cigány, 12% zsidó—német—magyar és 5% egyéb elemet talált. A két számítás között az eltérés, mint látjuk, igen nagy. A JENŐ—VETŐ-féle statisztika, az ő kb. 1400 szónyi gyűjteményük alapján (még ha leszámítjuk is a néhány hibás eredetmegállapítást), nagyjában helyes, sőt az arány valójában még inkább az idegen elemek javára tolódik el. Másrészt azonban kétségtelen, hogy 1900 óta a magyar elemek igen megsaporodtak, s az idegenek inkább csökkentek. Mindazonáltal a BALASSA-féle megállapítás érthetetlenül túlzott. A SZIRMAY-féle szógyűjteményben, amely minden valószínűség szerint BALASSA számításainak alapul szolgált, alig 35% a magyar elem, tehát a fele annak, amelyet BALASSA jelez.²

Pontos statisztikát az adatok hiányos összegyűjtése miatt lehetetlen felállítani, de hozzávetőleg 30—35% körül mozognak a mai jassz-nyelv kétségtelenül magyar elemei.

8. Ha szógyűjteményeinken végig tekintünk, minden hézagosságuk ellenére is elég világos képet kapunk a magyar argot fejlődéséről. Már a XVI. század első felében van nyoma magyarországi titkos nyelvnek, de hogy ez milyen, s hogy valóban őse-e a későbbi tolvajnyelvnek, azt közelebbi adatok híján nem állapíthatjuk meg (MNY. XVIII, 38). A XVIII. század vége felé mindenesetre már van szegényes, de alapjában magyar tolvajnyelvi szókinés (1782.), amelyből kifejlődhett volna egy túlnyomóan magyar elemekből álló argot. E tolvajnyelv lassan fejlődik is, s a következő évtizedben

¹ DAUZAT szerint az idegennyelvűekkel való sűrű érintkezés egyik legfontosabb feltétele az argot keletkezésének. Ha ez a tétel igaz, mindenesetre igen meglepő, hogy a mi világháborús katonanyelvünk végtelenül szegény, holott alig volt még egy hadsereg, melynek katonái annyi mindenféle egyéb nyelvű emberrel kerültek össze.

² Természetesen nem lehet a magyar elemek közé számítani a calque-okat, valamint a magyar végződéssel ellátott idegen szavakat.

némi gyarapodás vehető észre (l. E.). A XIX. század folyamán azonban a magyar tolvajélet a magyar vidékről, a pusztáról, a vásárokról, sokadalmakról, útszéli csárdákból mindinkább a német anyanyelvű fővárosba terelődik, amelynek lebujaiban a német rothwelsch az uralkodó titkos nyelv. BERKES (i. m. 141 kk.) pesti eredetű tolvajnyelvi szövegei, melyek között a német alapnyelvűek sokkal számosabbak, feltétlen bizonyítják ezt, ha maga a tömérdek rothwelsch szó és kifejezés nem volna már magában is elegendő bizonyíték. A magyar és német alvilág érintkezésében természetesen a fejlett német szókészlet elnyomta a kezdetleges, szegényes magyar szókincsét. Ez azonban nem pusztult el teljesen. Egy része felszívódott a magyarországi német argotba,¹ jelentős része pedig a magyar és a kétnyelvű tolvajok ajkán megmaradt, de kibővült a német tolvajnyelv java szókincsével.² Ily módon, bár a főváros fokozatos elmagyarosodása következtében a német nyelv használata gyérült, a német-magyar argot-szókincs bizonyos változásokkal megmaradt, mind jobban és jobban beleilleszkedve a magyar alapnyelvű beszédbe. A tolvajvilág nemzetközisége folytán az elmagyarosodás után sem szakadt el minden szál a német titkos nyelvektől, a „neologizmusok” túlnyomó része azonban már magyar földön, magyar anyanyelvűek ajkán keletkezett, s így a magyar elem állandóan szaporodik a jassz-nyelvben.

Ez a folyamat természetesen lassú. Az 1782-i és az egri szójegyzék idegen elemei ellenére erősen magyar benyomást kelt; jóval nagyobb számú az idegen elem a még mindig magyaros jellegű vidéki tolvajnyelvben TORONYAI-nál, ellenben a BERKES-féle adatok csaknem teljesen idegen alapokon épült tolvajnyelvet mutatnak, melyben a magyar elem jelentéktelen szerepet játszik. JENŐ—VETŐék anyaga már ismét magyarabb, de a teljes összeolvadás, úgy látszik, még nem történt meg; a szerzők azt is vélik felismerni, hogy a lócsiszárok, vásári csalók nyelve még mindig más, magyarabb a többi ágazatnál (i. m. 32). Az államrendőrség szójegyzékében a németes forma még kétségtelenül uralkodik, ámde sok tisztán magyar új kifejezés is felbukkan. KABDEBÓNál a németes szóalak már alárendelt szerepet játszik, SZIRMAJ gyűjtése pedig a teljesen elmagyarosodott tolvajnyelvet mutatja, melyben az idegen eredetű szavak száma igen megcsökkent, soknak az alakja erősen megváltozott, s ezzel szemben a magyar elemek száma

¹ Ilyen magyarból származó elemek a magyarországi német argotban már BERKES-től kezdve nagyszámmal kimutathatók (pl. B. *gagyist* < *gagyista* 'arannyal csalog', R. *bia* < *pia* 'ital', K. *herunterketschen* 'lehordani' stb.).

² Az átmeneti állapotot, a német argot lassú behatolását bizonyítja a valószínűleg jobbára vidéki tolvajnyelvet tartalmazó TORONYAI-féle szójegyzék, melyben, magyaros jellege ellenére, a német-jiddisch Gaunersprache-nak már nagyon jelentős szerep jut.

megnövekedett. (Természetesen sok olyan magyar kifejezés is eltűnt, mely a megelőző szótárakban megvan.) Persze ennek a magyar tolvajnyelvnek is javarésze idegen eredetű még, de már sok kifejezésen csak a vizsgálódó szem tudja, gyakran nem is egykönnyen, felismerni az idegen származást.

9. Miként a németek számára a zsidó csavargók, házalók, vásári csalók, orgazdák héberrel teletűzdelt jiddisch-e már maga is érthetetlen, titkos nyelvnek hat, s ezért a rotwelsch is bőven merít ebből a forrásból, akként hatott a magyar rablóvilágra titkos nyelvként a körülötte settenkedő, belőle vagy vele élő cigányok nyelve. Azért már legrégibb emlékünknél tanúsága szerint is a magyar tolvajnyelv szívesen kölcsönzött a cigányból szavakat.¹ A mai jassz-nyelv szókincse ennél fogva német, héber-jiddisch, cigány s magyar eredetű kifejezésekből áll, melyekhez azonkívül néhány egyéb származású (főként tót) szó csatlakozik. Nem tudjuk, hogy a környező egyéb népek titkos nyelvei mennyire hatottak a magyarra, mivel ezeket még senki sem hasonlította össze. Meglehet, hogy nem egy ismeretlen eredetű argot szavunk őseit az oláh *smechereascăban*, a cseh *hantyrkában* vagy valamely más szláv argotban találjuk majd meg.

A magyar mellett még mai napig is legszámosabb német elemek két csoportra oszthatók. Az első csoportba tartoznak az eredeti német köznyelvi jelentésükkel átvett szavak. Ezek voltaképpen már a magyar tolvajnyelvnek saját külön átvételei s nem a rotwelsch öröksége, mert hiszen német beszédben ezek a szavak egyáltalán nem titkosak. Ilyenek pl. *sgy. zihér* 'biztos', *Sz. fenszti* 'ablak', *Sz. sveszti* 'nőtestvér', *Sz. ejnstejgolni* 'beszállani, behatolni', *Sz. grund* 'telek', *Sz. klingli* 'kilincs', *Sz. peisli* 'tüdő', *Sz. smóci* 'csók', *Sz. stimfli* 'cigaretta', *Sz. svári* 'nehéz', *Sz. híri* 'haj' stb. E csoportba tartoznak az ilyen, némiképpen megváltozott jelentésű szavak is, mint *Sz. báresz* 'pénz', *sgy. fatig* 'pénze, ereje végére jutott', *Sz. hellni* 'világosság', *sgy. ritter* 'nagy legény, kérkedő, fennhéjázó' stb., mert ezek is német köznyelvi szavak, s a jelentésváltoztatás már a magyar argot műve. Akad közöttük néhány bécsi népnyelvi szó is, bár ezek inkább a régi, még német alapnyelvű magyarországi tolvajnyelvben voltak gyakoriak, néhányuk azonban mind máig megvan, sőt a köznyelvbe is átment, pl. *R. angéholni, angehen* 'megpróbálni, hozzálátni

¹ A cigányok maguk is bizonyos fokig titkos nyelvnek tekintik a saját nyelvüket. Erre vonatkozólag érdekes anekdotát közöl PONORI THEWREWEK ÉMIL (JÓZSEF FÖHERCEG, *Cigány nyelvtan* 307 és *EPhilKözl.* XI, 706). Az 1820-as években a nagy cigánybarát Smodies plébános megpróbált Siklóson a cigányoknak saját anyanyelvükön prédikálni. Hálátlan hívei azonban meg akarták verni, mert, mint mondták, mi lesz velük, ha már az urak is elkezdik megérteni az ő nyelvüket. GYÖRFFY ENDRE (Magyar és cigány szótár 5—6) ugyancsak azt állítja, hogy a cigányok féltékenyen őrködnek nyelvük titkosságán, s ezért a cigány szókincs gyakran változik.

a munkához' (< b. *angehen* 'megpróbálni'),¹ R. *ausmachen* 'elküldeni, kiverni, kikergetni' (< b. *ausmachen* 'jemanden verweisen'), Sz. *sölni* 'ruha', R. *ausschöln* (vö. Sz. *ansölleroln* 'felöltözni') (< b. *ausschälen* 'die Oberkleider ablegen'), R. *baci* 'nagy' (< b. *Baz* 'eine dickliche Substanz', talán kontaminálva a *bausi* 'nagy' szóval), Sz. *bliccelni* 'a fizetés elől megszökni' (< b. *Blitzer* 'einer, der liederlichen Dirnen für erwiesene Gefälligkeiten nichts bezahlt'), Sz. *vurcni* 'kihasználható, becsapható ember' (< b. *Wurz'n* 'Bezeichnung einer unwissenden Person'), Sz. *strici* 'selyemfiú, akit a nők tartanak ki' (< b. 'eine feinere Gattung Nichtsthuer') stb.

A másik, az előbbinél sokkal nagyobb számú csoportot a német tolvajnyelvből, illetőleg annak különleges magyarországi ágából kölcsönzött szavak alkotják.² Ezek száma légió. Ilyenek pl. Sz. *Abkaufer* 'a hamis kártyás cinkosa', Sz. *srenker* 'betörő', Sz. *freier* 'civilember, úr', Sz. *hausmeister* 'álkules', Sz. *fuksz* 'arany', sgy. *bliccableiter* 'csendőr', Sz. *obicupfer* 'kabáttolvaj', Sz. *sné* 'ing', B. *elver* 'lábak', Sz. *link* 'nem valódi, ál', JV. *gelb* 'gyanús', Sz. *lesz* 'fuss, menekülj' (*lesen* 'menni'), Sz. *pikkölni* 'enni' (*picken*), Sz. *fírolni* 'megcsalni, tévútra vezetni' (*führen*), Sz. *blechelni* 'fizetni', Sz. *bezenkolni* 'betörni', Sz. *umplankolni* 'kicsérélni, másra fordítani a beszédet' stb.

A német szavak néhány dialektikus vonást is feltüntetnek, mégpedig jobbra olyanokat, melyek egyaránt jellemzőek Alsó-Ausztriára meg Budapest és környéke német tájbeszédére. Pl. jellegzetes az *l*-nek a megelőző (és néha követő) magánhangzóra gyakorolt labializáló hatása, mely néha nem német (de németen keresztül jött) szavakon is érvényesül; így sgy. *böli* v. JV. *böller* 'kutya' (*Beller*),³ sgy. *brüli* v. Sz. *brüller* 'gyémánt, briliáns' (*Brilliant*), Sz. *snöli* 'zsebkendő' (R. *schnelli*), Sz. *sölni* > *zsöllér* (Nyr. XLIII, 233) 'ruha' (*Scheller*), sőt Sz. *döli* v. B. *delli* v. JV. *delles* 'ajtó' (héb. דלת). Ezzel szemben igen gyakran *ö* ~ *é*, *ü* ~ *i*; így Sz. *iberadni*, *iberölni* 'átadni' (*übergeben*), Sz. *malér* '10' (*malheur*) stb. Jellemző az is, hogy bár a kicsinyítő képzők igen gyakoriak (főként az *-i*), a *-chen* igen ritka.

¹ A bécsi népnyelvre vonatkozó adatokra l. HÜGEL, Der Wiener Dialekt, Lexikon der Wiener Volkssprache.

² A rotwelschre: AVÉ-LAILEMANT, Das deutsche Gaunerthum III—IV. k.; E. BISCHOFF, Wörterb. der wichtigsten Geheim- und Berufssprachen, amely különösen a jiddischre jó forrás; POLZER, Gaunerwörterbuch stb. A magyarországi német tolvajnyelvre fontos forrás BERKES és az államrendőrség i. m.

³ De Sz. *biller* is, melynél nem szabad személynévre való tréfás hasonlításra gondolni, mert a szó ilyen alakban régi (R.).

A német elemek mellett legszámosabb idegen elem a héber (a talmudi és aramaeus elemeket is ideszámítva).¹ Minthogy a héber elemek már az átadó rotwelschbe a jiddischen át jutottak, hangalakjuk nemcsak rendesen a nyugati, németes ejtést tükrözi vissza (א = ó, א = au, ב = v, ת = sz, פ = f), hanem közvetlenül a jiddisch ejtés sok sajátosságát is mutatják (אָ = ű; אַ = aj, oj; a hangsúlyt követő magánhangzó színtelen e-féle hanggá redukálódik; szóvégi zöngés zöngétlenné válik stb.). Pl. Sz. *meló* < B., JV. stb. *meloche* 'munka' (מְלָאכָה), JV. *pónem* 'arc' [פָּנִים], Sz. *lenovné* 'holdvilág' (< *levóne* לְבִנָּה), Sz. *zóf* 'ezüst forint' ~ 1782: *czoff* 'egy forintos' (צִיף 'arany'), Sz. *hóhem* 'ravasz, okos, ügyes' (חֹכֵם 'bölcs, tudós'), Sz. *sovjet* < R. *Schojwet* 'törvényszéki bíró' (שֹׁפֵט 'bíró'), Sz. *ajser*, *ojser* 'gazdag' (אִשֶּׁר 'gazdag' + אִשֶּׁר 'üdv, szerencse'), Sz. *kajah* 'erő' (כֹּחַ), Sz. *bájesz* 'ház' (בֵּית), R. *mesüge* 'bolond, örvült, hülye' (talm. מְשֻׁנָּע), Sz. *jájem* 'borravaló' (יָיִם 'bor') stb. Ezzel szemben néhány szóban más ejtést találunk; így Sz. *haver* 'barát' (חֶבֶר, de többes חֶבְרִים, vö. aram. *chabêr*), JV. *jatt* 'kéz' (יָד, talán hangsúlytalan יָדָה), Sz. *kóli* 'hazugság' (קוֹל 'hang') stb. Sok héber eredetű szó rabbinikus meg jiddisch továbbképzés vagy ferdítés folytán erősen megváltozott alakban szerepel, sőt néhány német szó is galíciai közvetítésről tanúskodik. Pl. Sz. *misz* 'esunya, rossz, kellemetlen' (talm. מַאֲסִים 'geringwärtig', vö. מַאֲסָה 'megvetett'), B. *hirig* 'kártyán jel, melyet a hamiskártyás körömmel csinál' v. Sz. 'verekedés', Sz. *hargenolni* 'verekedni' (הִרְגֵנִי a הִרְגָה 'megölt' tőből), Sz. *havrusze* 'tolvajbanda' (talm. חֶבְרִיתָא, vö. חֶבֶר 'barát'), JV. *betüach* 'bizalmas' (vö. talm. בְּטוּחָה 'Sicherheit', héb. בָּטָח 'bizott'), Sz. *kszi-verli* v. *kszi-vedli* 'levél' (talm. כְּתִיבָה, vö. כְּתִיב 'irt') és sok más, továbbá R. *grüder* 'lárma, kiabálás' (*Geruder*), Sz. *hojsz*, *hajsz* 'nadrág' (*Hose*) stb. A héber-jiddisch elemek száma az utóbbi időben különben igen erősen csökkent.

Jelentősek a cigány elemek; ezek többnyire már (de nem mind) a magyar tolvajnyelv szerzeményei. Ilyenek pl. Sz. *biboldó* 'zsidó' (ua.), sgy. *mirikli* 'gyöngy' (ua.), JV. *máró* 'kenyér, cipó' (ua.), Sz. *duma* 'beszéd, hazugság, fecsegés' (*duma* 'hang'), Sz. *kaló* 'fekete', JV. *sukar* 'szép', sgy. *dilinós*

¹ A héberre és jiddischre l. POLIÁK A. héber-magyar szótára, továbbá BISCHOFF i. m. és STRACK, Jüdisches Wörterbuch.

'bolond' (*dilino* 'ua.), Sz. *piál* 'iszik' (*piel*),¹ Sz. *basavál* 'zenél' (*basavel*), Sz. *máráz* v. sgy. *márol* 'verekedik, ver' (*marel*) stb. A cigány eredetű főnevek nem mindig egyes-számú alanyesetükben kerülnek át, hanem sokszor gyűjtőnév értelmű többes nominativusban; így Sz. *lővé* 'pénz' (*lovo* többese *love*), Sz. *lila* 'kártya' (*lil* többese *lila*), sőt a sok *lugnyi* v. *lubnyi* adat mellett van JV. *lugnya* v. T. *lűgnya* (?) 'rossz nő' (< *lubnyi* 'szajha' ace.-a *lubnya*), hol az -a valószínűleg jassznyelvi torzító képző.²

Ezeken kívül van még néhány egyéb nyelvből származó szó, melyek közül a régebbiek (olaszok, franciák) inkább a német, az újabbak inkább a magyar nyelv útján kerültek be, egyesek (szlávok) pedig talán közvetlen kölcsönzések. Német közvetítésre mutatnak: B. *bulancher* v. JV. *bulanzser* 'pék' (fr. *boulangier*), JV. *frankóvilla* 'szabad ég' (ol. *franca villa*), Sz. *franka* 'ua.' és 'csavargó, facér', Sz. *frankó* 'szabadon, nyiltan' (ol. *franco*, *franca*), K. *kalda* 'meleg' (ol. *calda*), Sz. *mia* 'ezer' (ol. *miglia*), T. *andé* 'kettesben való játék' (fr. *en deux*), Sz. *gamarilla* 'tolvajbanda' (sp. *camarilla*), *durmol* 'alszik' (*durmen* < ol. *dormire*, fr. *dormir*) stb., stb. Ellenben a magyar nyelv közvetítése valószínűbb a Sz. *resti* 'vendéglő' (fr. *restaurant*), K. [kula] *kabaré* 'árnyékszék' stb.-féle szavaknál. Még latin szó is akad a tolvajnyelvben; így 1782: *kaneforia* 'akasztófa', JV. *akva* 'víz', K. *longimusz* 'magas ember' stb. Közvetlen átvételek lehetnek pl. JV. *birtas* 'kocsmáros' (szerb 'ua.'), *klapec* 'fiú, gyerek' (tót *chlapec*), Sz. *bratyi* 'pajtás' (tót *brat*), JV. *májbrát* 'barátom' (tót *moj brat*), Sz. *sztari* 'tanító' v. K. *sztara* 'vén' (tót *stary*, *stará*), Sz. *zrityó* 'ülep' (tót *rit'*), Sz. *szlanyi* (tót *slanina*) stb., s még néhány szláv szó. A népnyelvi, tájnyelvi elemek gyérek. Talán ide lehet számítani a Sz. *retyerutya* 'cókмок', Sz. *fidis* 'kacér, csapodár' (*fidélis* 'színeskedő' MNy. II, 254, MTsz.), Sz. *marci* 'kenyér' (MTsz.) szavakat s talán még egy-kettőt.

10. A magyar tolvajnyelvbe bekerülő ilyen idegen elemek csak lassan idomulnak a magyar nyelv hangrendszeréhez. Eleinte — főképen, mivel az átmenet idejében e szavakat a magyar tolvajnyelvbe átültető egyének kétnyelvűek, s a magyar többnyire csak második nyelvük — legalább a felfegyezések szerint csaknem teljesen eredeti hangalakjukat tart-

¹ E szó különben egyike a legrégebb nemzetközi tolvajszavaknak. A franciában már a XIII. század végén felbukkan, s Villon argotikus verseiben is előfordul. DAUZAT szerint (Les argots 69) a keresztések hozták Görögországból nyugatra. Ha ez igaz, akkor a cigánynyelvben is görög kölcsönszó lehet; ha eredeti cigány szónak bizonyul (s ez valószínűbb), akkor talán a franciába is a cigányoktól mehetett át.

² A cigányra főként JÓZSEF FŐHERCEG cigány nyelvtanát s (jobb híján) GYÖRFFY cigány szótárát használtam.

ják meg, lassanként azonban, amilyen mértékben a beszélők magyarosodnak, különféle hangváltozások, hanghelyettesítések folytán a szavak mind jobban és jobban simulnak az átvevő nyelv szelleméhez. Ezt az utat nehéz követni, minthogy a régebbi feljegyzések hangjelölésére alig lehet támaszkodni. De már a BERKES-féle szógyűjteményből is kitűnik itt-ott, hogy egy-egy szónak az írása nem fedi a valódi kiejtést, az államrendőrség szótára pedig nem egyszer világosan meg is jegyzi ezt. Ha a JENŐ—VERŐ-féle aránylag pontos feljegyzéseket összehasonlítjuk a SZIRMAY-féle szótárral, nyilvánvalóvá válik az egész folyamat.

Talán a hangsúly idomul leggyorsabban a magyar hangsúlyhoz. Ez sem történik azonnal, de itt teljesen lehetetlen a régi viszonyokat megállapítani, mert adataink ezt a kérdést teljes homályban hagyják. Annyi azonban kétségtelen, hogy bizonyos pesties, éneklő hanghordozás hosszabb ideig képes megtartani egy-egy szó idegenszerű hangsúlyozását, s még ma is gyakran hallani ilyenféle ejtést: „Talán *mesü*ge vagy?“, bár már sűrű a *mesü*ge, *havrusze* stb.-féle hangsúlyozás is.¹ A héber-jiddisch (meg a német) elemek számának csökkenésével az ilyen elütő hangsúlyozású szavak mind jobban elszigetelődnek, s hangsúlyukat hovatovább az első szótagra vetik.

A magánhangzók szempontjából legszembetűnőbb az *au* > *ā* > *á* változás; így JV. *bauzi* > Sz. *bāzi* > sgy. *bāzi* 'nagy' (rw. *bausi*), Sz. *staub* > sgy. *stāb* > sgy. *stáb* 'cigaretta' (*Staub*), Sz. *zāfolni* 'zabálni' (*saufen*). De a legtöbb változás, hanghelyettesítés a mássalhangzók körébe tartozik. A német vagy egyéb *ch* (χ, χ̣), valamint a jiddisch-héber ח, כ helyébe a magyar tolvajnyelvben *h* vagy ritkábban *k* lép, mégpedig magánhangzó előtt vagy szó végén rendszeren *h*, mássalhangzó előtt többnyire *k*; így sgy. *huligán* 'semmiházi' (חולניץ), Sz. *laholni* v. sgy. *lahizni*, sőt Sz. *lauolni* 'nevetni' (*lachen*), Sz. *čseherli* 'kocsma' (vö. ném. *zechen*), Sz. *marhecolni* 'futás közben lopni' (*marchetzen*), sgy. *brahis* 'erősza-kos' (*brachium*?) (vö. Sz. *brachis*), JV. *chóchem* > Sz. *hóhem* 'ravasz, okos, ügyes' (חכם 'böcs'), Sz. *kajah* 'erő és Sz. *kajahos*: R. *kajakos* 'erős' (כח 'erő, hatalom'), Sz. *héder* 'szoba, cella' (חדר), sőt Sz. *Mohambé* (JV. *Mókombé*) 'Budapest' (מקום בית, szóról-szóra 'bé<-város'), míg Sz. *Mókemvóf* 'Bécs' (מקום מוקם 'vé<-város'), T. *flukesz* 'káromkodni' (*fluchen*), JV. *achrem*: Sz. *akrem* 'hátról, hátsó' (אחרי 'utána következő'), Sz. *fuksz* 'arany' (rw. *fuchs*), Sz. *klapec* 'fiú,

¹ Ez a hangsúlyeltolódás aztán változásokat is idézhet elő, vö. *meloche* > *meló*.

kis gyermek' (tót *chlapec*) stb. A német palatalis *ch* (x) aránylag jobban megmarad: Sz. *fechtoln* v. sgy. *fechtöl*n (de sgy. *frektoln* is) 'koldulni', Sz. *blecheln* 'fizetni', Sz. *ditrich* 'álkules' stb. A cigány aspirált mássalhangzók közül a *č* mindig elveszti aspirációját; így JV. *cshávó*: Sz. és R. *csávó* 'fiú' (*cshavo*), JV. és Sz. *csaj* 'leány' (*cshaj*), JV. *lacsó* v. Sz. *lácsó* 'jó' (*laesho*). Ezzel szemben a cigány *k* a szó belsejében *kh* lesz, a szó elején azonban redukálódik *k*-vá; így Sz. *nikhaj* 'jelentéktelen, senki ember' (c. *nikhaj* 'sehol'), Sz. *bokhálós* 'éhes' (c. *bokhalo* 'éhség'), sgy. *dikhöl*n 'látni' (c. *dikhel*), azonban R. *kamelló* 'szerető', Sz. *kamel*n 'szeretni' (c. *khamel* [*kamel*]). A cigány *x*-féle hangra alig van biztos példa; így Sz. *halózni* 'enni' (c. *chal*, *hal*), de lehet, hogy a *kajálni* 'enni' ige is ugyanennek a cigány szónak az átvétele, mely azután a *piál* analógiájára alakult (vö. még az ige multidejű tövét: *haja*-). A német *pf* könnyen megy át *f* (*ff*)-be; így Sz. *cupfoln* > sgy. *cuffoln* 'lopni' (*zupfen*), Sz. *stimfli* 'bagó, cigarettavég' (*Stümpfel*). Sőt talán *pf* > *p*-re is van példa a szó végén: sgy. *skropó* 'gyerek' (*Schropf*), bár ez lehet a *Schropf* meg a Sz. *krapek* 'gyerek, kisgyerek' (vö. JV. *krapik* 'legény' és R. *krajuk* 'ua.') szavak contaminációja is. Gyakori a szórványos, egy-két szóra szorítókozó hangváltozás; így *c* > *z*: Sz. *auzor* 'kincs, értéktárgy' (אִזְרִי), *c* > *cs*: Sz. *cseherli* 'kocsmá' (vö. *zechen*) és talán JV. *csáring* v. Sz. *csálinger* 'pincér', amelyet BALASSA (SZIRMAY i. m. 12) a *Zahlkellner*-rel azonosít, ami legalább is kétséges; *v* > *b*: Sz. *zébacher* 'zsebtolvaj' (*Seewacher*); *r* > *l* és *l* > *r*: Sz. *diris* v. Sz. *dilis* 'bolond' (cig. *dilino*),¹ Sz. *krapek* < *klapec* 'fiú' (*chlapec*), JV. *csáring*: Sz. *csálinger*; idetartozik esetleg a Sz. *mafta* 'benzin' (*naphta*), mely lehet egyszerűen félreértett szó is; még igen sok más izolált eset, hol inkább tudatos hangseréről van szó, így KB. *dizsmi* 'csizsma', *dranyi* 'tanító' stb. A JV. *bárzli* 'vasút' (בָּרְזִיל) ma inkább Sz. *bajzli* és *bázli* alakban él.² Néhány nehéz mássalhangzótorlódás a szó elején bizonyos fokig egyszerűsödik; így lesz JV. *szhajre* 'lopott árú' > Sz. *szaire* (talm. סְחָרָה), JV. *kszive* 'pénztárca' és JV. *ksziverl* v. Sz. *kszi* 'levél' (vö. כְּתִיב and כְּתִיבֶעַט) > Sz. *szivedli* v. *szi*. — Ez a redukció azonban távolról sem pusztít el minden szökezdő mássalhangzótorlódást, sőt a tolvajnyelvnek egyik jellemző sajátága (ami már maga is erősen idegen eredetre vall), hogy igen kedveli az ilyen szökezdetet, annyira,

¹ Vö. még R. *dimisch* 'ua.'.

² Sokszor az ilyen szórványos változások már az átadó rotwelschben mentek végbe; ilyen pl. Sz. *srač* 'gyerek' < *Schratz* a szláv (tót? lengyel?) *srač*-ból, ha ugyan nem a jiddisch שְׂרָצִים 'férgek'-ből elvont *š'rač* a szó eredete.

hogy idegen szavakban néha még megtoldja egy mássalhangzóval a csoportot; így a már említett *skropó* < *Schropf* (itt azonban — mint láttuk — contaminatio is feltehető, vagy a *k* ejtéskönnyítő hang is lehet), Sz. *sztremálni* 'remegni, trémázni' (ném. *Tremmer*, lat. *tremere*), Sz. *szlovelni* 'aludni' (cig. *szovel*), Sz. *smatesz* 'borravaló' (cig. *mato* 'részeg'), sgy. *frektolni* 'koldulni' (*fechten*) és sok más. Az is megtörténik, hogy a magyar szavakban a mássalhangzó kiugratásával vagy egy mássalhangzó hozzátoldásával áll elő torlódás (vö. sgy. *zlanyi* 'villamos', Sz. *szladi* 'szálloda' stb.).

11. A tolvajnyelv fokozatos elmagyarosodásával nemcsak az említett hangváltozások és hanghelyettesítések hozzák a nagyszámú idegen elemet a magyar nyelvhez közelebb, hanem több más módon is átidentumolnak, magyarosodnak a szavak és kifejezések. A legáltalánosabb magyarosítási mód az, hogy az idegen szavakat és kifejezéseket egyszerűen szóról-szóra lefordítják magyarra. Az ilyen módon keletkezett calque-ok száma légió, és sok tisztán magyarnak tetsző szó vagy kifejezés eredetileg ilyen német vagy más idegen jövevénynek a fordítása. Ilyenek pl. Sz. *angol* 'kirakat' (*Englisch*), Sz. *égetni* 'fizetni' (*brennen*), Sz. *káposzta* 'futás' v. Sz. *káposztázni* 'futni, menekülni' (*Kraut, krauten*), *ember* '100' (*Mann*), Sz. *gyökér* 'rászedhető, együgyű ember' (*Wurzen*), Sz. *huszonnyolcas* 'utonálló' (*Achtundzwanziger*), Sz. *őreg* 'jó, kiváló, megfelelő' (*alt*), Sz. *ki vagyok* 'mindent elveszítettem' (*ich bin aus*), Sz. *nagy láрма* v. másként *nagybalhé* 'főkapitányság', viszont *balhé* 'lárma, zaj' (cig. 'baj, kellemetlenség'), Sz. *vas* 'pompás, kiváló' (*eisen*), JV. *olvasztani* 'felváltani' (*schmelzen*), JV. *beteg* 'elfogott' (*krank, chojle* < héb. חויל), Sz. *sárga* 'gyanús' (*gelb*), Sz. *sáros* 'adós' (*kotig*), Sz. *pukkanó* v. *puccantó* (Nyr. XLIII, 233) 'pisztoly' (*Kracher*), Sz. *róka* 'arany' (*Fuchs*), Sz. *szombat* '8' (*Samstag, Schabesz*), R. *háromcsillag* 'szabad ég' (*Dreistern*), *hosszú zsuga* (= kártya) 'szerencsejáték' (*lange Ha* [= *Hader* 'kártya'] eredetileg 'megengedett kártyajáték', szemben a *kurze Ha*-val), Sz. *zene!* 'vége van!' (*Musik*) és még tömérdek más. Néha a keletkezett magyar kifejezés két német fordulat kontaminálásából áll elő; így Sz. *falat állni* 'a bűntársról a figyelmet elvonni' (*Schmiere* [< שמיירה] *stehen + die Mauer machen* Nyr. LIV, 32).¹ Persze leiterjakabok is előfordulnak; így B.—Sz. *vászonra zsugázni* 'hamisan kártyázni' < JV. *lájmrá zsugázni* 'biztos nyereségre játszani' (*Leim, auf Leim* 'biztosra'; vö. KB. *lein* 'ua.'). Sokszor szócsonkítások s egyéb ferdtések olyan bonyolulttá teszik a dolgot, hogy a meglevő adatokból igen nehéz rekonstruálni az egész folyamatot. Valószínűleg sok ma ismeretlen eredetű szó ekképen támadt. Példa erre a Sz. *zri*

¹ Mindkét német kifejezés szó szerinti fordítása is megvan.

'kavarodás, láрма, mulatság' szó. Mint láttuk, e szó synonymája egyebek közt *balhé*, viszont *nagybalhé* a főkapitányságot jelenti, melynek más, természetes elnevezése *Zrinyi* 'Zrinyi-utca'. Ebből a tolvajnyelvben gyakori csonkítással áll elő a *zri* vagy kicsinyítve *sgy. zrika* (vö. Sz. *zrikálni* v. *sgy. zrikkálni* 'mérgecsíteni, bosszantani vkit'), mely azután a *balhé* többi jelentését is felveszi¹: 'rendetlenség, botrány stb.'. Ez csak valószínű feltevés, beigazolni adatok hiányában nem lehet.

Másik módja az idegen szavak megmagyarosításának a szó népetimológia-szerű, de többnyire tudatos, játékos elferdítése. Ez is igen gyakori szóalkotási mód. Ilyenek pl. 1782: *czoř* 'forint': Sz. *zof* 'ezüst forint' (*זיב* 'arany'), 1782: *rajzolni* 'lopni' és Sz. *rajzoló* v. *rajzos* 'tolvaj' (cig. *raj*), 1782: *rúhi*, *rúhizni* > Sz. *ruha*, *ruházni* 'verés, verni, verekedni' (cig. *ruhi*) (e szó továbbformálásai már a 'ruha' és a 'verés' fogalmát, illetőleg szemléletét mintegy összekapcsolják; így Sz. *csíkos ruha*, *zebra ruha* 'verés', Sz. *ruhát szakítani* 'verni'), *zsöllér* 'ruha' (Nyr. XLIII, 233) (*söller*, vö. Sz. *ansöllerolni* 'felöltöztetni'), Sz. *citerál* v. *sgy. citeráz* 'fél, remeg' (*zittern*, vö. *cidri* 'hideg'), Sz. *csákó* 'ötforintos' (*Csákl*, ami a cigányeredetű *csá* '5'-nek játszi továbbképzése), Sz. *Szliácsra menni* 'vallani' (*schliachenen*, vö. jidd. *שלייחן* 'áruló, kém', talm. *שליח* 'kiküldött'; az eltolódás esetleg a magyarországi német tolvajnyelvben is végbemehetett), R. *Keglovitz*, *Kéglovics*, *kutlövíc* 'tolvajtanya, szálló' (*Kegel* 'lakás'), Sz. *marci* 'kenyér' < JV. *máro* (cig. *maro*), Sz. *pali* 'tapasztalatlan könnyelmű ember' (Sz. *balek* 'ua.'), Sz. *siker* 'részeg' (jiddisch *שפץ*). Ilyen a vadász-argotban *tiról!* fácánra figyelmeztető kiáltás (fr. *tire haut!*), *kobak!* fogolyra figyelmeztető kiáltás (ném. *Obacht!*) stb. — Akad német népetimológia is; így Sz. *bószhart* 'hús': R. *booser* v. JV. *boszor* (*בושר*). Néha ez a népetimológia olyan bonyolult s annyi más változással, ferdítéssel kapcsolatos, hogy a helyes útra sokszor csak a véletlen vezethet rá. Így pl. *sgy. reti* 'illemhely' a *retirát*, *reterát* szóból a szokásos csonkítás és -i képző alkalmazásával könnyen érthető. Valaki, aki németül is tudott, ebből népetimológiával *rettig*-et (vö. R. *rettich* v. Sz. *retik*) csinált; ennek magyar fordítása *reték* volna, mivel azonban a *Retek-utca*-t *Révay-utca*-nak keresztelték át, a *reték* szó helyébe *révai* lépett az illemhely nevéként (lényegében ugyanígy magyarázza BALASSA, I. SZIRMAY i. m. 12). A *führen* igéből keletkezett a magyar Sz. *firol* v. *befirol* (a *becsap* analógiájára) 'megcsal'; ebből mint nomen agendi

¹ Meglehet, hogy a *balhé* 'főkapitányság' etimológiailag nem is ugyanaz a szó, mint a *balhé* 'láрма'. Az előbbi a héber eredetű 'úr, gazda' (*בעל*) és a *hé* 'rendőr' összetétele lehet.

tréfás népetimológiával *firka* 'csalás' alakult, majd ebből ismét új ige képződött: *firkál*, *befirkál* 'csal', amely már teljesen magyarnak látszik.

12. Az idegen szó magyarossá tételének igen általános módja az, hogy a szót, többnyire eredeti végződésének levágása után, magyar képzővel vagy legalább olyan szóvéggel látják el, mely a magyar tolvajnyelvben igen gyakori (bár maga szintén lehet idegen eredetű).

Az igék egész természetesen veszik fel az *-ol*, *-el*, *-öl* (az *ő*-zés gyakori), továbbá az *-ál*, *-áz*, *-z* képzőket. Olyan kölcsönige, mely magyar képző nélkül maradt, mindössze egy van: Sz. *csórni* (de Sz. *csórolni* is!) 'lop' (cig. *cshor-el*). A szintén cigány eredetű Sz. *kamel* 'szeret' (*kam-el*), *szlovel* 'alszik' (*szov-el*) igékben az *l*-t magyar képzőnek érezhették, bár ez esetben meglepő, hogy nincs magánhangzó-illeszkedés. A R. *kurni* (e mellett JV. és B. *kürelni*) 'közösülni' ige, úgylátszik, igen rövidéletű volt. A R. *chal* 'eszik' pedig ragozhatatlan volt, mint sok ige a primitív argotban. Minden egyéb esetben van képző, mégpedig a leggyakoribb az *-l* (*-ol*, *-el*, *-öl*). Ez járul csaknem minden német (és jiddisch) eredetű ígéhez, mely nem *-ieren*-re vagy *-eln*-re végződik; így Sz. *abfindolni* 'összebeszélni', Sz. *átpasszolni* 'a zsákmányt átadni', Sz. *aufsvendolni* 'a pénzt felváltani', Sz. *blechelni* 'fizetni', Sz. *brennölni* 'ua.', Sz. *bliccelni* 'a fizetés elől megszökni', Sz. *durmolni* 'aludni' (*durmen* < *dormir*), Sz. *krautolni* 'elinalni, megszökni', Sz. *graccolni* 'mászni', Sz. *happolni* 'lopni', Sz. *hargenolni* 'verekedni' stb., stb. Az *-ieren* végű igék magyar megfelelője *-irozni* vagy *-álni*; így 1782: *hontirozni* 'tagadni' v. Sz. *hantálni* 'hazudni, udvarolni' (*hantieren* < dial. fr. *hanter*?), Sz. *flangálni* v. *flangirozni* 'hencegni, begyeskedni', Sz. *prezentálni* 'rajtacsípni a zsebtolvajt', Sz. *hilirozni* 'a kártyát kicserélni' stb. Az *-eln* végű igék *-izni* infinitivus-alakban jelentkeznek, valószínűleg a sok *-li* végű főnévből képzett ige analógiájára (a leggyakoribb denominális igéképző a *-z*); így Sz. *simlizni* 'megszökni' (*schimmeln*), Sz. *kaftlizni* 'gombolni' (*kafteln*), bár lehet, hogy ezek mellett megvolt eredetileg a főnév is: *kaftli*, *simli* (vö. Sz. *simlis* 'rabszökevény'), ami egyszerre megmagyarázná a jelenséget. A cigány igéknél viszont túlnyomó az *-ál*, *-áz* képző, valószínűleg azért, mert a cigány igék ragozásában az *a* tövégződés igen gyakori; így *piál* 'iszik' (cig. *piel* 'iszik', de *pija* stb. 'ivott', *pijasz* 'igyunk', műveltető *piavel* 'itat' stb.), Sz. *komál* 'ismer, ért', Sz. *kajál?* 'eszik', sgy. *máral* 'ver, karmol' (*marel* 'verni'), sgy. *basavál* 'zenél' (*basavel*); Sz. *máráz* 'ver', Sz. *rováz* 'sír' (*rovel*), *basaváz* 'zenél' s innen sgy. *basáz*. De bőven van kivétel is; így sgy. *márolni* 'verni', Sz. *kajolni?* 'enni', sgy. *dikhölni* 'nézni' (*dikhel*), K. *rovozni* 'sírni'. Egy igénél, úgy látszik, a participium volt a kiinduló pont: Sz.

linázni v. *libázni* 'szeneskocsiról lopni' (cig. *lel*, part. praes. *lino*). Nem tudom megmagyarázni a sgy. *hilózní* (*hílieren*) 'kártyát csúsztatni' s a *halózní* 'enni' (cig. *chal*) alakokat, amelyek mellett megfelelő főnév (*hiló*, *haló*) nincsen. Itt valószínűleg a gyakori denominális -*ózni* végű igék analógiája hatott (*bunyózní*, *melózní* stb.; vö. még a köznyelvi nagyszámú -*ózni* végű igét).

Mindazon egyéb változások, ferdtések, melyeknek az idegen elemek alá vannak vetve, ugyanolyan elvek szerint mennek végbe, amilyenek a magyar szavak elferdtésénél érvényesülnek. Még az sem tesz különbséget, hogy az idegen szavak gyakran nem az átvétel idejében, hanem csak később alakulnak át, mert az argót egész használatban lévő szókincse — akár magyar, akár idegen szó — szakadatlan átalakulásban van. Ezért az idegen szavak egyéb eltorzulásait a magyar szavak kialakulásával együtt fogjuk áttekinteni.

13. A nem idegen nyelvből kölcsönzött elemek lehetnek spontán szóalkotások, de legnagyobb részt a magyar szókincsből való átvételek. A kölcsönzött magyar szavak a jassz-nyelvben vagy megváltozott hangalakban vagy megváltozott jelentéssel szerepelnek. Gyakran ugyanaz a szó hangalakjában is eltorzul; meg jelentésében is megmásul.¹

A spontán képződésű szavak kérdése igen kényes. A jassz-nyelvnek sok olyan szava van, melynek származásáról nem tudunk — legalább egyelőre — kielégítő magyarázatot adni; ezt a nehézséget azonban nem szabad a spontán szótermés feltevéseivel áthidalni, mert a régóta tanulmányozott idegen argot-k tanúsága szerint az ilyen szóalkotás nagyon ritka. Majd ha a szorgos kutatás a biztos etimológiák számát megszorítja, a fennmaradó megoldatlan rejtélyek kulesa talán egy-két esetben ilyen spontán szóteremtésben lesz megtalálható. Ilyenféle lehet esetleg a már igen régi 1782: *gaggyi* 'arany, gyűrű', továbbá sgy. *pimf* 'jelentéktelen, semmi ember', Sz. *lúke* 'bolond', Sz. *titi* 'fej' (de vö. R. *titek*, R. *titusz*), — azonban mindez igen kétséges.

A hangutánzó vagy hangfestő szavak igen ritkák. Biztos példa alig van; ilyenek JV. *bimm* 'csengetyű', Sz. *bambim* 'templom' (*bimbam*), Sz. *peccs* 'pofon', Sz. *ricsaj* 'lárma, mulatság', Sz. *trará* 'postakocsi' (a trombitajelvény miatt), sgy. *tráró* 'tívornya' és talán 1782: *búga* 'ökör', Sz. *bunyó* 'verés', sgy. *csingefon* 'telefon' (vö. Sz. *cinger*, *cvink*) és 'villamos', K. *nyehó*, melynek valószínű elsődleges 'ló' jelentésére nincs

¹ Van a jassz-nyelvben néhány, a köznyelvben már elavult vagy csak az irodalom útján forgalomba kerülő szó, amely sem alaki, sem jelentésbeli változást nem szenvedett. Ezek nyilván felsőbb körökből, talán a diákok útján kerültek a jassz-nyelvbe; ilyen pl. Sz. *ipsze* 'az illető', Sz. *tokos* 'német', Sz. *angyalbőr* 'katonaruha'. — Egyes elferdült szavak viszont a gyermek-nyelvre utalnak; így sgy. *kukor* v. Sz. *kuki* 'cukor'.

adat, csupán 'hús' és K. *nyeholni* 'kóborolni (loholni?)', Sz. *csacsi víz* 'ásványvíz' stb.

Önálló, spontán képzésű indulatszavakat hiába keresnénk, ellenben néhány velük rokon természetű figyelmeztető szócska akad. Ezekből aztán esetleg igék is kepződhetnek. Ilyenek: Sz. *heszt!* 'vigyázz!', Sz. *pucc!* és Sz. *rucc!* 'szaladj!, iszkolj!' (erősen redukált magánhangzóval), s ezekből közszóra való idomulással Sz. *elpucolni* 'elszelelni, elhordani az 'irháját', majd csak 'gyorsan menni'¹ és Sz. *ruccanni* 'elfutni'.²

14. Az átvett magyar szavak eltorzulása különböző módokon történik, melyek közül a legfontosabbak a metathesis, a szöeleji mássalhangzótorlódás előidézése, hanghelyettesítés, contaminatio, idegenszerű ejtés, hangzási hasonlóság alapján egy más, elűtő jelentésű szóvá való átalakítás (népetimológia), csonkítás, torzító képzők alkalmazása.³ Gyakran ugyanaz a szó több ilyen változásban vesz részt, sőt jelentése is megváltozhatik.

A metathesises torzulás abban áll, hogy egy szóban két szótag, ritkábban két hang helyet cserél oly módon, hogy az új szó nem kelti fel egykönnyen az eredeti értelmi asszociációját. Ez az alakulásmód, amely DAUZAT szerint a fejlettebb argot-k sajátja, nálunk elég ritka, de meglepő, hogy már 1782-ből van rá példa. Így 1782: *kosznya* 'szoknya',⁴ Sz. *bambim* 'templom' (*bimbam*), Sz. *zimó* 'mozi', sgy. *razsu* 'rendőr', K. *zaka* 'haza', *duhaj* (Nyr. XLVI, 245) 'hajdú', ahol az új szó köznyelvi jelentése is segíthetett,⁵ továbbá játszi népetimológiaszerű ferdítéssel Sz. *Mezei Lipót* 'Lipótmező'. Idetartozik talán további torzulással sgy. *nuszba* v. *nuszbi* 'bajusz' (<**nuszбай?*), ha ugyan nem idegen szóval állunk szemben.⁶

Mint már fentebb említettem, a jassz-nyelv kedvelő a szóeleji mássalhangzótorlódásokat, melyekre sok idegen elemében annyi példája van, s ezért ott is előidézi, hol eredetileg nem volt, mégpedig vagy egy mássalhangzó hozzátoldásával (*r*, *l*, *s*, *sz*, *z*), vagy pedig az első magánhangzó kiugratásával. Ez az eljárás csak az újabb magyar argotban terjed, s 1900

¹ A *pucolni*-t másképen is lehet magyarázni, mégpedig a rotw. *Platte putzen* (népetimológiával a jiddisch *plettegehen*-ből) 'megszökní' szóból.

² A Sz. *sztrüll!* (*sztrill!* v. sgy. *sztrűj!*) 'vigyázz' idegen eredetű, talán ebből ugyancsak paronymikus attractióval Sz. *trillázni* 'figyelmeztetni, felhívni a figyelmét', bár a szó eredete lehet B. *trillihokken* 'lábbal való jeladás a hamis kártyázásnál'.

³ Az anagramma, azaz egy szó hangjainak (sőt gyakran betűinek) bizonyos rendszer szerint való felelőkéje, amely pl. a francia argot egy bizonyos változatában oly általános, nálunk ismeretlen.

⁴ Amikor az értelmezett szó alakulásában része volt a jelentésként közölt szónak, az utóbbit dőlt betűvel nyomtatjuk.

⁵ A régi argot metathesise, ha egy példából következtetni szabad, hangok átvetése, a mai mindig szótagok cseréje.

⁶ Nem tudatosan torzító, hanem tudattalan metathesis a Sz. *sovjet* 'bírósg' < R. *Schojwet* (שׁוֹיִוֶּט), ahol talán a *sovjet* szó hathatott közre.

előtt nincs rá példa. Így Sz. *slatyak* 'sapka' (*satyak*), sgy. *dranyi* 'tanító', sgy. *zlanyi* v. *zlónya* 'villamos' (ahol a sgy. *zóna* 'ua.' < *zónázni* 'ingyen utazni' is közrehatott), Sz. *szladi* 'szálloda', sgy. *blicaj* 'bicikli' (de hathatott a *Blitz* 'villám' asszociációja is), R. *drong* 'dorong', sgy. *vlanyi* 'vilanyos', K. *blohi* 'bolha' (vö. tót *blcha*), K. *klancsi* 'kanál', továbbá a már említett *sztremál*, *szlovel*, *smatesz* stb. mellett R. *zrityó* 'ülep' (tót *rit*), K. *szkoli* 'hazugság' (קִּל), K. *frenzi* 'ablak' stb.¹

Néhány szóban egy-két hang helyébe teljesen elütő más hang lép. Ilyen (*meg*)*mórni* 'lopni' (*csórni*), KB. *dicsmi* 'csizma', Sz. *duli* v. sgy. *dulaj* 'iskola' (*suli*, *sulaj*), sgy. *dranyi* 'tanító', Sz. *eték* 'övek'; meglevő közszóra idomítással Sz. *megdobni* 'meglopni'.

A tréfás ferdítésnek különös esete a magyar argotban egyes szavak franciás ejtése. Ilyen Sz. *lizsé* 'liget', Sz. *szizsé* ([Margit]*sziget*) stb. Az ellenkezőjére is van példa: a diáknyelvi *gidó* (Nyr. XXVIII, 477) 'zsidó'. Idetartoznak ilyen idegenszerű szóvégek és formák, mint sgy. *of* *potying* 'potyára' (*auf* *potyesz*; *of* tulajdonkép *auf*). Mindezek természetesen magasabb társadalmi osztályok köréből szálltak le a jassz-nyelvbe.

Néhány példa van a contaminationra is; így Sz. *siropli* 'ernyő' (*Schirm* × *paropli*), Sz. *zarglizni* 'kergetni' (vö. nyelvjárási *zargat* < *zavar* × *kerget*) és talán a már Jókainál előforduló Sz. *csaklizni* 'elcsenni' (*csapni* × *paklizni*; de lehet, hogy ez a *csá* 'öt' szóból keletkezett német B. *Csakl* 'ötös, ötförintos' továbbképzése, s olyanféle alakulás, mint a magyar *ötön venni* 'lopni').

Gyakori jelenség a hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak egymással való felcserélése; olyanféle jelenség ez, mint amelyet már meggyökeresedett rossz műszóval népetimológiának hívnak. Mindenesetre itt a tudatos alakításnak nagy szerepe van. Rendesen elegendő az első szótag egyezése, néha az első mássalhangzóé, hogy a csere megtörténjék. Erre az eljárásra, mely különösen az idegen szavaknál gyakori, már régebbi időből is vannak példáink (l. BERKES), de főleg újabban terjed. Ilyen: B. *ferkó* 'ferblí', T. *kelepce* 'emberi nyelv' (*kereplő*), Sz. *simon* 'nem, nincs' (*nimó* vagy *mimó*), Sz. *Klári* 'kloroform', Sz. *kuruc* 'utcai nő' (*k...a*), *kuffergyár* 'bordélyház' (*kupleráj*, de vö. rotw. *Koffer* 'weibl. Schamteil'), sgy. *buzakereskedő* 'homoszuális' (*buzeráns*), sőt talán idetartozik egy 1782-i példa: *topánka* 'pálinka'. Az idegen eredetűekből a fentebb említetteken kívül még néhány érdekesebb példa: Sz. *flótázni* 'hamisan kártyázni' (Sz. *flédlizni*, *Floh*),

¹ Ilyen hangbetoldás néha a szó végén is előfordul, mint pl. Sz. *sekerc* 'jelentéktelen, senki ember' (יִפְּרִי 'nicht jüdischer junger Mensch').

B. *cápázni* 'kivenni, elvenni' (*zupfen* 'valamiből egy részt kielopni'; lehet, hogy a Sz. *csapni* 'lopni' is ehhez a tőhöz tartozik), JV. *cinkota* 'pofon' (JV. *cinköl* 'pofoz'), Sz. *Jakab* <: B.—Sz. *kóbi* '20' (כ = כֶּכֶּ 20-as számjegy'), JV. *Sámson* 'kidobott, elcsapott személy' (*Samson* a *samsen* 'eldobni' igéből), Sz. *illem* 'tolongás' (JV. *ullem*), *kovaleves* 'aprópénz' (Sz. *koveleff* '21', a héber כ + ס אֶלֶף כֶּכֶּ 20-as + 1-es számjegy'; a származott *kovaleves* a *leves* 'pénz' hatására jelentést változtatott), Sz. *bóher* 'paraszt' (JV. *búger* < Burger: *pógár*), *főcsóró* 'főpincér' (*csáring*) és sok más.¹ Ilyenféle a K. *strigoletto* 'kitartott' (*stringó, strici*) is.

Mind idegen, mind magyar elemekben nagyon gyakori ferdítési mód a szavak megcsonkítása, mely oly módon történik, hogy a szavak vége, ritkábban eleje amputálódik, igen ritkán a szó közepéből irtódik ki egy szótag. Ilyen csonkítás az 1782-i szavak közt nincs, de gyakori a nyolcvanas évekből. A német argotnak kedvelt eljárása a szóvégi aphaeresis, s a mi példánk közül is nem egy már megcsonkulva jött át. Példák a szóvégi csonkulásra: Sz. *csill* 'gyémánt' (*csillogó*), Sz. *dár* és *dáhorog* 'álkules' (*dardli*), Sz. *flé* 'trükk, csalás' (*flédlizni*), B. *lá* 'forint' (*laszlovszki* és ehhez párhuzamosan B. *lé* 'krajcár', mely azonban képződhetik a Sz. *leves* 'pénz' hatására is), Sz. *meló* 'munka' (מֵלֶכֶּ; itt azonban észrevétlen rövidülésről van szó: B., JV. *meloche* > R. *melóch* > *melóh* > Sz. *meló*), JV. *há* 'kártya' (*hader*), Sz. *mó* 'mozi', Sz. *mú* 'mutyi', Sz. *spang* 'cigaretta' (*spangoli*), Sz. *tulaj* 'tulajdonos', JV. *hágú* 'félforint' (*halber Gulden*), JV. *ká* 'nő, a tolvaj szeretője' (כֶּכֶּ), JV. *vá* 'csavargó' (*vagány, Wagant*), R. *ci* 'cigaretta', R. *di* 'disznó' (a kártyában), Sz. *szlanyi* 'szulonna' (vö. *slanina*), sgy. *bicc* 'bicikli' s talán Sz. *handzsa* 'kés' (*handzsár*). Szóeleji csonkulás, mely újabb s a magyar argot sajátja: sgy. *dő* 'erdő', Sz. *lanyi* 'villanyos', sgy. *cigli* 'bicikli', sgy. *laszti* 'lapda' (*Elastik*). Szóbelseji rövidülés: Sz. *nista* 'éhenkórász, semmiházi' (*nimolista*, vö. *nimolé* <: *nimó* <: *nem*), sgy. *uccsó* 'utolsó' és talán T. *najó* 'nem jó, rossz'. Az egész szó helyett csupán a kezdőbetű nevének használata, mely szokás az egyesületek, intézmények címében újabb időben oly gyakori (MOVE, IBUSz, MAC stb.) szintén megvan; így Sz. *ef?* 'finom?' (s innen sgy. *efef* a kereskedelmi nyelv *prima primum* kifejezésének analógiájára), sgy. *ká* 'k...a' (vö. *ká* < *kale*), sgy. *zsé* 'rendőr' (*zsarú*) stb.

A legáltalánosabb szóferdítési mód a képzés. XVIII. századi emlékekben talán még csak köznyelvi tőből, ismert

¹ E példák közül egy-kettő még a német tolvajnyelv számlájára irandó (*Kóbi* = *jakab, Samson, bocher*).

köznyelvi képzővel történik új jelentésű szó alkotása (*vág-ván(y)* 'bitska, penecillus').¹ Ma az ilyen szóképzés ritkább (pl. Sz. *hozomány* 'a börtönbe bevitt csomag'), ellenben a jelentés nélküli, tisztán torzító képzők alkalmazása igen általános, különösen 1900 óta. Azonban a határvonalat a régítől eltérő jelentésű új szót alkotó és a pusztán csak torzító képzők között nem lehet olyan pontosan megvonni, mint pl. a francia argotban. Nálunk most van az átalakulás ideje; egyes képzők mindig módosítják a szó értelmét (pl. *-cs. -ács*), mások soha (pl. *-esz*), de legtöbb hol igen, hol nem (vö. *uszi* 'uszoda'; *szurki* 'nyakkendőű', mely azonban lehet *szurkács* továbbferdítése; *szomori* 'temetés', mely származhatik egy 'temetés' értelmű **szomorú*-ból is, de erre adat nincsen), azonfelül a legtöbb torzító képzőnek még sokszor van valami csekély játszi mellézköngéje (pl. *litzi* 'liter', *omnicsek* 'omnibusz').²

A képzők rendszeren megesonkított tőhöz járulnak, az ellenkező (l. *svári* 'nehéz', *bubek* 'fejbúb') ritka.

Maguk a torzító képzők részint a magyar nyelv használatos játszi képzői közül rekrutálódnak, de ezek száma távolról sem olyan változatos, mint pl. a magyar népnyelvben (vö. LATZKÓ GÉZA, A játszi szóképzés; e tanulmányban jassznyelvi anyag is van), részint elvont szóvégek, főként idegen eredetűek (*-esz, -áj, -kli, -ek, -icsek* stb.). Sok esetben csak ritka szóvégnak gyakori szóvéggel való felcserélésével állunk szemben: *zsibaj* (*schiboj*), Sz. *pacek* 'orr' (JV. *pacef*: talm. פֶּרְצִיף).

A leggyakoribb az *-i* képző. Már a német tolvajnyelvben gyakori *-i* kicsinyítő képző összetalálkozva a magyar *-i*-vel, a legtermékenyebb szóalkotó elemnek mutatkozik, főképp az utóbbi időben. Így Sz. *blöki, böli* 'kutya' (*beller, blecker*), Sz. *bratyi* 'barát' (*brat*), Sz. *brili, csili* 'gyémánt', Sz. *csari* 'vásárcsarnok', *dadi* 'apa' (cig. *dad*), *dili-s* 'bolond' (cig. *dilino*, lehet csonkítás is), Sz. *döli* 'ajtó' (דֶּלֶת), sgy. *suli*: Sz. *duli* 'iskola' (*Schule*), Sz. *fenszti* 'ablak', *foci* 'rugólabda', *kali* 'leány' (בִּלְהַ), Sz. *juti* 'jutalom', Sz. *kóli* 'hazugság' (קִוִּל), sgy. *kricsmi* 'kocsmá' (tót *krěma*), Sz. *lanyi* 'villanyos', sgy.

¹ A *kuksi* 'vásár', *gagyi* 'arany', *gugyi* 'ital' szavak etimológiája ismeretlen lévén, nem tudjuk, hogy az *-i* milyen természetű.

² Budapest egyes kerületeinek megvan a maguk tájszólása a jassznyelvben, s ezek között a legjellegzetesebb különbséget (a szókincsen kívül) éppen a képzők használatában lehet megállapítani. Így a Ferencvárosban (melyre a nagyszámú német köznyelvi szó is jellemző) kedvelt képző az *-ás*, Újpest az *-a* szóvéget, a liget az *-aj, -esz* képzőket kedveli. Így állnak elő ilyen változatok, mint *makás* 'rejtekek' és *stikás* 'csend', *maka* és *stika*, *makaj* és *stikesz* (h. מַכּוֹם 'hely' és talm. שְׂתִיקָה 'hallgatás').

cafski 'rima' (*cafska*), Sz. *lityi* 'liter', Sz. *svári* 'nehéz' (*schwer*), Sz. *szini* 'színház', Sz. *szomori* 'temetés', Sz. *szurki* 'nyakken-dőtű', Sz. *szladi* 'szálló' (*szálloda*), Sz. *spiti* 'kórház', Sz. *stadi* 'városliget', Sz. *rejbi* v. sgy. *ribi* 'gyujtó' (*Reibholz*), *resti* 'étterem', sgy. *csoki* 'csokoládé', Sz. *uszi* 'úszoda', Sz. *szili* 'bekecs' (*gilet*), JV. *cigi* 'cigaretta', JV. *kupi* (*kupleráj*), Sz. *zaci* 'zálogház' (*Versatzamt*), sgy. *döngi*, *döni* 'labda' (*döngő* is), JV. *bajdi* 'hímvestző' (*pajti?*), sgy. *diri* 'igazgató', *nyaki* (Nyr. XLVI, 245) 'nyakleves', *vili* (uo.) 'villamos', Sz. *randi* 'találka', *snöli* 'zsebkendő' (*Schnelle*), sgy. *tiszi* 'pap', *tisztelendő*, sgy. *cuki* 'kedves, aranyos', sgy. *maszi* 'hazugság' (vö. Sz. *pikmaszi* 'ua.' és *pik* 'hazugság'), sgy. *buzi* 'homoszexuális' és rengeteg más. — Idetartozik az -iz igeképző is, pl. *szundizni* 'aludni', *lahizni* 'nevetni', *lepsizni* 'lebzselni' stb. — Sokszor nem -i a képző, hanem -csi, -si, -ci (-óci): *hapsi* 'barát' (*haver*), KB. *pipsi* 'pipa', sgy. *kuksi* 'szem' (*gucken*), *dusi* 'iskola' (vö. *duli* < *suli*), Sz. *javcsi* 'javítóintézet', R. *vilecsi* 'villamos', K. *kafcsi* 'kávéház', K. *klancsi* 'kanál', *linkóci* 'széllel bélelt ember' (*link*), Sz. *kici* 'rima' (*Kibli* < *Kübel*) stb. — Néha az -i vagy a -si elé egyéb anorganikus mássalhangzó csúszik be; így Sz. *majgi* 'majom', Sz. *müksi* 'műhely'.

Elég gyakori az -ó képző: Sz. *bratyó* 'bátya' (*brat*), Sz. *bugó* 'paraszt' (*buger* < *burger*), Sz. *csehó* 'kávémérés' (*cseherli*), Sz. *nimó* v. *mimó* 'nem, nincs' (*nem*; BALASSA szerint *niemand*, de a SZIRMAY-féle *nímó* alakban a nyúlás másodlagos, én í-vel sohse hallottam, s a régi adatok is í-t adnak), Sz. *ritkó* 'réticule' (*ridikül*), sgy. *prosztó* 'paraszt, rendőr' (szl. *prost*), sgy. *jatyó* 'kéz' (*ját, jatty* 𐤃𐤕), R. *ligó* 'városliget', sőt további ferdítéssel Sz. *csingó* 'csendőr', *zrinkó* 'részezes' (*zrinyista* vagy *zri?*). — Különösen a Ferencvárosban gyakori az -ás képző,² mely főleg német köznyelvi szavakhoz járul: K. *zéblás* 'kard', K. *badás* 'fürdő', K. *hardás* 'kemény', K. *rundás* 'kerek', K. *pupás* 'bábu', K. *kupás* 'fej', sgy. *cumás* 'cukorka' (*cumlizni* 'szopogatni').

Az -aj képző a német -ei-ből tiszta torzító képző: Sz. *csurblaj* 'tánciskola' (*csurbilizni?*), sgy. *bringaj* 'bicikli' (*bringa* 'ua.'), Sz. *dukaj* 'dohány', Sz. *mákaj* 'rejte' (h. 𐤌𐤕𐤁?), sgy. *ricsaj* 'lárma', sgy. *bicaj* és *blicaj* 'bicikli', Sz. *kecsaj* 'szabó' (*kecske*), *sulaj* 'iskola' stb.; továbbá Sz. *zsibaj* 'osztás' (*Schiboi*), sőt *bekaj* 'rablógyilkosság' (*bekajch*, vö. *kajach* 𐤁𐤊 'erőszak').

¹ Sokszor persze az -i magához a szóhoz tartozik, de a beszélő torzító képzőnek érezheti; így Sz. *ocsi* 'szem' (tót *oči*), Sz. *lugnyi* 'rima' (cig. *lubyi*) stb.

² Ez az -ás független a magyar deverbális -ás képzőtől; főnévhez és melléknévhez járul, -is változata pedig nincsen. Gyermekkoromban családi nyelvünkben volt egy ilyen egyalakú -ás tréfás képző, amely főként személynevekhez járult (pl. *Lacás* 'Lac').

Néhány szláv szóból vagy személynévből elvont *-ek, -icsek* (néha játékos értelmű): Sz. *papek* 'bot', *sapek* 'sapka', sgy. *bubek* 'fejtető' (*búb*), Sz. *krapek* 'fiú' (*chlapiec*), Sz. *pacek* 'orr' (*pacef*; talm. פֶּרֶץ), Sz. *rebiecsek* 'revolver', *anglicsek* (Nyr. XLII, 172) 'angol', sgy. *omnicsek* 'omnibusz', sgy. *rembiecsek* v. *rendicsek* 'rendben van!'

Idegen eredetű melléknevekhez gyakran járul a melléknév-képző *-s*; így *dilinos, dilis* (*dilino*), Sz. *fidis* 'kacér' (*fidelis*), Sz. *mátos* 'részeg' (cig. *mato*), K. *maládos* 'beteg' (*malade*), sőt *falsis* 'hamis', mely lehet a német és a magyar szó contaminációja vagy torzító *-is* (*-isch*) képző stb.

Néhány ritkább képző: *-a*: Sz. *kaffa* 'kávéház' (*Kaffee*), Sz. *kiba* 'rima' (*kibli*), sgy. *gála* 'epe' (*Galle*), Sz. *guba* 'pénz' (*guberálni*) | *-ák*: K. *proszták* 'paraszt' (*prost*) | *-cs*: E. *rikancs* 'kacsa', Sz. *durrancs* 'rendőr' | *-ács*: Sz. *szurkács* 'nyak-kendőtű' | *-esz* (*-óresz*, valószínűleg a gyakori jiddisch *-esz*: תֵּשֶׁבֶת szóvégből)¹: Sz. *bakesz*, R. *katesz* 'katona', sgy. *furesz* 'goal' (*fúró*), sgy. *potyesz* v. *potyóresz* 'ingyen' | *-ling*: JV. *lisztling* 'molnár' | *-ka, kka*: sgy. *zrika* v. *zrikka* 'botrány' | JV. *-kli, -gli*: *vaskli* 'vas', Sz. *zarglizni* 'kergetni' | *-li* és *-lics*: K. *libali* 'leány' és K. *libalics* 'nő, asszony', *-er*: *mocs-ker* 'bagó' (*mocsok*) | *-uc*: Sz. *buduc* 'apróság' (?), Sz. *fiduc* 'csapodár' (*fidelis*) | *-us, -kus*: Sz. *lézus* 'újság' (*Leserl*), K. *rundus* 'kerek', Sz. *hekus* 'detektív' (*hé* 'rendőr') | *-usz*: K. *titusz* 'fej' (vö. *titi, titek*) | *-olé*: *nimolé* 'semmi' stb. — Néhány latinos szóvég a régebbi tolvajnyelvben gyakori volt (vö. 1782: *posterium* stb.), a mostaniban ritka, legfeljebb a diáknyelvben vagy a tréfás familiáris nyelvben találni rá néhány példát, így: *libatórium* (Nyr. XLVI, 245) 'leányiskola'², sgy. *Lipócia* 'Lipótváros'.

A képzőelvonással rokon, de teljesen elszigetelt példák: *trityi* (Nyr. XLVI, 245) 'hármashat' (*mutyi*), KB. *juk-ker* 'fiakker', sőt távolabbról idetartozik a Sz. *feltörni* 'meggazdagodni' (vö. *letörni*: *to break down*) is. — A jassz-nyelvben régóta meglevő szavak mindig újabb és újabb torzulásnak vannak kitéve, így lesz a B. *zsaró*-ból *zsarú*-n át *raszú*, majd újabban *zsernyák*.

Külön tanulmányt érdemelne a valódi szóképzés és az összetétel a jassz-nyelvben, mind alaktani, mind jelentéstani szempontból. Első tekintetre feltűnik egyes képzők, eljárások, összetétel-típusok nagy népszerűsége. Kedvelt az *-ista*: Sz. *sá-pista* 'részes tolvaj' (*sáp*), *gagyista* 'gyűrűdobó' (*gagyi*), *gu-gyista* 'kábitó itallal működő tolvaj', Sz. *tutista* 'gazdag ember',

¹ A magyar népnyelvben is van *-esz* játszi képző.

² A *stiftka* 'lánya' nem képzett, de összetett szó: R. *Stiftl ká* (*ká* <: *kale*), melyben a beszélő a *ka* képzőt érezte.

³ A *manusz* 'ember' (cig. *manuš*) *sz-sze* idetartozik (vö. *Rókus*, *sztá-usz* stb.).

Sz. *nimolista* 'éhenkórász, semmiházi', JV. *zringista* 'naplopó', (Zrinyi-kávéház), Sz. *klárista* 'kloroformos rabló' stb. Gyakori az elvonás: sgy. *zaba* 'étel, evés', sgy. *lóba* 'a tenniszlabdaütő lendítése' (*lóbál*), Sz. *pia* 'ital' (*piál*), *kaja* 'étel' (*kajál*), K. *hanta* 'udvarlás, beszéd' (*hantálni*), *lahi* 'nevetés' (*lahizni*), sgy. *szundi* 'csend' (*szundizni* 'aludni'), *szliács* 'tanú' (*szliácsolni* < *schliachenen*) stb. Sok a mellérendelő összetétel: *piakaja* 'dinom-dánom', Sz. *pikmaszi* 'hazugság', Sz. *dáhorog* 'álkules' stb.

15. A tolvajnyelv egyik legjellemzőbb sajátága, hogy igen szereti a szinonímákat, azaz kevés fogalomra sok szava van. E szinonímák szakadatlanul teremnek és pusztulnak, értelmi és hangulati árnyalataik gyorsan változnak, s ezért a szemantikai jelenségek helyes magyarázata sokszor rendkívül nehéz, sőt nem egyszer teljesen tanácstalanul állunk a tények előtt. Gyakran a legkülönbözőbb irányú képzettársulások lépnek fel, egyszerre vagy egymás után, s minthogy a közbeeső láncszemek nagyon gyakran hiányoznak, az egész folyamat rekonstruálása lehetetlenné válik. Bonyolítja a dolgot az a körülmény is, hogy a jelentésváltozások hol tudatosak, hol tudattalanok, a nélkül, hogy ezt minden egyes esetben, a változás minden egyes mozzanatánál, akár csak hozzávetőleges biztonsággal is meg lehetne állapítani. Olyik-másiknak meg épen anekdotikus alapja lehet, melynek ismerete nélkül a megfejtés lehetetlen.¹

Nagyon sok olyan eset van tehát, ahol a jelentésváltozást nem tudom megmagyarázni; így pl. 1782: *bánya* 'lúd', Sz. *angolra tenni* 'megölni', Sz. *iroda* 'a szén rejteke a szeneskocsi ülése alatt', Sz. *dörrenteni* 'lopni', Sz. *faggyúzni* 'nézni, itélni', Sz. *gyula* 'civilember', Sz. *kefe* 'hazugság', Sz. *kilözni* 'bort inni', *mári* 'hold', *tészta* 'hazugság' és sok más.

Néha viszont ellenkezőleg több magyarázat lehetséges. Valószínű pl., hogy a B., Sz. *dohány* 'pénz' esetében tartalmi hasonlóságon alapuló névátvitelről van szó. De melyek a közös jegyek? Talán a bankjegyköteg s az összekötözött dohánylevél-csomó közötti alaki hasonlóság, talán az a körülmény, hogy mind a kettő hasonló formájú erszéynek (kostöknék) tartalmát képezte. De akár érintkezési képzettársulás alapján is lehet tűrhető magyarázatot találni: a nagyon szegény emberek, csavargók, gyerekek közt a dohány birtoklása már bizonyos viszonylag kedvezőbb vagyoni állapotra utal. A legvalószínűbb az első magyarázat, minthogy úgy látszik, különösen régebben a *dohány* mindig nagyobb pénzösszeget jelentett (B.)

¹ Így pl. alig lehetne megfejteni a Sz. *sajtós* 'rendőr' jelentésváltozást a szó régebbi változata — K. *sajt* — ismerete nélkül; ha azonban e szót egybevetjük a *bűdös* 'gyanús, veszedelmes' kifejezéssel, a jelentésváltozás egyszerre világos. Persze később elhomályosodván az eredeti kapcsolat, a szó a személynévképző -s-t vette fel.

Néha bizonyos tárgyi ismeretekre van szükség, melyeket a dolog természeténél fogva nem mindig könnyű megszerezni. A Sz. *evező* 'kéz' könnyen érthető volna egyszerűen hasonlóság alapján, de a Sz. *evezős* 'tolvaj' már innen alig magyarázható. Ha azonban tudjuk, hogy a tömegben együtt működő zsebtolvajok egyike rendesen előretolakszik, két kezével hárítva el evezéshez hasonló mozdulatokkal maga előtt az embereket (BERKES i. m.), mindjárt világos lesz nemcsak a fenti kifejezés, hanem sok más, hasonló töről sarjadt, pl. Sz. *evezni* 'lopni', 1782., E. *nagy víz* 'sokaság a vásárban', R. *zé* 'tolvajlasi látóhatár' (*See*), valamint a német *Seefahrer*, *Seewacher* stb. A *gagyi* 1782-i 'arany' és 1900-i 'gyűrű' jelentésváltozása tapadásnak tűnnék fel, ha nem tudnók, hogy a változás a *gagyista*-n keresztül történt, aki régen hamis-arannyal telt erszényt „talált” az áldozat előtt, majd a kincset cinkostársával megbecsültetve, a szegény parasztnak „jutányosan” eladta (BERKES i. m.), míg az újabb időben, mikor az arany ázsió-különbsége megszűnt, majd maga az aranypénz is csak emlékké vált, ugyanezt a fogást rézgyűrűvel szokták csinálni (*gagyista* 'gyűrűdobó'). Itt tehát a szó szinte művelődéstörténeti emléket őrzött meg. Hamisan magyaráznók a Sz. *feketén* 'a börtönszabályok kijátszásával', Sz. *fekete kszí* 'a börtönből ki- vagy a börtönbe becsempésztett levél' szavakat, ha nem tudnók, hogy *fekete* elsősorban a börtönben (hol a szabályok tűz gyújtását tiltják) taplóként használt, elszenesített kelmét jelent.

Gyakori a jassz-nyelvben néhány olyan jelentéstani fejlődési típus, mely a köznyelvben aránylag ritka. Így elsősorban a többé-kevésbbé szellemes szójáték hozhat létre új kifejezéseket. Az idetartozó példák többfélék. Legnagyobb részük azon alapszik, hogy hangképhez (akár konvergens hangváltozás, akár divergens jelentésváltozás folytán) a köznyelvben több jelentés társult, a jassz-nyelvben pedig az egyik jelentéshez a szó másik jelentésével kapcsolatos szót társítanak; ilyen pl. Sz. *aviatikus* 'munkanélküli' (aki a levegőből él), Sz. *malmos* 'szélhámos' (akár a *szélhámos* más lehető értelmezéséből: 'ami a szelet hámba fogja', akár csak maga a *szél* szó bukkantja fel a *malom* képzetét). Vagy pedig — ami az említettel csaknem azonos — egy köznyelvi összetett vagy képzett szóhoz alkotó elemeinek elütő jelentését társítják a már megállapodott köznyelvi jelentés helyett. Ilyenek: Sz. *járásbíró* 'munkanélküli (aki bírja a járást)', Sz. *bőrbajos* 'félénk (aki félti a bőrét, mindig baja van a bőrével)', sgy. *igazgató (úr)* 'a villamos váltóját igazító fiú', Sz. *hozomány* 'a börtönbe bevitt csomag' stb.¹

¹ Idetartoznak az ilyen tréfás, főként diáknyelvi kifejezések, mint: *Kalabriában utazik* (Nyr. XXVIII, 477) 'alsóst játszik', *Tacitusból jellel* (Nyr. XXXVII, 127) 'hallgat' stb.

Másik ilyen csoport a gúnyos vagy tréfás elnevezések csoportja (nem egyszer érintkezik a szójátékkal). Alakulása szempontjából igen különmemű csoport, melyben a főnevesített összetett (periphrastikus) jelző, érintkezési asszociáció, tartalmi vagy hangulati hasonlóságon alapuló névátvitel egyaránt megtalálható, gyakran egymással kombinálva. Vaskos humor, néha szellemes gúny jellemzi ezt a csoportot. Ilyen Sz. *kéményszámoló* 'füstölő-kémények tartalmát dézsmáló tolvaj', sgy. *citrompofozó* 'uteaseprő'; Sz. *déli nyitó* 'kirakattolvaj', Sz. *csillagvizsgáló* 'kancsal ember', Sz. *bécsi jószág* 'aranyóra láncsal', sgy. *keztűs paraszt* 'rendőr' (vö. *prosztó*), sgy., Sz. *emeletes paraszt* v. *zsarú* 'lovas rendőr', T. *újmagyar* 'cigány', Sz. *lógépész* 'lókupec', Sz. *tetübörze* 'Teleki-tér', K. *tetűpuska* 'fésű', Sz. *bárányháza* 'templom', Sz. *koporsószög* 'dráma-cigaretta', K. *koszvakaró* 'borbély', K. *visszavető* 'fénykép' stb.

Igen gyakori a tulajdonnevek köznévként való használata. Itt sokszor a legnehezebb megtalálni a szó és új jelentése között a kapcsolatot. Ilyen E. *dorka* 'k...a', Sz. *Adolf* 'atout (adú)', Sz. *Alfonz* 'selyemfiú', Sz. *András* 'rendőr (Mihászna András)', Sz. *lizi* 'nap', Sz. *mári* 'hold', *laszlovszky* 'forint' és igen sok más.

Érdekes jelensége a jassz-nyelvnek, hogy a köznyelvben is meglevő szavakhoz jassznyelvi jelentésükön kívül sokszor a köznyelvi jelentés is társul (talán a tudat alatt). Ez magyarázza meg azt a jelenséget, hogy, ha bármily okból egy köznyelvi szóhoz egy új, jassz-jelentés asszociálódik, a szó köznyelvi szinonimái is felvehetik az új linknyelvi jelentést. Így pl. *ruha* (cig. *ruhi*) szó a 'verés' jelentéshez asszociálódván, csakhamar sgy. *zakó* is jelent verést; Sz. *(ki)köpni* 'vallani' (*spucken*) magával rántja érintkezési asszociáció útján a *ki-köhögni* igét; a Sz. *lapát* 'kéz' az *evező*-re utal; a sgy. *gabonakereskedő* 'homosexualis' a *buzakereskedő*-ből lett stb.; ide tartozik talán a Sz. *matróz* 'tolvaj' (*evezős*), de vö. *Seefahrer* stb. Ilyenfélék a *csíkos ruha*, *zebra ruha*, *ruhát szakítani* kifejezések is. E jelenségekkel rokon az ú. n. *calque* is.

16. A jelentésváltozásoknak mind a négy kategóriája (l. GOMBOCZ, M. Tört. Nyelvtan IV. Jelentéstan 63 kk.) megtalálható, sőt egy ötödik kategória is van, a konvención, megállapodáson alapuló szóátvitel. Ez a csoport különösen a hamiskártyások nyelvéből kerül ki; a legtöbb ilyen szó idegen eredetű, bár sokszor eredeti magyarnak látszik. Példák: Sz. *szerencse* 'tök' (*Glück*), Sz. *tessék* 'zöld' (*belieben*), Sz. *maga jön* 'hetes' (*sie* v. *sie kommen*), Sz. *mondjuk* 'nyolcas', Sz. *lássuk csak* 'tizes', Sz. *péter* 'alsó', Sz. *surányi* 'makkdisznó', Sz. *ladány* 'felső' (*Laudon*), Sz. *olló* 'kilenc', Sz. *alma* 'nem' stb. — A konvenciók jelentésváltozásokkal csíjnján kell banni, mert gyakran kiderül, hogy olyan szavak, melyeket felületes

vizsgálat után ideesorolt volna az ember, nem feltétlenül ide tartoznak (pl. Sz. *Deák* 'ász': *deák* < *diák* <: *di* <: *disznó*).

A tárgyképek hasonlóságán alapuló névátvitel mindkét fajtája igen régi, úgyhogy már az 1782-i jegyzékből több példa van rá. Asszimilációs példák a sok közül: 1782: *tiszt-tartó* 'második főzsvány', 1782: *kígyó* 'tüsző', 1782: *láda* 'koporsó', 1782: *olvasó* 'bilincs', Sz. *abrak* 'méreg', Sz. *ápolni* 'örizni', Sz. *bökní* 'szúrni', Sz. *csirke* 'fiatal lány' (innen *csirke-korzó* 'József-körút'), K. *kútágas* 'akasztófa', Sz. *tyúk*, 'nő', Sz. *szuka* 'k...a', Sz. *csőr* 'száj', Sz. *csuka* 'cipő', Sz. *csónak* 'gőzhajó', Sz. *furulyázni* 'újjakkal jelt adni', Sz. *gajmó* 'pipa', Sz. *húr* 'fűrész', Sz. *karperec* 'rabbilincs', JV. *sarkantyú* 'börtönvas', R. *kötőfék* 'óralánc', Sz. *kókusz* 'fej', JV. *dákó* 'hímvestző', Sz. *lepedő* 'százkoronás', Sz. *rét* v. *mező* 'sétatér', Sz. *mackó* v. *medve* 'pénzszekrény' (innen *medvenyúzó* 'hidegvágó acélszerszám'), Sz. *likasztó* 'katona' (*likasztó* 'szokotoló' → lókupec → lóval bánó ember → huszár → katona), Sz. *bokros* 'íjedős', Sz. *lekapcsolni* 'elfogni' stb. — Kombinációsak: 1782: *rút ember* 'hóhér', Sz. *Alfonz* 'selyemfiú', Sz. *éhes kuksi* 'kisforgalmú vásár, hol kevés lopnivaló akad', Sz. *fekete kuksi* 'vásár, ahol sok a csendőr', Sz. *fácán* 'úri nő', Sz. *princ* 'úri ember', Sz. *hang nélkül* 'fekete szemüveg', Sz. *hólyag* 'lusta, buta' stb.

Érintkezési képzettársulás alapján szintén régóta keletkeznek tolvajnyelvi szavak. Így 1782: *gyertya ég* 'vigyáznak' (innen *gyertyázni* 'vigyázni, nézni'), 1782: *jordán* 'zsidó', Sz. *drót* 'értesítés', Sz. *csókos kristóf* 'tök nyolcas' (egy csókolódzó pár van rajta), Sz. *lovas* 'piros hetes', Sz. *csónakos* 'piros nyolcas' (a rajtuk levő képekről), Sz. *frakk* 'adósság a vendéglőben' (ahol az adósnak valamely ruhadarabját szokták adósság fejében visszatartani), Sz. *hidegre tenni* 'megölni', Sz. *tűz* 'lárma', JV. *avas* 'régí', JV. *dül* 'alszik' stb. — Ellen-tétes képzettársulásból erednek: Sz. *durrancs* 'rendőr' (*durrantani* 'lopni'), R. *csaló* 'becsületes', Sz. *zárda* 'bordélyház'.

Nevek hasonlósága alapján végbement jelentésváltozás igen ritka. Idetartozik Sz. *zsibaj* 'zsibvásár' (eredetileg 'osztózás' *Schiboj*), Sz. *kovaleves* 'aprópénz' (magyarázataát l. fentebb), K. *illem* 'úri társaság' (< Sz. *illem* < JV. *ullem* 'tolongás').

Annál bővebb forrás a syntagmatikus kapcsolat alapján történő jelentésátvitel. Különösen a sportnyelv hemzseg az ilyenektől: *százaz* 'százméteres síkfutás', *négyszázaz gát* 'négyszázméteres gátfutás', *lövő* 'goallövő', *vezet* 'vezeti a futók csoportját, elől van', *indít* 'indítja a futókat, uszókat'. A többi argotból is bőven van idevágó példánk. Így 1782:

¹ *Szokotol* 'a ló fogát megfaragja (*likasztja*), hogy az állat fiatalabbnak lássék'.

mindentnapi 'kenyér', Sz. *degesz* 'pénztárca', Sz. *angyal-földi* 'rabló', KB. *kövér* 'disznó', Sz. *belső* 'szív', Sz. *felső* 'emelet', Sz. *bemászó* 'bemászó tolvaj', Sz. *botos* 'polgári rendőr', Sz. *robogó* 'vonat' (vö. KB. *robogó bán*) stb. A jelzett szó marad meg az 1782: *sógor* 'német' esetében. — A leggyakoribb persze a köznyelvben meglevő tapadásos példák analógiájára készült metafora; így 1782: *rikkantó* 'kacsa', E. *csahogó* 'kutya', 1782: *füles* 'ló', JV. *ketyegő* v. *csengő* v. *pityegő* 'óra', Sz. *tollas* 'csendőr', T. *lassú* 'ökör' és igen sok más.

A fentiekben megpróbáltam a magyar argotnak igen vázlatos képét adni. Sok egyéb szempont vethető még fel,¹ s a vázoltam szempontok is kiépítendőek volnának. Mások talán, kiigazítva tévedéseimet, tovább fogják folytatni a munkát.

¹ Nem beszéltem a jassz-nyelv morfológiájáról és mondattanáról, bár itt is lehetne néhány érdekes megfigyelést tenni (ragozhatatlan igék; a *-ra* rag meglepő funkciógazdagsága; különös, szójátékos kifejezésmódok, mint pl. JV. *Sámson cigarettát színi* 'állását veszíteni': *Sámson* 'kidobott' stb.).

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS FELIRATAI

ÍRTA
NÉMETH GYULA

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 3 2

ÁRA 1 p

A
NAGYSZENTMIKLÓSI
KINCS FELIRATAI

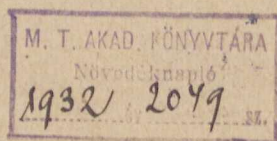
ÍRTA
NÉMETH GYULA

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 3 2

S

016.561/30

A nagyszentmiklósi kincs. I. (A természetes nagyság $\frac{1}{5}$ -e.)

A nagyszentmiklósi kincs. II.

A nagyszentmiklósi kincs feliratai.

Azok a tudományos problémák, melyek a nagyszentmiklósi kincssel, az urál-altaji népek tárgyi kultúrájának talán leg-szebb emlékével kapcsolatban felmerültek, Magyarország archeológiájának legérdekesebb, de egyúttal leghomályosabb kérdései közé tartoznak.

A régészeti kutatás már körülbelül tisztázta azt, hogy a nagyszentmiklósi edények alakjának, ábrázolásainak és díszítő motívumainak keletkezésénél elsősorban perzsa, jelesen szaszanida befolyással kell számolni, e mellett azonban erős középázsiai befolyás érvényesül, s bizonyos bizánci jelenségek is észlelhetők.

A kincs dátumát illetőleg semmi határozottat nem tudunk. HAMPEL régen paleográfiai és archeológiai okok alapján a IV—V. századba tette, de később maga is belátta, hogy bizonyítása nem volt helytálló, s ekkor a VIII. századot vette fel a kincs keletkezési idejéül. KONDAKOW¹, THOMSEN² és ZIMMERMANN³ a IX. század második felére gondolnak, mégpedig főleg azon az alapon, mert a kincset bolgárnak tartják. Úgy gondolják azután, hogy ha a kincs bolgár, akkor csak a bolgárok keresztyénségre térésének idejéből való lehet, mert van benne egy keresztelő csésze. Ennek a véleménynek nincs alapja. (Azon a megfontoláson épül fel, hogy a kincs oly területen került napvilágra, mely a magyar honfoglalás előtt a bolgároké volt.) Egyetlen figyelemreméltó dolog a kormeghatározás szempontjából az a körülmény, hogy az egyik görögbetűs feliraton van egy sajtáságos alakú B (Β), s ez — mint már HAMPEL megállapította — csak a IX. századtól fogva fordul elő;⁴ FEHÉR⁵ szerint pontosabban 820 és 906 között.

A nagyszentmiklósi aranyedényeken feliratok vannak, s e feliratok három csoportra oszlanak.

A 9. és 10. számú csészéken egy görögbetűs — mindkét csészén azonos — felirat van. A csészék közepén kereszt, a köralakú feliratban a Christus-monogramm látható. A felirat nehezen olvasható, de világosan látszik benne a ΥΔΑΤΟC szó, a υδωρ 'víz' genitivusa. A feliratot BRUNO KEIL olvasta el,

¹ Geschichte und Denkmäler des Byzantinischen. Emails (Frankfurt a. M., 1892.) 40. ² SamlAfh. III, 352—3. ³ Kunstgewerbe des frühen Mittelalters (Wien, 1923.) 106.

⁴ Omurtag felirataiban is: THOMSEN, SamlAfh. III, 352.

⁵ A bolgár-török műveltség emlékei 124.

s kimutatta — amit már HAMPEL is mondott —, hogy az egész görögül van, s hogy a keresztelésre vonatkozik.¹ Olvasása és fordítása a következő: Χρ(ιστὸς) μετὰ ὕδατος ἂν(θρώπου) ἀπέλυσ(ε)ν ἁ(ν)εῖς τὸ ν(έ)ον πν(εῦμα) ἄρ(ι)ον „Christus hat mit Wasser den Menschen erlöst, emporsendend (daraus) den neuen heiligen Geist.“

Egy másfajta felirat van a 21. számú csészén, szintén görög betűkkel, de kétségtelenül nem görögül. E feliratot, mely jól olvasható, jelentéktelen régebbi magyarázatkísérletek után THOMSEN fejtette meg 1917-ben „Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós“ c. dolgozatában.² Megállapította, hogy a felirat török, és következésképpen olvassandó, illetőleg fordítandó:

BOYHAA · ZOATAN · TECH · ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ · BOYTAOYA · ZOATAN · TAΓPOΓH · HTZIGH · TAICH. *Butaul zoapan tasi düğ-tügi Butaul zoapan tarruy içigi tasi.*

'Butaul župan fejeztette be a csészét, (ezt) a csészét, melyet Butaul župan tétetett alkalmassá a felakasztásra.³

THOMSEN magyarázata, melyet MLADENOV és BANG⁴ nem fogadtak el, szerintem kétségtelenül helyes, csak néhány helyesbítést kell hozzáfűzni.

Először is hangsúlyozni akarom, hogy a hangok jelölése a feliratban nem a rendes. A BOYHAA szóban az OY o-hangot jelöl, mert a görög feljegyzésekben ez a méltóságnév mindig omikronnal van írva.⁵ A ZOATAN ~ ZOATAN szóban egy magánhangzó két magánhangzójellel van jelölve. A ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ szóban a harmadik szótag ü-je OI betűkkel van írva; ez az írásmód érthető, mert az oi jel a tizedik századig ü hangot jelöl, és X—XI. századbeli kéziratokban az oi és u jelek gyakran fel vannak cserélve,⁶ de mégsem szokásos. A TAΓPOΓH szóban egy u hang a szabálytól eltérőleg o-val van jelölve. Itt tehát a török szavaknak nem az irodalmi művekben használatos átírását látjuk, hanem egy kevésbé képzett embernek egészen egyéni, bár hibátlan írásmódját.

A BOYTAOYA ZOATAN nevet — bár erősen kételkedve — már korábban⁷ egy besenyő fejedelem nevének tartottam. (Ezt a gondolatot most meglehetősen bizonyossággal kimondhatom.) Konstantinos Porphyrogennetos „De administrando imperio“

¹ HAMPEL: ArchÉrtes. IV (1884.), 60; KEIL: Repertorium für Kunstwissenschaft XI (1897.), 258—81.

² Kopenhagen, 1917. Dán Akadémia; SamlAfh. III, 325—53.

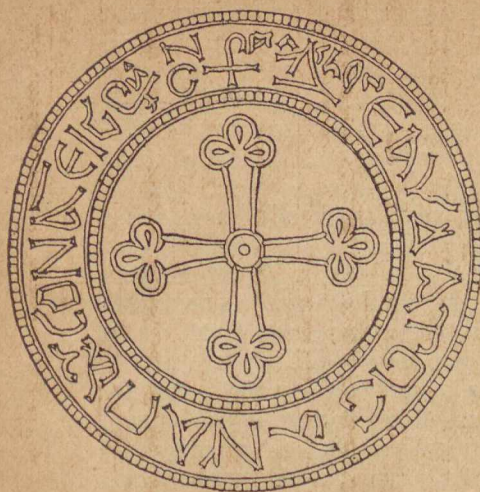
³ „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue.“

⁴ UngJb. VII (1927.), 331—7; több mint kalandosan: JELIC: Strzygowski-Festschrift 147 kk.

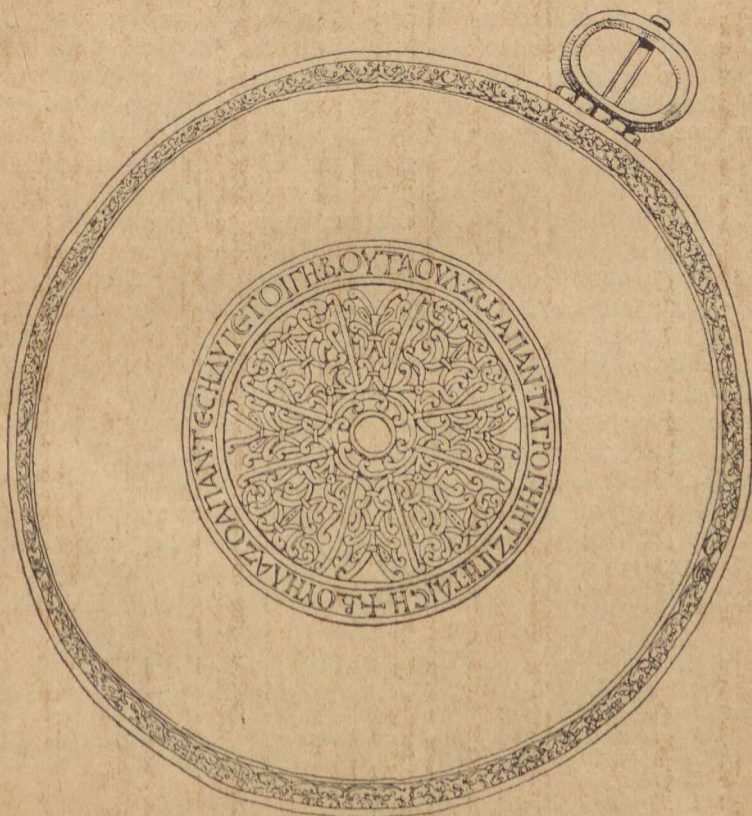
⁵ MARQUART, Chronologie 41, jegyz.: BEŠEVILIEV: A Nemzeti Múzeum Évkönyve, Sofia (bolgárul), 1922—1925., 405. l.

⁶ MORAVCSIK GYULA közlése.

⁷ MNy. XVIII (1922.), 7.

A 9. és 10. sz. csészek görög felirata.

A 21. sz. csésze görögbetűs besenyő felirata.

c. művében (37. f.) azt olvassuk ugyanis, hogy a besenyők Τζοπόν = *Čaban*¹ nevű törzsének fejedelmét 889-ben Bará (τὸν Βαράν)-nak hívták. Az *-ul* < *orul* végzet török személynevekben annyit jelent, mint 'fia'.² ΒΟΥΤΑΟΥΛ ΖΩΑΠΑΝ tehát *Bota-ul Čaban*-nak olvasandó. Hogy a *Čaban* törzsnév személynévül szerepel, jól érthető; ez az eset gyakran előfordul török fejedelmi neveknél.³

Néhány felvilágosító megjegyzést szeretnék még ehhez hozzáfűzni.

A ΒΟΥΤΑ = *Bota* név⁴ megfelel a török *Bota* névnek, amely többször előfordul, vö. pl. kirgiz *Bota-qan*.⁵ Konstantinos Porphyrogennetosnál a név Bará-nak van írva, és a magyar régiségben is *Vata* alakban fordul elő.⁶ A két utóbbi alakban az első szótag feltűnő *a*-ja valószínűleg török magánhangzó-váltakozásra megy vissza. Mint nomen appellativum a *bota* szó a kirgizben, keleti-turkesztániban és a csagatájban annyit jelent, mint 'újszülött teve, fiatal teve az első évben' (RADLOFF). Ilyenfajta nevek a törököknél nagyon kedveltek.

A Ζωαπαν szónak a Τζοπόν = *Čaban*-nal való azonosságot a Ζωαπαν *z*-je tette előttem kétséggé. A török *č* hangot ugyanis a bizánci feljegyzések rendszerint *τ*-zel adják vissza. Ha azonban meggondoljuk, hogy egyfelől ez a felirat nem alkalmazkodik a rendes átíráshoz, másfelől, hogy bár ritkán, de mégis előfordul, hogy az idegen *dž*, *č* hangot a bizánci feljegyzések *z*-vel adják vissza,⁷ akkor úgy találjuk, hogy a *Čaban* = Ζωαπαν egyeztetésnek semmi sem áll útjában.

Az *oa* ~ *wa*-t a ΖΩΑΠΑΝ ~ ΖΩΑΠΑΝ-ban *a*-nak olvasom. Kevéssé valószínű (nem is vélekedett így még senki), hogy itt két magánhangzóval vagy kettőshangzóval van dolgunk. Az *a*-t csak *a*-nak lehet olvasni (az *ü* olvasat itt alig jöhet tekintetbe), esetleg talán *o*-nak, de semmiesetre sem *u*-nak. (Ez már nem szokatlan írásmód, hanem hiba volna.) Az omikron rendszeren *o* és *a* hangot jelöl, a mi mesterünkönél *u* is lehet; de ez az utóbbi olvasat itt az *α* miatt nem fogadható el, *u* hangot sohasem jelölhet *α*. A ΖΟ(Ω)ΑΠΑΝ szónak tehát a szláv *župan*-hoz semmi köze sincs.⁸

Itt egy török szóval van dolgunk, mint ahogyan a felirat összes többi szava is török. Ha pedig így van, akkor a ΖΟ(Ω)ΑΠΑΝ szó *z* betűjét csak *s*-nek, *dž*-nek vagy *č*-nek

¹ Az *o* a görög feljegyzésekben sokszor *a* hangot jelöl. ² THOMSEN, SamlAfh. III, 344–5. ³ L. „A honfoglaló magyarság kialakulása”, c. munkám 82–4. l.

⁴ Az *ou* olvasásához vö. Βουηλα = *Boila*. ⁵ RADLOFF, Proben III, 90 (69). L. még HOUTSMA, Ein türkisch-arabisches Glossar 29. ⁶ NAGY GÉZA: Turul IX, 54.

⁷ L. Népünk és Nyelvünk III, 184.

⁸ Úgyanígy FEHÉR, A bolgár-török műveltség emlékei 125.

olvashatjuk, mivel a *z* hang a törökben szó elején nem fordul elő.

Hogy ebben a feliratban valóban a *Boila Čaban* és *Botaul Čaban* nevekkel van dolgunk, azt teljes világossággal mutatják a kincsnek rovásírásos feliratai, amelyekkel később foglalkozom.

Nem fogadhatom el továbbá THOMSENnek a TECH = TAICH = *tüsi*-re vonatkozó magyarázatát sem. THOMSEN azt hitte, hogy ez a szó a *tüpsi* 'kis tál' szónak egy eddig ismeretlen alakja. Ezt nem tartom valószínűnek, és a szót a *tas-y* 'tál-a' szóval egyeztetem. THOMSEN figyelmét nem kerülte el, hogy a *tas* szóra is lehet gondolni, de ezt a gondolatot elvetette,¹ mégpedig a vocalismus eltérése miatt. Azonkívül azt is valószínűtlennek tartotta, hogy a *tas* szó, amely arab eredetű, ilyen korán előforduljon egy török nyelvben. Azt a kérdést is felveti, hogy a szóbanforgó tárgyra nem illenék-e a *tüpsi*-nél jobban a *tas* elnevezés.

Kezdjük azzal, hogy az utolsó kérdésre válaszolunk.

Hiábavaló dolog volna, ha a *tas* és *tüpsi* szónak különféle jelentéseit most felsorolnók. Mind a két szó általában azonos jelentésű, és a török edénynevek jelentései nagyon ingadozók, de az oszmánli *altyn*, *gümüş tas* 'arany, ezüst ivócsésze' (RADLOFF, Wb.) azt bizonyítja, hogy jelentéstan szempontból semmi kifogásunk sem lehet azon feltevés ellen, hogy itt a *tas* szóval van dolgunk, mert hiszen valóban arany ivócsészét látunk magunk előtt.

Azt sem lehet akadálnak tekinteni, hogy a *tas* arab jövevényszó. A törökben kétségtől voltak arab jövevényszók már a nyolcadik században, mikor a törökség bensőbb viszonyba került az iszlámmal. A besenyők régebbi hazájukban, amelyet Ibn Rusta, Al Bakri írt le, keleten (oguzok) és délnyugaton (kazárok) olyan török népekkel érintkeztek, melyek az iszlám kultúrájával szoros kapcsolatban voltak, és melyeknek a nyelvébe (elsősorban perzsa közvetítéssel) arab elemek is kerültek be. A besenyők egy része a X. század első negyedében áttért az iszlámra;² ennek kétségtől az volt az előzménye, hogy a mohamedán kultúrával már korábban megismerkedtek. Különben a *tas* szó a törökben világosan nem tartozik az újabb jövevényszók közé, RADLOFF szerint megvan az oszmánliban, a krímiben, a tümeniben és a toboliban, PRÖHLE³ szerint pedig a kaukázusi karacsáiban is.

Különösen fontos azonban a vocalismus kérdése (*tas* ~ *täs*[i]), de ez a nehézség szintén elhárítható. Mindenekelőtt az Ural folyó besenyő nevére utalok, mely a többi nyelvjárás *Jajyq* alakjával szemben *Jäjik*-nek hangzik, és azt mutatja,

¹ SamlAfh. III, 345. jegyzet.

² MARQUART, Streifzüge 72—3.

³ KSz. X, 137.

hogy az $a > \bar{a}$ hangváltozás a besenyőben nem volt ismeretlen.¹ „Árpádkori törökjeink“² c. értekezésemben kimutattam, hogy a besenyő nyelv szorosan összetartozik a magyarországi kun nyelvvel és a Codex Cumanicus nyelvvel. Ezek a nyelvjáráások bizonyos esetekben $a > \bar{a}$ hangváltozást mutatnak, különösen j és $\check{c}$ mellett; ugyanezt a jelenséget a volgai törökben is megtaláljuk. A volgai törökben még azt is észlelhetjük, hogy az eredeti a , $\bar{a}$ minden látható ok nélkül, különösen jövevénytiszavakban $\bar{a}$ -vé változott.³

A besenyőben tehát bátran feltételezhetünk egy *täs* alakot 'csésze' jelentéssel.

Végül azt a szép mondattani szerkezetet, amelyet THOMSEN fordításában alapul vett, nem látom a feliratban. A *dügütügi* és *tagrugi* szóban két $-k$ képzős nomen verbale van, amelyek meglehetősen önállóak. Hogy ezeket a *täsi*, illetőleg az *ičigi täsi* szóval nem lehet egész szoros kapcsolatba hozni, mutatja az a körülmény, hogy az egyik a *täsi* után, a másik az *ičigi täsi* előtt áll. Én — amint fordításomból kiderül — lazább szerkezetet teszek fel.

Ami azonban a legfontosabb, THOMSENnek a *dügütügi* és *tagrugi* alakokra vonatkozó magyarázatát, amely iránt kezdetben kissé bizalmatlan voltam, — pedig ezek magyarázata oly fontos, hogy voltaképpen rajta fordul meg az egész felirat értelmezése —, most tökéletesen helyesnek találom. „Mahmud al-Käšgharī Darstellung des türkischen Verbalbaus“ c. értekezésében (KSz. XVIII, 33—4, 40, 45) BROCKELMANN a $-q$, $-k$ képzős nomen verbaléval is foglalkozik, és néhány példájában ennek az alaknak ugyanolyan használatát látjuk, mint amilyent a besenyő feliratban találunk. Az ilyen példák, mint *anyŋ jük kötrüki kör* 'nézd, hogy viszi a terhet', *anyŋ suv köčrüki kör* 'nézd, hogy megy át a vizen' tökéletes megfelelői a *tagrugi*-nak.

A felirat tehát következőképpen fordítandó:

'Boila Čaban csészeje, mely az ő megrendelésére készült; Botaul Čaban csináltatta a csatját, az ő ivócsészeje ez.'

Ebben a feliratban egyetlen bolgár-török fonetikai sajátsgot sem lehet találni, ezzel szemben a hangzóközi $-k$, $-q$ képviselője határozottan más nyelvjáráásra, mégpedig éppen a besenyő-kunra utal.⁴ E jelenségre a felirat rövidsége ellenére is bőven van példánk: két $-g$ ($< -k$) a *dügütügi* ($< tükütüki$)-ben, két $-γ$ a *tagruγγ* ($< tagruqγ$)-ban és a $-g$ az *ičigi* ($< ički$)-ben. A $k > g$, $q > γ$ hangváltozás feliratunk

¹ Konstantinos Porphyrogenetos, De adm. imp. 37. ² Népünk és Nyelvünk III, 169—85. ³ Példákat l. Népünk és Nyelvünk III, 181, 183.

⁴ Nem a bolgárra mutat már a *dügütügi* d -je sem. Semmi okunk sincs arra, hogy a bolgárban szókezdő d -t tegyünk fel; MIKKOLA két adata: *davšan* és *doxs* (JSFOu. XXX₃₃, 11, 12) több mint gyanús.

nyelvében biztonsággal megállapítható, viszont a bolgár nyelv, mint a magyar nyelv török jövevényszavai¹ és a Τζακαράνης törzsnév² mutatják, megőrizte az őstörök *-k-*, *-q-* hangot. Ezzel szemben a besenyő és kun nyelv legfontosabb újításai közé tartozik, hogy bennük a szóközépi *-k-*, *-q-* hang *-g-*, *-γ-* (*> -j-*) hanggá változott.

*

A nagyszentmiklósi aranyedényeken található feliratok harmadik csoportját azok a feliratok alkotják, amelyek ismeretlen írással vannak írva.

1. (A 8. sz. csészén. A feliratot voltaképpen az alsó sor ábrázolja; a felső sor HAMPEL rekonstrukciója, melyen az első előírást és a beponcolt feliratot tünteti fel.)

2. (A 17. sz. ivókürtön.)

3. (A 9. sz. csészén.)

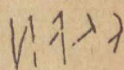

4. (A 22. sz. poháron.)

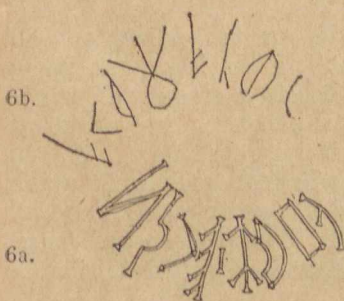

5a.

(A 10. sz. csészén.)

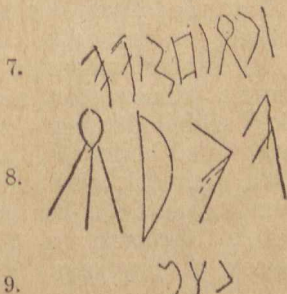
5b.

6b.

6a.

(A 23. sz. poháron.)

7.

8.

9.

(A 6. sz. korsón.)

¹ GOMBOCZ, BTürkL. 166—7. Évkönyve, Sofia, 1922—1925., 404. l.

² BEŠEVILIEV: A Nemzeti Múzeum

10a.

(A 3. sz. korszón.)

11.

(A 15. sz. nyeles edényen.)

10b.

(A 4. sz. korszón.)

12.

(A 16. sz. nyeles edényen.)

13.

14.

(Az 5. sz. korszón.) 15. (A 11. sz. billikomon.) 16. (A 2. sz. korszón.)

Ilyen feliratot a kincsnek tizenhárom darabján láthatunk (a 2. számú korszón levő jelek nyilvánvalóan nem ezzel az írással vannak írva). Összesen tizennyolc felirat van, ezek közül tíz (5b., 8., 9., 10a., 10b., 11., 12., 13., 14., 15.) egyetlen betűcsoportból, tehát minden valószínűség szerint egyetlenegy szóból áll; hét felirat — köztük öt azonos — (2., 3., 4., 5a., 6a., 6b., 7.) két betűcsoportból és a 8. számú csészének hosszabb felirata (1.) négy betűcsoportból.¹ A négyszavas feliratban a szavak (= betűcsoportok) keresztrel vannak elválasztva;² azonkívül ugyanilyen kereszt van ennek a feliratnak az elején és végén, valamint a görög betűkkel írt besenyő felirat elején; a 2., 3., 4., 5a., 6a., 7. feliratokban a két alkotórészt rövid, a sor közepén álló függőleges vonal választja el egymástól, a 6b. feliratban pedig semmiféle választójelet nem látunk, habár a felirat valószínűleg két szóból áll, mert nyolc betű van benne, melyek közül a négy első mint önálló felirat is szerepel. A 2., 3., 4., 5a., 6a. feliratok (jelentéktelen eltérésekkel, melyekről alább lesz szó), azután a 10a. és 10b., végül pedig a 11. és 12. feliratok azonosak; a 10a. és 10b. feliratok pedig meg-egyeznek a négyszavas 1. számú felirat első szavával (jobb-

¹ E felirat egyes részei bekarcolással elő vannak rajzolva; a bekarcolás — mint az ábra alapján (71. l.) megállapítható — kétszer történt meg; a poncolásnál a másodikat vette figyelembe a mester, mert ez volt az, amely megfelelt a rendelkezésre álló helynek.

² Görög eredetű; l. HAMPEL: ArchÉrt. IV (1884.), 51—2.

ról számítva). A tizennyolc felirat tehát tizenhét szóból áll. Hét felirat, köztük a legnagyobb, az 1. számú, poncolva van, tizenkettő karcolva, a 23. számú kelyhen pedig a poncolt felirat mellett egy karcolt felirat látható. (Vö. 71—2. l., ábra.)

A fentemlített két elválasztójelen kívül a feliratokban 22 betű fordul elő, amelyek közül egyesek csupán egyszer, a többiek többször szerepelnek.

Ezeknek a feliratoknak a megfejtését már többször megkísérelték, de a kísérletek elfogadható eredményre nem vezettek.

A XIX. század negyvenes éveiben JERNEY JÁNOS a kincs feliratait a magyarból akarta magyarázni, de eredményeit nem adta ki.¹

1866-ban FR. DIETRICH e rovásírásos feliratokat a rúnáírás segítségével akarta megfejteni.² KONDAKOW³ néhány feliratban (2., 3., 4., 5a., 6a.) az ἐποινσεν görög szót vélte felfedezni, s két bolgár tudós, BALASČEV és MLADENOV tovább dolgozott ennek a nem valami szerencsés gondolatnak az alapján, mely különben már HAMPEL fejében megfordult.⁴

FISCHER KÁROLY ANTAL a feliratokat a magyar rovásírás alapján próbálta magyarázni.⁵ Többször keresték a megoldást a türk írás segítségével (erre a lehetőségre NAGY GÉZA már 1895-ben utalt a Millenáris Történetben, CCCXXXIII. l.), így 1909 körül egy ismeretlen magyar tudós, akinek megfigyeltési kísérletét THOMSEN ismertette⁶ s 1915-ben MÉSZÁROS GYULA⁷ és SUPKA GÉZA.⁸

Bolgárnak tartja ez írást FEHÉR GÉZA „A bolgár-török műveltség emlékei” c. munkájában. (155., 157. l.) Véleményét arra alapítja, hogy a kincs bolgár, s hogy a rovásírásos feliratok betűi hasonlítanak bizonyos Bolgáriában talált tamgaszerű jelekhez.

Ezek a magyarázó kísérletek azon a módszertani hibán hiúsultak meg, hogy a kincs rovásjegyeinek hangértékét más ábécék jeleivel való hasonlatosság alapján akarták meghatározni, és mivel az alapul vett ábécék között nincs egy sem, amelynek jelei a kincs rovásjegyeivel világosan egyeznének, arra kényszerültek, hogy kétséges egyezések alapján önkényesen állapítsák meg a rovásjegyek hangértékét. Magától értetődő-

¹ Magyar Hajdan és Jelen. 1847. 5; I. HAMPEL: ArchÉrtes. IV (1884.), 2—3.

² Runeninschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefäßen des Banater Fundes; Germania XI, 177—209. L. THOMSEN, SamlAfh. III, 330—1.

³ Geschichte und Denkmäler des Byzantinischen Emails (Frankfurt a. M., 1892.) 40. l. ⁴ MLADENOV: UngJb. VII (1927.), 31 kk., ahol a szerző a török feliratot, mellyel THOMSEN foglalkozott, kevésbé sikerült revízió alá veszi; MLADENOV: A Nemzeti Múzeum Evkönyve, Sofia, 1922—1925., 362—80. l., I. G. IL'INSKIJ: Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedenija No. 8. (1928.), 123 kk. — HAMPEL, Goldfund 68.

⁵ A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei (1889.) 40—59.

⁶ SamlAfh. III, 331—2. ⁷ Ethnographia XXVI, 1—21. ⁸ ArchÉrtes. XXXV, 50—64, XXXVII, 8—86.

szava (jobbról balra) *Bojla Čaban*-nak olvasható¹ (a kereszt jel nem olvasandó). A 3. és 4. számú korszokon levő 10a. = 10b. felirat: 𐌆𐌆𐌆𐌆 e szerint *Bojla*-nak olvasandó és a korszók tulajdonosát jelöli meg. Ezt körülbelül tíz év óta tudom már, de mikor az így nyert hangértékekkel a többi feliratot próbáltam értelmezni, semmi kielégítő eredményre nem jutottam.

A múlt év novemberében azután elolvastam Kai DONNER és Martti Räsänen „Zwei neue türkische Runeninschriften“² című szép kiadványát. Egy köszénből készült orsón levő türkbetűs kis feliratot közölnek a szerzők, amely $q^{ad}ur^{tu}q - a^{u}r^{i}č^{a}q$ -nak, azaz 'orsó-korong'-nak olvasandó. A felirat tehát egyszerűen a tárgy megnevezése. Ekkor eszembe jutott, hogy hasonló feliratok Radloffnál³ is találhatók; egy fémtükör felirata *Kūd Aruk Bāk kūzküsi* 'Kūd Aruk Bāk tükre', egy másik fémtüköré pedig: *Er Ankas Töšük* [?] *kūzküm üzük* 'Er Ankas Töšük tükröm, ?'.

Azonnal a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos felirataira gondoltam. Mivel a görögbetűs feliratban itt is előfordul többek között az *ičigi tüsi*, vagyis 'ivócsésze' megjelölés, talán — legalább is részben — a rovásírásos feliratok szintén magukat a tárgyakat nevezik meg. Munkához fogtam, és néhány órán belül a feliratok nagyobbik része meg volt fejtve.

Az első felirat, amelynek értelmezése ennek a gondolatnak az alapján sikerült, a 10. számú csészén levő 5b. felirat volt: 𐌆𐌆𐌆𐌆 . Ez a felirat négy betűből áll, melyek közül kettőt a *Bojla Čaban* névből már ismertem: a második jel (mindig jobbról számítva) *a*, a harmadik *b*. A felirat egy lapos csészén van. A török *tabaq* szó jutott eszembe, amely 'tál, csésze' jelentésű, és amely kitűnően illik ide. Most már — egyelőre feltevésszerűen, később teljes bizonyossággal — a 𐌆 *t* és 𐌆 *N* q jelek hangértékét is ismertem. (Utóbbi az azonos 2., 3., 4., 5., 6a. feliratokon kétszer *N*, háromszor 𐌆 alakban fordul elő, a két betű tehát ugyanazt a hangot jelöli.) A *tabaq* szó Radloff szerint megvan a kazániban, a kirgizben, az oszmánliban és több szibériai nyelvjárásban (alt., tel., leb., sor); a tarancsiban *tabax* alakja van, oszmánli, balkár és szagaj területen a *tamaq* alakot is ismerjük, az oszmánliban a *tabadžyq* deminutiv alak is előfordul, a Codex Cumanicusban pedig *tabac* alakban van még a szó. (Ez a besenyő nyelvnek a kunnal való közeli rokonsága miatt különösen fontos.)

Ezután a 11. és 12. számú (két kis csészén levő) két azonos feliratot: 𐌆𐌆𐌆𐌆 fejtettem meg. A *ba*-betűcsoport, tehát a szó kezdete, itt is ismeretes volt. Most már elő lehetett venni a szótárt. Mindjárt rátaláltam a *bagradž* szóra,

¹ A sor tetején álló kis betűkkel a feliratokban ki nem írt magánhangzókat jelzem. Ilyen ki nem írt magánhangzók majdnem minden régi török írásban vannak.

² JSFOu. XLV₂ (1931.), 7. ³ Alttürk. Inschr. 346.

amely hangalak és jelentés tekintetében egyaránt ideillett. A szó szabályos besenyő-kun alakja *bayradž*-nak hangzik. A *baqradž* az oszmánliban a. m. 'nyeles rézedény', a kazáni *baqrač* a. m. 'kis lábas vagy merőkanál hosszú nyéllel', s a *bayradž* szó itt a kincs két kis nyéllel ellátott csészéjén fordul elő. A szó az ujj. stb. *baqyr* 'réz' szóból származik; a Codex Cumanicusban, vagyis a besenyő testvérnelyvében *bagir* alakja van;¹ maga a *baqyr* szó képzőelem nélkül a kirgizben nyeles edényt jelent, mégpedig 'vízmerítőkanalat'. Idetartoznak még: kar L. *baγyr*, tel., küer. *paqyr*, bar. *payyr*, tel. *pakras* 'réz, egy kis öntöttvas csésze' és tob. *baqradž* 'vasfazék'.

Most visszatértem a hosszúkás csészén levő legnagyobb felirathoz (1.). A felirat a következő:

+DN+γγ>1+1>1+>0;1+

A két első szót már ismertem: *Bojla Čaban*, továbbá a harmadik szó három első betűjét is: >1=č(a) r . . , végül a negyedik szó első betűjét: N=q . . . Az > jelet eddig csak *a* jelentésben találtam, de az minden további nélkül világos, hogy ezt a jelet *ä*-nek is olvashatjuk; a régi török írásokban az *a* és *ä* jelölésére rendszerint ugyanazt a jelet használják.

A feliratban levő harmadik és negyedik szó minden valószínűség szerint jelzős viszonyban áll egymással. Először tehát az utolsó szót kerestem és megtaláltam a *qaš* szót, melynek jelentése eredetileg 'kiemelkedés, part, szél', de amely az oszmánliban 'fatál, csésze' jelentésben is előfordul, és a deminutiv -*q* képzővel (*qašyq*) több dialektusban 'kanál' az értelmé. Az eredeti jelentés kétségkívül 'edény, melynek pereme van', tehát 'tál', és ugyanígy fejlődött aztán a 'kanál' jelentés, mint ahogy az ujjgur *čam* 'tál' szó az oszmánliban továbbképezve *čamčaq* alakban 'nagy fakanál, fából való ivóedény' jelentésekben található meg. Vö. még Codex Cumanicus: *chasuc* 'kanál', csag. *qašuq* 'fakanál', kir., karL. *qasyq* 'kanál', karT. *qašux* 'ua.', tel., bar., sor *qašyq* 'nagy főzőkanál', egy másik ablaut-alakban: tar., kelettürk. *qošuq* 'kanál'; kaz. *qašajak* 'konyhaedény', melyet RADLÓFF *qašyq* 'kanál' és *ajaq* 'csésze' részekre bont.

A *qaš* 'tál' jelzőjét szintén nem volt nehéz megtalálni; ez nem más, mint >1=čäriz, mely *čäriz* alakban az oszmánliból és csagatájából ismeretes. (Az *ä* ~ *i* váltakozás hasonló esetekben nem ritka.) A *čäriz* szó az oszmánliban 'édesség, nyalánság, desszert, hideg ennivaló, utóétel' jelentésekben ismeretes, a csagatájában² 'száraz; könnyű; valami ennivaló; gyümölcs; aszalt szőlő, mazsola, füge' jelentésekben. (قورو* خفیف* ییه جک شیئی* میوه و فواکه و ییش* مویز* مییز* زیب)

¹ 60v 2; BANG: SBPreussAWPh. 1912. XXI. Taf. II.

² Şeiḫ Suleimān, ed. Stambul.

Az egész felirat tehát így fordítandó: 'Bojla Čaban csemegés tálja.'¹

Megemlítem még, hogy ZENKER szerint² a *čürüz* kis tárgyakon felszolgált édességet jelent.

Oroszországban Poltavától nem messze 1912-ben egy kincset találtak, amely igen közel áll a nagyszentmiklósi kincshez.³ Ebben a kincsben találunk egy ezüsttálat, melynek a nagysága megfelel a mi tálunk nagyságának, és amelyet A. BOBRINSKOJ GRÓF a kincsről írt cikkében⁴ „serebrannaja vaza dlja fruktov“, vagyis 'gyümölcsöstál' néven jelöl meg.

E felirat betűinek olvasását a többi feliratok igazolják. Egy kivétel van, az D š betű, melynek olvasását azonban az összefüggés biztosítja.

Most a 9. számú kis felirat megfejtése következett, mely két másik felirattal együtt a 6. számú korszón található. Ez a felirat csupán három betűből áll, de az a körülmény, hogy ez a három betű az eddigi eredmények alapján csupán egyféleképpen olvasható, különös fontosságot ad neki. A felirat: 𐰣𐰆. Az első betűt *a*-nak vagy *ä*-nek lehetne olvasni, de itt csak az *a* olvasat lehetséges, mert a második betű *γ*, *γ* mellett pedig *ä* nem fordulhat elő; a harmadik betű *i*, itt — *γ* mellett — velaris *y*. A feliratot tehát *aγy*-nak kell olvasni, és mivel a mássalhangzó jele két magánhangzó jele közt van, semmit sem lehet hozzáolvasni. *Aγy* jól ismert régi török szó, jelentése 'bőkezű' és 'drágaságok, értéktárgyak, kincs, gazdagság, adomány, a jáándék'.⁵

Most következik az öt azonos felirat: 2., 3., 4., 5a., 6a. Ezek azzal tűnnek ki, hogy poncolva vannak, mint a nagy (1. számú) felirat, míg az összes többi feliratok karcolva vannak; azonkívül két betűcsoportból állanak, mint a 7. felirat. Ez az öt felirat különféle tárgyakon fordul elő, az ivókürtön,

¹ Feltűnő a 3. sz. birtokos személyrag hiánya; a két megjelölés (a tulajdonos neve, a tárgy neve) kissé laza összefüggésben vannak egymással; e jelenséget megértjük, ha tekintetbe vesszük, hogy néhány edényen csak a tárgy neve, néhányon csak a tulajdonos neve található, az 5. sz. korszón pedig ott van a tulajdonos neve és felette a tárgy megnevezése.

² Dictionnaire turc-arab persan, s. v. *čürüz*.

³ „Egyes darabok (pl. ivókürt, kelyhek) a nyersanyag és tárgyi forma szempontjából azonosak; a poltavai lelet jellege más, t. i. gazdagabb; sok olyanféle tárgytípust egyesít magában (pénzek, övdíszítmények, lószerszám-diszek, kengyelpár stb.), melyek a nagyszentmiklósi leletben hiányoznak, azonban e tárgyak technikai sajátosságai, motívum-összetételei stb. is fedik a nagyszentmiklósi fémművészeti kultúra összességét és azzal ellentmondó elemek nincsenek.“ (FETICH NÁNDOR közlése.)

⁴ Doklady, čitannye na Londonskom Meždunarodnom Kongressě Istorikov v martě 1913 g. (= Materialy po archeologiji Rossiji, No. 34), Petrograd, 1914. 112. l. V. tábla.

⁵ RADLOFF, Wb.; THOMSEN, Inscr. de l'Orkhon 167—8; RADLOFF, Alt-türk. Inscr. NF. 160; THOMSEN, Turcica 67—8; THOMSEN—SCHAEDE: ZDMG. NF. III, 141—2; BROCKELMANN, Mitteltürk. Wortschatz, s. v.; RADLOFF—MALOV, Uig. Sprachdenkm. 260.

két egyforma csészén (9. és 10. sz.) és két egyforma kelyhen. (22., 23. sz.) A felirat a következő:

𐌵𐌹𐌳𐌰𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰

Az első betűcsoportot hagyjuk egyelőre figyelmen kívül, a második *čajq* betűkből áll (a *q* miatt *a*-t kell olvasni). Mindjárt világos, hogy itt az *ajaq* szóval van dolgunk, amely a legközönsége-sebb kifejezés ivóedények számára. Megvan a régi oszmánliban *ajaq* 'serleg',¹ a karacsájban: *ajaq* 'tál',² a jakutban: *aⁿjaχ* 'száj, egy nagy serleg, amelyből kumiszt isznak' (BÖHTLINGK), a mongolban: *ajaj^a* 'csésze, ivóedény'; RADLOFF („minden nyelvjárás”) 'csésze, fazék' jelentésekben ismeri (*qymyz ajaq* 'kumisz-csésze'), Kāšrarinál: *ajaq* 'tál, csésze' (BROCKELMANN, MW. s. v.). De mi a *č*, mely az *ajaq* előtt áll? Ez *ič*-nek olvasandó, vö. balkár *ič* 'питье = ital, ivás'.³ A szóbanlevő felirat tehát *ič aj^aq* 'ivóedény'.

Az 5. számú korszón a később tárgyalandó 𐌵𐌹𐌳𐌰 felirattal együtt található a 14. felirat: 𐌵𐌹𐌳𐌰, tehát *l*, *b* és egy ismeretlen jel. Ezt a feliratot *l^bak*-nek olvasom, és az *Il-bāk* személynévvel egyeztetem. A korszó másik felirata a tárgy megnevezése, ez pedig a tulajdonos neve. A 𐌵 betűt tehát a palatalis *k* jelének tartom. Sajnos, ez a jel a feliratokban többször nem fordul elő, de a hangérték megállapításában itt aligha tévedek. A régi törökségben minden írás megkülönbözteti egymástól a palatalis és a velaris *k*-t. A 𐌵 jel feltűnően hasonlít a velaris *q* 𐌵 jeléhez, és ezt aligha lehet véletlennek tartani. Végül pedig a betűcsoport értelmezésére — ahogy én látom — más lehetőség nem igen van.

Az *l^bak* névvel kapcsolatban meg akarom még jegyezni, hogy ez a név nem tévesztendő össze az *Il-bäg* ~ besenyő **Il-bāj* névvel.⁴ A név második alkotórésze nem *bäg* 'vezér', hanem *bāk* ~ *pāk* 'szilárd, nagyon'. Mellőzve e név előfordulásának azon eseteit, amelyek bővebb magyarázatot kívánnak, megemlítem a volgai-török és kirgiz *l^bek* neveket.⁵

A 7., 13. és 15. feliratokkal együtt foglalkozom, mivel ezekben három olyan betű van, t. i. 𐌵𐌹𐌳𐌰, amelyek bennük többször előfordulnak, és amelyekkel eddig nem volt dolgunk. A 7. felirat két szóból áll, és a 6. számú korszón található két másik felirattal együtt; a 13. felirat egy másikkal együtt az 5. számú korszón áll, a 15. felirat pedig a 11. számú serlegen. A feliratok a következők:

7.	𐌵𐌹𐌳𐌰𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰
13.	𐌵𐌹𐌳𐌰
15.	𐌵𐌹𐌳𐌰

¹ VÁMBÉRY: KSz. I, 22. ² PRÖHLE: KSz. X, 85.

³ Sbornik . . . dlja opisanija . . . Kavkaza XLII (1912.), III, Kratkij očerk grammatiki jazyka „bolkar“, N. A. KARAULOVA 53; *ič* tehát egy régi nomenverbum, mint pl. *tābrā* 'kezdet' és *tābrā* 'elkezdeni' ugyanebben a nyelvben.

⁴ *Il-bäg*-re vonatkozóan l. PAIS: KCsA. II, 324 k.

⁵ L. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ Török Névkönyvét (kézirat).

Ennek a három feliratnak a megfejtése sokkal több nehézséget okozott, mint az eddig tárgyalta. A megfejtésnél a következő módon jártam el.

A hetedik és a tizenötödik felirat azonos első betűje: l valószínűleg az s hang jele. Ez a jel — gondoltam — olyan hangot jelöl, mely szó elején gyakran előfordul. A szókezdő hangok közül a törökben csupán a k, q, j, t, č s, b mássalhangzók fordulnak gyakran elő. Ezek a mi feliratainkban — az egyetlen s-en kívül — már mind előfordultak. Az l jel ugyan a 13. felirat végén is előfordul, s a törökben a szó végén s hang rendszeren nincsen, de a kunban és a besenyőben a szóvégi -z gyakran s-re változik (Népünk és Nyelvünk III, 177—8). A 7. felirat második betűje a, ä; a harmadik betű ismeretlen, a negyedik n. Most átnéztém az összes török szóalakokat, amelyek itt tekintetbe jöhetnek. Főleg az ismeretlen & jel meghatározására volt szükség, mely csak g, η, m, d, v lehetett. Magánhangzót nem jelölhet, mivel előtte a, ä áll, p a besenyőben szó belsejében aligha fordul elő gyakrabban, a többi mássalhangzó jele pedig már ismeretes. Ha átnézzük a török szókincs idevonatkozó részét, csupán a *sävin*- 'örül' szótól mellett lehet dönten, s ami az egész szót illeti, csupán a *sävin*- gyakran előforduló származékával, a *sävinüg* 'öröm' szóval lehet dolgunk. Ezt a feltevést igazolta aztán a 13. és 15. felirat.

Sävinüg személynév, mégpedig egy nőnek a neve; ugyanabba a jelentéstani csoportba tartozik, mint a latin *Laetitia* női név vagy pedig *Ögrünč Tigin Tängrim* török női név. (*Ögrünč* a. m. 'öröm').¹ A *sävin*- tőnek egy másik származéka *Sävindž* 'öröm' gyakran előforduló férfi- és női név.

A felirat második része, 𐰽𐰺 a *bičä* (< *bīčä* < *bej-čä*) szóval függ össze, mely a tara nyelvben 'asszony'-t, a lucki karaimban 'királynő'-t jelent. A *bäg* szó egyéb származékai a törökben gyakran előfordulnak 'hercegnő' jelentésben. Feltűnő azonban, hogy a szóvégi ä nincs megjelölve.²

A 𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺 *Sävinüg bičä*³ feliratot tehát 'Sävinüg fejedelemsasszony'-nak fordítom.

Most áttérünk a tizenötödik felíratra: 8l. Az első betű s, a másodikat η-nek, az egész szót pedig *säη*-nek olvasom, amely egy edényt jelent. RADLOFF a sor nyelvből mutatja ki, azonosnak tartja a *sünŋ* szóval és a *sän* címszóra utal. Csak-

¹ A. v. LE COQ, Chotscho, 30. tábla.

² Itt talán egy **bič*, **bīč* alakkal van dolgunk, amelyben -č a képző (DENY, Grammaire de la langue turque 580. l.), vagy pedig a *bikäč* (csag., kkir., kaz.) 'leány' ~ kir. *bikäs* 'a férj idősebb nőtestvére; tiszteletet kifejező megszólítás leányokhoz' ~ keletturk., csag. *bigäč* alakkal, melynek a besenyőben szabályosan **biäč* felel meg. (L. KCSA. I, 221.) Mivel ezek a feliratok történeti írásmódot tüntetnek fel, ebben az esetben a **bigäč* írásmódot várnök. Meg kell azonban gondolni, hogy itt egy megszólításul gyakran használt szóról van szó, amely szabálytalan változásokat is szenvedhetett.

got, mint az arab eredetű török írásban, azt a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem lehet eldönteni); a harmadik jel *r*, a negyedik ismeretlen, valószínűleg *m*, vagy pedig a türk írásból ismert ideogramm: ↑, ↓ *oq* 'nyíl', és ennél fogva *oq*, *uq*-nak olvasandó. A szót tehát *Turum*-nak vagy *Turuq*-nak olvasnám, ami '[Életben] maradó' jelentéssel kedvelt török személynév (vö. a *Turak* besenyő fejedelemsévet).

A 8. feliratot: $\text{X D} > \text{1}$ (a 6. korszón, *S^av inüg bⁱč^ü?* és *ayy* közt) és az ezzel bizonyosan összefüggő 6b. feliratot (a 23. kelyhen *čⁱ aj^aq*-kal együtt): $\text{X O Y 1 X D} > \text{1}$, mely *ba(ä)š*·, illetőleg *ba(ä)š· b^{yl}n* betűcsoportokból áll, nem tudtam megfejteni.

Végül meg akarom még jegyezni, hogy a megfejtésnél a Konstantinos Porphyrogennetosnál előforduló besenyő Τζοπόν törzsnév alapján megállapított *Bojla Čaban* névből indultam ugyan ki, de megfejtésem helyessége nem ezen a néven alapszik. Ha Konstantinos császár feljegyzései a besenyő fejedelmekről és törzsekről nem maradtak volna ránk, vagy pedig senkinek sem jutott volna eszébe a Βουταουλ ζωαπαν-ban a *Bota-ul Čaban*-t keresni, ezeket a feliratokat akkor is meg lehetett volna fejteni. Abból a valószínű feltevésből kellett volna kiindulni, hogy itt többek között edénynevekkel van dolgunk. Akkor ki kellett volna jegyezni pl. RADLOFF szótárából az összes tekintetbe vehető edényneveket — körülbelül száz ilyen név van —, és ilyen módon — némi szerencsével — bizonyosan meg lehetett volna találni a *tab^aq* és *bay^{rad}ž* szavakat. Azután a *b* és *a* betűk ismeretének birtokában s a görögbetűs felirat *bojla* szavának figyelembevételével meg lehetett volna állapítani a háromszor előforduló *bojla* szót, továbbá az *ajaq* 'edény' szót, azután meg lehetett volna találni a *č* jelét az *čⁱ-aj^aq* 'ivóedény' szóban. (Ez lett volna a legnehezebb lépés, de kétségkívül sikerült volna; egyszerűen keresni kellett volna egy egytagú szót, mely az *ajaq* 'edény' szó jelzőjéül odaillik, s amint az *ič* 'ivás' szó a megfejtő elé kerül, azonnal meg kell próbálnia beilleszteni.) Az *ayy* felirat nem sok fejtörést okozott volna. Az *n* és *s* betűnél segített volna a megfelelő türk betűkkel való azonosság — ez akaratlanul is előtérbe nyomul, úgyhogy inkább küzdeni kell ellene —, és azután a többi már nem lett volna nehéz. Ezen az úton is végül arra az eredményre kellett volna jutni, hogy az 1. számú felirat két első szavát *Bojla Čab^an*-nak kell olvasni és — természetesen — Βουηλα ζωαπαν-nal azonosítani. Ettől egészen független kérdés azután a Βουταουλ ζωαπαν névnek a Konstantinos Porphyrogennetosnál előforduló Βατά és Τζοπόν nevekkel való összefüggése.

Az ismeretes besenyő betűk (előfordulásuk számának megjelölésével, az azonos szókat egynek számítva) tehát a következők:

Magánhangzójelek:

> a, ä	(9)
4 y, i	(2)
□ u?, ü	(2)

A magánhangzójelek elhagyásánál bizonyos szabályosságot lehet megfigyelni, amely azonban nincs következetesen keresztülvive. Hasonló jelenséget látunk a türk és a magyar rovásírásban. A besenyő írásban az *a, ä* magánhangzó jele az első szótagban rendszeren ki van írva: *Čab^an, čäriz, a^ja^q, tab^aq, Šävⁱnüg, ar^y, bayr^adž*; jelöletlen az *a, ä* az egytagú *q^aš* és *s^äη* szavakban, továbbá az *ä^ηi^zä^gi^s* szóban. A második szótagban az *ä, ü* rendszeren nincs megjelölve: *Čab^an, a^ja^q, tab^aq, bayr^adž, 11bäk*; a szó végén *bojla*, de *bičä* (?). Az *y—i, u—ü, o—ö* magánhangzók, amint látszik, ritkábban vannak megjelölve: *bojla; čäriz — de Šävⁱnüg* és *ä^ηi^zä^gi^s*; *Tur^um* (?), *ič — vö. 11bäk*. Anyagunk azonban túlságosan kevés ahhoz, hogy ebben a tekintetben biztos következtetéseket lehessen belőle levonni.

A mássalhangzók jelei:

1 b	(7)	И N q	(3)	ø r	(3)
1 1 1 č	(4)	↓ k	(1)	l s	(3)
B dž	(1)	ø ø l	(3)	D š	(2)
> g	(2)	† m?	(1)	3 t	(2)
4 γ	(3)	3 n	(3)	8 v	(1)
> j	(2)	8 η	(2)	7 z	(2)

A *8* (2) jel hangértéke és a *d* és *p* hangok jelölésére szolgáló betűk ismeretlenek. Így hát igaza volt THOMSENNEK, midőn azt mondta, hogy ezek a feliratok aligha foglalják magukba az előttünk levő írás összes betűit.¹

Ez az írás tulajdonképen rovásírás, mint a türk és a régi magyar írás. E mellett bizonyítanak a benne gyakran előforduló függőleges és ferde vonalak; a kerek vonalakat, melyek a türk és a magyar rovásírásban is előfordulnak, ez az írás feltűnően szívesen alkalmazza, egyetlen egy betűben pedig vízszintes vonalakat találunk (□ ü). Ez a vonal az, melyet a rovásírás (vö. a runákat, a türk és a magyar rovásírást) leginkább kerül. Világosan mutatják a rovásírás-jelleget az *ø* és *8* betűk.

A besenyő írás rokonságát keresve, nem gondolhatunk először másra, mint a türk írásra, mert némely lényeges általános tulajdonságban (az írás rovásírás-jellegében, a betűk alakításában, magánhangzók jelölésében) megegyezik a két írás, ezenkívül a besenyők minden valószínűség szerint beletartoztak a nyugati türk birodalomba, ebben pedig — mint a talasvölgyi feliratok mutatják — ismeretes volt a türk írás.

¹ SamlAfh. III, 335.

Ha azután közelebbről megvizsgáljuk a dolgot, arra a sajátos eredményre jutunk, hogy a türk és a besenyő írás között mindössze három egyező betű van. Ez a három betű — mely különben tökéletesen egyezik — a következő:

türk		besenyő
N	q	N И
)	n	)
l	s	l

Hogy e csekély számú, de pontos egyezések és a sok eltérés mögött miféle történeti folyamat van, nem lehet megmondani. Volt-e valaha több egyezés, vagy pedig a besenyő írás a türk írás felhasználásával nagy önállósággal készült: ezek olyan kérdések, melyekre adatok híján nem lehet felelni. Feltétlenül tévesnek tartanám azonban a két írás egyezéseit a véletlennek tulajdonítani.

×Szorosabban kapcsolódik a besenyő írás a magyar rovásíráshoz:×

magyar		besenyő
И	č	И И И
l	i	)
l q		И k N q
o o ly(< l)		o o l
)	n	)
l	s (sz)	l
γ	t	γ
И u		И ü (u)

Az *i* és *t* jelének vonalai a besenyő írásban megkerekedtek; már kiemelttem, hogy a besenyő írás kedvelte a kerek vonalakat. A besenyő *ü* vízszintes vonalait a magyar írás töréssel küszöbölté ki, ami természetes következménye a rovásírás technikájának. A többi egyezés aligha kíván magyarázatot. Figyelemreméltó a két *l* jelnek a részletekig menő egyezése.

×A magyar¹ és besenyő rovásírásban tehát a türk írascsaládnak két származékát látjuk magunk előtt. Hogy ezek az írások tulajdonképpen milyen viszonyban vannak a türk írással, az nem világos; még homályosabb, hogy miképpen fej-

¹ L. értekezésemet: NyK. XLV (1917.), 21—44.

lődtek ki, az eredeti összefüggés azonban áticsillámlik az ábécéknek reánk maradt alakjaiban.¹

A besenyő írás ismerete újabb adatot szolgáltat a török művelődéstörténethez. Kiemeli a magyar írást keleteurópai elszigeteltségéből, megszünteti kuriózum-jellegét, és a három egymással rokon rovásírás, a türk, a magyar és a besenyő bebizonyítja, hogy az írás a régi török és magyar műveltségnek szerves alkotó eleme volt.

Foglaljuk most össze az okokat, melyek arra kényszerítene, hogy a nagyszentmiklósi kincset a besenyők tulajdonának tartsuk.

1. Mind a görög betűkkel írt felirat, mind pedig a rovásírásos feliratok olyan hangtani sajátságokat mutatnak, amelyek egyértelműen a besenyő-kun nyelvre utalnak: *dügütügi* < *tükütüki*, *tayrury* < *taqrugy*, *ičigi* < *ički*, — *baɣradž* < *baɣradž*.²

2. A kincsen levő *Bota-ul Čaban* 'Bota fia [a] Čaban [törzsből]' név a Konstantinos császárnál feljegyzett besenyő *Τζοπόν* = *Čaban* törzs *Βαρά* fejedelmének nevével egyeztetendő.³

3. Gardizi—Al Bakri a besenyőkről szóló tudósításában azt mondja, hogy a besenyőknek arany- és ezüstedényeik vannak.⁴ Egy magyar tudósítás is kiemeli a besenyőknek aranyban, ezüstben és ékszerekben való gazdagságát.⁵

4. A kincset közvetlen közelében találták egy olyan területnek, ahol az Árpádok korában nagyobb besenyő-települések voltak.⁶

¹ THOMSEN „Inscriptions de l'Orkhon“ (Mémoires de la Soc. Finno-Ougrienne V, 54) című művében tagadta a magyar írásnak a türk írással való rokonságát. Összegyűjtött Munkáiban (SamlAf. III, 82, 1. jegyz.) már egy kissé módosította ítéletét. T. i. a következőket mondja (szögletes zárójelben vannak azok a szavak, melyeket a SamlAf.-ban pótlólag hozzáfüzött):

„J'ajoute que [à mon avis] les ressemblances specieuses de l'alphabet ture et l'alphabet dit *hunno-scythique* (voir P. Király de Dada, *Babyl. and Oriental Record* VI, no 10. 1893, p. 227 et suiv., 233) sont trop peu nombreuses et trop imperceptibles pour justifier une parenté [particulière] des deux alphabets.“

THOMSENnek ezt a véleményét nem fogadhatjuk el. KIRÁLY kísérlete nem volt komoly vállalkozás, de a későbbi kutatások igazolták, hogy a magyar rovásírás bizonyos, a türk írással közös általános sajátságokon kívül 6 betűt tüntet fel, amelyek alak és hangérték tekintetében tökéletesen megfelelnek a türk írásnak, és további 9 betűnek az egyezése szintén tagadhatatlan. Ezek az egyezések nem lehetnek véletlenek. A magyar rovásírás története éppen elvi szempontból nagyon tanulságos; világosan mutatja, hogy két írás történeti kapcsolatát nemcsak az egész ábécé általános egyezése bizonyítja, hanem esetleg egyes jelek egyezése is. A magyar írásnak több betűje görög, kettő pedig glagolita eredetű. Véletlenről szó sem lehet.

² L. 70—1. l. ³ L. 66 kk. l.

⁴ L. lentebb. ⁵ L. Népünk és Nyelvünk III, 184. ⁶ L. SZOKOLAY Margit térképét: Föld és Ember IX, 88.

"Konstantinos Porphyrogenetos szerint Bata besenyő fejedelem 889 körül uralkodott; fia *Bota-ul*, aki a kincsnek vagy a kincs egy részének tulajdonosa volt, 900—920 körül élt, ez tehát az az időpont, amelyből a kincs feliratait keltezhetjük. Ebbe a korba illik a B sajtáságos alakja (B), amelyről fentebb szó volt, és ebben az időben feltehetjük már, hogy egyes besenyő fejedelmek a keresztényen hitre tértek, amit a kincsben található keresztelőkésze bizonyít.

*

A besenyők történetéről nem sokat tudunk.

A róluk szóló legrégibb tudósítások két keleti forrásban, Gardizī (1049—53.) és Al Bakrī (a XI. század második fele) műveiben találhatók.

Ezek a tudósítások a következők:¹

Gardizī:

Ami a besenyőket illeti, hozzájuk Gurgāndžból a Ch^wārizmi hegységhez és tovább a besenyőkhöz vezet az út. Az ember eljut a Ch^wārizmi tóig [= Aral-tó], elhagyja a tavat jobb kéz felől és tovább megy. Víz nélküli és kopár országba érkezik az ember és itt kilenc napig megy. Minden nap vagy minden második nap egy kúthoz jut; egy kötéllel leereszkedik és vizet hoz a lovaknak. A tizedik napon forrásokhoz és vízhez érkezik az ember, és ott mindenféle vad, madár és gazella van; fű kevés van ott. Itt megy tizenhat napig. A tizenhetedik nap elérkezik az ember a besenyők sátraihoz. A besenyők országának hossza harminc napi út.

Minden oldalon egy-egy néppel szomszédosak: keleten van a χyřcāχ-ok országa, délnyugaton a kazárok és nyuga-

Al Bakrī:

Ami a besenyőket illeti, az út az ő országukba Džordžānijából tizenkét paraszangát megy addig a hegységig, amelyet Ch^wārizmi hegységnek neveznek. A hegy csúcsán egy torony van; lábánál egy džordžāniji nép lakóhelyei találhatók, amely népnek ott szántóföldjei vannak.

A besenyő nomád nép, amely azokat a helyeket keresi fel, ahol esett, és ahol takarmány van. Országuk hossza harminc napi út, a szélessége ugyanannyi.

Tőlük északra fekszik a džyřdžāχ-ok országa, akiket qyřdžāχ-

¹ Gardizī perzsa szövegét l. BARTHOLD, *Otčet o poëdzkě v srednjuju Aziju* (= *MémAcPbg. VIIIe série, Hist. vol. I. no. 4.*), 95, orosz fordítás: 119—20. l.; perzsa szöveg magyar fordítással GRÓF KUUN GÉZÁNÁL: *A Magyar Honfoglalás Kútfei* 150—1 (használhatatlan). — Al Bakrī arab szövege orosz fordítással BÁRÓ ROSENNÉL: KUNIK—ROSEN, *Izvēstija Al Bekri* (= *Prilož. k XXXII-my tomy ZapAkN. No. 2.*), 42—3, 58—60, vö. DEFRÉMERY: *JournAs.* 1849. I.

ton a szlávok [= volgai bolgárok¹] vannak. Ezek a népek mind betöréseket intéznek, megtámadják a besenyőket, elhurcolják és eladják őket.

Ezek a besenyők gazdagok; sok lovuk és juhuk van és sok arany- és ezüst edényük.

Sok fegyverük is van és ezüst övet viselnek.

Zászlók és lándzsáik vannak, melyeket a csatában magasra emelnek. Trombitáik vannak, amelyek ökörfej alakúak,² amelyeket a harcban fújnak. A besenyők útjai rosszak és kényelmetlenek. Aki innen egy másik országba akar menni, annak lovakat kell vásárolni, mert az ország útjainak rossz-sága miatt egy irányban sem lehet másképen kijutni, csak lovon. A kereskedők nem az utakon jönnek ide, mert összes útjaik erdőkkel vannak benőve; a csillagok szerint igazodnak el.

oknak is neveznek; délre a kazárok országa, keletre az oguzok országa és nyugatra a szlávok országa. Ezek a népek mind a besenyők szomszédai és be szoktak törni országukba. A besenyők gazdagok, vannak hátasállataik, arany- és ezüst edényeik,

fegyvereik;

gazdagon diszített övük van és zászlók

és trombitáik dob helyett.

A besenyők egész országa sík, nincsenek benne sem hegyek, sem megerősített helyek, ahol menedéket találhatnának.³

Ha ezt a tudósítást összevetjük Konstantinos Porphyrogennetos császár később tárgyalandó értesítéseivel, kiderül, hogy a besenyők legrégebb hazája az Emba—Ural—Volga vidéke volt. Konstantinos azt is megmondja, hogy a besenyők 889 előtt laktak ezen a területen. Hogy mikor és honnan jöttek ide, azt nem tudjuk, semmi sem áll azonban útjában annak a feltevésnek, hogy régi idő óta itt laktak, Kelet-Európa felé azonban valószínűleg nem sokkal 889 előtt nyomultak előre.

A perzsa motívumokat feltüntető nagyszentmiklósi kincs keletkezése és története szempontjából aligha jelentéktelen dolog, hogy a besenyők Perzsiától és Chwārizm-tól északra laktak, és hogy ebben a régi tudósításban a Chwārizm-ból hozzájuk vezető kereskedelmi út le van írva. Ezen a területen

¹ Vö. Ibn Fadlān: Jāqūt, ed. WÜSTENFELD I, 723; MHK. 201.

² واز يرون كاو BARTHOLD: „сѣланы на подобіе бычачьихъ головъ“. (GRÖF KUUN GÉZA a helyet nem fordítja le.) Al Bakrī-nál e kifejezés helyén ez van: بدل الطول 'dobok helyett'.

³ Ezután következik a besenyők iszlámra való térésére vonatkozó tudósítás; l. MARQUART, Streifzüge 72—3.

közvetlen kapcsolatban voltak az egykori nyugati türk birodalommal is, amelyhez egy ideig kétségtelenül hozzá is tartoztak. A nyugati türk birodalom területén, a Talas völgyében, türk írásos feliratokat találtak. Jól el lehet tehát képzelni a besenyő írásnak a besenyők régi hazájában való keletkezését.

A kincs bizánci motivumainak és görögbetűs feliratainak magyarázatához a besenyők második hazáját kell tekintetbe venni a Don és a Duna között, ahol a besenyők a pontusi városok bizánci műveltségével érintkezésbe kerültek. A besenyők ezt a területet a 889-ik évben szállták meg. Az idevonatkozó adatokat röviden összefoglalom.

Konstantinos Porphyrogenetos a „De administrando imperio“ 37. fejezetében a következőket írja: „Tudnunk kell, hogy a besenyők eredetileg az Átil (Ατίλ = Volga) folyónál és a Jäjik' (Γεϊκ' = Ural) folyónál laktak, s a kazárok és az oguzok voltak a szomszédjaik. Ötven évvel ezelőtt [a császár 950 körül írta művét] a nevezett oguzok egyesültek a kazárokkal, és a besenyők elleni közös küzdelemben ezeket legyőzték, őket országukból kiűzték, s ezt mai napig az oguzok bírják. A besenyők, akik menekültek, ide-oda vándoroltak, keresve egy helyet, ahol letelepedhetnének; miután elérték azt a területet, ahol ma is laknak és ott találták a törököket [= magyarokat], akik ott laktak, háborúban legyőzték és elűzték őket s felűtötték ott sátraikat, és így, amint mondtam, ötven év óta a mai napig bírják ezt a földet.“ (MHK. 115.)

Ezek az események 889-ben történtek, mert Regino krónikájában a következőket olvassuk: „Anno dominicae incarnationis DCCC.LXXVIII [olv. LXXXVIII] gens Ungarium ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita, quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est... Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecenaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est...“ (MHK. 320—1.)

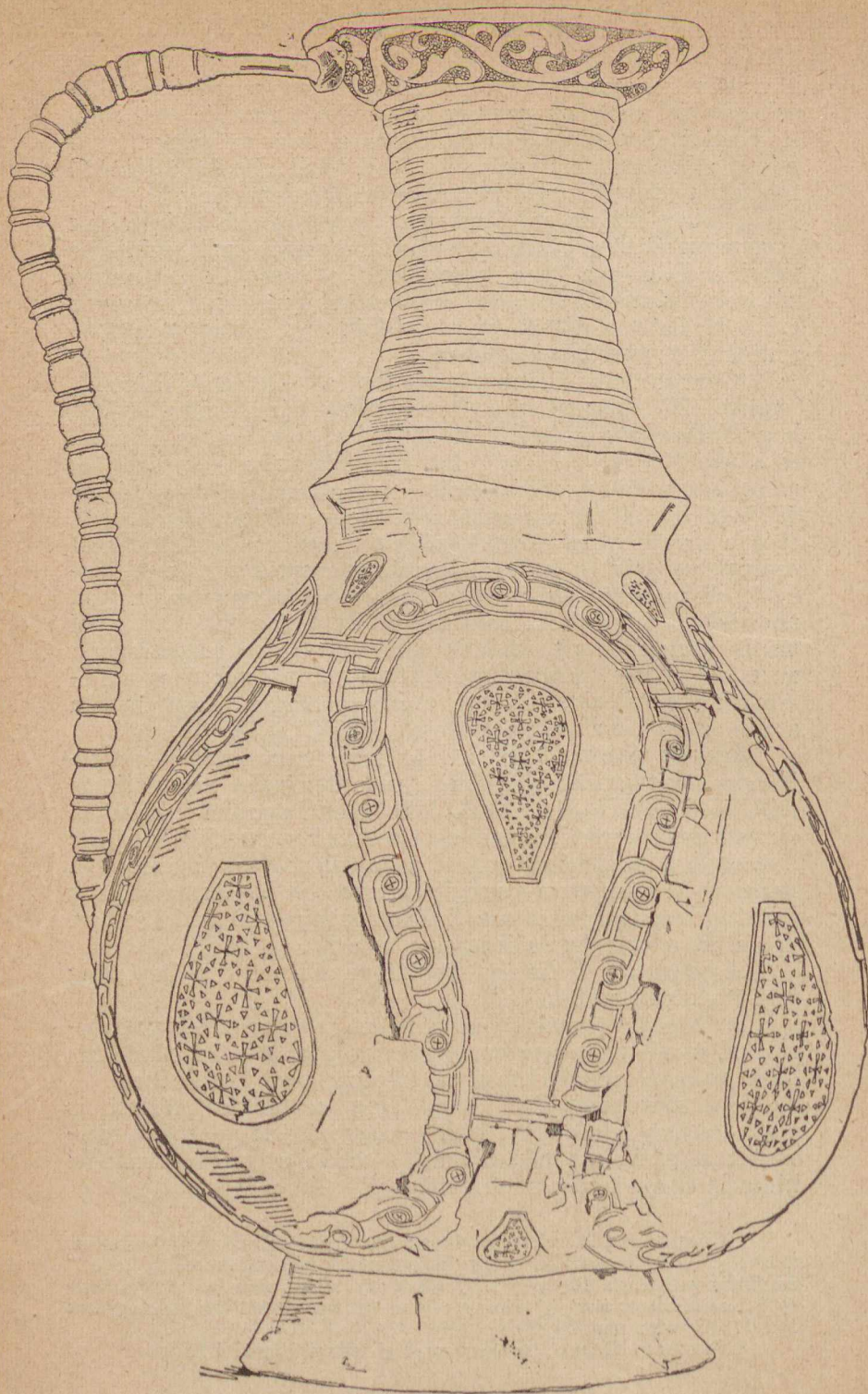
A besenyők új hazája kezdetben a Dontól a Dnyeperig terjedt, később a Dunáig.¹

A besenyők további, meglehetősen zavaros sorsával, háborúikkal és Magyarországba, Oroszországba és a Balkán-félszigetre való településeikkel ez alkalommal nem foglalkozom.

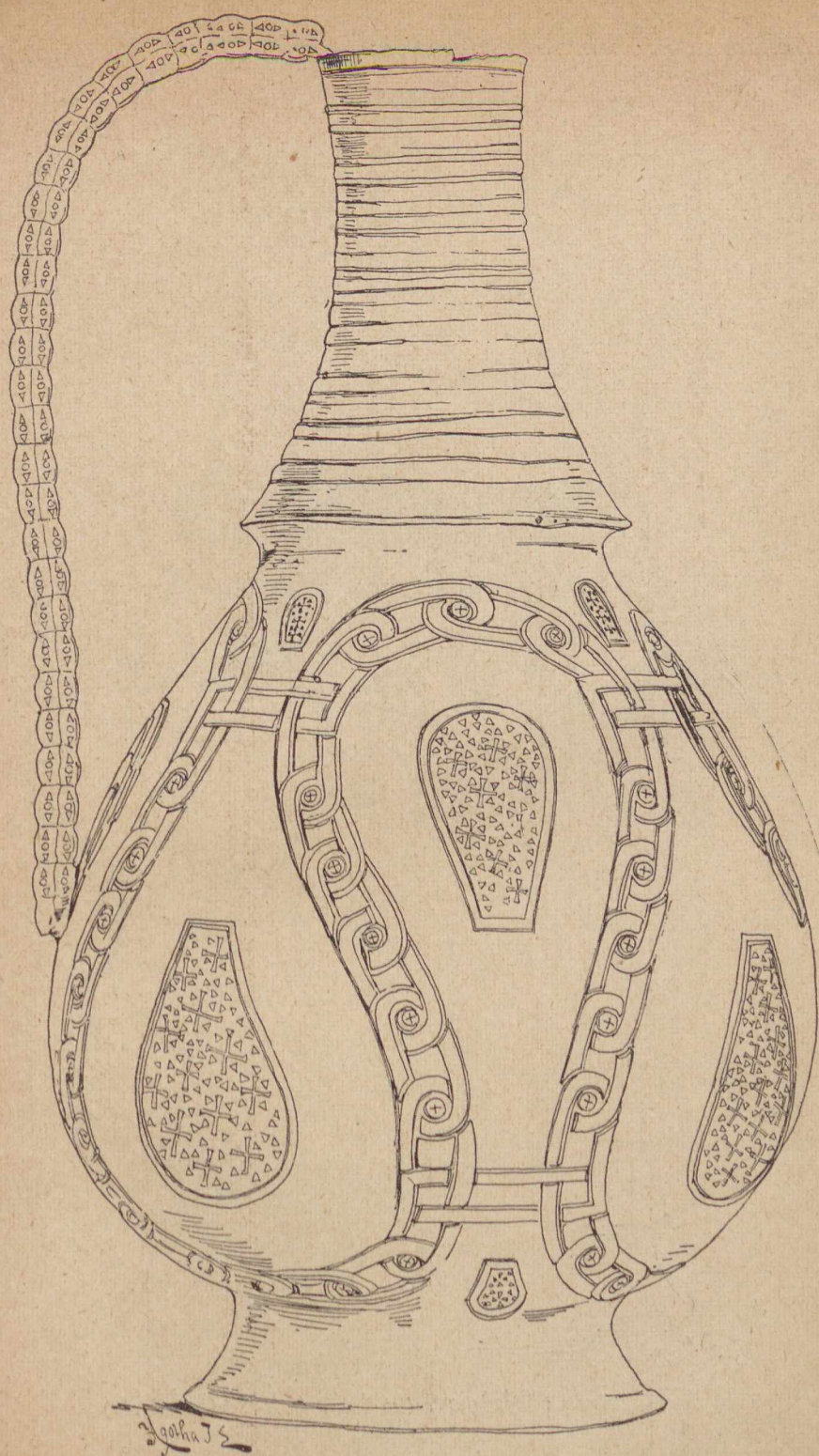
Azt már említettem, hogy Nagyszentmiklós mellett is több besenyő telep volt. Ezek — úgy látszik — sokat szenvedtek a tatárjárás alkalmával,² s talán a nagyszentmiklósi kincs is ekkor került a föld alá.

¹ Konstantinos, De adm. imp. 42. f.: „Az Aldunánál, Disztrával szemben, terül el a besenyők országa, amely innen Šarkelig, a kazárok váráig terjed.“ Kezdetben azonban a Dnyepertől nyugatra eső terület nem tartozott a besenyők birodalmához, mert itt néhány évig a régi hazájukból kiűzött magyarok laktak. (De adm. imp. 38. f.)

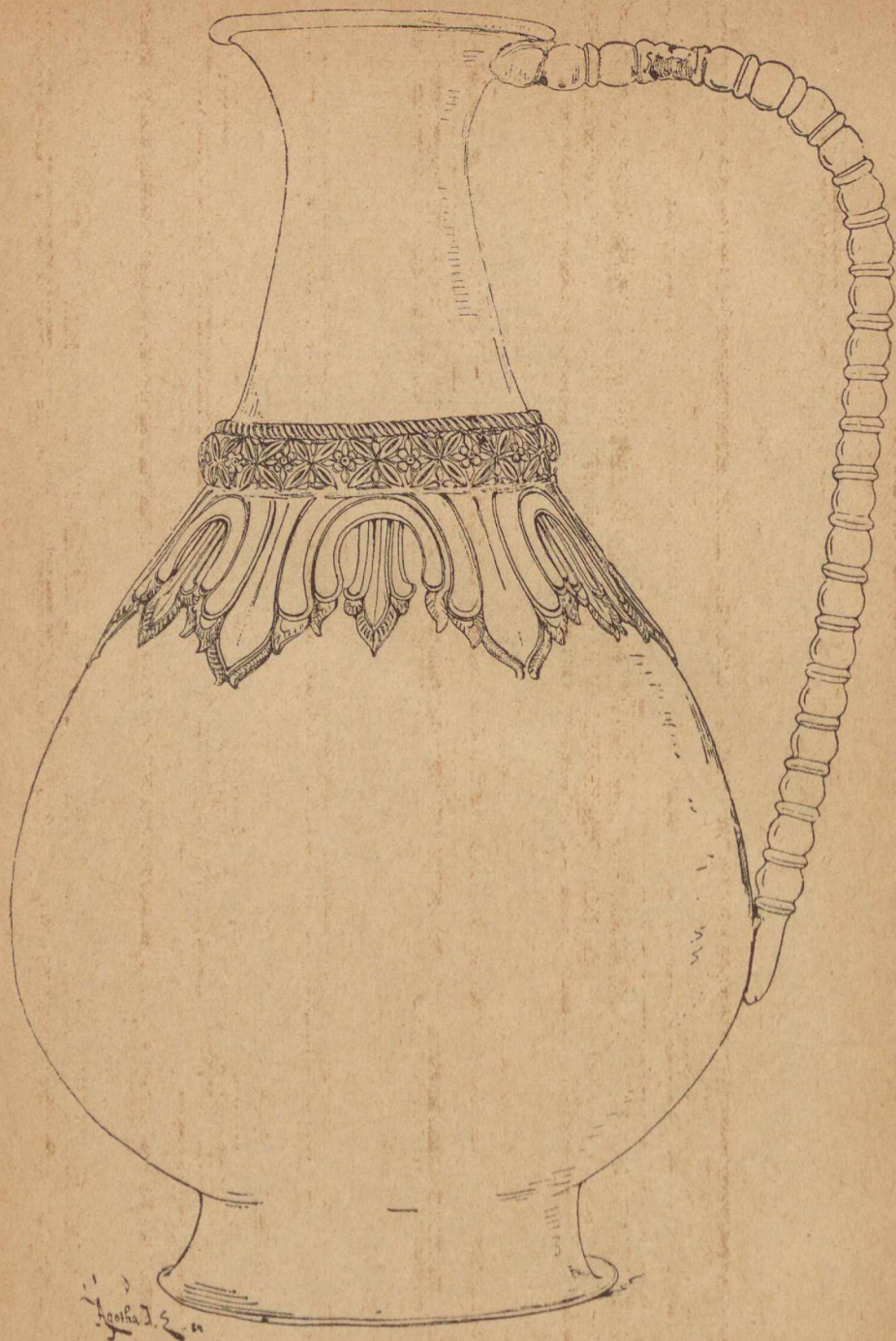
² SZOKOLAY MARGIT, A magyarországi besenyőtelepekről 21.

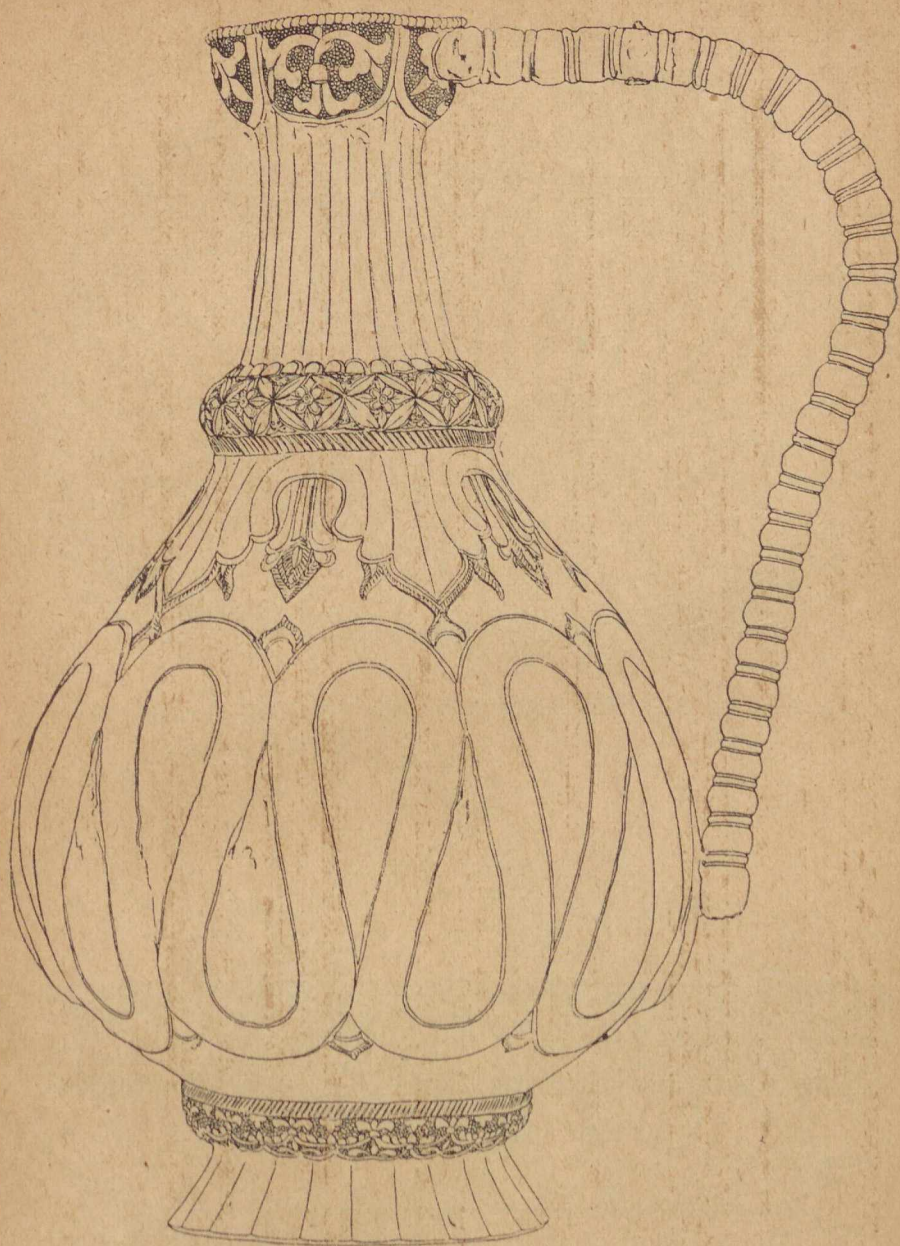
3. sz. korsó. Felirata: *Bajla* (méltóságnév).

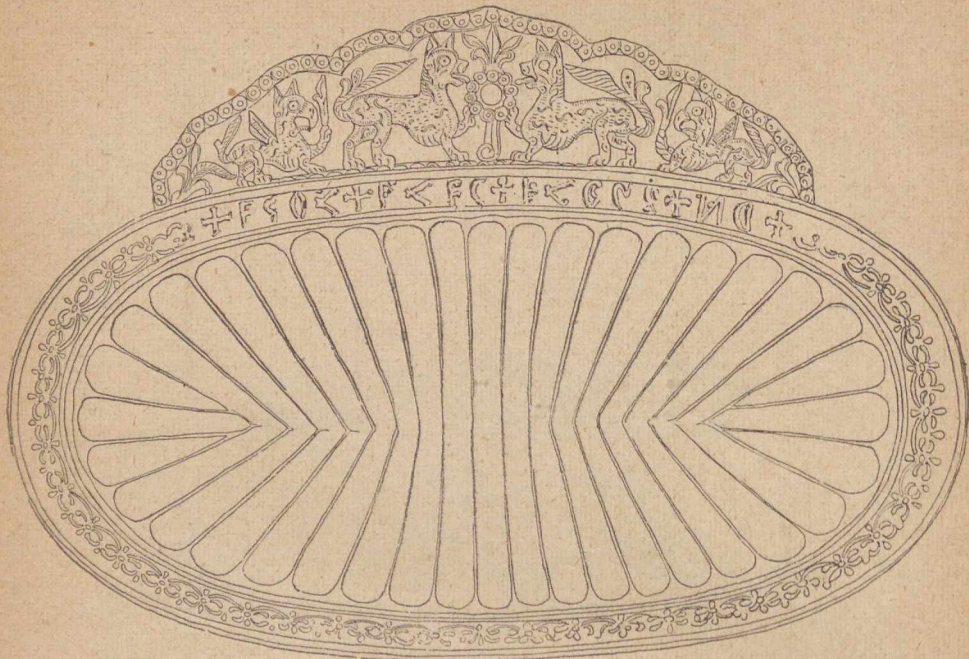
4. sz. korsó. Felirata: Bojla.

5. sz. korsó. Feliratai; ἄγῆς 'széles szájú' és ἰβῆκ (személynév).

6. sz. korsó. Feliratai: *Säv'nüg b'cā?* 'Szevinűg fejedelemasszony', RD>1
(megfejtetlen) és *ary* 'kincs, ajándék'.

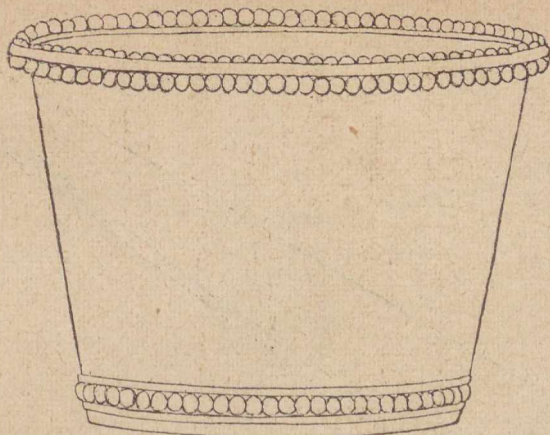

8. sz. tálca. Felirata: *Bojla Čab^an čäriz q^aš* 'Bojla Csaban csemegés tálja'.

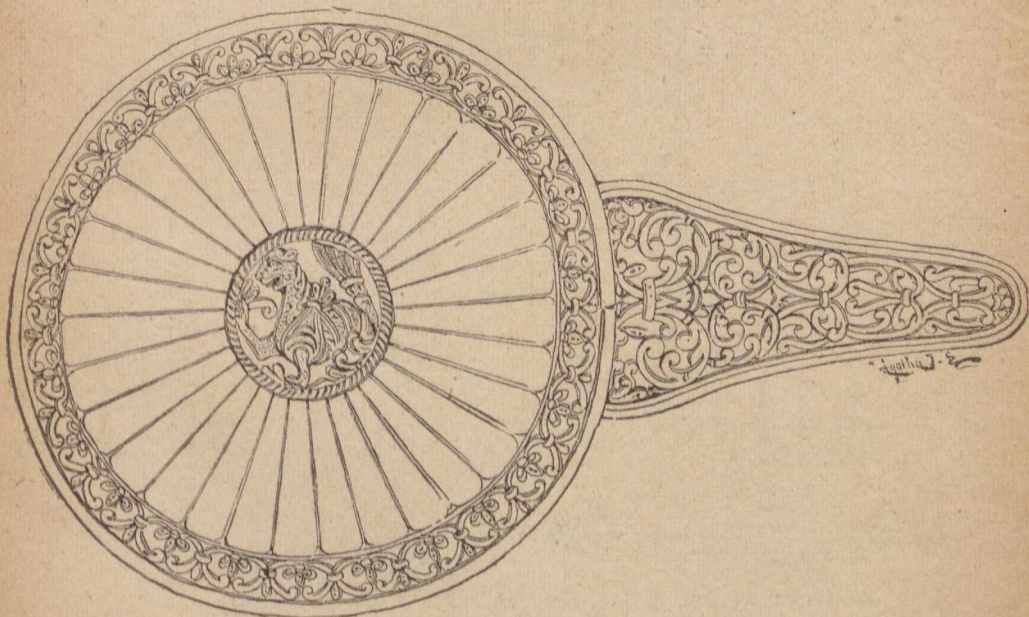

Laetha

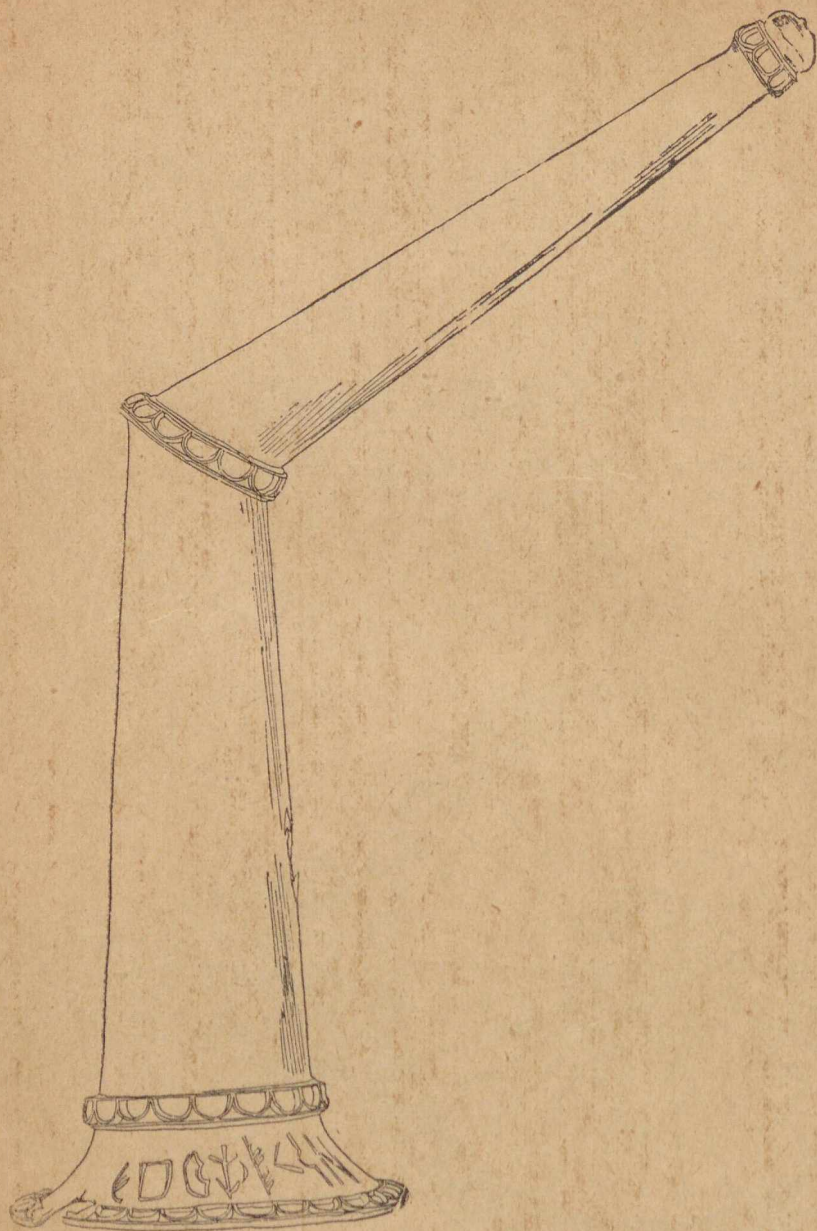
10. sz. csésze. Feliratai: *Tur^um[?] ičaj^aq* 'Turum ivóedénye' és *tab^aq* 'csésze'.
Ugyanilyen a 9. sz. csésze, melyen azonban csak az első felirat (*Tur^um[?] ičaj^aq*)
olvasható. Ez a két csésze a görög feliratú keresztelő edény.

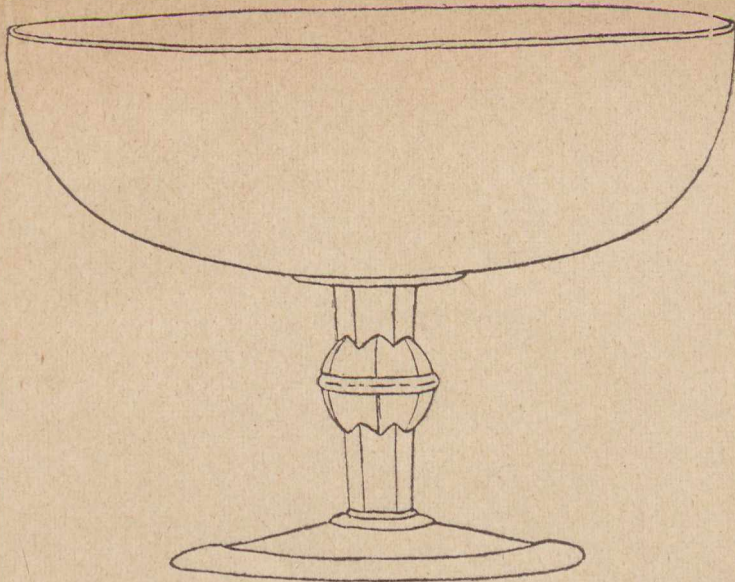
11. sz. billikom. Felirata: $s^a\eta$ 'egy edény-fajta'. Párján, a 12. sz. billikomon nincs felirat.

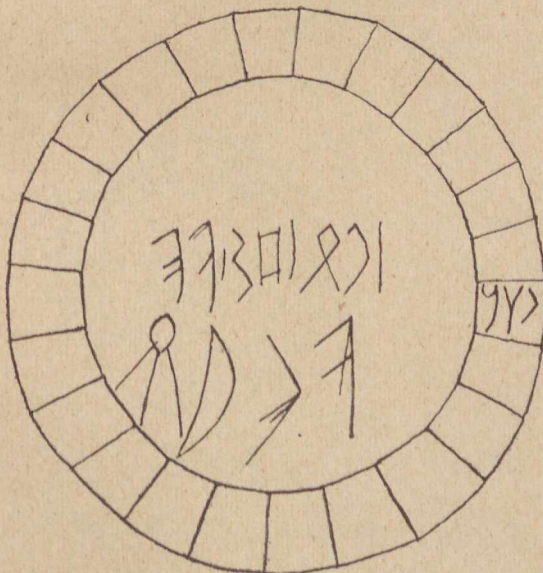
15. és 16. sz. tálca. Felirata (mindkettőnek): *bayradž* 'nyeles edény'.

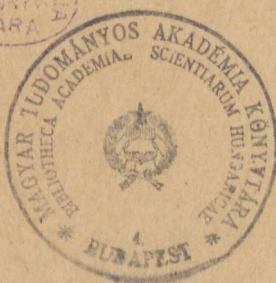
17. sz. ivókürt. Felirata: *Tur^um² 'čaj^aq* "Turum ivóedénye".

22. és 23. sz. pohár. Mindkettőn: *Turum^u ičaj^aq* "Turum ivóedénye" és a
23-on még: *Y4RD>1* (megfejtetlen).

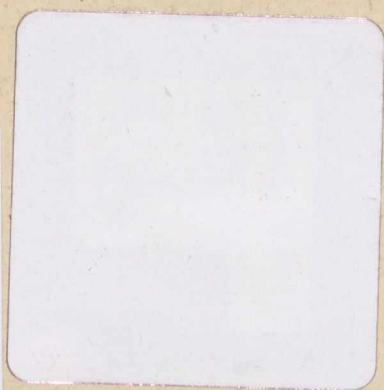
A 6. sz. korszó feliratainak elhelyezése.
Fettich Nándor és Horváth Tibor rajza.

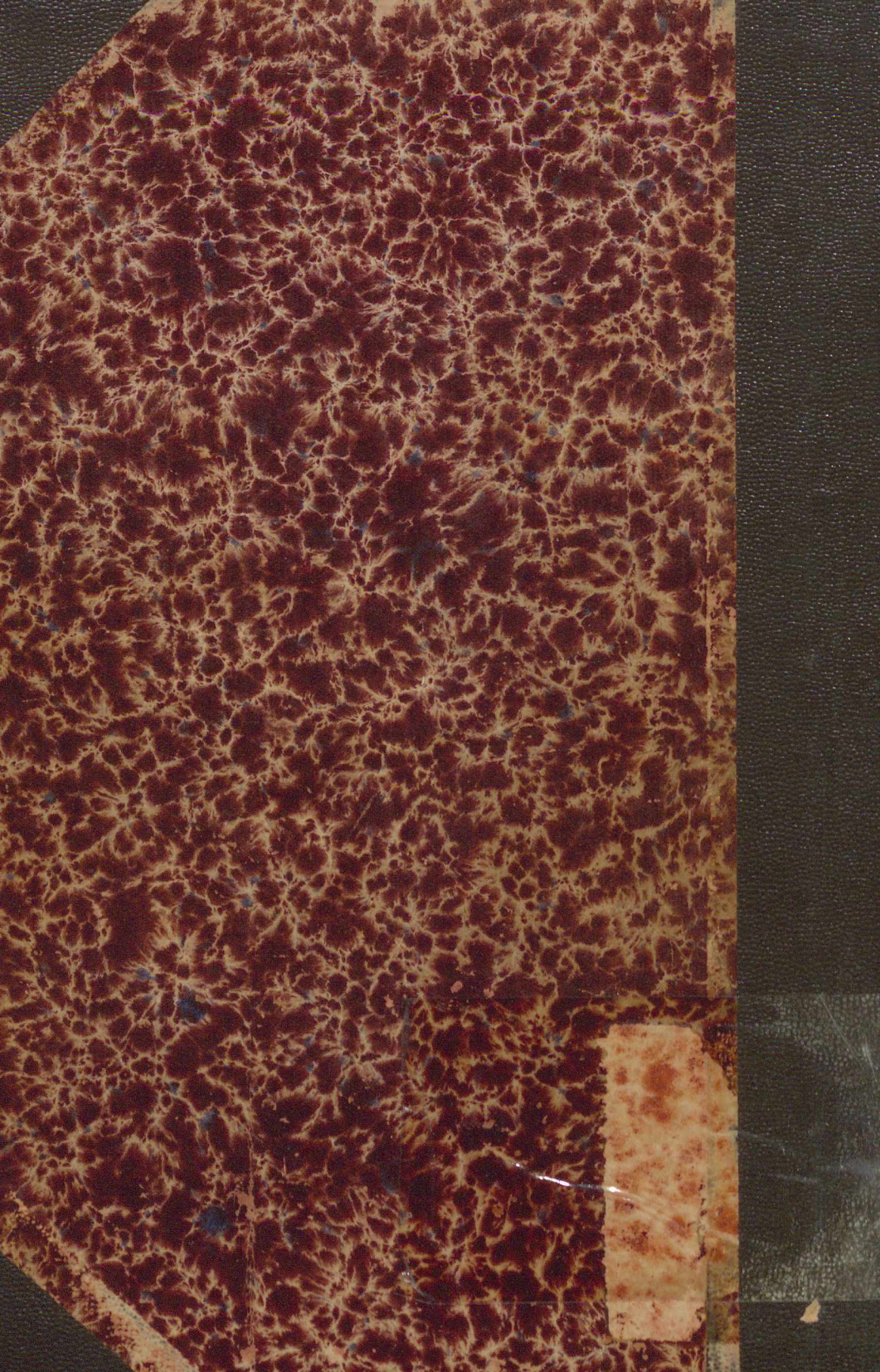

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIÁ

KÖNYVTÁRA 250 / 19 51 N. SZ.

A MAGYAR
NYELVTUD.
TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

III.

21-30.

81.98